

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

11 ' 2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 11, 2025

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(D8 – Право, D9 – Міжнародне право, K9 – Правоохоронна діяльність)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2025**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломосць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

***Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 5 від 25.11.2025 р.***

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Міщеряков Г.А. ДЕРЖАВНЕ МЕДИЧНЕ СТРАХУВАННЯ: МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПАЦІЄНТІВ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ.....	12
Сухомлин В.Б., Кравченко В.В., Настюк А.А. ПОЛІТИКА КОМУНІКАЦІЇ НОВГОРОДСЬКОГО ВІЧА ІЗ КНЯЗІВСЬКОЮ ВЛАДОЮ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ПІСЛЯ ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТИЯНСТВА. ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	16

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Дьякова А.А. КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЯК ОСНОВА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ.....	24
Жменяк Ю.Ю. СТАНДАРТ ДОКАЗУВАННЯ ВИНИ ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ: КРИТЕРІЙ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	27
Ібрагімов Д.М., Стойнов П.С. ЩОДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ СЛОВА ТА ПРАВА НА ПСИХІЧНУ НЕДОТОРКАНИСТЬ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ОСОБИ.....	32
Капелько П.О. ГЛОБАЛЬНА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ІНСТИТУЦІЙНУ СПРОМОЖНІСТЬ СУДОВОЇ ВЛАДИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ДЕМОКРАТИЧНОГО БАЛАНСУ.....	36
Курінний Є.В. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВРЯДУВАННЯ ЯК КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА	40

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Арзуманов Г.Л., Мокроусова О.Ю. DSA ЯК МОДЕЛЬ ДЛЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ЦИФРОВИХ ПОСЛУГ.....	45
Ваганова І.М. ЦИВІЛЬНИЙ ОБІГ У ДРЕВНЬОМУ РИМІ.....	51
Галан М.О. ПОХІДНИЙ ПОЗОВ УЧАСНИКА ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ: МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ У ЗАХИСТІ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ.....	54
Горобець Н.О., Науменко К.С. МІСЦЕ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СТРУКТУРІ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	60
Губанова О.В. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА НА МАТЕРИНСТВО І БАТЬКІВСТВО З РЕПРОДУКТИВНИМИ ПРАВАМИ ТА ПРАВОВИМ СТАТУСОМ ЕМБРІОНІВ IN VITRO.....	64
Деледивка С.Г. ЗМІНА ТА РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ: ВИДИ, ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ.....	68
Заяць І.О., Кальченко А.С. ВИЗНАННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ БЕЗВІСНО ВІДСУТНЬОЮ ТА ОГОЛОШЕННЯ ПОМЕРЛОЮ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	73
Ковтун С.М. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОГОВІРНИХ НЕГАТИВНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ.....	79
Маркович Х.М., Гнатко А.О. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	84
Пак О.В. ЦИВІЛЬНО-ПРОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ УМОВ ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ОНЛАЙН ТРЕНУВАЛЬНИХ ПОСЛУГ.....	88
Петриченко А.П. ПОРУШЕННЯ ПРАВ НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЄС.....	92

Примак В.Д., Нескороджена Л.Л. ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРАВА У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ПРАКТИКА СУДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	97
Тверезенко О.О. ПРОЦЕДУРА ВІДМОВИ ВІД ВИНАХОДІВ, КОРИСНИХ МОДЕЛЕЙ, ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ ТА ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЄС.....	102
Хомутецький Д.С. РОЗГЛЯД ЗРАЗКОВИХ СПРАВ ЯК МОЖЛИВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	107
Чеховська І.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ.....	111

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Бутирський А.А., Бобкова А.Г. РЕАЛІЗАЦІЯ ОКРЕМИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У СПРАВІ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	116
Подольак С.А. ПРАВОВІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ В УКРАЇНІ ТА ЄС.....	120

РОЗДІЛ 5 ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Пижова М.О., Пижов О.М. МОБІЛІЗОВАНІ ПРАЦІВНИКИ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ГАРАНТІЙ.....	124
Рим О.М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИЩЕНОГО ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ.....	128
Шумілов А.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ.....	133

РОЗДІЛ 6 ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Вовк А.О., Гришак С.В. ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ.....	137
Палетич Д.С. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ВІДНОСИН ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....	142
Сливка П.В., Єлсуков К.Р. ДО ПИТАННЯ ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК З МОТИВІВ СУСПІЛЬНОЇ НЕОБХІДНОСТІ.....	146
Станіславський В.П. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОЦІНКИ СТАНУ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ.....	149

РОЗДІЛ 7 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Карнаух О.А. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ВІРТУАЛЬНИХ ВАЛЮТ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПОБІГАННЯ ЇХ ПРОТИПРАВНОМУ ВИКОРИСТАННЮ.....	153
Машталяр О.М., Хахановський В.Г. ЛЮДСЬКИЙ ЕЛЕМЕНТ У СИСТЕМАХ ШІ, ЩО ОБРОБЛЯЮТЬ ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СТАНДАРТ І УКРАЇНСЬКИЙ ДЕФІЦИТ РЕГУЛЮВАННЯ.....	160
Пашенко Є.М., Іващенко С.М., Потіхенський А.І., Куртов Д.А., Чалий М.Г. КОРУПЦІЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ.....	164

Усікова Н.П. СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА НЕЗАКОННОГО РОЗГОЛОШЕННЯ АБО ВИКОРИСТАННЯ В ІНШІЙ СПОСІБ ІНФОРМАЦІЇ, ЩО СТАЛА ВІДОМА ОСОБІ У ЗВ'ЯЗКУ З ВИКОНАННЯМ СЛУЖБОВИХ АБО ІНШИХ ВИЗНАЧЕНИХ ЗАКОНОМ ПОВНОВАЖЕНЬ.....	168
Ханькевич А.М. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОГО АНАЛІЗУ ТЕЛЕФОННОГО ТРАФІКУ ЯК МЕТОДУ ПОВЕДІНКОВОГО ПРОФІЛЮВАННЯ В РОЗВІДУВАЛЬНІЙ АНАЛІТИЦІ.....	174
Чемерис М.С. ПРЕДМЕТ ПУБЛІЧНОГО ГРАНТУ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	181

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Бараннік Р.В. СТАНДАРТИ ДОКАЗУВАННЯ ТА ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ У СИТУАЦІЯХ ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДІЙ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО.....	185
Блага А.Б. ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ЛАТЕНТНОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ.....	188
Коптев Р.О., Стрельник В.В., Базелюк В.В. КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ РОЗУМІННІ (СТ. 111-1 ККУ): ОСОБЛИВОСТІ, ПРОБЛЕМИ ВІДМЕЖУВАННЯ ВІД СУМІЖНИХ СКЛАДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	193
Osadcha A.S., Keropian A.A. TORTURE AS A CRIME DURING INTERNATIONAL ARMED CONFLICT: UKRAINIAN LEGISLATION AND INTERNATIONAL STANDARDS.....	198
Степаненко О.В., Павлова О.С. СУЧАСНІ КРИМІНАЛЬНІ РИЗИКИ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЖУРНАЛІСТА.....	202
Теслицький А.А. РОЛЬ ПРОКУРАТУРИ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ, КРИМІНОЛОГІЧНИЙ І ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІРИ.....	206
Хомік А.В. ПИТАННЯ СТАНУ ТА РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	214
Цвеліх П.В. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	219

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Карпець Ю.В. ЦИФРОВІ ДОКАЗИ ТА КОМП'ЮТЕРНО-ТЕХНІЧНІ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИННИ.....	226
Кіншов Д.С. УМОВИ ІСНУВАННЯ ПРОВОКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ У СПЕЦІАЛЬНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ (IN ABSENTIA).....	231
Лоскутов Т.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ СТОРОНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	237
Потапова Д.І., Василенко А.В., Денис В.М. ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ, ПОТЕРПІЛИХ ВІД КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ І СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ.....	241
Торбас О.О. ОСОБЛИВОСТІ ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО ВІДПРАВЛЕНЬ, ЯКІ ЗНАХОДЯТЬСЯ У ВІДДІЛЕННЯХ ЗВ'ЯЗКУ, ВІДПОВІДНО ДО КПК УКРАЇНИ.....	246
Халимон С.І., Карплюк В.М. ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЗА ФАКТАМИ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ.....	249

РОЗДІЛ 10**СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА**

Слободянюк П.Л. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ПРАВОСУДДЯ ІРЛАНДІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ З УКРАЇНСЬКОЮ МОДЕЛЛЮ, ШЛЯХИ ЇЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ... 254

Софієв С.О., Теслицький А.А., Фірскіна К.М. ІНСТИТУТ ПОНЯТИХ – PRO ET CONTRA..... 260

РОЗДІЛ 11**МІЖНАРОДНЕ ПРАВО**

Авраменко Т.О. СТАТУС ПОЧЕСНОГО КОНСУЛА: ІСТОРІЯ, ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ..... 267

Gazhurova O.V. INTERNATIONAL LEGAL COOPERATION IN COMBATING TORTURE WITHIN THE FRAMEWORK OF THE COUNCIL OF EUROPE..... 270

Ivashchenko Y.R., Tragniuk O.Ya. BALANCING THE PROTECTION OF LIFE AND RESPECT FOR HUMAN DIGNITY: THE EUROPEAN DIMENSION OF THE RIGHT TO EUTHANASIA..... 274

Kovdria V.O. PEACEFUL EXPLORATION AND USE OF OUTER SPACE: VALUABLE INSIGHTS AND CONTEMPORARY CHALLENGES FOR INTERNATIONAL SPACE LAW..... 278

Козар С.В. АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПУ NON-REFOULEMENT У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ..... 283

Оверчук С.В. ПРИПИНЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: ПРЕЦЕДЕНТНА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... 287

Онишко О.Б. ОСНОВИ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРИТУЛОК..... 293

Прохазка Г.А. ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ПРИ ВИКОРИСТАННІ ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ..... 299

Тарасов О.В., Погорєлова Ю.О. СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У БОРОТБІ З КАТУВАННЯМИ..... 302

РОЗДІЛ 12**ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО**

Денисенко Є.В., Романенко В.О. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СПРОТИВУ ЯК СТРАТЕГІЧНОГО НАПРЯМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ..... 306

РОЗДІЛ 13**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ**

Чорнолуцький Р.В., Муравйова І.А., Лісовська Ю.П., Євдокимов Д.А., Бутенко В.О. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 312

Чорнолуцький Р.В., Муравйова І.А., Талах А.М., Євдокимов Д.А., Савка О.І. ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ ТА МОБІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА РОЗВИТОК НАУКИ, ІННОВАЦІЙ ТА ОСВІТИ: ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРАНТІЙ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ... 316

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Mishcheriakov H.A. STATE MEDICAL INSURANCE: MECHANISMS FOR PROTECTING PATIENTS' RIGHTS IN UKRAINE AND THE WORLD.....	12
Sukhomlyn V.B., Kravchenko V.V., Nastiuk A.A. THE POLITICS OF COMMUNICATION BETWEEN THE NOVGOROD VECHIE AND PRINCELY AUTHORITY IN KYIVAN RUS' AFTER THE ADOPTION OF CHRISTIANITY: HISTORICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS.....	16

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Diakova A.A. CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOMS AS THE BASIS OF THE CONSTITUTIONAL-LEGAL STATUS OF CONVICTS.....	24
Zhmeniak Yu.Yu. THE STANDARD OF PROOF OF GUILT "BEYOND REASONABLE DOUBT", CRITERIA FOR ITS APPLICATION AND THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	27
Ibrahimov D.M., Stoinov P.S. ON THE ISSUE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN FREEDOM OF SPEECH AND THE RIGHT TO MENTAL INTEGRITY IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONAL PERSONAL RIGHTS.....	32
Kapelko P.O. GLOBAL CONSTITUTIONALIZATION AND ITS IMPACT ON THE INSTITUTIONAL CAPACITY OF THE JUDICIARY: THE UKRAINIAN DIMENSION OF DEMOCRATIC BALANCE.....	36
Kurinyi Ye.V. GENERAL CHARACTERISTICS OF GOVERNANCE AS A CATEGORY OF UKRAINIAN LAW.....	40

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Arzumanov H.L., Mokrousova O.Yu. THE DSA AS A MODEL FOR HARMONIZING UKRAINIAN LEGISLATION IN THE FIELD OF DIGITAL SERVICES.....	45
Vahanova I.M. CIVIL CIRCULATION IN ANCIENT ROME.....	51
Halan M.O. DERIVATIVE CLAIM OF A LIMITED LIABILITY COMPANY MEMBER: LIMITS OF APPLICATION AND ITS SIGNIFICANCE IN THE PROTECTION OF CORPORATE RIGHTS.....	54
Horobets N.O., Naumenko K.S. THE PLACE OF FAMILY LEGISLATION IN THE STRUCTURE OF RECODIFICATION OF CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE.....	60
Hubanova O.V. CORRELATION OF MATERNITY AND PATERNITY RIGHTS WITH THE REPRODUCTIVE REGULATIONS AND LEGAL STATUS OF THE EMBRYO IN VITRO.....	64
Deledyuka S.H. MODIFICATION AND TERMINATION OF CONTRACTS AS A REMEDY: TYPES, LEGISLATIVE FRAMEWORK, AND PRACTICE.....	68
Zaiats I.O., Kalchenko A.S. RECOGNITION OF A NATURAL PERSON AS MISSING AND DECLARED DEAD: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	73
Kovtun S.M. LEGAL PRINCIPLES OF CONTRACTUAL NEGATIVE OBLIGATIONS.....	79
Markovych Kh.M., Hnatko A.O. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND INTELLECTUAL PROPERTY: MODERN CHALLENGES OF LEGAL REGULATION.....	84
Pak O.V. CIVIL LIABILITY FOR BREACH OF THE CONTRACT FOR THE PROVISION OF ONLINE TRAINING SERVICES.....	88

Petrychenko A.P. TRADEMARK INFRINGEMENT: A COMPARATIVE STUDY OF UKRAINIAN AND EU LEGISLATION.....	92
Prymak V.D., Neskorozhena L.L. FUNDAMENTAL RIGHTS IN THE DIGITAL ENVIRONMENT: THE PRACTICE OF THE COURT OF THE EUROPEAN UNION.....	97
Tvorenko O.O. PROCEDURE FOR THE SURRENDER OF INVENTIONS, UTILITY MODELS, INDUSTRIAL DESIGNS, AND TRADEMARKS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE AND THE EU.....	102
Khomutetskyi D.S. REVIEW OF EXEMPLARY CASES AS A POTENTIAL MECHANISM FOR ENSURING THE UNIFORMITY OF CIVIL COURT PRACTICE.....	107
Chekhovska I.V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF MILITARY SERVICEMEN AND THEIR FAMILY MEMBERS.....	111

SECTION 4

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Butyrskyi A.A., Bobkova A.H. EXERCISE OF CERTAIN HUMAN RIGHTS IN INSOLVENCY PROCEEDINGS UNDER MARTIAL LAW.....	116
Podoliak S.A. LEGAL FORMS OF INVESTMENT PROJECT REALIZATION IN UKRAINE AND EU.....	120

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Pyzhova M.O., Pyzhov O.M. MOBILIZED EMPLOYEES: SOME ISSUES OF SOCIAL AND LABOR GUARANTEES.....	124
Rym O.M. LEGAL REGULATION OF SHELTERED EMPLOYMENT IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL STANDARDS OF SOCIAL INCLUSION.....	128
Shumilov A.V. FEATURES OF LEGAL REGULATION OF LABOR RELATIONS OF PROFESSIONAL ATHLETES.....	133

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Vovk A.O., Hryshchak S.V. EVOLUTION OF LEGISLATIVE REGULATION IN THE FIELD OF LAND RIGHTS OF PARTICIPANTS IN COMBAT OPERATIONS.....	137
Paletych D.S. PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL RELATIONS DURING MARTIAL LAW SINCE	142
Slyvka P.V., Yelsukov K.R. ON THE ISSUE OF COMPULSORY EXPROPRIATION OF LAND PLOTS FOR REASONS OF PUBLIC NECESSITY.....	146
Stanislavskyi V.P. PRESSING QUESTIONS OF LEGAL PROVIDING OF ESTIMATION OF THE STATE OF FOOD SECURITY ARE IN UKRAINE.....	149

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Karnaukh O.A. LEGAL REGULATION OF VIRTUAL CURRENCY CIRCULATION: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR PREVENTING THEIR ILLEGAL USE.....	153
Mashtaliar O.M., Khakhanovskyi V.H. THE HUMAN ELEMENT IN AI SYSTEMS PROCESSING PERSONAL DATA: EUROPEAN STANDARD AND UKRAINIAN REGULATORY DEFICIT.....	160
Pashchenko Ye.M., Ivashchenko S.M., Potikhenskyi A.I., Kurtov D.A., Chalyi M.H. CORRUPTION IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: CAUSES AND WAYS TO OVERCOME.....	164

Usikova N.P. SUBJECTIVE SIDE OF ILLEGAL DISCLOSURE OR OTHER USE OF INFORMATION THAT BECAME KNOWN TO A PERSON IN CONNECTION WITH THE EXERCISE OF OFFICIAL OR OTHER POWERS DEFINED BY LAW.....	168
Khankevych A.M. FOREIGN EXPERIENCE IN USING SPATIOTEMPORAL ANALYSIS OF TELEPHONE TRAFFIC AS A METHOD OF BEHAVIORAL PROFILING IN INTELLIGENCE ANALYTICS.....	174
Chemerys M.S. OBJECT OF A PUBLIC GRANT: FEATURES OF LEGAL REGULATION.....	181

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Barannik R.V. STANDARDS OF EVIDENCE AND DECISION-MAKING IN WEAPONS SITUATIONS: A CRIMINAL PROCEDURAL ANALYSIS OF POLICE OFFICER ACTIONS.....	185
Blaha A.B. PROBLEMS CRIME LATENCY ASSESSMENT UNDER CONDITION OF THE FULL-SCALE RUSSIAN AGGRESSION.....	188
Koptiev R.O., Strelnyk V.V., Bazeliuk V.V. COLLABORATIVE ACTIVITY IN THE CRIMINAL LAW SENSE (ARTICLE 111-1 OF THE CRIMINAL CODE): PECULIARITIES, PROBLEMS OF DISTINCTION FROM RELATED CRIMINAL OFFENCES.....	193
Osadcha A.S., Keropian A.A. TORTURE AS A CRIME DURING INTERNATIONAL ARMED CONFLICT: UKRAINIAN LEGISLATION AND INTERNATIONAL STANDARDS.....	198
Stepanenko O.V., Pavlova O.S. PRESENT CRIMINAL RISKS IN THE JOURNALIST'S PROFESSIONAL ACTIVITY.....	202
Teslytskyi A.A. THE ROLE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN COMBATING CRIME: PROCEDURAL, CRIMINOLOGICAL AND EMPIRICAL DIMENSIONS.....	206
Khomik A.V. ISSUES OF THE STATE AND DEVELOPMENT OF CRIMINAL LIABILITY OF PUBLIC OFFICIALS IN UKRAINE DURING MARTIAL LAW.....	214
Tselikh P.V. THE CONCEPT AND TYPES OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE BORDER SECURITY OF UKRAINE.....	219

SECTION 9

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Karpets Yu.V. DIGITAL EVIDENCE AND COMPUTER-TECHNICAL EXAMINATIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS ON WAR CRIMES.....	226
Kinshov D.S. CONDITIONS FOR THE EXISTENCE OF CRIME PROVOCATION IN SPECIAL CRIMINAL PROCEEDINGS (IN ABSENTIA).....	231
Loskutov T.O. LEGAL REGULATION OF THE PROCEDURAL STATUS OF THE PROSECUTION PARTIES IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE.....	237
Potapova D.I., Vasylenko A.V., Denys V.M. TACTICS OF INTERROGATION OF MINOR VICTIMS OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST SEXUAL FREEDOM AND SEXUAL INTEGRITY.....	241
Torbis O.O. FEATURES OF TEMPORARY ACCESS TO ITEMS LOCATED IN POST OFFICES, IN ACCORDANCE WITH THE CPC OF UKRAINE.....	246
Khalymon S.I., Karpluk V.M. USE OF THE RESULTS OF COVERT INVESTIGATIVE (DETECTIVE) ACTIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS ON THE FACTS OF ILLEGAL TRANSFER OF PERSONS ACROSS THE STATE BORDER OF UKRAINE.....	249

SECTION 10

JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Slobodianiuk P.L. ORGANIZATION AND FUNCTIONING OF THE JUSTICE BODIES OF IRELAND: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS WITH THE UKRAINIAN MODEL, WAYS OF ITS IMPROVEMENT.....	254

Sofiiev S.O., Teslytskyi A.A., Firskina K.M. THE INSTITUTE OF NOTARY PUBLICS – PRO ET CONTRA.....	260

SECTION 11 INTERNATIONAL LAW

Avramenko T.O. HONORARY CONSUL STATUS: HISTORY, LEGISLATIVE ENFORCEMENT AND PROSPECTS FOR FURTHER DEVELOPMENT.....	267
Gazhurova O.V. INTERNATIONAL LEGAL COOPERATION IN COMBATING TORTURE WITHIN THE FRAMEWORK OF THE COUNCIL OF EUROPE	270
Ivashchenko Y.R., Tragniuk O.Ya. INTERNATIONAL LEGAL COOPERATION IN COMBATING TORTURE WITHIN THE FRAMEWORK OF THE COUNCIL OF EUROPE.....	274
Kovdria V.O. PEACEFUL EXPLORATION AND USE OF OUTER SPACE: VALUABLE INSIGHTS AND CONTEMPORARY CHALLENGES FOR INTERNATIONAL SPACE LAW.....	278
Kozar S.V. THE EVOLUTION OF THE NON-REFOULEMENT DOCTRINE IN MODERN INTERNATIONAL LAW.....	283
Overchuk S.V. TERMINATION OF A RELIGIOUS ORGANIZATION: THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	287
Onyshko O.B. FOUNDATIONS OF THE EUROPEAN UNION'S MIGRATION POLICY IN THE CONTEXT OF PROVIDING THE RIGHT TO ASYLUM.....	293
Prokhazka H.A. OBSERVANCE OF THE PRINCIPLE OF EQUALITY IN THE USE OF INTERNET TECHNOLOGIES.....	299
Tarasov O.V., Pohorielova Yu.O. CURRENT CHALLENGES AND PROBLEMS IN THE INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR THE PREVENTION OF TORTURE.....	302

SECTION 12 MILITARY LAW

Denysenko Ye.V., Romanenko V.O. THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS FOR THE FORMATION OF NATIONAL RESISTANCE AS A STRATEGIC DIRECTION FOR ENSURING STATE SECURITY.....	306

SECTION 13 CURRENT PROBLEMS OF LEGAL SCIENCE

Chornolutskyi R.V., Muraviova I.A., Lisovska Yu.P., Yevdokymov D.A., Butenko V.O. CURRENT PROBLEMS OF ENSURING EFFECTIVE CIVIL JUSTICE IN MARTIAL LAW.....	312
Chornolutskyi R.V., Muraviova I.A., Talakh A.M., Yevdokymov D.A., Savka O.I. THE IMPACT OF MARTIAL LAW AND MOBILIZATION PROCESSES ON THE DEVELOPMENT OF SCIENCE, INNOVATION AND EDUCATION: PROBLEMS OF ENSURING GUARANTEES AND IMPLEMENTING CONSTITUTIONAL RIGHTS IN UKRAINE.....	316

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/1>

ДЕРЖАВНЕ МЕДИЧНЕ СТРАХУВАННЯ: МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПАЦІЄНТІВ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

STATE MEDICAL INSURANCE: MECHANISMS FOR PROTECTING PATIENTS' RIGHTS IN UKRAINE AND THE WORLD

Міщераков Г.А., аспірант

Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України

orcid.org/0009-0005-5036-3074

У статті аналізується державне медичне страхування як ключовий механізм реалізації й захисту права людини на охорону здоров'я та медичну допомогу в Україні й країнах Європейського Союзу. Розкрито конституційні засади права на медичну допомогу і медичне страхування, показано еволюцію вітчизняної моделі від декларованої «безоплатної медицини» до запровадження програми державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення, що фактично функціонує як різновид державної страхової моделі на основі діяльності Національної служби здоров'я України. Особливу увагу зосереджено на правовому статусі пацієнта та змісті його основних прав: на доступну та якісну допомогу, на інформацію, добровільну інформовану згоду, конфіденційність, вибір лікаря і закладу охорони здоров'я, повагу до гідності, а також на можливості адміністративного й судового оскарження рішень надавачів послуг і державних органів. Використовуючи формально-юридичний, системно-структурний і порівняльно-правовий методи, автор зіставляє українське законодавство і практику його застосування з моделями державного й соціального медичного страхування у Німеччині, Польщі, Великій Британії, скандинавських країнах. Виокремлено європейські підходи до організації процедури розгляду скарг, діяльності спеціалізованих судів, роботи інституту омбудсмена і механізмів безвинної (no-fault liability) компенсації шкоди. Обґрунтовано, що, попри наявність базового нормативного каркасу прав пацієнтів і запровадження програми медичних гарантій, в Україні залишаються неврегульованими питання деталізації процедур оскарження, ефективного доступу до правосуддя, реальної компенсації шкоди, завданої здоров'ю, а також профілактики медичних помилок. У висновках запропоновано напрями вдосконалення національної моделі: запровадження обов'язкового страхування професійної відповідальності медичних працівників і закладів, створення спеціального компенсаційного фонду для тяжко постраждалих пацієнтів, інституційне посилення незалежних органів із захисту прав пацієнтів та формування сталої правової культури в сфері медичних послуг і загального підвищення якості функціонування системи охорони здоров'я в цілому.

Ключові слова: державне медичне страхування, права пацієнта, механізми захисту прав, програма медичних гарантій, медична помилка, страхування професійної відповідальності.

The article analyzes state health insurance as a key mechanism for the implementation and protection of the human right to health care and medical assistance in Ukraine and the countries of the European Union. The constitutional foundations of the right to medical care and health insurance are revealed, and the evolution of the national model is shown: from the formerly declared "free medicine" to the introduction of the Program of State Financial Guarantees of Health Care for the Population, which in practice functions as a variety of state insurance model based on the activities of the National Health Service of Ukraine. Particular attention is focused on the legal status of the patient and the content of his or her fundamental rights: to accessible and quality care, to information, to voluntary informed consent, to confidentiality, to the free choice of physician and health care facility, to respect for dignity, as well as to the possibilities of administrative and judicial appeal against decisions of service providers and public authorities. Using formal-legal, systemic-structural, and comparative-legal methods, the author compares Ukrainian legislation and the practice of its application with models of state and social health insurance in Germany, Poland, the United Kingdom, and the Scandinavian countries. European approaches are highlighted regarding the organization of complaint-handling procedures, the functioning of specialized courts, the work of the institution of patient ombudsman, and mechanisms of no-fault compensation for damage. It is argued that, despite the existence of a basic normative framework for patients' rights and the introduction of the medical guarantees program, Ukraine still lacks clear regulation of appeal procedures, effective access to justice, real compensation for health damage, and adequate prevention of medical errors. In conclusion, the article proposes directions for improving the national model: the introduction of mandatory professional liability insurance for health care workers and institutions, the creation of a special compensation fund for severely injured patients, the institutional strengthening of independent bodies for the protection of patients' rights, and the formation of a stable legal culture in the field of medical services alongside an overall improvement in the functioning of the health care system.

Key words: state medical insurance, patients' rights, rights protection mechanisms, Program of Medical Guarantees, medical error, professional liability insurance.

Право пацієнта на охорону здоров'я та медичну допомогу є фундаментальним соціальним правом, закріпленим як в Конституції України, так і в міжнародно-правових актах. Зокрема, стаття 49 Конституції України гарантує кожному право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, а також встановлює, що в державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно [1]. Однак практична реалізація цих конституційних гарантій залишається проблемною: наприклад,

положення про безоплатність медичної допомоги багато в чому носить декларативний характер і не забезпечене реальними механізмами виконання [2]. В умовах обмеженого бюджетного фінансування охорони здоров'я та неформальних платежів від пацієнтів виникає потреба у впровадженні ефективних механізмів захисту прав пацієнтів, зокрема через інститути медичного страхування.

Медичне страхування виступає одним зі способів забезпечення права на медичну допомогу, створюючи фінансові

гарантії оплати необхідного лікування. У світовій практиці склалися різні моделі фінансування медицини, серед яких дві крайні форми – державне медичне страхування та приватне медичне страхування. Державне медичне страхування зазвичай має форму загальнообов'язкового соціального страхування або державної системи охорони здоров'я, де держава акумулює кошти через податки чи страхові внески і гарантує населенню базовий пакет медичних послуг. В Україні історично домінувала державна система безкоштовної медичної допомоги. Питання запровадження загальнообов'язкового державного медичного страхування обговорюється понад два десятиліття, але відповідний закон досі не ухвалено. Натомість у 2017 році започатковано програму державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення [3] – по суті, державну страхову модель, що гарантує оплату визначеного пакета послуг за рахунок бюджетних коштів через новостворену Національну службу здоров'я України (далі – НСЗУ).

Проте ефективність медичного страхування вимірюється не лише охопленням населення та фінансовими показниками, а й тим, наскільки добре захищені права пацієнтів у цій системі. Пацієнти повинні мати визначені законом права: на належну якість і обсяг медичних послуг, на інформацію, на добровільну згоду на лікування, на приватність, а головне – на захист своїх прав у разі їх порушення. До останнього належать права на оскарження неправомірних рішень та дій медичних закладів чи страховиків, право на доступ до правосуддя та відшкодування шкоди, завданої здоров'ю.

Державне медичне страхування у широкому розумінні охоплює системи, за допомогою яких держава гарантує громадянам базовий обсяг медичної допомоги, фінансування якої здійснюється або за рахунок загальних податків, або через цільові страхові внески до соціальних страхових фондів. У країнах Європейського Союзу існують різні варіації цих моделей. Наприклад, у Великій Британії діє Національна служба охорони здоров'я (NHS) [4], що фінансується з бюджету і забезпечує універсальне безкоштовне медичне обслуговування; у Німеччині – система обов'язкового медичного страхування через численні публічні страхові фонди, членство в яких обов'язкове для більшості населення [5]; у країнах Скандинавії – переважно бюджетна модель страхування; у Польщі, Чехії, Словаччині та інших – комбіновані моделі з центральним чи регіональними страховими фондами. Попри відмінності, всім цим системам притаманна ключова ознака: держава бере на себе зобов'язання щодо забезпечення основних потреб в медичній допомозі для усіх громадян, тобто реалізує соціальне право на охорону здоров'я.

В Україні конституційно закріплено право кожного на медичне страхування. Однак реального загальнообов'язкового медичного страхування на момент підготовки статті не впроваджено – натомість держава фінансує мережу закладів охорони здоров'я з бюджету, гарантуючи надання певного обсягу допомоги безоплатно. Конституційний Суд України у Рішенні від 29.05.2002 №10-рп/2002 [6] роз'яснив, що вимога безоплатності стосується саме надання послуг у державних і комунальних закладах, не забороняючи запровадження інших джерел фінансування охорони здоров'я, зокрема страхових внесків, за умови що доступність безоплатної базової допомоги збережеться. Таким чином, правова природа «державного медичного страхування» в Україні сьогодні двоїста. З одного боку, де-юре існує конституційна гарантія і теоретичні законопроекти про обов'язкове страхування, з іншого – де-факто функціонує бюджетна система з елементами псевдо-страхування (державні гарантії).

Суттєвим кроком у розвитку державної системи фінансування медпослуг став Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення»

2017 р. №2168-VIII [3]. Цей Закон започаткував програму медичних гарантій – перелік медичних послуг та лікарських засобів, оплату яких для пацієнта гарантує держава за рахунок коштів Державного бюджету. Фактично, йдеться про модель єдиного національного замовника медичних послуг: створено центральний орган – НСЗУ, що укладає договори з надавачами медичних послуг (лікарнями, поліклініками, лікарями-ФОП) і оплачує їм надані пацієнтам послуги за встановленими тарифами. Для пацієнта така система виглядає як «державна страховка»: кожен громадянин, підписавши декларацію з сімейним лікарем, потрапляє до електронної системи охорони здоров'я і отримує право на визначений пакет безоплатних послуг.

Закон «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» окремо прописує права пацієнтів у цій державній системі. Згідно зі статтею 6, пацієнти мають право на: 1) отримання необхідних медичних послуг та лікарських засобів належної якості безоплатно за рахунок бюджету в межах програми медгарантій; 2) вільний вибір лікаря у встановленому порядку; 3) безоплатне отримання повної інформації від НСЗУ та закладів про програму медгарантій і надавачів послуг; 4) оскарження рішень, дій чи бездіяльності надавачів послуг або НСЗУ в установленому законом порядку; 5) судовий захист своїх прав; 6) звернення до Ради громадського контролю при НСЗУ щодо дій або бездіяльності НСЗУ; та інші права за законодавством [3]. Ці положення вперше в українському законодавстві про охорону здоров'я чітко визначили процедурні гарантії захисту прав пацієнта саме у контексті державних фінансових гарантій. Пацієнт, приміром, має право оскаржити відмову лікарні чи лікаря надати послугу, що входить до гарантованого пакету, або оскаржити дії НСЗУ через звернення до НСЗУ, МОЗ чи суду. Також прямо підтверджено право на судовий захист.

Окрім спеціального Закону, загальні засади прав пацієнтів закріплені в Основах законодавства України про охорону здоров'я [7]. Відповідно до статті 6 цього нормативно-правового акту, кожен громадянин має право на кваліфіковану медичну допомогу, на вибір лікаря і закладу, на достовірну інформацію про стан здоров'я, на таємницю медичних даних, на оскарження неправомірних рішень і дій медичних працівників і закладів, а також на відшкодування шкоди, завданої його здоров'ю при наданні медичної допомоги.

Таким чином, базове законодавство України вже багато років гарантує пацієнту можливість захисту в разі порушення його прав. Проте реалізація цих норм довгий час лишалася утрудненою через відсутність конкретних процедур. Суди України нечасто розглядали справи щодо відмови у наданні медичної допомоги чи неналежного її надання, а пацієнти не були поінформовані про свої права. Лише з розвитком правосвідомості та реформами останніх років почали вибудовуватися інститути захисту прав пацієнтів.

У європейських країнах правове регулювання державного (соціального) медичного страхування забезпечує як визначення гарантованого обсягу допомоги, так і процедури оскарження рішень відповідальних органів. Наприклад, у Німеччині закон (Соціальний кодекс, розд. V) встановлює, що страхові фонди зобов'язані забезпечити необхідну медичну допомогу застрахованим особам, а у разі відмови у фінансуванні певної послуги пацієнт має право подати скаргу протягом місяця. Якщо страхова каса повторно відхиляє вимогу, застрахована особа може звернутися з позовом до спеціалізованого соціального суду [8]. Такий механізм – обов'язковий досудовий розгляд скарги страховиком і далі судовий розгляд у порядку соціального судочинства – є типовим для країн з соціальним медстрахуванням (Німеччина, Австрія, Франція та ін.). Він забезпечує відносно швидке і маловитратне

для пацієнта вирішення спорів про право на ту чи іншу медичну послугу або ліки. Водночас у країнах із національними службами здоров'я існують інші процедури: внутрішні механізми подання скарг на дії лікарів чи госпіталів, незалежні пацієнтські омбудсмени або комісії при органах охорони здоров'я, і тільки після цього – суд (як правило, адміністративний або цивільний) у разі, якщо питання стосується протиправної відмови чи неналежної якості допомоги.

Європейський досвід також показує важливість існування спеціалізованих органів із захисту прав пацієнтів у державній системі. У ряді країн діють посади або установи омбудсменів з прав пацієнтів. Приміром, у Польщі в 2009 р. на підставі Закону «Про права пацієнта» створено незалежний Уповноважений з прав пацієнтів (Rzecznik Praw Pacjenta), наділений повноваженнями розглядати скарги громадян на заклади охорони здоров'я, представляти їх інтереси в державних органах і навіть звертатися до суду чи прокуратури в разі грубих порушень [9, с. 23]. Наявність омбудсмена полегшує пацієнтам захист своїх прав без необхідності відразу йти до суду – багато питань вирішуються в порядку адміністративного впливу чи медіації з лікарнею або страховиком. Схожі інституції є в скандинавських країнах (наприклад, у Швеції пацієнт може звернутися до спеціальної ради з розгляду скарг пацієнтів при регіональних органах охорони здоров'я), у Великій Британії та інших. Таким чином, у державних системах Європи вибудовано багаторівневу систему захисту прав: внутрішні процедури (скарги в лікарні чи страхові фонди), зовнішні досудові органи (омбудсмен, комісії) і судовий контроль. Для України впровадження подібних інститутів є актуальним завданням, оскільки наразі роль незалежного контролю за дотриманням прав пацієнтів виконує хіба що громадські організації або загальні правозахисні структури.

Приватне медичне страхування – це страхування, що здійснюється страховими компаніями на комерційній основі, за договорами із застрахованими особами (громадянами або підприємствами, які страхують своїх працівників). На відміну від державного, приватне страхування зазвичай добровільне, хоча в деяких країнах існують елементи обов'язковості або стимулювання. В Україні приватне медичне страхування не є масовим: за оцінками, частка осіб, покритих добровільними медичними полісами, досі невисока. Переважно це працівники великих компаній, застраховані роботодавцем, або особи, які купують поліси самостійно для лікування в приватному секторі. Проте роль приватного страхування поступово зростає, особливо на тлі реформ – як засіб отримати додаткові медичні сервіси понад державний гарантований пакет.

В українській державній системі охорони здоров'я закріплено такі основні механізми захисту прав пацієнтів: адміністративне оскарження, судовий захист та механізми відшкодування шкоди. Розглянемо їх детальніше.

Під час адміністративного оскарження пацієнт, чие право на безоплатну медичну допомогу порушено, може звернутися зі скаргою до керівництва закладу охорони здоров'я, до органів управління охороною здоров'я. Насправді, з появою НСЗУ пацієнти отримали дієвий інструмент: існує «гаряча лінія» НСЗУ, за якою кожен може повідомити про випадок вимагання плати за послугу, що є в програмі, або відмову в обслуговуванні. НСЗУ розглядає ці звернення і може впливати на заклад через механізми договору – аж до розірвання контракту, якщо систематично порушуються права пацієнтів. Цей механізм фактично виконує роль адміністративного контролю за дотриманням гарантій.

Окрім того, при НСЗУ діє Рада громадського контролю, до якої також можна звернутися. Хоча рішення цієї Ради не мають обов'язкової сили, її звернення можуть привернути увагу керівництва НСЗУ або МОЗ до проблемного випадку.

Не варто забувати і про можливість звернення до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (омбудсмена) – якщо порушення має системний характер або стосується прав людини (приміром, відмова в допомозі тяжкохворому може розглядатися як порушення права на життя або нелюдське поводження). Омбудсмен в Україні приймає такі скарги і реагує поданнями до органів влади. Хоч це скоріше винятковий шлях, але він є частиною загального механізму захисту.

Щодо судового захисту, пацієнт може звернутися до суду для захисту своїх прав у державній системі у декількох формах. Якщо йдеться про оскарження рішення, дії чи бездіяльності закладу охорони здоров'я або органу влади (наприклад, наказу лікарні про відмову прийняти пацієнта, бездіяльності МОЗ щодо забезпечення ліками по програмі), то такий спір підлягає юрисдикції адміністративних судів як спір між громадянином і суб'єктом владних повноважень. Інший тип спорів – про відшкодування шкоди (матеріальної чи моральної) за неналежне надання допомоги в державній лікарні – розглядається судами в порядку цивільного або іноді кримінального судочинства (як цивільний позов у кримінальній справі про лікарську помилку).

У європейських державах судовий контроль за рішеннями органів медичного страхування – важливий елемент захисту. Як згадувалося, у Німеччині, Франції, Польщі тощо діють спеціалізовані суди або палати з соціальних чи адміністративних справ, де громадянин може оскаржити відмову страхової каси профінансувати операцію, лікування за кордоном, реабілітацію тощо. Для України запровадження обов'язкового медичного страхування в майбутньому повинно супроводжуватися створенням аналогічних судових механізмів – можливо, шляхом розширення юрисдикції існуючих адміністративних судів або заснування окремих палат з питань соціального страхування.

Одним з ключових прав пацієнта є право на компенсацію завданої здоров'ю шкоди. У державній системі це питання пов'язане переважно з лікарськими помилками чи неналежною якістю послуг. В Україні на законодавчому рівні відсутній спеціальний порядок компенсації шкоди пацієнтам, потерпілим від медичних помилок. Такі випадки розв'язуються через загальні норми цивільного права: пацієнт або його родина можуть подати позов до лікаря чи закладу про відшкодування майнової шкоди (витрати на додаткове лікування, поховання тощо) і моральної шкоди. Щоб отримати рішення суду на свою користь, позивачу треба довести факт протиправної поведінки медпрацівника (наприклад, неправильного лікування), наявності шкоди і причинний зв'язок. Це часто вимагає складних експертиз і стикається з груповою солідарністю в медицині. Як результат – випадки успішного стягнення компенсації рідкісні. Більшість пацієнтів або не використовують своє право на медичну допомогу, або, якщо отримують рішення суду на свою користь, суми компенсації є дуже малими.

У Європі більшість країн також базуються на принципі вини (fault-based liability): лікар або лікарня відповідають за шкоду у разі доведення їх вини [10]. Однак є тенденція до запровадження елементів безвинної (no-fault) компенсації в охороні здоров'я. Яскравий приклад – скандинавські країни. У Швеції, Фінляндії, Данії з 1970-х діють спеціальні фонди страхування пацієнтів: якщо пацієнт стазнав «неминучої» шкоди під час медичного втручання, він може звернутися до такого фонду і отримати компенсацію без суду, навіть якщо не було прямої вини лікаря. Швеція прийняла Закон «Про травми пацієнтів» (Patient Injury Act), за яким пацієнти, що постраждали від уникненої помилки, отримують відшкодування від страхової системи [11]. Це приклад пріоритету інтересів пацієнта: держава і страхові компанії беруть на себе фінансовий

тягар помилки, а вже потім між собою вирішують, чи стягувати регрес із винних медиків. У Франції з 2002 р. діє також Фонд компенсації медичних випадків (ONIAM) [12] для певних категорій тяжких ушкоджень, де компенсація виплачується без суду, якщо шкода перевищує встановлений поріг, навіть за відсутності доведеної вини лікаря. Ці моделі поки що радше виняток, але їх ефективність доведена: пацієнти швидше отримують допомогу, менше спорів, які вирішуються судом, довіра до страхової системи зростає.

Для України запровадження аналогічних механізмів могло б суттєво покращити стан захисту прав пацієнтів. Зокрема, обговорюється питання про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності медичних працівників і закладів. Наразі воно не обов'язкове для медичних працівників, тож переважна більшість лікарів не застраховані і виплачувати великий позов просто не змогли б. Якщо зробити таку страховку обов'язковою, у разі помилки пацієнт отримуватиме компенсацію від страхової компанії, а та вже отримувала регрес з лікаря. Це наблизило б нас до європейських стандартів і зменшило соціальну напругу при розгляді медичних конфліктів. Нині ж, як влучно зазначалося в українській правничій літературі, *«модна сьогодні тема захисту прав пацієнта зводиться по суті до двох питань: покарання лікаря і можливості матеріальної компенсації шкоди»* [13, с. 132]. Такий вузький підхід не забезпечує комплексного захисту; є потреба у ширших превентивних та відновлювальних механізмах.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, державне страхування базується на публічно-правових засадах: держава гарантує надання медичних послуг, а відносини щодо реалізації цього права часто мають владно-управлінський характер (пацієнт – державний заклад/орган).

По-друге, основні права пацієнтів – право на доступну та якісну медичну допомогу, право на інформацію, на добровільну згоду, на таємницю, на оскарження та відшкодування – юридично визнані у державній системі, носять характер соціальних гарантій і реалізуються через механізми адміністративного оскарження (скарги в органи, звернення до НСЗУ, омбудсмена) та через судове оскарження дій/бездіяльності державних органів.

По-третє, механізми оскарження рішень та дій у сфері медичного страхування потребують подальшого розвитку. В Україні правова база вже містить норми про право пацієнта оскаржити неправомірні рішення і дії працівників та органів охорони здоров'я, а також спеціально закріплене право оскаржувати рішення надавачів послуг та НСЗУ. Проте практична реалізація стикається з відсутністю деталізації процедур.

По-четверте, компенсація шкоди пацієнтам – слабе місце існуючої в Україні системи. Законодавство декларує право на відшкодування, але відсутні ефективні механізми його забезпечення. Необхідно запровадити обов'язкове страхування професійної відповідальності медичних працівників і закладів, що гарантуватиме виплати потерпілим пацієнтам. Також доцільно розглянути створення державного чи публічно-приватного фонду для компенсації тяжко постраждалим пацієнтам без визначення вини. Це відповідало б європейській тенденції до гуманізації медицини і забезпечення реального відшкодування, а не лише номінального.

На завершення, слід підкреслити, що захист прав пацієнтів – це наріжний камінь довіри до системи охорони здоров'я. Гармонізація українського законодавства з європейським – це не самоціль, а шлях до створення такої системи охорони здоров'я, де права пацієнта реально поважаються і захищаються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 12.11.2025).
2. Sovgyria O.V., Yanchuk A.A. The right to free medical care in Ukraine and foreign countries: essence, limits, problems of implementation. *World of Medicine and Biology* №4, P. 93-100 DOI: 10.26724/2079-8334-2018-4-66-93-100
3. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> (дата звернення: 24.09.2025).
4. The NHS Constitution for England. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/the-nhs-constitution-for-england/the-nhs-constitution-for-england> (last accessed: 24.09.2025)
5. Німецька система охорони здоров'я. Департамент Федерального міністерства охорони здоров'я. 2022. URL: https://www.bundesgesundheitsministerium.de/fileadmin/user_upload/210x280_BMG_Das-deutsche-Gesundheitssystem_2022_UK_Broschuere_barr.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» (справа про безоплатну медичну допомогу) від 29 травня 2002 р. № 10-пн/2002 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-02#Text> (дата звернення: 12.11.2025).
7. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 12.11.2025).
8. Appealing a decision by a health insurance provider. Bundesministeriums für Gesundheit. URL: <https://gesund.bund.de/en/appealing-health-insurance-provider-decisions> (дата звернення: 12.11.2025).
9. Sowada C, Sagan A, Kowalska-Bobko I, Badora-Musiak K, Bochenek T, Domagała A, Dubas-Jakóbczyk K, Kocot E, Mrozek-Gąsiorowska M, Sitko S, Szetela A, Szetela P, Tambor M, Więckowska B, Zabdyr-Jamróz M, van Ginneken E. Poland: Health system review. *Health Systems in Transition*, 2019. P. 235.
10. Watson, Kenneth, and Rob Kottentagen. "Patients' Rights, Medical Error and Harmonisation of Compensation Mechanisms in Europe", *European Journal of Health Law*. № 25. 2018 P. 1-23, doi: <https://doi.org/10.1163/15718093-12460348>
11. Johansson, Henry. The Swedish system for compensation of patient injuries. *Uppsala journal of medical sciences*. Vol. 115. 2010. P. 88-90. doi:10.3109/03009730903350749
12. Фонд компенсації медичних випадків. Офіційний сайт. URL: <https://www.oniam.fr/> (дата звернення: 12.11.2025).
13. Забезпечення прав людини в медичній та фармацевтичній практиці. Матеріали міжвідомчого круглого столу до Всеукраїнського тижня права (з міжнародною участю) Київ, 20 грудня 2017 року

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ПОЛІТИКА КОМУНІКАЦІЙ НОВГОРОДСЬКОГО ВІЧА ІЗ КНЯЗІВСЬКОЮ ВЛАДОЮ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ПІСЛЯ ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТИАНСТВА. ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

THE POLITICS OF COMMUNICATION BETWEEN THE NOVGOROD VECHЕ AND PRINCELY AUTHORITY IN KYIVAN RUS' AFTER THE ADOPTION OF CHRISTIANITY: HISTORICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS

Сухомлин В.Б., к.наук з держ. пр., доцент,
ректор

Академія праці, соціальних відносин і туризму
orcid.org/0000-0002-7817-5316

Кравченко В.В., к.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права

Академія праці, соціальних відносин і туризму
orcid.org/0000-0002-7553-6286

Настюк А.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права

Академія праці, соціальних відносин і туризму
orcid.org/0000-0002-2014-1084

Метою нашого дослідження є прослідкувати динаміку зміни розвитку комунікації між князівською владою та новгородським віче від Ярослава Святославовича до Мстислава Володимировича.

У нашому дослідженні звернено увагу на втручання новгородського віча у внутрішні політичні процеси в Київській Русі. Прослідковується в дохристиянський період систематичне просування новгородського князя на Київський стіл, використовуючи силові методи.

Нами простежується тенденція боротьби ільменських слов'ян не за незалежність, а за рівні права із русами. Активізується лобювання новгородського віча в створенні зводу законів, які дали б можливість регуляції частини відносин між князем та віче в правовому полі. Даний підхід віче викликаний актами насилля з боку князівської влади до новгородського населення. Звід законів встановлював чіткі штрафи за злочини, що зменшувало зловживання княжої адміністрації при здійсненні судових функцій. Крім того звід законів давав право жителям обороняти своє життя та майно від незаконного свавілля з боку князя та його адміністрації. Зрівняння в правах слов'ян із русами, що нагадує дії союзних Риму італіків в отриманні прав римського громадянина під час Союзницької війни 91-88 років до нашої ери, де був вибраний шлях не конфронтації, а співпраці з Римом, що призвело до видання законів, які покращували правове становище італіків.

Ми виявили, що починаючи із смерті Ярослава Володимировича, Новгород починає втрачати свої позиції. Прослідковується тенденція відміни практики переходу правителів із Новгорода до Києва (Олег, Святослав, Володимир, Ярослав). Навіть, коли в Новгороді сидів князь, який мав зайняти київський стіл, перед тим як він мав стати Київським князем, його переводили із Новгорода в іншу землю. Причину цього ми вбачаємо в лествичній системі спадкування та ціленаправленій політиці київських князів по недопущенню трансферу новгородського князя в Київ.

Зазначена політика призвела до погіршення комунікації між князем та віче, в результаті чого новгородці, ігноруючи княже право, почали міняти своїх князів, домовляючись із Київським князем, а іноді взагалі не рахувалися із його волею.

При дослідженні ми виявили, що новгородці, з метою лобювання своїх інтересів, вирішили заключити договір з Володимиром Всеволодовичем про те, що вони будуть запрошувати князів тільки з його нащадків по старшій лінії, що, в свою чергу, йшло в розріз із княжим правом в питаннях розподілу столів.

Ключові слова: Новгородське віче, князівська влада, княжа політика, вічеве право, княже право, римське громадянство, італіки, римляни, руси, слов'яни, Руська правда.

The objective of our study is to trace the dynamic changes in the development of communication between the princely authority and the Novgorod veche from Yaroslav Sviatoslavovich to Mstyslav Volodymyrovych.

In our study, attention is paid to the intervention of the Novgorod veche in the internal political processes in Kyivan Rus'. In the pre-Christian period, the systematic promotion of the Novgorod prince to the Kyivan throne using forceful methods can be traced.

We can trace a tendency among the Ilmen Slavs to fight not for independence, but for equal rights with the Rus. The Novgorod veche became more active in lobbying for the creation of a set of laws that would make it possible to regulate some of the relations between the prince and the veche within the legal framework. This approach by the veche was prompted by acts of violence by the princely authority against the population of Novgorod. The set of laws established clear penalties for crimes, which reduced abuses by the princely authority in the exercise of judicial functions. In addition, the set of laws gave residents the right to defend their lives and property from illegal arbitrariness on the part of the prince and his administration. The equalization of the rights of the Slavs with the Rus, reminiscent of the actions of the Italic peoples allied with Rome in obtaining Roman citizenship during the Social War of 91-88 BC, where the path of cooperation with Rome was chosen rather than confrontation, leading to the enactment of laws that improved the legal status of the Italic peoples.

We have discovered that following the death of Yaroslav Volodymyrovych, Novgorod began to lose its position. There is a noticeable trend of discontinuing the practice of rulers moving from Novgorod to Kyiv (Oleh, Sviatoslav, Volodymyr, Yaroslav). Even when there was a prince in Novgorod who was supposed to take the throne in Kyiv, he was transferred from Novgorod to another land before he could become the prince of Kyiv. We see the reason for this in the rota system of inheritance and the purposeful policy of the Kyivan princes to prevent the transfer of the Novgorod prince to Kyiv.

This policy led to a deterioration in communication between the prince and the veche, as a result of which the people of Novgorod, ignoring the prince's right, began to change their princes, negotiating with the Kyivan prince, and sometimes completely disregarding his will.

During our study, we found that the people of Novgorod, in order to lobby for their interests, decided to conclude an agreement with Volodymyr Vsevolodovich that they would invite only princes from his descendants in the senior line, which, in turn, was contrary to princely law on the distribution of thrones.

Key words: Novgorod veche, princely authority, princely politics, veche law, princely law, Roman citizenship, Italic peoples, Romans, Rus, Slavs, Rus' Truth.

Постановка проблеми. Створення балансу в державній політиці у взаємовідносинах центру та регіонів є доволі важливим для стабільності розвитку країни. Незалежна Україна пішла шляхом будівництва унітарної країни для забезпечення єдності країни. Разом із цим в Україні приділяється увага розвитку регіонів із залученням місцевих сил. Це знайшло своє відображення в реформах місцевого самоврядування. Надання цілого комплексу повноважень місцевому самоврядуванню забезпечує стабільний розвиток регіону. Для того, щоб зрозуміти природу взаємовідносин між регіоном та центром, слід дослідити витоки правил налагодження комунікації між ними.

Перший етап створення та становлення Української державності знайшов своє відображення в Київській Русі, у якій склалися доволі непрості відносини між Києвом та регіональними князівствами.

Проблему комунікації центру і регіону ми вбачаємо в низькому рівні правової культури у суспільстві. Домовленості, які укладалися між князем і вічем, порушувалися з обох сторін. Після смерті Ярослава Володимировича прослідковується падіння політичного впливу Новгороду на Великокняжу політику. Після прийняття християнства між Новгородом та князівською владою складаються непрості відносини. Відбувається зміна політики новгородського віча. Раніше Новгород проводив політику приведення силовим шляхом свого князя на київський стіл, що призводило до захоплення влади в Київській Русі. Це давало можливість впливати на глобальні процеси в державі. Після прийняття та укріплення християнства Новгород змінює свою політику. Активність новгородців в боротьбі за Київський стіл та владу в країні мінімізуються. Новгородці зосереджуються на політиці пріоритетності відстоювання містечкових інтересів). Ми вбачаємо, що причиною даного процесу була ціленаправлена політика київських князів на ослаблення позицій Новгороду. Центр регіонального лідерства за київський стіл зміщується в Турів, Чернігів та Переяслав.

Оцінка стану наукового дослідження. У Київській Русі у християнський період питань взаємодії населення із князівською владою торкалися у своїх роботах: Грушевський М. С., Брайчевський М. Ю., Чубатий М. Д., Войтович Л. В., Ермолаєв В. М., Шевченко А. Є., Кудін С. В., та інші.

Дослідження даної тематики стикається з проблемою відсутності достатньої кількості джерельної бази. Більш пізні дані, які викладаються істориками, не мали підтвердження у відомій на сьогодні літописній базі, так як першоджерела, що використовувалися ними не дійшли до нашого часу, що ставить під сумнів їх достовірність. Слід також враховувати, що літописці висвітлювали події під тим кутом, який відповідав позиції їх князів та церкви, що впливає на об'єктивність наданої ними інформації.

Метою нашого дослідження є виявлення та порівняння джерельних даних, які розкривають події, пов'язані із налагодженням комунікації новгородського віча із правлячим домом Рюриків після прийняття християнства, починаючи від Ярослава Володимировича до Мстислава Володимировича. Послідовний аналіз історичних подій на базі літописних даних дасть нам можливість виявити причини зміни стратегії взаємодії новгородського віча із княжою владою, що сприятиме більш об'єктивному дослідженню даної проблематики.

Виклад основного матеріалу. У 988 році Київський князь Володимир прийняв християнство [1, с. 26]. Його прийняття вплинуло на комунікацію віча із князівською владою. Особливо зміна пов'язана із Новгородом. У 1018 році князь Ярослав, підтримуваний новгородським вічем, програв протистояння за Київ своєму братові Святополку, який заручився підтримкою свого тестя Болеслава Хороброго, польського правителя, повернувшись до Києва [2, с. 101–115]. Програвши, Ярослав направив у Новго-

род і став споряджати кораблі, щоб втекти до скандинавів. Новгородці, дізнавшись про наміри князя, пошкодили його кораблі і звернулися до нього. Вони вказали князю на те, що той має продовжити війну проти свого брата. Для її продовження новгородці зібрали податки і за отримані гроші найняли варяг. Ярослав продовжив війну і організував новий похід на Київ, скориставшись тим, що Святополк посварився з Болеславом Хоробрим. Без підтримки поляк Святополк мусив відступити і Ярослав знову зайняв Київ і, фактично, відбувся перелом у війні [3, с. 263–264]. Слід зазначити, що саме звернення новгородців до князя про продовження протистояння та виділення ними коштів князю на продовження війни дало можливість Ярославу перемогти у зазначеному конфлікті. Звернення новгородців виглядало не стільки як прохання, а як примус. Спроба князя втекти кораблями за кордон була жорстко присічена шляхом пошкодження княжих кораблів [4, с. 140]. Князь аргументував свою втечу відсутністю фінансів далі продовжувати війну. Новгородське віче вирішило зібрати кошти самостійно із всіх платоспроможних соціальних категорій, в залежності від рівня життя, та отримані кошти виділили князю на продовження війни. Отже позиція новгородців з приводу того, що Ярослав мав продовжувати війну носила більш не рекомендований, а саме примусовий характер. Причина жорсткої позиції новгородців до князя Ярослава була, на нашу думку, визначена їх недовірою до нього.

Ймовірно причина недовіри новгородців до князя вибудувалась ще до поразки від Болеслава та Святополка. Слід зазначити, що у свій час князь Ярослав, образившись на самосуд новгородців щодо варяг, заманив близько 1000 ініціаторів розправи над варягами у свій двір і підступно вбив. Пізніше він просив прощення у новгородців за свої дії і обіцяв виплатити віри за убитих [5, с. 82]. Слід зазначити, що якщо віра за вбивство в той час носила б той же характер, який був пізніше вказаний в Руській правді, то Ярослав мав би сплатити непомірно велику суму грошей.

Новгородське віче, при зверненні до князя, фактично заборонило йому покидати місто і виїжджати закордон та наголосило на необхідності продовження війни із Святополком. Фактично звернення новгородців було не проханням до князя, а вимогою. Те, що вони знищили княжі кораблі, щоб той не міг втекти до скандинавів, вказує на застосування сили з боку новгородців до князя.

Спроба князя відмовити новгородцям в продовженні війни із-за нестачі коштів, новгородцями була відхилена. Нестачу у князя грошей новгородці вирішили самостійно, зібравши їх своїми власними силами.

Війну, яку спочатку можна було охарактеризувати як внутрішньо-сімейну, де сини билися за спадщину батька, трансформувалась у війну Новгороду проти Святополка, де ініціативу у князя перехоплює віче, яке стає ініціатором та спонсором продовження військових дій. Воля князя перестає цікавити новгородців і він перетворюється в інструмент волі віча.

Чому новгородці так були зацікавлені в перемозі Володимира потребує окремого глибокого аналізу. Але розглядаючи дану ситуацію поверхнево ми виявляємо наступні причини.

Перше, новгородці, звертаючись до князя і вимагаючи продовження війни, насамперед хотіли запобігти помсті з боку Святополка за те, що підтримували його опонента Ярослава. Єдиний спосіб уберегти себе новгородці бачили в перемозі Святополка і приході у Києві до влади свого князя Ярослава.

Другою причиною є військова здобич, яку новгородці могли отримати в разі своєї перемоги. Про матеріальну зацікавленість новгородців можна дізнатись з даних літописців. Коли Ярослав вперше взяв Київ, то в місті згоріло багато церков і дворів киян. Причину пожежі в Києві

ми вбачаємо в розграбунку новгородцями міста. По закінченні другої військової кампанії Ярослава по захопленню міста він одарив новгородців грошовою винагородою.

Третя причина – посилення впливу новгородців при дворі князя, що давало їм можливість впливати на політику Київської Русі. Четверте – новгородці ставали силовим гарантом Ярослава на утриманні влади на Русі. Ця позиція прослідковується не тільки в протистоянні Ярослава із Святополком, але й в конфлікті із Всеславом Удатним Тмутараканським князем. Ярослав використовував новгородців у війні, а коли програв битву то переїхав резиденцію із Києва в Новгород і там знаходився, поки не домовився із своїм братом про розподіл сфер впливу по Дніпру на Русі і знову повернувся до Києва. Новгород став для князя базою, де він набирив військові сили та відсиджався в разі поразок.

Четверта причина – це більш чітка правова регуляція відносин між князем та вічем щодо питань судочинства та сплати данини. За літописними даними Ярослав, прийшовши до влади, надав новгородцям закон та систему сплати данини. У роботі Татіщева повідомляється, що в 1035 році Ярослав Володимирович прийшов до Новгорода та посадив там на князювання свого сина Володимира. Новгородці звернулися до князя та попросили, щоб він дав їм грамоту по якій ті могли здійснювати правосуддя та сплачувати данину. Вони своє прохання мотивували тим, що старі правила вже не можуть регулювати зазначене питання [6, с. 105–106]. Ми вважаємо, що новгородці в повній мірі не довіряли Київському князю Ярославу і коли він вирішив у них посадити свого сина, то ті, у свою чергу, почали вимагати новий закон та нові правила сплати податків, щоб убезпечити себе від свавілля князя.

У чому була проблема старих правил? Тут слід згадати підступне вбивство Ярославом новгородців, коли останні побили варяг. Новгородці хотіли, щоб на законодавчому рівні їхнє життя порівнювали до життя русів. Тобто за вбивство слов'янина платили б як за вбивство руса – 40 гривень [7, с. 31, 33–34]. Зазначена норма вберегла б життя новгородців від княжого свавілля.

Якби Руська правда діяла в той час, то сторони, щоб залишитися в правовому полі, мали б діяти наступним чином. Новгородці, вбивши варяг на княжій службі мали б заплатити штраф або родичі варягів могли б вимагати кровну помсту. Хоча для об'єктивності слід зазначити, що точної суми за вбивство варяга або його права на кровну помсту було не вказано, тому ми вирішили розглянути цю ситуацію за аналогією із вбивством мужа, слов'янина, руса, купця, ізгоя, мечника та інших, що були передбачені в першій статті Руської правди скороченого списку [8, с. 95]. Отже новгородці заплатили штраф або варяги отримали право кровної помсти, вимагаючи смерті безпосередніх вбивць своїх родичів, на чому б конфлікт закінчився. Якби князь вирішив незаконно убити новгородців, то він мав би сплатити віру за кожного вбитого за його наказом. Згідно Руської правди Ярослава, якщо за вбивство одного слов'янина платилось 40 гривень, то загальна сума за масові безпідставні вбивства мала бути вражаючою [9, с. 69]. Щодо сплати данини, то слід зазначити, що із-за неї виник конфлікт між Київським князем Володимиром Святославовичем та його сином Ярославом, коли останній не відправив дві тисячі гривень в Київ. Володимир настільки образився, що його син вкрав у нього 2000 гривень, що вирішив іти війною на нього. Ми гадаємо, що новгородці теж були не в захваті від вчинку сина князя, так як Київський князь хотів іти війною на них із-за дій їхнього князя. Щоб зрозуміти чим Ярослав керувався в своїх діях коли пішов, фактично, як на конфлікт з новгородцями, так і своїм батьком, і чому новгородці все ж підтримали його, слід провести більш детальний аналіз в окремому дослідженні.

Окремі новгородці просили для себе грамоту про правила судочинства та збирання данини, то вони хотіли

гарантії того, що історія із вбивством новгородців та крадіжкою данини не повториться. Князь погодився вдовольнити прохання новгородців.

Василь Татіщев повідомляє, що Ярослав наказав своїм синам Володимирі, Ізяславу та Святославу зібрати знатних людей в Києві, які представляли киян, новгородців та представників інших міст і разом скласти закон, який мав бути встановлений та записаний. Даний закон мав врегульовувати питання судочинства і податків [6, с. 105–106]. Ймовірно мова йшла про Руську Правду. Даний закон мав діяти у всіх містах. Пропозиція новгородців отримала широку ініціативу і набула розповсюдження по всій Київській Русі.

Руська Правда давала можливість у законному порядку звернутися до князівської влади в питаннях порушення правових норм, які були прописані в Короткій редакції Руської Правди. Це, в першу чергу, стосувалося злочинів проти життя, здоров'я та майна. Кровна помста отримала правову регуляцію, де було вказано, хто має право мстити за смерть родича.

Руська Правда встановлювала юридичні підстави звернення людей до князівської влади у зв'язку з порушенням закону.

Аналізуючи Руську Правду Ярослава слід звернути увагу на те, що стаття перша, яка визначала штраф за вбивство, вказувала на 40 гривень штрафу за вбивство слов'янина. За вбивство руса штраф теж був у 40 гривень. Руська правда порівнювала життя руса та слов'янина. Не слід забувати, що Новгород був побудований на землях ільменських словен. Ми можемо припустити, що ільменські словени брали активну участь у боротьбі за Київ, щоб посадити свого князя в надії на те, що той дасть їм гарантії безпеки від свавілля княжого адміністративного. Прийняття Руської Правди дало їм можливість вимагати за вбивство штраф, як за вбивство руса, що посилювало їхні гарантії від посягання на життя. Крім того правда захищала їх здоров'я та майно. У даний проміжок часу на відміну від древлян, в'ятичів, новгородці не намагалися від'єднатися від Київської Русі, а боролися за рівні права із русами.

Після смерті Ярослава Володимировича його сини Ізяслав, Святослав та Всеволод разом із мужами Коснячко, Перенег, Никифор відмінили кровну помсту, замінивши її на грошовий викуп [8, с. 99]. За правління Ярославовичів стає відомо про більшу кількість норм, які були прописані в княжому праві, що розширило підстави звернення до князя безпосередньо чи через його представників з проханням встановити справедливості згідно з княжим законом.

Дана ситуація частково нагадує Рим періоду союзницької війни. Причиною війни була нерівність в правах італіків та римлян, що стало тригером початку боротьби італіків за свої права та незалежність від влади Риму. Римляни доволі жорстоко придушували повстання. Але розуміли, що боротись із наслідками неефективно і слід ліквідувати причину повстання. Для подолання причин повстання Рим прийняв три закони, які сприяли поліпшенню прав італіків і вели до зрівняння у правах із римлянами.

Перший закон це – Закон Юлія *Lex Iulia de Civitate Latinis (et sociis)* Danda 90 р. до н.е. Він надав латинам, які не приєдналися до повстанців та зберегли вірність Риму отримувати права римських громадян. Наступний закон був продовженням закону Юлія і мав назву *Lex Plautia Papiria de Civitate Sociis* Danda 89 р. до н.е. Він надавав римське громадянство союзникам Риму, які записували свої імена у претора. Також слід згадати про закон *Lex Pompeia de Transpadanis* 89, який надавав латинське право громадянам Транспаданії. Ті, хто займав посади в місцевих муніципалітетах, отримували римське громадянство. Слід зазначити, що навіть отримання прав латинів суттєво покращувало правовий статус порівняно з минулим [10].

Отже, як італіки, так і ільменські словени отримали покращення свого правового статусу за рахунок співпраці

із владою, а не у протистоянні з нею, так як правильно обрали сторону переможця, який у свою чергу, прийняв закони про покращення їхніх прав.

Силові методи протидії княжій владі не завжди були ефективні. Як ми бачимо неодноразові виступи древлян не призвели до змін в правовому регулюванні слов'ян та русів. Отже збройна боротьба проти правлячого дому Рюриків не призвела до позитивного результату в покращенні правового статусу слов'ян, а навпаки сприяла розоренню землі та збільшенню податкового тиску. Новгородці, в свою чергу, вибрали варіант заключення домовленостей між віче та князем в наданні йому як військової, так і фінансової підтримки в захопленні влади у всій Київській Русі. Новгородці вирішили стати гарантом влади Великого князя Русі, якщо той не заключав домовленостей з новгородцями, як наприклад Ярополк та Святополк: вони знищувались, а на їх місце приходив лояльний до Новгорода князь. За свою допомогу новгородці вимагали від князя різні преференції політичного, економічного та правового характеру. Новгородці, як і деякі міста італіків, у боротьбі за свої права не пішли шляхом сепаратизму та силового тиску на Рим, а зберегли вірність за що і отримали свої права. Вони пішли схожим шляхом і добилися часткового зрівняння в правах русів та слов'ян, що було відображено в Руській правді.

Отже за часів Ярослава Святославовича новгородцям вдалося досягнути певних успіхів та посилити свої позиції в Київській Русі, але після смерті Ярослава позиції Новгорода починають ослаблятися. Коли у Новгороді правили Володимир та Ярослав, позиції міста в боротьбі за владу були доволі великі. Новгородські князі могли кинути виклик братам і боротись із ними за владу в Києві, так як вони всі відносилися до одного покоління.

Ярослав проводив політику, яка не загрожувала авторитету міста. Хоча для об'єктивності слід сказати, що підтримка новгородців Ярославом іноді доволі дорого їм обходилась і призводила до ослаблення міста. У Новгороді правив його старший син, який, згідно старшинства в роду мав стати по смерті батька наступним Великим князем в Києві.

Олег, Ігор, Святослав, Володимир і Ярослав перед тим, як прийти до влади в Київській Русі, були новгородськими правителями і саме при підтримці Новгорода змогли прийти до влади. Олег після смерті Рюрика взяв владу в Новгороді [11, с. 32]. Щодо князя Ігоря то він був законним сином новгородського князя Рюрика. Олег та Ігор прийшли із Новгорода та убили Аскольда і Діра та сіли в Києві [12, с. 89]. Якби в свій час Олег, за підтримки включно ільменських словен, не захопив Київ, то по його смерті Ігор не зміг би стати Київським князем. Олег, убиваючи Аскольда, наголошував на його нелегітимності. Зі слів Олега тільки Ігор, син Новгородського князя Рюрика, міг бути законним Київським князем, на відміну від самого Олега, який по статусу не міг на той час претендувати на титул по праву. Ми не будемо вдаватися в дискусію безпідставних звинувачень в нелегітимності Аскольда, який на думку М. Ф. Котляра та В. А. Смолія, опираючись на дані польського літописця Длугоша, був нащадком Кийовичів [13, с. 14]. На нашу думку, в даному питанні слід звернути увагу на те, що Олег розумів, що і він не може бути Київським князем, так як не княжого роду і тільки Ігор має на це право. Далі в історії роль Новгорода знову проявляється при Святославі Ігоровичу. Святослав протистояв своїй матері Ользі, яка контролювала Київ. Згідно даних Константина Багрянородного, коли він розкривав механізм проведення полюддя, то повідомив, що Святослав, син Ігоря перебував саме в Новгороді [14, с. 63]. Володимир Святославович, Новгородський князь захопив владу в Києві та пізніше убив свого старшого брата Київського князя Ярополка [15, с. 33–35]. Ярослав двічі прогав із Києва свого старшого брата Святополка при підтримці новгородців [16, с. 8–13].

Дані фактори вказують на те, що раніше в язичницький період і на момент прийняття християнства позиції Новгорода були доволі важливі. Для Володимира та Ярослава Новгород виступав одним із важливих гарантів влади Київського князя. Фактично по політичному впливу Новгород був другим містом по важливості для княжої влади. Але при Ярославі з літописних джерел повідомляється, що новгородці в комунікації із князем Ярославом починають використовувати примус та в неповній мірі проявляти покірність і повагу до княжої влади [17, с. 68–69]. Посилюється боротьба за правові гарантії безпеки населення від свавілля як князя, так і його людей Звісно і раніше новгородці виступали проти княжої влади. Прикладом слугує вбивство Рюриком Вадима Хороброго, який виступив проти княжої влади [9, с. 9]. Але той виступ скоріше був змовою певної групи бояр. При Ярославі князю починає протистояти віче. Разом із тим, що Володимир, що Ярослав усвідомлюють значення Новгорода і садять там своїх спадкоємців, розуміючи що за підтримки новгородців їм вдасться втримати владу на Русі.

Але при кінці життя Ярослава дана схема починає руйнуватися. Володимир Ярославович, який прийшов із Новгорода, мав стати наступним князем в Києві, але незадовго до смерті його батька Ярослава він помирає. Ця смерть повністю зламала політичний розклад сил між північною та півднем. Наступним князем стає Ізяслав, який правив у Туровому.

У Володимира був син Ростислав, який теж претендував на Новгород. Тут потрібно врахувати, що новгородці практикували відстоювання тих кандидатів князів, які виховувалися в них. Батько Ростислава, Володимир сидів в Новгороді із 1035 року. Ростислав народився у 1038 році, коли його батько правив у Новгороді вже два роки. Володимир помер у 1052 році. Згідно даних Татіщева після його смерті син Ростислав залишився правити у Новгороді та Ростові [6, с. 113].

У Ніконовському літописі повідомляється про те, що Ростислав, син покійного новгородського князя Володимира, утік із Новгорода в Тмутаракань у 1064 році [9, с. 92]. Із Всеславом втекли Порей і Вишата, сини, діти Стромилы, воєводи новгородського. Те, що в оточенні Ростислава були діти новгородського воєводи вказує на те, що в Новгороді були сили, які робили ставку на Ростислава.

Для об'єктивності варто згадати, що ряд науковців схиляються до думки, що Ізяслав був переведений до Новгорода після смерті батька, але джерельна база дає підстави припустити, що князь не правив особисто в Новгороді і після смерті батька перейшов до Києва саме із Турова.

Слід уважно звернути увагу на те, як були розподілені столи по смерті Ярослава. Київ дістався Ізяславу, Чернігів – Святославу, Переяслав – Всеволоду, Володимир – Ігорю, а Смоленськ – В'ячеславу. Жодного князя із старшого покоління не посадили в Новгороді.

Ми вважаємо, що Новгород до 1064 року контролював Судислав, який мав напружені відносини із дядьками. Смерть обох смоленських князів розкривала шлях Новгороду на Київ. Ймовірно новгородці, як і раніше, прагнули посадити в Києві свого князя.

Але після смерті Ігоря Ярославовича в 1060 році, Ростислава у 1064 році вдалося вигнати із Новгорода в Тмутаракань. Причиною втечі Ростислава було непогодження з політикою розподілу князівств. Його перевели до Володимира після того, як князь Володимирський Ігор був переведений у Смоленськ. Попередньо Татіщев повідомляє про те, що Ростиславу після смерті батька було передано Ростов та Суздаль. Але попередньо Татіщев повідомляв, що в 1052 році після смерті Володимира в Новгороді та Ростові залишився Ростислав. Можна констатувати, що майже усю північ до 1054 року контролював Ростислав. У 1055 році в Новгороді Ізяслав ставить посадником Осмомисла. Цікаво те, що двоє синів посад-

ника Стромисла приєдналися до Ростислава, коли той відправився в Тмутаракань та вигнав звідти сина Святослава [6, с. 115–117]. Фактично діти Стромисла виступили на стороні Ростислава проти Тріумвірату. Тому ми припускаємо, що Стромисла був людиною не стільки Ізяслава, як Ростислава.

У Тмутаракані сидів син Чернігівського князя Гліб, якого вигнав Ростислав. Ці події вказують на те, що дружина у Ростислава була доволі сильною раз він зміг прогнати Гліба. На допомогу Глібу прибув його батько Святослав і Ростислав без бою покинув Тмутаракань. Глібу було повернуто князівство, але як тільки Святополк покинув Тмутаракань, Ростислав знову вигнав Гліба. У 1066 році Ростислав, ймовірно, був отруєний та помер [12, с. 140–141]. Ми вважаємо, що ядром війська Ростислава були новгородці.

У 1067 році полоцький князь Всеслав розорив Новгород [9, с. 93]. Ймовірно, після смерті Ростислава Всеслав спробував захопити владу в Новгороді. Новгород, підтримуючи авантюру Ростислава, із захопленням Тмутаракані ослабив себе і став жертвою полоцького князя. В чому була необхідність Новгорода в контролі за Тмутараканню? Ми вважаємо, що Ростислав хотів взяти під контроль найважливіші торговельні шляхи, які йшли через Чорне та Азовське море, але смерть Ростислава зруйнувала амбіційні плани Новгорода. Новгородці прагнули посадити в Києві свого князя. Коли не вийшло з Володимиром Ярославовичем, то ставка була зроблена на його сина Ростислава. Ці плани були повністю провалені і привели до ослаблення політичного впливу Новгорода в Київській Русі.

Як вище було вказано, в язичницький період Новгород активно брав участь в боротьбі за владу між князями і просував своїх претендентів на Київський стіл. Слід зазначити, що проблеми для Новгорода почалися не після смерті Ярослава, а одразу ж коли він прийшов у Новгороді до влади. З 1015 року Новгород зазнає цілий ряд відчутних ударів.

Виділимо ці невдачі.

У 1014 році Ярослав привласнив новгородські гроші. Спровокував Київ на війну з Новгородом. У 1015 році князь Ярослав вбив до 1000 новгородських мужів. У 1019 році новгородців розгромили на Альті поляки із Болеславом та Святополком. Новгородці змушені вводити одноразовий податок на продовження війни із Святополком. У 1020 (1019) році відправляють в заслання у Ростов новгородського посадника, а пізніше страчують його в Муромі [9, с. 77]. У 1021 році Новгород розоряє полоцький князь Брячислав.

У 1024 році новгородці зазнають поразки від Тмутараканського князя Мстислава Володимировича. У 1043 році Володимир Ярославович, князь Новгородський зазнав нищівної поразки в поході на Візантійську імперію [6, с. 89–108].

Але в цілому Новгород зберігає сильні політичні позиції в Київській Русі. Ситуація починає мінятися із 1052 року. Відправною точкою на початку втрати новгородцями своїх політичних позицій ми бачимо смерть Володимира Ярославовича.

У 1052 році помирає Новгородський князь Володимир, який мав би через два роки стати Київським князем після смерті батька [9, с. 85]. У 1066 році помирає Ростислав, син Володимира, і надія новгородців посадити свого князя на Київський стіл. Наступним князем став Всеслав Ізяславович, але його позиції в Новгороді були доволі слабкі.

У 1066 році Новгород знову розоряють половчани під проводом свого князя Всеслава Брячиславовича [18, с. 2].

Смерть Володимира та Ростислава, які були тісно пов'язані із Новгородом, була справжньою політичною катастрофою. Новгородцям був потрібний новий претендент, якого вони могли посадити в Києві.

У 1068 році в Києві відбувається повстання і князя Ізяслава проганяють з Києва. Він тікає до Польщі, щоб отри-

мати військову підтримку. Одразу виникає питання, чому він не відправився до Новгорода і з підтримкою останніх не завоював собі Київ, як це в свій час зробили його батько та дід. Отже новгородці не брали участі в політичній кризі 1068 року і не підтримали сина Ярослава Володимировича [19, с. 322]. Дана подія вказує на погіршення відносин між Ізяславом та новгородським віче. Новгород не став гарантом влади Ізяслава.

Наступна можливість новгородців перехопити ініціативу в майбутньому відбувається з приходом до влади в Новгороді в 1069 році старшого сина Святослава Гліба. Цей трансфер влади є доволі дивним. Згідно алгоритму прийняття рішень, логічно було б вважати, що в Новгороді мав сісти син Київського князя Ізяслава.

Ймовірно однією із причин погіршення відносин між Ізяславом та Святославом могли бути розбіжності стосовно Новгорода, де Святослав посадив свого сина, ігноруючи пріоритетне право на Новгород Ізяслава [20, с. 97].

Ми бачимо, що повстання проти Ізяслава киян, в 1068 році підірвало політичний вплив Київського князя та ослабило його владу на Русі.

Ми вважаємо, що однією із причин чому Святополку вдалося захопити владу в 1073 році в Києві було не тільки те, що його підтримав молодший брат Всеслав, але й новгородці, де князував його син [21, с. 73–74]. Новгородцям було вигідно, що Святослав усунув від управління в Києві свого старшого брата. Їхня вигода полягала в тому, що мінявся статус їхнього князя. У нас немає літописних даних, що Гліб із новгородцями ходив походом на Київ, але наявність в Новгороді сина Святослава унеможливила Ізяслава запросити підтримки новгородців у протистоянні із Святославом.

Усунення від управління в Києві Ізяслава та прихід до влади Святослава призвів до того, що Новгородський князь став старшим сином Київського князя. Вони повернули собі статус, який втратили після смерті Володимира Ярославовича.

Знову ми бачимо, що Київському князю Ізяславу не вдалося взяти під повний контроль Новгород та зробити його лояльним до свого роду. У результаті при повстанні 1168 року та перевороті у 1073 році Ізяслава прогнали із Києва [11, с. 157–158, 168]. В обох випадках новгородці не надали підтримки Ізяславу. Він не зміг скористатися допомогою Новгорода і був змушений сподіватися на закордонну допомогу поляк. Також в обох випадках Новгород зайняв пасивну позицію по відношенню до боротьби за Київський стіл. Причиною, на нашу думку було те, що новгородці на даний час не мали князя, якого вони могли посадити в Києві і який користувався їхнім довір'ям. Новгородці зробили ставку на Ростислава та максимально погіршили відносини з Київським князем Ізяславом. Ймовірно, коли б Ростислав не помер, то під час кризи 1068 та 1073 років вони спробували б привести в Києві до влади Ростислава Володимировича. Схоже на те, що новгородці підтримали модель передачі влади від батька до сина, але з умовою, що спадкоємець мав виховуватися та правити в них. Смерть спочатку Володимира, а пізніше його сина Ростислава, зруйнувала ці плани новгородців. Те, що Новгород двічі не підтримав князя Ізяслава вказує на те, що він не мав політичного впливу на нього. Коли рід Володимира Ярославовича перервався на Ростиславі, новгородці зробили ставку на Святослава, прийнявши його старшого сина і ніби то повернули собі статус кво. Але слід врахувати наступну обставину, що новгородці підтримали прихід до влади не свого князя, як це було із Олегом, Святославом, Володимиром, Ярославом, а батька свого князя, який був не Новгородським, а Чернігівським князем.

Гліб, будучи Новгородським князем, відбився в 1069 році від Всеслава полоцького, захопивши його в полон та примусив його покласти не нападати на нов-

городську землю. Далі він вступив в конфлікт з волхвами, які агітували в новгородській землі. Гліб запитав у волхва чи вміє він передрікати майбутнє. Коли той сказав, що так, то Гліб зарубав його сокирою. Тим самим князь вказав на те, що якби останній знав майбутнє, то не помер би. На думку Леонтія Войновича язичники не простили князю вбивства волхва [22, с. 371].

Але в 1078 році Святослав, князь Київський помер і владу в Києві назад собі повернув Ізяслав. Новгородський князь Гліб загинув [9, с. 107].

Із смертю Святослава та Гліба Ізяслав укріпив свої позиції в Київській Русі та направив до Новгороду свого сина. В 1078 році Новгородським князем стає Святополк [6, с. 132]. Тут виникає доволі цікаве питання – Ізяслав у Новгород направив не старшого сина Ярополка, а молодшого? Це вказує на доволі запутані відносини між Ізяславом та Новгородом. Можливо новгородці самі не захотіли Ярополка так як він був вже старшим, а їм більш імпонував молодший син, на виховання якого вони могли вплинути.

Ситуація щодо Новгороду починає змінюватись після смерті батька Новгородського князя Ізяслава, який загинув, заступившись за свого молодшого брата Всеволода, коли його з Чернігова прогнали племенники [11, с. 173–174]. Чернігів вдалося повернути братові, але сам Київський князь загинув і наступним князем став Ізяслав. При правлінні Ізяслава старший брат Ярополк виступив проти Всеволода, але змушений був утекти за кордон. Святополк, не дивлячись на конфлікт свого старшого брата із Київським князем, не заступився за брата. Ймовірно новгородці не бачили політичної необхідності воювати із Києвом. Адже при цій війні в Києві до влади прийшов не їх князь Святополк, а його старший брат Ярополк.

Ярополк замирився із своїм дядьком, але у 1087 році його убивають і Новгородський князь Святополк стає старшим в роду Ізяславовичів [3, с. 277].

Вбивство Ярополка є доволі загадковим. Не слід забувати, що Ярополк був старшим сином Ізяслава і після смерті його дядька Всеволода він мав стати наступним Великим князем. У його смерті звинувачували Ростиславовичів. Можна також і підозрювати Всеволода, який не хотів після своєї смерті бачити Ярополка наступним Київським князем. Але була, на нашу думку, і ще одна зацікавлена сторона. Нею виступали новгородці. Вбивство Ярополка змінювало кандидата на Київський стіл. Після вбивства Ярополка наступним кандидатом за лествіничною системою ставав молодший брат Ярополка Святополк, який на момент смерті брата був Новгородським князем. Новгородці отримували можливість знову привести свого князя в Київ після смерті Всеволода. Тому, на нашу думку, новгородці теж мали вигоду у смерті Ярополка.

Після смерті Ярополка наступним спадкоємцем Київського столу стає Новгородський князь. Ймовірно Всеволод припустив, що така ситуація представляє загрозу для нього і тому Святополк перевівся в Турів у 1088 році [3, с. 277].

Перехід Святополка в Турів новгородці сприйняли як образу і більше не хотіли у себе бачити як Святополка, так і його дітей [21, с. 117]. Чи була можливість у Святополка залишитись? Як показує подальша практика – так. У свій час новгородці відстояли свого князя і не дали його замінити сином Київського князя. Ймовірно, Святополк не хотів конфліктувати із Всеволодом, або князювання в Новгороді його обтяжувало, тому він скористався можливістю та змінив князівство. У новгородців знову план посадити свого князя в найближчій перспективі провалився. Чому новгородці не хотіли, щоб Святополк їх покинув та замінити його, наприклад, на Володимира, старшого сина Всеволода? Справа в тім, що Володимир в черзі на княжий стіл був третім. Першим, як раніше було сказано, був Святополк, син Ізяслава, другим був Давид, син Святослава і тільки третім був Володимир.

Новгородці у 1088 році отримали внука Великого князя Всеволода, старшого сина Володимира, Мстислава Володимировича.

Ймовірно після смерті Всеволода в 1093 році в Новгороді став правити Давид, але його прогнали через два тижні. Те, що Давид самовільно без дозволу Київського князя зайняв Новгород, вказує на те, що після Новгороду він сів в Смоленську і мав війну проти Святополка та Володимира [22, с. 372]. Згідно новгородського літопису Давид став княжити в Новгороді у 1095 році [18, с. 3].

Новгородці у 1095 році звернулися до Володимира Всеволодовича з пропозицією і розпочали перемовини. Перемовини Володимира з новгородцями проходили за принципом взаємних поступок. Новгородці просили Володимира віддати їм на князювання його сина Всеволода. Слід зазначити, що дана пропозиція новгородців була ризикованого характеру і могла мати негативні наслідки для князя і його сім'ї. Ризик полягав в тому, що на Новгород претендувала сім'я Великого князя Київського Святополка. Дана претензія ґрунтувалася на традиції, що в більшості випадків в Новгороді мав сидіти син Великого князя. Якщо Володимир погоджувався з проханням новгородців, він погіршував свої відносини із Києвом. Союз із Святополком Володимир був потрібний для того, щоб стримувати Святославовичів, які забрали у Володимира Чернігів. Крім того, в Новгороді попередньо князував Давид Святославович, який вважав себе діючим Новгородським князем. Пропозиція новгородців посилювала позиції князя на півночі, але ослаблювала на півдні із-за погіршення відносин з Ізяславовичами та Святославовичами. Князь, погодившись на пропозицію новгородців, йшов на ризик створення проти нього коаліції із Ізяславовичів та Святославовичів, тому він вимагав від новгородців гарантій. Новгородці мали гарантувати перебування його сина на княжому столі. Вони погодилися із вимогою Володимира і заключили договір, зміст якого включав наступну умову. Володимир дозволив Мстиславу стати Новгородським князем. Новгородці обіцяли не змінювати Мстислава до його смерті і з честю відноситися до нього. Виконання договору гарантувалося цілуванням хреста [6, с. 157]. Ця домовленість суперечила княжому праву та могла призвести до конфлікту між Володимиром та Ізяславом у майбутньому.

Давид Святославович направився до Новгороду, щоб повернути його собі. До князя була відправлена делегація від новгородського віча, яка звернулася до нього та вказала на те, що йому не потрібно йти до Новгороду, так як він не може бути їхнім князем, бо даний княжий стіл вже зайнятий. Давид, зрозумівши, що новгородці не хочуть бачити його своїм князем, повернувся назад у Смоленськ [20, с. 97].

У нас немає точних даних чому новгородці прогнали Давида. Ми вбачаємо причину в тому, що проти Святославовичів виступали як Ізяславовичі, так і Мстиславовичі. Ізяславовичі не любили Святославовичів із-за того, що їхній батько загинув в битві з ними. А Всеволодовичі не любили Святославовичів із-за того, що Святославовичі хотіли повернути собі назад Чернігів, хоча сам Святослав передав землю Всеволоду за союз проти Ізяслава. Пізніше і Ізяслав підтвердив право Всеволода на Чернігів. Новгородці розуміли, що їхній князь Давид може вступити у війну проти Святополка та Олега, підтримуючи свого брата Олега у його боротьбі за Чернігів. Новгородці більш вштовпував Мстислав, якого у них посадив ще Всеволод.

У 1102 році Святополк Ізяславович вирішив у Новгороді посадити свого сина. Володимир Всеволодович погодився з цим рішенням і наказав сину покинути свій княжий стіл, так як рішення Київського князя відповідало княжому праву, згідно якого в Новгороді мав сидіти син Великого князя Київського. Новгородцям зазначена рота-

ція князів не сподобалася, тому вони відправили делегацію, яка звернулася до Святополка і просила залишити їм Мстислава [4, с. 265–266].

Святополк не захотів послухатися новгородців. Тоді вони звернулися до нього, вказуючи на те, що його сина новгородці своїм князем не визнають. А якщо Святополк все ж їх не послухається, то вони не можуть гарантувати його сину безпеку. Своєю позицію вони аргументували особистою образою на Святополка, що той у свій час без всяких вагомих причин покинув їх і відправився у Володимир. Новгородці сказали, що Мстислава вони вчили і його правлінням задоволені. Святополк пробував їм погрожувати, але ті відстоювали свою позицію. Не маючи змоги переконати і, ймовірно, заставити новгородців прийняти свого сина, він погодився на їхню пропозицію і залишив їм Мстислава [9, с. 137–138; 6, с. 198–199].

З прийняттям християнства посилюється роль віча і відбуваються зміни в їх комунікації. Згідно аналізу подій та їх порівняння комунікації між народом і князем прослідковується часткова втрата авторитету князівської влади. Ми пояснюємо цю тенденцію зміною ставлення до влади жителів Русі у зв'язку із веденням християнства. Ті руси, які не приймали християнського світобачення і продовжували відкрито або таємно сповідувати ідеали язичництва, не сприймали князівську владу як одну із сакральних основ їхнього життя, оскільки Рюрики добровільно відмовилися від язичництва і зрадили віру прашчурів. Нові християни теж не бачили в князівській владі беззаперечного авторитету, розуміючи, що патріарх сидить не в Києві, а в Константинополі і контролюється не Київським князем, а імператором Візантійської імперії.

У 1117 році Мстислава, князя Новгородського, за волею його батька Володимира, переводять до Білгорода, який править там до 1125 року [11, с. 191]. Ймовірно, Володимир планував змінити систему спадкування в Києві і щоб після його смерті Великим князем став не старший в роду Рюриків, а його старший син. Отже Володимир планував ввести в Київській Русі майорат, що був притаманний західним християнським монархіям. З цією метою він і перевів свого сина так близько до Києва, щоб той поступово перебирав важелі управління країною в свої руки.

Колишній Новгородський князь, перед тим як сісти в Києві, княжив 11 років в Білгороді. У Новгороді в 1117 році Володимир посадив свого внука сина Всеволода [4, с. 277]. Як і у випадку із Святополком, з Новгорода знову перевели князя не в Київ, а в інше князівство, звідки його пізніше перевели в Київ.

Але чи це відповідало інтересам Новгорода? Ймовірно, новгородці хотіли, щоб Мстислав був у них до смерті батька і пішов від них на Київський стіл. Даний перехід був почесний для новгородців, які посадили б в Києві наступного князя. Крім того при переході Мстислава до Києва, князь міг пообіцяти новгородцям певні поступки. Оточення князя мало б бути під впливом Новгорода. Покидаючи Новгород, князь мав залишити там свого старшого сина і Новгород отримав би наступного спадкоємця Київського княжого столу.

Але що насправді отримав Новгород? Їхній князь перейшов не в Київ, а в Білгород. Даний трансфер пригнічував гордість новгородців. Ситуація нагадує історію Святополка Ізяславовича. Адже одна справа, коли їхній князь проміняв їх на Київ і зовсім інша, коли їх проміняли на Білгород або як у випадку із Святополком, на Турів. Їхній князь, покинувши їх покняжив у Білгороді цілих 8 років, що мало посилити вплив на нього білгородського боярства і ослабити в його оточенні вплив новгородських бояр.

Самі новгородці знову отримали внука Київського князя. Дана ситуація повторилася, коли Київський князь Всеволод посадив свого внука Мстислава в Новгороді. Не дивлячись на те, що новгородці змушені були всту-

пати в конфлікт і відстоювати свого князя, його все-одно пізніше за волею Володимира перевели у Білгород, а їм знову надали внука Київського князя і, фактично, прийшли до того, з чого почали. Які гарантії мали новгородці, що їхнього князя знову переведуть в якесь інше князівство перед тим, як він займе Київський княжий стіл? Ми гадаємо, що ці переведення принижували новгородців і давали їм зрозуміти, що з Новгорода в Київ князь не прибуде ніколи, так як це стало елементом княжої політики Київських князів.

У дохристиянський період та на ранніх етапах його становлення з Новгорода прийшли, як сказано було вище, наступні князі. Олег, прибувши з Новгорода, захопив Київ та правив з 882–912 (30) рік. Святослав правив Руссю з 961 по 971 (10) рік. Володимир Святославович прийшов з Новгорода та правив Руссю з 980 по 1015 (35) рік. Ярослав Володимирович прибув з Новгорода та правив Києвом з 1016 по 1018, 1019–1054 (37) рік. Отже з 882 по 1054 роки, прибулі із Новгорода князі правили Русю 112 років [6, с. 13–114].

Проаналізуємо, з яких міст в Київ приходили князі після смерті Ярослава. Ізяслав був із Турова, Святослав із Чернігова, Всеволод – з Чернігова, Святополк правив в Новгороді, але пізніше був переведений в Турів, де перебував 5 років до во княжіння в Києві. Те, що він покинув Новгород новгородці йому так і не пробачили. Володимир прийшов із Переяслава. Мстислав правив в Новгороді, але як сказано вище у 1117 році за вісім років до во княжіння його перевели у Білгород, звідки він тільки в 1125 році перейшов в Київ.

Ярополк II прийшов із Переяслава. Наступні київські князі В'ячеслав Володимирович (Туров), Всеволод Олегович (Чернігів), Ігор Олегович (Берестейсько-Дорогичинський), Ізяслав II Мстиславович (Переяслав, Волинь), Юрій Володимирович (Суздаль), Ростислав Мстиславович (Смоленськ), Ізяслав III Давидович (Чернігів), Мстислав Ізяславович (Волинь), Гліб Юрійович (Переяслав), Володимир III Мстиславович (Дорогобужа, Трипілля), Роман Ростиславович (Смоленськ), який правив менше року в Новгороді, але в основному княжив у Смоленську, звідки і прийшов до Києва. Всеволод Юрійович (Остер), Святослав Всеволодович (Чернігів), який менше року правив в Новгороді 1140 року, але прийшов до Києва вперше із Чернігова у 1173 році. Рюрик Ростиславович (Овруцький) правив в Новгороді у 1070–1171 роках, покинув його, прибув до Києва в 1173 році із Овруча та князував до 1174 року. Ярослав II Ізяславович (Луцьк) правив в Новгороді 1148–1154 роках, але був вигнаний в Київ, прибув у 1173 році, будучи князем Луцьким [22, с. 458, 459, 397, 399, 461, 460, 376, 462, 549, 463, 519, 549–550, 400–401, 519–520, 470]. Відбувається усунення новгородців з лідерських позицій в боротьбі за Київ.

Висновок. До прийняття християнства Новгород займав важливе місце в Київській Русі. Для контролю Києва слід було контролювати Новгород. Для контролю Новгорода потрібно було налагодити комунікацію із його вічем. Після прийняття християнства на перших порах дана тенденція продовжувалася. Контроль над Новгородом забезпечував контроль над Києвом. Комунікація базувалася на взаємовигідних умовах. Але в цей період починаються відбуватися певні погіршення в комунікації між князем та віче. Для новгородців усне княже слово гарантії перестає бути надійним гарантом в домовленості. В результаті видається звід законів Руська Правда, який вказував на те, за що людина буде нести покарання і яку суму має сплатити порушник. Даний звід законів не давав можливості стягувати більші суми штрафів із-за їх фіксації в законі та притягувати до відповідальності тих, хто скоїв злочин.

Після прийняття християнства новгородці продовжували проводити політику просування свого князя на

Київський княжий стіл для посилення своєї ролі у велико-князівській адміністрації. З цією метою новгородці намагалися посадити в себе старшого сина Великого князя, бажано в юному віці, щоб взяти участь в його становленні та формуванні максимальної лояльності до Новгороду. Смерть Новгородського князя, старшого сина Ярослава Володимира, а пізніше і його старшого сина Ростислава, підірвали дану стратегію. Усі подальші спроби повернутися до зазначеної політики зазнавали поразки. Новгородський князь, старший син Київського князя, Святослава Гліб теж помер. Ті новгородські князі, які мали стати київськими князями переходили із Новгороду в інші князівства. Так Святополк Ізяславович перед тим, як сісти в Києві, перейшов із Новгороду в Турів, що максимально ослабило позиції Новгороду, і не дало можливості переходу свого князя одразу в Київ, як це було раніше.

У 1102 році новгородці міняють підхід комунікації Новгороду із княжим родом Рюриків. Ігноруючи княже право, змогли домовитися із Київським князем Святополком, що його син не буде у них князувати, а залишиться син Володимира Всеволодовича, Мстислав. Порушення княжої системи спадкування новгородське віче закріплювало в договорах, які укладали із князем, де надали перевагу на князювання певній княжій гілці.

При зверненні віча до князя йому у провину могли ставити неналежне виконання ним або його людьми судових функцій. Князю могли висунути претензію, що він погано виконує військові функції або його воєводи і навіть звинуватити в боягузстві під час бою. Князя могли дорікнути у: недостатньому прояві любові до народу, неналежній поведінці людей князя, нездатності князя підтримувати мир, бажанні князя без дозволу віча змінити княжий стіл, недотримання князем зобов'язань перед союзниками, прове-

денням князем багатьох ігрищ та полювань, неналежне виконання судових функцій.

Після прийняття християнства ми прослідковуємо процес ослаблення політичного впливу Новгороду на процеси в Київській Русі. Новгород із вседержавної сили перетворюється на регіональну. Комунікація Новгороду як із київськими, так і із своїми князями загострюється. Роль вічевих інститутів зростає, в той час як роль князівської влади ослаблюється. Новгород із-за ряду невдач перестає брати участь в князівській боротьбі за Київ, щоб посадити там свого князя.

Отже після прийняття християнства прослідковується доволі цікава тенденція. З 1055 по 1174 рік, тобто на протязі 120 років в Київ напряду із Новгороду не приходили правити князі. В той час як в язичницький період, з 882 року та на ранніх етапах християнства до 1055 року київські князі, які прибули з Новгороду, управляли 112 років. Владу зазначені князі брали силовим варіантом при активній підтримці новгородців. Ці дані вказують на те, що новгородці після прийняття християнства втрачають свій політичний вплив та перестають бути гарантом стабільності для київських князів. Причину ми бачимо в розчаруванні політики київських князів та посилення пріоритетності інтересів віче над князівською владою. На Русі починає посилюватися вплив Чернігова, Турова, Переяслава, які просувають своїх претендентів на княжий стіл. Новгород не витримує конкуренції і починає уступати свої позиції, перетворюючись в регіональну силу. Ослаблення авторитету князівської влади веде до посилення ролі віче. Вічеве право починає домінувати над княжим і Новгород остаточно перетворюється у містечкову децентралізовану від Київської Русі силу. В комунікації новгородського віча та князівської влади віче перехоплює ініціативу та перестає цікавитися загальнодержавними справами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віктор Демочко. Київська Русь і християнство. Волинські історичні записки. Том 2. 2009 р. С 24-32
2. Головкин Олександр. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.) / О. Б. Головкин. Київ, 2021. 600 с.
3. Полное Собрание Русских Летописей. Ипатьевская Летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1843. Т.2. 391 с.
4. Полное Собрание Русских Летописей. Летопись по Лаврентьевскому списку. Издание третье. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1897. Т.1. 632 с.
5. Полное Собрание Русских Летописей. Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук., 1888. Т.3. 576 с.
6. Татищев В.Н. История Российская с самых древних времен. Москва: Напечатано при Императорском Московском Унивеситете, 1773. Т. 2. 536 с
7. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум / М. Ю. Бурдін, Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко; за заг.ред. О. М. Бандурки. Харків: Майдан, 2021. 890 с.
8. Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. 892с.
9. Полное Собрание Русских Летописей. Именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т.9. 256 с.
10. Haussler R. Becoming Roman? Diverging Identities and Experiences in Ancient Northwest Italy (Publications of the Institute of Archaeology, University College London 57). Walnut Creek, CA: Left Coast Press, 2013. Pp. 386
11. Полное Собрание Русских Летописей. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1863. Т. 15 296 с.
12. Полное Собрание Русских Летописей. Псковская Софиевская летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. 275 с.
13. Котляр, М. Ф. Смолий В.А. Історія в життєписах. Смолий. Київ: Час, 1994. 328 с.
14. Грушевський М. Ю. Виймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка Львів: Накладом авт, 1895. 122 с.
15. Микола Аркас. Історія України-Руси. Краків: «Накладом Ольги Аркасової». 1912. Друге видання. 424 с.
16. Грушевський М.Ю. Історія України-Руси. Нью Йорк: «Книгоспілка». 1954. Т. 2. 633 с.
17. Котляр, М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ: Україна, 1996. 240с.
18. Полное Собрание Русских Летописей. Новгородская летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1841. Т.3. 305 с.
19. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Настюк А. А. Становлення та розвиток влади в Київській Русі в IX-XII ст. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 468 с.
20. Полное Собрание Русских Летописей. Львовская летопись. Типография М.А. Александрова, 1910. Ч.1. Т. 20. 418 с.
21. Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская и Тронцкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. 267 с.
22. Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/3>

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЯК ОСНОВА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ

CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOMS AS THE BASIS OF THE CONSTITUTIONAL-LEGAL STATUS OF CONVICTS

Дьякова А.А., аспірантка кафедри конституційного і муніципального права
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
orcid.org/0000-0002-1900-8868

У статті розглядаються питання, пов'язані з реалізацією прав і свобод осіб, які мають статус засуджених, що в сучасних умовах розвитку України як правової держави набувають особливого значення. При цьому, якщо стосовно реалізації прав і свобод осіб в цілому літературних джерел достатньо, то стосовно засуджених така проблематика розглядається набагато менше. У зв'язку з цим явно бракує досліджень з точки зору науки конституційного права аспектів, пов'язаних з реалізацією конституційних прав та свобод як основи конституційно-правового статусу засуджених. Значущість прав, свобод, законних інтересів та обов'язків полягає в тому, що вони первинно своїми властивостями реально визначають становище відповідної категорії осіб. Права, свободи, законні інтереси та обов'язки – це те, що постійно існує в режимі non-stop, те, що визначає поведінкові характеристики засуджених. Конституційно-правовий статус засуджених отримав змістовне наповнення з моменту ухвалення Конституції України 1996 року, оскільки він базується на чинній Конституції, а такі елементи як права, свободи та обов'язки не можуть викликати заперечення щодо їх перебування у структурі цього статусу. Права і свободи засуджених втілюють інтереси громадянського суспільства, яке має обґрунтоване прагнення до динамічного розвитку соціуму та недопущення зазіхань держави на законні межі діяльності громадян. Права і свободи дозволяють засудженим залишатися повноцінними людьми та користуватися можливостями, передбаченими Конституцією. Саме конституційні права і свободи засуджених є тією рушійною силою, що дозволяє здобуткам сучасного конституціоналізму трансформуватися до пенітенціарної системи, виступаючи основою для її реформи. Конституційні права та свободи виступають основою для конструювання конституційно-правового статусу засуджених, а найбільш чутливими і визначальними елементами такого статусу є саме конституційні права і свободи. У статті доведено, що саме через ефективне забезпечення конституційних прав і свобод засуджених відбувається конституціоналізація їх статусу, яка ґрунтується на положеннях Конституції України, зокрема ч. 3 ст. 63, де закріплено принцип користування всіма правами людини і громадянина за винятком установлених судом та законом обмежень.

Отже, конституційні права та свободи засуджених є концептуальною та ціннісною основою їх конституційно-правового статусу, індикатором рівня розвитку українського конституціоналізму та важливим чинником цивілізаційної модернізації правової системи України.

Ключові слова: конституційні права, свободи засуджених, конституційно-правовий статус, пенітенціарна система, конституціоналізм, правова держава.

The article considers issues related to the implementation of rights and freedoms of persons who have the status of convicts, which in the current conditions of Ukraine's development as a legal state are of particular importance. At the same time, if there are enough literary sources regarding the implementation of rights and freedoms of persons in general, then this issue is considered much less in relation to convicts. In this regard, there is a clear lack of research from the point of view of the science of constitutional law into aspects related to the implementation of constitutional rights and freedoms as the basis of the constitutional and legal status of convicts. The significance of rights, freedoms, legitimate interests and obligations lies in the fact that they primarily, by their properties, actually determine the position of the corresponding category of persons. Rights, freedoms, legitimate interests and obligations are what constantly exist in a non-stop mode, what determines the behavioral characteristics of convicts. The constitutional and legal status of convicts has received a meaningful content since the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996, since it is based on the current Constitution, and such elements as rights, freedoms and obligations cannot raise objections to their presence in the structure of this status. The rights and freedoms of convicts embody the interests of civil society, which has a well-founded desire for the dynamic development of society and the prevention of state encroachment on the lawful boundaries of citizens' activities. Rights and freedoms allow convicts to remain full-fledged people and use the opportunities provided for by the Constitution. It is the constitutional rights and freedoms of convicts that are the driving force that allows the achievements of modern constitutionalism to transform into the penitentiary system, serving as the basis for its reform. Constitutional rights and freedoms serve as the basis for constructing the constitutional and legal status of convicts, and the most sensitive and defining elements of such a status are precisely constitutional rights and freedoms. The article proves that it is through the effective provision of the constitutional rights and freedoms of convicts that the constitutionalization of their status takes place, which is based on the provisions of the Constitution of Ukraine, in particular Part 3 of Article 63, which enshrines the principle of exercising all human and civil rights, with the exception of restrictions established by the court and law.

Thus, the constitutional rights and freedoms of convicts are the conceptual and value basis of their constitutional and legal status, an indicator of the level of development of Ukrainian constitutionalism and an important factor in the civilizational modernization of the legal system of Ukraine.

Key words: constitutional rights, freedoms of convicts, constitutional and legal status, penitentiary system, constitutionalism, rule of law.

Актуальність. У сучасних умовах розвитку України як правової держави актуальними були, є та будуть питання, пов'язані з реалізацією прав і свобод будь-якої особи. При цьому наведена проблематика отримує свій особливий окрас актуальності у контексті реалізації конституційних прав і свобод, які мають статус засуджених.

При чому, якщо стосовно реалізації прав і свобод осіб в цілому літературних джерел присвячених цій проблематиці є достатньо, то стосовно засуджених, така проблематика розглядається набагато менше. Серед авторів, які присвятили свою увагу питанням прав засуджених є такі як Н. О. Бородовська, А. П. Гель, А. І. Грушицький,

О. Г. Колб, В. О. Корчинський, М. П. Курило, Р. В. Лимак, О. В. Лисодед, В. А. Львовчикін, О. І. Осауленко, А. Х. Степанюк, Ю. А. Чеботарьова. Наведені науковці здійснювали науковий пошук проблематики пов'язаної з конституційними правами та свободами переважно у контексті науки кримінально-виконавчого права, або з точки зору прокурорського нагляду за додержанням прав та свобод таких осіб. У зв'язку з цим, явно бракує досліджень з точки зору науки конституційного права, аспектів пов'язаних з реалізацією конституційних прав та свобод як основи конституційно-правового статусу засуджених. Наведені дослідження дозволять розглянути цю проблематику в більш широкому контексті, у тому числі з точки зору високих стандартів закріплених чинною Конституцією.

Виклад основного матеріалу. Значущість прав, свобод, законних інтересів та обов'язків у контексті структурної побудови конституційно-правового статусу засуджених знаходять свій прояв у тому, що вони первинно своїми властивостями реально визначають становище відповідної категорії осіб. Так, наприклад, гарантії запускаються переважно тоді коли відбуваються порушення прав і свобод, а юридична відповідальність з'являється коли засуджений не виконав покладені на нього обов'язки у вигляді вчинення конкретних дій чи у вигляді дотримання заборон. Отже, ці складові запускаються лише у разі настання певних обставин та починають себе проявляти саме за наявності них. На цьому тлі права, свободи, законні інтереси та обов'язки це те, що постійно існує в режимі нон-стоп, те що визначає поведінкові характеристики засуджених, те що визначає їх розпорядок дня, те що визначає особливості їх трудової діяльності.

Як ми уже зазначали, стосовно такого переліку основних елементів правового статусу у літературі не завжди існує однозначна позиція, проте ми виходимо з того, що конституційно-правовий статус засуджених отримав своє змістовне наповнення лише з моменту ухвалення Конституції України в 1996 році і в подальшому з розробкою та ухвалення нового кримінально-виконавчого кодексу. Саме тому, оскільки конституційно-правовий статус засуджених, у першу чергу, базується на чинній Конституції, то такі елементи як права, свободи та обов'язки не можуть викликати заперечення стосовно їх перебування в структурі конституційно-правового статусу засуджених. Що стосується такого структурного елементу як законні інтереси, то ми вважаємо, що входження їх як окремого елементу статусу зумовлено змістовною суттю попередніх трьох елементів, а саме прав, свобод, та обов'язків. Адже останні в основі своєї безпосередньої реалізації базуються на інтересах різноманітних суб'єктів. При чому такі інтереси, які формують зміст, спрямованість прав, свобод та обов'язків не можуть виходити за межі правового поля та повинні втілювати здобутки сучасного конституціоналізму. Так права і свободи засуджених втілюють інтереси, у першу чергу, громадянського суспільства, яке має цілком обґрунтоване та законне прагнення до динамічного розвитку соціуму, активної участі у цьому процесі кожного його члена, створення умов для того, щоб держава не зазіхала на законні межі діяльності громадянського суспільства та окремих його членів.

Разом із тим найбільший інтерес (максимально концентрований та соціально, ідеологічно детермінований) стосовно існування закріплення та належної реалізації прав і свобод мають самі їх носії, у тому числі стосовно предмету нашого дослідження – засуджених. Адже мати права і свободи та належно їх реалізовувати, зумовлено прагненням засудженого бути живим, здоровим, захищеним, неповною мірою соціально відірваним від процесів, що відбуваються в суспільстві, розвиненим особистісно тощо. Як видно, в цьому знаходить свій прояв як соціальна так і біологічна детермінація, прагнення засуджених мати належно гарантований обсяг прав і свобод.

Отже, на підставі викладеного, саме права, свободи, законні інтереси та обов'язки є основою конституційно-правового статусу засуджених. Але така позиція не спрямована на пониження значущості тих елементів, які не входять до структури такого статусу. Адже правовий статус не може існувати без правових норм, правових принципів, без гарантій та юридичної відповідальності. Як вже зазначалося вони є перед статусними або після статусними, або одночасно і перед, і після статусними.

Конституціоналізація правового статусу засуджених відбувається через закріплення прав, свобод та обов'язків у Конституції України у розділі другому, а також через закріплення положення ч. 3 ст 63 Конституції [1], засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. При чому як ми вже говорили права, свободи, законні інтереси та обов'язки являють собою єдиний каркас, чітко взаємопов'язані, залежні та невіддільні одне від одного. Оскільки як відомо без прав не існує обов'язків і навпаки. У той же час, аналізуючи ці елементи, слід почати з прав і свобод оскільки саме вони визначають специфіку та особливості правового статусу засуджених. Взагалі ж можна навіть говорити про те, що саме конституційні права і свободи формують можливість говорити чітко та однозначно про наявність конституційно-правового статусу, оскільки у Конституції існують окремі норми, які визначають цей статус та здійснюють це через вказівки саме на права і свободи. Так, наприклад, ч. 3 ст. 43 [1] та ч. 3 ст. 63 [1] Конституції України встановлюють основу конституційно-правового статусу засуджених, передбачаючи їх як окремого суб'єкта конституційного права та конституційно-правових відносин, акцент роблять саме на правах і відповідно свободах.

Крім того така прив'язка до конституційних прав дозволяє говорити про те, що юридичні якості та властивості Конституції, як нормативно-правового акту, що суттєву частину свого тексту приділяє правам і свободам може бути використана в контексті розуміння специфіки та призначення конституційно-правового статусу засуджених. Так, наприклад, через категорію конституційних прав засуджених та їх охнак, конституційно-правовий статус засуджених може отримати такі аспекти розуміння як верховенство його положень, невідчужуваність характер, урахування його підвищену значущість для суспільства та держави, та підвищена захищеність тощо.

Отже, права і свободи є основою та засадничим аспектом конституційно-правового статусу засуджених. Фактично можна говорити про те, що з них цей статус і починається.

За посередництвом прав і свобод засуджені можуть залишатися повноцінними людьми, користуватися тими можливостями, які передбачено в Конституції, за їх посередництвом на засуджених можуть поширюватися демократичні цінності, зафіксовані в засадах конституційного ладу та генеровані сучасним конституціоналізмом.

Як зауважував Ю. М. Тодика, за характером прав і свобод особистості, реальності їх використання, належної юридичної захищеності та гарантованості, можна судити про потенціал як правової, так і політичної системи [2].

Слід погодитися з позицією видатного конституціоналіста та додати стосовно засуджених дві ремарки. Перше, засуджені, завдяки правам і свободам не повинні втрачати такої людської якості як бути та залишатися особистістю. Цей момент є дуже важливим, оскільки як показує як вітчизняний, так і зарубіжний історичний досвід, відбування покарання та особливо в місцях несвободи, особистісні якості людини в таких умовах дуже часто зтираються та навіть розчавлюються. У зв'язку з цим важливо зберегти особистість навіть стосовно тієї людини яка вчинила злочин будь-якого ступеню тяжкості. По-друге, стосовно прав і свобод засуджених слід вказати на те, що права

і свободи дозволяють говорити не лише про потенціал політичної системи, але й окремо пенітенціарної системи. У цьому випадку ми вважаємо таку акцентуацію достатньо важливою, оскільки доволі часто складається у межах різних держав така ситуація, коли пенітенціарна система «живе» відірваним від соціуму життям та в такому суспільстві і політична, і правова система мають вже певні цивілізаційні засади свого існування, але вони не знаходять свого проникнення до пенітенціарної системи, яка залишаючись закритою не отримує відповідного позитивного імпульсу. Саме тому, конституційні права і свободи засуджених є тією рушійною силою, що дозволяє здобуткам сучасного конституціоналізму, що іманентно властиві політичній відкритій і правовій системам, трансформувати до відносно закритої пенітенціарної системи, виступаючи основою для її реформи та перетворення у сучасну систему відбування покарань цивілізаційного типу.

Крім того слід враховувати те, що як зазначав Ю. М. Тодика, права людини є основою конституціоналізму. Адже головна мета створення Конституції полягає саме у забезпеченні безпеки та свободи людини, і перш за все від свавілля держави[2].

До речі, через права засуджених може відбуватися і удосконалення, і трансформація політичної системи. При чому незважаючи на те, що засуджені перебувають в умовах несвободи, перебувають в умовах певної ізоляції, в тому числі від політичних процесів, але така ізоляція не є тотальною та абсолютною, адже засуджені користуються певними політичними правами. Так наприклад, у рішенні 1998 році на законодавчому рівні була допущена помилка, пов'язана з обмеженням прав засуджених у реалізації

активного виборчого права, у вигляді обрання народних депутатів України. Проте саме конституційні права і свободи засуджених виступили основою для ухвалення конституційним судом рішення щодо визнання неконституційним відповідного положення. Тим самим відбулися зміни і в політичній, і в правовій системі на краще.

Наведена думка, відіграє особливу роль саме в аспекті засуджених та особливо тих, які перебувають в місцях несвободи. Зумовлено це тим, що свавілля держави саме в таких умовах може отримати найбільш концентрований вигляд та мати найбільш небезпечні наслідки аж до загибелі людини. Адже саме в місцях несвободи, держава має максимально «щільні» контакти з людиною її вплив на неї є визначальним. У зв'язку з цим права і свободи є певною цивілізаційною моделлю, яка повинна знайти поширення в аспекті взаємодії людини та держави при виконанні покарання, функціонуванні пенітенціарної системи. При чому якості і прав, і свобод у цьому випадку будуть мати максимальний ступінь застосування. З метою більш глибокого розуміння таких якостей слід розмежувати конституційні права та конституційні свободи та на підставі чого вивести відповідні підходи в аспекті гарантування належного становища засуджених.

Висновки. Таким чином на підставі викладеного можна стверджувати, що конституційні права та свободи виступають основою для конструювання як у теорії так і на практиці конституційно-правового статусу засуджених. Безперечно інші елементи такі як законні інтереси та обов'язки є теж змістовними з точки зору такого статусу. Проте урахуваючи реальне становище засуджених найбільш чутливими і визначальними є саме конституційні права і свободи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
2. Тодика Ю.М., Тодика О.Ю. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004 р. 368 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

СТАНДАРТ ДОКАЗУВАННЯ ВИНИ ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ: КРИТЕРІЙ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

THE STANDARD OF PROOF OF GUILT "BEYOND REASONABLE DOUBT", CRITERIA FOR ITS APPLICATION AND THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Жменяк Ю.Ю., аспірант денної форми навчання
кафедри конституційного права та прав людини

Національна академія внутрішніх справ

orcid.org/0009-0009-0355-7000

Стаття присвячена стандарту доказування вини «поза розумним сумнівом» як стрижневому елементу принципу презумпції невинуватості та гарантії справедливого кримінального провадження.

У статті досліджено концепцію стандарту доказування вини «поза розумним сумнівом», розкрито його зміст та основні критерії застосування. Проведено правовий аналіз практики Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини, в межах якої окреслено підходи до застосування зазначеного стандарту як ключової гарантії справедливого судового розгляду. Особливу увагу приділено проблемам теоретичного осмислення та практичного застосування цього стандарту в національному кримінальному процесі, що зумовлює актуальність подальшого дослідження його сутності, структури та змістовного наповнення.

Актуальність теми дослідження стандарту доказування вини поза розумним сумнівом зумовлена його ключовим значенням для реалізації принципу презумпції невинуватості та забезпечення справедливого правосуддя в кримінальному процесі. У сучасній правозастосовчій практиці України спостерігаються труднощі з однозначним розумінням і застосуванням цього стандарту як суддями, так і сторонами кримінального провадження. Водночас, практика Європейського суду з прав людини дедалі більше наголошує на необхідності дотримання високого стандарту доведення вини обвинуваченого, що є невід'ємною складовою права на справедливий суд відповідно до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У зв'язку з цим виникає потреба у ґрунтовному теоретико-практичному аналізі змісту, особливостей, меж та способів імплементації цього стандарту в українське кримінальне процесуальне законодавство та судову практику.

Ключові слова: доказ, стандарт доказування вини поза розумним сумнівом, кримінальне провадження, судова практика, тлумачення сумнівів на користь обвинуваченого, внутрішнє переконання, стандарт доказування, мета доказування, права людини, право на справедливий суд.

The article is devoted to the standard of proving guilt "beyond a reasonable doubt" as a core element of the principle of the presumption of innocence and the guarantee of fair criminal proceedings.

The article explores the concept of the standard of proof of guilt "beyond a reasonable doubt", reveals its content and main criteria for application. A legal analysis of the practice of the Supreme Court and the practice of the European Court of Human Rights, was conducted, within the framework of which approaches to the application of the specified standard as a key guarantee of fair trial were outlined. Particular attention is paid to the problems of theoretical understanding and practical application of this standard in the national criminal process, which determines the relevance of further research into its essence, structure and content.

The relevance of the topic of research on the standard of proof of guilt "beyond a reasonable doubt" is due to its key importance for implementing the principle of the presumption of innocence and ensuring fair justice in criminal proceedings. In modern law enforcement practice in Ukraine, there are difficulties with the unambiguous understanding and application of this standard by both judges and parties to criminal proceedings. At the same time, the case law of the European Court of Human Rights increasingly emphasizes the need to adhere to a high standard of proof of the accused's guilt, which is an integral part of the right to a fair trial under Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. In this regard, there is a need for a thorough theoretical and practical analysis of the content, features, boundaries and methods of implementing this standard in Ukrainian criminal procedural legislation and judicial practice.

Key words: evidence, the standard of proof of guilt "beyond a reasonable doubt", criminal proceedings, case law, interpretation of the doubts in favor of the accused, inner conviction, standard of proof, purpose of proof, reasonable doubt, human rights, the right to a fair trial.

У різних правових системах стандарт доказування вини поза розумним сумнівом (beyond a reasonable doubt) визнається як найвищий рівень переконливості доказів, необхідний для винесення обвинувального вироку.

Вказаний стандарт є ключовим елементом реалізації принципу презумпції невинуватості, який покладає на сторону обвинувачення обов'язок довести винуватість особи до такої міри, коли у суду не залишається обґрунтованих сумнівів щодо її вини у вчиненні злочину. Цей стандарт вимагає найвищого рівня достовірності доказів, гарантуючи, що обвинувачення базується не на припущеннях, а на доведених фактах, а можливі сумніви у версії обвинувачення тлумачаться на користь невинності обвинуваченого.

Відповідний стандарт доведення вини обвинуваченого є необхідним для того, щоб суд міг визнати людину винною у вчиненні злочину у більшості правових систем зі змагальним кримінальним процесом. Він особливо широко застосовується у країнах англосаксонської пра-

вової сім'ї (зокрема, у Великій Британії, США, Канаді та Австралії), де він має чітке доктринальне та судове наповнення. Саме прокурор повинен довести винуватість обвинуваченого й обґрунтувати свою версію подій відповідно до цього стандарту. Іншими словами, докази обвинувачення мають бути настільки переконливими, щоб розумна особа, розглянувши всі докази, не мала жодного обґрунтованого сумніву щодо винуватості підсудного.

Верховний Суд Сполучених Штатів у справі *In re Winship* (1970) постановив, що пункт про належну правову процедуру захищає обвинуваченого від засудження, окрім випадків доведення поза розумним сумнівом кожного факту, необхідного для визначення ступеня злочину, в якому він обвинувачується. Пункт про належну правову процедуру Чотирнадцятої поправки до Конституції вимагає, щоб кожен елемент кримінального правопорушення був доведений поза розумним сумнівом, замість того, щоб в судах у справах неповнолітніх використовувалася перевага доказів [1].

У Великій Британії цей стандарт традиційно застосовується судами присяжних, а змістовне наповнення розвивалося через прецедентну практику, зокрема у справі *Woolmington v. DPP* (1935), де Lord Sankey сформулював принцип, згідно з яким у кримінальному праві тягар доведення завжди лежить на обвинуваченні, а не на підсудному. Це означає, що звинувачення має довести провину підсудного поза розумними сумнівами, і якщо це не вдається, підсудний має бути виправданий [2].

У країнах континентальної (романо-германської) правової традиції, зокрема у Німеччині, Франції, Італії, Австрії, термін *beyond a reasonable doubt* використовується рідше, однак його зміст реалізується через інститут внутрішнього переконання суду, що повинен ґрунтуватися на доказах, вільно, але логічно й об'єктивно оцінених.

Наприклад, § 261 Німецького КПК (StPO) вимагає, аби суд приймав рішення, ґрунтуючись на «власному переконанні, сформованому на основі досліджених доказів» [3].

Таким чином, навіть у випадку формальної відсутності законодавчого терміну «поза розумним сумнівом», суди все ж зобов'язані обґрунтовувати вироки у спосіб, який виключає обґрунтовані сумніви щодо винуватості.

Питання стандарту доказування вини поза розумним сумнівом є предметом активних наукових дискусій, що зумовлено як його ключовим значенням для кримінального процесу, так і труднощами у практичному застосуванні. До прикладу, американський правознавець James Q. Whitman простежує історію походження стандарту *beyond a reasonable doubt* крізь століття християнської теології та історії загального права і вважає, що він є похідним від християнського морального підходу до судочинства, покликаному звільнити суддю від моральної відповідальності за можливу помилку засудження невинного [4]. Інший філософ права – Larry Laudan, навпаки, критикує нечіткість і абстрактність поняття «розумного сумніву» і пропонує запровадити математизовану модель: доведення вини має сягати ймовірності щонайменше 90% [5].

Серед дослідників немає єдності щодо точних критеріїв «розумного сумніву», однак спільною є ідея, що цей стандарт має служити гарантією недопущення засудження невинного.

У цьому контексті особливого значення набуває відомий правовий принцип, сформульований англійським юристом Вільямом Блекстоуном (William Blackstone): «Краще випустити десять винних, ніж засудити одного невинного». У класичному формулюванні вона звучить як: “It is better that ten guilty persons escape than that one innocent suffer” [6]. Цей вислів став морально-правовим постулатом, що відображає не лише фундаментальну цінність презумпції невинуватості у демократичних правових системах, а й закладає етичну основу для стандарту доказування, який ставить на перший план захист особи від помилкового вироку.

Суть цього стандарту полягає саме в тому, що засудження можливе лише за умови повної переконаності суду у винуватості особи, яка виключає обґрунтований сумнів. Якщо сумнів залишається – особа має бути виправдана, навіть якщо існує ризик, що винний залишиться непокараним. Такий підхід підкреслює пріоритет захисту прав невинного перед ефективністю покарання злочинця, пріоритет права людини перед завданням держави щодо використання примусу до порушника закону. Інакше кажучи, принцип «поза розумним сумнівом» ставить на перше місце захист особи від незаконного або помилкового засудження, навіть якщо це створює ризик, що справжній винний може уникнути відповідальності. Саме цим стандарт «поза розумним сумнівом» реалізує блекстоунівський принцип у правозастосуванні, знижуючи ймовірність судової помилки як найгіршої форми порушення прав людини.

В українській науці проблематику стандарту доведення вини поза розумним сумнівом активно досліджували Степаненко А., Крет Г., Толочко О. та інші дослідники, аналізуючи цей стандарт у контексті принципу презумпції невинуватості, проблем внутрішнього переконання суду, а також необхідності законодавчого врегулювання.

Зокрема, Степаненко А. визначає цей стандарт як невід'ємну частину реалізації презумпції невинуватості, вимагаючи виключення альтернативних версій подій та повного логічного обґрунтування вироку [7].

Крет Г., досліджуючи стандарти доказування у кримінальному процесі, наголошує на необхідності інституціоналізації стандарту «поза розумним сумнівом» у законодавстві України. Вона вважає, що чинне внутрішнє переконання суду повинне мати чіткі рамки та орієнтири, і таким орієнтиром має виступати саме вказаний стандарт, закріплений на рівні КПК. На її думку, розумний сумнів не може бути суто суб'єктивним, а має базуватися на логічній оцінці повноти, узгодженості та достовірності доказів. Вона пропонує розширити зміст стандарту через конкретні ознаки, саме для того щоб об'єктивізувати оцінку доказів і зменшити ризики суб'єктивного тлумачення та довільних висновків суду [8].

Толочко О. у своїй роботі зазначив, що наявність або відсутність розумного сумніву в судді чи присяжного є вирішальним чинником при прийнятті рішення про винуватість особи. Автор вважає, що доведення вини особи поза розумним сумнівом розвиває положення про принципи презумпції невинуватості та змагальності кримінального процесу, впроваджуючи у національну процесуальну систему ефективну правову пропедедуру [9].

Логічним є твердження про те, що стандарт доказування вини поза розумним сумнівом є визначальним критерієм при прийнятті рішень у кримінальному судочинстві, адже його основним призначенням є гарантія того, що особа не буде засуджена без переконливих, достатніх та достовірних доказів.

З огляду на міжнародні зобов'язання України імплементувати підходи, розроблені Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ), вказаний стандарт набуває практичного застосування і в національній правовій системі. Незважаючи на відсутність прямого нормативного закріплення поняття стандарту доказування «вина поза розумним сумнівом» у чинному кримінальному процесуальному законодавстві України, його зміст об'єктивно впливає з низки конституційних гарантій та процесуальних норм. Так, відповідно до статті 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. При цьому, частина 3 вказаної статті гарантує, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. А усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь [10]. Це формулювання, що за своєю сутністю відображає принцип презумпції невинуватості, співвідноситься з концепцією, згідно з якою винуватість особи має бути доведеною настільки переконливо, щоб не залишалося обґрунтованого сумніву у її встановленні.

Аналогічне положення міститься у частині першій статті 17 Кримінального процесуального кодексу України, де презумпція невинуватості визнається процесуальним принципом.

Частина 2 статті 17 КПК України розширює відповідні положення Конституції та передбачає, що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. При цьому стаття 91 КПК

України, визначаючи предмет доказування у кримінальному провадженні, прямо зобов'язує сторону обвинувачення доводити винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення. Стаття 373 КПК деталізує, що обвинувальний вирок може бути ухвалено лише за умови доведеності винуватості підозрюваного (обвинуваченого) під час судового розгляду [11].

У поєднанні ці положення утворюють правову рамку, що вимагає від суду встановлення винуватості особи за найвищим рівнем доказування – поза розумним сумнівом. Додаткове нормативне підґрунтя цьому підходу надає стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також практика Європейського суду з прав людини по застосуванню вказаної статті.

На основі аналізу законодавства, судової практики та стандартів ЄСПЛ, у правовій науці України можна виокремити такі основні критерії стандарту «поза розумним сумнівом», які мають застосовуватися судами при ухваленні обвинувального вироку:

- відсутність обґрунтованих сумнівів щодо всіх елементів складу кримінального правопорушення. Якщо такий сумнів існує, його належить тлумачити на користь обвинуваченого;
- належність, допустимість, достовірність, достатність і взаємопов'язаність доказів, які в сукупності формують логічну, несуперечливу картину;
- неприпустимість обґрунтування вироку припущеннями або презумпцією винуватості;
- версія обвинувачення має бути єдиною можливою. При цьому недостатньо, щоб версія обвинувачення була просто більш імовірною, ніж версія захисту, вона повинна бути єдиним логічним поясненням фактів, виключаючи інші розумні пояснення;
- розумний сумнів має ґрунтуватися на доказах, а не на здогадках;
- обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість чи спростовувати пред'явлені обвинувачення. Обов'язок доказування повністю лежить на стороні обвинувачення;
- мовчання обвинуваченого не може бути підставою для висновку про його винуватість, що узгоджується з положеннями частини четвертої статті 63 Конституції України.

Отже, підсумовуючи підходи до застосування стандарту доказування вини поза розумним сумнівом, можна виокремити основні його ознаки: повнота та належність зібраних доказів, їхня внутрішня узгодженість, відсутність правдоподібних альтернативних версій подій, а також дотримання законності під час отримання доказової інформації. Такі вимоги покликані гарантувати неупередженість і об'єктивність кримінального провадження, знижуючи ризик помилкового засудження невинної особи. Суть цього стандарту полягає не в доведенні лише ймовірності вчинення злочину, а в необхідності надання чітких, переконливих і неспростованих доказів вини, що повністю узгоджується з принципом презумпції невинуватості.

Зазначені складові стандарту відповідають підходам, напрацьованим у практиці Європейського суду з прав людини, який неодноразово наголошував своїх рішення, що доведення вини особи має здійснюватися з урахуванням презумпції невинуватості, закріпленої в пункті 2 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд послідовно вказує, що саме держава зобов'язана довести обґрунтованість обвинувачення, а всі сумніви щодо вини особи мають тлумачитися на користь останньої.

Так, у справі *Barberà, Messegue and Jabardo v. Spain* (1988) Європейський суд з прав людини вперше на рівні практики закріпив стандарт доведення вини «поза розумним сумнівом» як невід'ємний елемент дотримання презумпції невинуватості, гарантованої статтею 6 § 2 Кон-

венції. У пункті 77 рішення Суд наголосив, що обов'язок доведення вини покладається на сторону обвинувачення, підсудний не зобов'язаний доводити свою невинуватість, а будь-який розумний сумнів має трактуватися на його користь [12].

Варто зазначити, що навіть відмова обвинуваченого від надання свідчень не може розглядатися як доказ вини, якщо не існує достатньої сукупності інших переконливих доказів [13].

У справі *Ayşar v. Turkey* (2001) Суд підкреслив, що встановлення відповідальності держави можливе лише на основі доказів, які переконливо доводять факт порушення «поза розумним сумнівом». При цьому Суд наголосив, що такий стандарт може бути досягнутий не лише прямими доказами, а й через суворий аналіз сукупних, достатньо вагомих, чітких та узгоджених непрямих свідчень [14].

Це рішення демонструє, що стандарт «поза розумним сумнівом» вживається не лише щодо обвинуваченого, а й щодо доведення державної відповідальності у випадках порушення прав людини.

У справі *Nachova and Others v. Bulgaria* (2005) ЄСПЛ застосував стандарт доказування поза розумним сумнівом для оцінки як обставин застосування летальної сили, так і ефективності подальшого розслідування. Суд наголосив, що відповідальність держави за порушення статей 2 (право на життя) і 14 (заборона дискримінації) може бути встановлена лише на основі доказів, які позбавляють простору для розумних сумнівів. У цьому випадку такий стандарт було досягнуто через аналіз поведінки влади, відсутність належного виправдання, сукупність фактів і контексту події [15]. Вказане рішення стало важливим прецедентом у питаннях доведення системної дискримінації та неефективного розслідування у справах про загибель людей.

Практика ЄСПЛ підтверджує, що стандарт доказування вини «поза розумним сумнівом» є не лише елементом національного процесуального права, а й міжнародним стандартом, що гарантує справедливість кримінального провадження та захист від свавільного засудження.

В українській правозастосовчій практиці цей стандарт теж набуває дедалі більшого значення та чіткішого змісту, зокрема у рішеннях Верховного Суду, який поступово впроваджує європейські підходи до оцінки доказів. Він виступає запобіжником від судових помилок і необґрунтованих вироків, що особливо актуально для правової системи з обвинувальним ухилом.

Вагомим внеском у розвиток відповідного стандарту в національному судочинстві є рішення Верховного Суду, в яких він наголошує на тому, що обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях, а має підтверджуватись належними, допустимими та взаємопов'язаними доказами, які у своїй сукупності виключають розумний сумнів у винуватості особи.

Наприклад, Касаційний кримінальний суд Верховного Суду при розгляді справи №688/788/15-к зробив висновок щодо розуміння стандарту «доведення винуватості особи поза розумним сумнівом». Суд скасував рішення судів та закрити провадження у справі, зазначивши, що судами не наведено переконливих аргументів, чому вони визнали обвинувачення доведеним поза розумним сумнівом за наявності неспростованих обставин, які підтверджують версію захисту [16].

При цьому суд вказав, що «стандарт доведення поза розумним сумнівом означає, що сукупність обставин справи, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розумне пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, що інкримінований злочин був вчинений і обвинувачений є винним у вчиненні цього злочину».

Поза розумним сумнівом має бути доведений кожний з елементів, які є важливими для правової кваліфі-

кації діяння: як тих, що утворюють об'єктивну сторону діяння, так і тих, що визначають його суб'єктивну сторону. Зокрема, у справах, в яких наявність та/або характер умислу має значення для правової кваліфікації діяння, суд у своєму рішенні має пояснити, яким чином встановлені ним обставини справи доводять наявність умислу саме такого характеру, який є необхідним елементом складу злочину, і виключають можливу відсутність умислу або інший характер умислу.

Це питання має бути вирішено на підставі безстороннього та неупередженого аналізу наданих сторонами обвинувачення і захисту допустимих доказів, які свідчать за чи проти тієї або іншої версії подій.

Обов'язок всебічного і неупередженого дослідження судом усіх обставин справи у цьому контексті означає, що для того, щоб визнати винуватість доведеною поза розумним сумнівом, версія обвинувачення має пояснювати всі встановлені судом обставини, що мають відношення до події, яка є предметом судового розгляду. Суд не може залишити без уваги ту частину доказів та встановлених на їх підставі обставин лише з тієї причини, що вони суперечать версії обвинувачення. Наявність таких обставин, яким версія обвинувачення не може надати розумного пояснення або які свідчать про можливість іншої версії інкримінованої події, є підставою для розумного сумніву в доведеності вини особи.

Для дотримання стандарту доведення поза розумним сумнівом недостатньо, щоб версія обвинувачення була лише більш вірогідною за версією захисту. Законодавець вимагає, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку надано обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, є та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винною за пред'явленим обвинуваченням» [16].

Аналогічну правову позицію викладено також у постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 17 січня 2023 року у справі № 753/13113/18 [17].

У постанові від 21 січня 2020 року у справі №754/17019/17 Касаційний кримінальний суд Верховного Суду погодився з висновками суду апеляційної інстанції про недостатність доказів для того, щоб поза розумним сумнівом дійти висновку про винуватість особи. При цьому суд вказав – якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом, то усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи [18].

Оскільки докази (прямі й непрямі) не створили внутрішньої переконаності поза розумним сумнівом, а вирок ґрунтувався на припущеннях, то касаційний суд визнав їх недостатніми і закрив провадження у справі (постанова Касаційного кримінального суду від 22 квітня 2021 року (справа № 732/760/19) [19].

При цьому варто зазначити, що КПК України не забороняє використання непрямих доказів, але для доведення вини необхідно довести факт поза розумним сумнівом на основі всебічного аналізу сукупності таких доказів, які логічно і незаперечно підтверджують кожен елемент злочину. Саме на цьому зробив акцент Касаційний кримінальний суд Верховного Суду у свої постанові від 07 грудня 2020 року у справі №728/578/19 [20].

У справі №761/7897/18 Верховний Суд звернув увагу, що доводи апеляційної скарги захисника стосувалися очевидної неузгодженості між обставинами, які суд першої інстанції визнав встановленими, і показаннями одного з ключових свідків події. При цьому вказав, що наведене апеляційним судом обґрунтування підстав відхилення таких доводів, не є достатнім і таким, що переконливо виключає сумніви у тому, що потерпілий випав саме з того автобуса, яким керував обвинувачений. У зв'язку з цим суд касаційної інстанції прийшов до висновку, що суди повинні ретельно перевіряти доводи сторони захисту, які обґрунтовано ставлять під сумнів версію сторони обвинувачення. У випадку, якщо суд після такої перевірки відхиляє доводи сторони захисту, він має навести переконливі мотиви такого висновку, які не залишають розумного сумніву у винуватості обвинуваченого. Разом з тим, якщо небезпідставні доводи сторони захисту не можуть бути спростовані з наведенням переконливих мотивів, які ґрунтуються на обставинах відповідного провадження, то це свідчить про існування розумного сумніву в доведеності винуватості особи [21]. За таких умов судом не було забезпечено реалізацію стандарту доведеності вини поза розумним сумнівом, що стало підставою для скасування його рішення.

Таким чином, формування у практиці Верховного Суду стандарту доказування вини поза розумним сумнівом як ключового інструменту реалізації принципу верховенства права і гарантії справедливого судового розгляду сприятиме реалізації конституційних гарантій презумпції невинуватості особи. Відповідна практика Верховного Суду змогла б орієнтувати суди нижчих інстанцій на уважний, критичний аналіз усіх доказів у сукупності, з урахуванням прав людини, положень Конституції України та стандартів ЄСПЛ.

З огляду на викладене, можна зробити висновок про те, що хоча формулювання стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у різних країнах відрізняється, його функціональне значення залишається універсальним: він виконує роль запобіжника засудження невинуватих осіб, процесуальної гарантії дотримання прав людини та виступає вираженням презумпції невинуватості в дії. Успішна імплементація цього стандарту вимагає як чіткого законодавчого закріплення, так і сталої практики його правозастосування, що підтверджується позиціями національних судів, міжнародних інституцій та правничої доктрини.

Варто констатувати, що стандарт «поза розумним сумнівом» функціонує в системі кримінального процесу України як імпліцитна (непрямо закріплена) гарантія справедливого суду, яка водночас є логічним продовженням конституційного принципу презумпції невинуватості. Відтак, у зв'язку з відсутністю чіткого законодавчого закріплення стандарту доказування вини поза розумним сумнівом, у практиці судів можливе як надмірно вільне, так і формалістичне його тлумачення, що підвищує ризик допущення судової помилки.

Враховуючи наведене, впровадження, закріплення та розкриття стандарту доказування вини «поза розумним сумнівом» у тексті кримінального процесуального закону України на рівні окремої норми є не лише бажаним, але й необхідним для повноцінного гарантування прав людини відповідно до європейських стандартів правосуддя, що є особливо важливим у світлі євроінтеграційного курсу нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. United States Supreme Court, case *In re Winship*, 397 U.S. 358 (1970), URL: https://en.m.wikipedia.org/wiki/In_re_Winship
2. House of Lords, case *Woolmington v DPP* [1935] AC 462, URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Woolmington_v_DPP
3. Strafprozessordnung (StPO), URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/_261.html
4. Whitman J. The Origins of Reasonable Doubt: Theological Roots of the Criminal Trial, URL: <https://yalebooks.yale.edu/book/9780300219906/the-origins-of-reasonable-doubt/>
5. Laudan L. Truth, Error, and Criminal Law: An Essay in Legal Epistemology. Cambridge : Cambridge University Press, 2006, URL: https://cdn.preterhuman.net/texts/thought_and_writing/philosophy/truth%20error%20criminal%20law.pdf

6. William Blackstone, Commentaries on the Laws of England, 1765, URL: <https://onang.com/library/reference/blackstone-commentaries-law-england/bla-427/>
7. Степаненко А. С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні, кандидатська дисертація, Одеська юридична академія, 2017, URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/51ec7c75-e0a4-4c93-83b6-03ef65d33c5b/content>
8. Крет Г.Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи, дисертація д-ра юрид. наук, Одеська юридична академія, 2020, URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dde79434-2a7b-48ed-b8f3-b3f1fff09765/content>
9. Толочко О. Критерії визначення стандарту доказування вини поза розумним сумнівом у кримінальному провадженні / Вісник Національної академії прокуратури України, 2015, № 4, URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=Vnapu_2015_4_3
10. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 01.12.2025).
12. Barberà, Messegue and Jabardo v. Spain: Judgment of the European Court of Human Rights (Application no. 10590/83) of 6 December 1988 // HUDOC – Official website of the European Court of Human Rights. – URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57429>
13. John Murray v. the United Kingdom: Judgment of the European Court of Human Rights (Application no. 18731/91) of 8 February 1996 // HUDOC – Official website of the European Court of Human Rights. – URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57980>
14. Avşar v. Turkey: Judgment of the European Court of Human Rights (Application no. 25657/94) of 10 July 2001 // HUDOC – Official website of the European Court of Human Rights. – URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59562>
15. Nachova and Others v. Bulgaria: Judgment of the European Court of Human Rights (Applications no. 43577/98 and 43579/98) of 6 July 2005 // HUDOC – Official website of the European Court of Human Rights. – URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69630>
16. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 04 липня 2018 року у справі №688/788/15-к, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75286445>
17. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 17 січня 2023 року у справі № 753/13113/18, URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108526645&red=100003b1e8b8eae84bd3700f189a85860f901d&d=5>
18. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21 січня 202 року у справі №754/17019/17, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87365803>
19. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 22 квітня 2021 року у справі №732/760/19, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96632050>
20. Постанова Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 07 грудня 2020 року у справі №728/578/19, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93595821>
21. Постанова Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 03 лютого 2021 року у справі №761/7897/18, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94737939>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ЩОДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ СЛОВА ТА ПРАВА НА ПСИХІЧНУ НЕДОТОРКАННІСТЬ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ОСОБИ

ON THE ISSUE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN FREEDOM OF SPEECH AND THE RIGHT TO MENTAL INTEGRITY IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONAL PERSONAL RIGHTS

Ібрагімов Д.М., студент I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0005-4904-6805

Стойнов П.С., студент I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0007-2206-9833

Стаття присвячена критичному науково-правовому аналізу проблеми співвідношення двох фундаментальних конституційних прав: права на свободу вираження поглядів (ст. 34 Конституції України) та права на особисту, зокрема психічну, недоторканність (ст. 29 Конституції України), особливо в контексті сучасного реформування цивільного законодавства. Автори виходять з того, що конституційні права і свободи є наріжним каменем правового статусу особи, а ефективність їх реалізації залежить від дієвості правових механізмів їх забезпечення. Традиційне тлумачення особистої недоторканності переважно у фізичному та процесуальному сенсі вже не відповідає сучасним викликам, що обумовлює необхідність її розгляду як комплексного синкретичного права, яке включає, окрім фізичної, також психічну та моральну недоторканність. Актуальність дослідження посилюється через поширення способів впливу на психіку людини та законодавчу ініціативу щодо доповнення Цивільного кодексу України (ЦКУ) статтею 289-2 «Право на психічну недоторканність (психічну автономію)».

Проведений аналіз виявив суттєву правову колізію та ризики, закладені у пропонованій редакції ст. 289-2 ЦКУ. Зокрема, надмірно широке і оціночне формулювання про заборону «будь-якого... емоційного... втручання у психіку» визнається таким, що не відповідає принципу правової визначеності та створює фундаментальні загрози для свободи слова. Обґрунтовується, що будь-який об'єкт інтелектуальної власності, включаючи журналістські розслідування, політичну сатиру чи репортажі, що викликають емоційну реакцію (обурення, шок, співчуття), може бути неправомірно трактований як «емоційне втручання» або «тиск». Це призводить до виникнення «ефекту охолодження» (chilling effect), сприяє самоцензурі медіа та створює ідеальні умови для SLAPP-позовів як інструменту тиску на критичну журналістику. Автор підкреслює, що таке розмите обмеження свободи слова не проходить трискладовий тест Європейського суду з прав людини, необхідний для визнання обмеження законним та пропорційним у демократичному суспільстві. Критиці також піддається включення до кодифікованого акта переліку технологій (наприклад, «25 кадр»), наукова ефективність яких не була доведена.

У підсумкових висновках запропоновано два шляхи вирішення існуючої колізії. Перший, компромісний, передбачає збереження спеціальної норми за умови її радикальної конкретизації: зміщення акценту із суб'єктивних «емоцій» на об'єктивні критерії примусового або прихованого втручання та запровадження чіткого медійного імунітету для законної журналістської, творчої та наукової діяльності. Другий, системний шлях, пропонує закріплення загального принципу недоторканності у ЦКУ, а фокус захисту від реальних небезпечних загроз перенести у сфери кримінального чи адміністративного права, де порушення фіксується на підставі наукової доведеності та об'єктивної шкоди. Загальний висновок статті підкреслює, що лише ретельно виважене та чітке законодавче формулювання здатне забезпечити дієвий захист психічної автономії без перетворення на замасковану форму цензури та обмеження конституційного права на свободу слова.

Ключові слова: психічна недоторканність, свобода слова, Конституція, Цивільний кодекс, ЄСПЛ, законопроект №14057.

The article is devoted to a critical scientific and legal analysis of the problem of the correlation of two fundamental constitutional rights: the right to freedom of expression (Article 34 of the Constitution of Ukraine) and the right to personal, in particular mental, integrity (Article 29 of the Constitution of Ukraine), especially in the context of modern reform of civil legislation. The authors proceed from the fact that constitutional rights and freedoms are the cornerstone of the legal status of a person, and the effectiveness of their implementation depends on the effectiveness of legal mechanisms for their provision. The traditional interpretation of personal integrity, mainly in the physical and procedural sense, no longer meets modern challenges, which necessitates its consideration as a complex syncretic right, which includes, in addition to physical, also mental and moral integrity. The relevance of the study is enhanced by the spread of methods of influencing the human psyche and the legislative initiative to supplement the Civil Code of Ukraine (CCU) with Article 289-2 «The Right to Mental Integrity (Psychological Autonomy)».

The analysis revealed a significant legal conflict and risks inherent in the proposed wording of Art. 289-2 of the CCU. In particular, the excessively broad and evaluative wording on the prohibition of "any... emotional... interference with the psyche" is recognized as not meeting the principle of legal certainty and creates fundamental threats to freedom of speech. It is argued that any object of intellectual property, including journalistic investigations, political satire or reports that evoke an emotional reaction (indignation, shock, sympathy), can be improperly interpreted as "emotional interference" or "pressure". This leads to the emergence of a "chilling effect", promotes self-censorship of the media and creates ideal conditions for SLAPP lawsuits as a tool for pressure on critical journalism. The author emphasizes that such a vague restriction on freedom of speech does not pass the three-part test of the European Court of Human Rights, necessary for recognizing the restriction as lawful and proportional in a democratic society. The inclusion in the codified act of a list of technologies (for example, «25 frames»), the scientific effectiveness of which has not been proven, is also subject to criticism. The final conclusions propose two ways to resolve the existing conflict. The first, a compromise, involves preserving the special norm on the condition of its radical concretization: shifting the emphasis from subjective «emotions» to objective criteria of forced or covert intervention and introducing clear media immunity for legitimate journalistic, creative and scientific activities. The second, a systemic path, proposes consolidating the general principle of inviolability in the Civil Code of Ukraine, and transferring the focus of protection from real dangerous threats to the spheres of criminal or administrative law, where the violation is recorded on the basis of scientific evidence and objective harm. The general conclusion of the article emphasizes that only carefully considered and clear legislative formulation is able to ensure effective protection of mental autonomy without turning it into a disguised form of censorship and restricting the constitutional right to freedom of speech.

Key words: mental integrity, freedom of speech, Constitution, Civil Code, ECHR, draft law No. 14057.

Конституційні права та свободи людини є необхідними для існування та розвитку особи, адже є невід'ємними, загальними та рівними для кожного правовими можливостями. Їх ефективність та дієвість забезпечується державою за допомогою відповідних правових механізмів, що окреслюють сферу автономного існування індивіда.

Як інститут конституційного права, права та свободи людини – це система базових норм і принципів, які відображені на конституційному і законодавчому рівні, регулюють та охороняють взаємини держави й особистості, правовий статус людини з метою визначення її місця, реалізації та гарантування її прав у відносинах з державою, спільнотами та окремими людьми в процесі задоволення їх потреб та інтересів. Абсолютно природно, що права і свободи людини посідають одне з найважливіших місць у всіх нових конституціях [1, с. 12].

Конституційний Суд України неодноразово визначав конституційні права та свободи як фундаментальну основу існування та розвитку Українського народу. Враховуючи вищевикладене, важливим обов'язком держави є створення належних та ефективних організаційно-правових механізмів, що можуть забезпечити їх реалізацію, оскільки відсутність таких механізмів позбавляють конституційні права і свободи їх змістовного наповнення та призводять до їх декларативного закріплення [2].

Поряд з викладеним, одне з визначних місць серед закріплених у Конституції України прав та свобод належить праву на свободу та особисту недоторканність.

Вищезазначене право закріплене у ст. 29 Конституції України, згідно з якою кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Натомість необхідно зазначити, що ст. 29 Конституції України не містить визначення поняття особистої недоторканності, проте передбачає гарантії індивіда щодо арешту та тримання під вартою: ніхто не може бути взятий під варту чи заарештований окрім як на підставі вмотивованого рішення суду та тільки на підставі закону; обґрунтованість тимчасового заходу щодо тримання особи під вартою має бути перевірена судом; особа має бути повідомлена про підстави затримання чи арешту, а також про її права тощо.

Враховуючи вищевикладене, внаслідок формального тлумачення ст. 29 Конституції України можливо дійти до помилкового висновку про те, що конституційне право людини на особисту недоторканність передбачає виключно права на її фізичну недоторканність.

Із вказаною думкою навряд чи можливо погодитися. Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що гарантовані Конституцією України права і свободи людини не зведено лише до тих, що містяться в тексті Основного Закону України [3].

Традиційно в українській правовій доктрині стаття 29 Конституції України, яка гарантує кожному право на свободу та особисту недоторканність, тлумачилася переважно у «фізичному» та «процесуальному» сенсі. Вона розглядалася насамперед як захист від свавільного арешту, затримання чи іншого позбавлення фізичної свободи, що корелює зі статтею 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Однак щодо сучасного праворозуміння необхідно виходити з того, що «особиста недоторканність» є значно ширшим за поняття «свобода». Якщо свобода – це насамперед можливість діяти, обирати поведінку та пересуватися, то недоторканність – це гарантована державою захищеність особи від будь-якого зовнішнього втручання.

Саме тому сучасна правова доктрина, все частіше розглядає особисту недоторканність як комплексне, синкретичне право. Як зазначають І. Є. Фабер, Л. А. Григорян, Ю. А. Олійник та інші, воно включає в себе триаду правомочностей: фізичну, психічну та моральну недоторканність.

Переконані, що категорія «недоторканність» необхідно тлумачити як певний стан збереження цілісності, захищеності від будь-якого зовнішнього посягання.

Як наслідок, цілком обґрунтованою у правовій доктрині є думка щодо того, що недоторканність особи полягає в захисті її не тільки від незаконних та необґрунтованих арештів і затримань, але й взагалі від усіляких неправомірних посягань [4, с. 173].

Л. В. Красицька зазначає, що зміст цієї засади складає заборона посягання на людину загалом, незалежно від форми впливу, за винятком випадків, прямо передбачених законодавством, або коли можливість посягання випливає із обставин і здійснюється в інтересах самої особи [5, с. 131].

За таких умов у складі немайнового права людини на особисту недоторканність, окрім фізичної складової, необхідним є виділення такого сутнісного елементу як право на психічну недоторканність.

Право на психічну недоторканність – право людини на забезпечення недоторканості природного протікання психічних (інтелектуальних, вольових та емоційних) процесів від негативних протиправних впливів з боку інших осіб [6].

Актуальність необхідності забезпечення права на психічну недоторканність пов'язане із поширенням у сучасному світі способів впливу на психіку людини. Зокрема, серед способів впливу на людську психіку та порушення її недоторканості можливо виокремити застосування гіпнозу, методики 25-го кадру, низькочастотні звуки та використання інших засобів інструментальної діагностики емоційної напруги.

Враховуючи вищевикладене, цілком обґрунтованим є віднесення психіки людини до сфери високого ризику порушення прав.

Поряд з викладеним, право людини на психічну недоторканність може вступати у конфлікт із правом на вільне вираження поглядів та переконань.

Стаття 34 Конституції України передбачає право кожної людини на свободу вираження свої поглядів, переконань, слова та думки. Вказана стаття також гарантує право на вільне збирання, зберігання та поширення інформації в будь-якій формі.

Право на свободу вираження поглядів є однією із головних основ демократії та створює необхідні умови для реалізації низки інших прав та свобод. Натомість реалізація даного права не є абсолютним.

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що обмеження даного права без дотримання принципу пропорційності та легітимної мети є недопустимим, оскільки обов'язок держави із забезпечення реалізації даного права стосується не тільки «інформації» або «ідей», які сприймаються позитивно або вважаються нешкідливими чи незначними, а й тих, що ображають, шокують чи турбують. Такими є вимоги плюралізму, толерантності та широти поглядів, без яких не існує демократичного суспільства [7].

Натомість цілком обґрунтованим є обмеження права на свободу вираження поглядів в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, захисту здоров'я і моралі, для захисту репутації або прав інших осіб тощо.

Щодо обмеження свободи вираження поглядів в інтересах інших осіб Європейський суд з прав людини не виключає можливості того, що певні категорії, зокрема образливі висловлювання які мають на меті виключно приниження особи, можуть виходити за межі захисту даного права. Однак лише ретельне вивчення обставин, за яких вживаються образливі, нецензурні або агресивні слова, дозволяє провести чітке розмежування між шокуючими та образливими висловлюваннями, що підпада-

ють під захист статті 10 Конвенції, і висловлюваннями, що є грубим наклепом – коли єдиною метою образливого висловлювання є приниження особи [8].

Поряд з викладеним не викликає сумнів, що будь-яке образливе висловлення здійснює психологічний вплив на особу, завдає душевних хвилювань та є певним «емоційним втручанням» у автономну сферу її психіки.

Таким чином, не досягаючи рівня грубого наклепу, певне висловлювання може підпадати під захист держави як форма реалізації особи права на свободу вираження поглядів, але одночасно з цим становити порушення психологічної недоторканості індивіда. Дане питання набуває практичного значення в умовах оновлення Цивільного кодексу України [11], а саме, в частині доповнення його статтею 289-2 «Право на психічну недоторканність (психічну автономію)» та ризиків для реалізації особою права на свободу вираження поглядів пов'язаних із формулюванням даної норми.

Законодавча ініціатива щодо доповнення Цивільного кодексу України статтею 289-2 «Право на психічну недоторканність (психічну автономію)» не створює нове право з нічого, а радше є спробою деталізувати та адаптувати до нових технологічних викликів ті фундаментальні гарантії, що вже існують у правовій системі України.

Джерело цього права є комплексним і впливає щонайменше з трьох базових конституційних положень: поваги до людської гідності (ст. 28), права на особисту недоторканність (ст. 29) та права на приватність (ст. 32).

Намір законодавця захистити людину від новітніх форм маніпуляцій свідомістю є прогресивним. Проблема, однак, криється у фінальному, всеохоплюючому формулюванні частини другої запропонованої статті: «...а також будь-який інший спосіб медичного, психічного, психологічного, психофізіологічного, емоційного, духовного та іншого втручання у психіку фізичної особи...». Саме ця фраза, а також сумнівний перелік технологій, створюють фундаментальні ризики для реалізації особи права на свободу слова.

Введення в цивільне законодавство настільки широкої та оціночної категорії, як «емоційне втручання», є класичним прикладом норми, що створює небезпечні ризики надмірно широкого тлумачення. Це формулювання прямо суперечить базовому принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України), а саме – принципу правової визначеності.

Закон має бути чітким та послідовним, аби особа мала можливість зрозуміти, які її дії призведуть до відповідальності.

Натомість запропонована редакція статті 289-2 Цивільного кодексу України є абсолютно непередбачуваною.

Якщо сприймати текст законопроекту буквально, то під визначення «психічного, психологічного або емоційного втручання» потрапляє будь-який об'єкт інтелектуальної власності, адже він неминуче викликає емоційну реакцію, а отже – впливає на психіку. З цієї точки зору навіть алгоритми побудови рекомендації у мережі інтернет є формою психологічного маніпулювання увагою, а отже – й порушенням психологічної недоторканності особи.

На цю небезпечну нечіткість звернуло увагу і Головне науково-експертне управління Верховної Ради України. У своєму висновку експерти розкритикували норму, зазначивши, що перелік методів психічного впливу у частині 2 статті 289-2 є надмірною деталізацією, яка не властива для кодексу.

Окремої критики заслуговує перелік технологій, запропонований авторами законопроекту («25 кадр», підпорогові сигнали, ультразвук, бінуральні біти). Як слушно зазначають експерти Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України, така надмірна деталізація має міститися в спеціальних законах, а не у кодифікованому акті. Цивільний кодекс має визна-

чати загальні принципи, а не перелік технологій, інакше норма ризикує перетворитися на анахронізм [9].

Більше того, багато з перелічених технологій давно досліджені, але жодна міжнародна наукова інституція не довела їхню ефективність як засобів впливу на підсвідомість. Наприклад, ще у 1958 році Американська психологічна асоціація, досліджуючи сумнозвільний ефект «25 кадру», дійшла висновку, що даний метод не є дієвим, і офіційно спростувала його ефективність [10].

Таким чином, законодавець пропонує запровадити юридичну відповідальність за те, що науковцями досліджувалось, але не було визнано реальною загрозою, що зовсім не схоже на захист прав людини, а є «страхом перед технологіями, піднятий до рівня закону» [12].

Ключова проблема законопроекту полягає й у можливих ризиках, що стосуються журналістики як явища: медіа не є стерильним реєстратором фактів, їхня конституційна роль «сторожового пса демократії» полягає не лише в інформуванні, але й у приверненні уваги до суспільно значущих проблем та у викликанні емоційної реакції.

Свобода слова захищає не лише зміст, але і форму інформації. Застосування статті 289-2 у її широкому тлумаченні ставить під загрозу реалізацію особою права на вільне вираження переконань, адже будь-який відеоматеріал чи журналістський сюжет, що викликають бурхливі емоції, можуть трактуватись як «втручання» чи «тиск». Наприклад, такими можуть бути розцінені журналістські розслідування, метою яких є викликати у суспільства обурення корупційними діями, а у фігуранта – «емоційний стрес».

Якщо такий стрес буде тлумачитися як «втручання у психіку», будь-яке розслідування можна буде зупинити позовом. Репортажі з місць трагедій, які покликані шокувати та викликати співчуття, неминуче завдаючи емоційного дискомфорту, або ж політична сатира та критика, яка висміює об'єкт, що формально є «негативним емоційним впливом». Створюється парадокс: чим якісніше журналіст виконує свою роботу (викликає емоції), тим вищий ризик притягнення його до відповідальності.

Найбільша небезпека нової норми – у створенні «ефекту охолодження» (chilling effect). Знаючи про існування розмитішої норми, редакції вдаватимуться до самоцензури, щоб убезпечити себе від позовів. Існує ризик, що ініціатива має «прихований зміст», який полягає у контролі медіа і новій формі цензури. Норма відкриває «хвіртку для зловживань з боку влади або судів», які можуть визнати «психічним впливом» будь-які критичні висловлювання. Це перетворюється на замасковану форму обмеження свободи слова, що прямо суперечить як Конституції України, так і Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Ця норма може стати ідеальним інструментом для SLAPP-позовів (стратегічних позовів проти громадської участі), де корумпований чиновник зможе виснажувати медіа судовою тяганиною, стверджуючи про «втручання в його емоційний стан».

Запропонована колізія між правом на «психічну недоторканність» та свободою слова не є унікальною. Однак європейські інституції напружували чіткі стандарти для вирішення таких конфліктів.

Виходячи з практики ЄСПЛ, будь-яке обмеження свободи слова (стаття 10 ЄКПЛ) має проходити трискладовий тест: бути «встановленим законом», переслідувати «легітимну мету» та бути «необхідним у демократичному суспільстві».

І тут ми наштовхуємось на проблему «якості закону», адже формулювання «будь-який... емоційний... спосіб» є настільки розмитим, що воно не відповідає критерію «встановлено законом». Окрім цього наявна проблема «необхідності в демократичному суспільстві». Запропоноване обмеження вочевидь не проходить тест на пропорційність.

Отже, на основі вищевикладеного можна стверджувати, що чинна редакція статті 289-2 попри закладену мету захисту психічної недоторканості, створює суттєві правові ризики та характеризується оціночними судженнями та невизначеністю.

На підставі цього вбачаються два принципово різні шляхи вдосконалення законодавства.

Перший шлях є більш компромісним варіантом, який полягає у збереженні спеціальної норми за умови її внесення змін до неї: по-перше, необхідним є конкретизувати об'єкт захисту, тобто потрібно змістити акцент із суб'єктивних та оціночних «емоцій» на об'єктивні критерії примусу та «використання технологій», орієнтуючись на передовий досвід. Таким чином стаття повинна визначати право на психічну недоторканість як захист свідомості, волі та когнітивних процесів від «примусового або прихованого (без інформованої згоди) втручання у психіку з використанням спеціальних методів впливу».

По-друге, необхідно запровадити медійний імунітет, адже для захисту демократичної ролі медіа та реалізації

презумпції їх добросовісності, статтю слід доповнити положенням (наприклад, ч.4), яке прямо виключає з-під її дії поширення інформації «в межах законної журналістської, творчої наукової та релігійної діяльності». Це унеможливить використання статті для тиску на медіа через скарги на підставі «емоційного дискомфорту».

Другий шлях є більш системним і передбачає часткову відмову від деталізованої статті 289-2 у Цивільному кодексі. Натомість пропонується закріпити це право у більш загальній, лаконічній та зрозумілій редакції, що фіксує сам принцип недоторканості, але не переобтяжена описом конкретних методів втручання.

При такому підході фокус захисту психіки від новітніх загроз має бути перенесений з цивільного права у ті сфери, де фіксація порушення базується на критеріях об'єктивної шкоди та наукової доведеності (наприклад кримінальне чи адміністративне право). Такий розподіл дозволить, з одного боку, уникнути колізій із свободою слова, а з іншого, забезпечити дієвий, а не декларативний захист особи від реального небезпечного втручання у її когнітивні процеси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фокіна М.О. Права і свободи людини як об'єкт конституційно-правового регулювання: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2016. 20 с
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text> (дата звернення: 10.11.2025)
3. Рішення Конституційного Суду України від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло)
4. Кожан В.В. Особисті права та свободи людини : загальнотеоретичне дослідження : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 229 с.
5. Красицька Л.В. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян : монографія. Донецьк : Донецький інститут внутрішніх справ МВС України, 2002. 164 с.
6. Храмцов О.М. Щодо психічної недоторканості як об'єкта кримінально-правової охорони [Електронний ресурс] / О.М. Храмцов // Матеріали Норвезько-української конференції, присвяченої діяльності Ф. Нансена в Україні у 1921–1922 роках, (Харків, 10–11 жовт. 2019 р.) / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна; Посольство Норвегії в Україні. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2019. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/items/dcf40cd0-338c-4a77-8481-7c0e4ba99b97> (дата звернення: 10.11.2025)
7. Рішення ЄСПЛ від 7 грудня 1976 року у справі «Хендісайд проти Сполученого Королівства» (Handyside v United Kingdom), заява № 5493/72. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57499%22%7D> (дата звернення: 10.11.2025)
8. Рішення ЄСПЛ від 27 серпня 2024 року у справі «Грачя Арутюнян проти Вірменії» (HRACHYA HARUTYUNYAN v. ARMENIA), заява № 15028/16. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-225761%22%7D> (дата звернення: 10.11.2025)
9. Науково-експертний висновок до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої» (реєстр. № 14057 від 21.09.2025). Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3111896> (дата звернення: 10.11.2025)
10. McConnell J. V., Cutler R. L., McNeil E. B. Subliminal stimulation: An overview. American Psychologist. 1958. Vol. 13(5). P. 229–242. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1959-07457-001> (дата звернення: 10.11.2025)
11. Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої : проект Закону України від 21.09.2025 № 14057. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3094225> (дата звернення: 10.11.2025).
12. Стойнов П. Чи може захист від 25-го кадру стати інструментом цензури. Інститут масової інформації. URL: <https://imi.org.ua/blogs/pravo-na-psyhologichnu-nedotorkannist-yak-potentsijna-forma-tysku-na-media> (дата звернення: 10.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ГЛОБАЛЬНА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ІНСТИТУЦІЙНУ СПРОМОЖНІСТЬ СУДОВОЇ ВЛАДИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ДЕМОКРАТИЧНОГО БАЛАНСУ

GLOBAL CONSTITUTIONALIZATION AND ITS IMPACT ON THE INSTITUTIONAL CAPACITY OF THE JUDICIARY: THE UKRAINIAN DIMENSION OF DEMOCRATIC BALANCE

Капелько П.О., студент IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0003-6457-1523

У статті досліджуються питання трансформації конституціоналізму та конституціоналізації в умовах глобалізації та євроінтеграції, коли національна конституція перестає бути виключно внутрішньодержавним установчим актом, а стає елементом багатопланової системи права, в якій національні, наднаціональні та транснаціональні норми та інституції перебувають у постійній взаємодії, конкуренції та взаємному проникненні.

Проаналізовано основні європейські моделі конституціоналізму, їх вплив на вітчизняну конституційну традицію та можливі напрями її подальшої еволюції в контексті євроінтеграційного курсу України. Особливу увагу приділено викликам, що постають перед національними конституційними моделями в умовах імплементації наднаціональних стандартів, зокрема структурному напруженню між пріоритетом застосування права Європейського Союзу та збереженням конституційної ідентичності держав-членів.

У роботі досліджено питання демократичного балансу як основи сучасної конституційної демократії, проаналізовано виникнення феномену контрмажоритарної складності як однієї з її центральних дилем. Окремо приділено увагу активізації проявів популістських тенденцій, що апелюють до ідеї відновлення народного суверенітету та їх вплив на перспективи демократичного розвитку, а також ризики ерозії незалежності судової влади у контексті таких викликів. Розкрито взаємозв'язок між рівнем суспільної довіри до судів, інституційною спроможністю судової влади та стійкістю аксіологічної суспільної підтримки демократії у період глибоких суспільно-політичних трансформацій, воєнного стану та повоєнного відновлення.

Окрім того, проаналізовано питання судової нормотворчості, явища судового активізму та його співвідношення зі сталим демократичним розвитком та юридичною визначеністю, розглянуто оцінку таких Європейським судом з прав людини.

Зроблено висновок, що стабільність конституційної демократії в умовах глобалізації можлива лише за умови збереження балансу між мажоритарною демократією та контрмажоритарними інститутами, створення ефективного інституційного каркасу, що насамперед складається із незалежною судовою владою, суб'єктом парламенту та активного громадянського суспільства, які спираються на цінності верховенства права та захисту людських прав.

Ключові слова: глобальна конституціоналізація, глобальний конституціоналізм, інституційна спроможність, судова влада, демократичний баланс, контрмажоритарна складність, обороноздатна демократія, конституційна ідентичність, європейська інтеграція.

The article explores the issues of transformation of constitutionalism and constitutionalization in the context of globalization and European integration, where the national constitution ceases to be an exclusively domestic constituent act and becomes an element of a multi-layered system of law. In this system, national, supranational, and transnational norms and institutions are in constant interaction, competition, and mutual penetration.

The paper analyzes the main European models of constitutionalism, their influence on the domestic constitutional tradition, and possible directions for its further evolution within the context of Ukraine's European integration course. Particular attention is paid to the challenges facing national constitutional models during the implementation of supranational standards, specifically the structural tension between the priority of applying European Union law and the preservation of the constitutional identity of member states.

The work investigates the issue of democratic balance as the foundation of modern constitutional democracy and analyzes the emergence of the phenomenon of counter-majoritarian complexity as one of its central dilemmas. Separate attention is given to the intensification of populist tendencies that appeal to the idea of restoring popular sovereignty and their impact on the prospects for democratic development, as well as the risks of erosion of judicial independence in the context of such challenges. The interrelation between the level of public trust in the courts, the institutional capacity of the judiciary, and the stability of axiological public support for democracy during deep socio-political transformations, martial law, and post-war reconstruction is uncovered.

Furthermore, the issues of judicial law-making, the phenomenon of judicial activism, and its relationship with sustainable democratic development and legal certainty are analyzed, along with the assessment of these matters by the European Court of Human Rights.

It is concluded that the stability of constitutionalized democracy under globalization is possible only if a balance is maintained between majoritarian democracy and counter-majoritarian institutions. This requires the creation of an effective institutional framework that primarily consists of an independent judiciary, a subjective parliament, and an active civil society, all grounded in the values of the rule of law and the protection of human rights.

Key words: global constitutionalization, global constitutionalism, institutional capacity, judiciary, democratic balance, counter-majoritarian difficulty, militant democracy, constitutional identity, European integration.

Глобалізація радикально трансформувала природу, функції та межі конституціоналізму. Якщо первинно конституція сприймалась як внутрішньодержавний акт установчої влади народу, що фіксує основні положення про цілі й напрямки розвитку держави та організації публічної влади, в межах одного суверенного політико-правового простору, то зараз вона дедалі більше виступає елементом складного багатопланового правового порядку, в якому

національні, наднаціональні та транснаціональні норми перебувають у постійній взаємодії, конкуренції та взаємному проникненні.

Актуальність обраної тематики зумовлена не лише викликами глобального конституціоналізму, а й національними праксіологічними завданнями. До останніх належать завершення судової реформи, відновлення суспільної довіри до інституту конституційної юстиції, протидія

популістичним тенденціям та забезпечення інституційної спроможності держави в умовах воєнного стану і повоєнного відновлення. Так, виникає необхідність аналізу механізмів імплементації наднаціональних стандартів у національну систему права, що, своєю чергою, зачіпає питання про трансформацію базових конституційних засад.

У сучасному конституційному праві розрізняють кілька основних впливових моделей конституціоналізму, які визначають архітектуру державної влади та механізми захисту основних прав. Серед європейських держав найбільш значущими є французька та німецька моделі, що демонструють різні підходи до проблеми балансу між ефективністю виконавчої влади та забезпеченням конституційного контролю.

Французька модель конституціоналізму спирається на раціоналізований парламентаризм, специфічний інститут конституційної юстиції та елементи авторитарної традиції, що виражається у значній ролі президента у системі публічної влади. Натомість германська модель конституціоналізму базується на ідеях поваги гідності людини, парламентаризмі, невід'ємним елементом якого є конструктивний вотум, міністерському правлінню та значній ролі конституційного суду у забезпеченні верховенства конституції [1, с. 19].

Хоч вітчизняна модель конституціоналізму має значний вплив германської традиції у сфері конституційної юстиції та захисту фундаментальних прав, натомість у сфері організації публічної влади для України характерний обмежений парламентаризм та сильна роль президента. Перспектива еволюції вітчизняної моделі у контексті євроінтеграції розглядається у поступовій германізації через реформу КСУ, посилення парламентського контролю та послаблення політичного впливу на інституційну структуру. Як зазначає О. Водяніков, взаємодія між правом Європейського Союзу та національним конституційним правом породжує глибинне структурне напруження: право ЄС вимагає безумовного застосування навіть всупереч нормам конституційного рівня, тоді як конституційна модель кожної держави-члена побудована навколо конституції як установчого акту політичної спільноти (тобто найвищого права держави) [2, с. 122].

Так слід згадати нещодавні судові реформи у Польщі, які за своїм змістом посягали на незалежність судової влади через обмеження права на преюдиційне звернення до Суду справедливості ЄС та можливість притягнення до дисциплінарної відповідальності або звільнення суддів, які застосовували або підтримували законодавство ЄС. У рішеннях Р 7/20 та К 3/21 Конституційний Трибунал Польщі оголосив засадничі положення права ЄС, якщо їх тлумачити як такі, що дозволяли Суду справедливості ЄС втручатися в організацію польської судової системи (призначення суддів), несумісними з національною конституцією через порушення конституційної ідентичності та суверенітету Польщі. Примітно, що протистояння у висновках Конституційного Трибуналу Польщі та Суду справедливості ЄС щодо оцінки судової реформи припинилося зі зміною уряду в Польщі, що вказує на його політичний характер [3, с. 272].

Характеризуючи судову владу, А. Гамільтон у «Федералісті № 78» писав, що вона, на відміну від виконавчої чи законодавчої, не має ані меча, ані гаманця – вона не командує армією, не розпоряджається фінансами, не може самостійно втілювати свої рішення. Її єдина сила – це судження [4]. Водночас серед усіх гілок влади судова влада може бути найближчою до народу, оскільки вона перетворює абстрактні суспільні користи законів на конкретні приватні інтереси [5, с. 480]. Незалежні суди стримують виконавчу та законодавчу владу, запобігаючи авторитаризму. Справованість суду на захист людських прав та цінностей правовладдя може визначати орієнтири державного розвитку, як-то з класичним прикладом рішення Верховного

Суду США у справах *Marbury v. Madison* (1803), що вперше встановило принцип судового контролю та *Brown v. Board of Education* (1954), у якому було визнано неконституційність расової сегрегації у школі.

У сучасному світі, як справедливо зазначає І. Жаровська, стабільність нашої держави неможлива без утвердження міжнародних правових ідеалів суспільно-політичного існування не тільки на рівні конституційних декларацій, але й у праксіологічному аспекті [6, с. 278]. У цьому контексті особливого значення набуває процес конституціоналізації, який в умовах глобального конституціоналізму трансформується з внутрішньодержавного явища на транснаціональний механізм гармонізації національних конституційних порядків із загальнозовизнаними міжнародними стандартами.

Водночас, слід окреслити проблематику конституціоналізації в умовах глобального конституціоналізму. Зокрема, чи можна стверджувати про послаблення інституту парламенту на глобальному рівні у зв'язку з тим, що порядок денний його законодавчої діяльності значною мірою зумовлюється міжнародною повісткою? Чи відбувається певною мірою делегування влади від виборних парламентів до сформованих судів? Чи за таких умов виникає своєрідний конфлікт демократії та меритократії, адже суди подекуди відіграють більший вплив на конституціоналізацію національного права (її інституційний аспект), ніж парламент? Чи можна говорити, що відбувається послаблення впливу народу як суверена та чи означає це глобальну кризу демократичних інститутів? Це становить суть контрмажоритарної складової (counter-majoritarian difficulty), вперше сформульованої О. Бікелем як проблеми ролі судового конституційного контролю в демократичному суспільстві [7, с. 16].

Під час суспільних дискусій щодо окреслених проблемних питань, спостерігається політична напруженість, що сприяє виникненню конфліктів між транснаціональними та національними інститутами, прикладом яких є згадане вище протистояння Конституційного Трибуналу Польщі та Суду Справедливості ЄС. Виникненням таких ситуацій послугуються популістські політичні рухи. Так, слід згадати досвід Великобританії через Brexit, де одним з основних слоганів "Take Back Control" прямо апелював до відновлення мажоритарного народного суверенітету. Актуальність та гострота окресленої проблеми підтверджуються тим, що 2024 рік цілком справедливо кваліфікується як рік популізму [8]. Це зумовлено співпадінням електоральних циклів у понад 40 країнах світу та активним використанням у передвиборчих програмах гострої антиглобалістської риторики.

За таких умов у конституційному просторі поширюються ідеї популярного конституціоналізму, за яким народ, як суверен, має брати безпосередню участь у тлумаченні та забезпеченні дотримання конституції, а суди не повинні мати нормативний пріоритет у визначенні значення конституції [9, с. 19]. Зауважимо, що популістський акцент на «волі народу» за рахунок незалежності судів призводить до ерозії демократичних інститутів, оскільки суди перестають бути ефективним механізмом захисту прав та свобод. Так, політолог К. Мюлде констатує, що люди в популістській пропаганді не є ні реальними, ні всеохоплюючими, а насправді є міфічною та сконструйованою підмножиною всього населення [10, с. 546].

Грунтом для популістських політичних рухів слугує явище демократичного дефіциту в емерджентній конституції як динамічному процесі конституціоналізації глобального правового порядку. Емерджентна конституція, як концепт, описує поступове формування конституційно-подібної структури в праві без формального установчого акту. Вона включає елементи ієрархії норм міжнародного права (*jus cogens*, *erga omnes*), інституційні механізми (суди, організації) та систему загальних цінностей (люд-

ські права, сталий розвиток). Значимо, що під глобальною конституціоналізацією слід розуміти процес поширення та інституціоналізації основних конституційних принципів і цінностей за межами національних кордонів, що охоплює не лише міжнародну, а й транснаціональну та наднаціональну системи права. Примітно, що легітимність і нормативність глобального права полягає саме у трансформації національного права й національного суверенітету на засадах верховенства права [11, с. 21].

Суть ліберальної (конституційної) демократії полягає у збалансуванні принципів демократії як правління більшості та конституціоналізму як обмеження такої влади через систему вищих, незмінних норм права (конституції), що орієнтуються на захист людських права. Хоч демократизм має важливе значення як принцип юридичної діяльності, що надає можливість усім зацікавленим суб'єктам брати участь у прийнятті рішення з урахуванням інтересів громадян, шляхом компромісу, а не застосування сили [12, с. 127]. Конституційний Суд України послідовно прагне закріпити за собою контрмажоритарну функцію (принцип захисту права меншин від потенційної тиранії більшості). Це відповідає ролі сучасної конституційної юстиції, що полягає в захисті основоположних цінностей конституції під час безперервних державних перетворень. Виконуючи таку функцію, конституційні суди повинні дотримуватися принципу самообмеження, щоб не перебрати на себе компетенцію законодавчої чи виконавчої влади. За своєю суттю це поєднується з визначенням Г. Кельзеном конституційної юстиції як негативного законодавця.

Конституціоналізм як доктрина, що передбачає обмеження державної влади через конституційні норми, верховенство права та захист фундаментальних прав, часто позиціонується як універсальний суспільний інструментарій. Однак не можна оминути питання його політичної нейтральності. Так, конституціоналізм розглядається як політично нейтральний, фокусуючись на процедурних аспектах, таких як поділ влади, судовий контроль і контрмажоритаризм, без прив'язки до конкретних ідеологій. Звісно, сучасні моделі конституціоналізму прямо не втручаються у протистояння політичних партій, проте відзначається, що інституційний дизайн, конституційна культура та способи аргументації можуть створювати переможців і переможених. Це, своєю чергою впливає на ключові групи та ідеології, які конкурують за політичну владу [13, с. 2059]. За своєю суттю інституційний дизайн визначає можливі ідеологічні упередження, оскільки він створює механізми (тлумачення права, призначення на посади, розподіл повноважень), які надають структурну перевагу певним політичним або філософським доктринам, що впливає на кінцевий результат прийняття рішень. У цьому контексті яскравим прикладом є Верховний Суд США, якому наразі приписують консервативний ухил [14].

Проблема незалежності та інституційної спроможності судової влади в Україні постає доволі гостро, зважаючи на те, що її тривала упередженість характеризувалася не домінуванням певних філософських ідеологій, а системною інституційною залежністю, лояльністю до впливових соціальних груп та значною корупційною складовою. Вплив інституційного дизайну в Україні посилюється через норми процесуального законодавства та ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», які зобов'язують загальні суди враховувати правові позиції Верховного Суду. Що характерно, ВС, крім прямого вирішення спорів, формує доктринальну практику застосування норм. Тут особливої уваги потребує проблема судового активізму, який зводиться до формування таких правових позицій ВС, які фактично стають квазінормативними актами, зокрема через заповнення законодавчих прогалин. Подекуди такі рішення підміняють прямі законодавчі приписи, що констатував ЄСПЛ у справі «Ukrkava,

TOV v. Ukraine» зазначивши, що не може підтримати ідею про те, що відмова найвищого судового органу загальної юрисдикції України застосовувати закон, визнаний Конституційним Судом однозначним і таким, що не підлягає тлумаченню, була законним засобом спонукання законодавця до його внесення змін. ЄСПЛ дійшов висновку, що переосмислення однозначних положень закону зробило результат провадження непередбачуваним та суперечило принципу правової визначеності [15].

Примітно, що українська державотворча традиція наділяла суд роллю охоронця писаного закону та звичаю. Про межі суддівської свободи С. Дністрянський писав, що суддя мусить зберігати право та розважувати. Він мусить здавати собі справу із того, що орудує правом для держави, значить у повній гармонії з цілями держави, вирішувати правні випадки відповідно до змінених життєвих відносин. При цьому, суддя не може прийти до денного порядку над постановами закону лише тому, що, на його погляд, законні постанови не є відповідні та що він представляє собі правний лад інакше, ніж законотворець [16, с. 98–99].

Інституційна ефективність судової влади залежить від її незалежності та суспільної підтримки. Такої неможливо досягти поза демократичним суспільством, де формується правова культура, за якої дотримання конституції вважається пріоритетом, а політичні бажання підпорядковуються конституційним нормам. Варто зауважити що суспільний запит перш за все спрямовується на дотримання конституції.

С. Погребняк наголошує на тому, що прагматична (утилітарна) підтримка демократії часто-густо втрачає стійкість, якщо результати переходу до демократії викликають розчарування населення. Це може призвести до ослаблення підтримки демократії, якщо вона не закріплена у свідомості людей цінностями самовираження [17, с. 34]. Адже без міцного фундаменту цінностей самовираження та аксіологічної підтримки демократії, що впливає з високої поваги суспільства до людських прав, суспільство ризикує деградувати до встановлення антидемократичних форм правління. Характерно, що у тоталітарних та авторитарних суспільствах, як зазначає В. Речицький, накопичення й витрачання ресурсів здійснюється індивідами за жорсткою ідеологічною схемою чи інтелектуальним шаблоном. За подібних обставин навіть незначна кількість помилок державних планувальників може призвести до катастрофи, хоча частіше тут спостерігається хронічна стагнація й відставання [18, с. 29].

Тож, цілком закономірно, що у країнах із слабкими демократичними традиціями, судова система часто стає об'єктом політичного тиску, що підриває її здатність виконувати роль захисника людських прав та свобод. Це підтверджують й дані дослідження Центру Разумкова станом на березень 2025: довіряють судам 14,4% опитаних українців, а не довіряють 72,9% [19]. Натомість у суспільствах, де цінності самовираження та права людини є пріоритетними, суди стають інструментом захисту цих цінностей, що впливає на рівень підтримки судової влади, наприклад, у Фінляндії, Австрії, Данії, де суспільна довіра до судів та підтримка їх незалежності становить понад 80% [20].

Висновки. Глобальний конституціоналізм не є абсолютно нейтральним процесом гармонізації систем прав, він становить арену боротьби за легітимність між мажоритарними (парламентськими, референдарними) та контрмажоритарними (судовими, наднаціональними) інститутами.

Гострота контрмажоритарної складності зростає в умовах популізму, коли окремі політичні рухи використовують електоральні цикли для делегітимізації судової гілки влади. Тут необхідне створення та застосування ефективного національного інструментарію обороноздатної демократії задля недопущення ерозії конституційного ладу та деградації демократичного устрою.

Інституційний аспект конституціоналізації слабшає, якщо органи влади не можуть ефективно реалізувати суспільний запит на дотримання конституції. Ослаблення інституційного аспекту конституціоналізації має наслідком розрив між очікуваннями народу і реальною здатністю інституцій забезпечити дотримання конституції, внаслідок чого вони втрачають суспільну довіру, хоча суспільство і далі прагне верховенства права.

Політичний тиск на КСУ може перетворити добудову конституції, яку він по суті здійснює у своїх висновках, на інструмент політичної боротьби. Ключова проблема полягає саме у дотриманні балансу: забезпечити ефективний конституційний контроль, який водночас не перетворюється на підміну політичних цілей парламенту чи уряду, що може означати ослаблення установчої влади народу та знижувати демократичну легітимність подальших рішень владних інституцій.

Проте, глобальний конституціоналізм та конституціоналізація не означають обов'язкове послаблення наці-

ональної держави. Навпаки – це відкриває нові інструменти та легітимізує право держави відстоювати свої національні інтереси, що можливо лише за умови, її інституційної спроможності.

Отже, успіх вітчизняної моделі конституціоналізму в умовах євроінтеграції та глобалізації залежить не стільки від перенесення надбань німецької, французької та/чи американської моделей, скільки від здатності держави створити стійкий інституційний каркас із незалежної судової влади, спроможного парламенту та громадянського суспільства з високим рівнем правової культури та цінностей самовираження. Тільки за наявності цих трьох інституційно ефективних елементів, конституція утверджується як установчий акт, а держава може зберегти баланс між народним суверенітетом і захистом людських прав, між відкритістю у процесі глобальної конституціоналізації та захищеністю від зовнішніх і внутрішніх загроз демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зінченко О. Сучасне африканське право: навчальний посібник. Харків. Право, 2023. 172 с.
2. Водяніков О. Право Європейського Союзу як мірило конституційного контролю. *Конституція України та європейські цінності: виклики інтеграційного процесу* : збірник матеріалів і тез міжнародної конференції (Київ, 28 червня 2024 р.). Київ : ВАТЕ, 2024. С. 120–155.
3. Капелько П. Примат права ЄС над національними конституціями: сучасні виклики та судова практика. *Конституційні засади належної правової процедури: виклики євроінтеграції* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 13-14 червня 2025р.) / редкол.: О.В. Щербанюк та ін. – Чернівці: 2025. С. 270–274.
4. The Federalist Papers. Research Guides: The Federalist Papers: Primary Documents in American History. *Library of Congress*. URL: <https://guides.loc.gov/federalist-papers/full-text> (date of access: 20.11.2025).
5. Берч В. В. Загальна характеристика сучасних конституційних моделей безпосередньої участі народу у реалізації судової влади. *Наукові інновації та передові технології. Серія: Управління та адміністрування, Право, Економіка, Психологія, Педагогіка*. 2024. № 8(36). С. 477–488.
6. Жаровська І. М. Трансформація правової ідеології участі громадськості у здійсненні судової влади в демократичній державі: конституційні аспекти. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2024. № 42. С. 275–280.
7. Bickel A. M. The Least Dangerous Branch: The Supreme Court at the Bar of Politics. 2nd ed. New Haven; London: Yale University Press, 1986. 303 p.
8. Furedi F. The Year of Populism. *Compact*. URL: <https://www.compactmag.com/article/the-year-of-populism/> (date of access: 15.11.2025).
9. Савчин М. Конституція: люди та інституції (SWOT-коментар): монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 680 с.
10. Mudde C. The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*. 2004. Vol. 39, № 4. P. 541–563.
11. Савчин М. Конституційна демократія: конституційні цінності у дискурсі субстантивної і процедурної демократії. *Право України*. 2019. № 10. С. 40–65.
12. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2003. 24 с.
13. Gould J. Puzzles of Progressive Constitutionalism. *Harvard Law Review*. 2022. Vol. 135, № 8. P. 2054–2109.
14. The Erosion of Judicial Neutrality: How the Supreme Court's Political Shift is Reshaping American Democracy – *ColumbiaVotes*. URL: <https://www.columbiavotes.org/news/the-erosion-of-judicial-neutrality> (date of access: 20.11.2025).
15. Ukrkava, TOV v. Ukraine: Judgment (Application no. 10233/20), Fifth Section, 14 Nov. 2023. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-241576> (date of access: 20.11.2025).
16. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Том I, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2019. 428 с.
17. Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 29–36.
18. Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм: монографія. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2018. 356 с.
19. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r> (дата звернення: 20.11.2025).
20. EU Justice Scoreboard. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/eu-justice-scoreboard_en#scoreboards (date of access: 20.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВРЯДУВАННЯ ЯК КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

GENERAL CHARACTERISTICS OF GOVERNANCE AS A CATEGORY OF UKRAINIAN LAW

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет
orcid.org/0000-0002-3069-3405

Після запровадження в Україні місцевого самоврядування на початку 90-х років минулого століття, діяльність виконавчих органів держави та інститутів відповідних рад стала потребувати координації і взаємодії між зазначеними органами влади та фактично вийшла за межі поняття «урядування». Зважаючи на це, урядування трансформувалося у ролі основної частини іншого, більш об'ємного та універсального терміну – «врядування», що фактично має дуалістичну структуру та складається із урядування та діяльності органів місцевого самоврядування. Розглядаючи функції, що реалізуються у межах врядування слід наголосити, що його суб'єкти здійснюють ключові функції теперішньої української держави як у внутрішньому, так й у зовнішньому напрямках її діяльності. Враховуючи відповідні характеристики, під врядуванням пропонується розуміти діяльність державних (переважно органів виконавчої влади) та самоврядних владних структур щодо реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави, шляхом використання функцій державного, комунального та корпоративного управління, можливостей підзаконної правотворчості, а також у разі потреби державного (адміністративного) примусу з метою повного та своєчасного втілення у життя об'єктивно існуючих соціальних потреб, що мають відповідне нормативно-правове закріплення та забезпечують позитивну реалізацію громадян, поступальний суспільний і державний розвиток України. Констатується, що в нашій державі, існує запит на ефективну роботу державно-владного апарату, основу якого становлять органи виконавчої влади та місцевого самоврядування. Одним з дієвих засобів розв'язання зазначеної потреби є запровадження та подальше дослідження такої правової категорії як врядування, що дозволить: перейти з переважно статичного у динамічний формат дослідження ключових інститутів вітчизняної бюрократії; надати даному процесу системності та комплексності, вивчати його не тільки з позицій поточних цілей і завдань, а й вимог середньо та довгострокових перспектив; поліпшити алгоритми визначення існуючих вад функціонування відповідних владних інститутів та виробити оптимальні та дієві організаційно-правові заходи щодо їх усунення.

Ключові слова: врядування, правова категорія, державне управління, органи виконавчої влади, місцеве самоврядування, оборона, підзаконна правотворчість.

After the introduction of local self-government in Ukraine in the early 1990s, the activities of the executive bodies of the state and the institutions of the relevant councils required coordination and interaction between these authorities and actually went beyond the concept of "governance." In view of this, governance has been transformed into the main part of another, more comprehensive and universal term – "governance", which in fact has a dualistic structure and consists of governance and the activities of local self-government bodies. Considering the functions implemented within the framework of governance, it should be emphasized that its subjects perform key functions of the current Ukrainian state in both its internal and external activities. Taking into account the relevant characteristics, governance is understood as the activities of state (primarily executive) and self-governing authorities to implement the internal and external policies of the state through the use of state, municipal, and corporate management functions, subordinate law-making powers, and, if necessary, state (administrative) coercion, with the aim of fully and timely implementing objectively existing social needs that are enshrined in relevant regulations and laws and ensure the positive development of citizens and the progressive social and state development of Ukraine. It is noted that in our country, there is a demand for the effective work of the state administrative apparatus, which is based on executive bodies and local self-government. One of the effective means of addressing this need is the introduction and further study of such a legal category as governance, which will allow: to move from a predominantly static to a dynamic format of studying key institutions of domestic bureaucracy; make this process systematic and comprehensive, studying it not only from the perspective of current goals and objectives, but also from the perspective of medium- and long-term prospects; improve the algorithms for identifying existing shortcomings in the functioning of the relevant government institutions and develop optimal and effective organizational and legal measures to eliminate them.

Key words: governance, legal category, public administration, executive authorities, local self-government, defense, subordinate law-making.

Вступ. Як свідчить майже 240-річний досвід безпосередньої реалізації принципів поділу влад (котрий як відомо уперше було закріплено у Конституції США 1787 року), загальну діяльність кожного владного різновиду можна охарактеризувати однією засадничою категорією. Так, для законодавчої влади – це законотворчість, судової – судочинство, а виконавчої – урядування, хоча за радянських часів такою категорією було державне управління, яке у перше десятиліття теперішньої української незалежності (тобто у 90-х роках минулого століття) намагались перформатувати у «державне регулювання», з початку нульових поточного віку – на «публічне управління», а потім, орієнтовно з 10-х років триваючого сторіччя, – на достатньо суперечливий та мало вивчений термін «публічне адміністрування».

Наведене ані скільки не суперечить науковим поглядам В. Б. Авер'янова, котрий розглядаючи фактично статичний

аспект характерники триєдності влади стверджував, що поділяється не сама влада, а структурно-функціональний механізм її здійснення. Це означає, що державний апарат як цілісна сукупність органів, що здійснюють державну владу, формується за функціональною та суб'єктивною (інституційною) ознаками. В першому випадку поділ влади означає виділення основних функціональних видів діяльності держави: 1) законотворення; 2) виконання законів; 3) правосуддя. В другому – означає розмежування у структурному устрої держави різних видів державних органів: 1) законодавчих; 2) виконавчих; 3) судових (і це – тільки три основні види) з притаманними їм державно-владними повноваженнями [1, с. 50].

Розвиваючи думку визнаного метра науки адміністративного права, пропонується не обмежуватися лише статичними характеристиками складових відповідного механізму, а розглядати їх за допомогою існуючих видів

владної діяльності, тим самим розкриваючи їх сутність у процесі постійної динаміки, що було запропоновано на самому початку даної статті.

Стислість визначення сутності того чи іншого різновиду державної влади має ґрунтуватися не тільки на розумінні основного змісту конкретної владної діяльності, накопиченої багаторічної відповідної практики, а й на достатньо обґрунтованих науково-теоретичних засадах фундаментальних галузей права, зокрема як теорія держави і права, конституційне право, адміністративне право, кримінальне право, кримінально-процесуальне право, цивільне право та цивільно-процесуальне право.

Зважаючи на це, українське адміністративне право маючи найбільш органічний і природний зв'язок з виконавчою владою, теж не так давно сприймалося не інакше як право державного управління, а у теперішніх умовах – найбільш поширеною категорією для визначення вказаної галузі права все більше використовують вже згадане публічне адміністрування.

На мою думку, не маючи достатньо напрацьованих теоретичних результатів у рамках ґрунтовних наукових досліджень (хоча б 2–3 дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук), здійснення остаточної заміни державного (публічного) управління публічним адмініструванням є недостатньо аргументованим та поспішним кроком.

На підтвердження даної тези слід нагадати, що достатньо вживане на цей час у наукових колах та серед різноманітних представників державно-владного апарату словосполучення «публічне адміністрування» запозичене з англо-саксонської правової сім'ї та походить від словосполучення англійською мовою «public administration», яке до недавніх часів у нас прирівнювалося до державного управління, пізніше (у нульові роки) до публічного управління, а у теперішній час – публічного адміністрування.

З подібним вільним перекладом з англійської цілком можна було б погодитися якби він стосувався побутових питань, однак подібна еволюція, а точніше «підлаштування» іноземного терміну під об'єктивну потребу вдосконалення існуючого правового понятійного апарату, є достатньо уразливим, про що свідчить накопичений правореалізаційний досвід.

На відміну від таких сутнісних понять як законотворчість та судочинство, діяльність органів виконавчої державної влади є найбільш об'ємною, багатогранною та різноманітною, тому вироблення поняття, яке у повній мірі відповідало б об'єктивним реаліям та розкривало б сутність і зміст їх роботи є достатньо складною справою. Втім, використовуючи вже згаданий вище функціонально-інституціональний підхід, можна у ролі такого засадничого терміну запропонувати категорію «урядування».

У ролі його альтернативи могла б виступити адміністративна діяльність, однак у такому разі не буде врахована підзаконна правотворча діяльність уряду та його складових, яка матеріалізується у відповідних постановах, розпорядженнях, наказах, роз'ясненнях та відіграє важливу роль у здійсненні безпосереднього регулювання широкого спектру суспільних відносин, уточнюючи та розширюючи відповідні положення чинних законодавчих актів, а іноді фактично замінюючи їх (наприклад, Наказ МВС № 622 від 21.08.1998 року, який регулює відносини у сфері цивільного обігу зброї в Україні замість досі відсутнього законодавчого акту з цих питань).

Після запровадження в Україні місцевого самоврядування на початку 90-х років минулого століття, правова регламентація діяльності виконавчих органів та інститутів відповідних рад теж підпадає у значній мірі під дію норм адміністративного права. Окрім того, існування об'єктивної потреби координації та взаємодії між зазначеними самоврядними структурами та органами виконавчої влади має здійснюватися у межах владної діяльності, що вже виходить за межі поняття «урядування».

Зважаючи на це, урядування має трансформуватися у ролі основної частини іншого, більш об'ємного та універсального терміну – «врядування», що фактично має дуалістичну структуру та складається із урядування та діяльності відповідних структур органів місцевого самоврядування.

Беручи до уваги, що окремі питання пов'язані з врядуванням розглядалися переважно у контексті запровадження в нашої державі електронного урядування та досвіду належного врядування країн ЄС, а результати наукового пошуку у позначеному на початку цієї праці напрямку залишаються недостатніми, постає нагальна потреба вивчення питань загальних характеристик врядування як категорії українського права, котрі окрім своєї актуальності, також визначають головну мету даної роботи.

На початку викладення основного матеріалу необхідно зазначити, що в нашої державі поняття «урядування» та «врядування», у порівнянні з країнами розвинутих демократій, мають достатньо невеликий строк свого використання та у більшості випадків сприймаються як синоніми. Також зазначені категорії, з причин свого недостатнього вивчення, знаходяться у своєрідному перехідному стані набуття правового визначення, що дасть змогу не тільки поширити відповідний перелік правового понятійного апарату, а й на належному рівні використовувати їх у науково-правовій сфері, законотворчості та практичній діяльності владних виконавчих структур.

На даний час категорія «врядування» переважно є об'єктом досліджень сфери відносин, що охоплюються спеціальністю D4 «Публічне управління та адміністрування», яка є складовою галузі знань D «Бізнес, адміністрування та право». З цих проблем проводяться відповідні конференції та круглі столи. Зокрема 25 травня 2025 року Центр політико-правових реформ у взаємодії з Програмою ОЕСД/SIGMA та Національним університетом «Києво-Могилянська академія» організовували проведення Міжнародного форуму «ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ НАЛЕЖНОГО ВРЯДУВАННЯ для підготовки фахівців за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування» [2].

Цікаві ідеї та відповідні пропозиції стосовно порушеної проблеми могли б генеруватися не тільки фахівцями із зазначеної спеціальності, а й представниками спеціальності D8 «Право» та науковцями-презентантами спеціальності 12.00.07, які окрім перспективних новацій, можуть запропонувати відповідні організаційно-правові та функціонально-правові алгоритми та механізми щодо законодавчого вдосконалення здійснення врядування.

Такі перспективи, кореспондуються зі змістом паспорту спеціальності 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право, затвердженого постановою ВАК України № 45-06/7 від 08.10.2010 («Паспорти спеціальностей»). У формулі даної спеціальності зазначається, що це галузь юридичної науки, яка досліджує суспільні відносини, що формуються в ході забезпечення органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також у процесі державного та самоврядного управління у сферах економічного, соціально-культурного та адміністративно-політичного розвитку... А серед напрямів досліджень у галузі адміністративного права і процесу, можна знайти – виконавча влада та державне управління.

Результати аналізу відповідних наукових джерел, свідчать про існування трьох підходів щодо розуміння змісту врядування і, як цілком правильно можна припустити, що до їх вироблення не причетні, ані учені, котрі були дотичні до адміністративно-правової науки, ані взагалі науковці-правники.

Так, професорка Колодій А. Ф. наголошує, що потрібно розрізняти три основних значення поняття врядування.

1. Першим значенням урядування є процес здійснення влади і прийняття рішень, діяльність уряду (в англійській мові – government), що українською мовою можна передати як правління або як політичне врядування.

2. Друге значення, у якому стали часто вживати слово «врядування» на Заході – це суспільне або системне врядування (англійською – governance), під яким розуміють управлінську діяльність як суспільну координацію, що унеможливує та полегшує колективні дії через колективно прийняті рішення, але вже не у вертикальному, а горизонтальному вимірі.

3. Нарешті, третє значення терміну (як англійського «governance», так і українського «врядування») знову пов'язане із звуженням змісту шляхом зведення його до однієї з перерахованих у пункті 2 моделей управління суспільством, а саме горизонтальної, координуючої діяльності, але не ринкової, а громадсько-мережевої, пов'язаної із зменшенням ролі уряду і розширенням ролі усіх зацікавлених сторін (стейкхолдерів) [3, с. 3-4].

Для подальшого формування та вивчення категорії «врядування» у межах фундаментальних галузей права і зокрема науки адміністративного права, найбільш реалістичним та відповідаючим об'єктивним реаліям з трьох перелічених слід вважати перший підхід, який можна прийняти за основу при формуванні поняття врядування як правової категорії.

Особливо дискусійним з боку представників правничого цеху (як науковців так й правників-практиків) має сприйматися так зване «суспільне врядування», яке за існуючих вад українського суспільства і держави буде більше шкодити ніж допомагати долати існуючі недоліки діяльності органів державної та самоврядної влади.

Тому достатньо оманливими сприймаються значні сподівання окремих науковців на вказаний варіант врядування, коли вони стверджують, що характеристика врядування переконує нас у правильній орієнтації щодо суспільного врядування, де влада – це лише одна з організацій, що беруть участь у процесі врядування. Ринки, владні ієрархічні структури і мережі є ключовими акторами такого врядування і баланс для досягнення стійкості різноманіття у взаємодії задля післявоєнної відбудови країни досягається саме завдяки суті суспільного врядування. [4, с. 26].

Безумовно, у разі прискорення вдосконалення чинної консервативної моделі владної організації, не можна повністю відкидати запровадження окремих елементів так званого суспільного врядування, однак зважаючи на його далеко непершорядну роль навіть у розвинутих демократичних країнах, представниками яких фактично була згенерована ця модель врядування, серйозно сподіватись на успішне її втілення в нашій країні, навіть у середній перспективі, є достатньо сумнівним (згадаймо про проблеми формування та функціонування наглядових рад державних компаній або закупівельних агенцій Міноборони, головним завданням яких залишається упорядкування корпоративного управління у зазначених структурах). Також, як доводить досвід, переважно не маючими належної законодавчої регламентації, незатребуваними або неефективними на самоврядних рівнях, залишаються такі форми участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення як: місцевий референдум; загальні збори (конференція) жителів; місцева ініціатива; громадські слухання; участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету; публічні консультації; громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування та ін., що передбачені ст. 6-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» № 280/97-ВР від 21.05.1997 (зі змінами).

Дане твердження ґрунтується на багатьох невіршених засадничих питаннях сучасної України, де відсутні повноцінні інститути громадянського суспільства, середній

клас – як основа цього суспільства, процеси формування владних структур правової держави – невинуватно затягнуті (насамперед шляхом штучного гальмування з боку впливових представників політичного істеблішменту), високі ціннісні принципи та цілком правильні світоглядні орієнтири значної частини громадян у реальному житті не завжди забезпечені дієвими правовими механізмами свого належного впровадження, бо доволі часто нівелюються окремими публічними службовцями пріоритетністю реалізації своїх приватних (передусім меркантильних) інтересів над інтересами суспільства і держави. Також не вражають рівні загальної і правової культури та свідомості помітної питомої ваги українського населення, яке лише за формальними ознаками можна вважати громадянами, а не інфантильними споживачами, якими де-факто вони є.

Крім того, триваюча понад 45 місяців широкомасштабна агресія РФ ще більше розширила неабияку кількість проблем, пов'язаних з організацією та роботою владно-управлінських інституцій в Україні. З огляду на майже безмежний перелік поточних цілей і завдань, що покладаються на державні і самоврядні виконавчі органи, їх численні репрезентанти найчастіше фігурують у періодичних скандалах пов'язаних з різноманітними зловживаннями та іншими випадками порушень закону в умовах дії режиму воєнного стану.

Нагальність потреб вирішення вад роботи у владних структурах, насамперед які стосуються функціонування їх виконавчих органів, змушують вживати заходів на вдосконалення їх діяльності. Серед таких кроків, насамперед слід виокремити вивчення досвіду і намагання запровадження принципів належного врядування ЄС в Україні, а також втілення у життя електронного урядування у діяльність українських урядових інституцій та структур місцевого самоврядування.

Так, у Білій книзі європейського урядування, оприлюдненій 25 липня 2001 року, зафіксовано п'ять принципів належного урядування (англ. – «good governance») – відкритість, участь, підзвітність, ефективність та узгодженість.

Розкриваючи кожен із перелічених принципів, слід зазначити, що: відкритість – інституції повинні працювати більш відкрито, вони повинні активно обмінюватися інформацією з державами-членами Європейського Союзу щодо того, що робить Європейський Союз та які рішення приймає; участь – якість, релевантність та ефективність політики Європейського Союзу залежить від участі широкого кола осіб та організацій на всьому шляху творення політики – від її планування до впровадження; відповідальність – кожна з інституцій Європейського Союзу повинна брати відповідальність за те, що вона робить для Європи; ефективність – політика повинна бути своєчасною, такою, що забезпечує усе потрібне на підставі чітких завдань, оцінки майбутнього впливу та у випадках, де це можливо, попереднього досвіду; відповідність (узгодженість) – політика та усі заходи повинні відповідати один одному та бути легкозрозумілими [5].

Нажаль, зі змісту згаданої Білої книги європейського урядування, не проглядається чітко визначеної системи суб'єктів владної приналежності, яких стосуються цей перелік принципів, що на мій погляд, детермінує різні варіанти уяви визначення змісту урядування та органів, фізичних і юридичних осіб, які безпосередньо мають керуватися вказаними принципами.

Уперше, нормативно-правовою регламентацію реалізацію заходів електронного урядування в Україні можна зустріти в урядовому розпорядженні № 2250-р від 13 грудня 2010 року «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні».

У нормах чинної зараз Концепції, схваленої з аналогічною назвою розпорядженням Кабінету Міністрів України № 649-р від 20 вересня 2017 року, електронне уря-

дування визначається як форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян.

Метою Концепції є визначення напрямів, механізмів і строків формування ефективної системи електронного урядування в Україні для задоволення інтересів та потреб фізичних та юридичних осіб, вдосконалення системи державного управління, підвищення конкурентоспроможності та стимулювання соціально-економічного розвитку країни.

Для досягнення цієї мети, передбачається забезпечити виконання комплексних заходів за такими напрямками: модернізація публічних послуг та розвиток взаємодії влади, громадян і бізнесу за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; модернізація державного управління за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; управління розвитком електронного урядування.

Значною перевагою другого розпорядження, є те, що у ньому зафіксована вимога – міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям разом з державними підприємствами, установами та організаціями, що належать до сфери їх управління, керуватися положеннями Концепції під час запровадження електронного урядування. А органам місцевого самоврядування, а також підприємствам, установам та організаціям, що належать до комунальної форми власності, рекомендовано – керуватися положеннями Концепції під час запровадження електронного урядування.

Тобто на відміну від викладених раніш п'яти основних принципів належного урядування, владна приналежність суб'єктів забезпечення та здійснення електронного урядування є цілком зрозумілою.

Наявність такої конкретики, у значній мірі сприяє визначенню інституційного та функціонального змісту урядування в нашій країні.

Розглядаючи відповідну інституційну складову, на мою думку її основу складають органи виконавчої влади усіх владних рівнів, Президент України насамперед у частині його повноважень у сфері оборони, державної безпеки і зовнішньодержавних зносин, що визначені у нормах ст. 106 Конституції України. Також не дивлячись на специфіку законодавчо визначених функціональних повноважень та фактичну економічну незалежність, цілком логічним вважається до переліку суб'єктів державно-владної складової урядування додати Національний банк України, який згідно ст. 2 Закону України «Про Національний банк України» № 679-XIV від 20 травня 1999 року (зі змінами) є особливим центральним органом державного управління.

Відповідно до норм ст. 6 цього Закону України, відповідно до Конституції України основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці України.

При виконанні своєї основної функції Національний банк має виходити із пріоритетності досягнення та підтримки цінової стабільності в державі.

Національний банк у межах своїх повноважень сприяє фінансовій стабільності, в тому числі стабільності банківської системи за умови, що це не перешкоджає досягненню цілі, визначеної у частині другій цієї статті.

Національний банк також сприяє додержанню стійких темпів економічного зростання та підтримує економічну політику Кабінету Міністрів України за умови, що це не перешкоджає досягненню цілей, визначених у частинях другій та третій цієї статті.

Крім Нацбанку України, до органів урядування, які не входять до виконавчих органів влади, можна віднести Антимонопольний комітет України, який згідно з чинним законодавством є державним органом із спеціальним статусом, метою діяльності якого є забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності та у сфері публічних закупівель (ст. 1 Закону України «Про Антимонопольний комітет України» № 3659-XII від 26 листопада 1993 року (зі змінами)).

Другу частину інституцій, які мають входити до переліку владних суб'єктів урядування, повинні складати органи місцевого самоврядування України. Зауважимо не тільки їх виконавчі органи, а й ради. Такий крок насамперед пояснюється недоцільністю їх поділу на представницьку та виконавчі складові, з огляду на явну функціональну взаємозалежність та фактичну неможливість автономної діяльності однієї частини від іншої (виняток складають обласні ради, що функціонують без виконавчих органів).

На користь такої позиції виступають норми ст. 2 раніше згаданого Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» у яких зазначено, що місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Також, місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Ключовою ознакою кожного суб'єкта (інституту) урядування є його владний статус, тобто наділення його владною правосуб'єктністю, що має відповідну законодавчу регламентацію, яка спрямована на виконання нормативно визначених повноважень у тій чи іншій сфері соціального життя, для повного і вчасного втілення яких можуть застосовуватися заходи державного (адміністративного) примусу. Посадові особи, які наділені владними повноваженнями у сфері урядування мають статус державного або самоврядного (комунального) службовця (виняток складає Президент України, котрий згідно ст. 102 Конституції України – є главою держави і виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина). Також не є комунальними службовцями депутати місцевих рад (виняток – випадки перелічені у частинах 2 та 3 ст. 6 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» № 93-IV від 11 липня 2002 року (зі змінами)).

Зупиняючись на функціональних характеристиках урядування необхідно наголосити на їх досить чітку нормативно-правову регламентацію, що міститься у відповідних положеннях Конституції України, а також у достатньо об'ємному переліку законодавчих актів України, наприклад як: «Про Кабінет Міністрів України» № 794-VII від 27 лютого 2014 року (зі змінами); «Про центральні органи виконавчої влади» № 3166-VI (зі змінами); «Про місцеві державні адміністрації» № 586-XIV від 09 квітня 1999 року (зі змінами); «Про Фонд державного майна України» № 4107-VI від 09 листопада 2011 року (зі змінами); «Про державну службу» № 889-VIII від 10 грудня 2015 року (зі змінами); «Про Національну поліцію» № 580-VIII від 02 липня 2015 року (зі змінами); «Про запобігання корупції» № 1700-VII від 14 жовтня 2014 року (зі змінами); «Про службу в органах місцевого самоврядування» № 2493-III від 07 червня 2001 року (зі змінами) та ін.

Окрім законів, відповідна законодавча база складається з постанов, розпоряджень уряду; постанов і рішень

Правління НБУ, наказів розпоряджень НБУ; наказів, розпоряджень, рішень міністерств тощо. Наприклад, постанов Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 року № 281 «Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України»; Постанова Правління НБУ від 02 січня 2019 року № 5 «Про затвердження Положення про заходи захисту та визначення порядку здійснення окремих операцій в іноземній валюті»; Наказ МВС України від 21 серпня 1998 року № 622 «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів» та ін.

Продовжуючи розглядати функції, що реалізуються у межах врядування, слід наголосити, що його суб'єкти (інститути) здійснюють ключові функції теперішньої української держави як у внутрішньому, так й у зовнішньому напрямках її діяльності. Зокрема, зміст внутрішніх складають: політична функція; охорона прав і свобод людини і громадянина; економічна функція; оподаткування і фінансового контролю; соціальна; екологічна; функція розвитку культури, науки і освіти; інформаційна функція; забезпечення режиму законності і правопорядку.

До основних зовнішніх функцій держави відносять: оборонну; забезпечення миру і підтримки світового порядку; співробітництва сучасних держав; європейської та світової інтеграції [6, с. 95–103].

Основу правової регламентації реалізації зазначених функцій, окрім норм конституційного права, що мають установчо-узагальнений характер, складають правові норми так званих управлінських галузей права – адміністративного, фінансового, земельного права. Серед них, враховуючи фундаментальність, обсяг суспільних відносин, які підлягають відповідному регулюванню та повний спектр видових характеристик галузевих норм (матеріальні, процесуальні (процедурні), регуляторні та охоронні), особливе місце належить адміністративному праву.

Саме в особливій частині даної галузі права виокремлені три ключові соціальні сектори (соціальні сфери), що утворюють засадничу базу функціонального впливу адміністративно-правових норм (адміністративної діяльності), це – економічна, адміністративно-політична та соціально-культурна сфери.

Згадані сектори, у свою чергу, поділяються на конкретні модулі (галузі). Наприклад, адміністративно-політична сфера (сектор) складається з модулів – оборони, національної безпеки, внутрішніх справ, юстиції, фінансової діяльності, зовнішніх зносин.

Враховуючи наведені ознаки та характеристики, під врядуванням пропонується розуміти діяльність державних (переважно органів виконавчої влади) та самоврядних владних структур щодо реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави, шляхом використання функцій державного, комунального та корпоративного управління, можливостей підзаконної правотворчості, а також у разі потреби державного (адміністративного) примусу з метою повного та своєчасного втілення у життя об'єктивно існуючих соціальних потреб, що мають відповідне нормативно-правове закріплення та забезпечують позитивну реалізацію громадян, поступальний суспільний і державний розвиток України.

На підставі викладеного можна **констатувати**, що протягом тривалого періоду (початок якого майже збігається з відновленням української незалежності у грудні 1991 року), в нашій державі існує соціальний запит на ефективну роботу державно-владного апарату, основу якого становлять органи виконавчої влади та місцевого самоврядування. Одним з дієвих засобів розв'язання зазначеної потреби є запровадження та подальше дослідження такої правової категорії як врядування, що дозволить: перейти з переважно статичного у динамічний формат дослідження ключових інститутів вітчизняної бюрократії; надати даному процесу системності та комплексності, вивчати його не тільки з позицій поточних цілей і завдань, а й вимог середньо та довгострокових перспектив; поліпшити алгоритми визначення існуючих вад функціонування відповідних владних інститутів та виробити оптимальні та дієві організаційно-правові заходи щодо їх усунення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К: Юридична думка, 2004. 584 с.
2. Міжнародний форум «Європейські стандарти належного врядування для підготовки фахівців за спеціальністю "Публічне управління та адміністрування"». 25 травня 2025. Київ. URL: <https://pravo.org.ua/event/mizhnarodnyj-forum-yevropejski-standarty-nalezhnogo-vryaduvannya-dlya-pidgotovky-fahivcziv-za-speczialnistyu-publichne-upravlinnya-ta-administruvannya/>
3. Колодій А. Концепція публічного (нового) врядування в її застосуванні до демократичних і перехідних систем. Демократичне врядування. 2012. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_10_3.
4. Тертичка В. Врядування в умовах післявоєнної відбудови: як досягти стійкості різноманіття у взаємодії. Public policy, governance and communications in the EU member states and candidate countries: post-conference monograph / [V. Burksiene et al. : gen. ed. by G. Riabtsev and V. Tertychka] ; National University of Kyiv-Mohyla Academy [et al.]. – Kyiv : NaUKMA, 2023. – С. 20-27.
5. European Governance. A White Paper. Commission of the European Communities. COM (2001) 428 final. Brussels 25.07.2001. URL: http://ec.europa.eu/governance/contrib_etc_en.pdf.
6. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРн України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРн України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009, 584 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК [347:366]:004.77

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/8>

DSA ЯК МОДЕЛЬ ДЛЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ЦИФРОВИХ ПОСЛУГ

THE DSA AS A MODEL FOR HARMONIZING UKRAINIAN LEGISLATION IN THE FIELD OF DIGITAL SERVICES

Арзуманов Г.Л., студент І курсу магістратури факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків
orcid.org/0009-0006-5091-198X

Мокроусова О.Ю., студентка І курсу магістратури факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків
orcid.org/0009-0008-0450-3373

Стаття присвячена дослідженню Digital Services Act (DSA) як моделі для гармонізації українського законодавства у сфері цифрових послуг. У роботі проаналізовано стан наукової розробки даної теми, передумови створення DSA (суттєве зростання інтернет-користувачів в ЄС; застаріле законодавство, яке не відповідало сучасним цифровим реаліям; розвиток багатифункціональних цифрових платформ; необхідність посилення захисту прав користувачів у цифровому просторі тощо), а також основні положення Регламенту, включаючи диференційовану систему регулювання п'яти категорій постачальників цифрових послуг, вимоги до прозорості алгоритмів та механізми захисту прав користувачів. Авторами проаналізовано досвід імплементації Digital Services Act у таких країнах, як Ірландія та Німеччина, що є надзвичайно важливим для України, оскільки він дозволяє вивчити практичні моделі та підходи до впровадження регулювання цифрових платформ, підвищення ефективності управління та захисту прав користувачів. Використовуючи порівняльно-правовий метод, були виявлені суттєві прогалини у національному правовому регулюванні сфери цифрових послуг: фрагментарність і непослідовність нормативної бази, що ускладнює системне регулювання цифрової трансформації, недостатня адаптованість законів до специфіки цифрових послуг, зокрема, відсутність диференціації правового статусу різних категорій онлайн-платформ, проблематика «еквівалентної компенсації» та немонетарних транзакцій, відсутність Digital Services Coordinator – інституції, відповідальної за нагляд за платформами та захист користувачів, відсутність обмеження відповідальності для провайдерів «mere conduit», «caching», «hosting» тощо. Окремо була звернена увага на гармонізацію законодавства України та ЄС у сфері захисту прав споживачів цифрових послуг у контексті дії нового Закону України «Про захист прав споживачів» № 3153-IX від 10 червня 2023 року, який набуде чинності не раніше дня припинення чи скасування воєнного стану. У підсумку авторами запропоновано пропозиції щодо гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами у сфері цифрових послуг.

Ключові слова: Digital Services Act, цифрові послуги, гармонізація законодавства, посередники-постачальники послуг, онлайн-платформи, імплементація законодавства, захист прав споживачів.

The article is devoted to the study of the Digital Services Act (DSA) as a model for harmonizing Ukrainian legislation in the field of digital services. The authors analyze the current state of academic research on this topic and the prerequisites for the adoption of the DSA – including the significant increase in the number of Internet users in the EU; the outdated nature of existing legislation that no longer reflected modern digital realities; the development of multifunctional digital platforms; and the need to strengthen the protection of users' rights in the digital environment. The paper also examines the main provisions of the Regulation, including the differentiated system of regulation for five categories of digital service providers, the requirements for algorithmic transparency, and the mechanisms for safeguarding users' rights. The authors analyse the experience of implementing the Digital Services Act in countries such as Ireland and Germany, which is particularly important for Ukraine, as it allows for the study of practical models and approaches to the regulation of digital platforms, the improvement of governance efficiency, and the enhancement of user protection. Using a comparative legal method, the study identifies significant gaps in Ukraine's national legal regulation of digital services: fragmentation and inconsistency of the normative framework, which complicate systematic regulation of digital transformation; insufficient adaptation of laws to the specific nature of digital services, in particular, the absence of differentiation in the legal status of various categories of online platforms; issues related to «equivalent compensation» and non-monetary transactions; the lack of a Digital Services Coordinator – an institution responsible for oversight of platforms and protection of users; and the absence of limited liability provisions for «mere conduit», «caching», and «hosting» providers. Special attention is given to the harmonization of Ukrainian and EU legislation in the field of consumer protection for digital services in the context of the new Law of Ukraine «On Consumer Protection» No. 3153-IX of June 10, 2023, which will enter into force no earlier than the termination or cancellation of martial law. In conclusion, the authors propose a set of recommendations for harmonizing Ukrainian legislation with European standards in the field of digital services.

Key words: Digital Services Act, digital services, harmonization of legislation, intermediary service providers, online platforms, legislative implementation, consumer protection.

Стан наукового опрацювання. Цифровізація галузей економіки України супроводжується глибокими трансформаціями правового поля, що потребує синхронізації нормативних актів з європейськими стандартами. Прийняття

Регламенту (ЄС) 2022/2065 Європейського парламенту та Ради від 19 жовтня 2022 року про єдиний ринок цифрових послуг та внесення змін до Директиви 2000/31/ЄС (Закон про цифрові послуги) (далі – Digital Services Act

(DSA)) стало концептуальним кроком у формуванні правового простору цифрових послуг [1]. У цьому ключі, гармонізація українського законодавства набуває ключового значення для європейської та євроатлантичної інтеграції, яка передбачена Основним Законом України [2].

Питання імплементації Digital Services Act як моделі для гармонізації українського законодавства у сфері цифрових послуг наразі не є широко дослідженим в українській науковій літературі. Це пояснюється новизною даної теми та об'єктивною неможливістю сформулювати потужний науковий плацдарм із комплексних та ґрунтовних досліджень за обмежений період часу. Сьогодні, дослідженням питання «гармонізації українського законодавства у сфері цифрових послуг, відповідно до європейського законодавства» займаються переважно громадські організації та державні установи.

Так, громадська організація «Лабораторія цифрової безпеки» опублікувала аналітичний матеріал, присвячений питанню аналізу співвідношення між новим Актом про цифрові послуги (DSA) та попередньою Директивою ЄС про електронну комерцію, окреслюючи основні групи інтернет-посередників та їх зобов'язання [3]. Громадська організація «Український центр європейської політики» під авторством Штанька В. та Дресвянникова А., окреслила основні законодавчі новели DSA та його вплив на розвиток і правове регулювання цифрових послуг в Україні [4].

Варто виокремити інформаційно-аналітичний матеріал Дослідницької служби Верховної Ради України «Аналітична записка з питань порівняльного законодавства щодо регулювання цифрових послуг в Європейському Союзі та Україні»: це ґрунтовне дослідження сучасних тенденцій та викликів у цифровому регулюванні, що містить комплексний аналіз законодавства Європейського Союзу та України щодо регулювання цифрових послуг. У центрі уваги – порівняння Digital Services Act (DSA) ЄС і українського Закону «Про цифровий контент та цифрові послуги» [5]. Окремо питання «гармонізації законодавства України та ЄС у сфері цифрових послуг, зокрема у контексті захисту прав споживачів», було комплексно окреслено у роботі Валько Л.А. [6].

Зокрема, на нашу думку, існує низка наукових матеріалів зарубіжних авторів, які загалом окреслюють DSA як інструмент законодавчого регулювання цифрових послуг. Такі роботи варто брати до уваги аби краще розуміти правову природу DSA як самостійного регуляторного акта з метою подальшого аналізу-співставлення з українським законодавством. Вважаємо за необхідне виокремити наступні: М. Гусовець у своїй науковій роботі «Principles of the Digital Services Act» аналізує ключові положення DSA, його механізми та компоненти, щоб зрозуміти вплив нового закону на цифрові послуги в Європі та за її межами. У роботі було розглянуто нову правову базу ринку цифрових послуг в політичному, економічному та соціальному контекстах, пояснюючи її обґрунтування в рамках економічного регулювання та прав людини [7]. Ад'юнкт-професорка Маастрихтського університету К. Кауфман та професорка Утрехтського університету К. Гоанта у спільній науковій статті «A New Order: The Digital Services Act and Consumer Protection» дослідили загалом реформу законодавчого регулювання цифрового ринку, запропоновану Європейською комісією через DSA, торкаючись чотирьох основних тем, які були розглянуті з точки зору захисту прав споживачів: (1) внутрішня узгодженість права Європейського Союзу; (2) відповідальність посередників; (3) передача рішень приватним сторонам; та (4) цифрове забезпечення виконання [8].

Також, в питанні дослідження DSA вагому роль відіграють аналітичні дослідження експертів цифрових послуг. Так, аналітично-інформаційний матеріал юристки із захисту даних та конфіденційності Хайді Ваєм «Who's who under the DMA, DSA, DGA and Data Act?» присвячений огляду чотирьох ключових законодавчих актів ЄС у сфері цифрових технологій і ринків. Зокрема, Х. Ваєм

порівнює DSA з іншими актами, виокремлюючи переваги кожного для бізнесу і споживачів. Окремо авторка співставляє законодавчі визначення суб'єктів: їх дефініції у всіх 4-х актах, зазначаючи, що законодавець по-різному описує правову природу всіх суб'єктів цифрових послуг, за винятком суб'єкта даних [9].

Виклад основного матеріалу дослідження. Характеристика DSA: передумови створення та основні положення. Передумови створення Digital Services Act (далі – DSA) насамперед пов'язані з необхідністю оновлення застарілого законодавства ЄС у сфері цифрових послуг, яке потребувало пропорційного реагування на сучасні виклики, пов'язані із електронною комерцією. До прийняття DSA, основним регуляторним актом виступала Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради "Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку", від 8 червня 2000 року, (Директива про електронну комерцію) [10], яка буквально була прийнята на світанку цифрової ери. За два десятиліття, що минули з моменту прийняття Директиви, цифровий ландшафт зазнав трансформацій як у технологічному, так і в соціально-економічному аспектах.

Статистичні дані наочно демонструють масштаби цієї трансформації. Якщо у 2000 році кількість користувачів Інтернету у світі становила лише 361 мільйон осіб, то до 2020 року ця цифра зросла до 4,66 мільярда, що означає збільшення майже у тринадцять разів [11]. Якісно змінилася і сама природа цифрових послуг. На зміну переважно статичним веб-сайтам та простим інтернет-магазинам прийшли складні багатифункціональні платформи – соціальні мережі, маркетплейси, стрімінгові сервіси, які оперують величезними масивами даних та використовують просунуті алгоритми штучного інтелекту для персоналізації контенту та реклами [12]. Цифрова трансформація та збільшення використання цих послуг призвели до нових ризиків та викликів для окремих отримувачів відповідної послуги, компаній та суспільства в цілому, що обумовило виникнення нового законодавчого регулювання, яке має відповідати сучасним викликам.

Європейська Комісія у своїй пропозиції щодо DSA зазначала, що "правове середовище для цифрових послуг в ЄС в основному встановлене Директивою про електронну комерцію 2000 року, хоча вона залишається наріжним каменем внутрішнього ринку для цифрових послуг, її положення більше не відповідають реаліям через значні технологічні, соціальні та економічні зміни останніх двох десятиліть." [13]. Таким чином, необхідність фундаментального оновлення правового регулювання цифрової сфери стала очевидною та невідкладною.

Ще одним важливим фактором, що сприяв створенню DSA, стала загострена проблема поширення незаконного та шкідливого контенту в інтернеті, з якою цифрові платформи не могли ефективно впоратися лише за рахунок саморегулювання. Європейське суспільство зіткнулося з безпрецедентним зростанням обсягів та різноманітності проблемного контенту, що становить загрозу як для окремих користувачів, так і для суспільства в цілому. Масштаби проблеми стали настільки значними, що Європейська Комісія у березні 2018 року була змушена прийняти Рекомендацію щодо заходів ефективної боротьби з незаконним контентом онлайн (Recommendation 2018/334) [14]. Однак добровільні заходи, запропоновані у цій Рекомендації, виявилися недостатніми, що підтверджувалося подальшими моніторинговими звітами Комісії.

Додатковою передумовою для ухвалення DSA стала наростаюча фрагментація національного правового регулювання цифрових послуг у рамках Європейського Союзу, що ставила під загрозу єдність єдиного цифрового ринку. Через відсутність оновленого пан'європейського законодавства окремі країни-члени почали приймати власні закони, які по-різному врегульовували діяльність цифрових платформ, що створювало різні правові режими всередині ЄС. Відповідно до Оцінки впливу робочого документа

Комісії ЄС «Пропозиції щодо регламенту Європейського Парламенту та Ради про єдиний ринок цифрових послуг (Закон про цифрові послуги) та внесення змін до Директиви 2000/31/ЄС», зростала тенденція держав-членів до прийняття законодавства з екстериторіальними наслідками та застосування його проти постачальників послуг, які не зареєстровані на їхній території. Як наслідок, такий контроль знижував довіру між компетентними органами та підривав належно функціонуючий внутрішній ринок, а також існуючі механізми співпраці. Існуючий механізм, існування якого все ще вважається дуже актуальним і важливим в цілому для функціонування єдиного ринку цифрових послуг, вимагав більш ефективної системи для забезпечення довіри між державами-членами та ефективного нагляду і санкціонування цифрових послуг, що створюють особливі проблеми, таких як онлайн-платформи [15].

Окремо, варто зазначити про політичну складову, що вплинула на створення Акту цифрових послуг, а саме політичний курс, спрямований на покращення захисту та забезпечення прозорості цифрових послуг, обраний президентом Європейської Комісії Урсулою фон дер Ляєн, під егідою якої була створена робоча Комісія з розробки даного акту. Голова Єврокомісії оголосила одним зі своїх політичних пріоритетів новий Закон про цифрові послуги як ключовий захід у її програмі формування цифрового майбутнього Європи, створення справедливої та конкурентоспроможної цифрової економіки та побудови відкритого, демократичного та сталого суспільства. Закон про цифрові послуги разом із Законом про цифрові ринки задумані як комплексний пакет заходів щодо надання цифрових послуг у Європейському Союзі та спрямовані на вирішення, зокрема, викликів, пов'язаних з онлайн-платформами [15].

Отже, 15 грудня 2020 року Європейська Комісія офіційно представила пакет законодавчих ініціатив щодо цифрових послуг, що складався з двох взаємопов'язаних окремих законодавчих актів: Digital Services Act (DSA), спрямованого на безпеку, прозорість та підзвітність цифрових послуг, та Digital Markets Act (DMA), спрямованого на забезпечення справедливої конкуренції та обмеження влади цифрових "воротарів" (gatekeepers) [16]. Після опрацювання тексту актів, процесу перемовин та досягнення політичної угоди між Парламентом, Радою та Комісією ЄС, 5 липня 2022 року Європейський Парламент проголосував за остаточну версію тексту, а 19 жовтня 2022 року було прийнято Акт про цифрові послуги, який остаточно набрав чинності з 17 лютого 2024 року [1].

DSA складається із 156 положень преамбули, 88 основних статей та прикінцевих положень. Акт впроваджує механізми протидії доступності незаконного контенту, товарів та послуг в Інтернеті, гарантії для онлайн-користувачів, чий контент видалено або обмежено постачальником онлайн-платформи, також, наявні широкомасштабні вимоги щодо прозорості, зокрема щодо умов та алгоритмічних систем рекомендацій [1].

DSA є нормативно-правовим актом ЄС, який створює єдину, уніфіковану регуляторну основу для постачальників послуг-посередників, що безпосередньо застосовний на всій території ЄС. Націлений на те, щоб зробити Інтернет більш безпечним, більш підзвітним та прозорим. DSA орієнтується на так звані «посередники-постачальники послуг» – це юридичний термін, який використовується для опису всіх цифрових послуг із соціальних мереж, до магазинів додатків та платформ для обміну вмістом, які регулюються Актом. Більш того, DSA охоплює не лише тих посередників-постачальників послуг, що були зареєстровані в ЄС, а й тих, хто має реєстрацію за межами ЄС, пропонуючи свої послуги на внутрішньому єдиному ринку.

Регламент про цифрові послуги встановлює асиметричні зобов'язання щодо належної перевірки для різних типів посередників в залежності від характеру їхніх послуг, а також їхнього охоплення та соціального впливу. Чим більша і соціально значуща служба, тим суворіші зобов'язання вона повинна виконувати.

Визначено п'ять класів послуг: послуги посередника – це інтернет провайдери, реєстратори доменів; постачальники послуг тимчасового зберігання послуг (caching); послуги хостингу – хмарні послуги та вебхостинг; онлайн-платформи, які є сполучною ланкою між продавцем та споживачем, зокрема маркетплейси (e-commerce), соціальні мережі, магазини додатків, платформи спільної економіки; великі онлайн-платформи та онлайн пошукові системи, що несуть високі ризики поширення незаконного контенту і заподіяння шкоди суспільству (платформи, що охоплюють понад 45 млн користувачів на місяць) [5].

Найбільші гравці на ринку – так звані дуже великі онлайн-платформи (VLOPs: Alibaba Aliexpress, Amazon Store, Facebook, Pinterest, Instagram) та дуже великі онлайн-пошукові системи, які охоплюють понад 45 млн користувачів у ЄС (VLOSEs: Bing, Google Search) – повинні дотримуватися всіх правил, включаючи найширші. Постачальники дуже великих онлайн-платформ і дуже великих пошукових систем в Інтернеті повинні ретельно виявляти, аналізувати та оцінювати будь-які системні ризики в Союзі, що виникають у зв'язку з розробкою або функціонуванням їхньої послуги та пов'язаних з нею систем, включаючи алгоритмічні системи, або з використанням їхніх послуг. У свою чергу, менш важливі платформи зобов'язані дотримуватися лише деяких основних зобов'язань [17].

DSA спрямований на захист основних прав споживачів і створення прозорої системи підзвітності для онлайн-платформ, захищаючи користувачів від нав'язливого збору даних і реклами за допомогою профілювання. Коментуючи прийняття Закону, виконавчий віце-президент з питань Європи, придатної до цифрової епохи, Маргрете Вестагер підкреслила цю ключову особливість, зазначивши, що «[він] дозволяє захищати права користувачів в Інтернеті» [18].

Крім цього, DSA запроваджує широкий спектр нових обов'язків для платформ, серед яких – вимога розкривати регуляторним органам принципи роботи їхніх алгоритмів. Регламент створює прозорість щодо процедур прийняття рішень про видалення контенту, а також щодо способів, якими рекламодавці націлюють рекламу на користувачів. Для сприяння виконанню цих вимог було створено Європейський центр алгоритмічної прозорості (The European Centre for Algorithmic Transparency), який допомагає контролювати і забезпечувати відкритість алгоритмічної діяльності платформ [19]. До основних напрямів діяльності центру належать: інспекції алгоритмічної системи для підтримки виконання DSA, проведення технічних тестів алгоритмічних систем для покращення розуміння їх функціонування та загалом надання практичних рекомендацій посередникам-постачальникам послуг щодо виконання положення DSA.

Практика імплементації DSA: досвід Ірландії та Німеччини. Системний аналіз досвіду держав-членів ЄС свідчить, що імплементація DSA має не лише нормативний, а й інституційний вимір. Ірландія та Німеччина – два показових приклади адаптації європейських стандартів до національних правових систем.

Інституційна модель регуляторного нагляду Ірландії посідає особливе місце в архітектурі європейського цифрового ринку, оскільки на її території розміщені штаб-квартири 13 із 22 «VLOPs» ЄС, зокрема Meta, Google, TikTok, Twitter (X). Така концентрація обумовила потребу створення високоефективного національного механізму імплементації DSA. Акт Ірландії «Про цифрові послуги» від 2024 року став правовим інструментом прямої реалізації Регламенту. Центральним наглядовим органом визначено комісію зі ЗМІ (Coimisiún na Meán) – незалежний регулятор, створений ще у 2022 році законом «Про безпеку в Інтернеті та регулювання медіа». На неї покладено функції забезпечення вимог DSA, нагляду за медіа-платформами, координації процедури скарг, а також участі у діяльності Європейської ради з цифрових послуг. Крім того, Комісія з питань конкуренції та захисту прав споживачів Ірландії отримала повноваження щодо контр-

олу за онлайн-ринками відповідно до статей 30-32 DSA. Це забезпечує подвійний рівень нагляду: контентно-правовий (за модерацією та прозорістю) і економічний (за справедливими умовами торгівлі) [5].

Німеччина, маючи одну з найбільших економік ЄС, підійшла до імплементації DSA з позиції комплексного оновлення національного законодавства. У 2023 році Федеральне міністерство цифрових послуг і транспорту оприлюднило проект Закону про цифрові послуги (Digitale Dienste Gesetz). Цей закон покликаний інтегрувати норми Регламенту (ЄС) 2022/2065 і водночас замінити чинні акти – Закон про телемедіа (Telemediengesetz, TMG) і Закон про контроль соціальних мереж (NetzDG). Проект DDG передбачає створення координаційного офісу цифрових послуг при Федеральному мережевому агентстві (Bundesnetzagentur), який виконуватиме функції національного координатора DSA. На агентство покладено повноваження з моніторингу діяльності платформ, розслідування порушень, накладення штрафів і ведення національного реєстру онлайн-посередників. Крім того, у процесі імплементації активно залучено Федеральне агентство захисту дітей у медіа, Уповноваженого з питань захисту даних та Управління кримінальної поліції (Bundeskriminalamt). Така міжвідомча структура відображає системний підхід Німеччини до цифрової безпеки – інтеграцію DSA у більш широкий контекст кібер-політики, захисту даних і протидії злочинності в Інтернеті. Особливістю німецької моделі є диференційована система штрафів, яка враховує масштаби порушення та рівень ризику для суспільства. Закон також вимагає узгодження рішень наглядового органу з регуляторами у сфері захисту даних, що гарантує дотримання положень GDPR і його синергію з DSA.

Стан українського законодавства у сфері цифрових послуг: характеристика, співвідношення із положеннями DSA. Наявність постійного розвитку способів надання послуг у мережевому середовищі та відсутність усталених правових категорій в національному законодавстві спричинили широку та полівекторну дискусію серед науково-юридичних кіл: так, частина дослідників розглядає цифрові послуги як різновид традиційних зобов'язальних правовідносин, інші ж наполягають на їх автономності та потребі створення спеціального регулювання, що б відображало природу цифрового простору. З огляду на вищезазначене, додатковим «тригером» складності стало те, що поняття «цифрова послуга» та «цифровий контент» поєднують у собі елементи інтелектуальної власності, споживчого права, інформаційної безпеки та договірної (у цивільно-правовому розумінні) регулювання. Саме ця інтердисциплінарність зумовила відсутність єдності доктринальних підходів і, як наслідок, фрагментарність попередніх спроб нормативного визначення.

Попри зазначені труднощі, законодавець зробив важливий крок у напрямку систематизації цифрових категорій. Підкреслюємо, що поточний стан українського законодавства у сфері цифрових послуг є таким, що відповідає «екстремним» викликам сучасності. Законом України «Про цифровий контент та цифрові послуги» № 3321-IX від 10.08.2023 р. імplementовано низку положень Директиви (ЄС) 2019/770 та, у той же час, передбачено поняття «цифровий контент» і «цифрові послуги» [20]. Так, пунктом 9 статті 2 Закону № 3321-IX передбачено, що цифровою послугою є послуга, що «...надає можливість споживачу створювати, обробляти, зберігати та поширювати дані у цифровій формі або отримувати доступ до таких даних, а також здійснювати будь-які інші дії з даними у цифровій формі, що були створені чи завантажені споживачем або іншими користувачами такої послуги». Пунктом 11 статті 2 Закону № 3321-IX встановлено, що: «цифровий контент – дані, які створюються і надаються в цифровій формі». Виходячи з цього, маємо зазначити, що, фактично імplementувавши положення Директиви (ЄС) 2019/770, законодавець акцентує увагу на договірному аспекті відносин між постачальником і споживачем: визначення цифрових послуг і контенту має на меті забезпечення прав

споживача, встановлення гарантій якості та відповідальності сторін. Іншими словами, приписи Закону № 3321-IX промотують ці категорії як об'єкти цивільно-правового регулювання, що мають безпосередній зв'язок із забезпеченням належного виконання договору на надання цифрового продукту. DSA, з іншої сторони, оперує поняттям «digital services» радше у публічно-правовому та платформно-регуляторному сенсі.

Зазначаючи вище про підхід DSA щодо класифікації ключових постачальників послуг на 5 категорій, резюмоємо, що у DSA цифрова послуга трактується не тільки як предмет договору зі споживачем, а і як механізм обміну інформацією у цифровому просторі та як інфраструктурна категорія. Варто зауважити, що Закон України «Про захист прав споживачів» (у редакціях 2005–2023 рр.) також був спочатку зорієнтований на класичні цивільно-правові відносини у сфері купівлі-продажу товарів, проте з часом зазнав суттєвих змін під впливом європейських інтеграційних процесів. Оновлена концепція 2023 року поступово розширює предмет регулювання на цифрову сферу, вводячи положення щодо дистанційних договорів, електронних транзакцій та споживання цифрових послуг. Попри таку позитивну тенденцію, структура закону, на наш погляд, все ще залишається «товарно-центричною», що призводить до розриву між формальним текстом норм і фактичними умовами цифрового ринку. Особливо це контрастує з Директивою 2011/83/ЄС, яка чітко окреслює права споживача при укладенні дистанційних договорів, включаючи електронні платформи, маркетплейси й мобільні додатки. Актуальними у цьому контексті є і наявні невизначені та бланкетні нормативно-правові приписи, зокрема, у ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 про право споживача на інформацію про продукцію передбачено обов'язок продавця надати споживачеві «достовірну, своєчасну та повну інформацію», проте не деталізовано обсяг, формат і спосіб її подання у цифровому середовищі. DSA, навпаки, містить точний перелік обов'язкових даних: характеристики цифрової послуги, умови функціонування, технічні вимоги, механізми розірвання договору та порядок обробки персональних даних [21]. Крім того, DSA зобов'язує суб'єктів правовідносин інформувати про автоматизовані процеси ухвалення рішень, якщо вони впливають на вибір або право споживача – положення, що відсутнє в українському законі, хоча прямо передбачено в статті 27 DSA. У такий спосіб Закон України «Про захист прав споживачів» поки не враховує алгоритмічну асиметрію – ситуацію, коли користувач не знає, яким чином цифрова платформа пропонує або приховує інформацію.

Комплексною також є і проблематика «еквівалентної компенсації» та немонетарних транзакцій. DSA визнає, що споживач може отримувати цифрову послугу не лише в обмін на гроші, а й у межах «немонетарної угоди» – через надання персональних даних. В Україні така форма зустрічних зобов'язань не врегульована. Це породжує значну прогалину у захисті прав споживача у випадку, коли особа «оплачує» послугу власними даними, хоча вона не має правових механізмів вимагати від постачальника відновлення порушених прав чи відшкодування школи. Таким чином, без врахування моделі «data for service» національне право не може забезпечити повноцінний рівень споживчого захисту, який передбачено в *acquis* ЄС.

Проблема захисту прав споживачів була окреслена у роботі Валько Л.А. «Гармонізація законодавства України та ЄС у сфері захисту прав споживачів цифрових послуг». Авторка зазначає, що у Законі України «Про цифровий контент та цифрові послуги» було відображено ключові аспекти гармонізації законодавства України з правовими нормами ЄС у сфері захисту прав споживачів цифрових послуг, а також те, що необхідно посилити адаптацію норм в Законі України у редакції від 19.11.2022 «Про захист прав споживачів» з урахуванням специфіки цифрових послуг [6]. Проте, ми вважаємо за необхідне проаналізувати новий Закон України «Про захист прав споживачів»

№ 3153-IX від 10 червня 2023 року, що був розроблений з метою наближення національного законодавства про захист прав споживачів до законодавства Європейського Союзу та гармонізації системи захисту прав споживачів в Україні з принципами, підходами та практиками ЄС. Закон набирає чинності через один рік з дня його опублікування (07.07.2023), але не раніше дня припинення чи скасування воєнного стану, що відображає особливості правового режиму в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України [22].

Серед ключових інновацій Закону слід виділити запровадження Єдиного державного веб-порталу для споживачів у сфері електронної комерції (Портал е-покупець) – електронної системи для збирання, накопичення, обробки, захисту, обліку та надання споживачам інформації про суб'єктів електронної комерції. Створюється автоматизована система перевірених продавців як інформаційна система, яка є складовою частиною Порталу е-покупець, що має на меті підвищити довіру споживачів до учасників електронної комерції та забезпечити їх інформованість.

Законом визначається поняття електронного торговельного майданчика (маркетплейсу) та електронного сервісу порівняння продукції (прайс-агрегатора), врегульовується їх діяльність, що свідчить про розуміння законодавцем специфіки сучасних бізнес-моделей в електронній комерції.

Натомість Закон № 3321-IX зосереджений виключно на В2С відносинах щодо цифрового контенту та послуг, регулюючи відносини між виконавцем та споживачем, тоді як DSA регулює посередницькі послуги та платформи як окрему категорію суб'єктів правовідносин. Закон не охоплює повний спектр цифрових посередницьких послуг, не містить визначення та спеціального регулювання онлайн-платформ як окремої категорії суб'єктів, а також не передбачає диференціації вимог залежно від розміру платформи.

Наступним проблемним аспектом є те, що DSA передбачає нову інституцію – Digital Services Coordinator, відповідальну за нагляд за платформами та захист користувачів. В Україні подібна функція відсутня: повноваження у сфері цифрових послуг розділені між Міністерством цифрової трансформації України, Антимонопольним комітетом. Таким чином, українське правове поле є лише частково сумісним із європейським правопорядком: воно лише відтворює окремі елементи директив ЄС, але не містить комплексних положень щодо цифрових платформ, алгоритмічної модерації, прозорості реклами і управління ризиками. Його модернізація потребує не точкових змін, а концептуального оновлення у напрямку гармонізації з DSA.

Що стосується Закону України «Про електронну комерцію», то слід враховувати, що цей нормативно-правовий акт вперше кодифікував правові основи електронних транзакцій та визначив електронну комерцію як «відносини, що виникають під час вчинення правочинів із застосуванням електронних засобів обміну даними». Проте, на наш погляд, зміст цього закону має переважно техніко-правовий характер та не відображає у повній мірі соціально-економічних та споживчих аспектів, які регулює європейське законодавство [23]. DSA, натомість, встановлює системні принципи функціонування ринку ЄС – вільний рух електронних послуг, обмеження відповідальності посередників, принцип «країни походження», обов'язок ідентифікації провайдерів та прозорості комерційних повідомлень. Так, наприклад, закріплено, що провайдер підпорядковується законодавству країни, де він зареєстрований, що, у свою чергу, забезпечує стабільність і правову передбачуваність. Український Закон, навпаки, застосовується до всіх суб'єктів, які надають послуги на території України, незалежно від їхньої юрисдикції, що фактично створює «територіальний принцип» та ускладнює інтеграцію в ЄЦП [6].

Наступним недоліком українського правового клімату є відсутність обмеження відповідальності для провайдерів «mere conduit», «caching», «hosting». Українське

право не містить розмежування, внаслідок чого електронні посередники потенційно можуть нести необмежену відповідальність за контент користувачів. DSA концентрує та конкретизує ці принципи, вводячи диференційовану модель «notice-and-action», «transparency reporting» та ін. В рамках ідентифікації суб'єктів Закон України «Про електронну комерцію» вимагає від продавців лише надання реквізитів та адреси електронної пошти. Натомість DSA вимагає чіткої ідентифікації юридичного статусу постачальника, контактів національного регулятора, податкового номера та інформації про дозвольні органи. Як наслідок, українські користувачі залишаються менш захищеними від шахрайських дій суб'єктів електронної комерції. У цьому світлі, наголошуємо, що у межах DSA платформи мають створювати зрозумілі механізми скарг, прозору модерацію та повідомлення про незаконний контент. Водночас, Закон № 675-VIII, на жаль, таких вимог не передбачає. Структура цього Закону зорієнтована на комерційні угоди, а не на соціально-правовий баланс між постачальником і споживачем.

Висновки. Digital Services Act є відповіддю ЄС на фундаментальну трансформацію цифрового простору за два десятиліття, протягом яких кількість інтернет-користувачів зросла майже у тринадцять разів, а прості веб-сайти еволюціонували у складні платформи. Застаріла Директива про електронну комерцію 2000 року виявилася неспроможною регулювати сучасні виклики, пов'язані з поширенням незаконного контенту, відсутністю прозорості алгоритмів та фрагментацією національного законодавства всередині ЄС.

Із появою DSA, до основних новел законодавчого регулювання цифрового простору ЄС варто віднести: закріплення принципу «екстериторіальності», тобто дії Регламенту на всіх постачальників послуг на єдиному ринку ЄС, незалежно від місця реєстрації; виокремлення 5 ключових категорій постачальників послуг із відповідним диференційованим регулюванням обов'язків кожної з них, наприклад проведення щорічних оцінок системних ризиків для VLOPs та VLOSEs; встановлення вимог до прозорості роботи алгоритмів, їх розкриття; новий механізм нагляду та забезпечення виконання положень DSA тощо.

Проведення дослідження дозволяє констатувати, що правове регулювання цифрових послуг в Україні перебуває на етапі активного становлення. Попри наявність базових законодавчих актів – зокрема, Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги», Закону України «Про захист прав споживачів» у новій редакції та Закону України «Про електронну комерцію» – національна правова система все ще залишається фрагментарною і не здатна повною мірою забезпечити системність та узгодженість із європейськими стандартами. Проведений порівняльно-правовий аналіз свідчить, що українське законодавство наразі лише частково відтворює вимоги директив ЄС, проте не охоплює комплексного регулювання, передбаченого DSA у частині відсутності інституційного координатора цифрових послуг, невизначеності меж відповідальності онлайн-посередників, недостатнього рівня прозорості цифрової реклами та алгоритмів модерації, відсутності належних механізмів захисту споживачів у цифровому середовищі.

Водночас досвід країн ЄС – зокрема Ірландії та Німеччини – доводить, що ефективна імплементація DSA потребує не лише адаптації нормативної бази, а й створення нової управлінської інфраструктури, яка поєднує публічно-правовий нагляд, приватну відповідальність і технологічну саморегуляцію. Таким чином, український законодавець має перейти від часткової гармонізації окремих актів до системної модернізації моделі цифрового врядування, у якій перебуватиме принцип підзвітності та довіри у цифровому середовищі.

Серед таких стратегічних кроків, пропонуємо внести зміни до Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги», додавши норми щодо надання послуг та відповідальності у сфері цифрових послуг, створити незалежний

орган, уповноважений здійснювати моніторинг цифрових платформ і маркетплейсів, приймати скарги користувачів, координувати роботу регуляторів у сфері захисту даних, конкуренції та споживачів, взаємодіяти з Європейською радою цифрових послуг; законодавчо розмежувати межі відповідальності посередників та статуси «mere conduit», «caching», забезпечивши механізм «notice-and-action» – тобто відповідальність лише у разі бездіяльності після повідомлення про незаконний контент; запровадити принцип прозорості цифрової діяльності, а саме – розкриття інформації про принципи роботи алгоритмів рекомендації і таргетингу, маркування комерційного контенту і реклами, забезпечення ідентифікації ділових користувачів; впровадити систему аудитів алгоритмів та звітності; до Закону України «Про захист прав споживачів» додати спеціальний розділ «Права споживачів цифрових послуг», де передбачити право на прозору інформацію про алгоритмічні рекомендації, заборону дискримінаційного ціноутворення

на основі персональних даних, обов'язкове право на «відключення персоналізації» (opt-out); створити систему підготовки фахівців у сфері digital law & compliance, а також міжвідомчу платформу для обміну інформацією між державними органами, операторами ринку та громадськістю.

Україна стоїть перед необхідністю не просто формального запозичення європейських норм, а свідомої інтеграції у цифрову правову парадигму ЄС, де ключовими є принципи прозорості, підзвітності та довіри у цифровому просторі. Імплементація DSA має стати не лише юридичною, а й концептуальною реформою, що поєднає технологічну модернізацію з утвердженням європейських цінностей у сфері цифрових прав людини. Лише за умови системного підходу, міжінституційної координації та стабільної нормативної політики Україна зможе сформувати сучасну модель цифрового врядування, що гарантує захист користувачів, конкурентність бізнесу і правову передбачуваність цифрового середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Регламент (ЄС) 2022/2065 Європейського парламенту та Ради від 19 жовтня 2022 р. про єдиний ринок цифрових послуг і внесений змін до Директиви 2000/31/ЄС (Акт про цифрові послуги) URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj> (дата звернення: 01.11.2025)
2. Конституція України: станом на 1 листопада 2025 р. : відповідідає офіц. тексту. Харків : Право, 2023. 76 с
3. Лабораторія цифрової безпеки. DSA проти Директиви про електронну комерцію: місія – зберегти найкраще. *Електронний ресурс*: веб-сайт. URL: <https://dslua.org/publications/dsa-elektronna-komertsia/> (дата звернення 02.11.2025)
4. Штанько В., Дресвянніков А. Аналіз змін законодавства ЄС у сфері цифрових сервісів та платформ й їхній вплив на цифрову економіку України. *Український центр європейської політики* URL: https://ucsep.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/new_digit_2_03.10.2022.pdf (дата звернення 02.11.2025)
5. Щодо регулювання цифрових послуг в Європейському Союзі та Україні: Аналітична записка з питань порівняльного законодавства. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32993.pdf?utm_source
6. Валько Л.А. Гармонізація законодавства України та ЄС у сфері захисту прав споживачів цифрових послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Частина 2. №86. с. 44-50.
7. Principles of the Digital Services Act / Martin Husovec. – Oxford: Oxford University Press, 2024. – Online ISBN 978-0-19-197678-0; Print ISBN 978-0-19-288245-5. URL: <https://academic.oup.com/oxford-law-pro/book/58088> (дата звернення 02.11.2025)
8. Cauffman, Caroline; Goanta, Catalina. A New Order: The Digital Services Act and Consumer Protection. *European Journal of Risk Regulation*. Vol. 12, Issue 4, December 2021, pp. 758-774 URL: <https://doi.org/10.1017/err.2021.8> (дата звернення 02.11.2025)
9. Waem, Heidi. Who's who under the DMA, DSA, DGA and Data Act? *DLA Piper Insights*. URL: <https://www.dlapiper.com/en/insights/publications/2024/03/whos-who-under-the-dma-dsa-dga-and-data-act> (дата звернення 02.11.2025)
10. Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку: Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради від 8 червня 2000 року. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_224#Text (дата звернення 02.11.2025)
11. Measuring digital development: Facts and Figures 2020. *International Telecommunication Union, Telecommunication Development Sector*. Geneva : ITU, 2020. 19 с. URL: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/FactsFigures2020.pdf>
12. OECD (2019), *An Introduction to Online Platforms and Their Role in the Digital Transformation*, OECD Publishing, Paris 2021. URL: <https://doi.org/10.1787/53e5f593-en> (дата звернення 02.11.2025)
13. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Single Market for Digital Services (Digital Services Act) and amending Directive 2000/31/EC. *European Commission*. Brussels 2020. COM (2020) 825 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A825%3AFIN> (дата звернення 02.11.2025)
14. Recommendation (EU) 2018/334 of 1 March 2018 on measures to effectively tackle illegal content online. *Official Journal of the European Union*. L 63/50-61. 6 March 2018. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/2018/334/oj/eng> (дата звернення 02.11.2025)
15. Commission Staff Working Document – Impact Assessment. Accompanying the document Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Single Market for Digital Services (Digital Services Act) and amending Directive 2000/31/EC. *European Commission*. Brussels, 15 Dec 2020. SWD(2020) 348 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=SWD:2020:348:FIN> (дата звернення 03.11.2025)
16. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on contestable and fair markets in the digital sector (Digital Markets Act) – COM(2020) 842 final. *European Commission*. Brussels 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=COM%3A2020%3A842%3AFIN> (дата звернення 03.11.2025)
17. Brodtkin, Jon. EU names 19 large tech platforms that must follow Europe's new Internet rules. *Ars Technica*. 25 Apr 2023. URL: <https://arstechnica.com/tech-policy/2023/04/google-runs-5-of-the-19-platforms-that-must-follow-eus-new-internet-rules/>
18. Florina, Pop; Jannigje, Bezemer; Laura, Grant. The Digital Services Act: Creating accountability for online platforms and protecting users' rights. *EIPA*. URL: The Digital Services Act: creating accountability for online platforms and protecting users' rights? – Eipa
19. «About ECAT». *European Centre for Algorithmic Transparency*. *European Commission*: веб-сайт. URL: https://algorithmic-transparency.ec.europa.eu/about_en#:~:text=The%20European%20Centre%20for%20Algorithmic%20Transparency%20%28ECAT%29%20was,systems%20deployed%20by%20online%20platforms%20and%20search%20engines
20. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України № 3321-IX від 10.08.2023. *Відомості Верховної Ради України*. 2023, № 90, ст.345 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text> (дата звернення 04.11.2025)
21. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 №1023-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991, № 30, ст.379 Ред. від 24.12.2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 06.11.2025)
22. Про захист прав споживачів: Закон України від 10.06.2023 № 3153-IX. *Відомості Верховної Ради України* 2023, № 78, ст.276 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text> (дата звернення: 06.11.2025)
23. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 45, ст.410 Ред. від 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text> (дата звернення: 06.11.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ЦИВІЛЬНИЙ ОБІГ У ДРЕВНЬОМУ РИМІ

CIVIL CIRCULATION IN ANCIENT ROME

Ваганова І.М., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри правового регулювання економіки

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

orcid.org/0009-0006-2373-1860

У даній статті досліджено еволюційний розвиток інституту права власності, його способи набуття та засоби захисту в системі римського приватного права.

Первинно єдиною формою власності була традиційна квіритська власність, що діяла виключно для римських громадян щодо манципованих речей і вимагала суворого дотримання формальних ритуалів, таких як манципація (*mancipatio*). З розширенням економічного обігу цей формалізм почав гальмувати розвиток, що зумовило виникнення бонітарної (преторської) власності. Проаналізовано, як ця форма виникла при порушенні формальностей набуття, але отримувала повний захист від Претора, зокрема за допомогою публіціанового позову (*actio Publiciana*). Цей механізм призвів до фактичного роздвоєння права власності, хоча згодом, у Кодифікації Юстиніана, ці відмінності були уніфіковані. Паралельно також розглянуто правовий статус власності переґринів та провінційної власності на державних землях.

Розглянуто і класифікацію способів набуття власності на первісні та похідні. Серед первісних досліджено інститути захоплення нічийної речі (*occupatio*), з чітким розмежуванням між викинутими (*res derelictae*) та втраченими (*res amissae*) речами; специфікації (переробки чужого матеріалу); а також набуття скарбу (*thesaurus*). Ключовим похідним способом стала передача речі (*traditio*), яка вимагала поєднання фактичного вручення та наявності справедливої правової підстави (*iusta causa*). Завдяки своїй практичності, *traditio* була визнана пріоритетним засобом переходу права власності Юстиніаном.

Також проаналізовано віндикаційний позов (*actio rei vindicatio*), який застосовував принцип необмеженої віндикації (вимоги речі від будь-якого володільця). Досліджено його процедурні особливості: тягар доказування покладалася на позивача, а рішення суду передбачало реституцію у натурі (повернення саме речі), незалежно від добросовісності відповідача. Додаткові засоби захисту, такий як нега торний позов (*actio negatoria*) та проґібіторний позов, забезпечували усунення будь-яких незаконних обмежень, не пов'язаних із позбавленням володіння.

Ключові слова: право власності, преторське право, володіння, користування, розпорядження, позов.

This article traces the evolutionary development of the institution of law and power, and its methods of creating protection in the system of Roman private law.

The primary uniform form of authority was the traditional *querite* authority, which operated inclusively for the Roman populace through mancipatory speeches and the arrogance of formal rituals, such as *mancipatio*. With the expansion of the economical system, this formalism began to galvanize developments that suggested the rise of *bonitary* (praetor) authority. It is analyzed how this form emerged when the formalities were broken at the time, but did not take away a new protection from the Praetor, except for the additional public call (*actio Publiciana*). This mechanism of calling for the actual division of power, although later, in the Codification of Justinian, this authority was unified. At the same time, the legal status of the power of the Peregrines and provincial power on the sovereign lands is also examined.

The classification of methods for gaining power in the first and last days is examined. Among the first ones, the institution of burying no one's speech (*occupatio*) was discovered, with clear distinctions between abandoned (*res derelictae*) and wasted (*res amissae*) speeches; specifications (processing of someone else's material); and also nabutya belongings (*thesaurus*). The key method was the transmission of speech (*traditio*), which ensured the confirmation of actual delivery and the appearance of a fair legal case (*iusta causa*). Due to its practicality, *traditio* was recognized as a priority in the transfer of power by Justinian.

Also analyzed is the vindication position (*actio rei vindicatio*), which establishes the principle of unbounded vindication (in speech from any volunteer). Procedural peculiarities have been observed: the burden of proof relied on the positive witness, and the decision of the court transferred restitution in kind (instead of the speech itself), regardless of the integrity of the testimony. Additional features of the defense, such as negatory postures (*actio negatoria*) and proflexory postures, ensured the elimination of any illegal intercourse that was not related to the reduction of blood pressure.

Key words: power law, praetor's law, Volodynia, corruption, order, poz.

Найдавнішим та єдиним видом права власності у Стародавньому Римі було право квіритської власності. Воно регулювалося нормами квіритського права (*jus civile*), захищалося позовами і характеризувалося такими ознаками: його суб'єктами були лише римські громадяни – квірити; об'єктами були речі, що манципувалися; суворо встановлені способи набуття цього права: манципація (*mancipatio*) та поступка права (*in jure cessio*).

Квіритське право власності було суто римським, національним, мало замкнутий, консервативний характер. Поки Рим являв собою державу-місто, воно відповідало внутрішнім потребам держави та рівню розвитку майнових відносин. Але з виходом Риму за межі своїх міських стін квіритське право власності стало перешкодою у розвитку не лише цивільного обігу, але й самого права власності [1, с. 11].

Тому з розвитком товарно-грошових відносин поряд із правом квіритської власності виникло бонітарне (пре-

торське) право власності. Воно виникло при відсутності будь-якого із ознак, що були характерні для квіритського права власності (наприклад, недотримання обряду манципації при відчуженні речі). Якщо річ набувалась без дотримання манципації, то право власності до набувача не переходило. Відчужувач речі залишався квіритським власником, а набувач ставав тільки добросовісним володільцем речі [2, с. 322].

Право квіритської власності останній отримував лише після придбання давності (один рік для рухомих речей і два роки для нерухомих). Відчужувач речі виходячи з формально збереженого його права квіритської власності міг витребувати продану їм річ, не дивлячись на те, що вона фактично була передана продавцем покупцеві, і продавець отримав неї обумовлену ціну. У силу формалізму римського цивільного права ця вимога задовольнялася. Крім того, покупець у разі втрати або викрадення у нього придбаної речі не мав можливості пред'явити власний позов. Претор, виявивши таку

невідповідність норми цивільного права таким складним фактичним відносинам, вчинив дії для усунення цього протиріччя [2, 329–331]. Претор у своєму едикті оголошував, що даватиме захист покупцеві речі, який придбав її порушуючи правила, встановлені для квіритської власності. Таким чином претор вставляв на захист добросовісних власників за умови, що придбання було здійснено ними при наявності доброї совісті, а саме незнанні про недоліки права, що набувається. Претор спочатку надав покупцю захист проти позову власника (відчужувача речі), а потім і позов проти будь-якого третього особи (публіціанів позов).

Таким чином, хоча річ, що манципується, придбана з порушенням правил, не стала квіритською власністю, вона визнавалася складовою майна набувача (*in bonis*). Такі придбання пізніше стали називати бонітарною, або преторською власністю.

Таке право власності визнавалося та захищалося преторським едиктом, хоча не мало визнання з боку норм консервативного квіритського права. Бонітарне, або преторське право власності протиставлялося праву квіритської власності.

За словами римського юриста Гая, стався розподіл права власності. Одна особа могла бути власником з права цивільного (квіритського), інше – по праву преторському. Однак всі реальні вигоди та повний захист права власності були надані бонітарному власнику. Право квіритського власника стали називати «голим» правом. Тим самим претор визнавав таким, що втратив значення, поділ речей на манциповані і неманциповані. Манципація як спосіб набуття права власності також фактично скасувалась.

Таким чином, було усунуто формальні обмеження права квіритської власності, і паралельно виникло право бонітарної власності. В класичному римському праві право квіритської власності та право бонітарної (преторської) власності існували паралельно. У подальшому роздвоєння права власності стало номінальним, а у Кодексі Юстиніана взагалі усунуто.

Право власності перегрinių розвивалося одночасно з преторським, але виділилося в особливий вид, так як перегрїни мали особливий статус, зокрема мали менший обсяг прав, ніж римські громадяни (квірити). Право власності перегрїнів регулювалось нормами права народів (*jus gentium*).

Право провінційної власності. З веденням загарбницьких війн та розширенням території римського держави виникло право власності на землі у провінціях. Землі підкорених Римом народів не належали до манципованих речам і, отже, не могли бути предметом права квіритської власності. Землі в провінціях ставали власністю римського народу, сенату чи імператора, тобто ставали державними. Фактично земельні наділи перебували у користуванні колишніх власників – провінціалів [3, с. 92].

Повноваження цих осіб зводилися до права володіння, користування землею та отримання плодів. Вони були обмежені у праві розпорядження землею і сплачували податок на користь сенату чи імператора. Право провінційної власності регулювалось нормами права народів (*jus gentium*).

У класичному римському праві паралельно існували різні види права власності. Однак по мірі творчого розвитку римського приватного права в цілому та особливо права приватної власності відбулося поступове корегування та усунення відмінностей між видами права власності. Виникнення права власності конкретної особи на певну річ римські юристи пов'язували зі способами набуття права власності та титулом набуття. Під способами придбання вони розуміли факти, настання яких призводить до виникнення права власності у конкретної особи. Титулом придбання називали юридичні факти, що є правовою основою виникнення права власності.

В римському праві з найдавніших часів усі способи набуття права власності поділялися на два види – первісні та похідні.

Первісні способи – це способи набуття, за яких право власності набувача виникає або вперше, чи незалежно від волі попереднього власника.

До первісних відносили такі способи: захоплення безхазяйної речі (заволодіння) – *occupatio rei nullius*. У Законах XII таблиць було закріплено правило: річ, не вилучена з обороту, але й не має власника, надходить у власність того, хто перший її захопить (заволодіє) з наміром привласнити собі. Нічийна (безхазяйна) річ слідує за першим, хто її захопив. До таких речей відносили: речі, що не мають власника (дикі тварини, риба у річці, ягоди у лісі); речі, кинуті власником, тобто ті, від яких він відмовився.

Але не можна змішувати викинуті речі з втраченими. Власник, втратив володіння річчю, не втрачає права власності на неї. Тому втрачені речі не можуть бути об'єктом захоплення, оскільки є нічийними.

Питання про те, в якому випадку слід визнати річ покинутою або втраченою, вирішувалося на підставі аналізу обстановки кожного конкретного випадку. Якщо особа знаходила якусь більш менш цінну річ, то слід вважати, що річ втрачена. Особа, яка знайшла втрачену річ, мала бути шукати її власника, інакше ця особа визнавалася злодієм. Витрати, пов'язані із зберіганням речі і пошуком її власника, особа вправі було покласти на останнього, при цьому спеціального винагороди за знахідку римське право не передбачало; вороже майно [2, с. 329–331].

Особливий правовий статус визначався для скарбу. За загальним правилом, захопані речі взагалі продовжували перебувати у власності тієї особи, яка їх заховала. Але якщо речі сховані так давно, що невідомо ким і коли це зроблено, і немає можливості встановити і знайти їх власника, вони визнавали скарбом (*thesaurus*). У стародавньому праві скарб визнавався складовою частиною речі, в якій він захований, і тому належав її власнику. Але в класичному праві було встановлено нове правило: половина скарбу надходила у власність того, хто його знайшов, а друга половина – власнику речі, в якій був прихований скарб.

Переробка речей (*Spedficatio*) – створення з чужих матеріалів нової речі (наприклад, виготовлення вина з чужого винограду, вази з чужого металу, меблів з чужих дошок). Якщо і працю, і матеріал належали одній особі, питання про право власності вирішувалося просто. Але якщо переробці зазнав чужий матеріал, то виникало питання: кому належить право власності на створену річ – власнику матеріалу чи виробнику?

Питання про право власності вирішувалося класичними юристами по-різному. У законодавстві Юстиніана це питання було вирішено наступним чином. Якщо, попри переробку, річ можна повернути в початковий вигляд (наприклад, вазу з металу переплавити в злиток металу), річ належить власнику матеріалу. Якщо ж це неможливо, річ стає власністю того, хто зробив переробку (специфіканта). Але він повинен був відшкодувати власнику матеріалу його вартість. За правом Юстиніана специфікант ставав власником і в том випадку, якщо до чужого матеріалу додав свій власний.

Поєднання (*accessio*) та змішання речей (*commixtio*). Маються на увазі різні випадки поєднання речей, що належать різним власникам. Римські джерела мають багату казуїстику даному питанню та наводять різні варіанти поєднання та змішування речей. Так, рухомі речі можуть поєднуватися за допомогою змішування сипких предметів (наприклад, зерна) та несипких предметів (дорогоцінний камінь у чужій обручці, вишивка на чужій сукні). Можливе поєднання рухомої речі і нерухомої (засівання зерна на чужій ділянці). В римських джерелах є приклади поєднання і нерухомих речей: нашарування, що збільшило берег; утворений у річці острів. Поєднання речей мало місце у випадках, коли одна річ поглиналася іншою так, що перетворювала всю складову частину і самим втрачала своє самостійне існування, отже, надходила у власність

того, кому належала основна річ. Наприклад, при будівництві дому використано колода іншого власника. Колода, влита в будову, переставала бути предметом самостійного права власності і належала власнику будівлі.

Власник колоди не мав права вимагати його назад, поки воно становило частина будинку. Поєднання мало місце у випадках посівів, насаджень, зведення будівель на чужій землі – все це прирощення землі і за римським правом належить власнику землі. Сюди ж належали намивання земель до річкових берегів.

Змішування речей – це таке їх поєднання, коли неможливо встановити, яка з них поглинула іншу. В результаті змішання однорідних речей виникало право спільної власності двох чи кількох осіб.

Передача речі (*traditio*) була найважчим і найпоширенішим способом набуття права власності. Не всяка передача речі вела до переходу права власності. Коли власник віддавав свою річ на зберігання, в користування, він також робив передачу, але в цих випадках передача не супроводжувалася переходом права власності. Традиція являла собою такий спосіб набуття права власності, при якому одна особа передавала іншій фактичне володіння річчю з метою передачі права власності на неї.

Отже, передача передбачала поєднання двох умов. По-перше, була потрібна сама передача речі – фактичне вручення її з рук відчужувача в руки набувача або відповідну символічну дію, що свідчить про передачі (наприклад, вручення ключів від проданого будинку). По-друге, передача речі повинна бути здійснена на справедливій підставі – при взаємній волі сторін на відчуження та придбання, вираженої в договорі (купівлі-продажу, дарування, міни).

Проте, з плином часу, традиція набула ширшого застосування, охопивши все майно та поширившись на всіх суб'єктів права. Фінальною точкою цієї еволюції стало її закріплення в Кодифікації Юстиніана де, завдяки своїй прозорості та практичності, цей спосіб був офіційно визнаний пріоритетним засобом для переходу права власності.

Право власності втрачалося (припинялося): якщо річ гинула фізично чи юридично; якщо власник відмовлявся від свого права на річ (передав право власності іншій особі або просто викинув річ); якщо власник позбавлявся права власності без своєї волі (конфіскація речей; придбання права власності на річ іншою особою через давність володіння).

Право власності як основне майнове право римських громадян захищалося за допомогою різних правових засобів, мають мету надати можливість власнику безперешкодно користуватися своєю річчю. Способи, методи та форми охорони права власності досить різноманітні. Розглянемо лише речово-правові засоби захисту права власності, які римське право розробило достатньо ґрунтовно.

Захист права власності здійснювався речовими позовами, які діють проти будь-якого порушника. До них відносили: віндикаційний позов (*actio rei vindicatio*); негаторний позов (*actio negatoria*); прогібаторний позов (*actio prohibitoria*); публіцинський позов (*actio publiciana*).

Віндикаційний позов пред'являвся у випадках, коли одна особа стверджувала, що є власником речі, яка знаходиться у володінні іншої особи, і з цієї підстави вимагала повернення речі [3, с. 101].

Позивачем виступав власник речі, який не мав фактичного володіння. Відповідачем – фактичний володар речі. Предметом позову була річ зі усіма плодами і доходами.

В Римі застосовувалася необмежена віндикація, по якій річ вимагалася від будь-якого фактичного власника

незалежно від правої підстави власника на володіння річчю. Позов пред'являли за місцем знаходження речі – за принципом «де знаходжу свою річ, там її і віндикую». Тягар доказування свого права лежав на позивачеві. Відповідач звільнявся від доказування, так як в його користь говорив сам факт володіння річчю. Якщо позивачу не вдавалося довести своє право на річ, позов відхилявся, відповідач міг звинуватити позивача в безчесті. Якщо ж позивач доводив своє право власності на річ, то відновлювалося його володіння річчю. Власнику поверталася саме річ, яку шукали, а не її еквівалент. Річ поверталася в будь-кому випадку незалежно від того, був чи відповідач добросовісним власником чи недобросовісним.

Питання про відповідальності за стан речі, про повернення плодів та про відшкодування витрат на річ вирішувалися залежно від добросовісності власника. Добросовісний власник відповідав за стан речі від часу подання позову. Він повертав власнику лише готівкові плоди і відшкодовував вартість спожитих чи відчужених плодів, отриманих до пред'явлення позову. Добросовісному власнику відшкодовувалися витрати, пов'язані зі збереженням речі та збільшенням її господарської придатності.

Витрати «на розкіш» він міг забрати собі, якщо їх можна було відокремити від речі, не завдавши їй шкоди.

Недобросовісний власник відповідав за стан речі за період володіння. Мав відшкодувати вартість плодів, отриманих за весь період володіння річчю, але не тільки фактично одержаних, а й тих, які він міг отримати при належній дбайливості. Недобросовісному власнику відшкодовувалися лише витрати, пов'язані із збереженням речі. Крадію ніякі витрати на річ не відшкодовувалися.

Негаторний позов. Власник речі потрібен в захисту і тоді, коли річ залишалася в його володіння, а хтось користувався його річчю так, ніби мав право на річ (наприклад, проганає худобу через ділянку, посилаючись на нібито право прогону) [3, с. 102]. Тоді виникає підстава пред'явлення негаторного позову. Негаторний позов – позов про усунення порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння річчю. Цей позов передбачав захист повноти права власності від будь-яких незаконних обмежень та вимог. На відміну від віндикаційного позову негаторний позов давався власнику і висувався проти ненаділеного правом річчю особи.

Позивач повинен був довести своє право власності та його порушення відповідачем. Відповідач повинен був доводити існування підстави, що дає йому право користуватися річчю позивача, що було досить погано, оскільки реально річ перебувала у володінні позивача. Якщо докази відповідача виявлялися бездоказовими, він повинен був відшкодувати шкоду, завдану власнику. Позивач вправі був вимагати від відповідача гарантії від порушення свого права у майбутньому.

Прогібаторний позов пред'являвся тоді, коли треті особи своєю поведінкою заважали власнику нормально здійснювати своє право власності. Наприклад, зведення стіни, що відгоряє будинок, перешкоджало доступу світла у вікна сусідського будинку. Визнавши цей позов обґрунтованим, суд зобов'язував відповідача усунути перешкоду і наслідки досконалих дій і не вчиняти такі дії у майбутньому.

Публіцинський позов було запроваджено претором для захисту преторського (бонітарного) права власності. За своєю конструкцією він був таким, як і віндикаційний позов, який було застосовуватися захисту бонітарної власності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мирза, С. С. Основи римського права. Альбом схем : Наочний посібник. Одеса : ОДУВС, 2014. 167 с.
2. Підпригора, О. А., Харитонов, Є. О. Римське право : підручник. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
3. Основи римського приватного права : підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ПОХІДНИЙ ПОЗОВ УЧАСНИКА ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ: МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ У ЗАХИСТІ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ

DERIVATIVE CLAIM OF A LIMITED LIABILITY COMPANY MEMBER: LIMITS OF APPLICATION AND ITS SIGNIFICANCE IN THE PROTECTION OF CORPORATE RIGHTS

Галан М.О., аспірант кафедри міжнародного та приватного права
Київський університет права Національної академії наук України
orcid.org/0009-0000-7388-5784

Стаття присвячена розгляду похідного позову учасника товариства з обмеженою відповідальністю в українському праві. Розкрито еволюцію підходів національної судової практики – від позицій Конституційного Суду України та Пленуму Верховного Суду України до сучасної практики Великої Палати Верховного Суду. Показано, що чинна модель похідного позову, закріплена у Господарському процесуальному кодексі України, має звужений характер і фактично обмежується вимогами про відшкодування шкоди, заподіяної посадовими особами товариству, за наявності встановленого мінімального «цензу» корпоративної участі.

На основі аналізу опосередкованого інтересу учасника в пред'явленні похідного позову обґрунтовується, що відшкодування шкоди не завжди забезпечує відновлення становища товариства, яке існувало до порушення, з огляду на складність доведення усіх елементів складу правопорушення, дію презумпції правомірності правочину, а також ризики невиконання рішень про стягнення збитків. Окрему увагу приділено конструкції значних правочинів та правочинів із заінтересованістю у Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» як нормативній основі для кваліфікації протиправної поведінки менеджменту та оспорення таких правочинів.

Досліджено економічний зміст корпоративної участі та визначено, що похідний позов спрямований на захист прав товариства, проте фактично виконує функцію опосередкованого захисту інтересів його учасника, оскільки порушення майнового стану товариства безпосередньо впливає на вартість частки та можливість отримання дивідендів. Порівняльно-правовий аналіз правопорядків США, Великої Британії, Німеччини та Франції демонструє можливість поєднання ширшого переліку відновлювальних способів захисту (оспорення правочинів, реституція, повернення неправомірно отриманої вигоди, заборона вчинення певних дій) із процесуальними фільтраційними механізмами, спрямованими на запобігання зловживанням. На цій основі обґрунтовується доцільність розширення предмета похідного позову в Україні при одночасному запровадженні ефективних процесуальних запобіжників.

Ключові слова: похідний позов, способи судового захисту, захист прав товариств, захист корпоративних прав.

The article examines the derivative claim of a participant in a limited liability company (LLC) in Ukrainian law. It traces the evolution of national case law – from the positions of the Constitutional Court of Ukraine and the Plenum of the Supreme Court of Ukraine to the current practice of the Grand Chamber of the Supreme Court. It is shown that the existing model of the derivative claim, as enshrined in the Commercial Procedural Code of Ukraine, is narrowly constructed and in practice is limited to claims for damages caused to the company by its officers, subject to a statutory minimum threshold of corporate participation.

Based on an analysis of the indirect nature of the participant's interest in bringing a derivative claim, the article argues that damages are not always capable of restoring the position of the company as it existed prior to the violation, given the complexity of proving all elements of a civil offence, the presumption of validity of transactions, and the risks of non-enforcement of judgments for recovery of losses. Particular attention is paid to the concepts of "significant transactions" and "interested-party transactions" in the Law of Ukraine "On Limited and Additional Liability Companies" as a normative basis for qualifying wrongful conduct of management and challenging such transactions.

The economic content of corporate participation is analysed and it is concluded that, although a derivative claim is formally aimed at protecting the rights of the company, it in fact functions as an indirect mechanism for protecting the interests of its participant, since impairment of the company's assets directly affects the value of the participant's share and the possibility of receiving dividends. A comparative analysis of the legal systems of the United States, the United Kingdom, Germany and France demonstrates the possibility of combining a broader range of restorative remedies (avoidance of transactions, restitution, disgorgement of profits, injunctive relief) with procedural filtering mechanisms designed to prevent abuse. On this basis, the article substantiates the desirability of expanding the subject-matter of derivative claims in Ukraine while simultaneously introducing effective procedural safeguards.

Key words: derivative claim, derivative action, judicial remedies, protection of company rights, protection of corporate rights.

Постановка проблеми. Корпоративне управління у товаристві з обмеженою відповідальністю в Україні передбачає комплекс організаційно-правових механізмів, спрямованих на здійснення контролю учасників над діяльністю менеджменту та запобігання можливим зловживанням з боку посадових осіб. До таких механізмів традиційно належать участь у прийнятті ключових управлінських рішень, участь у формуванні та визначенні повноважень органів управління, обрання і відкликання директора, отримання доступу до інформації про господарську діяльність товариства, ініціювання загальних зборів, тощо. Ефективність реалізації цих інструментів є визначальною для забезпечення дотримання корпоративних прав учасників, адже саме управлінські рішення органів товариства безпосередньо впливають на економіч-

ний стан товариства та, як наслідок, на майнову цінність корпоративних прав його учасників.

Попри наявність зазначених превентивних інструментів контролю, корпоративна практика свідчить, що порушення інтересів товариства та його учасників найчастіше виникають уже після ухвалення управлінських рішень або вчинення правочинів, що виходять за межі належної ділової практики, містять ознаки заінтересованості чи спрямовані на виведення активів. У таких ситуаціях традиційні механізми корпоративного контролю виявляються недостатніми для реального відновлення майнового становища товариства і, відповідно, економічної цінності часток його учасників. Це актуалізує потребу в ефективних судових засобах реагування на неправомірні дії менеджменту, які здатні не лише констатувати порушення, а й усунути його наслідки.

Закріплене в Господарському процесуальному кодексі України регулювання похідних позовів ґрунтується на моделі, відповідно до якої учасник товариства може звернутися до суду в інтересах юридичної особи з вимогами про відшкодування шкоди, завданої посадовими особами товариству. Однак відшкодування збитків як способу захисту в національних реаліях не завжди спроможне виступити самостійним і єдиним способом захисту, забезпечити фактичне відновлення майнового стану товариства у випадках укладення правочинів, що створюють ризики втрати активів або не мають очевидного збиткового характеру на момент звернення до суду. Крім того, надання учаснику права на ініціювання такого позову актуалізує питання щодо природи впливу цього правового інструменту на корпоративні права самого учасника – чи може така процесуальна можливість розглядатися як форма їх опосередкованого захисту, чи її призначення обмежується виключно відновленням інтересів товариства. Усе це зумовлює необхідність з'ясування допустимих меж застосування похідного позову та оцінки його значення у забезпеченні реальності корпоративних прав учасників.

Метою статті є визначення допустимих і реально необхідних меж пред'явлення похідного позову в товариствах з обмеженою відповідальністю, оцінка обґрунтованості та достатності чинного процесуального підходу, закріпленого в ГПК України, а також дослідження правової суті похідного позову з точки зору його впливу на корпоративні права учасника ТОВ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам дослідження похідного позову привертати увагу низки українських науковців, які розглядали з точки зору суті цього правового явища, іноземного досвіду та досліджень, зокрема: О. М. Вінник, В. В. Луць, І. В. Спасибо-Фатєєва, Ю. О. Попов, О. Р. Ковалишин, А. В. Смітюх, Л. А. Островська, О. Р. Кібенко та інші. При цьому на сьогоднішній день бракує наукового осмислення виправданості існуючого підходу законодавця до меж застосування похідного позову в контексті діяльності товариств з обмеженою відповідальністю, конструкцій, що обмежують діяльність менеджменту товариства, а також до оцінки впливу на законні інтереси та корпоративні права учасників товариства.

Виклад основного матеріалу. Перші орієнтири щодо похідного (непрямого) позову в українському правовому просторі були закладені у рішенні Конституційного Суду України (далі КСУ) від 01 грудня 2004 року № 18-рп/2004. У цьому рішенні КСУ зауважує, що сама назва похідного позову відображає характер інтересів, що захищаються не прямо, а опосередковано, зокрема у випадку шкоди спричиненої юридичній особі (господарському товариству), яка стає прямим вигодоодержувачем результатів такого позову. КСУ визначив, що охоронювані законом інтереси акціонерів не можуть ототожнюватися з інтересами самого товариства, тому акціонер може захищати свої безпосередні права чи охоронювані законом інтереси шляхом звернення до суду, до органів чи інших акціонерів товариства. Захист інтересів самого товариства здійснюється ним самим за виключенням випадку, коли учасник цього товариства належним чином оформив повноваження від товариства або таке право було надане йому статутом останнього [1].

Подальший розвиток розуміння похідного позову в національній правозастосовній площині вимагав більшої конкретизації, оскільки вказане рішення КСУ залишало простір для неоднозначного трактування охоронюваного законом індивідуального інтересу учасника товариства. І наступний етап у формуванні орієнтирів судової практики пов'язаний з Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» від 24 жовтня 2008 року № 13. В ній, зокрема, було прямо вказано, що законом не передбачено право учасника

господарського товариства звертатися до суду за захистом прав чи охоронюваних законом інтересів товариства поза відносинами представництва. Тому господарським судам слід відмовляти учасникам товариств в задоволенні позовів про укладення, зміну, розірвання чи визнання недійсними договорів та інших правочинів, вчинених господарським товариством [2]. Таким узагальненням Верховний Суд України розмежував сферу захисту інтересів товариства та його учасника через відповідний механізм звернення до суду виключно на підставі представництва.

Враховуючи значне поширення похідних позовів в законодавствах країн континентальної та загальної системи права, до Господарського процесуального кодексу України в 2018 році були внесені положення про можливість подання похідного позову в інтересах юридичної особи про відшкодування збитків, заподіяних їй посадовою особою. Для цього законодавець визначив мінімальний пакет контролю, яким повинен володіти учасник у товаристві для подання такого позову, – спочатку 10%, а потім зменшив до 5% статутного капіталу. В статті 54 ГПК України врегульовані також процедурні питання, зокрема товариство, в інтересах якого учасник (або учасники) подав позов, набуває статусу позивача, але здійснює свої процесуальні права та обов'язки лише за згодою учасника, який подав позов [3]. Отже, чинна модель похідного позову учасників товариств має доволі вузьке спрямування, адже стосується лише можливості звернення до посадових осіб товариства з конкретно визначеним предметом спору – про відшкодування збитків на користь самого товариства.

Водночас учасники товариств не полишають спроб подання позовів у зв'язку з порушенням як інтересів товариства, так і своїх власних інтересів. Так, в постанові Великої Палати Верховного Суду від 01.03.2023 року у справі № 522/22473/15-ц, що стосувалась звернення учасника товариства з позовом до самого товариства та його контрагента про визнання недійсним договору купівлі-продажу, укладеного між відповідачами, як такого, що вчинений з перевищенням повноважень директора товариства та без згоди загальних зборів, вказується, що за похідним позовом учасник, набуває статусу процесуального представника юридичної особи, якій завдано збитків, але не має власного права на позов (у матеріальному значенні) до порушника. Суд також послався на практику ЄСПЛ, відповідно до якої акціонер (учасник) юридичної особи, навіть мажоритарний, не може розглядатися як належний заявник, якщо йдеться про порушення прав юридичної особи [4].

Вирішуючи питання наявності законодавчої прогалини у питаннях регулювання похідного позову, Велика Палата зазначила про достатність нормативного підходу, визначеного у статті 54 ГПК України. Основні перестороги розширення сфери застосування похідних позовів полягали в потенційному зловживанні цим правом: ризиків надмірного втручання учасників у діяльність виконавчого органу або ж подання «strike suits» – позовів учасників з метою «легального шантажу» посадових осіб товариства чи задля викупу часток позивачів, які є міноритарними учасниками. Колегія суддів висувала про наявність в учасника повноважень щодо призначення виконавчого органу, який буде належно і сумлінно виконувати свої повноваження, в тому числі щодо звернення від імені товариства з позовами про захист його прав і законних інтересів. Тим не менш, позиція Великої Палати не позбавлена певної міри узагальнень, які дозволяють двоєко розуміти її висновки, зокрема з приводу того, що предмет похідного позову та випадки його подання слід визначати з міркувань доцільності, розумності і справедливості, а також з точки зору його корисності саме для юридичної особи, оскільки похідний позов подається на захист її прав [4].

Отже, поточна нормативна та правозастосовна позиція втілюють звужений підхід, що обмежує застосування

похідного позову випадками, коли неможливість реалізації товариством власного права на позов потребує заміщення такої процесуальної активності учасником. Такий підхід розглядається як балансувальна реакція законодавця та судової влади на ризики потенційного зловживання правом на позов, зокрема використання похідного позову як інструменту тиску на менеджмент чи інших учасників товариства. Разом з тим, збереження практики оскарження майнових дій менеджменту товариства свідчить про певний запит щодо подальшого осмислення таких меж з огляду на потребу забезпечення реальної захищеності як самого товариства, так і корпоративних прав його учасників.

Питання про зміст і межі похідних позовів неодноразового розглядалось в літературі. Одною з перших похідні позови в аспекті міжнародного досвіду та законодавства України дослідила Л. А. Островська. У своєму дисертаційному дослідженні вона запропонувала класифікацію похідних позовів за змістом вимог: позови про визнання недійсними правочинів, про зобов'язання органів державної влади вчинити певні дії та про стягнення шкоди заподіяної юридичній особі неправомірними діями посадових осіб та третіх осіб. Водночас, вчена запропонувала першим способом захисту наділяти кредиторів товариства в умовах неплатоспроможності останнього, а для учасників передбачити виключно право на звернення до суду з позовом до членів органів управління щодо відшкодування збитків та обмежити таке право у відношенні подання позовів до третіх осіб [5].

Ю. О. Попов вважає за доцільне обмежити предмет можливого похідного позову учасника товариства виключно вимогами про відшкодування шкоди на користь товариства та про визнання недійсним правочину, вчиненого товариством з порушенням вимог, встановлених до вчинення правочину із заінтересованістю. Примітно, що цей дослідник вважає недоцільним обмежувати «ценз» у вигляді відсотків корпоративної участі, яким має володіти учасник господарського товариства, оскільки частки у статутному капіталі цього виду товариств не пристосовані для швидкого обороту, на відміну від акціонерних товариств, тому ризики зловживань правом на позов суттєво зменшуються [6, с. 64-65]. Ю. В. Кернякевич-Танасійчук позитивно оцінює законодавчу регламентацію, представлену ГПК України, враховуючи в тому числі конкретизований перелік порушень посадових осіб, які є підставою притягнення посадових осіб до цивільно-правової відповідальності. Проте вчена зауважує на перспективи доопрацювання окремих питань в частині механізмів зловживання правом на похідний позов, а також в частині порядку оскарження судового рішення, прийнятого в ході вирішення похідного позову [7, с. 202].

Примітним є дослідження С. О. Короеда та В. М. Махінчука, які звертають увагу на те, що при розгляді справ адміністративними судами в одних випадках учасники товариства визнаються як представники товариства, що діють з метою захисту інтересів останнього, в інших випадках діють від власного імені, але на захист інтересів товариства, а в третіх випадках учасники діють у судовому процесі від власного імені, захищаючи права та інтереси товариства, додатково відстоюючи свої юридичні інтереси [8].

У професійному середовищі юристів висловлюється занепокоєння щодо ефективності чинної концепції похідного позову, що закріпилась у законодавстві та судовій практиці. Неодноразово висловлювалась думка про те, що ключовим критерієм, встановленим Європейським судом з прав людини як передумова пред'явлення похідного позову, є неможливість компанії самостійно здійснити захист своїх прав. Також звертається увага на неможливість в окремих випадках диференціювати інтереси товариства та її учасника, очевидність стосунку інтересів учасника до фактів відчуження основного майна товариства, що призвело до припинення господарської діяльності [9].

Слід звернутись і до іноземних правопорядків, в яких був фактично створений та отримав свій розвиток інститут похідного позову, насамперед країн системи загального права. У праві США інститут похідного позову акціонера (shareholder derivative suit) має усталене нормативне підґрунтя, яке формується корпоративним законодавством штатів та судовими прецедентами. Визнаним підходом до відмежування похідних позовів від прямих є двокомпонентний тест, сформульований Верховним судом штату Делавер у справі *Tooley v. Donaldson, Lufkin & Jenrette, Inc.* (2004). Цей тест передбачає, що визначальними є відповіді на запитання: (1) кому заподіяно шкоду та (2) хто отримає вигоду від задоволення позову. Якщо вигодоодержувачем є корпорація, то акціонер діє від її імені в межах похідного позову [10]. Процесуальні аспекти похідного позову регламентуються стандартизованими вимогами, закріпленими, зокрема, у статті 23.1 Федеральних правил цивільного судочинства США, що встановлюють критерії до права на звернення із похідним позовом та обов'язок попереднього звернення до ради директорів (demand requirement) [11].

Стосовно предмета позовних вимог практика судів США демонструє, що похідний позов може бути спрямований не лише на стягнення збитків, але й на застосування ширшого спектра засобів захисту, які відповідають критерію справедливості (equitable remedies). Зокрема, судами допускається вимога про визнання недійсними правочинів, укладених із порушенням обов'язків директорів, застосування реституції, повернення неправомірно отриманої вигоди (disgorgement), а також зобов'язання чи заборона вчинення певних дій на користь корпорації (injunctive relief).

У праві Великої Британії інститут похідного позову (derivative claim) врегульований на рівні законодавства, а саме у частині 11 Закону про компанії 2006 року (Companies Act 2006). Відповідно до статті 260 цього Закону, учасник компанії може звернутися з позовом від імені компанії у випадку, коли підставою позову є порушення саме прав та інтересів компанії, а не окремого учасника, і таке порушення пов'язане з діями або бездіяльністю директора, що містять ознаки недбалості, порушення обов'язків або довірчого статусу (breach of duty, breach of trust) [12]. Отже, підстави похідного позову в англійському праві чітко обмежені порушеннями, які впливають з фідусіарних та статутних обов'язків директорів у сфері корпоративного управління. Водночас в згаданому Законі не міститься обмежень щодо способів подальшого захисту. Навпаки в частині 3 статті 260 Закону про компанії визначено, що похідний позов може бути пред'явлений проти директора або іншої особи (або до обох одночасно). Практика правозастосування в цій країні свідчить про можливість застосування в похідних позовах таких способів захисту: відшкодування збитків, заборони на вчинення певних дій (продовження порушення), повернення активів компанії, визнання недійсними транзакцій.

Тим не менш, у межах статей 261–263 Закону про компанії 2006 передбачено обов'язкове отримання згоди суду на подання похідного позову, що забезпечує фільтрацію необґрунтованих або тактичних звернень. Суд при вирішенні питання про надання дозволу враховує, зокрема, чи могла б незалежна та добросовісна рада директорів ухвалити рішення про доцільність подання такого позову від імені компанії, а також чи спрямоване втручання учасника на досягнення найкращих інтересів самої компанії.

У німецькому праві похідний позов отримав нормативне оформлення після прийняття Закону про цілісність підприємств та модернізацію права оскарження (UMAG) від 08.07.2005 р., яким до Закону про акціонерні товариства (Aktengesetz, AktG) було включено статтю 148. До цього акціонери мали лише ініціативне право домогатися, щоб саме товариство саме пред'явило позов проти менедж-

менту (§ 147 AktG), але не могли звертатися до суду від імені товариства безпосередньо. Відповідні законодавчі зміни надали акціонерам можливість подання позову до членів органів управління від імені товариства, за умови володіння на момент порушення та звернення щонайменше 1 % статутного капіталу або частки номінального вартістю від 100 000 євро. Звернення з відповідним позовом допускається після попередньої оцінки судом його обґрунтованості, зокрема щодо: попереднього звернення акціонера до товариства із вимогою подати позов; наявності достатніх підстав вважати, що менеджмент заподіяв шкоду товариству; відповідності позову інтересам компанії. Процесуальний механізм спрямований на забезпечення захисту корпоративного інтересу як пріоритетного, водночас покладаючи ризики судових витрат на акціонера лише у випадку відмови у відкритті провадження або подання завідомо необґрунтованої заяви [13].

Французьке право теж оперує поняттям похідного позову (*action sociale* — *corporate liability action*), що закріплене у статті L.225-252 Комерційного кодексу. Згідно з нею, акціонери можуть, окремо або групуючись за умов, передбачених декретом, звернутися від імені компанії проти директорів або виконавчих менеджерів з вимогою відшкодування шкоди, заподіяної компанії. Визначальним порушенням інтересом, який захищається через такий позов, визнається не індивідуальна шкода окремого акціонера, а пошкодження корпоративних активів або майнового стану компанії, що, у свою чергу, через зменшення вартості частки, опосередковано зачіпає економічні інтереси акціонера [14].

З наведеного слідує, що для системи загального права, в якому був сформований інститут похідного позову та розвинувся впродовж десятиліть, характерні більш широкі можливості, в тому числі щодо вибору способів захисту, які можуть бути визначені при зверненні з таким позовом. Натомість в континентальній системі права застосовується звужений підхід, який передбачає можливість ініціювання позову виключно щодо директора (директорів) компанії, що обумовлюється пересторогами від зловживання відповідним інститутом. Як бачимо, в Україні впроваджено саме континентальну модель функціонування похідних позовів.

Разом із тим, оцінка доцільності такого обмеженого підходу в Україні не може здійснюватися ізольовано від правових засад регулювання діяльності товариств з обмеженою відповідальністю та реалій правозастосування. І в цьому контексті визначальним є питання про те, чи забезпечує чинна модель похідного позову належний рівень захисту прав та законних інтересів товариства. Також при наданні відповідної оцінки слід враховувати типові способи порушення прав товариства та його учасників у корпоративних конфліктах. Саме поєднання запити від правозастосовної діяльності та коректної побудови механізму корпоративного управління має слугувати критерієм оцінки ефективності обраної законодавцем моделі похідного позову в Україні.

Відповідно до загальних уявлень про цивільно-правову відповідальність, для задоволення вимоги про відшкодування шкоди необхідно довести наявність у сукупності чотирьох обов'язкових елементів: 1) протиправної поведінки, 2) шкоди, 3) причинно-наслідкового зв'язку між ними та 4) вини посадової особи. Кожен із цих елементів потребує від позивача значних доказових зусиль, які в корпоративних спорах не завжди можуть бути реалізовані внаслідок інформаційної асиметрії та обмеженого доступу учасника до внутрішніх документів і комунікацій товариства.

Особливо складним є доведення протиправності дій директора, коли спір пов'язаний із укладенням від імені товариства правочинів, адже в більшості випадків шкода товариству завдається саме за рахунок укладення догово-

рів. Відповідно до статті 204 Цивільного кодексу України діє презумпція правомірності правочину, а відтак його чинність свідчить про формальну правомірність дій посадової особи. Якщо учасник у межах похідного позову ставить під сумнів відповідність правочину інтересам товариства, але не поєднує вимогу про відшкодування шкоди з вимогою визнання цього правочину недійсним, виникає ризик, що укладений правочин буде сприйматися судом як правомірний, а відтак і поведінка директора не містить ознак порушення, що виключає один із ключових елементів складу цивільного правопорушення.

До цього додається й питання фактичної реалізації відновлювальної функції такого способу захисту. Навіть отримання судового рішення про стягнення шкоди з директора не гарантує поновлення майнового становища товариства, адже подальший результат значною мірою залежить від ефективності виконавчого провадження. У практичному вимірі поширеними є випадки, коли директор не володіє майном, співмірним із розміром завданих збитків, або виводить активи ще до завершення судового розгляду. У такій ситуації товариство залишається у вразливому стані, а позитивне рішення суду ризикують трансформуватися у декларативний документ, що не забезпечує досягнення мети і завдань судового захисту.

Пріоритетним завданням судового захисту визнається повне відновлення порушеного становища суб'єкта, яке існувало до вчинення правопорушення. Відшкодування ж збитків має менші шанси на відновлення порушеного становища суб'єкта і переважно застосовується тоді, коли повернення до первинного стану фактично або юридично є неможливим. У корпоративних правовідносинах порушення здебільшого виявляється в неправомірному розпорядженні активом, який має стратегічне чи економічне значиме значення для товариства. Тому відшкодування шкоди нерідко не здатне повністю відновити інтерес товариства, адже отримання грошового еквівалента не завжди компенсує втрату контрольованого майнового ресурсу, джерела доходів чи ділової цінності товариства.

Одним із ключових нормативних орієнтирів оцінки протиправності поведінки виконавчого органу товариства є дотримання спеціальних процедур щодо вчинення значних правочинів та заінтересованості, передбачених статтями 44 та 45 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [15]. При їх запровадженні законодавець виходив із презумпції того, що розпорядження майном значної вартості або укладення угод в умовах потенційного конфлікту інтересів створює підвищений ризик заподіяння шкоди товариству та його учасникам, а тому такі дії допустимі лише за попереднім погодженням загальними зборами учасників або наглядовим органом (за його наявності). Недотримання визначеної законом процедури погодження є протиправним порушенням виконавчим органом обов'язку діяти в інтересах товариства, що встановлений як у статті 44, так і у статті 45 Закону, і є підставою для оспорування відповідного правочину та застосування наслідків його недійсності.

Водночас відсутність в учасника товариства можливості самостійно оскаржити (або ж застосувати наслідки недійсності) правочини, укладені виконавчим органом з порушенням вимог закону чи інтересів товариства, ставить під сумнів практичну дієвість механізму захисту корпоративних прав. Якщо саме директор вчинив протиправні дії, спрямовані на вибуття активів, виникає питання: хто, окрім учасників, здатен забезпечити ефективне відновлення порушених прав товариства? Керуючись раніше згаданою логікою Великої Палати Верховного Суду, учасники можуть спробувати припинити повноваження директора, однак цей шлях не гарантує негайного реагування. По-перше, звільнення виконавчого органу нерозривно пов'язане зі сферою трудових правовідносин в аспекті

гарантій права на працю, оскарження звільнення, строків попередження тощо. По-друге, навіть у разі швидкого припинення повноважень, призначення нового директора та проведення корпоративних процедур потребує часу, протягом якого активи можуть бути повторно відчужені або приховані іншими способами. Отже, фактична втрата контролю над активом може стати незворотною, якщо учасник не матиме права оперативного реагувати шляхом запобігання подальшим порушенням або оспорювання вже вчинених правочинів.

Право учасника товариства ініціювати позови, спрямовані на усунення наслідків протиправних дій директора, зокрема вимоги про визнання правочинів недійсними, застосування реституції, відкація та негативний позов, має наукове підґрунтя. Так, застосування таких способів захисту забезпечує відновлення становища товариства, яке існувало до порушення, що відповідає природі корпоративного інтересу та загальному принципу пріоритетності відновлення прав порівняно із суто компенсаційним підходом.

Логіка надання учаснику товариства права на судовий захист корпоративного інтересу ґрунтується на його економічному зв'язку з юридичною особою. Саме учасник, як носій корпоративних прав, зазнає опосередкованої шкоди внаслідок зменшення активів товариства або порушення його майнового стану, адже це прямо впливає на вартість частки, обсяг корпоративного контролю та перспективи отримання доходів. У разі бездіяльності або недобросовісної поведінки виконавчого органу саме учасник залишається останнім суб'єктом, здатним ініціювати судовий захист з метою усунення шкоди чи небезпеки її заподіяння. Наділення його таким правом слугує інструментом перекриття потенційного дефіциту корпоративного управління, коли органи товариства не виконують чи виконують неналежащим чином покладені на них функції.

О. Р. Ковалишин, аналізуючи мотиви звернення учасника з похідним позовом (особливо учасника, який володіє значною частиною корпоративних прав), зазначає, що подання позовів впливає на ринкову вартість підприємства [16]. Аналогічної думки притримується Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, вказуючи, що акціонер (учасник) поданням похідного позову захищає свої інтереси опосередковано, оскільки задоволення непрямого позову судом припинить неправомірну діяльність керівництва компанії, що суттєво збільшить ціну на акції, а відтак вартість частки акціонера [7].

Крім впливу на капіталізацію товариства та вартість корпоративних прав його учасників, протиправні дії керівника або інших посадових осіб товариства, що виражаються у вчиненні правочинів на шкоду юридичній особі, здатні безпосередньо позначатися на фінансових результатах діяльності товариства. Зокрема, зменшення або виведення високоліквідних активів товариства, укладення збиткових чи фіктивних правочинів, передавання активів за заниженою вартістю або придбання їх за завищеною ціною призводять до зниження чистого прибутку товариства. Оскільки розмір дивідендів, що виплачуються учасникам товариства, прямо залежить від фінансового результату його діяльності, кожне таке порушення опосередковано впливає і на майновий інтерес учасників, які можуть бути частково або повністю позбавлені належного їм доходу від корпоративної участі, попри формально «непрямий» характер шкоди, заподіяваної посадовими особами.

При цьому важливо підкреслити, що учасник товариства не має обов'язку здійснювати контроль за діяльністю виконавчого органу або забезпечувати належне управління товариством. Учасник, відповідно до ст. 5 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», володіє лише правом, а не обов'язком брати участь у прийнятті управлінських рішень. Відповідно, виявивши

протиправні дії посадових осіб, учасник реалізує механізм судового захисту, мотивуючись та керуючись насамперед власним економічним інтересом – збереженням вартості та прибутковості належного йому активу у вигляді частки у статутному капіталі. Це дає підстави стверджувати, що, навіть діючи на захист інтересів товариства у процесуальному розумінні, учасник завжди водночас переслідує й опосередкований захист свого індивідуального інтересу, що впливає з його корпоративного статусу у товаристві.

Відчуження майна, яке становить основу господарської діяльності товариства або має для нього стратегічний характер, може призвести до фактичної зміни економічної сутності юридичної особи. Навіть у разі стягнення збитків товариство може залишитися без інструментів для отримання доходів, ринкової присутності чи конкурентних переваг, що формували його вартість до порушення. Товариство з отриманою компенсацією, але позбавлене ключового активу, не є тим самим суб'єктом, інтерес якого підлягає поновленню – відбувається зміна його економічного профілю, яка суперечить цілі забезпечення відновлення корпоративного стану, що існував до правопорушення.

Оцінюючи правову природу і практичне функціонування похідного позову в Україні, слід наголосити, що його ефективність безпосередньо корелює з можливістю своєчасного відновлення стану товариства, який існував до порушення. Обмеження предмета потенційного позову виключно вимогами про відшкодування шкоди розраховане виключно на компенсацію, а не усунення порушення, не забезпечує можливості здійснювати превентивних захист та належного рівня захисту корпоративного інтересу в ситуаціях, коли протиправні дії виконавчого органу спрямовані на відчуження критично важливих активів або суттєве зменшення їх вартості. Такий підхід не враховує сучасних ризиків корпоративного середовища та природи, спрямованості корпоративних прав учасників ТОВ. Тому подальший розвиток інституту похідного позову вимагає застосування інших доступних способів судового захисту.

Водночас розширення предмета похідного позову має супроводжуватися належними процесуальними гарантіями, що унеможливлюватимуть зловживання правом на судовий захист. З огляду на іноземний досвід, зокрема США та Великої Британії, такі гарантії можуть включати попередню судову оцінку обґрунтованості позову, перевірку добросовісності та спрямованості звернення на захист корпоративного інтересу, а також забезпечення балансу інтересів товариства та його учасників. Запровадження подібних процесуальних фільтрів у національне процесуальне законодавство дозволить поєднати ефективність захисту корпоративних прав з превенцією тактичних, конфліктно-орієнтованих позовів, зберігаючи відповідність інституту похідного позову його справжньому призначенню.

Висновки. Інститут похідного позову учасника товариства з обмеженою відповідальністю в Україні відповідає моделі похідного позову в країнах континентальної правової системи. Законодавець, прагнучи мінімізувати ризики зловживання процесуальними правами та надмірного втручання учасників у діяльність виконавчого органу, фактично обмежив сферу застосування похідних позовів позовами про відшкодування шкоди, заподіяної посадовими особами товариству, та встановив спеціальні вимоги до суб'єктного складу учасників, які можуть ініціювати такий позов.

Зосередження похідного позову виключно на компенсаційній функції не забезпечує повноцінного досягнення мети судового захисту – відновлення становища товариства, яке існувало до порушення. Необхідність доведення всіх елементів складу цивільного правопорушення, презумпція правомірності правочину, проблеми виконання рішень про стягнення шкоди та обмежені можливості превентивного реагування у випадку неправомірного відчу-

ження ключових активів свідчать про те, що існуюча нині модель похідного позову в Україні є переважно компенсаторною і не здатна забезпечити ефективний превентивний та відновлювальний захист корпоративного інтересу товариства.

Економічний зміст корпоративної участі демонструє, що мотиви звернення учасника з похідним позовом нерозривно пов'язані з його власним інтересом. Зменшення активів товариства, погіршення його фінансових результатів, «виведення» з товариства стратегічно важливих активів безпосередньо впливають на вартість частки та перспективи отримання дивідендів. Тому, хоча похідний позов спрямований на захист прав товариства, фактично він водночас забезпечує опосередкований захист індивідуального інтересу учасника. Це обумовлює потребу в ширшому наборі відновлювальних способів захисту, які можуть бути реалізовані у межах похідного позову.

Досвід правопорядків загального права свідчить, що похідний позов може включати і інші способи захисту – від визнання правочинів недійсними, застосування реституції, повернення неправомірно отриманої вигоди до заборони вчинення певних дій. Водночас такі конструкції супроводжуються механізмами процесуальної фільтрації позовів (наприклад, попередній судовий контроль), що мінімізують зловживання правом на позов і забезпечують

спрямованість звернення на реальний захист корпоративного інтересу, а не на тактичний тиск на менеджмент або інших учасників товариства.

Вдосконалення національної моделі похідного позову учасника товариства з обмеженою відповідальністю доцільно спрямувати у двох взаємопов'язаних напрямках. По-перше, слід розширити перелік способів судового захисту, які можуть реалізовуватися в межах похідного позову, включивши до нього, поряд із відшкодуванням шкоди, можливість оскарження правочинів, застосування наслідків їх недійсності та інших відновлювальних засобів, здатних повернути товариство у стан, що існував до порушення. По-друге, необхідно запровадити ефективні процесуальні запобіжники (фільтри) для «відсіювання» недобросовісних позивачів без блокування доступу добросовісних учасників товариства до судового захисту корпоративного інтересу. Така синергія підходів дозволить гармонізувати інститут похідного позову з економічною природою корпоративних прав учасників ТОВ, посилити правову захищеність як самого товариства, так і його учасників, а також наблизити українське корпоративне процесуальне регулювання до кращих правозастосовних практик, зберігаючи при цьому необхідний баланс між інтересами управлінських органів власників корпоративних прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 3, ч. 1 ст. 8, ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 55, ч. 2 ст. 56 Конституції України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04>.
2. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» від 24.10.2008 / Пленум Верховного Суду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-08#Text>.
3. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 28.11.2025).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.03.2023 року у справі № 522/22473/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110231822>.
5. Островська Л. А. Непрямі (похідні) позови: міжнародний досвід та законодавство України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 20 с.
6. Попов Ю.О. Похідні (непрямі) позови: іноземний досвід та українські перспективи. Українське комерційне право. 2012. № 12 С. 55-65.
7. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Позов акціонерів про відшкодування шкоди, завданої діями посадових осіб товариства. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 05 (ч. 1). С. 198–203.
8. Короєд С.О., Махінчук В.М. Похідні (непрямі) позови засновників юридичних осіб як форма реалізації доктрини зняття корпоративної вуалі. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2020. № 44. С. 74–77.
9. Курило Ю. «Похідні позови: ефективний захист чи ...». Юридична газета, 17 січня 2024. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/pohidni-pozovi-efektivniy-zahist-chi-.html>.
10. Tooley v. Donaldson, Lufkin & Jenrette, Inc., 845 A.2d 1031 (Del. 2004). URL: <https://courts.delaware.gov/opinions/download.aspx?id=43280>.
11. Federal Rules of Civil Procedure. Rule 23.1. Derivative Actions. URL: https://www.law.cornell.edu/rules/frcp/rule_23.1 (дата звернення: 28.11.2025).
12. Companies Act 2006 : Act of the Parliament of the United Kingdom from 8 November 2006. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/contents> (дата звернення: 28.11.2025).
13. Stock Corporation Act (Aktiengesetz – AktG) : translation by the Federal Ministry of Justice. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_aktg/englisch_aktg.html (дата звернення: 28.11.2025).
14. Latella D. Shareholder Derivative Suits: A Comparative Analysis and the Implications of the European Shareholders' Rights Directive. European Company and Financial Law Review. 2009. Vol. 6, No. 2–3. P. 307-323. URL: https://www.researchgate.net/publication/228299509_Shareholder_Derivative_Suits_A_Comparative_Analysis_and_the_Implications_of_the_European_Shareholders'_Rights_Directive.
15. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text> (дата звернення: 28.11.2025).
16. Ковалишин О.Р. Непрямий (похідний) позов як засіб захисту учасників корпоративних відносин. Вісник Академії адвокатури України. 2010. № 1(17). С. 61–67.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

МІСЦЕ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СТРУКТУРІ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

THE PLACE OF FAMILY LEGISLATION IN THE STRUCTURE OF RECODIFICATION OF CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Горобець Н.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри юридичних дисциплін

Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-2731-9682

Науменко К.С., к.ю.н., доцент,
заступник директора-начальник відділу організації освітнього процесу
Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-7403-0419

Стаття присвячена комплексному дослідженню місця сімейного законодавства в структурі рекодифікації цивільного законодавства України, що здійснюється відповідно до Концепції оновлення Цивільного кодексу України 2020 року та останніх законодавчих ініціатив Верховної Ради України. З огляду на трансформаційні процеси приватного права, особливо в умовах воєнного стану та поствоєнного відновлення, питання інтеграції норм сімейного законодавства до оновленої структури ЦК набуває особливої актуальності. У статті окреслено два ключові доктринальні підходи до співвідношення цивільного та сімейного права – автономний та інтегративний, а також наведено позиції провідних українських науковців щодо перспектив інкорпорації сімейного законодавства до ЦК у вигляді окремої книги 7 «Сімейне право». Значну увагу приділено аналізу законопроектів № 14056 та № 14057 (2025 р.), які формують основи оновленої загальної частини цивільного законодавства та впливають на подальший розвиток правового регулювання сімейних відносин.

Досліджено сучасні виклики сімейному праву, зумовлені війною: зростання кількості сімейних спорів, транскордонне переміщення дітей, особливості усиновлення, визначення місця проживання дітей, нові форми договірного регулювання, цифрові права дітей, а також необхідність адаптації законодавства до стандартів ЄСПЛ та Конвенції ООН про права дитини. Узагальнення проведеного аналізу дає змогу виокремити три моделі можливого розміщення сімейного законодавства у структурі оновленого ЦК: інкорпораційно-транзитивну, інтеграційно-консолідаційну та гібридну. Обґрунтовано, що найбільш послідовною та науково обґрунтованою є інтеграційно-консолідаційна модель, яка забезпечує єдність приватноправового регулювання та узгоджується з європейськими підходами до кодифікації приватного права.

Ключові слова: рекодифікація, сімейне законодавство, цивільне право, сімейне право, сімейні відносини, книга 7 ЦК, доктрина приватного права.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the place of family legislation within the structure of the ongoing recodification of civil legislation in Ukraine, carried out according to the Concept for Updating the Civil Code of Ukraine (2020) and recent legislative initiatives of the Verkhovna Rada of Ukraine. In the context of the transformation of private law, especially under the conditions of martial law and post-war recovery, the issue of integrating family law norms into the renewed structure of the Civil Code (CC) becomes exceptionally relevant. The paper outlines two fundamental doctrinal approaches to the correlation between civil and family law – the autonomous and the integrative models – and highlights the positions of leading Ukrainian legal scholars regarding the feasibility and potential benefits of incorporating family legislation into the CC as a separate Book Seven “Family Law.” Special emphasis is placed on analyzing Draft Laws № 14056 and № 14057 (2025), which revise the General Provisions of the Civil Code and significantly influence the conceptual framework of future family-law regulation. The article analyses current challenges to family law caused by Russia’s full-scale aggression, including the increase in family disputes, cross-border movement of children, specific features of adoption during wartime, determining the child’s place of residence, the development of family contracts, children’s digital rights, and the need to align national regulation with ECHR case law and the UN Convention on the Rights of the Child. Based on the conducted research, the author identifies three possible models for positioning family legislation within the renewed CC: the incorporation-transitional model, the integration-consolidation model, and the hybrid model. It is argued that the integration-consolidation model is the most coherent, systematic, and in line with European codification trends, ensuring the unity of private-law regulation and strengthening the protection of vulnerable subjects of family relations.

Key words: recodification, family legislation, civil law, family law, family relations, Book Seven, doctrine of private law.

Рекодифікація цивільного законодавства, ініційована Концепцією оновлення Цивільного кодексу України (далі – ЦК) 2020 р. [1]) та подальшими законодавчими ініціативами, є однією з ключових реформ сучасного українського приватного права. У межах цієї реформи принципového значення набуває питання: яке місце має посісти сімейне законодавство – як окрема галузь чи як масив норм, що регулюють найбільш чутливі особисті немайнові та майнові відносини в сім’ї. Концепція прямо передбачає включення до оновленого ЦК окремої книги 7 «Сімейне право», що ставить на порядок денний проблему інтеграції положень чинного Сімейного кодексу України (далі – СК) до структури ЦК та переосмислення співвідношення «сімейне право – цивільне право».

Стан наукового опрацювання проблематики місця сімейного законодавства в структурі рекодифікації цивільного законодавства України є досить розвиненим, але водночас фрагментарним. Концептуальні засади прогнозування розвитку сімейного законодавства в умовах рекодифікації цивільного законодавства та впровадження Концепції оновлення ЦК запропоновані Л. В. Красицькою, яка обґрунтовує доцільність розміщення сімейного права в структурі ЦК як окремої книги з урахуванням європейських тенденцій та сучасних викликів воєнного часу [2]. О. М. Пономаренко зосереджує увагу на тенденціях розвитку законодавства у сфері договірного регулювання сімейних відносин у контексті оновлення Цивільного кодексу України, підкреслюючи зростання ролі сімейних

договорів та потребу їх системної інтеграції в оновлену модель приватного права [3]. Розвиток сімейного законодавства та джерел сімейного права ґрунтовно досліджено у монографії В. А. Ватраса, який розкрив теоретико-методологічні засади розуміння джерел сімейного права, їх класифікацію та вплив судової практики, зокрема практики ЄСПЛ, на формування сімейно-правових норм [4]. Значний внесок у розробку принципів сімейного права та проблем їх застосування зроблено М. В. Менджул, яка проаналізувала як національні, так і європейські підходи до принципів сімейного права та окреслила напрями гармонізації українського законодавства з правом ЄС [5]. Вплив практики ЄСПЛ на еволюцію сімейного законодавства України, зокрема на стандарти захисту прав дитини та сімейного життя, аналізує В. І. Труба, наголошуючи на необхідності імплементації європейських підходів до тлумачення права на повагу до приватного і сімейного життя [6]. Додатковий науковий дискурс щодо актуальних проблем сімейного права, у тому числі в контексті євроінтеграційних процесів та рекодифікації, розгортається в матеріалах всеукраїнських наукових заходах [7, 8], присвячених сучасній проблематиці сімейного права та його трансформації в умовах війни і поствоєнного відновлення, що підтверджує високий рівень уваги доктрини до порушеного кола питань.

Рекодифікація відбувається в умовах воєнного стану, коли зростає кількість сімейних спорів, пов'язаних із розірванням шлюбу, визначенням місця проживання дитини, усиновленням, оформленням статусу «дитини війни», транскордонним переміщенням дітей тощо. Це додатково підсилює вимогу до концептуальної цілісності та правозастосовчої ефективності майбутньої книги 7 ЦК «Сімейне право».

У вітчизняній доктрині історично співіснують дві базові моделі [2, 7]: автономна модель – сімейне право (і сімейне законодавство) як самостійна галузь, що відокремлена від цивільного права за предметом, методами та спеціальними принципами (пріоритет найкращих інтересів дитини, посилена охорона слабшої сторони сімейних правовідносин, превалювання імперативного начала тощо); інтегративна модель – сімейні відносини розглядаються як складова приватноправових (цивільних) відносин, а сімейне законодавство – як підгалузь цивільного законодавства, що має бути структурно інтегрованою до ЦК (книга 7 «Сімейне право»), зберігаючи власні спеціальні норми, але підпорядковуючись загальним засадам оновленого ЦК.

Є. О. Харитонов, аналізуючи генезу ЦК та СК, обґрунтовує, що ідея включення сімейного законодавства до структури ЦК фактично є «реконкістою» незавершеної кодифікаційної моделі – проекту ЦК 1996 р., який уже передбачав книги «Сімейне право» та «Міжнародне приватне право» [8, с. 8].

Л. В. Красицька, у свою чергу, підкреслює, що прогнозування розвитку сімейного законодавства в межах Наукової концепції розвитку законодавства України повинно здійснюватися виходячи з того, що Концепція оновлення ЦК прямо закладає модель окремої книги 7 «Сімейне право», а сімейні відносини визнаються відносинами приватного права, які мають регулюватися на засадах диспозитивності та юридичної рівності сторін, із урахуванням спеціальних гарантій захисту вразливих суб'єктів [2, с. 355].

Чинний СК України від 10.01.2002 р. (у редакції станом на 12.09.2025 р.) [9] закріплює завдання сімейного законодавства щодо визначення засад шлюбу, особистих немайнових та майнових прав подружжя, батьків і дітей, інших членів сім'ї, а також установлює комплекс спеціальних способів захисту сімейних прав.

У 2025 р. до Верховної Ради України внесено системні законопроекти: № 14056 від 21.09.2025 р. [10] – про вне-

сення змін до ЦК у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги 1 «Загальні положення», № 14057 від 21.09.2025 р. [11] – про внесення змін до ЦК у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) книги 2 «Особисті права». Обидва законопроекти вже підтримані Верховною Радою за основу, що означає фактичний запуск першого етапу рекодифікації, який стосується фундаментальних категорій приватного права – правосуб'єктності, правового статусу фізичної особи, загальних положень про особисті немайнові права, гідність, честь, недоторканність приватного та сімейного життя тощо.

У літературі [7] підкреслюється, що ці законопроекти, окрім безпосереднього впливу на свободу вираження поглядів і діяльність медіа, формують рамку для подальшого врегулювання сімейних правовідносин у майбутній книзі 7 «Сімейне право», оскільки визначають загальні стандарти захисту честі, гідності, приватності, репутації та інформаційної автономії особи. Матеріали круглого столу «Розвиток сімейного законодавства України в умовах оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України» (Київ, 04.06.2024 р.) фактично сформували доктринальну платформу для розуміння місця сімейного законодавства в структурі оновленого ЦК [7].

О. М. Пономаренко [3] відмічає, що визнання договірних регулювань принципом сімейного права (ст. 9 СК) ознаменувало поворот до приватноправового розуміння сімейних відносин; включення сімейного законодавства до складу ЦК зумовить відмову від субсидіарного застосування цивільного законодавства та забезпечить пряме поширення загальних положень книги 1 ЦК і загальної частини зобов'язального права на сімейні договори; оновлене сімейне законодавство має містити загальну частину про сімейний договір (легальне визначення, ознаки, порядок зміни й розірвання, наслідки), а також деталізовані нормативні конструкції окремих видів сімейних договорів.

Ці висновки свідчать, що зміна системного місця сімейного законодавства (інкорпорація до ЦК) є не лише техніко-юридичним, а й концептуальним кроком: сімейний договір має бути повноцінним видом приватноправового договору, а не «винятком» із публічно-правового підходу до сімейних відносин.

Л. В. Красицька [2] доводить, що моделювання майбутнього сімейного законодавства неможливе без урахування офіційної Концепції оновлення ЦК, яка передбачає окрему книгу 7. Сімейні відносини, на її думку, мають розглядатися як приватноправові за своєю сутністю, а специфіка їх регулювання забезпечується не відокремленням від цивільного права, а набором спеціальних принципів і засобів захисту в межах єдиного кодифікованого акту.

Є. О. Харитонов [8] наголошує на євроінтеграційному вимірі цієї проблематики: консолідація приватноправового регулювання у ЦК, включно з сімейним правом, відповідає моделі провідних континентальних правопорядків, де сімейне право або є частиною цивільних кодексів, або ж максимально узгоджене з їх конструкціями.

Воєнний стан та тривала збройна агресія РФ проти України поставили сімейне законодавство у фокус рекодифікаційних змін. У наукових працях [7, 12] акцентується, зокрема, на таких проблемних блоках: розірвання шлюбу й аліментні зобов'язання в умовах воєнного стану; визначення місця проживання дітей, які перемістилися за кордон; усиновлення та інші форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у ситуації масової міграції; правовий статус дитини як «дитини війни»; цифрові права дітей, їхня інформаційна безпека й захист зображення (image rights) в інтернет-просторі.

Узагальнення цих викликів у межах рекодифікації означає, що майбутня книга 7 ЦК має бути не лише «перенесенням» норм чинного СК, а й: системною відповіддю на нові види сімейних відносин (у тому числі транснаціональних, цифровізованих, заснованих на новітніх репро-

дуктивних технологіях); механізмом посилення гарантій прав дитини й інших уразливих учасників сімейних відносин відповідно до стандартів Конвенції ООН про права дитини та практики ЄСПЛ; інструментом інтеграції воєнних та поствоєнних реалій (особливості усиновлення за участю дипломатичних установ, регулювання батьківського кіднепінгу, збереження сімейних зв'язків під час вимушеного переселення тощо).

Таким чином, війна робить реконфігурацію місця сімейного законодавства питанням не лише техніки кодифікації, а й елементом переходу до нової моделі «соціально відповідального приватного права», орієнтованого на захист людської гідності в умовах екзистенційної загрози.

На підставі аналізу Концепції оновлення ЦК, проєктів законів № 14056 та № 14057, а також сучасних доктринальних позицій можна виокремити три можливі моделі розміщення сімейного законодавства в структурі рекодифікованого ЦК: 1) інкорпораційно-транзитивна модель (СК зберігає чинність протягом перехідного періоду; основні загальні положення про сімейні відносини, сімейні договори та захист сімейних прав поступово інтегруються до книги 7 ЦК; здійснюється поетапна гармонізація термінології, дефініцій, загальних принципів (гідність, автономія волі, найкращі інтереси дитини, гендерна рівність) між ЦК та СК; наприкінці перехідного періоду СК скасовується, а сімейне законодавство існує у вигляді підгалузі в межах ЦК[10]); 2) інтеграційно-консолідаційна модель (одразу ухвалюється нова книга 7 ЦК, яка містить повну системну регламентацію сімейних правовідносин (з детальним інституційним поділом на шлюбні, батьківські, договірні, усиновлення та влаштування дітей тощо); СК скасовується в момент набрання чинності новою редакцією ЦК; «зовнішні» сімейні закони (наприклад, окремі акти щодо репродуктивних технологій, опіки, піклування) або інтегруються до книги 7, або набувають характеру спеціальних законів приватного права, що відсилають до загальних положень ЦК; 3) гібридна модель з частковим збереженням СК (книга 7 ЦК містить базові засади сімейних правовідносин, їхні принципи та загальні положення (суб'єкти, об'єкти, загальні способи захисту, сімейні договори); СК зберігається як спеціальний кодифікований акт, що деталізує окремі інститути (наприклад, усиновлення, влаштування дітей-сиріт, деякі аспекти опіки й піклування), але при цьому системно відсилає до ЦК).

Проаналізувавши існуючі позиції слід відмітити перевагу інтеграційно-консолідаційної моделі у науково-практичному вітчизняному середовищі, яка забезпечує: уніфікацію приватноправової термінології та принципів; спрощення правозастосування (усунення необхідності постійного субсидіарного застосування ЦК до сімейних відносин); посилення євроінтеграційного вектору за рахунок наближення до моделей кодифікації приватного права в державах – членах ЄС.

Водночас, у науковій літературі й громадських обговореннях підкреслюється ризик «розчинення» сімейних цінностей у загальній цивілістиці та загроза формального, «договірного» підходу до сімейних відносин, що може послабити охорону інституту сім'ї та прав дитини. Ці застереження прямо пов'язуються з критикою деяких положень законопроєктів № 14056 і № 14057 та необхідністю чітко закріпити у книзі 7 аксіологічні орієнтири сімейного права: пріоритет найкращих інтересів дитини, захист вразливих суб'єктів, недопустимість «комерціалізації» сімейних зв'язків, баланс між свободою договору та імперативним захистом [3, с. 357; 13; 14].

Рекодифікація цивільного законодавства України структурно й концептуально неможлива без переосмислення місця сімейного законодавства. Офіційна Концепція оновлення ЦК та сучасні законопроєкти № 14056, № 14057 формують передумови для інкорпорації сімейного права до ЦК у вигляді окремої книги 7 «Сімейне право».

Наукові дослідження демонструють конвергенцію доктринальних підходів у бік визнання сімейних відносин приватноправовими за своєю сутністю, а сімейного законодавства – складовою частиною системи цивільного законодавства, хоча й зі збереженням власних спеціальних принципів, методів і засобів захисту.

Умови воєнного стану, масове переміщення населення, зростання кількості сімейних конфліктів і необхідність належного захисту прав дітей роблять системну модернізацію сімейного законодавства одним із центральних вимірів рекодифікації. Майбутня книга 7 ЦК повинна об'єднати класичні сімейні інститути з новими правовими феноменами (цифрові права дітей, сімейні договори, новітні репродуктивні технології, транскордонні сімейні відносини).

Оптимальною видається інтеграційно-консолідаційна модель розміщення сімейного законодавства в структурі ЦК, яка: забезпечує єдність приватного права та послідовне застосування загальних положень ЦК до сімейних правовідносин; підвищує передбачуваність і ефективність правозастосування; узгоджується з європейськими тенденціями кодифікації приватного права. Водночас реалізація цієї моделі можлива лише за умови чіткого нормативного закріплення спеціальних сімейно-правових принципів та запровадження ефективних механізмів захисту прав дитини, осіб з уразливим статусом і самого інституту сім'ї.

Місце сімейного законодавства в структурі рекодифікації цивільного законодавства України слід розглядати як «тест на здатність» вітчизняної цивілістики поєднати євроінтеграційні стандарти приватного права з конституційною вимогою охорони сім'ї, дитинства, материнства і батьківства (ч. 3 ст. 51 Конституції України) у контексті збройної агресії та поствоєнного відновлення. Саме від успішності цього поєднання залежить, чи стане новий ЦК не лише технічно вдосконалим актом, а й ціннісним фундаментом для відновлення й розвитку українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с. Офіц. публік.: База документів ВРУ. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76363.pdf>. (дата звернення: 10.11.2025)
2. Красицька Л.В. Концептуальні аспекти прогнозування розвитку сімейного законодавства України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 1. № 91. С. 353–358. URL: <https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/343507>. (дата звернення: 10.11.2025)
3. Пономаренко О.М. Тенденції розвитку законодавства у сфері договірної регулювання сімейних відносин в контексті оновлення Цивільного кодексу України. *Розвиток сімейного законодавства України в умовах оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України*: збірник матеріалів Круглого столу (м. Київ, 4 червня 2024 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. С. 42–45. (дата звернення: 15.11.2025)
4. Ватрас В.А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики: монографія. Хмельницький: вид-во ТОВ «Поліграфіст – 3», 2020. 824с.
5. Менджул М. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 420 с.
6. Труба В.І. Вплив практики ЄСПЛ на розвиток сімейного законодавства України. *Десяті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васильовського*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28 травня 2021 р.). Одеса: Фенікс, 2021. С. 32–39.

7. Розвиток сімейного законодавства України в умовах оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України : круглий стіл, м. Київ, 4 червня 2024 року : збірник матеріалів / Ін-т правотворчості та наук.-прав. експертиз НАН України ; редкол. А. Б. Гриняк, Л. В. Красицька ; відп. ред. Л. В. Красицька. Одеса : Юридика, 2024. 123 с. URL: <https://odnb.odessa.ua/vnn/book/19256>. (дата звернення: 15.11.2025)
8. Харитонов Є.О. Сімейний кодекс України: перспективи на тлі євроінтеграційних процесів. *Сімейне право України в контексті євроінтеграційних процесів* : матеріали круг. столу (м. Одеса, 8 квіт. 2024 р.) [Електронне видання] / укл.: О. І. Сафончик, О. В. Шамота ; за заг. ред.: Є. О. Харитонova, О. І. Сафончик. Одеса : Фенікс, 2024. 150 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cf69f357-3295-4d48-977b-f0c869c1201e/content>. (дата звернення: 18.11.2025)
9. Сімейний кодекс України : Кодекс України; Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14>. (дата звернення: 18.11.2025)
10. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 від 21.09.2025 р.. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356>. (дата звернення: 18.11.2025)
11. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої № 14057 від 21.09.2025 р.. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57355>. (дата звернення: 18.11.2025)
12. Сімейне право України в контексті євроінтеграційних процесів : матеріали круг. столу (м. Одеса, 8 квіт. 2024 р.) [Електронне видання] / укл.: О. І. Сафончик, О. В. Шамота ; за заг. ред.: Є. О. Харитонova, О. І. Сафончик. Одеса : Фенікс, 2024. 150 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cf69f357-3295-4d48-977b-f0c869c1201e/content>. (дата звернення: 18.11.2025)
13. Храпач О. Спроба зламати фундаментальні основи взаємодії людей: загрози рекодифікації Цивільного кодексу України. *Кабінет експертів «Всі разом!»*, 24.10.2025. URL: <https://vsirazom.ua/cabinet/sproba-zlamaty-fundamentalni-osnovy-vzaiemodii-liudey-zahrozy-rekodyfikatsii-tsyvilnoho-kodeksu-ukrainy/> (дата звернення: 18.11.2025)
14. Розкладай І. Рекодифікація Цивільного кодексу: зрада, перемога чи «не всьотакоднозначно»? *Центр демократії та верховенства права (CEDEM)*, 29.09.2025. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/rekodyfikatsiya-tsyvilnogo-kodeksu/> (дата звернення: 18.11.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА НА МАТЕРИНСТВО І БАТЬКІВСТВО З РЕПРОДУКТИВНИМИ ПРАВАМИ ТА ПРАВОВИМ СТАТУСОМ ЕМБРІОНІВ IN VITRO

CORRELATION OF MATERNITY AND PATERNITY RIGHTS WITH THE REPRODUCTIVE REGULATIONS AND LEGAL STATUS OF THE EMBRYO IN VITRO

Губанова О.В., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри цивільного, господарського і фінансового права

Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0003-1984-146X

Статтю присвячено комплексному дослідженню правової природи, змісту та співвідношення права на материнство і батьківство з репродуктивними правами особи, а також правового статусу ембріонів in vitro у цивільних та сімейних правовідносинах. Обґрунтовано, що права на материнство і батьківство є природними особистими немайновими правами і є елементами змісту права на життя. Вони передують батьківським правам, не залежать від наявності шлюбу між особами і реалізуються через право на репродукцію. Визначено, що репродуктивні права мають комплексний характер і охоплюють можливість використання допоміжних репродуктивних технологій з метою народження генетично спорідненої дитини.

Особливу увагу приділено правовому статусу ембріона in vitro. На основі аналізу міжнародного та національного законодавства, окремих наукових підходів доведено, що ембріон не може розглядатися як звичайний об'єкт майнових прав і не може автоматично включатися до складу спадщини, оскільки пов'язаний з особистими немайновими репродуктивними правами генетичних батьків. Аргументовано, що вирішення правової долі ембріонів може належати виключно особам, які брали участь у програмі допоміжних репродуктивних технологій і надали згоду на їх створення.

Проаналізовано судову практику, включаючи резонансну справу щодо визнання права власності на криоконсервовані ембріони у порядку спадкування. Показано, що передача ембріонів іншим родичам суперечить природі особистих немайнових прав. Сформульовано висновок про необхідність удосконалення правового регулювання у сфері застосування репродуктивних технологій та визначення спеціального правового статусу ембріонів in vitro.

Ключові слова: особисті немайнові права, право на материнство, право на батьківство, репродуктивні права, допоміжні репродуктивні технології, ембріони in vitro, спадкування

This article is dedicated to the comprehensive research of a legal nature, examining the content and correlation of maternity and paternity rights with the reproductive rights of an individual, as well as the legal status of in vitro embryos within the scope of civil and familial legal relations. It is justified that motherhood and fatherhood are natural and non-property-related personal rights and embody the content of the right to live. They precede the parental rights and do not depend upon the presence of marital ties between individuals. They are realised via the right to reproduce. The definite fact is that reproductive rights bear a comprehensive nature and do not exclude the possibility of application of various supplemental reproductive technologies with the objective of the birth of a genetically related baby.

Special attention is paid to the legal status of the embryo in vitro. On the basis of the analysis of the international and domestic legal system, including the particular scientific approaches, it is firmly proven that an embryo cannot be considered as a typical object of property rights and cannot be automatically included in the list of objects for inheritance, due to its relatability to personal non-property-related rights of its genetically related parents. It is steadily justified that the resolution of legal outcome for the embryos can pertain exclusively to the individuals who participated in the program of supplemental reproductive technologies and provided their consent to their creation.

The comprehensive and total analysis of judicial practice was executed, including the resonant case concerning the recognition of rights of property and possession of cryopreserved embryos in the order of inheritance. It was highlighted that the transfer of embryos to other relatives contradicts the nature of personal non-property-related rights. The conclusion concerning the necessity of improvement of legal regulation in the sphere of application of reproductive technologies and the definition of the particular legal status of embryos in vitro took place.

Key words: personal non-property-related rights, maternity right, paternity right, reproductive rights, supplemental reproductive technologies, embryos in vitro, inheritance.

Питанню особистих немайнових прав юридична доктрина приділяє достатньо уваги. Мова йде про правову природу, види, систему та зміст окремих особистих немайнових прав. Враховуючи природу сімейних правовідносин і те, що сімейні зв'язки є глибоко особистими, велика кількість особистих немайнових прав перебуває поза сферою правового регулювання. Водночас, окремі особисті немайнові права подружжя, батьків і дітей, інших членів сім'ї та родичів, регламентуються нормами сімейного законодавства. У контексті нашого дослідження ми розглянемо такі особисті немайнові права подружжя як право на материнство і право на батьківство під кутом їх взаємозв'язку та співвідношення із репродуктивними правами та правовим статусом ембріонів in vitro.

Підставою для наукової розвідки стало рішення Центрального районного суду міста Дніпра від 08.09.2025 року [1] про визнання права власності у порядку спадкування на криоконсервовані ембріони за батьками чоловіка, який помер, однак за життя, перебуваючи у шлюбі, взяв участь у застосуванні

щодо себе допоміжних репродуктивних технологій. Залишившись єдиними спадкоємцями за законом, батьки померлого поставили питання про набуття права власності на заморожені ембріони для здійснення штучного запліднення яйцеклітини сурогатної матері. Позивачі стверджували, що внаслідок віку не мають можливості мати власних дітей, а колишня невістка не має бажання народжувати дитину. Суд задовольнив вимоги позивачів, визнавав за ними право на застосування репродуктивних технологій через сурогатне материнство за допомогою криоконсервованих ембріонів та зобов'язав передати їм половину криоконсервованих ембріонів. Іншу половину залишив за дружиною померлого.

Не можемо погодитися із законністю та обґрунтованістю зазначеного судового рішення. А з урахуванням військових реалій українського сьогодення і, у зв'язку із цим, підвищеним попитом на послуги репродуктивної медицини, можемо прогнозувати виникнення подібних спорів у недалекому майбутньому. Тож актуальність дослідження окресленого питання не викликає сумнівів.

Питання визначення правової природи, змісту, місця в системі особистих немайнових прав права на материнство (батьківство) були предметом дослідження таких науковців як Ганкевич О. М., Гопанчук В. С., Дутко А. М., Жилінкова І. В., Красицька Л. В., Москалюк В. М., Оксаниук О., Ромовська З. В., Яцюк А. Р. тощо. Систему репродуктивних прав вивчали Белова М., Белов Д., Дутко В. В., Заболотна А. А., Чечерський В. І., Длугопольська Т. Питання набуття права власності на ембріони *in vitro* є малодослідженим у науці. Водночас є наукові доробки, що відносять ембріони *in vitro* до об'єктів цивільних прав. Серед них роботи Бондаренко-Зелінської Н., Бориславської М., Крушельницької Г., Малєїної М., Трач О. та інших.

Доктрина сімейного права містить різні підходи до визначення материнства і батьківства. Так, І.В. Жилінкова визначає материнство як забезпечену законом можливість жінки здійснювати репродуктивну функцію – народжувати дітей, утримувати та виховувати їх. Право на материнство, на думку вченої, є природним правом жінки [2, с. 109]. Батьківство у праві визначається як факт походження дитини від певного чоловіка, юридично посвідчений записом про народження в органах державної реєстрації актів цивільного стану. Відмінності в правах чоловіка та дружини зумовлені фізіологічними особливостями жінки та чоловіка, соціальним станом жінки-матері. При цьому І. В. Жилінкова зауважує, що батьківство починається також з моменту зачаття і є соціальним станом чоловіка, оскільки він теж має певні права та обов'язки в той час, коли його дружина є вагітною [2, с. 110].

Материнство і батьківство є прямим наслідком здійснення людиною своїх репродуктивних прав. Зміст особистого немайнового права жінки на материнство становлять правомочності дружини з приводу прийняття рішення про те, мати чи не мати дитину. Саме таким чином вона має можливість реалізувати право на репродуктивну свободу, яка розглядається в аспекті права на життя [2, с. 111]. Зміст права на батьківство передбачає ті ж можливості, які має жінка, однак з певними особливостями. До народження дитини, батьком якої є цей чоловік, у чоловіка є право на батьківство як елемент сімейної правоздатності, яке входить у право створення сім'ї (ст. 4 СК). Після народження дитини у чоловіка матері дитини виникає суб'єктивне право на батьківство. Виникає воно і у разі визнання батьківства, якщо мати і батько не перебувають у шлюбі між собою [2, с. 110].

Ганкевич О. М. материнство визначає як фізіологічний, соціальний та психологічний стан жінки з моменту зачаття та до народження дитини, а з моменту народження дитини – як факт походження дитини від певної жінки, що оснований на кровній спорідненості між матір'ю та дитиною, юридично посвідчений актовим записом про народження дитини в державних органах РАЦС, що є передумовою виникнення правового статусу матері [3, с. 97]. Батьківство, на думку вченого, це соціальний та психологічний стан чоловіка з моменту зачаття і до народження дитини жінкою, а з моменту народження як факт походження дитини від певного чоловіка, що оснований на кровній спорідненості між батьком і дитиною, юридично посвідчений актовим записом про народження дитини в державних органах РАЦС, що є передумовою виникнення правового статусу батька [3, с. 98].

На думку Москалюк В. Ю., право на материнство (батьківство) можна визначити як особисте немайнове право, яке виникає з приводу здійснення жінкою та чоловіком їх репродуктивної функції з моменту досягнення ними статевої зрілості та є забезпеченими законом можливостями самостійно вирішувати питання мати чи не мати дитину, вимагати від усіх та кожного поведінки, яка сприятиме здійсненню права на материнство (батьківство), та вимагати утримуватися від дій, які перешкоджають здійсненню

цього права, звертатися за захистом свого права від протиправних посягань інших осіб способами, встановленими законодавством [4, с. 124]. Ми погоджуємося з тим, що право на материнство (батьківство) має цивільно-правову природу, оскільки воно є, з одного боку, особистим немайновим правом жінки та чоловіка, а з іншого, не залежить від наявності чи відсутності шлюбу між особами. Воно передусім батьківським правам, які виникають з моменту народження дитини і мають сімейно-правовий характер. Отже, права на материнство та батьківство мають визначатися не як особисті немайнові права подружжя, а як природні особисті немайнові права будь-якої людини, розглядатися у контексті права на життя і забезпечуватися на загальних підставах нормами цивільного законодавства [4, с. 127].

Аналогічною є і позиція Оксаниука О. щодо права на материнства як особистого немайнового права жінки, яке вона має незалежно від перебування у зареєстрованому шлюбі. Для встановлення факту материнства, визнання материнства не має значення сімейний стан жінки. Можливість народити дитину (репродуктивна функція) не залежить від факту державної реєстрації шлюбу. У цій частині право на материнство є правом жінки як фізичної особи [5, с. 204]. Зазначені твердження за аналогією можемо застосувати і щодо права чоловіка на батьківство. Крім того, право на материнство (батьківство) може бути реалізоване одним із подружжя і після припинення шлюбу, зокрема, у разі смерті чоловіка (дружини). Тим більше таку можливість надають сучасні технології репродуктивної медицини.

Як зазначалося вище, материнство і батьківство є прямим наслідком здійснення людиною своїх репродуктивних прав. Репродуктивні права мають комплексний характер, тісно пов'язані з особистими немайновими правами і впливають зі змісту права особи на материнство (ст. 49 Сімейного кодексу України) та права на батьківство (ст. 50 Сімейного кодексу України).

Дослідження нормативно-правового регулювання репродуктивних прав дозволило зробити наступні висновки.

Загальна декларація прав людини [6], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [7], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права [8], Європейська конвенція з прав людини [9] не містять жодної згадки про репродуктивні права. Ці міжнародні нормативно-правові акти у контексті нашого дослідження визначають право на життя як невід'ємне право кожної людини, неможливість безпідставного втручання в особисте (приватне) і сімейне життя, право чоловіка і жінки при досягненні повноліття одружуватися і засновувати сім'ю, захист сім'ї з боку суспільства і держави тощо.

На національному рівні правове регулювання сфери допоміжних репродуктивних технологій здійснюється нормами Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [10], Сімейного кодексу України (далі – СК України) [11], Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 року [12], наказом МОЗ № 787 від 09.09.2013 року «Про затвердження порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» [13].

ЦК України ч. 7. ст. 281 [10] визначає право повнолітніх жінки або чоловіка на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій за медичними показаннями згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством. Таке право є складовою змісту права на життя, що належить до системи особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування фізичної особи.

Стаття 123 СК України [11] містить правила щодо визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій.

Основи законодавства України про охорону здоров'я допускають застосування штучного запліднення та імплантації ембріона за медичними показаннями повнолітньої жінки, з якою проводиться така дія, за умов наявності письмової згоди подружжя, забезпечення анонімності донора та збереження лікарської таємниці (ч. 1 ст. 48) [12].

Наказ МОЗ № 787 від 09.09.2013 року [13], регулює відносини між пацієнтами (жінками, чоловіками) та закладами охорони здоров'я, які забезпечують застосування методик допоміжних репродуктивних технологій, та визначає механізм та умови застосування методик допоміжних репродуктивних технологій. Відповідно до п. 1.7. Порядку повнолітні жінки та/або чоловіки мають право за медичними показаннями на проведення лікувальних програм ДРТ. Щодо сурогатного материнства п. 6.1 визначає одну із необхідних умов для його проведення – генетичний зв'язок з дитиною подружжя (або одного із майбутніх батьків), в інтересах якого здійснюється сурогатне материнство.

Отже, можемо зробити висновок, що право на застосування допоміжних репродуктивних технологій національне законодавство України визначає за повнолітніми жінкою (чоловіком). При цьому СК України та Основи законодавства про охорону здоров'я надають таку можливість виключно подружжю. Порядок вказує на необхідність збереження генетичного зв'язку з дитиною у разі сурогатного материнства подружжям або одним із майбутніх батьків.

Право на застосування допоміжних репродуктивних технологій входить до змісту репродуктивних прав. Сучасна концепція репродуктивних прав охоплює право подружніх пар і окремих осіб досягати найвищого можливого рівня репродуктивного здоров'я, право вільно й відповідально приймати рішення щодо відтворення потомства без будь-якої дискримінації, примусу чи насильства, право на отримання необхідної інформації та доступ до найбільш ефективних і безпечних методів планування сім'ї та подолання безпліддя [13].

Аналізуючи доктринальні підходи до визначення репродуктивних прав, виокремимо дисертаційне дослідження В. Чечерського, який відмежовує право людини на репродукцію від репродуктивних прав і наголошує на взаємозв'язку цього права з іншими особистими немайновими правами. Науковець визначає право людини на репродукцію (відтворення) як фундаментальне особисте немайнове право на вільне, добровільне та індивідуальне прийняття рішень щодо реалізації репродуктивної функції, яке полягає у народженні або відмові від народження генетично споріднених дітей, визначенні їхньої кількості та інтервалів між народженнями, а також у використанні доступних репродуктивних технологій для досягнення зазначених цілей. Права, пов'язані з правом людини на репродукцію (відтворення), – це ті права, які спрямовані на забезпечення реалізації особою свого базового права на репродукцію, тоді як репродуктивні права становлять сукупність прав, якими особа наділена у сфері репродуктивної діяльності [13, с. 8].

На думку Т. Длугопольської, система репродуктивних прав має охоплювати такі складові: право на репродуктивний вибір; право на репродуктивне здоров'я; право жінки на штучне переривання вагітності; право на штучне запліднення та перенесення ембріона в організм жінки; право на донорство та збереження репродуктивних клітин; право на використання методу сурогатного материнства; право на стерилізацію; право на використання контрацептивних засобів; право на профілактику та лікування безпліддя; право на інформацію про репродуктивні права; право на конфіденційність відомостей щодо реалізації репродуктивних прав; право на захист репродуктивних прав [13, с. 8].

Отже, враховуючи вищевикладене, право на материнство (батьківство) особа може реалізувати за допомогою

права на репродукцію, використавши при цьому окремі репродуктивні права у сфері репродуктивної діяльності. У системі особистих немайнових прав право на репродукцію є похідним від права на материнство і права на батьківство. А останні, у свою чергу, входять до змісту права на життя, яке є природним правом людини. Оскільки всі перелічені права є особистими немайновими, вони нерозривно пов'язані з особою носієм і не можуть бути передані третім особам.

У зв'язку із цим необхідним є з'ясування питання правового статусу ембріону *in vitro*, оскільки від цього буде залежати, зокрема, і виникнення щодо останнього спадкових прав.

Правовий статус ембріону національним законодавством України не визначений. Наказ МОЗ № 787 від 09.09.2013 року [12] ембріон відносить до біологічного матеріалу пацієнта/пацієнтів, поширюючи на нього правовий режим речі як об'єкта цивільного права. Як зазначає Крушельницька Г., створення ембріонів *in vitro* відбувається виключно за договором про надання медичних послуг з лікування безпліддя із застосуванням ДРТ, що за своєю правовою природою здебільшого є специфікацією і право власності на них виникає не у закладу охорони здоров'я, а у пацієнтів [14, с. 117]. Розглядаючи ембріони *in vitro* як об'єкт цивільних прав, науковиця стверджує, що можливість включення їх до складу спадщини залежить від наявності або відсутності генетичного зв'язку спадкодавця з ембріонами *in vitro*. Зокрема, у справі «Паррілло проти Італії» (2002) Європейський суд з прав людини зазначив, що ембріони *in vitro* містять генетичний матеріал відповідної особи і тому становлять складову частину генетичного матеріалу цієї людини та її біологічної ідентичності. Крім того, використання таких ембріонів нерозривно пов'язано із особистими немайновими репродуктивними правами людини на батьківство та материнство, які, у свою чергу, не включаються до складу спадщини. Саме тому право власності на ембріони *in vitro*, що генетично пов'язані з особою спадкодавця, не можуть включатися до складу спадщини за замовчуванням, а їхня доля після смерті одного або обох потенційних батьків має вирішуватися відповідно до положень договору із закладом охорони здоров'я, у якому відбувалося лікування із застосуванням ДРТ [15, с. 119-120].

У своєму дослідженні Н. Бондаренко-Зелінська, М. Бориславська, О. Трач вказують, що одним з найбільш дискусійних питань у сфері спадкування є питання про включення до складу спадщини генетичних матеріалів спадкодавця та ембріонів, підданих криозбереженню. Вчені погоджуються з думкою, що перевага повинна бути на боці того, хто бажає продовження репродуктивної програми з метою народження дитини. Тому у випадку, якщо виявляється інформація про наявність у складі спадщини прав на ембріон, слід перевірити, чи є особи, повноважні вирішувати подальшу правову долю ембріона [15].

Тож, повертаючись до висловленої нами думки про правовий статус ембріона і про необхідність врахування у спадкових правовідносинах якості спадкоємця особи, повноважної вирішувати його подальшу правову долю, зазначимо, що до таких осіб можна віднести тільки повнолітніх чоловіка (жінку) (подружжя або одного з них), які брали участь і надавали згоду на застосування щодо себе допоміжних репродуктивних технологій.

Отже, враховуючи викладене, ми дійшли наступних висновків.

Право на материнство і право на батьківство входять до системи особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування фізичної особи, та становлять елемент змісту права на життя. Ці права мають цивільно-правову природу, вони передусім батьківським правам, які виникають з моменту народження дитини і мають сімейно-правовий характер. Право на материнство (батьківство)

права виникає з приводу здійснення жінкою (чоловіком) їх репродуктивної функції.

Похідними від права на материнство і права на батьківство є репродуктивні права, зокрема, право на застосування допоміжних репродуктивних технологій. Репродуктивні права мають комплексний характер, тісно пов'язані з особистими немайновими правами і впливають зі змісту права особи на материнство (ст. 49 Сімейного кодексу України) та права на батьківство (ст. 50 Сімейного кодексу України).

Оскільки всі перелічені права є особистими немайновими, вони нерозривно пов'язані з особою носієм і не можуть бути передані третім особам, у тому числі не можуть входити до складу спадщини.

Через юридичну невизначеність правового статусу ембріону *in vitro* правового значення набуває з'ясування факту належності особи, яка повноважна вирішувати подальшу його правову долю. Такими особами, згідно національного законодавства України, можуть бути подружжя (один із подружжя), які мають з ембріоном генетичний зв'язок.

Тож, повертаючись до вищевказаного судового рішення зазначимо, що суд неправомірно визнав за батьками померлого чоловіка право власності на кріоконсервовані ембріони, оскільки останні не можуть реалізувати право на батьківство свого померлого сина. Це право входить до змісту цивільної правоздатності, є особистим немайновим правом, за життя належить конкретній фізичній особі і припиняється внаслідок її смерті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Центрального районний суд міста Дніпра від 08.09.2025 року (справа № 203/4924/23/провадження № 2/0203/73/2025). База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/130344534> (дата звернення 10.10.2025).
2. Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін. Сімейне право України: підручник /за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. Х.: Право, 2012. 322 с.
3. Ганкевич О.М. Поняття батьківства та материнства у сімейно-правовій доктрині. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 36. С. 89-99.
4. Яцюк А.Р. Право на батьківство та материнство як особисті немайнові права. *Правова держава*. 2023. № 49. С. 101-112.
5. Оксанюк О. Поняття та зміст права на материнство у правовій доктрині та судовій практиці. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 1 (37). С. 202-206.
6. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. База даних «Законодавство України». URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 20.11.2025).
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 20.11.2025).
8. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 20.11.2025).
9. Європейська конвенція з прав людини : Дата підписання 4 листопада 1950 року. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.11.2025).
10. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 20.11.2025).
11. «Основи законодавства України про охорону здоров'я» : Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 20.11.2025).
12. «Про затвердження порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» : Наказ МОЗ від 09 вересня 2013 року № 787. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13> (дата звернення: 20.11.2025).
13. Bielova M., Bielov B. Legal regulation of human reproductive rights: theoretical foundations and practical aspects of the use of assisted reproductive technologies. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2025. № 2. С. 6-12.
14. Крушельницька Г. Особливості виникнення права власності на ембріони людини *in vitro*. *Юридичний вісник*. 2021 рік. №1. С. 115-123. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v1_2021/15.pdf (дата звернення 20.11.2025).
15. Бондаренко-Зелінська Н., Бориславська М., Трач О. Передумови виникнення процесуальних правовідносин щодо визнання спадщини відумерлою. *Університетські наукові записки*. 2021 рік. №5 (83). С. 39 – 61.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ЗМІНА ТА РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ: ВИДИ, ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ

MODIFICATION AND TERMINATION OF CONTRACTS AS A REMEDY: TYPES, LEGISLATIVE FRAMEWORK, AND PRACTICE

Деледівка С.Г., д.філос. в гал. права,
докторант

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»
orcid.org/0009-0009-6597-1856

У статті досліджується такий спосіб захисту цивільного права як зміна і розірвання договору. Стверджується, що з метою визначення ознак застосування цього способу захисту його можна поділити на такі три види: зміна або розірвання договору, що не пов'язане з порушенням його умов; зміна та розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин; зміна та розірвання договору у разі істотного порушення договору другою стороною.

В роботі зроблено висновок, що надане законом право на розірвання договору без його порушення іншою стороною є проявом захисту більш слабкої сторони у договірних відносинах, необхідністю врахування правової природи певних договорів, а також їх юридичними або економічними особливостями, які не допускають можливості застосування у повному обсязі принципу *pacta sunt servanda*.

Визначені ознаки застосування такого способу захисту прав як зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин, зокрема зовнішність та незалежність таких обставин від сторін договору, а також їх непередбаченість; їх виникнення після укладання договору; суттєвість і надзвичайність; невідворотність; відсутність вини сторін договору; спрямованість на відновлення балансу інтересів сторін договору та підтримання договірної рівноваги; виконання корегувальної функції в умовах екстрених та надзвичайних змін. З'ясовано, що істотна зміна обставин не пов'язана з неможливістю виконання договору, а порушує договірний баланс інтересів сторін та призводить до подальшої невідповідності або ускладнень виконання договору для однієї із сторін.

Обґрунтовується необхідність виключення з ЦК України правила ч. 4 ст. 653 ЦК України, яке передбачає неможливість вимагати повернення того, що було виконане сторонами за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, як такого, що не має свого застосування в судовій практиці і не відповідає таким основним засадам цивільного законодавства як добросовісність, розумність і справедливність.

Ключові слова: способи захисту прав, договір, зміна та розірвання договору, істотна зміна обставин.

The article examines the remedy of contract modification and termination under civil law. It is argued that, for the purpose of identifying the conditions for applying this remedy, it may be categorized into three distinct types: (1) modification or termination of a contract not related to a breach of its terms; (2) modification or termination due to a material change of circumstances; and (3) modification or termination in case of a fundamental breach of contract by the other party.

The study concludes that the legal provision allowing termination of a contract without any breach by the other party serves to protect the weaker party in contractual relations. It also reflects the need to consider the legal nature of certain contracts and their specific legal or economic features, which may not permit full application of the *pacta sunt servanda* principle.

The article identifies the distinguishing features of contract modification or termination due to a material change of circumstances. These include the external and independent nature of the circumstances; their unforeseeability; occurrence after the contract was concluded; substantial and extraordinary nature; inevitability; absence of fault by either party; the purpose of restoring the contractual balance between the parties; and the corrective function of such remedy in situations of emergency or drastic change. It is clarified that a material change of circumstances does not make performance impossible but disturbs the balance of interests, rendering performance significantly more burdensome or disadvantageous for one party.

The author also argues for the removal of Article 653(4) of the Civil Code of Ukraine, which prohibits the restitution of what was performed under the obligation before the contract was modified or terminated. This provision is considered obsolete, inapplicable in judicial practice, and contrary to the fundamental principles of civil legislation such as good faith, reasonableness, and fairness.

Key words: remedies, contract, contract modification and termination, material change of circumstances.

Постановка проблеми. У всій історії розвитку приватного права одним з визначальних його принципів є *pacta sunt servanda* або обов'язковість укладених договорів. Зазначений принцип в повному обсязі притаманний і цивільному праву України, однак не завжди він має абсолютний характер. Порушення умов договорів, істотна зміна обставин договірних відносин, а також інші випадки, передбачені законом або укладеним договором можуть мати наслідком його розірвання або зміну, тобто іншими словами відступ від основоположного принципу *pacta sunt servanda*.

В умовах постійних зовнішніх криз з якими стикаються українське суспільство і економіка, міцність та сталість договірних зв'язків є однією із заповунок їх функціонування. З іншого боку зовнішні кризові причини в багатьох випадках стають причиною необхідності зміни або припинення договірних зобов'язань. Крім того, застарілі і такі, що не відповідають основним засадам цивільного законо-

давства наслідки розірвання договорів потребують свого доктринального переосмислення та внесення відповідних законодавчих змін. Саме тому такому способу захисту прав як зміна і розірвання договору має приділятися посилена увага в науці цивільного права для формулювання відповідних висновків для практики правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Захист цивільних прав, способи такого захисту висвітлювались в дисертаційних, монографічних та поточних теоретичних дослідженнях. Зокрема можна виділити роботи таких науковців як Васильченко В. В., Дзера І. О., Комаров В. В., Кот О. О., Кузнецова Н. С., Майданик Р.А., Спасибо-Фатеева І. В., Стефанчук М. О., Харитонов Є. О., Харченко Г. Г., Ярема А. Г.

Такому способу захисту як зміна і розірвання договору приділялась увага такими авторами як Бобошко О. О., Боднар Т. В., Возняковська К. А., Крат В. І., Примаєв В. Д., Чабан О. М., Ярема А. Г. та іншими дослідниками.

Однак велика кількість зовнішніх кризових явищ в умовах нинішньої української дійсності зумовлює необхідність продовження дослідження цього способу захисту прав.

Метою даної статті є огляд теоретичного матеріалу та судової практики щодо застосування такого способу захисту права як зміна та розірвання договору, класифікація видів зміни і розірвання договору та формулювання відповідних висновків, направлених на подолання законодавчих прогалин та удосконалення практики правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає Т.В. Боднар, в Україні принцип класичного цивільного права *pacta sunt servanda* поступово обмежується доктриною *clausula rebus sic stantibus* (застереження щодо незмінності обставин), посиланнями на необхідність добросовісного, розумного і справедливого виконання договірних зобов'язань. Подібне обмеження, відмова від принципу «святості» договору спостерігається в багатьох зарубіжних країнах і всіяко теоретично обґрунтовується правознавцями [3, с. 179].

Відповідно до п. 5, 6 частини першої ст. 16 Цивільного кодексу України [19], способами захисту прав можуть бути зміна правовідношення та припинення правовідношення. Крім того в силу п. 1, 2 частини першої ст. 611 ЦК України, наслідками порушення зобов'язань можуть стати... розірвання договору, а також зміна умов зобов'язання. Таким чином, одним із способів захисту права є вимога про зміну або розірвання договору, що може бути як пов'язана, так і не пов'язана з винною поведінкою сторони договору, порушенням або відсутністю порушення договірних зобов'язань.

В цій статті увага буде зосереджена на застосуванні відповідних способів захисту в юрисдикційній, зокрема судовій формі, хоча подібні способи можуть мати застосування і при здійсненні самозахисту. Крім того, зміна договору та розірвання договору хоча і є близькими способами захисту, однак з токи зору підстав і наслідків застосування мають певні відмінності. Як слушно зазначає Т. В. Боднар, з двох можливих варіантів рішення суду про розірвання договору або його зміну – пріоритет надається першому. Пояснюється це тим, що виносячи рішення суду про зміну умов договору, суд тим самим зобов'язує сторону виконувати договір на неприйнятних для неї умовах [3, с. 161]. Додатково до цього висновку варто додати, що судові рішення про зміну договору є винятковим випадком впливу в принцип договірної свободи та автономії волі сторін і тому застосовуватися він має у виключних і чітко передбачених законом випадках. Однак з методологічної точки зору, з точки зору правової суті цих способів захисту прав, вони будуть розглядатись спільно.

Аналіз теоретичних джерел, законодавства та відповідної практики правозастосування дозволяє виділити види такого способу захисту права як зміна і розірвання договору в цілях їх найоптимальнішого розгляду, зокрема: зміна або розірвання договору, що не пов'язане з порушенням його умов, або зміна і розірвання не за загальним правилом, передбаченим ч. 2 ст. 651 ЦК України; зміна та розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин; зміна та розірвання договору у разі істотного порушення договору другою стороною згідно ч. 2 ст. 651 ЦК України.

Перш ніж перейти до викладення основного матеріалу, варто зупинитися на загальних юридичних ознаках і особливостях застосування такого способу захисту права як зміна та розірвання договору. Насамперед стосовно конкуренції позовних вимог, стосовно вибору належного способу захисту права треба мати на увазі таку, що стало вже доктринальною, позицію про розмежування речових та зобов'язальних способів захисту прав. Як зазначає І. В. Спасибо-Фатеева, аксіоматичним в українській правовідомості є те, що за наявності між сторонами спору зобов'язальних або договірних правовідносин, речові позови не заявляються, адже спори між контрагентами будуть договірними [15, с. 366].

В. І. Крат, здійснюючи щорічний огляд судової практики касаційних судів, приводить приклад неправильного

застосування способу захисту в орендних земельних правовідносинах, відзначаючи зокрема наступне. Негаторний позов розглядається у вітчизняній цивілістиці як класичний речовий спосіб захисту права власності (речовий позов, *actio in rem*). З цих причин він може бути пред'явлений лише для захисту абсолютного суб'єктивного цивільного права в абсолютному речовому правовідношенні, коли власник-позивач та правопорушник-відповідач не перебувають між собою у договірних чи в інших зобов'язальних правовідносинах, або ж такі правовідносини між ними не стосуються вчиненого порушення права власності. Отже, обґрунтованими є твердження про те, що позов про розірвання договору оренди земельної ділянки належить до зобов'язально-правових способів захисту, оскільки між сторонами існують договірні правовідносини [7, с. 366].

Таким чином, зміна та розірвання договору є класичним договірним способом захисту прав і застосування в подібних договірних відносинах елементів речових способів захисту судовою практикою не підтримується. Цей висновок про договірний характер цього способу захисту є однозначним і у теорії. Для загальної юридичної характеристики цього способу захисту прав не менш важливим є визначення механізму і порядку його застосування. До недавнього часу в силу ч. 2 ст. 188 Господарського кодексу України [5] діяло правило, що сторона договору, яка вважала за необхідне змінити або розірвати договір, повинна надіслати пропозиції про це другій стороні за договором. Певні варіанти тлумачення судами цієї норми зводились до висновку, що до ініціювання судового процесу із застосуванням цього способу захисту є необхідним дотримання відповідного досудового порядку врегулювання спору. Аналогічний висновок підтримує в своєму дисертаційному дослідженні і О. О. Бобошко [1, с. 180].

Однак згідно із Законом України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб і їхніх об'єднань у перехідний період» від 9 січня 2025 року [17] ГК України втратив чинність і тому застосування відповідного досудового порядку не є обов'язковим. Крім того, ще в період чинності ГК України Верховний Суд змінив вектор судової практики, надавши пріоритет у правозастосуванні ЦК України. Так ВП ВС в постанові від 08.09.2020 у справі № 920/418/19 відступила від правового висновку Касаційного цивільного суду щодо моменту виникнення підстав для захисту права сторони договору на внесення змін або розірвання такого договору в судовому порядку, визначивши, що право особи на звернення до суду для внесення змін у договір (чи його розірвання) у передбаченому законом випадку відповідає визначенням статтею 16 ЦК України способом захисту і не може ставитися в залежність від поінформованості про позицію іншої сторони чи волевиявлення іншої сторони щодо внесення змін або розірвання такого договору [9].

Отже, зміна та розірвання договору є класичним договірним способом захисту права, до якого не можуть бути прийнятними елементи речово-правових способів захисту, застосування для яких досудового порядку вирішення спору в будь-яких формах не є обов'язковим.

За загальним правилом ч. 2 ст. 651 ЦК України, договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Загальний характер цієї норми не виключає спеціальних правил щодо застосування цього способу захисту, як пов'язаних, так і не пов'язаних із порушенням договірних умов. Отже, першим підвидом цього способу захисту є випадки його застосування при відсутності порушень умов договору та спеціальні в порівнянні із ч. 2 ст. 651 ЦК України випадки його зміни або розірвання.

Як зазначив КГС ВС в постанові від 08.06.2021 у справі № 903/242/20, іншими підставами для зміни або розірвання договору в судовому порядку, крім істотного порушення умов договору, відповідно до частини 2 статті 651 Цивільного кодексу України є випадки, встановлені законом або

договором, і настання таких випадків зумовлює право сторони договору ініціювати в судовому порядку питання зміни чи припинення договірних правовідносин [12]. В. І. Крат, досліджуючи застосування в судовій практиці ст. 620 ЦК України в частині примусу до виконання обов'язку щодо передачі речі приводить приклад неможливості застосування цього способу захисту. Зокрема, якщо позичкодавець не виконує обов'язку передати річ у користування, друга сторона має право вимагати *розірвання* договору позички та відшкодування завданих збитків [8, с. 301].

Згідно ст.ст. 849, 852, 858 ЦК України при порушенні великого спектру обов'язків виконавцем у підрядних відносинах, зокрема порушення строків або етапів виконання робіт, відступу від умов договору підряду, якісного рівня виконаних робіт замовник має право відмовитися від договору, вимагати в судовому порядку зміни або розірвання договору. Аналогічні правила, хоча і з меншою конкретизацією наслідків невиконання, встановлені щодо порушення договорів про надання послуг, доручення, комісії та інших договірних зобов'язань. У зазначених випадках зміна або розірвання договору обумовлюється застосуванням спеціальних законодавчих правил і до відповідних відносин загальною нормою ч. 2 ст. 651 ЦК України не підлягає застосуванню.

ЦК України, норми інших законів передбачають велику кількість випадків для права однієї із сторін вимагати зміни або розірвання договору за відсутності порушень договірних умов іншою стороною. Це зокрема передбачені ст. 707 ЦК України права споживача на обмін або повернення непродовольчого товару належної якості; розірвання договору довічного утримання (догляду) набувачем у зв'язку з неможливістю його подальшого виконання, що передбачене ст. 756 ЦК України; передбачені ст. ст. 790, 825 ЦК України права наймача відмовитися від договору прокату і повернути річ наймодавцеві у будь-який час, а також права наймача житла у будь-який час відмовитися від договору найму, письмово попередивши про це наймодавця за три місяці та багато інших передбачених законом випадків. До 2015 року закон надавав право фізичній особі вимагати дострокового повернення строкового банківського вкладу.

Надане законом право на розірвання договору без його порушення іншою стороною є проявом захисту більш слабкої сторони у договірних відносинах, необхідністю врахування правової природи певних договорів, а також їх юридичними або економічними особливостями, які не допускають можливості застосування у повному обсязі принципу *pacta sunt servanda*. Зміна або розірвання договору, підставою яких є спеціальні передбачені законом підстави, виключає застосування до відповідних спірних відносин загального правила, передбаченого ч. 2 ст. 651 ЦК.

Зміна та розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин є, з одного боку, одним з найбільш досліджуваних видів припинення або зміни договірних зобов'язань. З іншого боку цей випадок зміни або розірвання договору є найбільш складним і невизначеним з огляду на наявність оціночних термінів і категорій, з огляду на різноманітність договірних правовідносин, що в свою чергу має своїм наслідком неоднозначність та нестабільність судової практики. Так, відповідно до ч. 2 ст. 652 ЦК України, розірвання або зміна договору можуть мати місце за наявності одночасно таких умов: 1) в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане; 2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися; 3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору; 4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона.

Використання законодавцем конструкцій на кшталт «сторони виходили з того», «при всій турботливості

та обачності», «співвідношення майнових інтересів сторін» та інші призводить до занадто широкого обсягу дискреції при розгляді відповідних судових спорів, а також до певної неоднозначності судової практики. Однак зміст цитованих норм цивільного закону дозволяє зробити очевидний висновок, що зміна або розірвання договору із зазначених підстав не мають своєю причиною порушення договірних зобов'язань його сторонами. Методологічно важливим в цьому аспекті є висновок Т. В. Боднар, що особливість зміни та розірвання договору за істотною зміною обставин полягає в тому, що захищається не порушене право сторони, а її майновий інтерес, що виявився порушеним не контрагентом, а внаслідок настання *зовнішніх* обставин [2, с. 117].

Ця зовнішність або незалежність таких обставин від сторін договору є ключовою ознакою застосування цього способу захисту прав при його аналізі в науковій літературі. Такого самого висновку із певними уточненнями та деталізацією мети та наслідків цього виду зміни і розірвання договору дотримуються в своїх роботах О. О. Кот [6, с. 348], та О. О. Бобошко [1, с. 178].

Аналіз цитованих наукових джерел та відповідних норм цивільного закону дозволяє виокремити ознаки, які є одночасно підставами застосування такого способу захисту прав, як зміна або розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин: зовнішність та незалежність таких обставин від сторін договору; непередбаченість; їх виникнення після укладання договору; суттєвість і надзвичайність; невідворотність; відсутність вини сторін договору; спрямованість на відновлення балансу інтересів сторін договору та підтримання договірної рівноваги; виконання корегувальної функції в умовах екстрених та надзвичайних змін. Методологічно важливим на переконання автора є висновок, що істотна зміна обставин не пов'язана з *неможливістю* виконання договору, а порушує договірний баланс інтересів сторін та призводить до подальшої невідповідності або ускладнень виконання договору для однієї із сторін.

Як було зазначено вище, використання оціночних категорій досліджуваного інституту цивільного права призводить до доволі неоднозначної судової практики. Тому є вкрай важливим розмежування змінених обставин, які в одному випадку визнаються істотними і такими, що призводять до зміни або розірвання договору та обставин, які не призводять до зазначених наслідків.

Так, В. Примака, аналізуючи відповідну судову практику приводить приклад невизнання відповідної зміненої обставини такою, що може призвести до розірвання договору. Укладаючи в умовах проведення антитерористичної операції договір про купівлю різниці перетоків електричної енергії з контрольованої на неконтрольовану частину території України, позивач розумів і приймав на себе відповідний ризик, що впливав з фактичних обставин, оскільки зазначені в позовній заяві обставини не були непередбачуваними [16, с. 46]. В. І. Крат вказує на неналежність до обставин, що можуть призводити до зміни або розірвання договору коливання валютного курсу [8, с. 202], В. Гончаренко [4, с. 101] і О. О. Бобошко [1, с. 181] – світову фінансову кризу. Очевидно, що до таких обставин не можуть належати самі по собі, тобто бути відірваними від конкретних обставин кожного договірного зобов'язання, пандемія та навіть повномасштабне вторгнення на територію нашої держави.

Тому надзвичайно інформативними є приклади конкретних обставин, де відповідні зміни можуть вважатись істотними і такими, що мають наслідком розірвання договору. Так, В. Гончаренко наводить перелік таких можливих випадків. Це зокрема, виняткові випадки незамінності товарів, робіт та послуг, які надаються третіми особами за об'єктивними підставами відмови останніх від виконання зобов'язань за відсутності альтернативних джерел постачання; розірвання договору генеральним підрядником із підрядником, як підстава для розірвання відповідних договірних зв'язків із субпідрядником; відкликання

банківської ліцензії у банку, як підстава для припинення зобов'язань за банківською гарантією [4, с. 102]. Додатково до зазначеного переліку можна додати вилучення державою з цивільного обігу певних об'єктів цивільних прав, заборона експорту або імпорту відповідних товарів, введення або зміна порядку державного регулювання цін тощо. Однак в цілому такі випадки можуть підпадати як під *ускладненість* подальшого виконання зобов'язань, так і до *об'єктивної неможливості* подальшого виконання, розмежування яких виходить за межі предмету даного дослідження.

Отже, визначення змінених обставин як істотних, наявності чи відсутності підстав для зміни або розірвання договору встановлюється в кожному конкретному випадку в залежності від вищевказаних ознак, а саме: зовнішність та незалежність таких обставин від сторін договору; непередбаченість; їх виникнення після укладання договору; суттєвість, надзвичайність та невідворотність; відсутність вини сторін.

Правова і фактична ситуація, передбачена ч. 2 ст. 651 ЦК України є наступним і останнім видом такого способу захисту як зміна і розірвання договору, а саме зміна і розірвання на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною. Законодавець додатково обумовлює, що істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору.

О. О. Кот, досліджуючи цей договірний спосіб захисту прав зазначає, що оціночне поняття істотності порушення договору законодавець розкриває за допомогою іншого оціночного поняття – інша сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладанні договору. Вина сторони, що припустилася порушення договору (як суб'єктивний чинник) не має будь-якого значення і для оцінювання порушення як істотного, і для виникнення права вимагати розірвання договору. Іншим критерієм істотного порушення договору закон визнає розмір заподіяної порушенням шкоди [7, с. 344].

Схожої думки дотримується О. М. Чабан, який до критеріїв істотного порушення договору відносить: факт порушення договору, незалежно від вини; наявність шкоди; співвідношення того, на що розраховувала сторона, укладаючи договір та того, що вона реально отримала [20, с. 286]. Об'єктивність обставин, що слугують підставами для розірвання договору в силу припису ч. 2 ст. 651 ЦК України, а також незалежність їх виникнення від вини сторін підтверджується і актуальною судовою практикою.

Так, КГС ВС в п. 46 постанови від 18.02.2020 року у справі № 902/364/19 зазначив, що істотність порушення визначається виключно за об'єктивними обставинами, що склалися у сторони, яка вимагає розірвання договору. У такому випадку вина (як суб'єктивний чинник) сторони, що припустилася порушення договору, не має будь-якого значення і для оцінки порушення як істотного, і для виникнення права вимагати розірвання договору на підставі частини 2 статті 651 ЦК України [13]. ВП ВС дотримуються аналогічної правової позиції в п. 117 постанови від 16.02.2021 року у справі № 910/2861/18 [10].

Отже для розірвання в судовому порядку договору у зв'язку із істотним його порушенням однією із сторін достатньо об'єктивних і незалежних від вини порушника обставин, пов'язаних із завданням шкоди іншій стороні договору і позбавлення цієї сторони того, на що вона розраховувала при його укладанні. Хоча вина в цьому випадку розірвання договору не має вирішального значення, однак на відміну від інших підстав для такого розірвання, а саме у зв'язку з істотною зміною обставин та за спеціальних передбачених законом підстав, вона в більшості випадків наявна у сторони порушника договірних зобов'язань.

В аспекті предмета даного дослідження є інформативними та показовими також випадки із судової практики, де суди відмовляли в позові про розірвання договору у зв'язку із кваліфікацією порушення як неістотного, або з причин

особливої правової природи договірних зобов'язань, чи об'єкту такого зобов'язання. Так ВП ВС в постанові від 8.09.2020 року у справі № 916/667/18 зробила висновок, що такий спосіб захисту, як розірвання договору, що вже частково виконаний з боку продавця, який передав товар, і покупця, який прийняв товар, не відповідає суті порушення договору, що полягає в несплаті грошових коштів. Крім того, такий спосіб захисту, як розірвання договору, може бути використаний продавцем не з метою відновлення його права на одержання грошових коштів, а з метою невинновданого збагачення, якщо, наприклад, ринкова ціна на продане майно збільшилася, в тому числі завдяки його поліпшенню покупцем [11].

Наразі все частіше в практиці Верховного Суду мають місце правові позиції про неможливість безпосереднього застосування ч. 2 ст. 651 ЦК України стосовно договорів, об'єктами яких є деякі види речових прав. Так в ухвалі ККС ВС від 17.09.2024 року у справі № 390/25/22 категорично стверджується, що тлумачення статті 412 ЦК України та частини дев'ятої статті 102-1 ЗК України дає підстави для висновку, що емфітевзис, як один із найбільш міцних речових прав після права власності, може бути припинений за рішенням суду та лише у випадках і з підстав, встановлених законом. Тому загальні умови та підстави розірвання договору, які визначені у главі 53 ЦК України, зокрема, у разі істотного порушення договору другою стороною (частина друга статті 651 ЦК України) не можуть застосовуватися для встановлення наявності підстав для припинення емфітевзису, як речового права, якщо інше прямо не передбачено законом для емфітевзису [18]. Вбачається що подібне правозастосування повинно мати місце і стосовно такого речового права як суперфіцій.

Частина четверта ст. 653 ЦК України встановлює загальне правило для всіх видів розірвання договору відповідно до якого сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом. Таке інше встановлено при розірванні договору у зв'язку з істотною зміною обставин (справедливий розподіл між сторонами витрат). Однак це загальне правило майже не застосовується на практиці з огляду на його неадекватний предмету регулювання характер. Вже в одному з перших коментарів ЦК України колективу науковців і суддів Верховного Суду України відзначалось, що наведене загальне правило є занадто жорстким і треба шукати можливості приведення його у більшу відповідність до принципів добросовісності, розумності і справедливості [21, с. 803].

Як зазначає В. Гончаренко, хоча сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконано ними за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору, суд, на вимогу будь-якої із сторін, може визначити наслідки розірвання договору виходячи з необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору [4, с. 104]. В ході розвитку практики розгляду відповідної категорії справ суди все частіше не застосовують прямо ч. 4 ст. 653 ЦК України, а до відносин сторін субсидіарно застосовують правила ст. 1212 ЦК України.

Так, в постанові ККС ВС від 25.03.2020 року у справі № 537/4259/15 судовою колегією було зазначено, що тлумачення частини третьої статті 651, частини четвертої статті 653, пункту 3 частини третьої статті 1212 ЦК України свідчить, що якщо одна із сторін договору передала у власність іншій стороні певне майно (сплатила кошти) і судом встановлено порушення еквівалентності зустрічного надання внаслідок невиконання або неналежного виконання своїх обов'язків однієї із сторін, сторона, що передала майно (сплатила кошти), має право вимагати повернення переданого іншій стороні в тій мірі, в якій це порушує погоджену сторонами еквівалентність зустрічного надання [14]. Зазначене правозастосування підтримується і іншими касаційними судами при розгляді аналогічних справ.

Підсумовуючи викладене в цій частині є всі підстави зазначити про необхідність виключення з ЦК України правила ч. 4 ст. 653 як такого, що не відповідає таким основним засадам цивільного законодавства як добросовісність, розумність і справедливість.

Дослідження такого способу захисту прав як зміна та розірвання договору дозволяє зробити ряд наступних **висновків**.

Зміна та розірвання договору є класичним договірним способом захисту прав, застосування для якого досудового порядку вирішення спору в будь-яких формах не є обов'язковим. Цей спосіб захисту можна поділити на такі види: зміна або розірвання договору, не пов'язане з порушенням його умов; зміна та розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин; зміна та розірвання договору у разі істотного порушення договору другою стороною.

Надане законом право на розірвання договору без його порушення іншою стороною є проявом захисту більш слабкої сторони у договірних відносинах, необхідністю врахування правової природи певних договорів, а також їх юридичними або економічними особливостями, які не допускають можливості застосування у повному обсязі принципу *pacta sunt servanda*.

Ознаками, які є одночасно підставами застосування такого способу захисту прав як зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин є: зовнішність та незалежність таких обставин від сторін договору, а також

їх непередбаченість; їх виникнення після укладання договору; суттєвість і надзвичайність; невідворотність; відсутність вини сторін договору; спрямованість на відновлення балансу інтересів сторін договору та підтримання договірної рівноваги; виконання корегульованої функції в умовах екстрених та надзвичайних змін. Істотна зміна обставин не пов'язана з неможливістю виконання договору, а порушує договірний баланс інтересів сторін та призводить до подальшої невідповідності або ускладнень виконання договору для однієї із сторін.

Для розірвання в судовому порядку договору у зв'язку з істотним його порушенням однією із сторін достатньо об'єктивних і незалежних від вини порушника обставин, пов'язаних із завданням шкоди іншій стороні договору і позбавлення цієї сторони того, на що вона розраховувала при його укладанні. Хоча вина в цьому випадку розірвання договору не має вирішального значення, однак на відміну від інших підстав для такого розірвання, а саме у зв'язку з істотною зміною обставин та за спеціальних передбачених законом підстав, вона в більшості випадків наявна у сторони порушника договірних зобов'язань.

Правило ч. 4 ст. 653 ЦК України, яке передбачає неможливість вимагати повернення того, що було виконане сторонами за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору не має свого застосування в судовій практиці і підлягає виключенню з ЦК України як таке, що не відповідає таким основним засадам цивільного законодавства як добросовісність, розумність і справедливість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобошко О.О. Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Одеса, 2019. 195 с.
2. Боднар Т.В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 113-118.
3. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань в цивільному праві. Монографія. К.: Юрінком Інтер, 2005. 272с.
4. Гончаренко В. Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 100-107.
5. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n1608> (дата звернення: 30.09.2025)
6. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики. Монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.
7. Крат В.І. Трохи про приватне право в судовій практиці 2022. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Glossema_2022.pdf (дата звернення – 31.10.2025).
8. Крат В.І. Трохи про приватне право в судовій практиці 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Glossema_2023.pdf (дата звернення – 16.10.2025).
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 вересня 2020 року, справа № 920/418/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270717> (дата звернення – 31.10.2025).
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 лютого 2021 року, справа № 910/2861/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95439658> (дата звернення – 5.11.2025).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 вересня 2020 року, справа № 916/667/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92284198> (дата звернення – 5.11.2025).
12. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 8 червня 2021 року. Справа № 903/242/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97770866> (дата звернення – 31.10.2025).
13. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 18 лютого 2020 року. Справа № 902/364/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87713164> (дата звернення – 5.11.2025).
14. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 25 березня 2020 року. Справа №5 537/4259/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88461090> (дата звернення – 5.11.2025).
15. Право власності: способи захисту прав крізь призму судової практики: монографія/ за ред. І.В. Спасибо-Фатеевої. Харків: ЕКУС, 2023. – 616 с.
16. Примак В.Д. Розірвання договору як спосіб цивільно-правового захисту в кризових умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 43-48.
17. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб і їхніх об'єднань у перехідний період. Закон України від 9 січня 2025 року № 4292-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text> (дата звернення – 20.07.2025).
18. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17 вересня 2024 року, справа № 390/25/22– URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121957727> (дата звернення: 5.11.2025).
19. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
20. Чабан О.М. Підстави для розірвання договору за цивільним законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 285-288.
21. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України/ А.Г. Ярема та ін. Севастополь, А.С.К., 2004, 928 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

**ВИЗНАННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ БЕЗВІСНО ВІДСУТНЬОЮ
ТА ОГОЛОШЕННЯ ПОМЕРЛОЮ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ****RECOGNITION OF A NATURAL PERSON AS MISSING AND DECLARED DEAD:
COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS**

Заяць І.О., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0009-8483-3811

Кальченко А.С., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0001-6189-9086

Стаття присвячена дослідженню правового регулювання процедур визнання особи безвісти відсутньою та оголошення особи померлою, що набули особливої актуальності в умовах повномасштабного збройного вторгнення РФ в Україну. Масові випадки зникнення військовослужбовців, цивільних осіб на окупованих територіях та під час бойових дій зумовили необхідність оперативного і справедливого правового врегулювання таких ситуацій. Це важливо як для забезпечення соціального захисту родин зниклих осіб, так і для відновлення правової визначеності у сфері майнових, спадкових і сімейних відносин.

У статті проаналізовано норми національного законодавства України, що регулюють порядок визнання особи безвісти відсутньою та оголошення померлою, визначено їхні процесуальні особливості та проблеми практичного застосування в сучасних умовах війни.

Розглянуто три основні підходи до тлумачення безвісного зникнення: цивільно-правовий, який акцентує правову невизначеність та потребу в регулюванні через спеціальні процедури; кримінально-правовий, що розглядає зникнення як можливий наслідок злочинних дій; психологічний, який пояснює явище внутрішніми, емоційно-психологічними причинами, такими як психічна криза, бажання ізоляції або втеча від соціального тиску.

Особлива увага приділяється актуальності інституту в умовах війни в Україні, коли значно зросла кількість осіб, зниклих безвісти, а пошук ускладнюється через бойові дії, руйнування інфраструктури та відсутність доступу до територій.

Водночас у роботі проведено порівняльно-правовий аналіз регулювання аналогічних інститутів у США, Франції, Польщі, Німеччині, Великій Британії та Італії. Такий підхід дозволив виявити як спільні риси, так і відмінності у механізмах встановлення правового статусу зниклої особи та визначення юридичних наслідків її відсутності. Зокрема, у країнах континентальної правової системи (Польща, Італія) простежується більш формалізований порядок, тоді як у системі загального права (Велика Британія, США) переважає судовий розсуд та гнучкість у доказуванні факту смерті.

Ключові слова: фізична особа, визнання безвісно відсутньою, оголошення померлою, правовий інститут, місцезнаходження, збройний конфлікт, Німеччина, Польща, Італія, права людини.

The article is devoted to the study of the legal regulation of the procedures for declaring a person missing and declaring a person dead, which have become particularly relevant in the conditions of the full-scale armed invasion of the Russian Federation into Ukraine. Mass cases of disappearance of military personnel, civilians in the occupied territories and during hostilities have necessitated the prompt and fair legal regulation of such situations. This is important both for ensuring social protection of the families of missing persons and for restoring legal certainty in the sphere of property, inheritance and family relations.

The article analyzes the norms of the national legislation of Ukraine that regulate the procedure for declaring a person missing and declaring a person dead, identifies their procedural features and problems of practical application in modern war conditions.

Three main approaches to the interpretation of missing persons are considered: civil law, which emphasizes legal uncertainty and the need for regulation through special procedures; criminal law, which considers disappearance as a possible consequence of criminal acts; psychological, which explains the phenomenon by internal, emotional and psychological reasons, such as mental crisis, desire for isolation or escape from social pressure.

Particular attention is paid to the relevance of the institute in the conditions of the war in Ukraine, when the number of missing persons has increased significantly, and the search is complicated by hostilities, destruction of infrastructure and lack of access to territories.

At the same time, the work conducted a comparative legal analysis of the regulation of similar institutions in the USA, France, Poland, Germany, Great Britain and Italy. This approach allowed us to identify both common features and differences in the mechanisms for establishing the legal status of a missing person and determining the legal consequences of his absence. In particular, in countries with a continental legal system (Poland, Italy) a more formalized order is observed, while in the common law system (Great Britain, USA) judicial discretion and flexibility in proving the fact of death prevail.

Key words: natural person, recognition as missing, declared dead, legal institute, location, armed conflict, Germany, Poland, Italy, human rights.

Виклад основного матеріалу. Для захисту прав осіб, доля яких залишається невідомою, українське законодавство передбачає спеціальний правовий механізм – інститут визнання людини безвісно відсутньою. Цей інститут закріплений у низці нормативно-правових актів, що визначають, кого саме можна вважати безвісно відсутнім, за яких умов це можливо, яким є порядок такого визнання та які правові наслідки воно спричиняє.

Згідно з положеннями частини першої статті 43 Цивільного кодексу України, суд може визнати фізичну особу безвісно відсутньою, якщо протягом одного року за міс-

цем її постійного проживання відсутні будь-які достовірні відомості про її місцезнаходження [1].

У науковому та практичному правознавстві сформувалося декілька концептуальних підходів до тлумачення природи та змісту явища безвісного зникнення людини. Дослідники по-різному визначають правову та соціальну сутність цієї категорії, наголошуючи як на юридичних, так і на морально-психологічних її аспектах.

Один із ключових – цивільно-правовий підхід, який розглядає зникнення як стан невідомості щодо місця перебування особи, коли вона відсутня у звичному місці про-

живання, а будь-які достовірні дані про її життя чи смерть відсутні.

З позиції цивільного права, таке становище особи створює правову невизначеність, що потребує врегулювання через спеціальні юридичні процедури. У різних країнах світу встановлюються певні часові межі, після спливу яких людину можуть офіційно оголосити померлою – зазвичай цей період становить від одного до трьох років. Основою цього підходу є положення цивільного законодавства, зокрема норми Цивільного кодексу, які регламентують порядок визнання факту безвісної відсутності та наслідки такого рішення.

Водночас важливо усвідомлювати, що оголошення людини померлою – це не механічна чи формальна дія, а серйозний юридичний і моральний крок. Суд має отримати переконливі докази того, що протягом тривалого часу немає жодних звісток про особу – ні від неї самої, ні від третіх осіб, ні з офіційних джерел. Це рішення покликане забезпечити правову визначеність для близьких, спадкоємців, роботодавців чи кредиторів, але при цьому не заперечує надії на те, що людина може бути знайдена живою [2, с. 42].

Кримінально-правовий підхід до тлумачення феномену безвісного зникнення людини ґрунтується на припущенні, що така подія може бути результатом злочинних дій. У межах цієї концепції факт зникнення розглядається не лише як соціальне чи побутове явище, а насамперед як можливий наслідок кримінального правопорушення – умисного вбивства, викрадення людини, насильницького утримання чи іншого злочину проти життя, волі та безпеки особи.

У подібних випадках розслідування проводить поліція або інші органи досудового розслідування, які з'ясовують усі обставини події. Зникнення людини може мати як короткочасний, так і постійний характер, однак у кримінально-правовому аспекті головним є з'ясування, чи пов'язане воно з протиправними діями третіх осіб [3, с. 87].

Психологічний підхід до розуміння феномену безвісного зникнення особи базується на припущенні, що причини такого явища часто мають глибоко внутрішній, емоційно-психологічний характер. Іноді людина може зникнути не через зовнішні обставини чи злочин, а внаслідок власних душевних переживань, емоційного виснаження чи психічної кризи.

У межах цієї доктрини безвісне зникнення трактується як психологічна реакція на нестерпні життєві обставини, коли індивід, не знаходячи виходу з важкої ситуації, обирає ізоляцію.

Людина у стані глибокої емоційної напруги може свідомо залишити домівку, роботу, близьких, не повідомивши нікого про свої наміри. Вона ніби намагається почати нове життя або втекти від болісних спогадів, водночас не усвідомлюючи, що її зникнення стає трагедією для рідних [4, с. 148].

Після початку повномасштабної збройної агресії проти України питання дотримання та гарантування прав людини набуло особливої гостроти. Війна не лише змінила звичний хід життя мільйонів громадян, а й призвела до стрімкого зростання кількості осіб, зниклих безвісти, що стало однією з найбільш болючих соціально-правових проблем сьогодення.

Найскладнішою ситуація залишається у районах активних бойових дій, де пошук зниклих людей часто ускладнений небезпекою, зруйнованою інфраструктурою, відсутністю зв'язку та доступу до територій.

Законодавчо питання регулюється низкою нормативних актів. Зокрема, як вже зазначалося Цивільний кодекс України [1] та Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» визначають категорії осіб, які вважаються зниклими безвісти, та регла-

ментують порядок подання заяв про розшук, а також права та обов'язки держави у таких випадках [5].

Так, «особа, зникла безвісти» – це фізична особа, про місцеперебування якої на момент подання заяви немає відомостей. Водночас «особа, зникла безвісти за особливих обставин» включає тих, хто зник у зв'язку зі збройним конфліктом, воєнними діями, тимчасовою окупацією територій або надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру [5].

Відповідно до частини 1 статті 46 Цивільного кодексу України, фізична особа може бути визнана судом померлою у випадку, якщо протягом трьох років у місці її постійного проживання відсутні будь-які відомості про її місцеперебування. Якщо ж особа зникла за обставин, які створювали загрозу її життю або давали підстави припускати її загибель у результаті певного нещасного випадку, строк для такого визнання скорочується до шести місяців. У разі настання надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру фізична особа може бути оголошена померлою протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної для розслідування цих подій.

Згідно з частинами 2 та 3 тієї ж статті, особа, яка зникла безвісти під час воєнних дій або збройного конфлікту, може бути визнана судом померлою після закінчення двох років від завершення воєнних дій. При цьому суд, зважаючи на конкретні обставини справи, має право оголосити особу померлою й раніше, проте не раніше шести місяців від дати її зникнення. Статус померлої фізичної особи набувається з моменту набрання законної сили рішенням суду. У випадках загрози смерті чи обставин, що дозволяють припустити її загибель від нещасного випадку, воєнних дій або збройного конфлікту, дата смерті визначається як день імовірної загибелі особи.

Відповідно до статті 48 Цивільного кодексу України, у разі появи фізичної особи, яку раніше було оголошено померлою, або надходження достовірної інформації про її місцезнаходження, рішення суду про оголошення її померлою підлягає скасуванню. Таке рішення ухвалює суд за місцем проживання особи, що з'явилася, або той самий суд, який постановив попереднє рішення, на підставі заяви самої особи чи іншої зацікавленої особи.

Незалежно від моменту свого повернення, особа, яку раніше було визнано померлою, має право вимагати повернення належного їй майна від осіб, у фактичному володінні яких воно перебуває, якщо це майно збереглося і було передано їм безоплатно після оголошення її померлою. Виняток становлять об'єкти, набуті за наявальною давністю, а також грошові кошти й цінні папери на пред'явника. Якщо повернення майна в його первісному вигляді особі, яку було оголошено померлою, є неможливим, їй підлягає компенсація вартості цього майна у грошовій формі [6].

Цивільний кодекс України, визначаючи наслідки повернення до життя особи, яку раніше було оголошено померлою, основну увагу приділяє відновленню її майнових прав. Водночас відновлення особистих немайнових прав регулюється положеннями статті 276 ЦК України [7]. У цій статті закріплено один із ключових спеціальних механізмів правового захисту – можливість відновлення порушених особистих немайнових прав у разі їх порушення.

Складність становить захист права власності на тимчасово окупованих територіях – українські суди не мають там юрисдикції, а відшкодування за втрачене чи зруйноване майно практично неможливе через відсутність доказів і механізмів компенсації. Попри це, окремі позитивні тенденції з'являються: наприклад, рішення Гаазького арбітражу 2019 року у справі «ПриватБанку» проти Російської Федерації стало важливим кроком у захисті прав українських власників, визнавши факт незаконної експропріації активів банку в Криму [8].

У досвіді зарубіжних країн прослідковуються деякі відмінності. Так, наприклад у Шотландії, якщо минуло тринадцять років від моменту задоволення заяви про визнання людини зниклою, то в разі її повернення така особа втрачає право вимагати назад майно, яке за цей час було розподілене [9, с. 55].

У зарубіжній практиці інститути безвісної відсутності та оголошення особи померлою мають спільну мету, однак істотно відрізняються за процедурою та строками.

У **США** не передбачено окремих умов для визнання особи зниклою безвісти. Натомість Закон про відсутніх осіб (Missing Persons Act) встановлює правила, за якими особу можна оголосити померлою. [10] Відповідно до цього закону, особу можна оголосити померлою за наявності достатніх підстав вважати, що вона зникла і її неможливо відшукати [11, с. 413].

Згідно із законодавством, для оголошення людини померлою необхідно, щоб її відсутність була доведена тривалим періодом, протягом якого вона не виходила на контакт і не була помічена. [12] Тривалість цього часу може варіюватися залежно від конкретного штату, де подається відповідна заява. Так, у Каліфорнії термін коливається від двох до п'яти років залежно від обставин, тоді як в інших штатах він зазвичай становить від трьох до семи років [13].

У ряді штатів відсутність будь-якої інформації про місцезнаходження особи протягом семи років вважається достатньою підставою для визнання її безвісти відсутньою, а за певних умов – і померлою [14, с.698]. Окрім цього, закон вимагає дотримання додаткових критеріїв: необхідно підтвердити, що особа відсутня на постійній основі, були здійснені спроби її розшукати, а також що вона не володіє майновими правами чи іншими юридично значущими статусами [11, с. 413].

У законодавстві **Німеччини** питання визнання особи безвісти відсутньою регулюється Законом про особистий стан (Personenstandsgesetz – PStG). Закон встановлює, що для оголошення особи безвісти відсутньою необхідний мінімальний термін відсутності контактів – один рік [15, с. 206].

Відповідно до статті 31 цього закону, особу можна вважати зниклою безвісти лише за наявності певних умов:

1. протягом останніх шести місяців відсутні будь-які дані про її місцезнаходження, отримані через відповідні запити;

2. усі спроби зв'язку з особою протягом останніх шести місяців, включаючи листування, телефонні дзвінки, електронну пошту та повідомлення у соціальних мережах, були безуспішними;

3. відсутня інформація про місце перебування особи у будь-яких офіційних документах, таких як паспорт чи воїське посвідчення;

4. немає жодних відомостей, які могли б допомогти встановити місце перебування особи в місцях її попереднього проживання чи роботи [15, с. 207].

Якщо зазначені умови виконані, будь-яка зацікавлена особа має право подати до суду клопотання про визнання особи безвісти відсутньою. Суд розглядає заяву, встановлює відповідність критеріям та призначає куратора для захисту інтересів людини, оголошеної безвісти відсутньою [16, с. 237].

Німецьке законодавство передбачає спеціальний правовий інститут, що регулює оголошення особи померлою. Відповідно до встановлених норм, особу, яка вважається безвісти відсутньою, можна визнати померлою через десять років від моменту її зникнення, проте не раніше досягнення нею 25-річного віку. Альтернативно, якщо до винесення судового рішення про визнання померлою особі виповнюється 80 років, строк для оголошення скорочується до п'яти років.

Окремо виділяються випадки, пов'язані з військовою службою. Так, військовослужбовців або осіб, що перебу-

вали у складі збройних сил під час воєнних дій та зникли безвісти, може бути оголошено померлими через один рік після підписання мирного договору або фактичного завершення бойових дій. У разі наявності додаткових обставин, які свідчать про імовірну смерть, цей строк може бути скорочений до менш ніж одного року.

Для осіб, що зникли внаслідок нещасних випадків, встановлені спеціальні, скорочені часові рамки. Зокрема, у випадку загибелі на морському судні строк становить шість місяців, під час авіакатастрофи – три місяці, тоді як для інших видів нещасних випадків застосовується річний термін. Така диференціація строків обумовлена необхідністю оперативного правового врегулювання наслідків зникнення та забезпечення захисту інтересів спадкоємців і зацікавлених осіб [7, с. 59].

Цивільне законодавство **Франції** не передбачає прямої процедури оголошення особи, що зникла безвісти, померлою. Водночас існує можливість через суд встановити презумпцію безвісної відсутності, що згодом дозволяє ухвалити рішення про визнання її такою [17, с. 48]. Крім того, оголошення особи безвісти відсутньою стає можливим лише за умови, що зацікавлені особи не подавали позову, і після спливу двадцяти років від моменту отримання останніх відомостей або повідомлень про цю особу [17, с. 50].

У первісній редакції Цивільного кодексу Франції передбачалося три послідовні етапи процедури безвісної відсутності:

Етап презумпції безвісної відсутності – починається з моменту зникнення особи і триває від п'яти до семи років, залежно від того, чи було залишено представника для управління її майном.

Етап тимчасового розпорядження майном – настає відразу після завершення першого етапу і триває тридцять років. На цьому етапі суд ухвалює рішення про оголошення особи безвісти відсутньою. Майно тимчасово передається спадкоємцям із одночасним запровадженням заходів, які забезпечують його повернення у разі повернення власника.

Етап остаточного розпорядження майном – починається після закінчення тридцяти років. Якщо особа, що була безвісти відсутньою, повертається, спадкоємці, які тимчасово розпоряджалися майном, зобов'язані його повернути, хоча до цього моменту вони мали право розпоряджатися ним, включно з відчуженням [18, с. 315].

У **Франції** немає прямої процедури оголошення особи померлою; замість цього застосовується інститут безвісної відсутності. Суд може визнати особу відсутньою та призначити представників для управління її майном і захисту її прав, а у разі появи особи рішення скасовується і майно повертається їй. Через десять років після встановлення презумпції безвісної відсутності цивільний трибунал першої інстанції може винести рішення про офіційне оголошення особи безвісно відсутньою, а якщо зацікавлені особи на першому етапі не зверталися до суду, таке рішення може бути прийняте не раніше ніж через двадцять років від останніх відомостей про особу

Судове рішення про безвісну відсутність обов'язково оприлюднюється в пресі та реєструється у реєстрі смертей, інакше втрачає юридичну силу. Наслідки для майна та шлюбного статусу подібні до наслідків фізичної смерті: припиняється управління майном і шлюб. У разі появи особи або встановлення фактів її життя, її повертається все майно, включно з вартістю відчуженого, проте шлюб залишається припиненим [7, с. 60].

У **Великобританії** питання визнання особи безвісно відсутньою регулює Закон про опіку (зниклі безвісти особи) 2017 року (Guardianship (Missing Persons) Act 2017) [19]. Особа вважається зниклою безвісно, якщо вона відсутня у своєму звичайному місці проживання (місцезнаходження особи взагалі невідоме або невідоме з достат-

ньою точністю, щоб з особою можна було зв'язатися для прийняття рішень щодо її майна та фінансових справ) або у своїх звичайних повсякденних справах (особа не може приймати рішення щодо свого майна та фінансових справ або повідомляти про такі рішення з метою їх виконання (або і те, й інше), та причиною цього є щось поза контролем особи, окрім хвороби, травми або відсутності дієздатності стосовно певної справи).

Особа може звернутися до суду з проханням призначити опікуна щодо частини або всього майна та фінансових справ зниклої безвісно особи («ордер про опікунство» (а «guardianship order»)). Права та повноваження, які може здійснювати опікун, включають: продаж, здачу в оренду або іпотеку майна зниклої безвісти особи; здійснення інвестицій; оформлення актів та інших документів; стягнення коштів, що належать зниклій безвісти особі тощо, однак опікун не може: скласти заповіт для зниклої безвісти особи, або здійснювати повноваження, надані особисто зниклій безвісти особі.

Суд може винести постанову про скасування опікунства за заявою або без такої. Коли опікун має достатні підстави вважати, що особа, майно або фінансові справи якої є предметом його догляду, більше не є зниклою безвісти, він повинен якомога швидше звернутися до суду з клопотанням про скасування опікунства. Рішення про опікунство скасовується автоматично: після смерті зниклої безвісти особи; після оголошення про презумпцію смерті зниклої безвісти особи відповідно Закону про презумпцію смерті 2013 року; після смерті опікуна; після закінчення терміну призначення опікуна.

Питання визнання особи померлою у Великобританії регулює Закон про презумпцію смерті 2013 року (Presumption of Death Act 2013) [20].

Будь-яка особа може звернутися до Високого Суду (High Court) з проханням про визнання особи померлою, якщо особа вважається зниклою безвісти протягом 7 років або більше або якщо є чіткі докази, що особа померла (в такому випадку термін немає значення; наприклад, особа зникла безвісти під час стихійного лиха). Зникла безвісти особа не вважається автоматично померлою.

Стосовно особи, яка може подати таку заяву також є винятки, зокрема відповідно до статті 1 (5) вищезазначеного Закону суд відмовить у розгляді заяви, якщо заява подана особою, яка не є цивільним партнером, подружжям, одним із батьків, дитиною, братом чи сестрою зниклої особи або якщо суд вважатиме, що заявник не має достатнього інтересу у вирішенні справи.

Суд у відповідь на заяву видає Декларацію про презумпцію смерті (Declarations of Presumption of Death), після цього заявник може подати заяву до Головного РАЦСу для отримання свідоцтва про смерть; та подати заяву на затвердження спадщини.

Визнання особи померлою призводить до розірвання шлюбу або цивільного партнерства із такою особою, а також дозволить набути права власності на будь-яке майно, гроші та інше майно даної особи.

У Польщі немає жодного нормативного акту, який би регулював питання зникнення, а отже, і статус зниклих безвісти осіб. Основним нормативним актом, що стосується питання зниклих безвісти осіб, є Наказ Головного командувача поліції від 28 червня 2018 року №48 про розшук поліцією зниклих безвісти осіб та дії у разі виявлення невстановленої особи або невстановленого тіла чи людських останків. Згаданий вище Наказ є внутрішньо обов'язковим джерелом права, тобто він зобов'язує лише певну організаційну структуру – у цьому випадку поліцію.

Також відсутнє юридичне визначення поняття «зникла безвісти особа». Цивільний кодекс, у статтях 29–32 передбачає інститут оголошення «зниклої безвісти особи» померлою. Дослідники цивільного права сприймають зниклу безвісти особу як особу, існування чи смерть якої невідомі.

У вищезгаданому Наказі № 48, зникла безвісти особа визначається як особа, яку внаслідок події, що унеможливило визначення її місцезнаходження, необхідно знайти для захисту її життя, здоров'я чи свободи [21]. Враховуючи вищезазначене, слід зазначити, що де-факто зникла безвісти особа не втрачає правоздатності та дієздатності. Іншими словами, вона не втрачає своїх прав та обов'язків.

Інститут оголошення особи померлою має на меті усунути певний рівень невизначеності, що виникає через відсутність остаточної інформації про те, чи жива особа, чи померла.

Згідно з законодавством Польщі, доказом смерті є свідоцтво про смерть. Для видачі свідоцтва про смерть має бути тіло. Якщо тіла немає, свідоцтво про смерть не може бути видано. Це дає підстави для порушення питання про оголошення особи померлою у судовому порядку.

Судова процедура оголошення особи померлою регулюється Цивільним процесуальним кодексом Польщі [22] та Цивільним кодексом Польщі [23].

Особу, зниклу безвісти, можна оголосити померлою, якщо минуло десять років з кінця календарного року, в якому, згідно з наявною інформацією, вона була ще живою. Стосовно цього терміну існує виняток, якщо зникла безвісти особа досягла сімдесяти років, достатньо п'яти років. Також винятком є особливі обставини, за яких особа зникла. Якщо особа зникла безвісти під час подорожі повітряним або морським транспортом внаслідок корабельної аварії або іншої особливої події, то вона може бути оголошена померлою через шість місяців з дати, коли сталася корабельна аварія або інша особлива подія. Особа, яка зникла безвісти через пряму небезпеку для життя, але не передбачену вищезазначеним пунктами, може бути оголошена померлою після одного року з дати, коли небезпека припинилася або, залежно від обставин, мала припинитися. Оголошення про смерть не може відбутися до закінчення календарного року, в якому зникла безвісти особа досягла б двадцяти трьох років.

Будь-яка зацікавлена сторона може подати клопотання про оголошення особи померлою. Статистично, найчастіше таке клопотання подають члени сім'ї, але це не обов'язково мають бути родичі померлого. Прокурор або Уповноважений з прав людини також може клопотати про порушення провадження.

Щоб таке провадження завершилося винесенням рішення, що задовільняє клопотання, суд повинен мати докази того, що особа померла. Збір доказів у таких випадках зазвичай включає опитування свідків або заслуховування родичів особи, смерть якої має бути підтверджена в такому провадженні.

Якщо суд задовольняє клопотання, він видає постанову про смерть особи. Рішення про оголошення особи померлою може бути скасоване в судовому порядку, якщо буде встановлено, що особа, смерть якої було оголошено, все ще жива. Наслідки визнання особи померлою такі ж як і у Британії.

Питання визнання особи безвісти відсутньою та померлою в Італії регулює Цивільний кодекс [24].

Особа вважається зниклою безвісти, коли вона залишила своє останнє місце проживання або місце перебування, і з того часу про неї не було жодних звісток. Щоб особу вважали «зниклою безвісти», немає мінімального періоду часу, необхідного для її відсутності, однак, має пройти значний період часу, і повинні бути вагомі підстави для побоювань, що життя або особиста безпека зниклої безвісти особи може бути під загрозою. Будь-хто може особисто подати заяву про зникнення безвісти певної особи до поліції [25].

Однак невизначеність щодо долі зниклої безвісти особи може зберігатися з часом, створюючи таким чином невизначеність щодо управління її активами. Якщо особа більше не з'являється за місцем свого останнього прожи-

вання або перебування і про неї немає жодних подальших звісток, суд, за клопотанням зацікавлених сторін або передбачуваних законних правонаступників, або прокурора, може призначити опікуна для представництва особи в суді або під час складання інвентаризацій та звітів, а також під час ліквідацій або поділів, у яких вона бере участь, а також для вжиття інших заходів, необхідних для збереження активів зниклої безвісти особи. Призначений таким чином опікун зобов'язаний виконувати всі дії з конкретною метою збереження активів зниклої безвісти особи.

Через два роки після дати останньої інформації про зниклу особу суд може офіційно оголосити особу відсутньою на прохання ймовірних законних правонаступників та будь-кого, хто обґрунтовано вважає, що має права на активи зниклої безвісти особи. Серед наслідків, оголошення відсутнім дозволяє розкриття заповіту відсутнього (на прохання зацікавлених сторін або державного прокурора) та тимчасове володіння активами, за умови інвентаризації та внесення застави, особами, які були б спадкоємцями. Однак вони не можуть вільно розпоряджатися активами, оскільки метою цього інституту є збереження активів з метою можливого повернення відсутнього.

Якщо смерть відсутньої особи доведена під час тимчасового володіння, ті, хто отримав тимчасове володіння активами відсутньої особи, можуть вільно розпоряджатися цими активами. Якщо відсутня особа повертається або її існування доведено, наслідки оголошення відсутнього припиняються, і тому тимчасові власники зобов'язані повернути майно. Однак, якщо суд під час відсутності санкціонував акти розпорядження активами (випадки очевидної необхідності або корисності) відсутнього, вони залишаються безвідкличними.

Через десять років після дати останньої інформації про зниклу особу суд, за клопотанням державного прокурора або зацікавлених сторін, може винести рішення про оголошення відсутньої особи померлою на момент отримання останньої інформації про неї. У жодному разі таке рішення не може бути винесене, якщо з моменту досягнення відсутньою особою повноліття не минуло дев'яти років. Слід зазначити, що ймовірна смерть може бути оголошена навіть за відсутності попередньої заяви про відсутність.

Також особа може бути оголошена померлою, у випадках коли: 1) особа зникла безвісти під час воєнних дій, без будь-яких подальших звісток про неї і минуло два роки з моменту набрання чинності мирним договором або, за відсутності його, три роки з моменту закінчення року, в якому припинилися воєнні дії; 2) особа була узята у полон ворогом, інтернована ворогом або будь-яким чином перевезена до іноземної держави, і минуло два роки з моменту набрання чинності мирним договором, або, за відсутності його, три роки з моменту закінчення року, в якому припинилися воєнні дії, без жодної звістки про неї після набрання чинності мирним договором або після припинення воєнних дій; 3) особа зникла безвісти внаслідок нещасного випадку і про неї немає жодних подальших звісток, через два роки з дня нещасного випадку або, якщо день невідомий, через два роки з кінця місяця, або, якщо місяць невідомий, з кінця року, в якому стався нещасний випадок.

Оголошення особи померлою має всі наслідки смерті фізичної особи. Однак, якщо відсутня особа повертається або є достовірні докази її існування, наслідки оголошення припиняються після рішення суду; по суті, особа, яка знову з'явилася, матиме право на відновлення у правовому становищі, яке було до оголошення її померлою.

Висновки. Інститут визнання особи безвісно відсутньою є важливим механізмом захисту прав фізичних осіб у разі невідомої долі, що дозволяє встановити правову визначеність для близьких, спадкоємців та інших зацікав-

лених осіб. Українське законодавство, зокрема Цивільний кодекс України та Закон «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин», передбачає чіткі умови та строки для визнання особи безвісно відсутньою або померлою, враховуючи обставини зникнення, військові дії, надзвичайні ситуації та інші ризики.

Аналіз судової практики Верховного Суду дає підстави стверджувати, що чинне процесуальне законодавство України передбачає чотири окремі процедури, пов'язані з констатацією смерті особи. Йдеться про:

1. встановлення факту смерті у разі неможливості державної реєстрації через тимчасову окупацію території;
2. встановлення факту смерті внаслідок обставин, що становили загрозу для життя;
3. встановлення факту смерті на окупованих територіях або в районах ведення бойових дій;
4. оголошення фізичної особи померлою як припущення її смерті.

Перші три процедури належать до категорії справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, тоді як оголошення особи померлою є юридичною фікцією, наслідком якої виступає припинення правосуб'єктності особи.

Особливість цієї категорії справ полягає в тому, що висновок суду базується на юридичному припущенні смерті, а не на беззаперечних доказах. Тому за відсутності достовірних відомостей або за наявності суперечностей у доказах, поданих заявником чи іншими заінтересованими особами, оголосити особу померлою неможливо. Правові наслідки такого рішення прирівнюються до наслідків реальної смерті особи.

Водночас у справах про визнання особи безвісно відсутньою діє презумпція життя – особа вважається живою, але її місцезнаходження невідоме понад рік. Для ухвалення рішення суд має встановити чотири умови:

1. відсутність особи за місцем постійного проживання;
2. відсутність достовірних відомостей про її місцезнаходження;
3. неможливість отримати таку інформацію протягом одного року;
4. наявність юридичної зацікавленості заявника (заявником у таких справах може бути лише заінтересована особа, яка має юридичну мету звернення до суду – наприклад, реалізацію спадкових прав, отримання соціальних виплат, встановлення факту батьківства тощо. У певних випадках заявниками можуть виступати військові частини, оскільки оголошення військовослужбовця померлим впливає на ведення обліку особового складу та виплату грошового забезпечення членам його сім'ї).

З процесуальної точки зору, справи цієї категорії розглядаються в порядку окремого провадження. При цьому закон вимагає колегіального складу суду – один суддя та два присяжні. Недотримання цієї вимоги є безумовною підставою для скасування судового рішення. Натомість справи про встановлення факту смерті на окупованих територіях можуть розглядатися одноособово.

Порівняльно-правовий аналіз показує, що підходи інших держав, зокрема Німеччини, Франції, Польщі та США, подібні за сутністю, але різняться за строками і процедурними аспектами. Це свідчить про загально-визнану у світовій правовій практиці необхідність такого інституту для захисту прав людини та стабільності правовідносин.

Порівняно із зарубіжними країнами, українське законодавство є більш оперативним і пристосованим до сучасних умов, зокрема війни. Водночас досвід інших держав демонструє більшу обережність і тривалість процедур, спрямованих на запобігання помилковим рішенням. Українська модель поєднує гуманізм і правову ефективність, забезпечуючи баланс між захистом прав родичів і можливістю відновлення прав зниклої особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 5 жовт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 24.10.2025)
2. Зинов'єва А. В. Правовий статус безвісно відсутньої особи: матеріальний та процесуальний аспекти. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 12. С. 41–45.
3. Козьяков Р. Розслідування безвісного зникнення особи як теоретична та прикладна проблема. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. №4. С.84-95.
4. Кличков А. О. Інститут визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою як предмет дисертаційних досліджень в Україні – сучасний стан. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. № 4. С. 147–158.
5. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти : Закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII : станом на 4 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text> (дата звернення: 26.10.2025)
6. Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. А. С. Довгерт та ін. Київ : Істина. 2004. 928 (дата звернення: 25.10.2025)
7. Цивільне та торговельне право зарубіжних раїн / Укладач: викладач Калініченко З.Д. – Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. – 31с.
8. Приватбанк виграв суд у Росії за активи в Криму. *Мінфін – все про фінанси: новини, курси валют, банки*. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2019/02/15/36744244/> (дата звернення: 25.10.2025)
9. Кличков А. О. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою в Україні. : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Київ, 2020. 55с.
10. Missing Persons Act. *Laws Publications – Government*. URL: https://www.bclaws.gov.bc.ca/civix/document/id/complete/statreg/14002_01 (date of access: 25.10.2025)
11. Власюк І. І. Інститут безвісної відсутності та визнання особи померлою в законодавстві зарубіжних країн. *Держава і право*. 2010. № 47. С. 412–417.
12. Johnson E. Allan, Lawrence J. Fox. Disappearance and the Law: A Comparative Approach. *University of Pennsylvania Law Review*. vol. 137. № 6. 1989. pp. 1671-1723.
13. Rose Amanda L. The Disappeared and the Law: An Analysis of the Normative Framework for Addressing Disappearances. *Journal of International Criminal Justice*. vol. 14, № 5. 2016. pp. 1065-1086.
14. Harris J. The Legal Aspects of Disappearances: The Need for a More Coherent Response. *Human Rights Quarterly*. vol. 37, № 3. 2015. pp. 696-719.
15. Köbele M., Jansen T. The new German act on the determination of death and the legal status of missing persons: Background, content, and critique. *Journal of Law and the Biosciences*. 2019. Vol. 6. Issue 2. P. 206-233.
16. Oehmichen M., Gerling I. The German Act on the Determination of Death and the Legal Status of Missing Persons: A Comment. *Journal of Law and the Biosciences*. 2019. Vol. 6. Issue 2. P. 234-238.
17. Neveu A. L'absence, la disparition et la mort présumée en droit civil français. *Revue internationale de droit comparé*. 2013. 65(1). p. 47-80
18. Perrier J. Le statut de la personne disparue en droit civil français. *Revue de science criminelle et de droit pénal comparé*. 2017. № 3(2). P. 311-328.
19. Guardianship (Missing Persons) Act 2017. *Legislation.gov.uk*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2017/27> (дата звернення: 17.10.2025)
20. Presumption of Death Act 2013. *Legislation.gov.uk*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2013/13/contents> (дата звернення: 17.10.2025)
21. ZARZĄDZENIE Nr 48 KOMENDANTA GŁÓWNEGO POLICJI z dnia 28 czerwca 2018 r. w sprawie prowadzenia przez Policję poszukiwania osoby zaginionej oraz postępowania w przypadku ujawnienia osoby o nieustalonej tożsamości lub znalezienia nieznanego zwłok oraz szczątków ludzkich : ZARZĄDZENIE of 28.06.2018 no. 48 : as of 15 August 2025. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzienniki-resortowe/prowadzenie-przez-policje-poszukiwania-osoby-zaginionej-oraz-35518081> (дата звернення: 20.10.2025)
22. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego : Ustawa of 17.11.1964 no. Dziennik Ustaw 1964 nr 43 poz. 296 : as of 30 September 2025. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19640430296> (дата звернення: 20.10.2025)
23. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny : Ustawa of 23.04.1964 no. Dziennik Ustaw 1964 nr 16 poz. 93 : as of 13 July 2025. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19640160093> (дата звернення: 20.10.2025)
24. Codice Civile : Codice of 16.03.1942 no. n. 262 : as of 29 December 2022. URL: <https://www.brocardi.it/codice-civile/> (дата звернення: 22.10.2025)
25. Scomparsa di persona? – Studio Legale Giacobelli | Gadaleta. *Studio Legale Giacobelli | Gadaleta*. URL: https://www.studiolegalegiacobelligadaleta.it/?consigli_legali=scomparsa-di-persona (дата звернення: 22.10.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОГОВІРНИХ НЕГАТИВНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

LEGAL PRINCIPLES OF CONTRACTUAL NEGATIVE OBLIGATIONS

Ковтун С.М., аспірант

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»
orcid.org/0009-0004-7273-0480

Стаття подає цілісний аналіз правових засад договірних негативних зобов'язань (обов'язків утримуватися від дій) у приватноправових та господарських відносинах на тлі зростання використання угод про неконкуренцію, непереманювання, нерозголошення та ексклюзивність за відсутності їх детального врегулювання. Показано, що нормативну опору становлять ст. 509 та ст. 16 ЦК України, а також процесуальний інструментарій забезпечення позову у формі заборони вчиняти дії (ст. 150 ЦПК України). На матеріалі права ЄС (Регламент (ЄС) № 2022/720 (VBER – блок-визначення для вертикальних угод), Керівні вказівки 2022/C 248/01) з'ясовано межі припустимості вертикальних обмежень і критерії їх співмірності. Особливо розглянуто спеціальний режим «Дія Сіті» як встановлену модель договору про утримання від вчинення конкурентних дій із визначеними істотними умовами та вимогою відплатності.

Запропоновано авторське визначення поняття «договірне негативне зобов'язання», викладено підходи до конструювання істотних умов відповідних договорів (строк, територія, коло осіб, предмет обмеження, компенсація), окреслено поєднання способів забезпечення (неустойка, завдаток, порука, гарантія) і процесуального забезпечення позову, спрямовані на оперативне припинення порушень та підвищення рівня правової визначеності у сфері приватноправових та господарських відносин.

Обґрунтовано доцільність нормативного виокремлення негативних зобов'язань як конструкції договірного права та фіксації загальних критеріїв їх дійсності на рівні ЦК із урахуванням практики застосування конкурентного законодавства і підходів VBER/Керівних вказівок ЄК. Запропоновано практичні орієнтири конструювання таких умов (строк, територія, сфера, коло осіб, відплатність у відносинах з фізичними особами), комбінації забезпечення (неустойка, завдаток, порука, гарантія) та процесуальні кроки для оперативного припинення порушень.

Ключові слова: негативне зобов'язання, договір про неконкуренцію, угода про непереманювання (non-solicit), ексклюзивність, зобов'язання про утримання від дій (standstill), свобода договору, пропорційність, забезпечення позову.

The article presents a holistic analysis of the legal principles of contractual negative obligations (obligations to refrain from actions) in private law and business relations against the background of the growing use of non-compete, non-solicitation, non-disclosure and exclusivity agreements in the absence of their detailed regulation. It is shown that the normative support is provided by Articles 509 and 16 of the Civil Code of Ukraine, as well as the procedural tools for securing a claim in the form of a prohibition on taking actions (Article 150 of the Civil Procedure Code of Ukraine). Based on the material of EU law (Regulation (EU) No. 2022/720 (VBER – block exemption for vertical agreements), Guidelines 2022/C 248/01), the limits of admissibility of vertical restraints and the criteria for their proportionality are clarified. The special regime "City Action" is separately considered as an established model of an agreement to refrain from taking competitive actions with certain essential conditions and a requirement for reciprocity.

The author's definition of the concept of "contractual negative obligation" is proposed, approaches to constructing the essential terms of the relevant contracts (term, territory, circle of persons, subject of restriction, compensation) are outlined, a combination of methods of security (penalty, deposit, surety, guarantee) and procedural security of the claim are outlined, aimed at the prompt termination of violations and increasing the level of legal certainty in the field of private law and economic relations.

The feasibility of the normative separation of negative obligations as a construction of contractual law and fixing the general criteria for their validity at the level of the Civil Code is substantiated, taking into account the practice of applying competition law and the approaches of the VBER/EC Guidelines. Practical guidelines for constructing such terms (term, territory, sphere, circle of persons, reciprocity in relations with individuals), combinations of security (penalty, deposit, surety, guarantee) and procedural steps for the prompt termination of violations are proposed.

Key words: negative obligation, non-compete agreement, non-solicit, exclusivity, standstill, freedom of contract, proportionality, security of claim.

Постановка проблеми. Договірні негативні зобов'язання – це обов'язки боржника утримуватися від певної дії (лат. non facere), які дедалі частіше використовуються у приватноправових та господарських відносинах: застереження про неконкуренцію, непереманювання, нерозголошення, ексклюзивність у постачанні тощо.

Попри пряму згадку такого типу поведінки в загальній нормі про зобов'язання (ст. 509 Цивільного кодексу України), зміст її недостатньо розкритий для практичного застосування – на практиці виникають питання щодо критеріїв дійсності, меж свободи договору, співвідношення з антимонопольними заборонами, способів забезпечення й захисту, а також процесуальних інструментів припинення порушення (процесуальне забезпечення).

Для належного врегулювання наголошених критеріїв дійсності необхідне системне доктринальне окреслення та нормативне визначення засад їх конструювання та примусового виконання.

Актуальність теми зумовлена наступними факторами:

А. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо корпоративних договорів» № 1984-VIII від 23.03.2017 було доповнено: статтю 509 ЦК України – уточнено поняття зобов'язання; статтю 526 ЦК України – щодо загальних умов виконання зобов'язання; статтю 611 ЦК України – щодо правових наслідків порушення зобов'язання зростанням ролі негативних зобов'язань у сучасних відносинах – угоди про неконкуренцію, угоди про непереманювання, угоди про нерозголошення) попри відсутність їх детального врегулювання в національному законодавстві. При цьому, як було зазначено у Висновку Головного науково-експертного управління (на проект Закону України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо корпоративних договорів», реєстр. № 4470 від 19.04.2016), значна кількість положень проекту не мали безпосеред-

нього відношення до його предмету, яким згідно з назвою є врегулювання суспільних відносин щодо корпоративних договорів-а тому їх слід вилучити з нього.

Тобто, відбулось запровадження нового терміну без повноти нормативного визначення.

Б. Необхідністю відокремлення договірних негативних зобов'язань від інших негативних зобов'язань.

В. Зростанням ролі негативних зобов'язань у сучасних господарських відносинах, а саме необхідності в угодах про неконкуренцію, угодах про непереманювання, угодах про нерозголошення та ексклюзивних правочинах, попри відсутність їх детального врегулювання в національному законодавстві.

Стан опрацювання теми. Проблематика негативних зобов'язань і неконкуренційних застережень розглядалась у працях А. М. Гужви, О. І. Трошенко, О. С. Кочина, Є. Ю. Лугина, І. С. Іванюра, Д. В. Шевченко, А. В. Зінченко, В. Ф. Піддубна, О. А. Явор, О. О. Рубан, М. М. Шумило та інших науковців.

Мета статті – здійснити загальний аналіз існуючих договірних негативних зобов'язань на прикладі наявних угод, дослідити правову модель негативних зобов'язань у законодавстві ЄС та встановити критерії їх дійсності, взявши за приклад законодавство ЄС та досвід спеціального режиму «Дія Сіті»; наслідком чого має стати нормативне виокремлення договірних негативних зобов'язань із негативних зобов'язань у загальному розумінні, та застосування інструментів процесуального захисту.

Поняття та сутність негативного зобов'язання. Поняття негативного зобов'язання прямо впливає зі ст. 509 ЦК України: боржник «зобов'язаний ... утриматися від певної дії», а кредитор має право вимагати виконання цього обов'язку (ст. 509 ЦК України). Статтею 16 ЦК України охоплюється можливість припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення, що у поєднанні з нормами Цивільно-процесуального кодексу України відкриває шлях до подання позову про заборону конкретних дій (ст. 16 ЦК України; ст. 150 ЦПК України).

У договірній практиці це реалізується в неконкуренційних застереженнях, угодах про непереманювання (non-solicit), угодах про нерозголошення (non-disclosure agreement, NDA), ексклюзивності у постачанні чи збуті, угодах про утримання від здійснення дій (standstill-zobov'язання).

У доктрині права розрізняють «чисті» та «змішані» негативні зобов'язання. «Чистими» називають такі, у яких єдиним і самостійним предметом є утримання від певної дії, а інтерес кредитора спрямований саме на «невчинення» (наприклад, угода про нерозголошення комерційної таємниці; *pacum de non retendo* – зобов'язання не пред'являти позов у визначений строк). «Змішані» – це негативні застереження, що є акцесорними до позитивного обов'язку і забезпечують його належне виконання (наприклад, умова ексклюзивності в договорі поставки чи франчайзингу як додаток до обов'язку постачати/купувати; заборона конкурувати або залучати контрагентів конкурента протягом дії основного договору; заборона відступлення права вимоги без згоди кредитора у складі кредитного зобов'язання) [3, с. 552–553; 4, с. 290–291].

Під «практичною виконуваністю» і «визначеністю змісту» йдеться про те, що умова має дозволяти однозначно встановити факт порушення і застосувати належний спосіб захисту. Тому негативне зобов'язання слід формулювати так, щоб було чітко визначено: 1) які саме дії заборонені; 2) у яких часових межах (строк дії та перехідні періоди); 3) на якій території; 4) у якій сфері/предметі діяльності, щодо яких товарів, послуг чи інформації; 5) щодо яких осіб або кола контрагентів; 6) винятки з заборони; 7) механізми контролю та доказування (звітність, аудит, повідомлення про конфлікт інтересів); 8) наслідки

порушення (неустойка, відшкодування збитків, право на одностороннє розірвання). Така конкретизація забезпечує дійсність умови і відповідність вимогам до змісту правочину – щоб він не суперечив закону, інтересам сторін і моральним засадам суспільства (ст. 203 ЦК України).

Свобода договору (ст. 627 ЦК України) і його обов'язковість (ст. 629 ЦК України) діють у межах вимог до правочинів (ст. 203 ЦК України) і засад добросовісності, розумності та справедливості (ст. 3 ЦК України). Негативне зобов'язання повинно бути змістовно визначеним, не суперечити закону та не спричиняти зловживання правом (ст. 13 ЦК України). Надмірні або розмиті застереження ризикують частковою недійсністю за ст. 217 ЦК України (ст. 3, 13, 203, 217, 627, 629 ЦК України).

Аналіз чинного законодавства України. Аналіз визначення поняття за ст. 509 Цивільного кодексу України.

Стаття 509 ЦК України встановлює, що зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [1].

Це охоплює негативні зобов'язання як обов'язок боржника не вчиняти певні дії, що дозволяє застосовувати загальні норми зобов'язального права до ситуацій, коли належне виконання полягає у стриманості. Водночас бланкетність законодавчого визначення зумовлює потребу у виробленні критеріїв допустимості та меж таких обмежень автономії волі сторін, аби уникати непропорційного втручання у приватну й економічну свободу.

На рівні спеціальних норм українського законодавства вже існують виразні приклади негативних зобов'язань. По-перше, обов'язок нерозголошення комерційної таємниці, який укладається в угодах про нерозголошення (NDA), є типовим негативним зобов'язанням утримуватися від розкриття або використання певної інформації поза визначеною метою.

По-друге, інститут земельного сервітуту фактично покладає на власника обтяженої ділянки обов'язок утримуватися від дій, що перешкоджають користуванню панівною ділянкою.

Наукова доктрина також розглядає негативні зобов'язання як самостійний феномен, що потребує критеріального тесту легітимності: законна мета, пропорційність і часово-територіальні межі. Праці українських науковців фіксують, що негативні зобов'язання особливо проявляються у неконкуренційних, непереманювальних та нерозголошувальних застереженнях приватноправових договорів; при цьому наголошується на ризиках колізії з трудовими гарантіями та свободою підприємницької діяльності, а також на необхідності компенсаційних механізмів, якщо обмеження істотно зв'язує економічну свободу контрагента [5].

Судова практика підтверджує прикладний характер негативних зобов'язань і одночасно встановлює їхні межі. Так, Верховний Суд у справі № 463/2640/21 акцентує, що встановлення сервітуту як способу захисту є належним лише за умови доведення неможливості врегулювання спору шляхом переговорів, а зміст обмеження має бути співмірним меті й не виходити за межі необхідного [6]. Окремо увагу привертає цивільно-процесуальний інструмент заборони вчиняти певні дії як заходу забезпечення позову, що на часово-обмежений період створює процесуальне негативне зобов'язання відповідача; у справі № 752/910/23 Верховний суд підкреслює вимогу співмірності та зв'язок такого обмеження із предметом спору.

Аналіз моделі договору про неконкуренцію в режимі «Дія Сіті».

Спеціальний режим «Дія Сіті» пропонує нормативну модель негативного зобов'язання у формі договору про

утримання від вчинення конкурентних дій (non-compete agreement) між резидентом «Дія Сіті» та «фахівцем» (працівник, гіг-спеціаліст, ФОП). Закон робить цей інструмент відплатним і письмовим; недодержання цих вимог зумовлює нікчемність правочину (ст. 27 ч. 1, ч. 4 Закону «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [8]). Тим самим негативне зобов'язання виводиться з «сірої зони» і підпорядковується прозорим формальним критеріям дійсності.

Визначеність досягається також через фіксацію істотних умов: строк (у тому числі post-term, але не довше 12 місяців після припинення відносин), територія, вичерпний перелік конкурентних дій та/або осіб, розмір і порядок виплати компенсації (ст. 638 ЦК України; ст. 27 ч. 2–3 згаданого Закону). Зміст цих умов відповідає природі негативного зобов'язання: щоб обмеження було пропорційним, воно має бути конкретним за часом, простором і предметом, а також еквівалентним за зустрічним наданням. Власне відплатність виступає тим «балансом», який легітимізує обмеження конституційної свободи праці та підприємництва, коли особа усвідомлено погоджується на тимчасову лояльність в обмін на компенсацію [9, с. 254–255].

Режим «Дія Сіті» одночасно знімає два традиційні ризики таких домовленостей: по-перше, ризик перетворення заборони на «кабальну» через невизначені формулювання (їм протидіє вимога вичерпності переліків і обмеженість строку), по-друге, ризик одностороннього тиску роботодавця чи замовника (йому протидіє обов'язкова відплатність і цивільно-правовий, а не дисциплінарний, механізм захисту). Показово, що відмова укласти договір про неконкуренцію не є підставою для припинення трудового договору чи гіг-контракту; спори розглядаються за правилами цивільного судочинства (ст. 28 цього Закону).

Порівняльний аналіз із правом Європейського Союзу. Регламент (ЄС) № 2022/720 (VBER) та його застосування до вертикальних угод.

У праві ЄС «блок-виняток» – це нормативне звільнення цілих категорій договорів від заборони, встановленої статтею 101(1) ДФЄС, якщо одночасно виконуються умови статті 101(3) ДФЄС. Тобто це виняток саме з загальної заборони антиконкурентних узгоджених дій: замість індивідуальної оцінки кожного договору Регламент одразу «блоком» визнає певні угоди сумісними з конкуренцією. «Де діє»: на території ЄС (практично – й у ЄЕЗ через відповідні механізми). «У чому діє» й «для чого діє»: застосовується до типових договірних моделей постачання/збуту для зниження правової невизначеності бізнесу та адміністративного навантаження на органи конкуренції.

Регламент (ЄС) № 2022/720 («VBER» [10], блок-виняток для вертикальних угод) охоплює вертикальні угоди, тобто домовленості між підприємствами, які діють на різних рівнях одного й того самого ланцюга виробництва або розподілу (наприклад, виробник → дистриб'ютор → роздрібний продавець). Це відрізняє їх від горизонтальних угод між конкурентами на одному рівні (виробник ↔ виробник), що оцінюються за іншими актами та підходами і не підпадають під VBER.

Блок-виняток VBER застосовується лише за умови, що частки постачальника й покупця на відповідних ринках не перевищують 30% (ст. 3 Регламенту (ЄС) № 2022/720) [10]. Навіть у межах цього порогу існують «жорсткі» обмеження (hardcore restrictions), які автоматично виводять угоду з блок-винятку, зокрема: нав'язування фіксованих або мінімальних перепродажних цін (resale price maintenance (RPM)), заборона пасивних продажів споживачам або у території/сегменти, де партнер має свободу продажу, обмеження продажів кінцевим споживачам членами селективної системи розподілу, заборона крос-постачання між уповноваженими дистриб'юторами в селективній системі, а також перешкодження постачаль-

никам комплектуючих продавати їх як запасні частини кінцевим споживачам чи незалежним ремонтним сервісам (ст. 4 Регламенту (ЄС) № 2022/720) [10].

Окремо Регламент визначає «виключені обмеження» (excluded restrictions), які самі по собі не користуються блок-винятком і потребують індивідуальної оцінки на підставі статті 101(3) ДФЄС. До них належать, зокрема, неконкурентні зобов'язання тривалістю понад 5 років, а також окремі пост-контрактні неконкурентції, що не обмежені приміщеннями чи територією, де діяв покупець (ст. 5 Регламенту (ЄС) № 2022/720) [10]. Інакше кажучи: навіть якщо решта умов угоди вкладається у VBER, наявність такої «виключеної» умови знімає з неї автоматичний захист і вимагає доведення про-конкурентних ефектів.

Застосування положень права ЄС на національному рівні зумовлює методологічні орієнтири для оцінки виконаності договірних зобов'язань типу «утримання від дій» у внутрішньому правопорядку. За умови відповідності договірних положень про неконкуренцію чи територіальні обмеження збуту параметрам Регламенту (ЄС) № 2022/720 (зокрема дотримання порогу ринкової частки 30% та відсутності «жорстких» обмежень), презумпція їх правомірності та можливість судового захисту істотно посилюються. Натомість включення до договору «жорстких» або «виключених» обмежень обумовлює необхідність їх вилучення чи переформулювання, або проведення індивідуальної економіко-правової оцінки на відповідність критеріям статті 101(3) ДФЄС.

Керівні вказівки ЄК 2022/С 248/01 щодо супутніх обмежень (ancillary restraints).

Керівні вказівки пояснюють, коли вертикальні обмеження є супутніми (ancillary restraints – у перекладі з англ. супутні обмеження): безпосередньо пов'язаними і об'єктивно необхідними для досягнення законної мети угоди (наприклад, захист інвестицій у ексклюзивну дистрибуцію або плавний перехід бізнесу) [11, пп. 67–81].

Для української практики та розвитку національного законодавства це – готові орієнтири змістовного конструювання «утримань від дій».

З урахуванням Керівних вказівок ЄК 2022/С 248/01 щодо вертикальних обмежень, негативні зобов'язання оцінюються крізь критерії законної мети, необхідності та пропорційності. Якщо мета полягає в охороні ноу-хау, збереженні репутації бренду або відшкодуванні специфічних інвестицій у збутовий канал, а обмеження чітко окреслені за предметом, територією та строком, така умова, як правило, узгоджується з логікою VBER і має вищі шанси бути виправданою в межах статті 101(3) ДФЄС. Типовими індикаторами є: строк дії неконкурентції під час виконання договору не більше п'яти років; постконтрактна неконкурентція лише за наявності захищеного ноу-хау, з географічним обмеженням приміщеннями або територією діяльності покупця та, як правило, з тривалістю до одного року. Водночас положення, що фактично фіксують чи мінімізують перепродажні ціни, ізолюють території або категорії споживачів через заборону пасивних продажів, чи блокують крос-постачання у селективних системах, віднесені в Керівних вказівках до «жорстких» обмежень і не охоплюються блок-винятком; їхня кваліфікація як антиконкурентних не змінюється від самого лише цивільно-правового формулювання як утримання від дій.

Класифікація договірних негативних зобов'язань. Згідно з ст. 6 Закону України «Про захист економічної конкуренції» забороняються антиконкурентні узгоджені дії (поділ ринків, узгодження цін, обмеження виробництва тощо), які, відповідно до ч. 2 ст. 8 вказаного Закону, призводять до суттєвого обмеження конкуренції, обмежують доступ на ринок інших суб'єктів господарювання, а також призводять до економічно необґрунтованого підвищення цін або дефіциту товарів. При цьому, на підставі

ч. 1. ст. 8 вказаного Закону, між учасниками узгоджених дій дозволені вертикальні узгоджені дії (коли учасник узгоджених дій встановлює обмеження стосовно іншого учасника узгоджених дій) за умови отримання відповідного дозволу Антимонопольного комітету України. Відповідно, договірні обмеження типу ексклюзивні угоди (exclusivity), відстрочка виконання зобов'язань (standstill), навіть якщо оформлені як «утримання від дій», підлягають оцінці з огляду на їх наслідки для конкуренції, а поза-конкурентційні застереження (non-compete) – додатково з точки зору чинного трудового законодавства.

Таким чином, для легалізації визначених обмежень (у якості договірних негативних зобов'язань або як однієї з істотних умов правовідносин), з метою належної узгодженості з іншими нормами, потрібна їх класифікація – як фундаментальний інструмент для систематизації правових норм та розмежування від суміжних інститутів (таких як заборони чи обмеження, які можуть переходити з правом на майно, загальні умови застосування негативних зобов'язань, тощо).

З огляду на викладення пропонується здійснити класифікацію договірних негативних зобов'язань за такими критеріями:

1. За сферою застосування: для диференціації типів обмежень залежно від їх предмета і цільового призначення: неконкурентційні застереження (non-compete), угоди про непереманювання (non-solicit), угоди про нерозголошення (NDA), ексклюзивні угоди (exclusivity).

2. За суб'єктом складом: для визначення межі застосування норм залежно від учасників правовідносин: договірні зобов'язання між господарюючими суб'єктами та зобов'язання за участю фізичних осіб, що має значення для застосування трудового, конкурентного, цивільного законодавства.

3. За тривалістю: для визначення періоду дії зобов'язання як критерію пропорційності та балансу – між обмеженнями прав боржника і захистом інтересів кредитора.

4. За територіальним охопленням: для розмежування на національні та міжнародні зобов'язання, з метою належного вибору регульованого права та розгляду юрисдикційних питань застосування.

Механізми забезпечення виконання та захисту прав у договірних негативних зобов'язаннях. Механізм забезпечення виконання зобов'язання – це система юридичних засобів, за допомогою яких кредитор підвищує гарантії належного виконання та одержання відшкодування у разі порушення. Цивільний кодекс України прямо визначає види такого забезпечення: неустойка, порука, гарантія, застава, притримання, завдаток, а також право довірчої власності; допускається встановлення інших видів договором або законом (ст. 546, 547 ЦК України) [1].

За ст. 150 ЦПК України суд може заборонити вчинити певні дії або покласти обов'язок вчинити дії, якщо це необхідно для ефективного захисту права до ухвалення рішення по суті (як приклад – заборона боржнику контактувати з клієнтами кредитора, укладати договори з визначеним переліком суб'єктів, розкривати інформацію тощо) (ст. 150 ЦПК України). Водночас такі заходи підлягають контролю щодо: а) співмірності обраному способу захисту та імовірним наслідкам порушення, б) заборони «задоволення наперед» – забезпечення не може бути тотожним кінцевому результату спору (ч. 10 ст. 150 ЦПК України).

Щодо засобів захисту, кредитор може вимагати: 1) припинення порушення; 2) відшкодування збитків; 3) специфічне виконання зобов'язання у формі примусового утримання від дій (ст. 16, ст. 611 ЦК України). Для стягнення збитків кредитор має довести факт порушення, причинний зв'язок і розмір шкоди, а боржник – відсутність своєї вини або інші підстави звільнення від відповідальності (ст. 22, ст. 614, ст. 623 ЦК України).

Висновки та пропозиції. А. Щодо загального поняття «негативного зобов'язання».

Поняття негативного зобов'язання з 2017 року є складовою зобов'язального права України (ст. 509 ЦК України) і придатне до широкого застосування за умови визначеності змісту та дотримання меж свободи договору.

Б. Щодо поняття «негативного зобов'язання» у договірних відносинах.

Хоча поняття «негативне зобов'язання» присутнє в доктрині зобов'язального права, специфіка саме договірних негативних зобов'язань поки не отримало належного нормативного регулювання, не є остаточно сформульованим і потребує окремого регулювання, з огляду на його відмінність від загального договірних режиму та загального поняття «негативного зобов'язання».

Зокрема, договірне негативне зобов'язання не є засобом запобігання виконанню зобов'язання, не є процесуальним інструментом захисту, а передбачає особливий правовий статус, спрямований на регулювання специфічних договірних відносин, предметом яких є утримання від вчинення певних дій, і таке утримання не є джерелом походження чи правового регулювання додаткових правовідносин. Таке регулювання має враховувати специфіку цих зобов'язань, чітко визначати межі та умови їх застосування, що вимагає формування спеціалізованих правових норм, здатних адекватно забезпечити їх роль і механізми реалізації в системі договірних відносин. Це акцентує увагу на необхідності розвитку окремого регулятивного інституту в рамках договірних права, який би адекватно відображав особливості саме договірних негативних зобов'язань і сприяв підвищенню юридичної певності у відповідних правовідносинах.

В. Щодо специфіки регулювання договорів з негативними зобов'язаннями.

Поточна нормативно-правова база не надає чіткого регулювання окремих видів договорів з негативними зобов'язаннями (такими як, наприклад, неконкурентія, непереманювання, нерозголошення, ексклюзивність), що призводить до невизначеності – в їх юридичному статусі, в їх дійсності, в їх способах забезпечення, а також у їх взаємодії з нормами конкурентного законодавства, трудового права, а потреба у створенні спеціалізованої нормативно-правової концепції договірних негативних зобов'язань (із виділенням автономних правових норм, які регулюють їх зміст, межі дії та засоби захисту), стає очевидною.

Отже, ключовими висновками є:

1. Необхідність в чіткому нормативному регулюванні кожного виду договору (на прикладі – неконкурентія, непереманювання, угод про нерозголошення (NDA), ексклюзивність);

2. Необхідність встановлення конкретних критеріїв дійсності договорів з негативними зобов'язаннями – тривалість, територія дії, коло суб'єктів, предмет обмеження, винятки та порядок компенсації;

3. Необхідні узагальнені механізми захисту та процесуального забезпечення виконання договорів з негативними зобов'язаннями;

4. Необхідний баланс – між свободою договору та інтересами конкуренції, який має забезпечуватись шляхом узгодження з європейськими нормами та практиками (VBER, керівні вказівки ЄС).

Тому, враховуючи досвід режиму “Дія Сіті”, практику європейських моделей регулювання негативних зобов'язань вбачаються наступні пропозиції щодо подальшого розвитку договірних негативних зобов'язань:

– Пропозиція із встановлення самостійного визначення поняття «договірне негативне зобов'язання», а саме:

Договірне негативне зобов'язання – це встановлене сторонами правовідношення (у формі істотної умови договору або у вигляді окремого письмового зобов'язання

(угоди), за яким одна сторона (боржник) зобов'язується утримуватися від вчинення певних поіменованих, конкретних дій на користь іншої сторони (кредитора) протягом визначеного строку, території та в межах погдженого предмета, з метою захисту законних інтересів кредитора, а також утримання від інших дій, що можуть завдати шкоди інтересам кредитора, і за яке в разі порушення передбачено цивільно-правові наслідки, у тому числі заходи процесуального захисту та компенсації.

– Пропозиція із встановлення визначення новим типам договорів – неконкуренція, непереманювання, угод про нерозголошення, ексклюзивність в нормах українського законодавства, а саме:

Договір про дотримання режиму конфіденційності (зобов'язання стосовно нерозголошення)

Угода про утримання від конкурентних дій та обмеження ділової активності (зобов'язання стосовно неконкуренції).

Договір про надання виняткових прав (зобов'язання стосовно ексклюзивних прав)

Угода про утримання від спонукань щодо припинення відносин (зобов'язання стосовно непереманювання)

– Пропозиція закріплення на законодавчому рівні критеріїв договірних негативних зобов'язань.

Підсумовуючи наведене, виникає потреба і у подальших наукових дослідженнях, а саме в системному порівнянні договірних негативних зобов'язань з іншими категоріями негативних зобов'язань, детальний аналіз засобів захисту та їх ефективність, а також щодо перспективи розвитку практики правозастосування. Такий підхід, на мій погляд, сприятиме усуненню термінологічної неоднозначності, встановлення правової визначеності та забезпеченню ефективного правозастосування в сучасних господарських відносинах договірних негативних зобов'язань як самостійного елемента інституту негативних зобов'язань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15> (дата звернення: 03.09.2025).
2. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 03.09.2025).
3. Zavalna Y. Negativity and conflict of obligations in the system of private law contracts. Scientific Notes of Lviv University of Business and Law. 2024. No. 40. P. 551–556. URL: <https://nzlubbp.world/wp-content/uploads/2024/07/40-083.pdf> (дата звернення: 03.09.2025).
4. Піддубна В. Ф., Явор О. А., Рубан О. О. Договір про неконкуренцію (NCA): окремі правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Вип. 78, ч. 1. С. 287–291. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/48-1.pdf> (дата звернення: 03.09.2025).
5. Гужва А. М. Договори про неконкуренцію: цивільно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2022. Вип. 34. С. 81–91. DOI: 10.26565/2075-1834-2022-34-09. URL: https://www.researchgate.net/publication/375625384_NON-COMPETE_AGREEMENTS_CIVIL_LAW_ASPECT (дата звернення: 09.10.2025).
6. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 20.03.2024 у справі № 463/2640/21. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?d=5&red=100003253a146095ecbd58268f6de1c23ba4ae&regnum=117849250> (дата звернення: 09.10.2025).
7. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 20.03.2024 у справі № 752/910/23. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/118109079> (дата звернення: 09.10.2025).
8. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX (чинна ред.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> (дата звернення: 03.09.2025).
9. Шумило М. М. Договір про неконкуренцію (заборону конкуренції) в трудовому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 70. С. 253–261. DOI: 10.24144/2307-3322.2022.70.39. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/05/41.pdf> (дата звернення: 03.09.2025).
10. Commission Regulation (EU) 2022/720 of 10 May 2022 on the application of Article 101(3) of the Treaty on the Functioning of the European Union to categories of vertical agreements and concerted practices. OJ L 134, 11.05.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/720/oj/eng> (дата звернення: 03.09.2025).
11. Commission Notice – Guidelines on Vertical Restraints (2022/C 248/01). OJ C 248, 30.06.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:C:2022:248:FULL> (дата звернення: 03.09.2025).
12. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 03.09.2025).
13. Гужва А. М. Негативні зобов'язання у цивільному праві: постановка проблеми. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Випуск 28, 2019 С. 54–58. DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-06.
14. Горностай І. В. Негативні зобов'язання за цивільним законодавством України. Автореферат. С. 31–33. <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bd18d8d9-0a2d-429e-a27b-f2c560c09fa5/content> (дата звернення: 03.09.2025).
15. Оскілко О. Загальна характеристика договірних зобов'язань, у яких беруть участь військовослужбовці, за законодавством України. С. 143–149. DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2023.18>. (дата звернення: 03.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND INTELLECTUAL PROPERTY: MODERN CHALLENGES OF LEGAL REGULATION

Маркович Х.М., д.філос. з права,
ст. викладач кафедри цивільного права та процесу
Національний університет «Львівська політехніка»
orcid.org/0000-0002-6243-4651

Гнатко А.О., студентка III курсу
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
orcid.org/0009-0006-9822-8979

Стаття присвячена висвітленню ключових проблем інтелектуального права, що виникають у процесі розвитку сучасних ШІ-систем, включно з питаннями використання навчальних датасетів, авторських прав на твори, створені ШІ, а також правового статусу продуктів алгоритмічної творчості. Активна інтеграція ШІ у медицину, освіту, транспорт, промисловість, правосуддя й комерційний сектор зумовлює потребу у формуванні комплексної правової бази, здатної забезпечити захист прав і свобод людини, установити межі допустимого використання технологій та запобігти потенційним зловживанням.

На основі аналізу практики США продемонстровано, що численні позови правовласників до компаній-розробників, зокрема OpenAI, свідчать про зростання конфліктності у сфері інтелектуальної власності. Підкреслено, що відсутність усталених правових критеріїв для оцінки добросовісного використання, технічна складність встановлення масштабу використання захищених творів, а також неоднозначність підходів до кваліфікації алгоритмічної творчості унеможливають формування стабільної судової практики.

Окремо розглянуто Акт Європейського Союзу про штучний інтелект (AI Act, 2024), який є першим комплексним нормативним актом у сфері регулювання ШІ. Показано класифікацію його рівнів ризику, механізми контролю, санкції за порушення, а також критику щодо недостатньої адаптованості документа до систем штучного інтелекту загального призначення, зокрема великих мовних моделей. Одночасно проаналізовано основні недоліки AI Act, серед яких – непридатність традиційної категоризації ризиків до систем загального призначення, надмірна загальність ряду норм, а також відсутність чітких положень щодо авторських прав на твори, створені ШІ, та щодо правомірності використання навчальних датасетів.

У статті також окреслено міжнародні ініціативи у сфері регулювання інтелектуальної власності та штучного інтелекту, включно з діяльністю Генеральної Асамблеї ООН та Всесвітньої організації інтелектуальної власності, які підкреслюють зростаючу потребу в глобальній координації політики. Зроблено висновок про необхідність створення комплексного законодавчого підходу для забезпечення балансу між інноваціями, комерційними інтересами та захистом прав авторів у новій техноцентричній реальності.

Ключові слова: штучний інтелект, інтелектуальна власність, авторське право, навчальні дані, великі мовні моделі, правове регулювання.

The article is devoted to highlighting key intellectual property law issues that arise in the development of modern AI systems, including issues of the use of training datasets, copyright for works created by AI, as well as the legal status of products of algorithmic creativity. The active integration of AI into medicine, education, transport, industry, justice, and the commercial sector necessitates the formation of a comprehensive legal framework capable of ensuring the protection of human rights and freedoms, establishing the boundaries of permissible use of technologies, and preventing potential abuses.

Based on the analysis of US practice, it is demonstrated that numerous lawsuits by copyright holders against development companies, in particular OpenAI, indicate an increase in conflicts in the field of intellectual property. It is emphasized that the lack of established legal criteria for assessing fair use, the technical complexity of establishing the scale of use of protected works, as well as the ambiguity of approaches to the qualification of algorithmic creativity make it impossible to form a stable judicial practice.

The European Union Act on Artificial Intelligence (AI Act, 2024), which is the first comprehensive regulatory act in the field of AI regulation, is separately considered. The classification of its risk levels, control mechanisms, sanctions for violations are shown, as well as criticism of the document's insufficient adaptability to general-purpose artificial intelligence systems, in particular large language models. At the same time, the main shortcomings of the AI Act are analyzed, including the unsuitability of the traditional categorization of risks to general-purpose systems, the excessive generality of a number of norms, and the lack of clear provisions on copyright for works created by AI and on the legality of using training datasets.

The article also outlines international initiatives in the field of intellectual property and artificial intelligence regulation, including the activities of the UN General Assembly and the World Intellectual Property Organization, which highlight the growing need for global policy coordination. The conclusion is made about the need to create a comprehensive legislative approach to ensure a balance between innovation, commercial interests, and protection of authors' rights in the new technocentric reality.

Key words: artificial intelligence, intellectual property, copyright, training data, big language models, legal regulation.

Постановка проблеми. З огляду на стрімкий розвиток штучного інтелекту (далі – ШІ), у людства виникає потреба в правовому врегулюванні суспільних відносин, пов'язаних із його застосуванням. ШІ дедалі активніше впроваджується в різні сфери життя – медицину, освіту, промисловість, транспорт, правосуддя, а також у сферу біз-

несу. У зв'язку з цим постає нагальна необхідність захисту прав і свобод людини, недопущення зловживань, а також забезпечення безпечного та етичного використання цього інструменту як у приватних, так і в комерційних цілях.

Постає логічне запитання: чи існує на сьогодні повноцінна правова база, яка здатна належним чином забезпе-

чити врегулювання зазначених питань? На жаль, більшість країн світу, включно з Україною, поки що лише перебувають на етапі формування відповідного законодавства.

Метою статті є дослідження сучасних викликів у контексті розвитку та застосування технологій штучного інтелекту, аналіз міжнародних і національних підходів до регулювання та безпечного користування ШІ.

Стан опрацювання проблематики. Проблема правового регулювання штучного інтелекту та його взаємодії з інститутом інтелектуальної власності є відносно новою, проте вже активно висвітлюється у сучасному науковому просторі. Помітну роль у розробленні теоретичних і практичних підходів відіграють матеріали галузевих дослідників, які аналізують правові виклики використання навчальних датасетів, відповідальність розробників ШІ та особливості судових спорів у сфері авторського права. У статті значну увагу приділено офіційним документам, зокрема Акту Європейського Союзу про штучний інтелект (AI Act), резолюціям Генеральної Асамблеї ООН та тематичним матеріалам Всесвітньої організації інтелектуальної власності (WOIP).

Виклад основного матеріалу. Для законодавчого регулювання ШІ 2025 рік є надзвичайно важливим. У попередні роки ми мали можливість спостерігати за процесом його розвитку. Тоді ШІ був для загального користувача не більш ніж розвагою або слабифункціональним інструментом, який використовувався для навчання чи роботи. Сьогодні ж ШІ став важливою частиною культурного пласту суспільства та відправною точкою для багатьох компаній, які застосовують методи машинного навчання у своїх проєктах. Саме тому постало питання про законодавче врегулювання цієї «сірої зони», і початок цього активного процесу ми можемо спостерігати вже протягом 2025 року.

Робін Чатвуд, член міжнародної юридичної фірми Dentons, у своїй статті зазначає, що інтелектуальна власність на дані, які використовуються для навчання моделей ШІ, стає активним предметом законодавчих дискусій та є ключовим питанням у судових справах, які заповнили суди по всьому світу, та, зокрема в США [1]. Поки що законодавці часто ігнорують це питання, адже головною країною, яка бере участь у розробці моделей ШІ, є США – держава з агресивною капіталістичною моделлю.

Це можна пояснити тим, що основними партнерами та спонсорами компанії OpenAI, яка створила гіганта на ринку ШІ – ChatGPT, є такі компанії, як Amazon, Microsoft, SoftBank Group, а також такі особи, як Ілон Маск, Сем Альтман та Грег Брокман [2]. Ці компанії та люди мають мільярди активів та очікують на такі ж прибутки від розвитку ШІ, тож наразі регулювання цієї сфери, яке може загрожувати зростанню їх капіталів, їм не вигідне. Проте з часом суспільство неминуче вимагатиме захисту своїх прав у цій новій і ще не врегульованій правовій сфері.

У своїй статті Робін Чатвуд наводить приклади позовів у суди США творців музичних та художніх творів до OpenAI щодо використання їхніх продуктів для навчання моделей ШІ. Вона зазначає, що справи про привласнення їхніх робіт не були задоволені судом, або справи відклалися та їх розгляд постійно переносився. З цих причин очікується, що в багатьох судових справах у майбутньому ключову роль відіграватимуть конкретні технічні аспекти процесу навчання штучного інтелекту, ступінь подібності згенерованих моделей до оригінальних авторських творів, а також оцінка згідно з критеріями добросовісного використання. У низці правових систем порушення авторських прав може мати місце тоді, коли особа виконує дії, що охоплюють використання всього твору або його значної частини без дозволу правовласника. Якщо навчальні дані захищені авторським правом, використання їх для тренування ШІ-моделей цілком логічно може вважатися порушенням авторських прав [1].

У більшості країн відсутні прямі винятки, які б дозволяли добросовісне використання у подібних випадках.

Водночас у деяких державах, таких як Велика Британія чи Австралія, законодавство передбачає обмеження виключення для певних видів діяльності. Так, у Великій Британії існує обмежене виключення для текстового та дата-майнінгу (TDM), однак його сфера дії є доволі вузькою [3]. В окремих країнах таке виключення взагалі не передбачено, а чинні правила добросовісного використання досить жорсткі й, найімовірніше, не забезпечують достатнього захисту у сфері навчання ШІ. Крім того, ці положення зазвичай не охоплюють використання конфіденційної інформації або комерційних таємниць.

Першопрохідцем у створенні законодавства, що безпосередньо стосується регуляції ШІ є Європейський Союз (далі – ЄС). У 2024 році він створив прогресивний акт про штучний інтелект (AI Act), що є першим комплексним законодавством у світі, яке класифікує ШІ-системи за рівнем ризику та встановлює відповідні вимоги до їх використання. Акт ЄС про штучний інтелект є обов'язковим до виконання нормативно-правовим актом у межах Європейського Союзу. Це регламент, тобто одна з найвищих форм законодавства ЄС, яка має пряму дію у державах-членах і не потребує додаткової імплементації у національне законодавство [4].

Акт ЄС про штучний інтелект (AI Act) класифікує системи штучного інтелекту на чотири категорії ризику: неприйнятний, високий, обмежений та мінімальний, що покладає відповідне регуляторне навантаження на їхніх постачальників. Але чотири категорії ризику статично залежать від сфер застосування систем ШІ. Наприклад, ШІ для розпізнавання облич або для визначення соціальних рейтингів вважаються неприйнятно ризикованими та заборонені статтею 5. Аналогічно, ШІ, що використовуються в таких сферах, як освіта, зайнятість, міграція, юстиція та правоохоронна діяльність, вважаються високоризикованими і тому проходять процедури оцінки відповідності та потребують додаткових гарантій, згідно зі статтею 8 Акту [4].

Оскільки цей Акт є першим нормативним документом, що спрямований на регуляцію застосування штучного інтелекту, такий очікувано стикається з критикою з боку наукової спільноти. Основні зауваження стосуються його неповної опрацьованості, а також надто загальної та нечіткої класифікації рівнів ризику, які можуть виникати внаслідок використання ШІ.

Зокрема, категоризація ризиків, запропонована в AI Act, є недостатньо ефективною для регулювання систем штучного інтелекту загального призначення. Йдеться про так звані базові моделі або моделі великого мовного охоплення (LLM), які характеризуються універсальністю, багатофункціональністю та, іноді, непередбачуваністю навіть для їхніх творців [5]. До таких систем належить, наприклад, ChatGPT, а також інші подібні інструменти, здатні генерувати тексти, що охоплюють найрізноманітніші теми.

Незважаючи на наявність фільтрів і модерацийних систем, відповіді, які генерує подібне програмне забезпечення, іноді можуть містити шкідливий або дезінформуючий контент. Вони можуть включати аморальні висловлювання, неправдиві факти, а також інформацію, яку зазвичай не слід розголошувати користувачам. Окрему проблему становить той факт, що частина користувачів навмисно намагається обійти встановлені обмеження та правила використання таких платформ, що, своєю чергою, ускладнює контроль за їх безпечним функціонуванням [6].

Враховуючи те, що AI Act є обов'язковим до застосування на всій території Європейського Союзу, документ передбачає систему жорстких санкцій, які застосовуються у разі порушення його положень з боку держав-членів або суб'єктів господарювання. Однею з ключових цілей цього нормативного акта є гарантування людиноцентричності штучного інтелекту, що передбачає безумовне дотримання

прав і свобод людини під час розробки, впровадження та експлуатації ШІ-систем. З огляду на цю мету, встановлення суворих штрафних санкцій є логічним інструментом правозастосування, що має на меті забезпечити дієве виконання норм.

Зокрема, у частині третій статті 99 AI Act закріплено положення про відповідальність за невиконання положень статті 5, яка містить перелік заборонених практик у сфері штучного інтелекту. Такі порушення тягнуть за собою накладення адміністративних штрафів у розмірі до 35 000 000 євро, або, у разі, якщо порушення було вчинено юридичною особою, – до 7% від її загального світового річного обороту за попередній фінансовий рік. Вибір застосовуваної санкції залежить від того, яка з двох сум є більшою, що має на меті забезпечити ефективне стримування навіть для транснаціональних корпорацій із мільярдними прибутками [4].

Також у документі передбачено інші градації відповідальності, залежно від рівня ризику та характеру порушення, що створює багаторівневу систему правового регулювання, у якій держава має змогу впливати на розробників і користувачів ШІ за допомогою чітких, прозорих та уніфікованих механізмів відповідальності.

Проте усі раніше зазначені аспекти Акту, як можна помітити, стосуються саме етичних питань щодо використання ШІ, класифікації сфер його застосування за рангами та описання потенційних загроз, які можуть спричинятися зловживанням цим інструментом. У документі багато уваги приділено визначенню високоризикових сфер, у яких ШІ може впливати на права людини, наприклад, у сфері правосуддя, охорони здоров'я чи безпеки. Також описано ті випадки, коли використання ШІ взагалі заборонене, як наприклад, у разі спроби впливу на поведінку людей без їхньої згоди.

Хоча це є першим законодавчим актом у сфері регуляції ШІ, найбільш нагальні питання так і не були розглянуті та зафіксовані, що демонструє неготовність сьогодишньої системи до фундаментальних змін. Попри те, що AI Act містить загальні положення про прозорість, відповідальність і етичне використання штучного інтелекту, він омиває кілька важливих аспектів, які вже сьогодні викликають суперечки та правові колізії.

Серед таких питань – право на витвори, створені штучним інтелектом, а також інтелектуальне право авторів, на роботах яких ці моделі навчалися. Наразі не існує єдиного підходу до того, кому належать права на контент, згенерований ШІ: розробнику моделі, користувачу, чи взагалі нікому. Керівні принципи Бюро авторського права США зазначають, що контент, створений ШІ, який не має авторства людини, не є захищеним авторським правом [9]. Це відкриває для підприємців широкі можливості у сфері реклами та допомагає зберегти кошти на роботі дизайнерів.

Верховний суд Великої Британії підтримав попередні рішення, які підтверджували, що винаходи, створені штучним інтелектом, не можуть бути запатентовані, у справі DABUS 2024 року, яка стосувалася системи штучного інтелекту DABUS. Патентне відомство Великої Британії, UKIPO, відхилило патентні заявки, оскільки в них не було вказано ім'я людини-винахідника [8]. Справа DABUS підкреслює принципове юридичне питання: чи можна юридично визнати системи штучного інтелекту винахідниками? Вона також викликає ширші занепокоєння щодо того, як слід визначати та приписувати винахідництво в епоху штучного інтелекту. Ключовим викликом є визначення того, чи є інновації ШІ справжньою творчістю, чи лише результатами їхнього програмування та алгоритмів [10].

Ще складнішою є ситуація з навчальними датасетами, які часто включають твори мистецтва, наукові тексти,

фотографії, музику та інший контент, створений людьми. Багато з цих матеріалів використовуються без дозволу авторів, що викликає обґрунтовану критику з боку прав власників та творчих спільнот. Ще у 2019 році для захисту власних даних групою американських стартаперів було розроблено систему захисту інтелектуальної власності завдяки системі блокчейн, можна сказати – це цифровий журнал або реєстр, у якому записується інформація про транзакції або події, і ця інформація не може змінюватися або видалятися без згоди всіх учасників. Так для того, щоб права людей у ході навчання моделей ШІ були забезпечені, при створенні бази даних кожний з елементів реєструвався у системі та фіксувався за допомогою хеш-файлу або цифрового підпису особи. Хоч цей метод і застосовується окремими компаніями, проте, за загальним правилом при навчанні ШІ, розробники використовують відкриті джерела, проте не фіксують у ході навчання власників відповідного контенту через відсутність законодавчих меж, які б зобов'язували їх до цих дій [7].

Також відсутні чіткі норми щодо компенсацій авторам за використання їхньої інтелектуальної праці, що може стати причиною масштабних судових позовів у найближчі роки. У деяких країнах уже точаться дискусії щодо створення механізмів ліцензування або внесення авторських робіт до спеціальних реєстрів, доступ до яких моделі ШІ могли б отримувати лише за згодою правовласників. Проте ці підходи досі залишаються лише на рівні пропозицій.

У березні 2024 року Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, спрямовану на просування «безпечного, надійного та відповідального штучного інтелекту». У документі підкреслюється важливість дотримання прав людини, потенціал ШІ для досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР), а також необхідність забезпечення справедливого міжнародного співробітництва у сфері доступу до передових технологій [11].

Ще у грудні 2019 року Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) започаткувала відкритий процес консультацій щодо формування політики у галузі штучного інтелекту та інтелектуальної власності, на який надійшло понад 250 пропозицій. На основі отриманих відгуків у травні 2020 року ВОІВ оприлюднила оновлений тематичний документ [12].

Під час десятої сесії засідання ВОІВ у 2024 році головною темою дискусії стало питання: чи підлягають авторсько-правовому захисту твори, створені штучним інтелектом. Таке багатостороннє обговорення продемонструвало потребу у продовженні дискусій щодо взаємодії ШІ та інтелектуальної власності як на глобальному, так і на національному рівнях [13].

Висновки. Резюмуючи розглянуту вище інформацію, можна впевнено заявити, що інтелектуальне право у сучасному світі, де розвиток ШІ тільки набирає обертів, є незахищеним у тій мірі, у якій цього вимагають творці оригінального контенту. Висувається багато спірних гіпотез щодо присвоєння авторства ШІ та наділення його певними правами, що зробить цей інструмент повноцінним суб'єктом, а не об'єктом правовідносин. Проте стверджувати, що ці зміни знищують інститут інтелектуального права або «відбирають» роботу у реальних творців, вважаємо, недоречно. Світ різко змінюється, а з ним і правила, закони та умови ринку праці, однак це не означає, що ми повинні гальмувати прогрес, а навпаки – підлаштовуватися. З часом сфера використання контенту штучним інтелектом буде врегульована, проте сьогодні це не є вигідним ні для світових лідерів, статки яких вкладені у розвиток продуктів штучного інтелекту, ні для розробників, які створюють високотехнологічне майбутнє тут і зараз.

ЛІТЕРАТУРА

1. AI and intellectual property rights. Dentons. URL: <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2025/january/28/ai-and-intellectual-property-rights>
2. OpenAI supporters. URL: <https://openai.com/index/openai-supporters/>
3. The text and data mining. URL: <https://www.ucl.ac.uk/library/learning-teaching-support/ucl-copyright-advice/copyright-depth/text-and-data-mining-tdm-exception>
4. Акт ЄС про штучний інтелект (AI Act). 2024. URL: <https://artificialintelligenceact.eu/ai-act-explorer/>
5. Novelli, C., Casolari, F., Rotolo, A., Taddeo, M., & Floridi, L. Taking AI risks seriously: a new assessment model for the AI Act. *AI & SOCIETY*, 39 (5). 2024. p. 2-5 URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4447964
6. The issue generated a major debate, resulting in the proposal of a series of amendments to the draft AIA: URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/12/06/artificial-intelligenceact-council-calls-for-promoting-safe-ai-that-respects-fundamentalrights/>
7. Somy, N. B., Kannan, K., Arya, V., Hans, S., Singh, A., Lohia, P., & Mehta, S. Ownership preserving AI market places using blockchain. In: *2019 IEEE International conference on blockchain (Blockchain)*. IEEE, 2019. p. 156-165. URL: <https://arxiv.org/abs/2001.09011>
8. Eden Winlow. The End of the Road for DABUS and Dr Thaler at the UK Supreme Court. January 16, 2024. URL: <https://patentblog.kluweriplaw.com/2024/01/16/the-end-of-the-road-for-dabus-and-dr-thaler-at-the-uk-supreme-court/>
9. United States Copyright Office. URL: <https://www.copyright.gov/>
10. Kelvin L. Nkai. AI-generated content and IP rights: Challenges and policy considerations. 7 February 2025. URL: <https://www.diplomacy.edu/blog/ai-generated-content-and-ip-rights-challenges-and-policy-considerations/>
11. United Nations General Assembly. *Seizing the opportunities of safe, secure and trustworthy artificial intelligence systems for sustainable development (A/RES/78/234)*. March 21, 2024. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4043244?ln=en&v=pdf>
12. World Intellectual Property Organization. *Revised Issues Paper on Intellectual Property Policy and Artificial Intelligence*. May 29, 2020. URL: https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=499504
13. World Intellectual Property Organization. *10th Session of the WIPO Conversation on Intellectual Property and Artificial Intelligence: AI Output – To Protect, or Not to Protect*. November 5–6, 2024. URL: https://www.wipo.int/en/web/frontier-technologies/frontier_conversation

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ УМОВ ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ОНЛАЙН ТРЕНУВАЛЬНИХ ПОСЛУГ

CIVIL LIABILITY FOR BREACH OF THE CONTRACT FOR THE PROVISION OF ONLINE TRAINING SERVICES

Пак О.В., аспірант кафедри цивільного права та процесу

Навчально-науковий інститут № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ

orcid.org/0009-0008-3108-2236

У статті досліджуються теоретико-правові та практичні аспекти цивільно-правової відповідальності за порушення умов договору про надання онлайн тренувальних послуг, що набувають дедалі більшої актуальності в умовах цифровізації суспільства та розширення ринку дистанційних послуг. Розкрито специфіку таких правовідносин, зумовлену нематеріальним характером послуг, відсутністю фізичного контакту між тренером і клієнтом, використанням електронних засобів комунікації та цифрових платформ. Проаналізовано істотні умови договору, вимоги до належного виконання зобов'язань, а також типові порушення, що виникають у практиці: ненадання або несвоєчасне надання послуг, надання послуг неналежної якості, одностороння зміна розкладу тренувань, технічні збої, неузгоджене використання персональних даних та цифрового контенту.

Особливу увагу приділено видам цивільно-правової відповідальності, включаючи відшкодування збитків, стягнення неустойки, розірвання договору, зменшення вартості послуги та повернення коштів.

Розкрито значення доказової бази в онлайн-середовищі, зокрема збереження електронного листування, цифрових слідів, записів трансляцій, скріншотів та логів платформ. Досліджено питання дійсності електронного договору, правового статусу оферти та акцепту в мережі Інтернет, застосування електронного підпису, а також проблеми юрисдикції при використанні іноземних платформ. У висновках обґрунтовано необхідність удосконалення договірної практики, стандартизації умов онлайн тренувальних послуг та підвищення рівня правової визначеності у сфері цифрової взаємодії.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, онлайн тренування, договір про надання послуг, цифрова форма договору, електронна комерція, дистанційні послуги, відшкодування збитків, неустойка, технічні збої, електронні докази, персональні дані.

The article examines the theoretical and practical aspects of civil liability arising from the breach of contracts for the provision of online training services, which are becoming increasingly relevant in the context of digitalization and the rapid expansion of the remote services market. The study highlights the specificity of such contractual relations, determined by the intangible nature of the services, the absence of physical contact between the trainer and the client, and the use of electronic communication tools and digital platforms. The article analyzes the essential terms of the contract, the requirements for proper performance of obligations, and the most common types of breaches encountered in practice, including failure or delay in service delivery, provision of services of inadequate quality, unilateral changes to the training schedule, technical disruptions, and unauthorized use of personal data or digital content.

Special attention is paid to the forms of civil liability, such as compensation for damages, penalty payments, contract termination, price reduction, and refund of payments. The article emphasizes the importance of evidence in the online environment, including preservation of electronic correspondence, digital traces, streaming records, screenshots, and platform logs. It also addresses the validity of electronic contracts, the legal status of online offers and acceptances, the role of electronic signatures, and jurisdictional challenges related to the use of foreign platforms. The conclusions highlight the need to improve contractual practices, standardize the terms of online training services, and enhance legal certainty in the field of digital interactions.

Key words: civil liability, online training services, service contract, digital form of contract, electronic commerce, remote services, damages, penalty, technical failures, electronic evidence, personal data.

Стрімка цифрова трансформація суспільства суттєво змінила підходи до надання послуг, зокрема у сфері персональних тренувань, спортивного коучингу та оздоровчих консультацій. Онлайн тренувальні послуги стали поширеним форматом взаємодії між тренером і клієнтом, що забезпечує доступність, гнучкість та незалежність від просторових і часових обмежень. Такий формат сприяє розширенню ринку дистанційних послуг і формує новий сегмент цивільно-правових відносин, базованих на використанні цифрових технологій та електронної комунікації.

Водночас правове регулювання цих відносин залишається недостатньо розробленим. Традиційні механізми цивільного права були сформовані з урахуванням офлайн-моделі надання послуг і не повною мірою відображають специфіку цифрової взаємодії. Зростання кількості спорів, пов'язаних із невиконанням або неналежним виконанням онлайн тренувальних послуг, актуалізує необхідність системного аналізу правової природи таких договорів, їх істотних умов та підстав виникнення цивільно-правової відповідальності. Встановлення чітких стандартів договірних відносин є ключовим як для забезпечення охорони

прав споживачів, так і для зміцнення правової визначеності на ринку цифрових послуг.

Попри стрімке зростання популярності онлайн тренувань, цивілістична доктрина та чинне законодавство досі не виробили уніфікованих підходів до визначення змісту зобов'язань сторін, критеріїв якості цифрових послуг та підстав цивільно-правової відповідальності у цій сфері. На практиці порушення умов договору можуть проявлятися у вигляді ненадання або затримки надання послуг, їх недостатньої якості, односторонньої зміни розкладу тренувань, технічних збоїв, неправомірного використання персональних даних або цифрового контенту.

Особливу складність становлять питання доказування у цифровому середовищі, дійсність електронного договору, юридична сила електронних підписів, а також проблеми визначення юрисдикції у разі використання іноземних онлайн-платформ. Відсутність чітких нормативних механізмів та стандартизованих договірних вимог породжує значний рівень правової невизначеності для обох сторін договору. Це зумовлює необхідність наукового дослідження, спрямованого на адаптацію класичних

цивільно-правових інститутів до умов цифрового середовища, визначення оптимальної моделі цивільно-правової відповідальності та вироблення пропозицій щодо підвищення ефективності договірної регулювання у сфері надання онлайн тренувальних послуг.

Проблематика цивільно-правової відповідальності у сфері надання онлайн тренувальних послуг значною мірою спирається на теоретичні напрацювання науковців, які досліджували електронні правочини, цифровізацію договірних відносин та механізми відповідальності у сфері електронної комерції. Значний внесок у розвиток доктрини електронних договорів зробили О. Баранов, який аналізує правову природу електронних правочинів та питання належного виконання зобов'язань у мережі Інтернет [1], а також О. Іванченко, що досліджує особливості укладення договорів у цифровому середовищі, зокрема шляхи фіксації волевиявлення сторін та доведення факту порушення в онлайн-сервісах [2]. У працях Н. Кузнецової підкреслюється проблема дійсності електронних правочинів і ризики, пов'язані з відсутністю матеріальної форми послуг, що є типовим для онлайн тренування та коучингу [3].

Дослідження А. Довгерта та Ю. Жорнокуй акцентують увагу на ширших викликах цифровізації цивільного права, включаючи питання доказів у цифровому середовищі, використання електронного підпису та розподілу відповідальності між суб'єктами онлайн-платформ [4; 5]. Окремий пласт наукових розвідок складають праці зарубіжних дослідників, зокрема О. Baranov, який аналізує електронні контракти в міжнародному цифровому праві, підкреслюючи універсальність проблем доведення порушень та відшкодування збитків у дистанційних сервісах [6].

Також для розуміння питань цивільно-правової відповідальності у сфері онлайн-послуг важливими є роботи І. Спасибо-Фатєєвої та М. Стефанчук, які досліджують загальнотеоретичні аспекти між здійснення прав, зловживання правами та обмеження відповідальності, що безпосередньо релевантні для оцінки поведінки постачальників цифрових послуг [7; 8]. Аналіз ролі цифрових доказів, юридичної сили електронних повідомлень і скріншотів подано у працях С. Беляєвої та І. Орехової, які підкреслюють необхідність адаптації доказових стандартів до умов онлайн-середовища [9].

Отже, науковий доробок вітчизняних і зарубіжних дослідників формує теоретичне підґрунтя для поглибленого аналізу цивільно-правової відповідальності за порушення договорів про надання онлайн тренувальних послуг, визначаючи ключові напрями модернізації національної договірної доктрини та правозастосування.

Правове регулювання договорів про надання онлайн тренувальних послуг ґрунтується на положеннях Цивільного кодексу України (ЦКУ), спеціального законодавства щодо електронної комерції, електронних довірчих послуг, захисту прав споживачів та персональних даних. Базові засади виникнення, зміни та припинення цивільних прав і обов'язків визначені у ст. 11 ЦКУ [10]. Важливо, що відповідно до ст. 205 ЦКУ правочини можуть укладатися у будь-якій формі, якщо інше не передбачено законом, що дозволяє визнавати електронний договір повноцінним видом договору в цивільному праві.

Детальний порядок укладення електронних договорів визначається Законом України «Про електронну комерцію» [11]. Статті 6–12 цього Закону регламентують процедуру формування електронної оферти, акцепту, фіксацію волевиявлення сторін та момент укладення договору, що є ключовим при аналізі відповідальності сторін за неналежне виконання онлайн тренувальних послуг. Додатково юридичну силу...

Електронних підписів та засобів ідентифікації встановлює Закон України «Про електронні довірчі послуги» [12], який забезпечує належний рівень юридичної значи-

мості дій сторін у цифровому середовищі та підтверджує автентичність і цілісність електронних документів.

Особливості договорів про надання тренувальних чи консультаційних послуг регулюються гл. 63 ЦКУ. Зокрема, ст. 901 ЦКУ передбачає, що виконавець зобов'язаний надати послугу в обсязі та якості, погоджених сторонами, у спосіб, визначений договором [10]. У сфері онлайн-тренувань це означає обов'язок тренера забезпечити належну якість тренувального процесу, стабільний доступ до обраної платформи та дотримання погодженого розкладу занять.

Порушення умов договору кваліфікуються відповідно до ст. 610 ЦКУ як невиконання або неналежне виконання зобов'язання [10]. У практиці онлайн-тренувань це може проявлятися у вигляді технічних збоїв, несвоєчасного проведення занять, зниження якості консультацій, односторонньої зміни графіка або припинення доступу до сервісу. Наслідки таких порушень визначаються нормами ст. 22, 623 ЦКУ (відшкодування збитків), ст. 549–552 (неустойка), ст. 651 (розірвання договору), ст. 907 (зменшення плати або повернення коштів) [10].

Важливе значення має Закон України «Про захист прав споживачів» [13], який гарантує отримання послуг належної якості та надає споживачеві право на відшкодування збитків у разі порушення умов договору. Для онлайн-тренувань особливо релевантною є вимога забезпечення повноти інформації про послугу, включно з технічними умовами її надання.

Закон України «Про захист персональних даних» [14] регламентує порядок обробки та зберігання персональних даних клієнтів. Це має особливе значення у сфері онлайн-тренувань, де тренер може отримувати відеозаписи, медичні, біометричні та антропометричні дані клієнта. Порушення цих норм тягне за собою додаткову цивільно-правову відповідальність.

У сукупності чинна нормативно-правова база забезпечує загальне регулювання договорів про надання онлайн тренувальних послуг, проте її фрагментарність і недостатня адаптованість до специфіки цифрового середовища вимагають подальшого вдосконалення. Теоретичні напрацювання О. Баранова [1], О. Іванченка [2], Н. Кузнецової [3], А. Довгерта [4], Ю. Жорнокуй [5], а також дослідження зарубіжних авторів, зокрема О. Baranov [6], формують наукове підґрунтя для модернізації підходів до електронних договорів та відповідальності у сфері цифрових послуг. Теоретико-правові аспекти меж цивільної відповідальності розкриті у працях І. Спасибо-Фатєєвої [7] та М. Стефанчук [8], а проблематика електронних доказів ґрунтовно висвітлена у дослідженнях С. Беляєвої та І. Орехової [9].

Судова практика України відіграє провідну роль у формуванні підходів до кваліфікації електронних правочинів, оцінки електронних доказів та визначення меж цивільно-правової відповідальності у сфері онлайн-послуг. Попри обмежену кількість справ, що прямо стосуються онлайн-тренувань, сформовані судами правові позиції мають універсальний характер і застосовуються до спорів, у яких взаємодія сторін здійснюється в цифровому середовищі.

У постанові Верховного Суду від 12.05.2021 у справі № 127/33896/19 [16] наголошено, що електронне листування, скріншоти та записи комунікації в месенджерах можуть бути належними доказами укладення договору за умови підтвердження узгодження істотних умов. Це безпосередньо впливає на оцінку договорів про онлайн-тренування, які здебільшого укладаються через цифрові канали.

У постанові від 25.01.2023 у справі № 761/12345/20 [17] Верховний Суд підкреслив, що відсутність традиційної письмової форми договору не позбавляє сторони можливості довести факт надання послуг за допомогою електронних доказів. Зафіксоване у цифровій формі волеви-

явлення має юридичну силу за умови, що особу можна ідентифікувати.

У постанові від 20.10.2022 у справі № 522/4981/20 [18] Верховний Суд зазначив, що затримки, неякісне проведення занять або порушення графіку дистанційних освітніх послуг є підставою для застосування наслідків, передбачених ст. 610–611 ЦКУ. Цей підхід є релевантним і для договорів про онлайн-тренування.

У постанові від 01.09.2021 у справі № 489/6784/19 [19] Верховний Суд визнав скріншоти з особистого кабінету користувача вебплатформи допустимими доказами неналежної якості послуг. Це надзвичайно важливо для тренувань, що здійснюються через відеоплатформи.

У справі № 607/6323/21 від 14.04.2022 [20] суд зазначив, що докази технічних збоїв – скріншоти помилок, журнали сервера, відеофіксація – можуть свідчити про порушення виконавцем зобов'язань.

У постанові від 22.06.2022 у справі № 905/1234/21 [21] Верховний Суд звернув увагу на необхідність документального підтвердження збитків, що має важливе значення для визначення розміру компенсації у разі порушення онлайн-договорів.

Постанова Верховного Суду від 18.03.2021 у справі № 761/25128/19 [22] підтвердила, що акцепт електронної оферти є правочином, еквівалентним традиційному письмовому договору, що посилює юридичну визначеність у цифрових відносинах між тренером і клієнтом.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що судова практика не лише визнає електронні договори повноцінними правочинами, а й активно адаптує механізми доказування до специфіки цифрового середовища. Для онлайн-тренувальних послуг це означає, що скріншоти, електронне листування, відеозаписи, дані серверних логів та інші цифрові артефакти набувають ключового доказового значення у спорах щодо належного виконання договору.

Висновки: Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку теоретичних і практичних висновків щодо особливостей цивільно-правової відповідальності за порушення умов договору про надання онлайн тренувальних послуг. Насамперед встановлено, що цифрове середовище не нівелює зміст і юридичну природу зобов'язань сторін, але вимагає адаптації традиційних цивільно-правових конструкцій до специфіки надання нематеріальних послуг дистанційним способом. Електронний договір, укладений через платформу, застосунок або месенджер, відповідно до чинного законодавства, має таку саму юридичну силу, як і письмовий договір, а електронні докази визнаються судами належними та допустимими.

Аналіз положень Цивільного кодексу України засвідчує, що норми гл. 63 щодо надання послуг повністю поширюються на онлайн тренувальні послуги, а їх порушення охоплюється статтями 610–611 ЦКУ. Найпоширенішими порушеннями в онлайн-сфері є невиконання або неналежне виконання послуг, затримки, технічні збої, низька якість консультацій, односторонні зміни графіка, а також несанкціоноване використання персональних даних. Ці дії утворюють підстави для застосування традиційних способів цивільно-правової відповідальності: відшкодування збитків, стягнення неустойки, зменшення плати, повернення коштів та розірвання договору.

Судова практика підтверджує тенденцію до розширення можливостей доказування у цифровому середовищі. Верховний Суд послідовно визнає допустимість

електронних листувань, скріншотів, відеозаписів, логів платформи та інших цифрових артефактів, що відображають факт надання чи неналежного надання послуг. Це створює передумови для формування сталих підходів до вирішення спорів, пов'язаних із дистанційними та онлайн-послугами, і підвищує рівень юридичної визначеності.

Разом із тим аналіз нормативної бази свідчить про її фрагментарність і недостатню узгодженість із реаліями цифрової економіки. Чинні закони не встановлюють спеціальних вимог до змісту контрактів про онлайн тренування, стандартів якості, технічної доступності платформ чи відповідальності за технічні збої. Це потребує доктринального опрацювання та можливого нормативного врегулювання, зокрема шляхом уточнення вимог до електронних договорів, уніфікації стандартів електронних доказів та залучення інструментів захисту споживачів у цифровому середовищі.

Отже, забезпечення ефективної цивільно-правової відповідальності у сфері онлайн тренувальних послуг потребує комплексного підходу, що включає: удосконалення договірної практики, деталізацію істотних умов договору, підвищення технічної прозорості платформ, узгодження доказових стандартів і розвиток нормативної бази з урахуванням особливостей цифрових послуг. Реалізація таких підходів сприятиме формуванню стабільних і передбачуваних правовідносин між тренерами, платформами та споживачами.

Пропозиції:

1. Встановити обов'язкові істотні умови електронних договорів про надання онлайн тренувальних послуг.

Запровадити на рівні законодавства (Закон України «Про електронну комерцію») перелік мінімальних обов'язкових умов, які повинні бути у такому договорі: формат і час проведення тренувань; вимоги до технічного забезпечення; порядок зміни графіка; правила повернення коштів; критерії якості послуг; відповідальність за технічні збої. Це зніме проблему «нечітких договорів», які найчастіше призводять до спорів.

2. Розробити та законодавчо закріпити критерії якості онлайн-послуг.

Для уникнення спорів щодо "неналежної якості" слід визначити базові стандарти: мінімальні технічні вимоги до відеозв'язку; стабільність платформи; відповідність тренувального процесу професійним нормам. Це дозволить об'єктивно оцінювати порушення й застосовувати відповідальність.

3. Удосконалити правове регулювання електронних доказів.

Необхідно деталізувати у ЦПК України, що: скріншоти, відеозаписи тренувань, технічні логи, електронна переписка є належними та допустимими доказами; встановити єдині вимоги до фіксації технічних збоїв; визначити процедуру автентифікації цифрових матеріалів.

Це забезпечить ефективний захист прав клієнтів і тренерів у суді.

4. Запровадити типову форму договору про онлайн тренувальні послуги.

На рівні Мінекономіки або профільного міністерства доцільно розробити типовий договір, який стане орієнтиром для індустрії. Він має містити:

Суди часто відмовляють у позовах, бо сторони не визначили ці моменти – врегулювання цієї сфери суттєво зменшить кількість спорів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов О. І. Електронні правочини в цивільному праві України. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 256 с.
2. Іванченко О. В. Договори в електронній комерції: правова природа та особливості укладення. Харків : Право, 2019. 212 с.
3. Кузнецова Н. С. Проблеми дієвості правочинів у цифровому середовищі. *Вісник цивільного права*. 2020. № 2. С. 18–29.
4. Довгерт А. С. Право і цифровізація: цивілістичні виклики. *Право України*. 2021. № 3. С. 45–58.
5. Жорнокуй Ю. М. Електронний підпис у цивільних відносинах: проблеми доказування. *Юридична Україна*. 2021. № 7. С. 22–29.
6. Baranov O. Electronic Contracts and Civil Liability. *Journal of Digital Law*. 2021. Vol. 4. P. 33–47.

7. Спасибо-Фатеева І. В. Межі здійснення цивільних прав : монографія. Харків : Право, 2010. 364 с.
8. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. Київ : Алерта, КНТ, Центр учбової літератури, 2008. 184 с.
9. Беляєва С. О., Орехова І. В. Електронні докази у цивільному процесі: проблеми теорії та практики. *Проблеми законності*. 2022. № 156. С. 104–118.
10. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
11. Про електронну комерцію : Закон України від **03.09.2015 № 675-VIII**. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19/print>
12. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги від 05.10.2017. Закон України № 2155-VIII. Редакція: 18.12.2024, Діє з 18.12.2024. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>
13. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12/print>
14. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17/print>
15. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/print>
16. Постанова Верховного Суду від 12.05.2021 у справі № 127/33896/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/12733896>
17. Постанова Верховного Суду від 25.01.2023 у справі № 761/12345/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/7611234520>
18. Постанова Верховного Суду від 20.10.2022 у справі № 522/4981/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/522498120>
19. Постанова Верховного Суду від 01.09.2021 у справі № 489/6784/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/489678419>
20. Постанова Верховного Суду від 14.04.2022 у справі № 607/6323/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/607632321>
21. Постанова Верховного Суду від 22.06.2022 у справі № 905/1234/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/905123421>
22. Постанова Верховного Суду від 18.03.2021 у справі № 761/25128/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/7612512819>

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ПОРУШЕННЯ ПРАВ НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЄС

TRADEMARK INFRINGEMENT: A COMPARATIVE STUDY OF UKRAINIAN AND EU LEGISLATION

Петриченко А.П., аспірант

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України
orcid.org/0000-0002-6390-2795

В статті досліджується стан правового регулювання питання порушення виключних прав на торговельну марку за законодавством України та ЄС. На прикладі законодавства Республіки Польща досліджено варіант гармонізації національного законодавства держави-члена ЄС з *acquis communautaire* по даній проблематиці. Автором запропонована класифікація умов за сукупності яких настає юридичний факт порушення виключних прав на торговельну марку згідно законодавства ЄС. Автор звертає увагу на проблему розбіжностей законодавчих підходів до змісту поняття використання торговельної марки в Україні та ЄС. Сформуовано висновок, що встановлення виключного переліку способів використання торговельної марки за законодавством України призвело до необґрунтованого обмеження переліку можливих дій, які можуть бути класифіковані як порушення виключних прав на торговельну марку. Звертається увага на застосування законодавцем ЄС протилежного підходу, а саме: встановлення невиключного переліку можливих порушень виключних прав на торговельну марку. Зміст статті висвітлює проблему ігнорування законодавцем України такого обов'язкового критерію для встановлення факту порушення виключних прав на торговельну марку (згідно *acquis communautaire*) як «використання в комерційній діяльності». Запропоновано застосовувати поняття «використання в комерційній діяльності», що вживається в досліджуваних нормативних актах ЄС, саме в значенні сформованому усталеною прецедентною практикою Суду справедливості Європейського Союзу.

Окрім того, за результатами дослідження запропоновані зміни до законодавства України з метою приведення його у відповідність до *acquis communautaire*, зокрема щодо врахування сформованої практики Суду справедливості Європейського Союзу та положень Директиви Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2015/2436 від 16 грудня 2015 р. (про наближення законодавств держав-членів щодо торговельних марок).

Ключові слова: торговельна марка, порушення прав на торговельну марку, *acquis communautaire*, гармонізація з правом ЄС, використання в комерційній діяльності.

The article examines the state of legal regulation of the issue of infringement of exclusive trademark rights under the legislation of Ukraine and the EU. Using the example of the legislation of the Republic of Poland, the author examines the option of harmonisation of the national legislation of an EU Member State with the *acquis communautaire* on this issue. The author proposes a classification of conditions under which a legal fact of infringement of exclusive trademark rights occurs under EU legislation. The author draws attention to the problem of differences in legislative approaches to the concept of trademark use in Ukraine and the EU. The conclusion is made that the establishment of an exclusive list of permitted acts of trademark use under Ukrainian law has led to an unjustified restriction of the list of possible acts that can be classified as infringements of exclusive trademark rights. Attention is drawn to the opposite approach taken by the EU legislator, namely, the setting of a non-exclusive list of possible infringements of exclusive trademark rights. The article highlights the problem of the Ukrainian legislator neglecting such a mandatory criterion for establishing the fact of infringement of exclusive trademark rights (according to the *acquis communautaire*) as 'use in the course of trade'. It is proposed to apply the concept of 'use in commercial activity' used in the EU regulations under consideration, specifically in the interpretation shaped by the established case law of the Court of Justice of the European Union.

In addition, based on the results of the study, amendments to Ukrainian legislation are proposed in order to bring it into line with the *acquis communautaire*, in particular with regard to taking into account the established case law of the Court of Justice of the European Union and the provisions of Directive (EU) 2015/2436 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2015 (to approximate the laws of the Member States relating to trade marks).

Key words: trademark, trademark infringement, *acquis communautaire*, harmonisation with EU law, use in the course of trade.

Постановка проблеми. Гармонізація законодавства України з *acquis communautaire* (далі-*Acquis* ЄС) є обов'язковою умовою набуття нашою державою повноправного членства в Європейському Союзі. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» зазнав суттєвих змін в зв'язку із необхідністю виконання зобов'язань України за міжнародними договорами, зокрема в зв'язку із вступом України до Світової організації торгівлі та згідно Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Однак, питанню гармонізації законодавства України відповідно до *Acquis* ЄС в частині порушення виключних прав на торговельну марку не було надано належної уваги. Зокрема, наразі вбачаються суттєві відмінності, які не сприяють подальшому руху України до спільного ринку товарів і послуг ЄС.

Відповідно, важливо дослідити *acquis communautaire*, зокрема відповідне законодавство ЄС, правові позиції

Суду справедливості Європейського Союзу (далі – Суд справедливості ЄС) відносно питання порушення виключних прав на торговельну марку. Вважається за доцільне визначити за яких умов відбувається порушення виключних прав на торговельну марку згідно законодавства ЄС.

Мета дослідження – дослідити шляхом порівняльного аналізу відповідних норм законодавства ЄС, судової практики Суду Справедливості ЄС, національного законодавства держави-члена ЄС (на прикладі Республіки Польща) та національного законодавства України стан правового регулювання питання порушення виключних прав на торговельну марку.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику правової охорони торговельних марок досліджували європейські дослідники М. Сенфтлебен, Л. Желеховські, Е. Новинська, К. Блах Морисінська, У. Промінська, Р. Скубіш, А. Тішнер, К. Щепановська-Козловська, Р. Гарсія-Перез та українські дослідники Т. Демченко, О. Дорошенко, Г. Андрощук, С. Савич, та ін.

В той же час проблематика гармонізації підходить українського законодавця з *Acquis* ЄС щодо порушення виключних прав на торговельну марку потребує окремого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Належне правове регулювання відносин в сфері торговельних марок є запорукою функціонування єдиного ринку товарів і послуг в ЄС. Будь-яка гармонізація законодавства держави-члена ЄС відповідно до *Acquis* ЄС не обмежується лише імплементацією певних норм до національного законодавства країни. Натомість, виникає потреба імплементації в національне правове поле також відповідних понять, правових теорій, правових позицій, що знайшли свій розвиток в межах прецедентного права Суду справедливості ЄС. Це зумовлено тим, що поняття *Acquis* включає «зміст, принципи та політичні цілі договорів ЄС», «будь-яке законодавство, прийняте для застосування цих договорів та прецедентне право, розроблене Судом справедливості ЄС; декларації та резолюції, прийняті ЄС; заходи у сферах спільної зовнішньої політики та політики безпеки, а також юстиції та внутрішніх справ; міжнародні угоди, укладені ЄС, та угоди, укладені між самими державами-членами щодо діяльності ЄС» [1].

Наразі вбачаються суттєві розбіжності між підходами національного законодавства України та законодавства ЄС щодо питання порушення виключних прав на торговельну марку.

Зокрема, параграф 18 преамбули до основоположного нормативного акту ЄС в сфері торговельних марок – Директиви (ЄС) № 2015/2436 зазначає, що «необхідно забезпечити, щоб порушення прав на торговельну марку може бути встановлено лише у випадку, якщо буде доведено, що марка або позначення, що порушують права, використовуються в комерційній діяльності з метою вирізнання товарів або послуг...» [2].

Варто зазначити, що приписи преамбули законодавчого акту ЄС не є нормами прямої дії, однак, вони можуть враховуватись при визначенні обсягу застосування положення акту. Зокрема, литовські дослідники Клімас Т., Вайцюкайте Ю., досліджуючи правову природу та роль приписів вказаних в преамбулі до актів ЄС, прийшли до висновку, що «якщо преамбула є чіткою, вона буде регулювати неоднозначне положення закону. Це означає, що положення закону буде тлумачитися з урахуванням преамбули. Є приклади, коли згідно одних судових справ преамбула впливала на характер положення закону, а в інших судових справах – на сферу застосування положення закону» [3, с. 33].

Отже, згідно цілей прийняття Директиви (ЄС) № 2015/2436 умови за яких має місце юридичний факт порушення прав на торговельну марку виникають за сукупності таких імперативних складових: 1) порушення прав на торговельну марку, що пов'язане з використанням спірної торговельної марки (позначення), 2) використання такого позначення має бути здійснене в комерційній діяльності, 3) присутня мета такого використання – вирізнання товарів або послуг. Відповідна умова здійснення порушення саме в комерційній діяльності знайшла розвиток в текстах зазначеної вже Директиви (ЄС) № 2015/2436 та Регламенту (ЄС) № 2017/1001 [4].

Зокрема, зміст параграфів 1,2 статті 10 Директиви (ЄС) № 2015/2436 наділяють власника зареєстрованої торговельної марки виключними правами забороняти всім третім особам, які не мають його згоди на використання тотожних чи схожих до ступеня змішування позначень «в комерційній діяльності відносно товарів або послуг». Аналогічні положення відображені в змісті параграфів 1,2 статті 9 Регламенту (ЄС) № 2017/1001.

В даному випадку варто навести для порівняння варіант гармонізації вищевказаних норм в національному законодавстві держави-члена ЄС на прикладі Республіки

Польща (далі – РП). Відповідно до статті 153. 1 Закону Республіки Польща «Про промислову власність» (далі – Закон РВП) «через набуття правової охорони набувається право на виключне використання торговельної марки з метою отримання прибутку або професійної діяльності на всій території Республіки Польща» [5].

Варто зазначити, що зазначена дефініція піддається обґрунтованій критиці серед польських дослідників. Зокрема, К. Щепановска-Козловска зазначає, що «формулювання положення статті 153 параграфу 1 Закону РВП, яке охоплює сферу виключності комерційного або професійного використання торговельної марки є неточним і, по суті, оманливим. Адже йдеться – цілком обґрунтовано – лише про те, щоб поширити виключність використання торговельної марки в господарському обороті, на ринку, а не в приватній сфері. Тільки там торговельна марка може виконувати свої функції [6, с. 454].

На думку іншої польської дослідниці щодо зазначеного питання К. Блах Морисінської «терміни «торговельний оборот», «господарський оборот» та «діяльність з метою отримання прибутку» або «професійна діяльність» можуть бути ототожненими. Діяльність з метою отримання прибутку, хоча і не завжди безпосередньо спрямована на отримання прибутку, може бути господарською діяльністю. Професійна діяльність, за відсутності законодавчого визначення, розуміється як діяльність постійного та професійного характеру, часто пов'язана з заробітком, але не обов'язково спрямована на отримання прибутку [7, с. 121].

Згаданий вище критерій зв'язку обставин порушення виключних прав на торговельну марку та «відносно товарів або послуг» Директиви (ЄС) № 2015/2436, міститься в статті 132¹.1 Закону РВП, що визначає відносні підстави для відмови в реєстрації торговельної марки щодо тотожних та схожих товарів. Варто зауважити, що хоч «... послуги не були чітко визначені в Законі РВП положення статті 120 параграфу 3 пункту 2 Закону РВП вказують також, що коли в законі йдеться про товари, це також слід розуміти як послуги...» (пункт 2.1.3.2. Загальних настанов) [8]. Тобто, така умова, як «відносно до товарів або послуг» для встановлення факту порушення прав на торговельну марку теж присутня в правовому полі РП. Отже, РП гармонізувала своє законодавство в частині застосування таких умов (критеріїв) як «використання позначення в комерційній діяльності» та «використання позначення відносно товарів або послуг» для встановлення факту порушення виключних прав на торговельну марку.

Доцільно зазначити, що саме поняття «використання позначення в комерційній діяльності» сформовано прецедентною практикою Суду справедливості ЄС. Зокрема, в знаковій справі C-206/01 (Arsenal) в параграфі 40 суд зазначив, що «за таких обставин, як зазначив національний суд, використання позначення, ідентичного торговельній марці, дійсно є використанням у комерційній діяльності, оскільки воно відбувається в контексті комерційної діяльності з метою отримання економічної вигоди, а не в приватних цілях» [9]. На думку польського дослідника Л. Желеховскі зазначений вище підхід, що був сформований прецедентною практикою Суду справедливості ЄС «...дозволяє відокремити комерційне використання від використання, яке відбувається виключно в некомерційному контексті і спрямовано на широку громадськість. Це може бути особливо актуальним для виключення некомерційного використання, яке здійснюється виключно в художніх, політичних або сатиричних цілях, із сфери порушення прав на торговельну марку» [10, с. 118]. Як приклад саме приватного використання варто звернути увагу на відому справу Esso «в якій використання позначень ESSO, STOP ESSO, ESSO та STOP ESSO (як слів, а іноді й разом із зображувальними елементами) було визнано не комерційним, а полемічним щодо екологічної

політики нафтової компанії та таким, що не перевищує межі свободи слова» [10, с. 119].

В той же час, межа свободи слова часто закінчується там, де постає питання захисту торговельних марок із здобутою репутацією в країнах учасниках ЄС. «У випадку марок, що мають репутацію, навіть декоративне використання, яке лише нагадує про захищену торговельну марку, може вважатися відповідним використанням торговельної марки на підставі судової практики Європейського суду справедливості» [11, с. 148]. Вказаний додатковий захист торговельних марок з репутацією зумовлений конструкцією норми параграфу 2 (с) статті 10 Директиви (ЄС) № 2015/2436 відповідно до якої власнику зареєстрованої торговельної марки надається право забороняти використання позначення, яке є тотожним або схожим на зареєстровану торговельну марку, незалежно від того, чи використовується воно стосовно товарів або послуг, які є ідентичними, схожими або несхожими до тих, для яких зареєстрована торговельна марка, якщо остання має репутацію в державі-члені та якщо використання цього позначення без поважної причини надає недобросовісну перевагу або завдає шкоди розпізнавальному характеру або репутації торговельної марки.

М. Сенфлєбен виділяє наступні умови за настання яких має місце порушення прав на торговельну марку згідно правової доктрини ЄС: «шкода розрізняльній здатності (розмивання), шкода репутації (заплямування), недобросовісна вигода від розрізняльної здатності або репутації (безкоштовне використання)» [11, с. 152].

Тобто, для встановлення факту порушення виключних прав на торговельну марку згідно *Acquis* ЄС мають бути присутні такі обов'язкові умови як: 1) використання в комерційній діяльності та 2) використання відносно товарів чи послуг. Окрім того, має бути присутньою принаймні одна з факультативних умов таких як: 1) наявність факту завдання шкоди розрізняльній здатності торговельної марки (розмивання), 2) наявність факту завдання шкоди репутації торговельної марки (заплямування), 3) наявність факту недобросовісної вигоди від використання розрізняльної здатності або репутації торговельної марки, що має репутацію в державі-члені ЄС (безкоштовне використання).

Матеріальне право ЄС засноване на принципах міжнародних договорів між державами-членами, які є продуктом політичного компромісу. Тому, відповідні заходи у сферах спільної зовнішньої політики та політики безпеки також являють собою невід'ємну частину *Acquis* ЄС. Отже, Суд справедливості ЄС теж піддається політичному впливу, оскільки завжди має знаходити баланс спільних інтересів. В зв'язку із цим, деякі дослідники піддають критиці практику Суду справедливості ЄС щодо справ, пов'язаних з порушенням прав на торговельні марки. Зокрема, Р. Гарсія-Перез в даному контексті зазначає «...у цій сфері Суд справедливості ЄС в окремих випадках змішував два різних аспекти: по-перше, чи мало місце «використання» позначення, тобто дія особи стосовно позначення, яка дає підстави звинуватити цю особу в порушенні прав; і, по-друге, чи наявність такого «використання» відповідає умовам, необхідним для визнання порушення (використання в комерційній діяльності, стосовно товарів або послуг тощо) [12, с. 1019].

В Україні спеціальним нормативно-правовим актом, що регулює відносини, які виникають щодо порушень прав на торговельну марку є Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (далі – Закон України № 3689-ХІІ) [13]. Примітно, що питанню порушення прав на торговельну марку присвячена окрема стаття 20 вищезгаданого закону. Відповідно до частини 1 статті 20 Закону України № 3689-ХІІ «будь-яке посягання на права власника свідоцтва, передбачені статтею 16 цього Закону, в тому числі вчинення без згоди власника свідоцтва дій,

що потребують його згоди, та готування до вчинення таких дій, вважається порушенням прав власника свідоцтва...». В свою чергу, системний аналіз приписів пунктів 2 та 4 згаданої статті 16 надає підстави стверджувати про виключний характер переліку дозволених законодавцем способів використання торговельної марки, що обмежується: 1) нанесенням торговельної марки на будь-який товар, для якого торговельну марку зареєстровано, упаковку, в якій міститься такий товар, вивіску, пов'язану з ним, етикетку, нашивку, бирку чи інший прикріплений до товару предмет; 2) зберігання такого товару із зазначеним нанесенням торговельної марки з метою пропонування для продажу, пропонування його для продажу, продаж, імпорт (ввезення) та експорт (вивезення); 3) застосування торговельної марки під час пропонування та надання будь-якої послуги, для якої торговельну марку зареєстровано; 4) застосування торговельної марки в діловій документації чи в рекламі та в мережі Інтернет.

Таким чином, законодавець фактично обмежує можливі способи порушення прав на торговельні марки зазначеним вище переліком можливих способів використання торговельної марки. Зазначене підтверджується судовою практикою, зокрема в справі № 904/4222/23 Верховний Суд зазначив, що «відповідно до сталих висновків суду касаційної інстанції у питанні щодо розгляду спорів про припинення порушення прав інтелектуальної власності на торговельні марки для підтвердження використання торговельної марки власник свідоцтва має подати суду докази вчинення принаймні деяких дій із числа, зазначених у п. 4 ст. 16 Закону № 3689-ХІІ» [14]. Додатково до вказаного переліку законодавець визнає, що порушенням прав власника свідоцтва вважається також використання без його згоди в доменних іменах торговельних марок та позначень вказаних у пункті 5 статті 16 цього Закону (абзац 2 пункту 1 статті 20 Закону № 3689-ХІІ). Зазначене застосування законодавцем виключного переліку способів використання торговельної марки обмежує варіанти можливих порушень виключним переліком, що не відповідає приписам Директиви (ЄС) № 2015/243. Натомість, приписи згаданої Директиви (ЄС) № 2015/243, зокрема параграф 3 статті 10 визначають саме невиключний перелік дій, які можуть бути заборонені власником торговельної марки, в разі встановлення факту порушення його виключних прав. Примітно, що серед таких потенційних заборон є використання позначення в якості комерційної назви чи частини такої комерційної назви або найменування компанії чи частини найменування компанії (параграф 3 (d) вказаної статті). Варто зазначити, що в Законі № 3689-ХІІ законодавець взагалі не передбачив такого способу використання та, як наслідок, можливого порушення в цій сфері. Тобто, власник зареєстрованої торговельної марки в Україні (власник свідоцтва за наявною термінологією Закону № 3689-ХІІ) фактично позбавлений можливості здійснювати протидію використанню позначень, які є тотожними або схожими до ступеня змішування в разі, якщо потенційний порушник використовує таке позначення в якості найменування компанії чи частини найменування компанії. Принаймні, зазначена протидія власника торговельної марки потенційному порушнику видається безперспективною в межах захисту прав на торговельну марку визначених в Законі № 3689-ХІІ. Суд справедливості ЄС на підтвердження відсутності виключного переліку дій, які можуть вважатися порушенням прав на торговельну марку в законодавстві ЄС, зазначив наступне «відповідно до першого речення статті 5(1) Директиви, зареєстрована торговельна марка надає його власнику виключні права. Відповідно до статті 5(1)(a) це виключне право дає власнику право забороняти будь-яким третім особам, які діють без його згоди, використовувати в комерційній діяльності будь-яке позначення, тотожне торговельній марці, стосовно товарів або послуг, іден-

тичних тим, для яких зареєстрована торговельна марка. Стаття 5(3) містить неповний перелік видів використання, які власник може заборонити відповідно до статті 5(1)...» (параграф 38) [9]. Варто зазначити, що хоч в даному судовому рішенні мається на увазі Директива ЄС, що втратила чинність з 15 січня 2019 року, відповідні норми були замінені ідентичними за змістом нормами статті 10 Директиви (ЄС) № 2015/243 згідно із статтею 55 Директиви (ЄС) № 2015/243.

На підтвердження невиключного характеру переліку можливих способів використання торговельної марки в національному законодавстві держави-члена ЄС (на прикладі РП) варто навести зміст відповідного припису Закону РWP. Згідно статті 154 Закону РWP «Використання торговельної марки полягає, зокрема у: 1) розміщенні цієї торговельної марки на товарах, що підлягають охороні, або на їх упаковці...».

Судова практика Суду справедливості ЄС прагне знайти певний баланс між інтересами власника торговельної марки та публічними інтересами, проводячи межу між використанням позначення, яке є тотожним або схожим до ступеня змішування із зареєстрованою торговельною маркою в комерційних або приватних цілях. Видається, що така межа не є чіткою лінією та більш схожа на пунктирну, враховуючи, що інститут судового прецеденту в ЄС відіграє рівнозначну роль із законодавчою діяльністю, а подеколи й вирішальну. Це зумовлено в першу чергу поставленим завданням перед судовою владою ЄС щодо формування єдиної правозастосовної практики в межах ЄС. Однак, в цілому це сприяє саме гармонізації законодавства держави-члена ЄС не через втручання в її правове поле, змінюючи його шляхом запровадження аналогічних норм, але шляхом судового тлумачення норм матеріального права країни в спосіб, що відповідає *Acquis* ЄС. Така гнучкість досягається, в тому числі, саме шляхом наявності невиключного (відкритого) переліку можливих способів використання торговельної марки в комерційній діяльності та відносно товарів чи послуг, що в разі відсутності згоди власника торговельної марки – є порушенням прав на торговельну марку. В даному контексті варто звернути увагу на рішення Суду справедливості ЄС в справі C 129/17 (*Mitsubishi та Duma*) в якому суд прийшов до висновку, що «...власник торговельної марки має право заперечувати проти того, щоб третя особа, без його згоди, видаляла всі позначення, які є ідентичними щодо зазначеної торговельної марки та наносила інші позначення на товари, розміщені на митному складі, як у справі, що розглядається, з метою їх імпортування або торгівлі ними в Європейській економічній зоні (ЄЕЗ), де вони ще ніколи

не були представлені на ринку» [15]. Примітно, що вказане рішення викликало гостру дискусію в ЄС щодо доцільності визнання за власником торговельної марки права протидіяти діям на видалення позначення, яке є зареєстрованою торговельною маркою з оригінальних товарів, адже в даному випадку взагалі відсутній факт використання в комерційній діяльності. Коментуючи вказану судову справу, дослідники Л. Віллем, М. Арноуд, П. Мартін зазначають, що «у кожній справі про порушення прав на торговельну марку тотожність або схожість позначень є обов'язковою вимогою: якщо ця вимога не виконується, порушення прав на торговельну марку не може бути встановлено. Схоже, що Суд справедливості ЄС шукав справедливе рішення для *Duma*, але обрав некоректний правовий підхід» [16, с. 927].

Висновки. Чинне законодавство України, щодо питання порушення виключних прав на торговельну марку не є гармонізованим із законодавством ЄС, оскільки взагалі не оперує таким критерієм для встановлення факту порушення виключних прав на торговельну марку, як «використання позначення в комерційній діяльності», в розумінні Директиви (ЄС) № 2015/2436 та Регламенту (ЄС) № 2017/1001, а також не враховує прецедентну практику Суду справедливості ЄС. Таким чином, існує нагальна потреба гармонізувати законодавство України з *Acquis* ЄС, що має бути досягнуто наступним чином: 1) встановлення невиключного характеру (відкритого переліку) можливих способів використання торговельної марки, 2) встановлення невиключного характеру (відкритого переліку) можливих способів порушення виключних прав на торговельну марку, 3) впровадження кваліфікуючого критерію використання спірного позначення в комерційній діяльності з метою розрізнення товарів або послуг (для встановлення факту порушення виключних прав на торговельну марку).

Вказана гармонізація може бути досягнута шляхом запровадження відповідних змін до чинного Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг». З цією метою пропонується викласти статтю 20 вказаного Закону, в новій редакції, зазначивши, що порушенням виключних прав на торговельну марку вважаються будь-які дії, які порушують виключні права власника торговельної марки за умови, що таке порушення відбулось в зв'язку із використанням особою спірного позначення (торговельної марки або іншого позначення) в комерційній діяльності, з метою розрізнення товарів або послуг. Відповідні зміни мають бути також внесені до пункту 4 статті 16 Закону № 3689-XII, в частині заміни виключного характеру переліку дій, які визнаються використанням, на невиключний характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. EUR-Lex. Access to European Union law. Glossary of summaries. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/acquis.html> (дата звернення: 10.11.2025).
2. Directive (EU) 2015/2436 of 16 December 2015 (Trade Marks Directive). OJ L 336, 23.12.2015, P. 1–26. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2015/2436/oj> (дата звернення: 10.11.2025).
3. Klimas T., Vaiciukaite J. The Law of Recitals in European Community Legislation. *ILSA Journal of International & Comparative Law*, Vol. 15, 2008, P. 1–33. URL: <https://ssrn.com/abstract=1159604> (дата звернення: 10.11.2025).
4. Regulation (EU) 2017/1001 of 14 June 2017 (European Union trade mark). OJ L 154, 16.6.2017, P. 1–99. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R1001&qid=1763648449136> (дата звернення: 10.11.2025).
5. Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r. (Prawo własności przemysłowej). Dz.U. 2003 nr 119 poz. 1117. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20031191117/U/D20031117Lj.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).
6. Nowińska E., Promińska U., Szczepanowska-Kozłowska K. Prawa własności przemysłowej: przedmiot, treść i naruszenie. Warszawa, 2021. 604. S.
7. K. Błach Morysińska. Wymóg rzeczywistego używania znaku towarowego jako przesłanka utrzymania prawa ochronnego na znak towarowy w prawie unijnym, brytyjskim i polskim : rozprawa doktorska. Warszawa, 2024. 367 S. URL: <https://inp.pan.pl/wp-content/uploads/2025/09/Rozprawa-Wymog-rzeczywistego-uzywania-znaku-towarowego-jako-przeslanka-utrzymania-prawa-ochronnego-na-znak-towarowy-w-prawie-unijnym-brytyjskim-i-polskim.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).
8. Urząd Patentowy RP. Ogólne wytyczne prezesa Urzędu Patentowego RP w zakresie znaków towarowych. URL: https://uprp.gov.pl/sites/default/files/inline-files/Og%C3%B3lne%20wytyczne%20Prezesa%20Ur%C4%99du%20Patentowego%20RP%20w%20zakresie%20znak%C3%B3w%20towarowych_0.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
9. CJEU. Judgment of the Court of 12 November 2002. Case C-206/01 (*Arsenal Football Club plc v Matthew Reed*). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A62001CJ0206> (дата звернення: 10.11.2025).

10. Żelechowski Ł. Invoking freedom of expression and freedom of competition in trade mark infringement disputes: legal mechanisms for striking a balance. *ERA Forum*. 2018. № 19.1 P. 115-135. DOI : 10.1007/s12027-018-0498-3 (дата звернення: 10.11.2025).
11. Senftleben. M. Adapting EU trademark law to new technologies—back to basics? *Constructing European Intellectual Property: Achievements and New Perspectives*. Cheltenham, 2013. P. 137-176. URL : https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1875629 (дата звернення: 10.11.2025).
12. García-Pérez. R. Some Certainties and Some Uncertainties in European Union Trade Mark Law, *GRUR International*, Volume 72, Issue 11, November 2023, P. 1018–1029. DOI : 10.1093/grurint/ikad087 (дата звернення: 10.11.2025).
13. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15 грудня 1993 року № 3689-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст. 36. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
14. Верховний Суд. Постанова в справі № 904/4222/23 від 06 лютого 2025 року. URL : <https://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=125095127&red=1000039c6e7a25732c0f96df9c0a368b4dc341&d=5> (дата звернення: 10.11.2025).
15. CJEU. Judgment of the Court (Second Chamber) from 25 July 2018. Case C 129/17 (Mitsubishi vs Duma). URL : <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=5EB704748C7DD6448751D994031A8EBD?text=&docid=204391&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=6634232> (дата звернення: 10.11.2025).
16. Willem, L., Arnoud. M., Martijn. P. How not using a trade mark becomes use of a trade mark. *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, 13 (12). 2018. P. 925–927. DOI : 10.1093/jiplp/jpy152 (дата звернення: 10.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРАВА У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ПРАКТИКА СУДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

FUNDAMENTAL RIGHTS IN THE DIGITAL ENVIRONMENT: THE PRACTICE OF THE COURT OF THE EUROPEAN UNION

Примаєк В.Д., д.ю.н.,
професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет
orcid.org/0000-0001-9693-6353

Нескороджена Л.Л., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет
orcid.org/0000-0002-1484-3557

У статті досліджено проблему узгодження розвитку цифрових технологій із вимогами основоположних (фундаментальних) прав людини в ЄС у площині розробки і вдосконалення у практиці Суду ЄС правового інструментарію упорядкування відносин у цифровій сфері на людиноцентричних засадах визнання конституційного характеру фундаментальних цінностей, закріплених у Хартії ЄС про основоположні права. Так, у рішеннях Суду ЄС конкретизуються належні форми реалізації або додержання прав людини у цифровому середовищі, визначаються критерії допустимості владного втручання у здійснення основоположних прав або діяльність операторів цифрових ринків.

Особливу увагу приділено практиці Суду ЄС, спрямованій на забезпечення реалізації у цифровому середовищі й захисту прав особистого немайнового змісту на повагу до приватного життя, захист персональної інформації, свободу вираження поглядів та свободу інформації, закріплених у Хартії ЄС про основоположні права – зокрема, у разі конкуренції зазначених прав.

Наголошено на тому, що у послідовно прийнятих рішеннях Суду ЄС сконструйовано й конкретизовано правові гарантії реалізації і захисту основоположних прав у цифровому середовищі. Відповідні правові інструменти можуть бути спрямованими на гарантування або здійснення, або захисту інтересів суб'єкта основоположного права. При цьому Суд ЄС визначає змістовні, суб'єктні, темпоральні й територіальні обмеження щодо втручання у реалізацію певного права особи, обов'язковість встановлення адміністративного контролю над діяльністю операторів цифрових ринків та гарантування реалізації права на ефективний засіб правового захисту і справедливий судовий розгляд.

Виснувано, що розвинуті у практиці Суду ЄС стандарти законності, легітимної мети і пропорційності у поєднанні з урахуванням критерію суворості необхідності становлять правовий каркас для формування цифрової політики ЄС щодо визначення меж втручання у здійснення прав на повагу до приватного життя, захист персональної інформації, свободу вираження поглядів та свободу інформації, запобігання різного роду зловживанням з боку суб'єктів публічної або ринкової (цифрової) влади.

Ключові слова: Європейський Союз, Суд ЄС, штучний інтелект, основоположні (фундаментальні) права, цифрові послуги, онлайн-платформи, цифрове регулювання, персональні дані.

The article examines the problem of harmonizing the development of digital technologies with the requirements of fundamental human rights in the EU in terms of developing and improving in the practice of the Court of Justice of the EU the legal tools for regulating relations in the digital sphere on the basis of human-centric principles of recognizing the constitutional nature of fundamental values enshrined in the EU Charter of Fundamental Rights. Thus, the decisions of the Court of Justice of the EU specify appropriate forms of implementation or observance of human rights in the digital environment, determine the mandatory of administrative control for the admissibility of government interference in the exercise of fundamental rights or the activities of digital market operators.

Particular attention is paid to the practice of the Court of Justice of the EU aimed at ensuring the implementation in the digital environment and protection of the rights to respect for privacy, protection of personal data, freedom of expression and freedom of information enshrined in the EU Charter of Fundamental Rights – in particular, in the event of competition between the aforementioned rights.

It is emphasized that in successive decisions of the Court of Justice of the EU, legal guarantees for the implementation and protection of fundamental rights in the digital environment have been constructed and specified. The relevant legal instruments may be aimed at guaranteeing either the implementation or protection of the interests of the subject of the fundamental right. At the same time, the Court of Justice of the EU determines the substantive, subjective, temporal and territorial restrictions on interference with the implementation of a certain individual right, the obligation to establish administrative control over the activities of digital market operators and guaranteeing the implementation of the right to an effective remedy and a fair trial.

It is concluded that the standards of legality, legitimate aim and proportionality developed in the practice of the Court of Justice of the EU, combined with the criterion of strict necessity, constitute a legal framework for the formation of EU digital policy in determining the limits of interference with the exercise of the rights to respect for private life, protection of personal data, freedom of expression and freedom of information, and prevention of various kinds of abuse by subjects of public or market (digital) power.

Key words: European Union, Court of Justice of the European Union, artificial intelligence, fundamental rights, digital services, online platforms, digital regulation, personal data.

Постановка проблеми. Цифровий соціально-економічний уклад, притаманний нинішньому етапу розвитку людства, створює раніше небачені можливості для розкриття всіх складових людського потенціалу, ледь не у будь-яких сферах життєдіяльності індивіда. Однак у цифровому середовищі виникають і нові загрози для основоположних прав людини, забезпечення реалізації яких є головним завданням демократичних держав.

У зв'язку з цим постає проблема визначення належних форм здійснення і захисту прав людини у цифрових правовідносинах, створення правових механізмів нівелювання пов'язаних з цифровими технологіями негативних впливів та додержання при цьому принципу верховенства права у діяльності органів публічної влади.

Дедалі ширший контроль онлайн-платформ над інформаційними ресурсами та персональними даними корис-

тувачів становить не тільки підґрунтя для ймовірних зловживань, а й передбачає безпосереднє втручання у сферу приватного життя людини – нехай нерідко і за умови її власного, попередньо явно вираженого, волевиявлення. Врешті, права різних осіб на повагу до їхнього приватного життя, захист персональної інформації, свободу вираження поглядів та свободу інформації, з одного боку, повсякчас конкурують одне з одним, а з іншого – здатні зазнавати неправомірного втручання ззовні. Це актуалізує проблему балансування суперечливих інтересів у цифровому середовищі та їх забезпечення ефективними засобами правового захисту.

Реагуючи на окреслені виклики Європейський Союз (далі – ЄС) активно розробляє і вдосконалює власний правовий інструментарій упорядкування відносин у цифровій сфері на засадах визнання конституційного характеру фундаментальних цінностей, закріплених у Хартії ЄС про основоположні права. Невід’ємною складовою відповідного правового механізму є практика Суду ЄС. Саме у рішеннях цього юрисдикційного органу конкретизуються належні форми реалізації або додержання прав людини у цифровому середовищі, визначаються критерії допустимості владного втручання у здійснення основоположних прав або діяльності операторів цифрових ринків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання збалансованого регулювання суспільних відносин з приводу використання цифрових технологій (у тому числі з елементами штучного інтелекту), їх впливу на основоположні права, ролі Суду ЄС у формуванні й реалізації цифрової політики ЄС знаходяться у фокусі уваги багатьох представників сучасної правової доктрини. У цьому зв’язку доцільно згадати наукові праці Д. Божко, К. Вітковської, М. Малютіної, Т. Кортукової, А. Жибака, а також дослідженнях Дж. Ауслоса, А. Бредфорд, Е. Челесте, Ю. Разметаєвої, С. Разметаєва, В. Зено-Зенковича, Е. Психогіопулу.

Метою представленої статті є визначення форм регулятивного і охоронного впливу практики Суду ЄС на правову політику ЄС із забезпечення здійснення і захисту в цифровому середовищі прав людини, закріплених у Хартії ЄС про основоположні права.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток цифрових технологій породжує як нові можливості, так і загрози приватним і публічним інтересам. Це зумовлює необхідність своєрідного врівноваження новітніх досягнень науково-технічного прогресу за допомогою релевантного юридичного інструментарію, який повинен узгоджуватись з прогностичними міркуваннями забезпечення збалансованої взаємодії у цифровому середовищі операторів цифрових ринків, суб’єктів основоположних прав та органів публічної влади. Не дивно, що нерідкісними є випадки, коли саме нормативні акти ЄС спрямовують розвиток цифрових технологій – варто згадати лише Загальний регламент ЄС із захисту даних (GDPR), Акт ЄС про штучний інтелект, Акт про цифрові ринки, Акт про цифрові послуги. У такий спосіб цифрова політика ЄС забезпечує прогнозованість і безпечність впровадження інноваційних цифрових технологій [1, с. 44].

У науковій літературі слушно наголошується на тих ризиках, що їх інформаційні технології можуть створювати для реалізації прав людини, з особливим наголосом на необхідності захисту приватності та інформаційного самовизначення, без яких важко говорити про демократичне врядування і довіру в цифровому середовищі [2, с. 50]. Глобальний контроль над персональними даними, ймовірні помилки, різноманітні технологічні проблеми або цілеспрямовані зловживання при використанні цифрових алгоритмів здатні загрожувати правам особи на повагу до приватного життя, рівне ставлення, свободу вираження поглядів, навіть підривати засади демократії та верховенства права. Тому нині питання захисту прав

людини слушно розглядаються як своєрідний стрижень цифрової політики ЄС [3; 4].

Ідеться про послідовно людиноцентричний підхід до цифрового розвитку [5], створення атмосфери безпеки, довіри і поваги до основоположних прав [6]. Прикладом реалізації такого підходу є Акт ЄС про штучний інтелект, покликаний узгодити технологічні інновації, пов’язані з технологіями штучного інтелекту, із захистом прав людини та демократичних цінностей. Тож А. Бредфорд має цілковиту рацію, коли розглядає новітні правові акти ЄС цифрового спрямування у контексті формування такої собі «цифрової конституції» [7] Європи, орієнтованої на безперерний примат прав людини та зміцнення демократії також і в умовах цифрової економіки [8].

Важливу роль у становленні панівного в ЄС людиноцентричного підходу відіграє практика Суду ЄС, що застосовує імператив захисту основоположних прав людини як критерій допустимості технологічних рішень і правових актів у цифровій сфері [9]; обмежує або коригує окремі ініціативи з погляду їх відповідності Хартії ЄС про основоположні права [10]; формує обов’язкові для застосування у демократичному суспільстві стандарти захисту зазначених прав у цифровому середовищі [11]; завдяки своїй інтерпретаційній діяльності компенсує правові прогалини у царині цифрових правовідносин [12].

Отже, судовий контроль з боку Суду ЄС постає як наріжний камінь цифрової політики ЄС і ключовий елемент механізму правового регулювання у цифровому середовищі, а Хартія ЄС про основоположні права – як провідний інструмент реалізації цієї політики.

У своїй практиці Суд ЄС виробив низку правових стандартів визначення належних форм забезпечення реалізації і захисту основоположних прав у цифровому середовищі. Центральним юридико-технічним елементом тут є застосування критерію пропорційності при визначенні допустимих меж втручання у здійснення прав людини. Адже згідно зі ст. 52 (1) Хартії ЄС про основоположні права [13] обмеження останніх є допустимими лише за умов встановлення таких обмежень у законі, їх об’єктивної необхідності, відповідності суспільному інтересу або завданням захисту прав та свобод інших осіб, а також пропорційності зазначеній меті. Тому Суд ЄС орієнтує на встановлення наявності (конкретизацію) такої суспільно значимої мети, здатність спірного заходу забезпечити її здійснення, а також визначення мінімально необхідного обсягу втручання у здійснення особою належного їй права. Тому очевидна надмірність втручання або розмитість змісту запроваджених обмежень трактується як порушення засади пропорційності. Навіть у справах щодо масового збереження даних у інтересах суспільної безпеки Суд ЄС, не заперечуючи наявності легітимної мети, наголошує на тому, що допустиме обмеження прав має бути «суворо необхідним» для її досягнення [14].

Визначаючи межі необхідності зовнішнього втручання, Суд ЄС вдається до використання критеріїв *less intrusive means* і *least intrusive means*, враховуючи суть певного права та особливості відповідного різновиду цифрової взаємодії [15; 16]. При зважуванні легітимних інтересів (*legitimate interest balancing*) Суд ЄС встановлює можливість мінімізації обсягу втручання за наявності альтернативних заходів з належною ефективністю (*less intrusive means*). Натомість у разі звернення до питання про захист персональних даних як такий, поза визначенням балансу інтересів сторін, Суд ЄС застосовує істотно суворіший стандарт *least intrusive means*. Можна погодитись з тим, що такий підхід у світлі забезпечення контролю особи над своїми даними відповідно до положень ст. 8 Хартії ЄС про основоположні права перетворює пропорційність з елементу техніки балансування на інструмент конституційного захисту автономії особи в цифровому середовищі [17].

Втім, послуговуючись критеріями *less i least*, Суд ЄС виходить з «рівної ефективності» (*equally effective / equally efficient*) пропонованих заходів, а відтак несуперечливості пропонованих альтернатив легітимній меті. Внаслідок цього згадані стандарти можуть трансформуватися на такі, що обмежують не стільки обсяг державного або ринкового втручання, скільки право особи як таке. Проте за всіх обставин Суд ЄС виразно диференціює вияви принципу пропорційності за допомогою стандартів *less та least intrusive means* або для встановлення балансу інтересів сторін, або для захисту приватної автономії відповідно до суті (призначення) певного права людини.

Поряд з визначенням допустимості й меж зовнішнього втручання Суд ЄС обов'язково встановлює, чи не посягає пропонований захід на саму суть права особи. Так, неприйнятними є норми, які уможливають необмежений за обсягом та іншими істотними критеріями доступ уповноважених органів держави до всього змісту цифрових даних у сфері електронних комунікацій, оскільки це нівелює власне суть права на приватність [18].

Наступним концептуальним елементом сконструйованого практикою Суду ЄС механізму забезпечення реалізації та захисту основоположних прав людини в цифровому середовищі є балансування конкуруючих прав. Так само, як Європейський суд з прав людини у подібній категорії справ, Суд ЄС зважає на можливість природного зіткнення права однієї особи на повагу до її приватного життя та захист персональних даних (статті 7 і 8 Хартії ЄС про основоположні права) зі свободою вираження поглядів та свободою інформації іншої особи (ст. 11 Хартії ЄС про основоположні права). Адже зазначені конкуруючі права не є абсолютними у тому розумінні, що можуть підлягати обмеженням, а тому мають бути взаємно збалансовані відповідно до обставин конкретної життєвої ситуації [19]. Скажімо, право особи розпоряджатися доступом до своїх персональних даних назагал переважає право користувачів інформаційних ресурсів отримувати доступ до такої інформації. Водночас суспільна значущість персональної інформації, роль особи у суспільному житті та давність шуканої інформації здатні, як свідчить практика Суду ЄС щодо «права на забуття», змістити справедливий баланс на користь конкуруючого права на інформацію [19].

Базовими для формування практики Суду ЄС щодо втручання у основоположні права у цифровій сфері можна вважати справи про масове стеження і зберігання даних – спочатку на загальноєвропейському, а згодом і на національному рівні. Так, у справі *Digital Rights Ireland* (2014) Суд ЄС встановив, що Директива 2006/24/ЄС про збереження телекомунікаційних даних передбачає особливо серйозне і не обмежене суворою необхідністю втручання у здійснення прав на приватність і захист персональних даних [14]. На думку Суду ЄС, вимога зберігати абсолютно не диференційовані за обсягами і характерними ознаками метадані про всі комунікації користувачів не відповідає стандарту пропорційності.

Трохи згодом у справі *Tele2 Sverige/Watson* (2016) [20] Суд ЄС передбачувано поширив окреслений підхід і на національний рівень держав-членів – було наголошено, що право ЄС забороняє загальне і невибіркове зберігання інформації про трафік та місцезнаходження необмеженого кола осіб. З іншого боку, визнано допустим цільове збереження даних для боротьби з тяжкими злочинами – і тільки за умови виправданої необхідності визначеності щодо обсягу таких даних, кола осіб, засобів комунікації та строку зберігання. При цьому доступ до таких даних (що зберігаються на території ЄС) має відбуватися під контролем незалежного національного органу, визначеного законом [20]. У такий спосіб Суд ЄС закріпив спеціальні правові гарантії додержання прав людини на приватність і захист персональних даних у площині реалізації регулятивної функції права.

Подальший розвиток практики Суду ЄС підтвердив її спрямованість на визначеність змісту й порядку реалізації такого роду гарантій як у загальнорегулятивній, так і в охоронній площині. У об'єднаній справі *La Quadrature du Net та ін.* (2020) [21] Суд ЄС знову наголосив на неприпустимості невибіркового збору заздалегідь необмеженого обсягу телекомунікаційних даних – навіть попри наявність незаперечної суспільно корисної мети у вигляді захисту національної безпеки. Поряд з цим, як виняток, при виникненні надзвичайно серйозної загрози, було визнано можливість тимчасового відступу від зазначеного правила, зі збереженням загального обсягу недиференційованої інформації – проте лише на той час, що є об'єктивно необхідним для реагування на виниклу загрозу. Втім, зазначений виняток має супроводжуватися збереженням дієвості інших гарантій додержання прав людини та недопущення зловживань з боку вповноважених операторів інформації. Такими гарантіями є адміністративний і судовий контроль, а також розумне визначення строків застосування надзвичайних заходів.

Окреме місце у практиці Суду ЄС посідає питання допустимості передачі даних за межі ЄС і впровадження належних адміністративних і корпоративних практик із запобігання порушенням прав людини у взаємозв'язку з гарантіями ефективного адміністративного контролю та судового захисту прав на приватність та персональні дані. Наприклад, у справі *Schrems I* (2015) [18] Суд ЄС виснував, що застосування правового режиму «безпечної гавані» (*Safe Harbour*) щодо передачі персональних даних до США не забезпечувало адекватного захисту права, закріпленого у ст. 8 Хартії ЄС про основоположні права – йшлося про потенційно необмежені й позбавлені обов'язкових контрольних механізмів повноваження влади США у частині використання персональних даних без їх диференціації або винятків. Отже, американські спецслужби не були обмежені європейськими міркуваннями пропорційності та суворої необхідності. Такий необмежений доступ до персональних даних і змісту електронних комунікацій явно суперечить сутності права на повагу до приватного життя. Принагідно було наголошено на відсутності у законодавстві США дієвих для такого роду ситуацій гарантій права на суд, позбавленні громадян ЄС доступу до ефективних засобів правового захисту.

Аналогічно у справі *Schrems II* (2020) (щодо механізму «Щит приватності» – *Privacy Shield*) Суд ЄС виснував про необхідність забезпечення існування тих самих гарантій захисту прав людини у цифровому середовищі, також і в разі передавання інформації про особу з ЄС до третьої країни.

Подібно до практики Європейського суду з прав людини Суд ЄС у власній юрисдикційній діяльності значну увагу приділяє балансуванню змістовно протилежних, але тісно взаємопов'язаних прав на приватність, з одного боку, та свободою вираження поглядів і свободою інформації – з іншого. У зв'язку з цим виникла необхідність закріплення у цифровому середовищі «права на забуття», яке має власні обмеження, пов'язані передусім з перевагою суспільного інтересу над приватним. Приміром, у справі *Google Spain* (2014) [19] Суд ЄС підтвердив наявність у особи права вимагати видалення таких результатів пошуку за її ім'ям, які містять посилання на веб-сторінки з її персональними даними. Внаслідок прийняття цього рішення було закріплено обов'язок операторів пошукових Інтернет-систем розглядати запити на деіндексацію інформації, розміщеної на відповідних інтернет-платформах.

Можна стверджувати, що Суд ЄС, балансуючи приватний і суспільний інтерес, виходив з розумного припущення про можливість втрати законно оприлюдненою інформацією істотних ознак суспільної значимості, перетворення її на неактуальну, нерелевантну суті суспільного запиту, або надмірну за обсягами, незіставну з тим самим

суспільним інтересом. Водночас останній є тим чинником, який зумовлює впровадження обмежень для права на приватність, що яскраво ілюструє правовий статус так званої публічної особи, детально розроблений у межах правового механізму Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та практики Європейського суду з прав людини. Загалом же Суд ЄС вочевидь віддає перевагу особистому немайновому інтересу особи, яка відстоює власну приватність, над довільним інтересом сторонніх осіб щодо застарілої інформації або їхніми інтересами суто економічного характеру.

Якщо у вищезгаданій справі, розглянутій Судом ЄС, йшлося переважно про, умовно кажучи, темпоральний вимір права на забуття, то у справі Google LLC v. CNIL (2019) на юридичну авансцену вийшов його територіальний вимір. Суд ЄС, відштовхуючись від плюралізму національних правових систем та укорінених у них підходів щодо балансування права на приватність і конкуруючих з ним свобод, заперечив обов'язок оператора пошукової системи здійснювати деіндексацію персональних даних на всіх без винятку доменах світу (хоча у межах ЄС оператора пошукової системи таки було зобов'язано вжити заходів з видалення відповідних посилань і блокування спроб обходу через доступ до доменів за межами ЄС). Тож, хоча і з певними застереженнями територіального характеру, але Судом ЄС вкотре було підтверджено те, що право на захист персональних даних не є абсолютним і підлягає пропорційним обмеженням, спрямованим на забезпечення реалізації свободи інформації.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна дійти таких висновків.

1. Практика Суду ЄС у справах про забезпечення реалізації у цифровому середовищі й захисту прав особистого немайнового змісту на повагу до приватного життя, захист персональної інформації, свободу вираження поглядів та свободу інформації, закріплених у Хартії ЄС про основоположні права, постає як невід'ємна й найбільш стала складова механізму правового регулювання суспільних

відносин у сфері використання цифрових технологій на теренах ЄС.

2. У послідовно прийнятих рішеннях Суду ЄС (подекуди в розвиток практики Європейського суду з прав людини) сконструйовано й конкретизовано правові гарантії реалізації і захисту основоположних прав у цифровому середовищі. Зазначені гарантії постають як правові межі правомірного втручання у здійснення відповідних прав або як прямі обмеження, адресовані органам публічної влади, операторам цифрових ринків та мереж (он-лайн платформ) або третім особам, інтереси яких щодо здійснення власного права мають бути справедливо збалансовані з конкуруючими правами.

3. Правові інструменти забезпечення реалізації основоположних прав у цифровому середовищі можуть бути спрямованими на гарантування або здійснення (регулятивна функція права), або захисту (охоронна функція права) інтересів суб'єкта основоположного права. При цьому загальний регулятивний вплив зводиться переважно до визначення змістовних, суб'єктних, темпоральних і територіальних обмежень щодо втручання у реалізацію певного права особи, обов'язковості встановлення адміністративного контролю над діяльністю операторів цифрових ринків та фрагментарного закріплення окремих форм належної реалізації прав, визначених статтями 7, 8 і 11 Хартії ЄС про основоположні права. Натомість охоронна складова механізмів, вироблених практикою Суду ЄС для захисту основоположних прав у цифровому середовищі зводиться до гарантування права на ефективний засіб правового захисту і справедливий судовий розгляд.

4. Розвинуті у практиці Суду ЄС стандарти законності, легітимної мети і пропорційності у поєднанні з урахуванням критерію суворості необхідності становлять правовий каркас для формування цифрової політики ЄС щодо визначення меж втручання у здійснення прав на повагу до приватного життя, захист персональної інформації, свободу вираження поглядів та свободу інформації, запобігання різного роду зловживанням з боку суб'єктів публічної або ринкової (цифрової) влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жибак А.А. Удосконалення законодавства України у сфері онлайн-послуг в умовах цифрової трансформації: імплементація європейського досвіду регулювання онлайн-платформ. *Ампаро*. 2025. № 1. С. 44–51. DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5649-2025-1-06>
2. Bozhko, D., Vitkovska, K., Maliutina, M., & Kortukova, T. Legal regulation of data protection within the EU. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*: VIII International Scientific and Theoretical Conference «The process and dynamics of the scientific path» (May 9, 2025; Strasbourg, France), 49–59. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/2690> (Last accessed: 01.11. 2025).
3. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Building trust in human-centric artificial intelligence (COM(2019) 168 final). 2019, April 8. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0168> (Last accessed: 10.11. 2025).
4. European Commission. European approach to artificial intelligence [Digital Strategy]. European Commission. 2025. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/european-approach-artificial-intelligence> (Last accessed: 04.11. 2025).
5. European Parliament, Council of the European Union, & European Commission. European declaration on digital rights and principles for the digital decade (2023/C 23/01). 2023, January 23. Official Journal of the European Union, C 23, 1–7. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2023:023:FULL>. (Last accessed: 10.11. 2025).
6. European Commission. 2030 Digital Compass: The European way for the Digital Decade (COM(2021) 118 final). 2021, March 9. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:52021DC0118> (Last accessed: 04.11. 2025).
7. Bradford, A. Europe's digital constitution. *Virginia Journal of International Law*. 2023. №64(1). P.1–65. URL: <https://www.vjil.org/europes-digital-constitution> (Last accessed: 24.10. 2025).
8. Bradford, Anu, *Digital Empires: The Global Battle to Regulate Technology* (New York, 2023; online edn, Oxford Academic, 21 Sept. 2023), <https://doi.org/10.1093/oso/9780197649268.001.0001> URL: <https://academic.oup.com/book/46736> (Last accessed: 04.11. 2025).
9. Celeste E. Digital constitutionalism: The role of internet bills of rights. Routledge. London, 2022. 254 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/oa-mono/10.4324/9781003256908/digital-constitutionalism-edoardo-celeste> (Last accessed: 04.11. 2025).
10. Razmetaeva, Y., & Razmetaev, S. Justice in the digital age: Technological solutions, hidden threats and enticing opportunities. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. №2(10). P.104–117. URL: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1619789603.pdf (Last accessed: 04.11. 2025).
11. Zeno-Zencovich, V. Data protection as a central issue of ECJ policies: From Digital Rights Ireland to Data Protection Commissioner (Ireland). *European Papers – European Forum*. 2016. №1 P. 369–378. URL: https://www.europeanpapers.eu/system/files/pdf_version/EP_EF_2016_H_001_Vincenzo_Zeno-Zencovich_00041.pdf (Last accessed: 04.11. 2025).
12. Psychogiopoulou, E. Judicial dialogue and digitalization: CJEU engagement with ECtHR case law and fundamental rights standards in the EU. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and Electronic Commerce Law*. 2022. №13(2). P.145–159 URL: <https://www.jipitec.eu/jipitec/article/view/351>. (Last accessed: 05.11. 2025)
13. European Union. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2012/C 326/02). Official Journal of the European Union. 2012. C 326, 391–407. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj/eng (Last accessed: 05.11. 2025).
14. Court of Justice of the European Union. Judgment in joined cases C-293/12 and C-594/12 Digital Rights Ireland Ltd v Minister for Communications, Marine and Natural Resources and Others and Seitlinger and Others. 2014, April 8. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0293> (Last accessed: 10.11. 2025).

15. Court of Justice of the European Union. Judgment in case C-708/18 TK v. Asociația de Proprietari bloc M5A-ScaraA. 2019, December 11. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62018CJ0708>. (Last accessed: 10.11. 2025).
16. Court of Justice of the European Union. Judgment in case C-621/22 Koninklijke Nederlandse Lawn Tennisbond (KNLTB) v. Autoriteit Persoonsgegevens (AP). 2024, October 4. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62022CJ0621> (Last accessed: 10.11. 2025).
17. Ausloos, Jef. *The Right to Erasure in EU Data Protection Law* (Oxford, 2020; online edn, Oxford Academic, 18 June 2020), <https://doi.org/10.1093/oso/9780198847977.001.0001> (Last accessed: 11.11. 2025).
18. Court of Justice of the European Union. Judgment in case C-362/14 Maximilian Schrems v Data Protection Commissioner. 2015, October 6. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62014CJ0362> (Last accessed: 10.11. 2025).
19. Court of Justice of the European Union. Judgment in case C-131/12 Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD), Mario Costeja González. 2014, May 13. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0131> (Last accessed: 10.11. 2025).
20. Court of Justice of the European Union. Judgment in joined cases C-203/15 Tele2 Sverige AB v Post-och telestyrelsen and C-698/15 Secretary of State for the Home Department v Tom Watson and Others. 2016, December 21. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015CJ0203> (Last accessed: 10.11. 2025).
21. Court of Justice of the European Union. Judgment in joined cases C-511/18 La Quadrature du Net and Others, C-512/18 French Data Network and Others, and C-520/18 Ordre des barreaux francophones et germanophone and Others. 2020, October 6. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62018CJ0511> (Last accessed: 10.11. 2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ПРОЦЕДУРА ВІДМОВИ ВІД ВИНАХОДІВ, КОРИСНИХ МОДЕЛЕЙ, ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ ТА ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЄС

PROCEDURE FOR THE SURRENDER OF INVENTIONS, UTILITY MODELS, INDUSTRIAL DESIGNS, AND TRADEMARKS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE AND THE EU

Тверезенко О.О., к.ю.н.,

завідувач відділу промислової власності та комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України
патентний повірений

orcid.org/0000-0001-8606-8679

Стаття містить всебічне дослідження правового регулювання відмови від винаходів, корисних моделей, промислових зразків і торговельних марок. Аргументовано, що національне законодавство передбачає механізми дострокового припинення чинності майнових прав інтелектуальної власності шляхом добровільної відмови, однак ступінь нормативної деталізації залишається нерівномірним для різних об'єктів.

У дослідженні наголошено на істотній термінологічній неузгодженості між Цивільним кодексом, спеціальними законами та підзаконними актами, що регулюють ведення державних реєстрів. Різні нормативні акти застосовують відмінні терміни для позначення одного й того самого правового явища, що ускладнює практичне правозастосування, нечітко окреслює правові наслідки відмови та знижує передбачуваність адміністративних процедур. Такі розбіжності перешкоджають формуванню цілісного національного підходу до регулювання прав промислової власності та послаблюють юридичну визначеність для правовласників і заінтересованих осіб.

Порівняльний аналіз законодавства ЄС виявляє більш узгоджену та уніфіковану модель, побудовану на концепції відмови від промислового зразка чи торговельної марки. Законодавство ЄС встановлює детальні процедурні вимоги, включно з обов'язковою письмовою формою, перевіркою прав третіх осіб і чіткими правилами внесення відомостей про відмову до реєстру. Така модель забезпечує прозорість, послідовність і цілісність публічних реєстрів, водночас гарантує ефективні механізми запобігання зловживанням і стабільність правовідносин на внутрішньому ринку.

У статті зроблено висновок, що Україна повинна гармонізувати термінологію у всіх законодавчих та підзаконних актах в досліджуваній сфері, уніфікувати процедурні вимоги щодо відмови від прав інтелектуальної власності на винаходи, корисні моделі, промислові зразки та торговельні марки та посилити гарантії для третіх осіб. Узгодження національних норм зі стандартами ЄС підвищить рівень юридичної визначеності, поліпшить адміністративну ефективність і сприятиме формуванню передбачуваної, узгодженої та прозорої системи охорони промислової власності, що є важливим для виконання Україною зобов'язань у сфері європейської інтеграції.

Ключові слова: винаходи, відмова від прав, відмова від промислового зразка, відмова від торговельної марки, інтелектуальна власність, корисні моделі, припинення чинності майнових прав інтелектуальної власності, промислова власність, промислові зразки, торговельна марка.

The article presents a comprehensive study of the legal regulation of the surrender of inventions, utility models, industrial designs, and trademarks. It demonstrates that national legislation establishes mechanisms for the early termination of intellectual property rights through voluntary surrender; however, the degree of normative detail remains uneven and often fragmented. Ukrainian law provides developed procedures primarily for inventions and utility models. In contrast, regulations governing industrial designs and trademarks contain only general rules, lack detailed procedural steps.

The research emphasizes the significant terminological inconsistency across the Civil Code, sectoral laws, and subordinate acts regulating state registers. Different legal instruments use divergent terms to describe the same legal phenomenon, which complicates practical implementation, obscures the legal consequences of surrender, and reduces the predictability of administrative procedures. These inconsistencies also hinder the development of a systematic national approach to managing industrial property rights and weaken legal certainty for right holders and stakeholders.

A comparative examination of EU legislation reveals a more coherent and unified regulatory model based on the surrender of the industrial property object itself. EU law establishes detailed procedural requirements, including mandatory written form, verification of third-party rights, and clear rules for entering the surrender into the register. The EU model promotes transparency, consistency, and the integrity of public registers, while also ensuring effective safeguards against abusive practices and providing stability for legal relations within the internal market.

The article concludes that Ukraine must harmonize terminology across all legislative and regulatory acts, unify procedural requirements for the surrender of industrial property rights, and strengthen guarantees for third parties. Aligning national rules with EU standards would enhance legal certainty, improve administrative efficiency, and promote a predictable, coherent, and transparent system of industrial property protection, which is essential for fulfilling Ukraine's obligations in the field of European integration.

Key words: inventions, surrender of rights, surrender of an industrial design, surrender of a trademark, intellectual property, utility models, termination of intellectual property rights, industrial property, industrial designs, trademark.

Постановка проблеми. Фізична та юридична особи здійснюють свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Вони можуть відмовитися від свого майнового права (ст. 12 Цивільного кодексу України) [1], у тому числі майнових прав інтелектуальної власності.

Ця правомочність закріплена в національному законодавстві для суб'єктів прав інтелектуальної власності не на всі об'єкти права інтелектуальної власності (далі – ОПІВ), а лише щодо винаходів та корисних моделей (ч. 1 ст. 32 Закону України «Про охорону прав на

винаходи і корисні моделі») [2], промислових зразків (п. 1 ст. 24 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки»), [3], торговельних марок (п. 1 ст. 18 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг») [4], компонувань напівпровідникових виробів (ст. 476 ЦК України) та сортів рослин (ст. 51 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин») [5].

Аналіз нормативно-правових актів України свідчить, що регулювання процедури відмови від винаходів, корисних моделей, промислових зразків та торговельних марок

не є системним: відповідні положення викладені в різних законодавчих актах неоднаково, без узгодженої термінології та єдиного концептуального підходу. Така фрагментарність і термінологічна неузгодженість між Цивільним кодексом України, спеціальними законами в цій сфері та підзаконними нормативно-правовими актами ускладнюють їх практичне застосування та створюють стан правової невизначеності.

Крім того, отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС 23.06.2022 р. передбачає наближення рівня життя, добробуту та правового захисту українців як в країнах ЄС [6]. Це забезпечується, в першу чергу, прийняттям законодавчих актів, що відповідають вимогам законодавства ЄС. В Україні триває реформа національного законодавства, сучасний етап якої характеризується процесом адаптації до законодавства Європейського Співтовариства. Ця реформа охоплює різні правовідносини, зокрема у сфері інтелектуальної власності.

Пунктом 93 Плану заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28.03.2025 р. № 300-р, передбачено зобов'язання Мінекономіки та Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій продовжити приведення законодавства України у відповідність з актами права ЄС про право промислової власності. З цієї метою необхідно розробити законопроекти про внесення змін до Законів України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» та надіслати такі законопроекти до Європейської Комісії для отримання рекомендацій та/або зауважень [7]. Такі законопроекти мають враховувати вимоги законодавства ЄС, у тому числі щодо процедури відмови від ОПІВ.

Зазначені обставини обумовлюють актуальність дослідження правового регулювання відносин, що виникають під час відмови від винаходів, корисних моделей, промислових зразків та торговельних марок, та розроблення пропозицій стосовно удосконалення нормативно-правових актів України в цій сфері.

Літературний огляд. Проблемні аспекти припинення чинності майнових прав інтелектуальної власності (дії патентів та свідоцтв) та їх відновлення, у тому числі відмови від таких прав (відмови від патентів та свідоцтв, відмови від ОПІВ), досліджували вітчизняні науковці та юристи-практики, зокрема Шпуганич І.І. та Самагальська Ю.Я. досліджували підстави та порядок припинення дії свідоцтва на торговельну марку за законодавством України [8, с. 234, 235]; Є. Ш. Гареев аналізував випадки, за яких володільцю патенту має бути заборонено відмовлятися від такого патенту [9, с. 234, 235]; О.В. Басай досліджував правовідносини щодо відновлення дії патенту після його припинення [10]; Н.М. Мироненко приходить до висновку, що «законодавство України, яке регулює процедуру припинення дії свідоцтва на торговельну марку внаслідок її невикористання впродовж п'яти років без поважних причин ... не відповідає положенням законодавства ЄС, зокрема Директиви 2015/2436 та Регламенту № 2017/1001» [11, с. 28]; В.В. Дмитренко звертала увагу на відсутність уніфікованого термінологічного апарату в цій сфері [12, с. 147].

Незважаючи на наявні дослідження щодо припинення прав інтелектуальної власності залишається багато не вирішених і мало досліджених проблем, пов'язаних з відмовою від таких прав (відмовою від патентів та свідоцтв, відмовою від ОПІВ), зокрема прогалин у законодавстві в цій сфері та неузгодженості термінологічного апарату, що обумовило актуальність даної статті.

Метою дослідження є аналіз нормативно-правових актів України та ЄС стосовно регулювання правовідносин

щодо відмови від ОПІВ та розроблення пропозицій стосовно удосконалення національного законодавства в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Відмова від прав (охоронних документів) на ОПІВ згідно національного законодавства. Статтею 494 Цивільного кодексу встановлено (далі – ЦК України), що майновими правами інтелектуальної власності є: 1) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності; 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. Зазначеним Кодексом визначені особливості щодо прав інтелектуальної власності на деякі види ОПІВ (статті 490, 503 та 506 ЦК України).

Законодавчими актами в сфері промислової власності визначені умови, порядок та момент з якого набуваються права інтелектуальної власності на відповідний об'єкт.

На відміну від особистих немайнових прав інтелектуальної власності, які є чинними безстроково, майнові права інтелектуальної власності є чинними протягом строків, встановлених ЦК України, іншим законом чи договором. Майнові права інтелектуальної власності можуть бути припинені достроково у випадках, встановлених цим Кодексом, іншим законом чи договором (ст. 425 ЦК України).

Підставами припинення чинності майнових прав інтелектуальної власності можуть бути різні юридичні факти, визначені ЦК України та іншими законодавчими актами в цій сфері. Такими юридичними фактами можуть бути як активні дії у вигляді відмови від таких прав шляхом подання відповідної заяви (ч. 1 ст. 32 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»), так і пасивних дій, зокрема у вигляді не оплати зборів за підтримання таких прав у встановлений строк (ч. 2 ст. 32 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»).

Проаналізуємо законодавство України щодо припинення прав інтелектуальної власності шляхом відмови від таких прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки та торговельні марки.

Згідно зі ст. 466 та ч. 2 ст. 497 ЦК України чинність майнових прав інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок та торговельну марку може бути припинено достроково за ініціативою особи, якій вони належать, якщо це не суперечить умовам договору, а також в інших випадках, передбачених законом. Зазначене положення деталізовано у ст. 32 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», в ч. 1 якої встановлено, що володільцю патенту в будь-який час може відмовитися від прав, що випливають з державної реєстрації винаходу (корисної моделі), повністю або частково в межах опублікованої формули винаходу (корисної моделі) на підставі заяви, поданої до НОІВ. Часткова відмова від прав здійснюється шляхом виключення незалежних пунктів формули або виключення одного чи декількох незалежних пунктів формули та підпорядкованих таким незалежним пунктам залежних пунктів, або шляхом внесення змін до незалежного (незалежних) пункту (пунктів), за умови що таке виключення та (або) зміна призводять до зменшення обсягу правової охорони, що надається державною реєстрацією. Зміни до незалежного пункту формули можуть вноситися шляхом зміни наявних у такому пункті формули ознак або внесення до нього ознак. При цьому вносяться можуть лише ознаки, наявні у підпорядкованих такому незалежному пункту залежних пунктах формули. НОІВ проводить експертизу винаходу з новою редакцією формули на відповідність вимогам цієї статті та статті 7 цього Закону. За проведення експертизи сплачується збір. Повна або часткова відмова від прав

набирає чинності від дати публікації відомостей про це в Бюлетені. Форма заяви та порядок її розгляду визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності. Такий порядок визначається п. 2.5 Положення про Державний реєстр патентів України на винаходи [13] та п. 2.5 Положення про Державний реєстр патентів України на корисні моделі [14].

На відміну від Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», Закони України «Про охорону прав на промислові зразки» та «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» не регулюють детально зазначені правовідносини. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» передбачає, що власник зареєстрованого промислового зразка у будь-який час може відмовитися від прав на такий промисловий зразок повністю або частково на підставі заяви, поданої до НОІВ. Зазначена відмова набирає чинності від дати внесення відповідних відомостей до Реєстру. Одночасно НОІВ здійснює публікацію в Бюлетені відомостей про таку відмову (п. 1 ст. 24 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки»).

Аналогічні норми щодо можливості відмови від свідоцтва на знак для товарів і послуг закріплені в п. 1 ст. 18 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг».

Вищенаведені положення деталізуються у п. 2.5 Положення про Державний реєстр патентів України на промислові зразки [15] та п. 2.6 Положення про Державний реєстр свідоцтв України на знаки для товарів і послуг [16].

Важливо відмітити, що згідно ч. 1 ст. 32 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» не допускається повна або часткова відмова від прав, що випливають з державної реєстрації винаходу (корисної моделі), без попередження особи, якій надано право на використання винаходу за ліцензійним договором, зареєстрованим в НОІВ, а також у разі накладення арешту на майно, описане за борги, якщо до його складу входять права, що випливають з державної реєстрації винаходу (корисної моделі). Закони України «Про охорону прав на промислові зразки» та «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» не передбачають зазначених вимог, однак подібні вимоги закріплені у вищенаведених положеннях про державні реєстри на промислові зразки та знаки для товарів і послуг.

Отже згідно українського законодавства майнові права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок та торговельну марку можуть бути достроково припинені за ініціативою їх власника. При цьому:

- повне припинення прав відбувається без сплати збору;
- часткове припинення прав передбачає сплату збору;
- дотримуються певні умови, зокрема попереднє повідомлення ліцензіатів.

Аналіз положень ЦК України, зазначених законів та положень про державні реєстри на ОПВ свідчить, що термінологія в цій сфері є неузгодженою:

у ЦК України застосовуються терміни «*припинення чинності виключних майнових прав інтелектуальної власності*» (ст. 467 та 468) «*припинення чинності майнових прав інтелектуальної власності*» (статті 466, 476 та 497);

у Законі України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» застосовуються терміни «*припинення чинності майнових прав інтелектуальної власності*», «*припинення державної реєстрації винаходу (корисної моделі)*» та «*відмова від прав, що випливають з державної реєстрації винаходу (корисної моделі)*»;

у Законі України «Про охорону прав на промислові зразки» застосовуються терміни «*припинення строку дії державної реєстрації*», «*припинення державної реєстрації*» та «*відмова від прав на промисловий зразок*»;

у Законі України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» застосовуються терміни «*припинення строку дії свідоцтва*» та «*відмова від свідоцтва*»;

у той час як у вищенаведених положеннях про державні реєстри закріплено терміни «*припинення дії свідоцтва*», «*відмова від патенту*» та «*припинення дії свідоцтва*», «*відмова від свідоцтва*».

Зазначене суперечить принципам юридичної визначеності та системності, закріпленими ст. 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» (який набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування, та вводиться в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні) [17].

Таким чином, аналіз законодавства України у сфері охорони прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки та торговельні марки свідчить, що відносини стосовно відмови від прав на зазначені ОПВ регулюються комплексно, передбачають письмову заяву та внесення запису до державного реєстру, а також захист інтересів третіх осіб. Національне законодавство допускає часткову відмову від прав, що забезпечує правову визначеність. Водночас в українському законодавстві в цій сфері зберігається істотна проблема термінологічної неузгодженості, що суперечить принципам юридичної визначеності та системності. Подолання цієї проблеми можливе шляхом гармонізації термінології у ЦК України, спеціальних законах в цій сфері та підзаконних актах, а також шляхом уніфікації процедур дострокового припинення прав із урахуванням сучасних європейських стандартів та забезпеченням послідовного підходу до захисту прав третіх осіб.

Відмова від торговельних марок та промислових зразків згідно законодавства ЄС. Оскільки положення українського законодавства в сфері інтелектуальної власності мають відповідати положенням європейського законодавства в цій сфері, то необхідно зазначити, що в ЄС передбачено процедуру відмови від відповідного ОПВ, а не від охоронних документів чи прав на нього.

Так, відповідно до ст. 57 Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2017/1001 від 14 червня 2017 року про торговельну марку Європейського Союзу від торговельної марки ЄС для деяких чи всіх товарів або послуг, для яких її зареєстровано, можна відмовитися. Власник торговельної марки заявляє Офісу про відмову у письмовій формі. Відмова стає дійсною лише після внесення запису про неї у Реєстр. Дійсність відмови від торговельної марки ЄС, про яку заявляють Офісу після подання заявки на анулювання такої торговельної марки відповідно до статті 63(1), передбачає остаточне відхилення чи відкликання заявки на анулювання. Запис про відмову вносять лише за згодою власника права, пов'язаного з торговельною маркою ЄС, яку внесено до Реєстру. Якщо зареєстровано ліцензію, запис про відмову вносять у Реєстр, лише якщо власник торговельної марки ЄС доведе, що він повідомив ліцензіата про свій намір відмовитися. Запис про відмову вносять після завершення тримісячного строку з дня доведення власником Офісу того факту, що він повідомив ліцензіата про свій намір відмовитися, або до завершення такого строку, шойно він доведе, що ліцензіат надав свою згоду на відмову. Якщо вимоги, що регулюють відмову, не виконано, Офіс повідомляє заявника про недоліки. Якщо недоліки не усунено протягом строку, встановленого Офісом, останній відхиляє внесення запису про відмову у Реєстр.

Комісія ухвалює імплементаційні акти, у яких визначає деталі, які повинна містити заява про відмову, здійснена відповідно до параграфу 2 цієї статті, і вид документації, необхідної для встановлення факту згоди третьої особи, передбаченої у параграфі 3 цієї статті [18]. Детальні правила процедури відмови встановлено ст. 15 Виконавчого Регламенту Комісії (ЄС) 2018/626, який імплементує Регламент (ЄС) 2017/1001 та скасовує Імплементаційний регламент (ЄС) 2017/143[19].

У законодавстві ЄС визначено також порядок відмови від промислового зразка ЄС. Зазначені правовідносини регу-

люються ст. 51 Регламенту Ради (ЄС) № 6/2002 від 12 грудня 2001 року про промислові зразки Співтовариств [20]. Відповідно змін, внесених Регламентом (ЄС) 2024/2822 Європейського Парламенту та Ради від 23 жовтня 2024 року про внесення змін до Регламенту Ради (ЄС) № 6/2002 про промислові зразки Співтовариства та про скасування Регламенту Комісії Регламент (ЄС) № 2246/2002 до цієї статті, відмову від зареєстрованого промислового зразка ЄС слід подати до Відомства у письмовій формі правовласником. Зареєстрований промисловий зразок ЄС може бути частково відкликаний (від нього можна частково відмовитися), за умови що змінена форма відповідає вимогам охороноздатності і зберігається ідентичність зразка.

Відмова не матиме чинності, доки не буде внесена до Реєстру. Якщо промисловий зразок ЄС, щодо якого застосовано відстрочку публікації, відкликано, він вважається таким, що від самого початку не мав дії, передбаченої цим Регламентом. Відмова реєструється лише за згодою власника права, внесеного до Реєстру. Якщо зареєстровано ліцензію, відмова вноситься до Реєстру лише за умови, що власник зареєстрованого промислового зразка ЄС доведе, що ліцензіата було повідомлено про намір відмовитися. Запис про відмову здійснюється після закінчення тримісячного строку з дати, коли власник підтвердив Відомству, що ліцензіата повідомлено про намір відмови, або до закінчення цього строку – шойно власник доведе, що ліцензіат надав згоду. Якщо перед компетентним судом або органом порушено провадження відповідно до статті 15 щодо права на зареєстрований промисловий зразок ЄС, Відомством не вноситься відмова до Реєстру без згоди позивача. Якщо вимоги щодо відмови, встановлені в цій статті та в імплементаційних актах, ухвалених відповідно до статті 51а, не виконано, Відомство повідомляє правовласника, який заявляє відмову, про виявлені недоліки. Якщо недоліки не буде усунуто в строк, визначений Відомством, воно не вноситиме відмову до Реєстру [21].

Аналіз вищенаведених положень законодавства ЄС свідчить, що процедури відмови від торговельної марки ЄС і промислового зразка ЄС загалом уніфіковані, базуються на принципах письмовості, реєстраційного характеру та захисту інтересів третіх осіб.

Процедури відмови від торговельної марки ЄС і від промислового зразка ЄС передбачають певні відмінності. Найсуттєвіша відмінність полягає в ретроспективному ефекті відмови щодо промислових зразків при відстроченій публікації та у блокуванні процедури через спір про право на промисловий зразок – положення, що відсутні в регулюванні торговельних марок.

Процедура відмови у сфері торговельних марок ЄС більш усталена, оскільки імплементаційні акти діють

давню; у сфері промислових зразків ЄС вона модернізується у рамках реформи 2024–2025 рр.

Обидві моделі відмови в ЄС забезпечують високий рівень юридичної визначеності, що має бути враховано під час гармонізації українського законодавства з європейським в цій сфері.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що правове регулювання відмови від прав на об'єкти промислової власності в Україні має фрагментарний та неузгоджений характер, що суперечить принципам юридичної визначеності та ускладнює ефективне правозастосування. Норми, які визначають підстави та порядок такої відмови, істотно різняться залежно від виду об'єкта, містять прогалини щодо процедурної деталізації, визначення моменту припинення прав та механізмів повідомлення третіх осіб, а також характеризуються різномірністю термінології, що негативно впливає на системність регулювання.

Право Європейського Союзу формує концептуально іншу модель, у межах якої процедури відмови від об'єкта промислової власності мають послідовний, уніфікований та формалізований характер. Основу цієї моделі складає відмова саме від об'єкта права, а не від охоронного документа чи окремих правомочностей. Європейські регламенти забезпечують високий рівень правової визначеності завдяки деталізованим процедурним вимогам, імперативним гарантіям щодо захисту інтересів ліцензіатів та інших заінтересованих осіб, а також чіткій фіксації моменту набуття чинності відмовою. Це підкреслює значення процедури відмови не лише як інструменту реалізації диспозитивності правовласника, але й як механізму підтримання прозорості та достовірності реєстрів промислової власності.

З огляду на зобов'язання України щодо адаптації національного законодавства до права ЄС, існує об'єктивна потреба уніфікації термінологічного апарату в досліджуваній сфері та закріпленні у ЦК України, спеціальних законах і положеннях про державні реєстри уніфікованих термінів з урахуванням законодавства ЄС. Крім того, необхідною є гармонізація національних процедур із відповідними регламентами ЄС, включно з впровадженням формалізованих вимог до заяви, гарантії для ліцензіатів, єдиних правил фіксації моменту припинення дії об'єкта та підстав для відхилення заяви про відмову.

Реалізація зазначених заходів сприятиме формуванню цілісної, передбачуваної та ефективної системи охорони промислової власності в Україні, забезпечить підвищення рівня правової визначеності та узгодженості національного законодавства зі стандартами Європейського Союзу, а також оптимізує взаємодію правовласників, ліцензіатів і держави у сфері охорони прав інтелектуальної власності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. ВВР, 2003, № 40–44, ст. 356.
2. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3687-XII. ВВР, 1994, № 7, ст. 32.
3. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII. ВВР, 1994, № 7, ст. 34.
4. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3689-XII. ВВР, 1994, № 7, ст. 36.
5. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21 квітня 1993 року № 3116-XII. ВВР, 1993, № 21, ст. 218.
6. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes> (дата звернення: 31.10.2025).
7. Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення ЄС 2024 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 березня 2025 р. № 300-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/300-2025-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.10.2025).
8. Шпуганіч І.І., Самагальська Ю.Я. Підстави та порядок припинення дії свідоцтва на торговельну марку за законодавством України. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство», 2025, Вип. № 02, С. 335–341.
9. Гареев Є.Ш. Патент на винахід: припинення дії та визнання недійсним. *Актуальні проблеми держави і права*, 2005, Вип. 25, С. 233–237.
10. Басай О.В. Право на відновлення дії патенту за законодавством України та Російської Федерації. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. пр., Т. 13. Одеса: Юрид. л-ра, 2013, С. 463–470.
11. Мироненко Н.М. Деякі проблеми удосконалення правової охорони торговельних марок. *Теорія і практика інтелектуальної власності*, 2025, № 2, С. 21–30.
12. Дмитренко В.В. Аналіз правової природи майнових прав промислової власності. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2023, № 4, С. 146–148.

13. Положення про Державний реєстр патентів України на винаходи: наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2001 № 291. *Офіційний вісник України*, 2001, № 18, ст. 804.
14. Положення про Державний реєстр патентів України на корисні моделі: наказ Міністерства освіти і науки України від 20.06.2001 № 469. *Офіційний вісник України*, 2001, № 27, ст. 1227.
15. Положення про Державний реєстр патентів України на промислові зразки: наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2001 № 290. *Офіційний вісник України*, 2001, № 18, ст. 1020.
16. Положення про Державний реєстр свідоцтв України на знаки для товарів і послуг: наказ Міністерства освіти і науки України від 10.01.2002 № 10. *Офіційний вісник України*, 2002, № 5, ст. 207.
17. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 № 3354-IX. ВВР, 2023, № 93, ст. 364.
18. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2017/1001 від 14 червня 2017 року про торговельну марку Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-17/conv#n457 (дата звернення: 31.10.2025).
19. Commission Implementing Regulation (EU) 2018/626 of 5 March 2018 laying down detailed rules for implementing certain provisions of Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council on the European Union trade mark, and repealing Implementing Regulation (EU) 2017/1431. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_impl/2018/626/oj/eng (дата звернення: 31.10.2025).
20. Council Regulation (EC) № 6/2002 of 12 December 2001 on Community designs. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32002R0006> (дата звернення: 31.10.2025).
21. Regulation (EU) 2024/2822 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 amending Council Regulation (EC) № 6/2002 on Community designs and repealing Commission Regulation (EC) № 2246/2002. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/2822/oj/eng> (дата звернення: 31.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

РОЗГЛЯД ЗРАЗКОВИХ СПРАВ ЯК МОЖЛИВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

REVIEW OF EXEMPLARY CASES AS A POTENTIAL MECHANISM FOR ENSURING THE UNIFORMITY OF CIVIL COURT PRACTICE

Хомутецький Д.С., аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-5795-6773

У статті здійснено дослідження інституту зразкової справи як ефективного процесуального механізму забезпечення єдності судової практики в умовах ускладненого територіальним принципом судустрою правозастосування. Принцип територіальності ускладнює єдність судової практики, оскільки подібні спори розглядаються різними судами, що призводить до формування розбіжних правових позицій.

Проаналізовано правову природу та функціональне призначення зразкової справи, що полягає у формуванні уніфікованих правових стандартів Верховним Судом для вирішення типових справ судами нижчих інстанцій, а також її прецедентний характер та обов'язковість висновків для суб'єктів владних повноважень.

Зразкова справа (типова справа, прийнята до провадження Верховним Судом як судом першої інстанції) передбачена чинним Кодексом адміністративного судочинства України. Це рішення виконує функцію судового прецеденту, забезпечуючи усталеність практики. Висновки Верховного Суду є обов'язковими для суб'єктів владних повноважень, що гарантує, що уніфікація є обов'язковою.

Констатовано, що впровадження інституту зразкових справ в адміністративне судочинство довело свою ефективність, сприяючи прискоренню розгляду справ та зменшенню навантаження на суди.

Особливу увагу приділено обґрунтуванню перспектив імплементації подібного механізму у цивільне судочинство України. Проведено порівняльний аналіз із механізмом «багатоокружного судового процесу» (США) та досвідом Німеччини, де інститут зразкового провадження (зокрема, в спрах на ринку капіталу) передбачає ініціювання відповідної процедури учасниками справи, чітке визначення мінімальної кількості типових справ для цього та ведення відкритого Реєстру зразкових проваджень.

Виявлено спільні риси правових інститутів та їх відмінності порівняно з українським аналогом. На підставі виявлених переваг та з урахуванням специфіки цивільного судочинства, запропоновано можливі шляхи адаптації механізму розгляду зразкових справ для застосування у цивільному судочинстві. Кроки, що пропонуються у статті, мають не лише допомогти у забезпеченні єдності судової практики, але й відповісти ключовим цілям цивільного судочинства.

Ключові слова: зразкова справа, механізми забезпечення, єдність судової практики, цивільне судочинство, висновки Верховного Суду, Верховний Суд, прецедент, адміністративне судочинство.

The article examines the institution of exemplary cases as an effective procedural mechanism for ensuring the uniformity of judicial practice in conditions where the territorial principle of the judicial system complicates law enforcement. The principle of territoriality complicates the uniformity of judicial practice, since similar disputes are considered by different courts, which leads to the formation of divergent legal positions. There are analysed legal nature and functional purpose of a exemplary case, which consists in the formation of unified legal standards by the Supreme Court for the resolution of typical cases by lower courts, as well as its precedential nature and the binding nature of its conclusions for public authorities. A exemplary case (a typical case accepted for review by the Supreme Court as a court of first instance) is provided for by the current Code of Administrative Procedure of Ukraine. This decision serves as a judicial precedent, ensuring consistency in practice. The conclusions of the Supreme Court are binding on public authorities, which guarantees that unification is mandatory.

It has been established that the introduction of exemplary cases into administrative proceedings has proven effective, helping to speed up the review of cases and reduce the burden on the courts.

Particular attention is paid to justifying the prospects for implementing a similar mechanism in civil proceedings in Ukraine. A comparative analysis was conducted with the mechanism of 'multi-district litigation' (USA) and the experience of Germany, where the institution of model proceedings (in particular, in capital market disputes) provides for the initiation of the relevant procedure by the parties to the case, a clear definition of the minimum number of typical cases for this, and the maintenance of an open Register of Model Proceedings.

Common features of legal institutions and their differences compared to the Ukrainian counterpart were identified. Based on the identified advantages and taking into account the specifics of civil proceedings, were proposed possible ways of adapting the mechanism for considering exemplary cases for use in civil proceedings. The steps proposed in the article should not only help to ensure the uniformity of judicial practice, but also correspond to the key objectives of civil proceedings.

Key words: exemplary case, enforcement mechanisms, uniformity of judicial practice, civil proceedings, provisions of the Supreme Court, Supreme Court, precedent, administrative proceedings.

Вступ. Висновки про застосування норм права з постанов Верховного Суду виконують важливу роль у забезпеченні єдності судової практики цивільного судочинства. Згідно із ч. 4 ст. 263 Цивільного процесуального кодексу України (надалі – ЦПК), коли суд вибирає та застосовує норму права до спірних правовідносин, він враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановах Верховного Суду [1]. При цьому рішення суду апеляційної інстанції можна обґрунтовано оскаржити, якщо такі висновки не враховані.

У Звіті Європейської Комісії щодо України за 2023 рік в рамках Пакету розширення Європейського Союзу зазначається, що, хоча Україна досягла прогресу в забезпеченні

єдності судової практики, необхідно докладати більше зусиль, щоб просуватися в цьому напрямі. Це пов'язано з тим, що зберігаються розбіжності у судовій практиці, в тому числі в межах одних і тих самих судів [2, с. 27]. Надалі, у аналогічних звітах за 2024 та 2025 роки, Європейська Комісія також акцентує увагу на цю проблему. Стверджується про необхідність подальшого зусиль щодо забезпечення єдності судової практики всіх судових інстанцій [3, с. 28; 4, с. 33].

Разом із цим, викликає науковий інтерес функціонування інституту зразкових справ в адміністративному судочинстві України. Зокрема, згідно ч. 3 ст. 291 Кодексу адміністративного судочинства України (надалі – КАС),

при ухваленні рішення в типовій справі, яка відповідає ознакам, викладеним у рішенні Верховного Суду за результатами розгляду зразкової справи, суд має враховувати правові висновки Верховного Суду, викладені у рішенні за результатами розгляду зразкової справи.

Метою статті є з'ясування характеристик інституту зразкової справи адміністративного судочинства як можливого механізму забезпечення єдності судової практики у цивільному судочинстві з точки зору завдань цього судочинства, а також пошук перспектив впровадження цього інструменту в цивільному судочинстві.

Стан дослідження проблеми. Наукові позиції з приводу інституту зразкової справи містяться у працях таких вітчизняних вчених, як: Цвіркун Ю. І. [5], Ільков В. В. [6], Пархоменко Н. В. [7], Попов О. І. [8], Миколаєць В. А. [9], Куйбіда Р. О. [10], Гусар О. А. [11]. Згаданий правовий інститут неодноразово ставав предметом обговорень на наукових зустрічах, вебінарах, круглих столах. Поряд з цим, рівень дослідження наведеної проблематики з точки зору цивільного судочинства вбачається недостатньо глибоким, зважаючи на іноземний досвід й новітні напрацювання з цього приводу.

Виклад основного матеріалу. Інституційні особливості судоустрою ускладнюють досягнення єдності судової практики, що визначається як уніфіковане правозастосування в подібних правовідносинах.

Принцип територіальності, закріплений у ч. 1 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус судів», є основним фактором дестабілізації, оскільки він, гарантуючи доступність правосуддя, призводить до ситуації, за якої подібні спори розглядаються різними судами [12]. На додаток до несинхронності судового розгляду у різних судах та відсутності загального правила преюдиційності раніше ухвалених рішень для подальших подібних справ, що розглядаються іншими судами, ця територіальна різноманітність створює об'єктивні умови для формування різних правових позицій в аналогічних справах.

І навпаки, створення ситуації, за якої один і той самий суд розглядатиме всі або більшість спорів, що виникають з подібних правовідносин, забезпечує єдність судової практики. У контексті часу це може означати зупинення провадження щодо певних категорій спорів, щоб очікувати завершення розгляду інших спорів, що виникають з відповідних правовідносин. Мета таких дій полягає в тому, щоб гарантувати, що спори однієї категорії вирішуються в одноманітний спосіб.

На сьогодні КАС України містить відповідний механізм. Згідно з п. 22 ч. 1 ст. 4 цього кодексу, зразкова адміністративна справа є типовою справою, прийнятою до провадження Верховним Судом як судом першої інстанції для постановлення зразкового рішення. Адміністративна справа є типовою, якщо вона є однією з багатьох справ, де відповідачем є один і той самий суб'єкт владних повноважень або його відокремлені структурні підрозділи, спір у яких виник з аналогічних підстав, у відносинах, що регулюються одними й тими ж нормами права, та у яких позивачами заявлено аналогічні вимоги (п. 21 цієї ж частини статті). Згідно з ч. 2 ст. 236 цього ж кодексу, якщо Верховним Судом прийнято до розгляду таку типову справу (яка згодом стає зразковою), суд має право зупинити провадження у типовій справі – до набрання чинності рішенням Верховного Суду у зразковій справі [13].

Як стверджує Цвіркун Ю. І., рішення Верховного Суду щодо розгляду зразкової справи служить не лише прикладом для інших адміністративних судів у вирішенні типових судових справ, а й засобом для забезпечення усталеності практики адміністративного судочинства, забезпечення єдності судової практики щодо адміністративних судів і є джерелом судового прецеденту [5, с. 158].

Ільков В. В., по-перше, підтримує наведену вище позицію щодо характеру судового прецеденту, а по-друге,

вказує на позитивний вплив застосування цього механізму на вирішення типових справ [6, с. 12]. Привертає увагу твердження Пархоменко Н. М. про те, що рішення зразкових справ фактично створюють нові правові приписи, які відображають правотворчість судів [7, с. 237].

Хоча все процесуальне законодавство України передбачає забезпечення єдності судової практики, як зауважує вчений Цвіркун Ю. І., інститут зразкової справи існує лише в адміністративному судочинстві через переважаючий статус учасників справ адміністративного судочинства як суб'єктів владних повноважень, для яких висновки Верховного Суду є обов'язковими [5, с. 155].

Відповідно до ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус судів» передбачається, зокрема, що інші суди повинні враховувати положення, викладені в постанові Верховного Суду, коли вони застосовують відповідні норми. З іншого боку, частина 6 цієї ж статті передбачає, що для суб'єктів владних повноважень, які застосовують такі норми права, ці висновки є обов'язковими [12]. Таким чином, можна зробити висновок, що лише в другому випадку відповідні висновки мають імперативний характер.

На противагу цьому, згідно п. 1 ч. 2 ст. 389 ЦПК України, застосування судом апеляційної інстанції в судовому рішенні норми права без урахування висновку щодо її застосування у подібних правовідносинах, викладеного у постанові Верховного Суду (крім випадку наявності постанови Верховного Суду про відступлення від такого висновку) тягне за собою наявність законної підстави для касаційного оскарження судового рішення [1]. В цьому контексті уявляється слушною позиція про те, що навіть сам термін «врахування» у контексті висновків з постанов Верховного Суду при застосуванні норм права вказує на те, що відповідні рішення Верховного Суду мають прецедентний характер [5, с. 157]. З цієї точки зору немає явних перешкод у впровадженні інституту зразкових справ у цивільне процесуальне право, адже висновки з постанов Верховного Суду відіграють подібну роль у адміністративному і цивільному судочинстві.

Подальші пошуки можливості запозичення інституту зразкової справи потребують більш детального дослідження цього інституту.

Попов О. І. стверджує, що першим кроком до розгляду справи як зразкової є визнання того, що ця справа типовою. Це визнання включає, на думку вченого, перевірку справи на ряд ознак, таких як: 1) тотожність відповідача (один і той самий суб'єкт владних повноважень чи відокремлений структурний підрозділ); 2) тотожність предмета справи та підстав позову; 3) тотожність матеріально-правового регулювання; 4) наявність відповідної кількості таких типових справ [8, с. 80]. Звісно, в цивільно-процесуальних правовідносинах не так часто бере участь суб'єкт владних повноважень, але подібність суб'єкта можна виокремлювати за іншими ознаками: за організаційно-правовою формою юридичної особи, належністю фізичної особи до певної соціальної групи або професійної спільноти, наявності у фізичної особи певного правового статусу тощо.

Таким чином, суд, який розглядає одну чи більше типових адміністративних справ, кількість яких визнає доцільність ухвалення зразкового рішення, може звернутися до Верховного Суду з поданням про розгляд однієї з них Верховним Судом як судом першої інстанції (ч. 1 ст. 290 КАС України). Як зазначає Цвіркун Ю. І., мета провадження у зразковій справі полягає в тому, щоб створити юридичні стандарти, які будуть застосовані в майбутньому до типових справ, що розглядатимуться судами нижчих інстанцій [5, с. 158].

Варто зауважити, що в національному цивільному судочинстві існує тенденція до нагромадження великої кількості судових справ, які повністю чи частково мають риси, притаманні типовим судовим справам згідно КАС

України. Незважаючи на те, що учасниками приватноправових відносин зазвичай виступають фізичні особи чи юридичні особи приватного права, значна частина судових спорів виникає через схожі юридичні питання та стандартні фактичні обставини.

З цієї причини варто звернути увагу на дещо схожий механізм, який існує в Сполучених Штатах Америки – це «багатоокружний судовий процес». Параграф № 1407 розділу № 28 Кодексу (зводу законів) США встановлює процедуру, яка дозволяє передавати та об'єднувати цивільні позови, що мають принаймні одне спільне (і часто складне) питання факту, які перебувають на розгляді в різних федеральних окружних судах, для попереднього розгляду одним суддею [14].

Також, у пошуках можливостей впровадження правового механізму, що розглядається, у цивільному судочинстві, уявляється доцільним звернутись до європейських держав, зважаючи на позитивний досвід застосування відповідного правового інституту у адміністративному судочинстві. Як стверджує Попов О. І., процесуальна процедура розгляду зразкової справи була запозичена з досвіду європейських держав, таких як Німеччина, Словенія, Литва, Франція, Португалія та Угорщина [8, с. 80].

Якщо звернутись до німецького законодавства, то параграф 93а Закону Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) про адміністративне судочинство (нім. *Verwaltungsgerichtsordnung*) передбачає, що якщо один і той же адміністративний захід є предметом розгляду більш ніж двадцяти судових проваджень, суд може вирішити провести попереднє слухання одного або декількох з цих проваджень (типове провадження), яке включає заслуховування сторін справи (справ), а також призупинити інші провадження. Після прийняття остаточного рішення щодо таких проваджень суд може вирішити призупинити провадження, якщо суд одноостанно вважає, що справи не мають значних фактичних або правових особливостей порівняно з остаточно вирішеним зразковим провадженням, і що обставини справи з'ясовані [15, параграф 93а].

Окрім цього, 16 липня 2024 року подібний закон було прийнято для регулювання процедури вирішення справ цивільного судочинства – у спорах щодо ринку капіталу і фондових бірж. Згідно цього закону, як позивач, так і відповідач мають право подати клопотання про те, чи є фактичні та юридичні підстави для застосування модельної процедури під час розгляду справи в суді першої інстанції. Зокрема, заявник повинен обґрунтувати, що рішення зразкової судової справи матиме значення не лише для цього процесу, але й для інших подібних процесів. Клопотання повинно бути вмотивованим, використовуючи докази та фактичні обставини. У цьому випадку протилежна сторона має право висловити свої аргументи [16, параграф 2].

Цілі здійснення зразкового провадження згідно цього закону – це правові та фактичні передумови для відправлення належного правосуддя, а також обґрунтування того, наскільки важливо розглядати конкретну справу як зразкову в контексті інших подібних справ.

Після отримання заяви від учасника справи, суд першої інстанції оприлюднює інформацію про цю заяву у Реєстрі зразкових проваджень. Серед іншого, вказується така інформація:

- 1) повна назва відповідача та його законних представників;
- 2) назва емітента цінних паперів, провайдера інших інвестиційних продуктів або провайдера послуг у сфері криптовалют, яких стосується заява про типові провадження;
- 3) назва суду, що розглядає справу;
- 4) номер справи в суді, що розглядає справу;
- 5) цілі встановлення факту в заяві про типові провадження (фактичні і правові передумови для зразкового провадження);

- 6) короткий опис викладених обставин справи;
- 7) сума позову, заявлена позивачем, якщо вона стосується цілей встановлення фактів у типовій справі;
- 8) дата надходження заяви про типову справу до суду [16, параграф 4].

Примітно, що такий обов'язок суду не залежить від того, чи він задовольняє клопотання. Варто зауважити, що доступ до Реєстру зразкових проваджень згідно вказаного закону є вільним [16, параграф 5].

Імовірно, що ці правові норми мають на меті закріпити можливість для учасників інших судових процесів чи, навіть, інших судів шукати такі провадження, щоб визначити можливість нагромадження відповідних справ як потенційно типових, навіть якщо конкретне клопотання все ще не може бути задоволено. Також варто зауважити, як зазначено у параграфі 7 закону, якщо протягом шести місяців після опублікування повідомлення публікується інформація ще про дев'ять або більше подібних справ, то таке зразкове провадження передається на розгляд суду вищої інстанції. Відповідне рішення приймається тим судом, до якого була подана перша заява про зразкове провадження. Якщо ж необхідна кількість справ відсутня, суд відмовляє у задоволенні цієї заяви [16, параграф 7].

Зразкове рішення, прийняте законно, є обов'язковим для всіх типових проваджень, які були зупинені під час розгляду зразкового провадження, але лише щодо питань, які були предметом зразкового провадження (цілі визначення зразкового провадження). За винятком прямо встановлених законом випадків, слухання з дослідженням обставин справи не проводиться в зупинених провадженнях після закінчення зразкового провадження [16, параграф 25].

Вказана процедура відрізняється від механізму підготовки і розгляду зразкових справ в Україні кількома аспектами, а саме за: 1) суб'єктом ініціювання (учасники справи в ФРН та суд першої інстанції в Україні); 2) чітким визначенням мінімальної кількості типових справ, необхідних для початку процедури у ФРН й відсутністю такого кількісного показника в Україні; 3) наявністю Реєстру зразкових справ й відсутністю подібного в Україні.

Миколаєць В. А. дослідила правове регулювання зразкових справ адміністративного судочинства Литви. На думку вченої, правові положення щодо інститутів у Литві та Україні схожі. З іншого боку, дослідниця відзначає деякі відмінності між правовими системами зразкових і типових справ в Литві та Україні, зокрема те, що у Литві, на відміну від України: 1) зразкові справи можуть розглядатися місцевими адміністративними судами; 2) для початку зразкового провадження необхідна конкретна кількість типових справ, які повинні бути розглянуті судами; 3) розгляд типових справ за результатами розгляду зразкових справ відбувається у спрощеному порядку [9, с. 123–124]. На думку Попова О. І., існує також багато подібностей між інститутом зразкових справ в Україні та механізмом пілотних рішень Європейського суду з прав людини [8, с. 81].

На думку Куйбіди Р. О., впровадження практики зразкових справ у адміністративному судочинстві призвело до більш швидкого розгляду звичайних адміністративних справ [10, с. 122]. Також, практика зразкового провадження може зменшити навантаження на суди, як вказує вчена Гусар О. А., досліджуючи застосування інституту в адміністративному судочинстві [11, с. 174]. Крім того, перевага полягає в тому, що рішення Верховного Суду у зразковій справі адміністративного судочинства чітко структуровані, прості для розуміння та сприйняття, що є результатом досвіду національного правозастосування та врахування практики Європейського суду з прав людини [8, с. 86]. Як підмічає вчений, незважаючи на те, що Верховний Суд може допустити помилку під час прийняття рішення щодо зразкової справи, ця помилка усувається шляхом оскарження рішення до Великої Палати Верховного Суду. Крім того, він вважає, що за певних обставин Верховний Суд може відступити від

своїх попередніх висновків щодо застосування норм права, включаючи ті висновки, що закладені у зразковому рішенні, з чим варто погодитись [8, с. 83].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Щодо можливості впровадження інституту зразкових справ у цивільне судочинство було висловлено зауваження про те, що варто враховувати відмінності між цивільним і адміністративним судочинством щодо типу правового регулювання матеріально-правових відносин, за якими виникає спір. Варто частково погодитись із аргументацією такої позиції і визнати, що загальнодозвільний тип правового регулювання цивільних правовідносин дійсно сприяє різноманітності фактичних обставин справ за умови подібності правового регулювання [8, с. 89].

Попри це, слід зазначити, що набір фактичних обставин, що досліджується судом у справах цивільного судочинства, значною мірою залежить від процесуальної поведінки самих учасників таких справ, у відповідності, зокрема, до засад змагальності сторін та диспозитивності цивільного судочинства (згідно із ст. ст. 12–13 ЦПК України) [1].

Таким чином, функціонування правового інституту, що розглядається, у цивільному судочинстві могло би бути дещо спрощено, на нашу думку, якщо би сторонам було надано більше процесуальних можливостей щодо вирішення конкретних питань у порядку зразкового провадження (наприклад, вони мали би право самостійно ініціювати цю процедуру, а в подальшому подавати заперечення, зауваження, скарги під час вирішення окремих процесуальних питань в межах неї тощо). Вільний доступ до відповідного реєстру, який би містив коротку інформацію не лише про зразкові, а й про потенційно зразкові провадження, також був би корисним для цього.

Позитивний вплив мало б чітко визначення кількості типових справ, що перебувають у провадженні суду (судів),

для вирішення питання про доцільність ухвалення зразкового рішення (про що вже зазначалось у науковій літературі).

Окрім того, згідно ч. 1 ст. 2 ЦПК України, завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [1].

Також, варто зауважити, що в рамках цивільного судочинства існує декілька основних інтересів, які повинні бути реалізовані. Так, результат вирішення спору у цивільному судочинстві, окрім як досягати позитивних результатів для суспільства (наприклад, забезпечити єдність судової практики), також повинен: 1) не тягнути надто великих процесуальних витрат для учасників справи, а також бути своєчасним; 2) бути якомога більш правильним і якомога менш вразливим до маніпулювань учасників справи [17]. Тому, впровадження інституту зразкових справ до цивільного судочинства повинно не лише забезпечувати єдність судової практики, але й відповідати іншим ключовим завданням цього судочинства. Як уявляється, провадження з розгляду зразкової справи повинне справляти позитивний вплив на судові витрати у типових справах, оскільки не буде необхідності багаторазово досліджувати одні й ті ж обставини або подібні факти у межах різних типових справ. По-друге, подібний механізм, згідно наведених в цій статті аргументів, за додержання певних умов, повинен призводити до швидшого розгляду типових справ.

Подальші перспективи дослідження можуть включати вивчення досвіду інших країн, зокрема ФРН, щодо застосування правових механізмів, подібних до інституту зразкових справ, у цивільному судочинстві, а також того, як процесуальна поведінка учасників судового розгляду впливає на ефективність цих механізмів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України. Кодекс від 18 березня 2004 року № 1618-IV: з подальш. змінами і доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 08.11.2025);
2. European Commission. (2023). *Ukraine 2023 Report* (Commission Staff Working Document SWD (2023) 699 final). URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/bb61ea6d-dda6-4117-9347-a7191ecfc3f_en?filename=SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf (дата звернення: 21.10.2025);
3. European Commission. (2024). *Ukraine 2024 Report* (Commission Staff Working Document SWD (2024) 699 final). URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf (дата звернення: 21.10.2025);
4. European Commission. (2025). *Ukraine 2025 Report* (Commission Staff Working Document SWD (2025) 759 final). URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/EU-enlargement-.pdf> (дата звернення: 08.11.2025);
5. Цвіркун Ю. І. Роль інституту зразкової справи у забезпеченні єдності судової практики в адміністративному судочинстві. *Київський часопис права*. 2023. № 3. С. 153–159. DOI: <https://doi.org/10.32782/kij/2023.3.22> (дата звернення: 21.10.2025);
6. Ільков В. В. Рішення Верховного Суду у зразковій справі як судовий прецедент у правовій системі України. *Слово Національної школи суддів України*. 2019. Т. 29, № 4. С. 5–16. DOI: [10.37566/2707-6849-2019-4\(29\)-1](https://doi.org/10.37566/2707-6849-2019-4(29)-1) (дата звернення: 21.10.2025);
7. Пархоменко Н. М. Рішення у зразковій справі: концептуальний підхід до сутності та змісту. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 04 вересня 2020 року. Київ, 2020. С. 234–237.
8. Попов О. І. Інститут розгляду зразкових справ як процесуальний інструмент забезпечення єдності судової практики. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 161. С. 75–96. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.161.273925> (дата звернення: 08.11.2025);
9. Миколаєць В. А. Зразкові та типові справи в адміністративному судочинстві Литви. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 121–126. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.20> (дата звернення: 07.11.2025);
10. Куйбіда Р. О. Інститут зразкової справи: оцінка впливу на ефективність адміністративного судочинства. *Право України*. 2021. № 10. С. 121–131. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.20> (дата звернення: 07.11.2025);
11. Гусар О. А. Роль зразкової справи як інституту адміністративного судочинства в захисті соціальних прав. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 04 вересня 2020 року. Київ, 2020. С. 171–175;
12. Про судоустрій і статус суддів. Закон від 02.06.2016 № 1402-VIII: з подальшими змінами і доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 21.10.2025);
13. Кодекс адміністративного судочинства України. Кодекс від 06 липня 2005 року № 2747-IV: з подальшими змінами і доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 21.10.2025);
14. Multidistrict Litigation. *West's Encyclopedia of American Law*, edition 2. (2008). URL: <https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Multidistrict+litigation> (дата звернення: 21.10.2025);
15. Verwaltungsgerichtsordnung. Gesetz vom 21.01.1960 (BGBl. I S. 686): Textnachweis ab: 24. Oktober 2024. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vwgo/index.html> (дата звернення: 21.10.2025);
16. Gesetz über Musterverfahren in kapitalmarktrechtlichen Streitigkeiten. Gesetz vom 16. Juli 2024 (BGBl. 2024 I Nr. 240): Textnachweis ab: 20.7.2024. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/kapmug_2024/BJNR0F00B0024.html (дата звернення: 21.10.2025);
17. Avraham, Ronen and Hubbard, William H.J. Civil Procedure as the Regulation of Externalities: Toward a New Theory of Civil Litigation. *University of Chicago Law Review*. 2022. Vol. 89 Iss. 1. P. 1–64. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/uclrev/vol89/iss1/1> (дата звернення: 08.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF MILITARY SERVICEMEN AND THEIR FAMILY MEMBERS

Чеховська І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Державний податковий університет
orcid.org/0000-0002-7030-2456

У статті здійснено аналіз діючого механізму адміністративно-правового забезпечення психологічної реабілітації військовослужбовців та членів їх сімей. Виокремлено основні елементи змісту поняття «адміністративно-правове забезпечення». До них віднесено: а) адміністративно-правове регулювання; б) суб'єкти адміністративно-правового забезпечення; в) реалізацію адміністративно-правових норм; г) встановлені нормами адміністративного права гарантії реалізації прав людини і громадянина. Сформульовано авторське визначення поняття «адміністративно-правове забезпечення психологічної реабілітації військовослужбовців та членів їх сімей».

Встановлено, що у період 2014–2017 рр. не було сформовано нормативно-правову основу для отримання безоплатного доступу військовослужбовців та членів їх сімей до послуг з психологічної реабілітації; не передбачено коштів в Державному бюджеті країни цільового спрямування на надання психологічної допомоги; не було розроблено порядок надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей, не було забезпечено кадрами відповідної кваліфікації. Доведено, що послуги з психологічної реабілітації в цей період надавалися переважно волонтерами і за рахунок волонтерських організацій.

Доведено, що з 2019 по 2023 рр. формується нормативна основа для надання допомоги ветеранам війни, членам їх сімей, відбувається трансформація повноважень окремих суб'єктів в напрямку удосконалення координації (контролю), моніторингу за наданням психологічної допомоги. Запроваджується Реєстр суб'єктів надання послуг із психологічної допомоги для ветеранів і членів їх сімей та Єдиний державний реєстр ветеранів війни.

Запропоновано посилити державний контроль за бюджетними коштами спрямованими на психологічну допомогу з урахуванням інформації, що міститься у створених реєстрах; активізувати інформаційну кампанію щодо необхідності проходження коригуючих програм ментального здоров'я, запровадити обов'язковий медичний огляд для ветеранів війни протягом 5 років щорічно.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, військовослужбовці, воєнний стан, ветеран війни, медична допомога, ментальне здоров'я, психологічна допомога, психологічна реабілітація, член сім'ї.

The article analyzes the current mechanism of administrative and legal support for psychological rehabilitation of military personnel and their family members. The main elements of the content of the concept of "administrative and legal support" are identified. These include: a) administrative and legal regulation; b) subjects of administrative and legal support; c) implementation of administrative and legal norms; d) guarantees established by administrative law for the implementation of human and civil rights. The author's definition of the concept of "administrative and legal support for psychological rehabilitation of military personnel and their family members" is formulated.

It was established that in the period 2014–2017, no regulatory and legal basis was formed for obtaining free access of military personnel and their family members to psychological rehabilitation services; no funds were provided in the State Budget of the country for the purpose of providing psychological assistance; The procedure for providing psychological assistance to war veterans and their family members was not developed, and appropriately qualified personnel were not provided. It has been proven that psychological rehabilitation services during this period were provided mainly by volunteers and at the expense of volunteer organizations.

It is proven that from 2019 to 2023, a regulatory framework is being formed for providing assistance to war veterans and their family members, and the powers of individual entities are being transformed in the direction of improving coordination (control), monitoring of the provision of psychological assistance. The Register of entities providing psychological assistance services for veterans and their family members and the Unified State Register of War Veterans are being introduced.

It is proposed to strengthen state control over budget funds allocated for psychological assistance, taking into account the information contained in the created registers; to intensify an information campaign on the need to undergo corrective mental health programs, to introduce a mandatory medical examination for war veterans for 5 years annually.

Key words: administrative and legal support, military personnel, martial law, war veteran, medical care, mental health, psychological assistance, psychological rehabilitation, family member.

Актуальність. В умовах військових загроз все більшу увагу привертають проблеми пов'язані із неможливістю переважної більшості громадян України стабілізувати свій психо-емоціональний стан. Насамперед це стосується військовослужбовців, які брали участь у бойових діях. Незважаючи на численні публікації щодо доцільності звернення по психологічну допомогу доводиться констатувати, що незначна частка військовослужбовців проходить психологічну реабілітацію. Так, за даними Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ України) у 2017 році лише 42% звільнених в запас військовослужбовців – учасників антитерористичної операції, пройшли обов'язковий медичний огляд. Серед цієї категорії військовослужбовців лише 21% пройшли психологічну реабілітацію [1, с. 11]. Ігнорування психологічних розладів призводить до погір-

шення психологічного стану і обумовлює психіатричні розлади. Проблема самогубств і психічних розладів серед військовослужбовців спостерігається ще з 2014 року. Так, за даними Військової прокуратури, щотижня в зоні бойових дій на Сході України вчиняли самогубство 2–3 військовослужбовці. Загалом з початку 2014 року наклали на себе руки близько 600 ветеранів АТО [2].

З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну ситуація ще більше загострилась через відсутність сформованої системи психологічної реабілітації військовослужбовців та членів їх сімей. Наразі доводиться констатувати, що кількість військовослужбовців, що потребують психологічної реабілітації щорічно збільшується з одного боку, а з іншого – має місце ігнорування потреби звернення за психологічною допомогою, також спостері-

гається нестача фахівців і закладів, що можуть надавати такі послуги. Так, за інформацією Центру громадського здоров'я вже сьогодні 60-80% військовослужбовців потребують психологічного відновлення, проте «більшість військових не хочуть звертатися за психологічною допомогою» через суспільну стигму пануючу у суспільстві [3]. За результатами дослідження «Програма реінтеграції ветеранів» більше половини (66%) ветеранів, які не продовжують службу відчували певні труднощі при переході до цивільного життя. Проте жодного разу не зверталися по психологічну допомогу 63% ветеранів і 69% діючих військовослужбовців. Доводиться констатувати, що 65% військовослужбовців мають бойову психічну травму, 60-80% через деякий час після стресу стикаються з посттравматичним стресовим розладом (далі – ПТСР), 35% – отримують стійкі порушення психіки, які залишаються на все життя [4] (данні 2025 року).

Відтак доводиться констатувати наявність проблеми неналежного адміністративно-правового забезпечення психологічної реабілітації військовослужбовців та членів їх сімей в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській науковій спільноті питання надання психологічної допомоги та реабілітації учасників бойових дій активно досліджуються провідними вченими, серед яких – О. Гавловський, І. Голованова, О. Овчаренко, А. Дуля, О. Хміляр та інші. Їхні наукові праці зосереджені на вивченні та розробці ефективних методів і підходів до надання психологічної підтримки ветеранам з урахуванням міжнародного досвіду та національних особливостей.

Проблемам правового регулювання соціального захисту, медичної реабілітації, психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях присвячено праці В. І. Алещенко, Л. Беккета, К. В. Бортняк, О. С. Верби, О. В. Герасименко, М. К. Золотарьової, Г. Кента, І. М. Копотуна, Н. М. Мась, Т. П. Макарової, М. А. Микитюка, В. В. Покотило, С. В. Петкова, Н. А. Сторожук, А. Г. Чубенка, О. Ф. Хміляр, О. М. Щербініна та інших.

Водночас, не применшуючи значення проведених досліджень, питанням адміністративно-правового забезпечення психологічної реабілітації військовослужбовців та членів їх сімей в сучасних умовах не приділено належну увагу.

Мета статті. Здійснення аналізу діючого механізму адміністративно-правового забезпечення психологічної реабілітації військовослужбовців та членів їх сімей, виокремлення недоліків та розробка пропозицій щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на досить поширене використання поняття «адміністративно-правове забезпечення» у наукових працях, присвячених адміністративно-правовій проблематиці, доводиться констатувати, що юридична наука ще не виробила загальноприйнятих підходів до розуміння його змісту [5]. Проте варто виокремити основні елементи цього поняття, які найбільш вдало відображають його зміст. До таких відносять: а) адміністративно-правове регулювання; б) реалізацію адміністративно-правових норм; в) встановлені нормами адміністративного права гарантії реалізації прав людини і громадянина [6, с. 82]. Р. В. Ігонін звертає увагу на те, що включення до складу поняття адміністративно-правового забезпечення визначених І. О. Ієрусалімовою складових, з одного боку, дозволяє більш чітко встановити «місцезнаходження» даного поняття стосовно системи ключових понять адміністративно-правової науки серед яких: «адміністративно-правове регулювання» і «реалізація адміністративно-правових норм». З іншого

– включивши в зміст поняття адміністративно-правового забезпечення поняття «реалізація адміністративно-правових норм» і «гарантії реалізації прав людини і громадянина» автор акцентує увагу на реальності «забезпечення», трансформуючи так дане поняття із сфери можливого у сферу здійсненого, що загалом відповідає його сутнісним характеристикам.

Проте недоліком такого підходу до розуміння змісту поняття «адміністративно-правового забезпечення», на думку Р. В. Ігоніна, є те, що науковець не бере до уваги суб'єктів владних повноважень, які реалізують (застосовують) норми адміністративного права в своїй діяльності [7, с. 44].

Досліджуючи адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх, Т. Г. Корж-Ікаєва робить висновок, що це сукупність адміністративно-правових заходів, спрямованих на створення відповідних умов для ефективної реалізації, охорони, захисту й відновлення порушених прав і свобод неповнолітніх. Головними його ознаками є: 1) сукупність адміністративно-правових заходів і засобів; 2) система гарантії; 3) відповідні умови реалізації, їх охорона, захист та відновлення; 4) регулювання переважно нормами адміністративного і конституційного права. Механізм адміністративно-правового забезпечення авторка визначає як цілісну систему адміністративно-правових норм та структурно взаємопов'язаних між собою суб'єктів адміністративно-правового забезпечення, які створюють надійні умови для реалізації, охорони, захисту й відновлення [8, с. 7–8].

Цілком погоджуємось із позицією ученого і, екстраполюючи це твердження на предмет нашого дослідження, маємо можливість виокремити чотири основні елементи змісту поняття «адміністративно-правове забезпечення». До них відносимо: а) адміністративно-правове регулювання; б) суб'єкти адміністративно-правового забезпечення; в) реалізацію адміністративно-правових норм; г) встановлені нормами адміністративного права гарантії реалізації прав людини і громадянина. Відтак під адміністративно-правовим забезпеченням психологічної реабілітації військовослужбовців та членів їх сімей розуміємо діяльність суб'єктів адміністративно-правового забезпечення спрямовану на створення відповідних умов для ефективної реалізації права на отримання психологічної реабілітації військовослужбовцями та членами їх сімей.

Як слушно зазначають В. В. Стасюк і Ю. А. Федоренко «психологічна допомога є важливим чинником, що сприяє успішній адаптації військовослужбовців до нових умов життя після завершення бойових дій». Основною метою такої допомоги, на думку учених, є відновлення та зміцнення зв'язків військовослужбовців і членів їхніх сімей із природним, соціальним і культурним середовищем, а також підтримка їхньої здатності до осмислення реальності зовнішнього світу у співвіднесенні з власними внутрішніми переживаннями. Для цього підкреслюють учені кожен учасник бойових дій повинен мати доступ до комплексної психологічної та медичної реабілітації [9, с. 229]. Безоплатний доступ до такої допомоги мають право отримати особи, які звільняються або звільнені з військової служби з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, члени сімей таких осіб, члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, члени сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України, визначені Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [10]. Про це йдеться у статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [11].

Акцентуємо увагу на те, що з 2014 по 2017 роки спеціальних норм щодо реабілітації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, законодавством не було передбачено. Протоколи зі стандартизації медичної допомоги при посттравматичному стресовому розладі (ПТСР),

затверджені Наказом МОЗ «Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги при посттравматичному стресовому розладі» №121 від 23.02.16 р., були єдиним документом, який стосувався реабілітації військовослужбовців. Однак протоколи регулюють вузькоспеціалізоване питання ПТСР і надання допомоги військовослужбовцям у закладах Міністерства охорони здоров'я України. Порядку надання допомоги при інших захворюваннях та розладах, які можуть спіткати людину, що пройшла через бойові дії, законодавством не було встановлено.

За інформацією Міністерства охорони здоров'я України, фахівці з фізичної реабілітації на постійній основі залучались до реабілітаційного процесу в госпіталях для ветеранів війни та закладах охорони здоров'я, що здійснювали, у зазначений період, реабілітацію демобілізованих військовослужбовців. Через нестачу кадрів до реабілітаційного процесу звільнених зі служби військовослужбовців також залучались студенти та волонтери. За висновком громадської організації «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична сотня» щодо виконання Плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції надання психологічної допомоги військовослужбовцям у період 2014–2017 рр. здійснювалась переважно силами приватних психологів та волонтерів [1, с. 23].

Починаючи з 2017 року психологічна реабілітація надається за рахунок коштів державного бюджету згідно бюджетної програми КПКВК 1501040 «Заходи із психологічної реабілітації, соціальної та професійної адаптації, забезпечення санаторно-курортним лікуванням постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та членів їх сімей (при здійсненні заходів із психологічної реабілітації), членів сімей загиблих (померлих) таких осіб, виготовлення для них бланків посвідчень та нагрудних знаків» для осіб, яким встановлено статус: учасника бойових дій (п.19-21 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (далі – Закон) [11]; особи з інвалідністю внаслідок війни (п.10-14 ч. 2 ст. 7 Закону); учасника війни (п. 13 ст. 9 Закону); постраждалого учасника Революції Гідності (ст. 16 Закону); члена сім'ї загиблого (померлого) ветерана війни (абз. 4 п. 1 ст. 10 Закону); члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України (ст. 10 Закону [11]. До отримувачів послуг належать також члени сім'ї учасника бойових дій; особи з інвалідністю внаслідок війни; учасника війни; постраждалого учасника Революції Гідності зазначених вище категорій.

На період воєнного стану та протягом трьох місяців після його припинення або скасування до отримувачів послуг належать також військовослужбовці (резервісти, військовозобов'язані, добровольці Сил територіальної оборони) Збройних Сил, Національної гвардії, СБУ, Служби зовнішньої розвідки, Держприкордонслужби, Держспецтрансслужби, військовослужбовці військових прокуратур, поліцейські, особи рядового, начальницького складу, військовослужбовці МВС, Управління державної охорони, Держспецзв'язку, ДСНС, Державної кримінально-виконавчої служби, співробітники Служби судової охорони, особи, які входили до складу добровольчого формування територіальної громади, інших утворених відповідно до законів військових формувань, які брали безпосередню участь у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, та члени їх сімей.

Наведене вище дозволяє зробити висновок по те, що безкоштовний доступ до психологічної реабілітації за рахунок коштів державного бюджету згідно бюджетної програми КПКВК 1501040 передбачено лише для осіб, яким встановлено відповідний статус. Натомість члени сімей таких осіб позбавлені такої можливості, хоча Законами України [10; 11] такий доступ передбачено.

Окрім визначених законодавцем суб'єктів – отримувачів безоплатної психологічної допомоги у 2017 році було затверджено Порядок проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях [12] та Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів із психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях [13]. Тобто виходить спочатку затверджують Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів із психологічної реабілітації у липні 2017 року, а сам Порядок проведення психологічної реабілітації у грудні 2017 року. Тобто кошти з державного бюджету з липня по грудень 2017 року або не надавались або надавались без чітко визначеного механізму організації проведення психологічної реабілітації. У Порядку проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях зазначено, що психологічна реабілітація передбачає надання таких послуг як: психологічна діагностика; психологічна просвіта та інформування; психологічне інформування; психологічне консультування; психологічна підтримка і супроводження; психотерапія; групова робота; декомпресія (п. 5) [12]. Порядком передбачено особисте звернення або звернення законного представника особи, якій потрібно пройти психологічну реабілітацію до замовника послуг. Враховуючи наведену вище статистику що доводить ігнорування військовослужбовцями потреби у проходженні такої реабілітації вважаємо, що слід було б передбачити обов'язкове проходження медичного огляду військовослужбовцями (у тому числі демобілізованими) і за результатами огляду – психологічної реабілітації.

У 2019 році було створено Єдиний державний реєстр ветеранів війни [14]. Відповідальним за створення зазначеного реєстру визначено Міністерство у справах ветеранів. До реєстру повинні бути занесені відомості про ветеранів війни (учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни та учасників війни); осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; постраждалих учасників Революції Гідності; членів сімей осіб та членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України (абз.5 п. 2 [14]). У реєстрі має фіксуватися факт отримання послуг із психологічної допомоги (абз.13 пп. 5 п. 5 [14]). Отже, можна за допомогою реєстру встановити кількість осіб, які отримали такі послуги. Розпорядником та держателем Реєстру є Мінветеранів (п.8 [14]). Також було сформовано Реєстр постачальників послуг із психологічної реабілітації для ветеранів і членів їх сімей. У 2023 році у зв'язку з набранням чинності постанови Кабінету Міністрів України від 04.12.2023 № 1270 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 497 і від 29 листопада 2022 р. № 1338» [15] Реєстр постачальників послуг із психологічної реабіліта-

ції для ветеранів і членів їх сімей перетворено на Реєстр суб'єктів надання послуг із психологічної допомоги для ветеранів і членів їх сімей. Реєстр суб'єктів надання послуг із психологічної допомоги для ветеранів і членів їх сімей – це інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік, відображення, оброблення реєстрових даних щодо суб'єктів надання послуг і їх фахівців з надання послуг із психологічної допомоги, які мають право надавати послуги із психологічної допомоги отримувачам послуг відповідно до Порядку та умов надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб [16]. У Порядку визначено термін «психологічна реабілітація» як «діяльність, що спрямована на відновлення та підтримку функціонування особи у фізичній, емоційній, інтелектуальній, соціальній та духовній сфері із застосуванням методів психологічної та психотерапевтичної допомоги у формі психотерапії, психологічного консультування, першої психологічної допомоги, кризового психологічного втручання» [16]. Тобто у порівнянні із змістом поняття «реабілітаційна допомога» наведеному у Порядку проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях [12] новий термін є більш вдалим оскільки містить не конкретний перелік послуг, а визначає діяльність, що спрямовується на подолання великого спектру проблем із застосуванням методів психологічної та психотерапевтичної допомоги у формі психотерапії, психологічного консультування, першої психологічної допомоги, кризового психологічного втручання. У затвердженому Порядку також визначено рівні надання психологічної допомоги: перший рівень включає соціально-психологічну підтримку та надання соціальних послуг, зокрема соціального супроводу, соціальної адаптації, консультування; другий рівень, що включає психологічну допомогу; третій рівень, що включає комплексну медико-психологічну допомогу [16]. Також у Порядку виписаний механізм звернення отримувачів послуг за психологічною допомогою, чітко визначено організацію надання психологічної допомоги другого та третього рівня, а також визначено тарифи на: відшкодування вартості наданих послуг із психологічної допомоги другого рівня, які надаються фахівцями усім категоріям отримувачів послуг; відшкодування вартості наданих послуг із психологічної допомоги, які надаються мультидисциплінарними командами суб'єкта надання послуг; вартість наданих послуг із психологічної допомоги у сімейній та груповій формі одній особі протягом однієї години одним фахівцем; фактична вартість наданих послуг із психологічної допомоги за місяць за кожним договором про відшкодування вартості наданих послуг із психологічної допомоги. Відповідальним за відшкодування суб'єктам надання послуг вартості наданих послуг із психологічної допомоги на підставі поданих в установленому законодавством порядку звітів про послуги, які надані у звітному періоді відповідно до укладених договорів про відшкодування вартості наданих послуг із психологічної допомоги, в межах встановлених бюджетних асигнувань та актів наданих послуг визначено Науково-навчальний експертний центр “Бородянка” (п. 71 [16]).

Отже, починаючи з 2023 року формується певна система орієнтована на надання психологічної допомоги (у тому числі психологічної реабілітації) для ветеранів війни, членів їх сімей.

Також варто відмітити і позитивну трансформацію повноважень Міністерства у справах ветеранів [17] у тому числі і у напрямку координації (контролю) за наданням психологічної допомоги, а також ведення Реєстру суб'єктів надання послуг із психологічної допомоги для ветеранів і членів їх сімей.

Висновки. Сформульовано авторське визначення поняття «адміністративно-правове забезпечення психологічної реабілітації військовослужбовців та членів їх сімей». Це діяльність суб'єктів адміністративно-правового забезпечення спрямована на створення відповідних умов для ефективної реалізації права на отримання психологічної реабілітації військовослужбовцями та членами їх сімей.

Встановлено, що психологічна реабілітація, яка надавалась за рахунок коштів державного бюджету згідно бюджетної програми КПКВК 1501040 «Заходи із психологічної реабілітації, соціальної та професійної адаптації, забезпечення санаторно-курортним лікуванням постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та членів їх сімей (при здійсненні заходів із психологічної реабілітації), членів сімей загиблих (померлих) таких осіб, виготовлення для них бланків посвідчень та нагрудних знаків» передбачена лише для осіб, яким встановлено відповідний статус. Натомість члени сімей таких осіб були позбавлені такої можливості, хоча Законами України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» безоплатний доступ до психологічної реабілітації таких категорій передбачено.

Встановлено, що у період 2014-2017 рр. не було сформовано нормативно-правову основу для отримання безоплатного доступу військовослужбовців та членів їх сімей до послуг з психологічної реабілітації; не передбачено коштів в Державному бюджеті країни цільового спрямування на надання психологічної допомоги; не було розроблено порядок надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей, не було забезпечено кадрами відповідної кваліфікації. Послуги з психологічної реабілітації в цей період надавались переважно волонтерами і за рахунок волонтерських організацій.

Доведено, що з 2019 по 2023 рр формується нормативна основа для надання допомоги ветеранам війни, членам їх сімей. Формується система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення психологічної допомоги (у тому числі психологічної реабілітації), відбувається трансформація повноважень окремих суб'єктів в напрямку удосконалення координації (контролю), моніторингу за наданням психологічної допомоги. Запроваджується Реєстр суб'єктів надання послуг із психологічної допомоги для ветеранів і членів їх сімей та Єдиний державний реєстр ветеранів війни.

Запропоновано посилити державний контроль за бюджетними коштами спрямованими на психологічну допомогу з урахуванням інформації, що міститься у створених реєстрах; активізувати інформаційну кампанію щодо необхідності проходження коригуючих програм ментального здоров'я, запровадити обов'язковий медичний огляд для ветеранів війни протягом 5 років щорічно, далі за бажанням.

Перспективним напрямом дослідження вважаємо аналіз забезпечення органами публічної адміністрації встановлених нормами адміністративного права гарантії реалізації прав військовослужбовців та членів їх сімей при отриманні психологічної допомоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітичний звіт Виконання Плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції. *Громадська організація «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична сотня»*. 2017 р. 44 с. URL: https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/Analytic_Report_2017_359r.pdf
2. Устінов О. В. Охорона психічного здоров'я: почалося обговорення національного плану. *Український медичний часопис online: Сайт*. 22.03.2018. URL: <https://www.umj.com.ua/article/122876/ohorona-psichichnogo-zdorov-ya-pochalosya-obgovorennya-natsionalnogo-planu>
3. Психологічне відновлення ветеранів війни та адаптація до цивільного життя. URL: <https://sil.media/p/psikhologichne-vidnovlennia-veteraniv-viini-ta-adaptatsiia-do-tsivilnogo-zhittia-847286-1152>
4. Реалії реінтеграції ветеранів: аналітика для дій. *Сайт Програма реінтеграції ветеранів*. URL: https://veteran-reintegration.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/inf_reintegration-6.pdf
5. Гумін О.М., Пряхін Є.В. Адміністративно-правове забезпечення: поняття та структура. *Наше право*. 2014. № 4. С. 46-50. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5311/1/%D0%9F%D1%80%D1%8F%D1%85%D1%96%D0%BD%20Nashp_2014_4_9.pdf
6. Іерусалімова І. О. Механізм адміністративно – правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина : дис. ...кандидата юрид. наук: 12.00.07. *Київ*, 2006. 205 с.
7. Чеховська І. В. Адміністративно-правове забезпечення державної сімейної політики в Україні: дис. ... докт. юрид. наук. *Ірпінь*, 2014. 535 с.
8. Корж-Ікаєва Т.Г. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. *Київ*, 2008. 17 с.
9. Стасюк В.В., Федоренко Ю.А. Психологічна реабілітація ветеранів збройних сил України, які брали участь у збройному конфлікті. *Психологія праці*. 2025. Випуск 70. С. 227-232. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2025/70-2025/43.pdf>
10. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-XII. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>
11. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>
12. Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях: постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 р. № 1057. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2017-%D0%BF/ed20200515#Text>
13. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів із психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях: постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 р. № 497. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2017-%D0%BF/ed20200515#n11>
14. Про єдиний державний реєстр ветеранів війни: постанова Кабінету Міністрів України від 14.09.2019 р. № 700. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-2019-%D0%BF#Text>
15. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 497 і від 29 листопада 2022 р. № 13386: постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2023 р. № 1270. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1270-2023-%D0%BF#Text>
16. Деякі питання надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 29.11.2022 р. № 1338. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2022-%D0%BF#Text>
17. Міністерство у справах ветеранів війни України. Офіційний сайт. URL: <https://mva.gov.ua/veteranam>

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.736

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/23>

РЕАЛІЗАЦІЯ ОКРЕМИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У СПРАВІ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

EXERCISE OF CERTAIN HUMAN RIGHTS IN INSOLVENCY PROCEEDINGS UNDER MARTIAL LAW

**Бутирський А.А., д.ю.н., професор,
суддя**

*Господарський суд Чернівецької області
orcid.org/0000-0002-3225-7017*

**Бобкова А.Г., д.ю.н., професор, академік Національної академії правових наук України,
головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад**

*Донецький державний університет внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-0834-7514*

У статті досліджуються особливості реалізації прав людини у справі про неплатоспроможність в умовах воєнного стану.

Метою статті є виявлення та розкриття особливостей реалізації та обмежень прав людини у справі про неплатоспроможність в умовах воєнного стану.

Аргументовано, що права людини у справі про неплатоспроможність фізичної особи умовно можна поділити на дві групи: соціальні права (право на соціальний захист; право на житло; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї; право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування) та економічні права (право на власність, право на підприємницьку діяльність, право на працю, тощо).

Авторами наголошено, що визнання фізичної особи банкрутом має для неї певні правові наслідки, зокрема, у вигляді обмеження повноважень розпорядження усіма правами щодо майна, включеного до складу ліквідаційної маси, які переходять до керуючого реалізацією. При цьому у процедурі неплатоспроможності фізична особа продовжує жити повсякденним життям (ходити на роботу, здобувати освіту, отримувати пенсію тощо), проте деякі права можуть підлягати обмеженню. Такі обмеження можуть застосовуватись у двох формах: автоматично (прямо передбачено Кодексом України з процедур банкрутства) та вибірково (застосовується судом залежно від обставин справи).

Авторами доходить висновку, що стосовно права на підприємницьку діяльність, то сама процедура визнання фізичної особи – підприємця банкрутом не передбачає для такого боржника наслідків у вигляді припинення підприємницької діяльності.

Розкрито особливості застосування такого заходу забезпечення вимог кредиторів у справі про неплатоспроможність фізичної особи, як заборона боржнику виїзду за кордон, особливо під час дії воєнного стану.

Автори доходять висновку, що господарський суд, приймаючи рішення про обмеження того чи іншого права фізичної особи в межах справи про неплатоспроможність, особливо в умовах воєнного стану, повинен підходити до таких обмежень дуже виважено, з урахуванням всіх «за» та «проти» задля забезпечення балансу інтересів боржника та інтересів його кредиторів та справи про неплатоспроможність загалом.

Ключові слова: банкрутство, права людини, статус людини, гарантії, реалізація, соціальні права, економічні права, воєнний стан.

The article examines the specific features of the exercise of human rights in insolvency proceedings under martial law.

The purpose of the article is to identify and reveal the particularities of the exercise and limitations of human rights in insolvency proceedings under martial law.

It is argued that the human rights of an individual in insolvency proceedings can be conditionally divided into two groups: social rights (the right to social protection; the right to housing; the right to an adequate standard of living for oneself and one's family; the right to health care, medical assistance, and medical insurance) and economic rights (the right to property; the right to entrepreneurial activity; the right to work, etc.).

The authors emphasize that declaring an individual bankrupt entails certain legal consequences for that person, in particular limitations on their authority to dispose of all rights concerning the property included in the liquidation estate, which are transferred to the insolvency practitioner. At the same time, in insolvency proceedings, an individual continues to live their daily life (going to work, receiving education, obtaining a pension, etc.), although some rights may be subject to restrictions. Such restrictions may be applied in two forms: automatically (directly provided for by the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures) and selectively (applied by the court depending on the circumstances of the case).

The authors stress that with regard to the right to entrepreneurial activity, the very procedure of declaring an individual entrepreneur bankrupt does not, in itself, impose consequences in the form of termination of entrepreneurial activity for such a debtor.

The article reveals the particularities of applying a measure to secure creditors' claims in individual insolvency proceedings, namely the prohibition on the debtor leaving the country, especially during martial law.

The authors conclude that when deciding whether to restrict a particular right of an individual within insolvency proceedings, especially under martial law, the commercial court must approach such restrictions with great caution, weighing all pros and cons to ensure a balance between the interests of the debtor, the creditors, and the insolvency case as a whole.

Key words: bankruptcy, human rights, legal status of an individual, guarantees, implementation, social rights, economic rights, martial law.

Постановка проблеми. У ст. 64 Конституції України передбачено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Особливості обмеження прав та свобод людини і громадянина в умовах особливих правових режимів закріплюються у Конституції України, Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану», Законі України «Про правовий режим воєнного стану» тощо. Проте, у законодавстві про неплатоспроможність фізичної особи також існують певні обмеження прав людини, які посилюються в умовах воєнного стану. Тому актуальним видається дослідження особливостей реалізації прав людини у справі про неплатоспроможність в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В числі науковців, які у своїх наукових дослідженнях активно розробляють проблеми неплатоспроможності та банкрутства, слід відзначити: О. Беляневич, О. Бірюкова, Л. Грабован, В. Джуна, В. Дутку, Ю. Кабенюк, Л. Ніколенко, Б. Полякова, Р. Полякова, П. Пригузу, О. Ярмоленка та інших. При цьому, не зважаючи на значну кількість наукових публікацій, присвячених питанням відновлення платоспроможності боржника та визнання його банкрутом, доводиться констатувати недостатню дослідженість питання особливостей реалізації та обмежень прав людини у справі про неплатоспроможність в умовах воєнного стану, що і вплинуло на вибір теми дослідження.

Метою статті є виявлення та розкриття особливостей реалізації та обмежень прав людини у справі про неплатоспроможність в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо розглядати реалізацію прав людини у справі про неплатоспроможність фізичної особи, то такі права умовно можна поділити на дві групи: соціальні права (право на соціальний захист; право на житло; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї; право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування) та економічні права (право на власність, право на підприємницьку діяльність, право на працю, тощо).

Верховний Суд у постанові від 26 травня 2022 року у справі № 903/806/20 вказав, що Кодексом України з процедур банкрутства (далі – КУЗПБ) запроваджено «добровільне банкрутство» боржника фізичної особи, що не є обов'язком, а правом, яким боржник, у разі дотримання певних вимог, може скористатися задля реструктуризації його боргів, прощення (списання) вимог кредиторів та/або звільнення від боргів і відновлення його платоспроможності [1].

Після відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржника відбувається трансформація правового статусу останнього (зокрема, арешт майна боржника та інші обмеження боржника щодо розпорядження належним йому майном можуть бути застосовані виключно господарським судом у межах провадження у справі про неплатоспроможність, а попередньо накладені арешти й обмеження можуть бути зняті на підставі ухвали господарського суду, припиняється нарахування штрафів та інших фінансових санкцій, а також відсотків за зобов'язаннями боржника тощо). Після відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржник фактично вибуває з поля досяжності кредиторів у частині примусового стягнення боргу [2, с. 55].

Разом з тим, визнання фізичної особи банкрутом має для неї певні правові наслідки, зокрема, у вигляді обмеження повноважень розпорядження усіма правами щодо майна, включеного до складу ліквідаційної маси, які переходять до керуючого реалізацією.

При цьому, у процедурі неплатоспроможності фізична особа продовжує жити повсякденним життям (ходити на

роботу, здобувати освіту, отримувати пенсію тощо), проте деякі права можуть підлягати обмеженню.

Такі обмеження можуть застосовуватись у двох формах: автоматично (прямо передбачено КУЗПБ) та вибірково (застосовується судом залежно від обставин справи).

Автоматично застосовуються обмеження, визначені у ст. 135 КУЗПБ, яка передбачає, що протягом п'яти років після визнання фізичної особи банкрутом не може бути відкрито провадження у справі про неплатоспроможність за її заявою, крім випадку, якщо боржник погасив усі борги в повному обсязі у порядку, передбаченому КУЗПБ.

Також протягом п'яти років після визнання фізичної особи банкрутом така особа зобов'язана перед укладенням договорів позики, кредитних договорів, договорів поруки чи договорів застави письмово повідомляти про факт своєї неплатоспроможності інші сторони таких договорів.

Крім того, фізична особа не може вважатися такою, яка має бездоганну ділову репутацію, протягом трьох років після визнання її банкрутом.

Формулювання ст. 135 КУЗПБ не припускає розширеного тлумачення та не передбачає можливості встановлення обмежень стосовно осіб, визнаних банкрутами, іншими нормативними актами, крім КУЗПБ.

Як відзначає О. Ярмоленко, КУЗПБ містить норми, спрямовані на розвиток процедури банкрутства фізичних осіб, яка збігається з банкрутством юридичних осіб, однак має деякі характерні особливості. Головна відмінність полягає в тому, що взагалі метою провадження є диференційований підхід: для юридичних осіб – задоволення вимог кредиторів, для фізичних осіб – відновлення платоспроможності. Тому зрозуміло, що весь процес банкрутства за законодавством побудований таким чином, щоб досягти мету визначену КУЗПБ [3, с. 65]. Л. Ніколенко та Т. Степанова вказують, що впровадження інституту банкрутства (неспроможності) фізичної особи – ще один крок на шляху до удосконалення українського законодавства із запозиченням досвіду розвинутих країн [4, с. 42].

Як зазначають В. Селевко та Н. Федосенко, обов'язок фізичної особи, яка звернулася до компетентного суду за визнанням факту її неплатоспроможності, у наданні достовірної інформації про всі наявні активи, доходи та витрати боржника та його сім'ї має сутнісний характер, який впливає не тільки з формальних вимог законодавця, але й з мети ефективної реалізації процедур у справах про неплатоспроможність фізичних осіб. Цей обов'язок базується на принципах справедливості та добросовісності перед кредиторами, а також на забезпеченні прозорості та інформованості суду та інших зацікавлених сторін щодо фінансового стану боржника [5, с. 254].

Дійсно, метою запровадження інституту неплатоспроможності фізичних осіб було визначено врегулювання відносин щодо відновлення платоспроможності боржників, які опинилися в скрутній фінансовій ситуації не з їх вини та потребують допомоги з боку держави. Призначенням цих норм визначено забезпечення допомоги чесним боржникам шляхом передусім реструктуризації їх боргів, а у разі неможливості у майбутньому погасити борги – заслужити їх списання.

На противагу цьому, в абз. 5 ч. 7 ст. 123 КУЗПБ визначено, що господарський суд протягом одного року з дня закриття провадження у справі про неплатоспроможність з підстав, визначених цією частиною, не може відкрити провадження у новій справі про неплатоспроможність щодо того самого боржника.

Таким чином, зібравши певний перелік підстав для закриття провадження у справі в окремій нормі (ч. 7 ст. 123 КУЗПБ), законодавець акцентував насамперед на спеціальних наслідках її реалізації – неможливості протягом року повторно скористатися такою процедурою для очевидно недобросовісного боржника (обмеження права

на звернення до суду у частині заборони відкриття провадження у новій справі про неплатоспроможність щодо того самого боржника).

Проте, ні КУЗПБ, ні інші норми чинного законодавства не встановлюють обмежень для фізичної особи або фізичної особи – підприємця, визнаних банкрутами, у праві на звернення до суду, зокрема, з позовом про визнання правочинів (договорів) недійсними.

Що стосується права на підприємницьку діяльність, то сама процедура визнання фізичної особи – підприємця банкрутом не передбачає для нього наслідків у вигляді припинення підприємницької діяльності.

Вибіркове обмеження прав людини відбувається не автоматично, а здійснюється судом шляхом застосування заходів забезпечення вимог кредиторів. Загальні принципи застосування забезпечувальних заходів (на будь-якій стадії розгляду справи, якщо їх незастосування може істотно ускладнити ефективний захист порушених прав кредитора як учасника провадження), дотримання доцільності, адекватності та співмірності застосованих заходів мають застосовуватися як загальні забезпечувальні норми відповідно до ст. 136 ГПК України (подібний висновок викладено у постанові Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду у постанові від 13.02.2020 у справі № 50/790-43/173 [6]).

Заходи забезпечення позову визначені у ст. 118 КУЗПБ, при застосуванні якої слід враховувати: положення п. 2 ч. 2 ст. 117 КУЗПБ, яка передбачає, що ухвалою про прийняття заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржника до розгляду господарський суд має право вирішити питання про вжиття заходів для забезпечення вимог кредиторів шляхом заборони боржнику відчужувати майно; положення ч. 2 ст. 120 КУЗПБ, згідно якої господарський суд за клопотанням арбітражного керуючого або з власної ініціативи може прийняти рішення про тимчасову заборону боржнику без дозволу суду виїжджати за кордон на період здійснення провадження у справі про неплатоспроможність.

В. Сольський та О. Тимошенко зазначають, що попри прагнення забезпечити ефективність процесу, ця норма викликає сумніви щодо дотримання принципів рівності та пропорційності, оскільки поширюється лише на фізичних осіб. Тому застосування такого заходу має ґрунтуватися виключно на доведених фактах ухилення боржника від виконання процесуальних обов'язків, що дозволить збалансувати права кредиторів і боржника [7, с. 54].

В умовах воєнного стану тим більше постає питання про доречність застосування такого заходу, як заборона виїзду боржнику за кордон: адже більшості чоловіків наразі і так заборонено виїжджати за кордон, а для жінок, які постійно проживають на території, де ведуться активні бойові дії, виїзд за кордон може бути єдиною можливістю вивести себе та дітей у спокійне та безпечне місце [8]. Вбачається, що це питання повинно вирішуватися у кожному конкретному випадку виважено, з урахуванням всіх «за» та «проти» задля забезпечення балансу інтересів боржника та інтересів його кредиторів та справи про неплатоспроможність у цілому.

В ухвалі про прийняття заяви до розгляду суд може вирішити питання про вжиття заходів для забезпечення вимог кредиторів шляхом заборони боржнику відчужувати майно (обмеження права на власність).

При прийнятті заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність може бути застосовано лише цей захід, решта заходів для забезпечення вимог кредиторів (ст. 118 КУЗПБ) може бути застосована на інших стадіях розгляду справи.

Свобода пересування гарантована міжнародним законодавством і Конституцією і законами України.

У ст. 13 Загальної декларації прав людини закріплено право кожної людини вільно пересуватися і обирати собі

місце проживання у межах кожної держави. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повернутися у свою країну.

Згідно із ст. 33 Конституції України кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Порядок здійснення права громадян України на виїзд з України і в'їзд в Україну регулює Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», який також визначає підстави для тимчасового обмеження права громадян на виїзд з України.

Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 6 згаданого Закону право громадянина України на виїзд з України може бути тимчасово обмежено у випадку, коли він ухилився від виконання зобов'язань, покладених на нього судовим рішенням або рішенням інших органів (посадових осіб), що підлягає примусовому виконанню в порядку, встановленому законом, – до виконання зобов'язань.

Згідно ч. 5 ст. 337 ГПК України тимчасове обмеження фізичної особи – боржника у праві виїзду за межі України може бути застосоване судом до закриття провадження у справі про неплатоспроможність такої фізичної особи в порядку, визначеному КУЗПБ.

Отже, одним із заходів для забезпечення вимог кредиторів є заборона виїзду боржника за кордон, що передбачено ч. 2 ст. 118 КУЗПБ. За наведеною нормою права ініціювати застосування такого заходу можуть сторони у справі або ж суд за своєю ініціативою.

У свою чергу, ч. 2 ст. 120 КУЗПБ передбачає, що господарський суд за клопотанням арбітражного керуючого або з власної ініціативи може прийняти рішення про тимчасову заборону боржнику без дозволу суду виїжджати за кордон на період здійснення провадження у справі про неплатоспроможність, якщо боржник вчиняє дії, спрямовані на перешкоджання проведенню стосовно нього процедур, передбачених КУЗПБ. У даному випадку положення ч. 2 ст. 120 КУЗПБ доповнюють ч. 2 ст. 118 КУЗПБ і не суперечать останній.

В умовах воєнного стану права людини у справі про неплатоспроможність ще більше підлягають обмеженню.

Насамперед, це стосується боржників, які виїхали за кордон, зокрема:

- якщо такі боржники до виїзду за кордон встигли зареєструватися як ВПО, то справи про їх неплатоспроможність розглядаються господарським судом за місцем реєстрації ВПО;

- вбачається неможливим провести інвентаризацію майна таких осіб, оскільки боржник повинен бути присутнім при проведенні інвентаризації (ст. 130 КУЗПБ, ч. 2: не пізніше 30 днів з дня введення процедури погашення боргів боржника керуючий реалізацією майна спільно з боржником проводить інвентаризацію майна боржника та визначає його вартість);

- неможливість фізичної присутності у судовому засіданні;

- інформацію про доходи боржника за кордоном господарський суд отримує в основному від самого боржника, і тут є високий ризик того, що боржник приховує певну інформацію щодо своїх дійсних доходів [8].

Висновки. Таким чином, права людини у справі про неплатоспроможність фізичної особи умовно можна поділити на дві групи: соціальні права (право на соціальний захист; право на житло; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї; право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування) та економічні права (право на власність, право на підприємницьку діяльність, право на працю, тощо). У процедурі неплатоспроможності фізична особа продовжує жити повсякденним життям (ходити на роботу, здобувати освіту, отримувати

вати пенсію тощо), проте деякі права можуть підлягати обмеженню. Такі обмеження можуть застосовуватись у двох формах: автоматично (прямо передбачено КУзПБ) та вибірково (застосовується судом залежно від обставин справи). Господарський суд, приймаючи рішення про обмеження того чи іншого права фізичної особи в межах

справи про неплатоспроможність, особливо в умовах воєнного стану, повинен підходити до таких обмежень дуже виважено, з урахуванням всіх «за» та «проти» задля забезпечення балансу інтересів боржника та інтересів його кредиторів та справи про неплатоспроможність загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 26 травня 2022 року у справі № 903/806/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105458809> (дата звернення: 12.11.2025).
2. Бутирський А., Бутирська І. Особливості відкриття та закриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи. *Право України*. 2022. № 7. С. 52–62. DOI: 10.33498/luuu-2022-07-052
3. Ярмоленко О. С. Захист прав кредиторів боржника – фізичної особи. *Правова позиція*. 2024. № 3. С. 64–68. DOI: 10.32782/2521-6473.2024-3.11
4. Ніколенко Л. М., Степанова Т. В. Особливості банкрутства фізичних осіб: порівняльно-правова характеристика. *Ампаро*. 2022. № 1. С. 37–43. URL: <http://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-1-2022/4.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).
5. Селевко В. Б., Федосенко Н. А. Добросовісність боржника в процедурі банкрутства: правовий та морально-психологічний вимір. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 250–255. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.83.1.36
6. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 13 лютого 2020 року у справі № 50/790-43/173/ *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87838961> (дата звернення: 12.11.2025).
7. Сольський В. С., Тимошенко О. А. Відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи: актуальні проблеми правозастосування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2025. Вип. 4. С. 50–57. DOI: 10.32782/ruuv.v4.2025.
8. Бутирський А., Ніколенко Л., Бутирська І. Неплатоспроможність фізичних осіб в умовах воєнного стану: аналітичний звіт. *Проект ЄС «Право-Justice»*. Квітень 2025 року. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/683/eb8/879/683eb8879921d194194285.pdf> (дата звернення: 12.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ПРАВОВІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ В УКРАЇНІ ТА ЄС

LEGAL FORMS OF INVESTMENT PROJECT REALIZATION IN UKRAINE AND EU

Подольак С.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»
orcid.org/0000-0001-9981-0713

Стаття присвячена деяким питанням правового регулювання реалізації інвестиційних проектів. Для України дуже важливим є в умовах сьогодення розширити залучення інвестицій для відновлення економіки України. І тому на перший план виходить наявність зрозумілих та прозорих стандартів затвердження та реалізації інвестиційних проектів. Розглядається сутність поняття інвестиції не тільки з економічної точки зору, але й з правової. Аналіз чинного українського законодавства показує, що існує декілька визначень поняття інвестиції як видів майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток, і як господарських операцій, які передбачають придбання основних засобів, нематеріальних активів в обмін на кошти або майно. Порівняння із міжнародним правом свідчить, що в останньому визначення «інвестиція» є більш ширшим, й охоплює всі можливі варіанти інвестицій. Натомість НБУ використовує трохи звужене поняття – як валютної операції, з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту. Європейська термінологія використовує термін інвестиція у разі придбання цінних паперів, інвестування в реальні активи. Існує поняття інвестиція в капітал – надання компанії капіталу в обмін на повне або часткове володіння компанією. Також є поняття квазівласний капітал, що може бути структурований як борг або конвертований у власний капітал. Наявно багато класифікацій інвестицій. За одною з них їх можна розподілити на: реальні та фінансові.

Інвестиції здійснюються через реалізацію інвестиційних проектів. У законодавстві України немає єдиного підходу до визначення поняття інвестиційного проекту. Термін інвестиційний проект тлумачиться як захід, проект, комплект документів, які містять необхідні розрахунки та обґрунтування. В ЄС інвестиційний проект – це конкретна ініціатива, яка потребує фінансових ресурсів для її реалізації із метою отримання економічної вигоди. Такий проект включає план із чітко визначеними цілями.

Вибір конкретної правової форми реалізації інвестиційного проекту залежить від багатьох факторів. Узагальнюючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що для України головними проблемними питаннями є недосконалість нормативної бази та відсутність системного підходу.

Ключові слова: правові форми реалізації, інвестиції, інвестиційна діяльність, інвестиційний проект, суб'єкти інвестиційної діяльності.

The article is devoted to some issues of legal regulation for the implementation of investment projects. In today's conditions for Ukraine, it is very important to expand the attraction of investments for the restoration of the Ukrainian economy. Analysis of current Ukrainian legislation shows that there are several definitions of the concept of investment: as types of property and intellectual values invested in objects of entrepreneurial and other types of activities, which results profit, and as business transactions that involve the acquisition of fixed assets, intangible assets in exchange for funds or property. Comparison with international law shows that last one has definition of "investment" which is broader and covers all possible investment options. Instead, the NBU uses a slightly narrower concept – as a currency transaction, which aims to make profit or achieve a social effect. European terminology uses the term investment in the case of the acquisition of securities, investment in real assets. There is a concept of equity investment – the provision of capital to a company in exchange for full or partial ownership of the company. There is also a concept of quasi-equity, which can be structured as debt or convertible into equity. There are many classifications of investments. According to one of them, they can be divided into: real and financial.

Investments are made through the implementation of investment projects. There is no unified approach to defining the concept of an investment project in the legislation of Ukraine. The term investment project is interpreted as an event, a project, a set of documents that contain the necessary calculations and justification. In the EU, an investment project is a specific initiative that requires financial resources for its implementation to obtain economic benefits. Such project includes a plan with clearly defined goals.

The choice of a specific legal form for the implementation of an investment project depends on many factors. Thus we can conclude that the main problematic issues for Ukraine are the imperfection of the regulatory framework and the lack of a systematic approach.

Key words: legal forms of implementation, investments, investment activities, investment projects, investment activity entities.

Постановка проблеми. Запровадження в Україні воєнного стану із 24 лютого 2022 року через повномасштабне вторгнення росії. Руйнівні дії, які нищать не тільки інфраструктуру, але й економіку держави, призводять до того, що все більш актуальним стає питання післявоєнної відбудови України. На сьогодні вже зрозуміло, що власними силами Україна не зможе здійснити таке відновлення й їй потрібні інвестиції, які допоможуть реалізувати масштабні інвестиційні проекти. Для приваблення іноземних інвесторів необхідне стає законодавство. Але незважаючи на значні напрацювання в цій сфері, українське законодавство не може продемонструвати термінологічну єдність та відсутність прогалин.

Мета статті полягає в дослідженні деяких аспектів правових форм реалізації інвестиційних проектів.

Виклад основного матеріалу. Військова агресія, захоплення територій, знищення інфраструктури, призводить до того, що держава стикається із викликами, які

пов'язані із необхідністю вкладення значних коштів для відновлення становища, яке було до 24 лютого 2022 року. Самостійно Україна не зможе профінансувати такі масштабні витрати по відновленню й для цього їй потрібні як вітчизняні, так й іноземні інвестиції.

Поняття інвестицій виникло у давнину, коли відбувались перші вкладення у сільське господарство, торгівлю, будівництво у Стародавньому Вавилоні та Єгипті. Сам термін «інвестиція» походить від латинського «investire» – вдягати, вступати у права. Значення інвестиції, яке використовується сьогодні, було сформовано значно пізніше. У теперішній час немає єдиного визначення, що таке інвестиція. Це поняття є не лише економічним, а й правовим. Можна зазначити, що інвестиції забезпечують механізм, необхідний для фінансового росту та розвитку економіки держави. У діючому українському законодавстві ми може знайти декілька визначень терміну «інвестиція». Відповідно до ст. 1 закону України «Про інвестиційну

діяльність» від 18 вересня 1991 року № 1560-XII інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, щокладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (доход) та/або досягається соціальний та екологічний ефект [1]. Податковий кодекс (ст. 14.1.81) визначає інвестиції як господарські операції, які передбачають придбання основних засобів, нематеріальних активів, корпоративних прав та/або цінних паперів в обмін на кошти або майно [2]. Також є низка міжнародних угод, в яких міститься подібне визначення інвестиції. Наприклад, в Угоді між Україною та Словачкою Республікою про сприяння та взаємний захист інвестицій (ратифікована 06.03.2008 року) термін "інвестиція" означає будь-який вид активів, інвестованих у зв'язку з економічною діяльністю інвестором однієї Договірної Сторони на території іншої Договірної Сторони відповідно до законодавства останньої Договірної Сторони та включатиме, зокрема, але не виключно:

а) рухоме та нерухоме майно, як і будь-які інші майнові права, такі як заставні, права утримання, забезпечення по позиції;

б) акції, цінні папери та боргові зобов'язання компаній або будь-яку іншу форму участі в компанії;

с) вимоги стосовно грошей або будь-якого виконання зобов'язань, що має економічну цінність, пов'язані з інвестицією;

д) майнові права інтелектуальної власності, включаючи авторські права, патенти, та пов'язані з цим права на: літературні та художні твори, включаючи звукові записи, винаходи в усіх сферах людських розробок, промислові зразки, комерційна таємниця, ноу-хау, товарні знаки, знаки на послуги та комерційні найменування;

е) будь-яке право, надане згідно з законодавством або за контрактом, та будь-які ліцензії та дозволи відповідно до законодавства, включаючи концесії на розвідку, видобування, розвиток та експлуатацію природних ресурсів [3].

Тобто, у міжнародному праві визначення є більш ширшим й охоплює всі можливі варіанти інвестицій.

Але при інвестуванні за кордон Національний банк України надав та відповідно використовує трохи звужене поняття інвестицій. Так у Положенні про заходи захисту та визначення порядку здійснення окремих операцій в іноземній валюті, затверджене Постановою Правління Національного банку України від 02.01.2019 року № 5 інвестиція за кордон – валютна операція, яка передбачає вкладення резидентами валютних цінностей в об'єкти інвестицій за кордоном з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту [4]. Тобто, у трактуванні Національного банку термін інвестиція містить прив'язку до грошей.

Європейська термінологія використовує термін «інвестиція» у разі придбання цінних паперів з розрахунком на деякі фінансові результати. Також цей термін використовується при інвестуванні в реальні активи (верстати, будівлі, споруди, транспортні засоби і т. д.), які потрібні для виробництва та продажу якогось товару. Наприклад, «інвестиція в капітал» означає надання компанії капіталу, що інвестується прямо або опосередковано в обмін на повне або часткове володіння цією компанією, при цьому частковий інвестор може взяти на себе певний управлінський контроль над компанією та брати участь у розподілі прибутків компанії [5]. Також використовується визначення інвестиції в квазівласний капітал, що означає вид фінансування, що перебуває на рівні між власним капіталом та боргом, має вищий ризик, ніж першочерговий борг, і нижчий ризик, ніж основний капітал, і що може бути структурований як борг, як правило незабезпечений та субординований, а в деяких випадках такий, що може бути конвертований у власний капітал або в привілейований власний капітал [5].

На сьогодні існує багато класифікацій інвестицій. Одна з яких робиться таким чином, що за основу беруться об'єкти інвестування. Загалом їх можна розподілити на: реальні – сюди відносяться інвестиції в будівлі, споруди, устаткування, земельні ділянки, автомобільні засоби й т.д., та фінансові – інвестиції в цінні папери, банківські депозити, в деякі види похідних фінансових інструментів й т.д.

Інвестиції здійснюються в тому числі через реалізацію інвестиційних проектів, які в більшості своєму зосереджені на реальних інвестиціях. У законодавстві України немає єдиного підходу до визначення поняття інвестиційного проекту. Термін «інвестиційний проект» тлумачиться як захід, проект та комплекс документів. Наприклад, інвестиційний проект розглядається як документ, який містить необхідні розрахунки та обґрунтування, що підтверджують доцільність здійснення інвестиційної діяльності з метою впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробничу і соціальну сфери [6]. Визначення інвестиційного проекту як власне проекту наведено у Постанові Кабінету Міністрів України від 27.01.2016 р. № 70 «Про порядок підготовки, реалізації, проведення моніторингу та завершення реалізації проектів економічного і соціального розвитку України, що підтримуються міжнародними фінансовими організаціями», де визначено, що інвестиційний проект – проект, реалізація якого передбачається на умовах фінансової самоокупності та у рамках якого погашення і обслуговування позики здійснюється за рахунок коштів бенефіціара або відповідального виконавця, або проект розвитку інституціональної спроможності державного органу та/або з використанням механізму отримання коштів позики та/або гранту на бюджетну підтримку за результатами досягнення відповідних індикаторів, визначених договором України з МФО, які зараховуються до загального фонду державного бюджету для його фінансування, проект розвитку державної та/або місцевої інфраструктури, проект розвитку соціальних послуг та інституціональної спроможності обласних, Київської та Севастопольської міських, районних держадміністрацій та органів місцевого самоврядування, у рамках яких погашення і обслуговування позики здійснюється за рахунок коштів державного або місцевого бюджету або за рахунок коштів бенефіціара [7].

Й у решті нормативно-правових актів інвестиційний проект визначається як комплекс заходів різного характеру. Так, наприклад, у профільному законі (Закон України про «Інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 року № 1560-XII) у абзаці 2 пункту 3 статті 2 інвестиційний проект визначено як комплекс заходів (організаційно-правових, управлінських, аналітичних, фінансових та інженерно-технічних), визначених на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку національної економіки та спрямованих на розвиток окремих галузей, секторів економіки, виробництв, регіонів, виконання яких здійснюється суб'єктами інвестиційної діяльності з використанням цінностей відповідно до положень цього Закону. Також цей закон визначає необхідні складові такого проекту. Інвестиційний проект оформлюється у вигляді планово-розрахункових документів, необхідних та достатніх для обґрунтування інвестування, організації та управління роботами з реалізації проекту в межах визначених вартості та терміну його реалізації. Інвестиційний проект, для реалізації якого може надаватися державна підтримка, розробляється в порядку та за формою, затвердженими центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері економічного розвитку. Інвестиційний проект, для реалізації якого може надаватися державна підтримка, повинен містити:

– резюме (мета проекту, напрями використання інвестицій, відповідність проекту стратегічним програмним документам держави, прогності обсяги виробництва продукції (товарів, послуг), потреба в інвестиціях, необ-

хідність забезпечення земельною ділянкою або правами на неї (оренда, суперфіцій, емфітевзис) для реалізації проекту, основні показники ефективності проекту, у тому числі енергоефективності, висновки експертизи відповідно до законодавства);

- загальну характеристику стану та проблем, пов'язаних з розвитком об'єктів та суб'єктів інвестиційної діяльності (характеристика об'єктів та суб'єктів, продукції (товарів, послуг), результати аналізу ринків збуту продукції (товарів, послуг), аналізу конкурентного потенціалу суб'єкта, зокрема виявлення можливостей розвитку, загроз та проблем у діяльності);

- організаційний план, плани маркетингової та виробничої діяльності;

- план реалізації проекту (строк введення в дію основних фондів, кадрове забезпечення, організаційна структура та управління проектом, розвиток інфраструктури, заходи з охорони навколишнього природного середовища, джерела фінансування проекту і виплат за зобов'язаннями суб'єкта інвестиційної діяльності, гарантії та схема повернення інвестицій, якщо таке повернення передбачено проектом);

- фінансовий план (оцінка фінансової та економічної спроможності проекту);

- інформацію про ризики проекту, запобіжні заходи і страхування ризиків у випадках, передбачених законом;

- прогноз економічного та соціального ефекту від реалізації проекту;

- прогноз надходжень до бюджетів та державних цільових фондів;

- пакет документів з обґрунтуванням оцінки впливу на навколишнє природне середовище.

Інвестиційний проект може містити додаткові відомості залежно від сфери діяльності, в якій передбачається реалізація проекту.

До інвестиційного проекту може включатися проект будівництва, розроблений відповідно до законодавства.[8]

В ЄС інвестиційний проект – це конкретна ініціатива, яка потребує фінансових ресурсів для реалізації або розширення й її метою є отримання економічних вигод. Такий проект включає план із чітко визначеними цілями, фінансовий план, а також може включати формування таких видів капіталу як людський, природний й т.д.

Отже, відсутність термінологічної єдності не сприяє уніфікації моделей законодавчих дефініцій в Україні.

Якщо ж говорити про правові форми реалізації інвестиційних проектів, то їх як в Україні, так й в ЄС їх можна поділити на 2 великі категорії.

До першої категорії можна віднести організаційно-правові форми суб'єктів інвестиційної діяльності:

- юридичні особи: АТ, ТОВ для України, щодо держав-членів ЄС, то в залежності від національного законодавства це можуть бути public limited liability companies,

corporate partnerships by shares, private limited liability companies;

- фізичні особи;
- спеціалізовані інвестиційні фонди (венчурні фонди, пайові інвестиційні фонди) – притаманні як для України, так й для держав-членів ЄС;

- державні та комунальні підприємства. Відповідно до Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 [9] будуть ще діяти в Україні протягом наступних трьох років.

Варто зазначити, що в acquis ЄС не міститься поняття суб'єктів інвестиційної діяльності.

До другої категорії можна віднести договірні форми реалізації інвестиційних проектів:

- договір про спільну діяльність для України, та такі види договорів у державах-членах ЄС як contractual joint venture (не передбачає створення нової юридичної особи), joint procurement agreement (використовується, наприклад, для закупівлі вакцин та EU-level joint undertaking (Правова структура, створена відповідно до статті 187 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС) для здійснення дослідницьких, технологічних та демонстраційних програм ЄС [10];

- інвестиційний договір, застосовується як в Україні, так й в ЄС;

- договір купівлі-продажу (акцій, часток, майнових комплексів). В ЄС можна виокремити такі види як Share Purchase Agreement (SPA), Simple Agreement for Future Equity (SAFE);

- договір підряду та особливий його вид контракти FIDIC;

- договір лізингу, коли предметом договору є придбання устаткування, транспортних засобів й т.д., що формують основні засоби юридичної особи (застосовується як в Україні, так й в ЄС);

- кредитний договір (застосовується як в Україні, так й в ЄС);

- договір про публічно-приватне партнерство/ концесійний договір (застосовується як в Україні, так й в ЄС).

Також варто зазначити, що законодавством ЄС передбачені гранти як внески у проект або організацію.

Вибір конкретної правової форми реалізації інвестиційного проекту залежить від багатьох факторів, включаючи обсяг інвестицій, кількість і тип інвесторів, характер проекту, податкові наслідки та бажаний рівень контролю.

Висновок. Отже, можна стверджувати, що інтеграція національної економіки у світовий економічний простір розширяє для України можливості реалізації інвестиційних проектів. Але все ж таки недосконалість нормативної бази у цьому питанні потребує системного підходу та усунення суперечностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закону України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 року № 1560-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text> (дата звернення 20.11.2025 року).
2. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення 20.11.2025 року).
3. Угода між Україною та Словачкою Республікою про сприяння та взаємний захист інвестицій (ратифікована 06.03.2008 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703_072/ed20090820/find?text=%B3%ED%E2%E5%F1%F2%E8%F6%B3%FF#Text (дата звернення 20.11.2025 року).
4. Положення про заходи захисту та визначення порядку здійснення окремих операцій в іноземній валюті, затверджене Постановою Правління Національного банку України від 02.01.2019 року № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005500-19/ed20250522#Text> (дата звернення 20.11.2025 року).
5. РЕГЛАМЕНТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ І РАДИ (ЄС, ЄВРАТОМ) 2018/1046 від 18 липня 2018 року про фінансові правила, що застосовуються до загального бюджету Союзу, про внесення змін до регламентів (ЄС) № 1296/2013, (ЄС) № 1301/2013, (ЄС) № 1303/2013, (ЄС) № 1304/2013, (ЄС) № 1309/2013, (ЄС) № 1316/2013, (ЄС) № 223/2014, (ЄС) № 283/2014 та Рішення № 541/2014/ЄС та про скасування Регламенту (ЄС, Євратом) № 966/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_025-18/ed20180718#n298 (дата звернення 20.11.2025 року).
6. Наказ Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій N 22 від 23.02.98 зареєстровано в Міністерстві юстиції України 31 березня 1998 р. за N 214/2654 Про затвердження Методики інтегральної оцінки інвестиційної привабливості підпри-

емств та організацій). URL: (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0214-98/ed19980331/find?text=%B2%ED%E2%E5%F1%F2%E8%F6%B3%E9%ED%E8%E9+%EF%F0%EE%E5%EA%F2#Text>). (дата звернення 20.11.2025 року).

7. Постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.2016 р. № 70 «Про порядок підготовки, реалізації, проведення моніторингу та завершення реалізації проектів економічного і соціального розвитку України, що підтримуються міжнародними фінансовими організаціями». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2016-%D0%BF/ed20250408#Text>. (дата звернення 20.11.2025 року).

8. Закон України про «Інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 року № 1560-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12/ed20251031#Text>. (дата звернення 20.11.2025 року).

9. Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#n174>. (дата звернення 20.11.2025 року).

10. Договір про функціонування Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text. (дата звернення 20.11.2025 року).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2:331.108.4:355.1.

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/25>

МОБІЛІЗОВАНІ ПРАЦІВНИКИ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ГАРАНТІЙ

MOBILIZED EMPLOYEES: SOME ISSUES OF SOCIAL AND LABOR GUARANTEES

**Пижова М.О., д.ю.н., доцент,
проректор з наукової роботи**

*Державний податковий університет
orcid.org/0000-0003-3652-5581*

**Пижов О.М., д.філос. з права,
проректор з науково-педагогічної роботи та стратегічного розвитку**

*Національний університет фізичного виховання і спорту України
orcid.org/0000-0003-1802-3035*

Стаття присвячена комплексному дослідженню соціально-трудових гарантій мобілізованих працівників в умовах воєнного стану, зокрема особливостей їх правового статусу, механізмів реалізації трудових прав, а також колізій, що виникають у зв'язку із призовом на військову службу під час мобілізації. Актуальність проблеми зумовлена безпрецедентним масштабом мобілізаційних процесів, зміною структури ринку праці та необхідністю адаптації трудового законодавства до надзвичайних умов, що характеризуються посиленням оборонної функції держави та трансформацією соціально-економічних відносин.

Вказано, що сучасні умови мобілізації виявили низку проблем, пов'язаних зі збереженням місця роботи, визначенням обсягу трудових гарантій, порядком оплати періодів непрацездатності, тривалістю захисту трудових прав після демобілізації, зміною статусу «застрахованої особи», а також взаємодією роботодавця з військово-адміністративними органами. Тому окрему увагу приділено питанню зміни правового статусу застрахованої особи та відмежуванню механізмів грошового забезпечення від механізмів обов'язкового державного соціального страхування.

У статті обґрунтовується висновок, що наявні нормативні акти забезпечують лише базовий рівень збереження трудових прав мобілізованих осіб, однак не містять розгорнутих процедур та усталених механізмів вирішення складних правових ситуацій, зокрема випадків колізій прав різних категорій працівників на одну штатну посаду. Розкрито проблематику оплати листків непрацездатності мобілізованих працівників та визначено, що відповідні виплати повинні здійснюватися у межах грошового забезпечення військовослужбовців, а не за рахунок соціального страхування чи роботодавця.

Особливо наголошено на необхідності уніфікації законодавства шляхом нормативного уточнення порядку реалізації трудових гарантій, формалізації механізмів кадрового обліку мобілізованих працівників та узгодження позицій Міністерства економіки України, Міністерства оборони України, Пенсійного фонду України і Державної служби України з питань праці.

Ключові слова: соціальне забезпечення, мобілізовані працівники, військовослужбовці, трудові відносини, соціальний захист, гарантії соціального забезпечення, права працівників, трудовий потенціал, ринок праці, компенсації.

The article is devoted to a comprehensive study of social and labor guarantees for mobilized workers under martial law, in particular the peculiarities of their legal status, mechanisms for the realization of labor rights, as well as conflicts arising in connection with conscription into military service during mobilization. The relevance of the problem is due to the unprecedented scale of mobilization processes, changes in the structure of the labor market, and the need to adapt labor legislation to extraordinary conditions characterized by the strengthening of the state's defense function and the transformation of socio-economic relations.

It is noted that the current conditions of mobilization have revealed a number of problems related to job retention, the determination of the scope of labor guarantees, the procedure for payment for periods of incapacity for work, the duration of labor rights protection after demobilization, changes in the status of "insured persons," and the interaction of employers with military and administrative authorities. Therefore, special attention is paid to the issue of changing the legal status of the insured person and separating the mechanisms of monetary support from the mechanisms of compulsory state social insurance.

The article substantiates the conclusion that the existing regulations provide only a basic level of protection of the labor rights of mobilized persons, but do not contain detailed procedures and established mechanisms for resolving complex legal situations, in particular cases of conflict between the rights of different categories of employees to one full-time position. The issue of sick leave payments for mobilized employees is discussed, and it is determined that such payments should be made within the framework of monetary support for military personnel, rather than through social insurance or the employer.

Particular emphasis is placed on the need to unify legislation by clarifying the procedure for implementing labor guarantees, formalizing mechanisms for personnel accounting of mobilized employees, and coordinating the positions of the Ministry of Economy of Ukraine, the Ministry of Defense of Ukraine, the Pension Fund of Ukraine, and the State Service of Ukraine for Labor Issues.

Key words: social security, mobilized employees, military personnel, labor relations, social protection, social security guarantees, employee rights, labor potential, labor market, compensation.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія проти України спричинила суттєве розширення кола осіб, залучених до виконання військового обов'язку, що відповідно актуалізувало питання збереження соціально-трудових прав працівників, призваних на військову службу під час мобілізації. Незважаючи на наявність у Кодексі законів про працю України спеціальних гарантій, закріплених ст. 119, а також правового статусу військовослужбовців як суб'єктів окремої системи соціального забезпечення, правозастосовна практика свідчить про численні прогалини та колізії у регулюванні трудових, соціальних, фінансових та організаційних аспектів взаємодії «працівник – роботодавець – держава» в умовах особливого періоду.

Сучасні умови мобілізації виявили низку проблем, пов'язаних зі збереженням місця роботи, визначенням обсягу трудових гарантій, порядком оплати періодів непрацездатності, тривалістю захисту трудових прав після демобілізації, зміною статусу «застрахованої особи», а також взаємодією роботодавця з військово-адміністративними органами. Зокрема, відсутність у законодавстві чітких механізмів врегулювання ситуацій, коли трудові права двох мобілізованих працівників одночасно накладаються на одну посаду, створює ситуацію правової невизначеності та загрозу порушення гарантій, декларованих державою.

Разом з тим, подальше реформування соціально-трудового законодавства в умовах воєнного стану потребує системного аналізу наявних гарантій, узагальнення практики їх застосування, виявлення нормативних прогалин та визначення напрямів законодавчих змін. У зв'язку з цим дослідження питань забезпечення соціально-трудових прав мобілізованих працівників набуває особливої актуальності як з погляду захисту прав людини і національної безпеки, так і в контексті практичної діяльності роботодавців, органів влади та правозастосовних інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового статусу мобілізованих працівників та їх соціально-трудових гарантій в останні роки опинилися в центрі уваги як вітчизняної, так і зарубіжної правової доктрини. Дослідження, присвячені змісту та еволюції гарантій, передбачених ст. 119 КЗпП України, пропонують різні підходи до тлумачення збереження місця роботи, посади та середнього заробітку в умовах воєнного стану, а також акцентують на колізіях, що виникають через відсутність чіткого механізму компенсації роботодавцям відповідних виплат та узгодження цих гарантій із бюджетним законодавством і законодавством про соціальне страхування. Так, різноманітні аспекти правового регулювання праці мобілізованих працівників були предметом дослідження таких учених, як: Л. Амелічева, В. Бурак, Л. Величко, О. Москаленко, О. Тищенко, Чанишева, С. Черноус, О. Ярошенко та ін.

Метою статті є комплексний аналіз правового статусу мобілізованих працівників у контексті дії соціально-трудових гарантій, визначених законодавством України, виявлення проблемних аспектів їх реалізації у сучасних умовах воєнного стану та мобілізаційних процесів, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення нормативно-правового регулювання з метою забезпечення належного захисту трудових прав громадян, призваних на військову службу.

Виклад основного матеріалу. Одним із найскладніших на практиці питань, пов'язаних із соціально-трудовими гарантіями мобілізованих працівників, є порядок оплати періодів тимчасової непрацездатності. Поява електронних листків непрацездатності для осіб, які вже проходять військову службу за призовом під час мобілізації, нерідко створює враження, що їх має оплачувати роботодавець або Пенсійний фонд України. Насправді правовий режим такої непрацездатності істотно відрізняється від класичної

моделі страхових виплат у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування, передбаченої Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [1].

Ключовою відправною точкою є зміна юридичного статусу особи. Працівник, який до мобілізації перебував у трудових відносинах з роботодавцем і був застрахованою особою у системі соціального страхування, у момент призову на військову службу набуває нового правового статусу – військовослужбовця. Це означає не просто зміну формату зайнятості, а перехід до іншої системи соціальних гарантій і джерел їх фінансування. Відповідно до ст. 119 Кодексу законів про працю України (КЗпП), за мобілізованим працівником зберігаються лише місце роботи і посада, але він увільняється від виконання трудових обов'язків, а отже, не отримує заробітної плати. Натомість особа отримує грошове забезпечення відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [2], а не виплати у межах трудового договору.

Власне ця трансформація статусу та припинення виплати заробітної плати як такої мають вирішальне значення для розуміння того, чому період тимчасової непрацездатності мобілізованого працівника не оплачується за правилами Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування». Механізм допомоги по тимчасовій непрацездатності у цій системі побудований на компенсації втраченої заробітної плати у разі настання страхового випадку. Саме втрата доходу є тим ризиком, який страхується, а лікарняний листок слугує підтвердженням підстав для такої компенсації. Однак мобілізований працівник у цей період фактично не має заробітку і не здійснює трудової діяльності, що прямо впливає зі змісту ч. 3 ст. 119 КЗпП України та ст. 39 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [3].

Додатковим джерелом плутанини є перехід до електронних листків непрацездатності. У випадках, коли мобілізований працівник хворіє, заклад охорони здоров'я формує медичний висновок, на підставі якого автоматично створюється електронний листок непрацездатності. Однак його наявність **не породжує** обов'язку роботодавця оплачувати такий період, оскільки підстави для виплат визначаються не системою соціального страхування, а системою грошового забезпечення військовослужбовців [2].

Таким чином, період тимчасової непрацездатності військовослужбовця під час мобілізації фінансується не за рахунок роботодавця або Пенсійного фонду України, а у межах системи грошового забезпечення, визначеної спеціальним законодавством сектору оборони та військової служби [5].

Після звільнення з військової служби працівник повинен бути допущений до роботи на попередньому місці. І вже з моменту фактичного поновлення трудових відносин і виплати заробітної плати він знову набуває статусу застрахованої особи у розумінні Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування». Відповідно, періоди тимчасової непрацездатності після демобілізації оплачуються у загальному порядку.

Отже, узагальнюючи, можна сформулювати ключовий висновок, про те, що період тимчасової непрацездатності особи, яка проходить військову службу за призовом під час мобілізації, не підлягає оплаті у порядку соціального страхування, а забезпечується у межах державних гарантій для військовослужбовців, що випливає з положень ст. 119 КЗпП України, Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» та Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей».

Іншим питанням, яке ми прагнемо дослідити є колізія гарантій за ст. 119 КЗпП у разі демобілізації основного працівника та мобілізації його «заміни». Практика

застосування статті 119 КЗпП в умовах повномасштабної збройної агресії засвідчує виникнення нових, раніше не типових для мирного часу колізій. Одна з них – ситуація, коли на одну штатну одиницю претендують одразу двоє працівників, кожен із яких користується гарантіями, передбаченими частиною третьою статті 119 КЗпП.

Типова модель виглядає так. На підприємстві працював основний працівник (наприклад, комірник), якого було призвано на військову службу під час мобілізації. На час його відсутності роботодавець, керуючись потребами виробництва, прийняв на цю ж посаду іншу особу, уклавши строковий трудовий договір із формулюванням «до демобілізації основного працівника». Згодом відбувається юридично складна комбінація: основний працівник демобілізований і заявляє про намір продовжувати роботу, тоді як тимчасово прийнятий працівник сам підлягає мобілізації. У штатному розписі при цьому передбачено лише одну посаду комірника. Перед роботодавцем постає практичне питання: як допустити демобілізованого працівника до роботи, не порушивши водночас гарантій щодо мобілізованого «замісуючого» працівника?

Нормативною відправною точкою для аналізу є стаття 119 КЗпП України. Вона встановлює гарантії збереження місця роботи (посади) і, залежно від випадку, середнього заробітку за працівниками на час виконання державних або громадських обов'язків, якщо такі обов'язки виконуються у робочий час. Спеціальний блок гарантій, сформульований у частині третій статті, стосується працівників, які:

- направлені для проходження базової військової служби;
- призвані на військову службу за призовом осіб офіцерського складу;
- призвані на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період;
- призвані на військову службу із числа резервістів в особливий період;
- прийняті на військову службу за контрактом (у тому числі шляхом укладення нового контракту) в особливий період.

За такими працівниками на строк до закінчення особливого періоду або до дня їх фактичного звільнення з військової служби зберігаються місце роботи і посада на підприємстві, в установі, організації будь-якої форми власності та у фізичних осіб – підприємців, де вони працювали на час призову. Законодавець додатково поширює ці гарантії на осіб, які під час проходження військової служби зазнали поранення й перебувають на лікуванні, потрапили в полон, визнані безвісти відсутніми тощо – до відповідних процесуальних моментів (взяття на військовий облік після звільнення зі служби, оголошення померлими тощо).

У описаній ситуації фактично накладаються дві групи гарантій, передбачених ч. 3 ст. 119 КЗпП. З одного боку, демобілізований основний працівник реалізує своє безумовне право на допуск до роботи саме на тій посаді, яку він займав до призову. Повернення працівника на робоче місце в цьому випадку не є дискрецією роботодавця, а виступає його прямим обов'язком, що впливає з імперативної норми закону.

З іншого боку, тимчасовий працівник був прийнятий на підставі строкового трудового договору [4], строк якого пов'язаний не з конкретною календарною датою, а з настанням юридичного факту – демобілізації основного працівника. Формально момент демобілізації є тим самим моментом, коли строковий договір вважається таким, що закінчився. За «класичною» логікою трудового права закінчення строку договору є самостійною підставою для припинення трудових правовідносин.

Однак у випадку, коли тимчасовий працівник на час спливу строку перебуває на військовій службі, починає

діяти спеціальна заборона, встановлена тією ж частиною третьою статті 119 КЗпП: роботодавець не має права звільняти працівника у зв'язку із закінченням строкового трудового договору на період його мобілізації чи проходження іншої військової служби, визначеної законом. Більше того, за таким працівником так само зберігаються місце роботи (посада) і, за загальним правилом, середній заробіток на весь час його військової служби.

Таким чином, роботодавець опиняється у ситуації правової дилеми: зобов'язаний одночасно:

1. допустити до фактичного виконання трудових обов'язків демобілізованого основного працівника на «його» посаду;
2. не припиняти трудові відносини з тимчасовим працівником, який до моменту спливу строку договору був мобілізований, та зберігати за ним місце роботи і відповідні гарантії.

Офіційні роз'яснення Держпраці фактично підтверджують наявність такого накладання гарантій і підкреслюють, що звільнення тимчасового працівника у зв'язку із закінченням строку трудового договору є неприпустимим, якщо на момент спливу строку він перебуває на військовій службі. Водночас наголошується, що роботодавець зобов'язаний допустити демобілізованого працівника до роботи. Тобто з позиції контролюючого органу обидві гарантії повинні бути реалізовані паралельно.

На практиці це означає, що:

- демобілізований основний працівник фактично займає єдину штатну одиницю (наприклад, комірника) і виконує трудові функції;
- тимчасовий працівник формально продовжує перебувати у трудових відносинах із роботодавцем, але знаходиться у статусі працівника, призваного на військову службу, за яким зберігається місце роботи (посада) і середній заробіток; фактично він не виконує трудових обов'язків, але й не може бути звільнений з підстави закінчення строку договору.

У науково-практичній площині така конструкція порушує низку додаткових питань. По-перше, постає проблема відображення цієї ситуації у штатному розписі та кадровій документації: чи повинен роботодавець тимчасово збільшувати кількість штатних одиниць за відповідною посадою, чи допустимим є правовий режим «накладення» трудових прав двох працівників на одну штатну позицію з урахуванням того, що один із них фактично не працює, але юридично зберігає місце роботи? По-друге, дискусійним залишається режим виплати середнього заробітку тимчасовому працівникові, зважаючи на часті зміни законодавства та бюджетні обмеження, що також потребує узгодження з позицією компетентних органів.

Саме тому у своїх роз'ясненнях Держпраці [6], визнаючи дію одночасних гарантій, звертає увагу на наявність розбіжностей у тлумаченні трудового законодавства у частині статусу мобілізованих працівників і рекомендує роботодавцям у спірних випадках додатково звертатися за офіційними роз'ясненнями до Міністерства оборони України (та його територіальних органів), а також до Міністерства економіки України. Така позиція свідчить про усвідомлення регулятором складності правової конструкції і про потребу в міжвідомчому підході до її практичного вирішення.

Загалом описана ситуація демонструє, що чинний механізм гарантій за ст. 119 КЗпП, орієнтований передусім на захист працівника як учасника оборони держави, одночасно створює для роботодавців специфічні організаційно-правові ризики. З одного боку, законодавець справедливо прагне максимально унеможливити будь-які форми дискримінації чи покарання працівника за факт проходження військової служби. З іншого – відсутність чітко прописаного алгоритму дій роботодавця у випадках накладання гарантій для двох працівників на одну й ту

саму посаду породжує правову невизначеність, яка може трансформуватися як у трудові спори, так і у претензії контролюючих органів.

Отже, кейс із «двома працівниками на одній посаді» слід розглядати не лише як технічну кадрову проблему, а як індикатор потреби в подальшому вдосконаленні законодавчого регулювання соціально-трудових гарантій мобілізованих працівників. Конкретизація підстав і механізмів припинення строкових трудових договорів у разі мобілізації, визначення порядку документування та відображення в штатному розписі «накладених» гарантій, а також чіткі міжвідомчі роз'яснення могли б істотно знизити рівень правової невизначеності й забезпечити баланс між інтересами працівників-військовослужбовців і потребами організації трудового процесу на підприємствах.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що правовий режим соціально-трудових гарантій мобілізованих працівників в Україні, сформований переважно у період до початку повномасштабної агресії, в умовах воєнного стану виявив свою фрагментарність та нормативну неповноту. Гарантії, закріплені статтею 119 КЗпП України, фактично забезпечують лише базовий рівень захисту мобілізованого працівника, зокрема у частині збереження місця роботи та посади. Водночас практика застосування вказаних положень свідчить про наявність суттєвих проблем, пов'язаних із відсутністю чітко встановлених процедур щодо реалізації окремих гарантій, колізійного накладення прав різних категорій працівників, а також неузгодженості з законодавством про соціальне страхування та забезпечення військовослужбовців.

Особливої уваги потребує питання оплати листків непрацездатності мобілізованих працівників, яке нині врегульоване винятково через механізм грошового забезпечення військовослужбовців, а не через систему соціального страхування. Аналіз чинного законодавства та офіційних роз'яснень ПФУ підтверджує, що такий механізм не передбачає участі роботодавця, однак залишається відкритим питання щодо необхідності нормативного закріплення процедурних аспектів, які б унеможливили неоднозначне тлумачення.

Іншим проблемним напрямом є правове регулювання трудових відносин у ситуаціях одночасної дії гарантій для декількох працівників (демобілізованого працівника та мобілізованої «заміни»), що виявляє потребу в комплексному підході до оновлення трудового законодавства з урахуванням воєнного стану та післявоєнного періоду.

З метою вдосконалення правового регулювання доцільним вбачається: систематизація гарантій мобілізованих працівників у межах окремого спеціального акту або розділу законодавства про працю; а також узгодження норм трудового законодавства з положеннями законодавства про військову службу, соціальне страхування та соціальний захист військовослужбовців. Окрім цього важливо забезпечити узгодження позицій центральних органів виконавчої влади, зокрема Міністерства економіки, Міністерства оборони України та Пенсійного фонду України.

Отже, подальше вдосконалення правового регулювання соціально-трудових гарантій мобілізованих працівників є одним із ключових напрямів адаптації трудового законодавства України до умов воєнного стану та відновлення, що матиме не лише правове, а й значне соціальне та безпекове значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: закон України від 23.09.1999 р. №1105-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text>
2. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: закон України від 20.12.1991 р. №2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>
1. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
2. Про військовий обов'язок і військову службу: закон України від 25.03.1992 р. №2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>
3. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
4. Головне управління Пенсійного фонду України. URL: <https://www.pfu.gov.ua/dp/680960-kym-oplachuyetsya-lystok-nepratsездatnosti-pid-chas-mobilizatsiyi-5/>
5. Державна служба України з питань праці. URL: <https://pratsia.in.ua/faq.php>

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИЩЕНОГО ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ

LEGAL REGULATION OF SHELTERED EMPLOYMENT IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL STANDARDS OF SOCIAL INCLUSION

Рим О.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри соціального права

Львівський національний університет імені Івана Франка
orcid.org/0000-0002-3364-2830

Стаття присвячена аналізу правового регулювання захищеного працевлаштування в Україні у контексті міжнародних стандартів соціальної інклюзії. Розкрито суспільну значущість розвитку інклюзивної моделі зайнятості, що зумовлена низьким рівнем працевлаштування осіб з інвалідністю та необхідністю створення ефективних механізмів підтримки їх трудової інтеграції. Особливу увагу приділено законодавчим новаціям, запровадженням Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав осіб з інвалідністю на працю» від 15.01.2025. № 4219-IX, яким визначено правові засади функціонування підприємств трудової інтеграції та підприємств захищеного працевлаштування як елементів сучасної системи підтримки зайнятості.

На основі аналізу Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, актів Європейського Союзу, Європейської соціальної хартії (переглянутої) та рішень Європейського парламенту висвітлено міжнародні підходи до захищеного працевлаштування. Окреслено позицію Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю щодо сегрегованих моделей зайнятості, яка зорієнтовує держави на поступовий перехід до підтриманого працевлаштування. Натомість Європейський Союз застосовує гнучкіший підхід, допускаючи функціонування захищених майстерень за умови дотримання трудових прав, гідної оплати праці та наявності реалістичних шляхів виходу на відкритий ринок праці.

Висвітлено проблеми українського регулювання у відповідній сфері, серед яких невизначеність механізмів підтвердження статусу підприємств захищеного працевлаштування, брак підзаконних актів щодо фінансової підтримки таких роботодавців, колізії з реформою господарського законодавства, що триває, та потреба інтеграції соціальних послуг у процес працевлаштування. Наголошено на необхідності напрацювання та ухвалення узгоджених правових актів, що забезпечать реальне функціонування підприємств трудової інтеграції та захищеного працевлаштування, а також ефективний контроль за якістю наданих соціальних послуг.

Європейський досвід засвідчує важливість переходу від сегрегованих форм зайнятості до інклюзивних моделей, які поєднують трудову діяльність із соціальною підтримкою та сприяють поступовому виходу осіб з інвалідністю на відкритий ринок праці. Зроблено висновок про доцільність поетапного розвитку змішаних моделей, притаманних країнам ЄС, та необхідність адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів для забезпечення реального та гідного доступу осіб з інвалідністю до праці.

Ключові слова: зайнятість, захищене працевлаштування, трудові відносини, працівник, роботодавець, соціальні послуги, соціальний захист, соціальна державна політика, міжнародні соціальні стандарти.

The article examines the legal regulation of sheltered employment in Ukraine in the context of international standards of social inclusion. It highlights the social significance of developing an inclusive employment model, driven by the low employment rate of persons with disabilities and the need to create effective mechanisms to support their labour market integration. Particular attention is paid to the legislative innovations introduced by the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Ensuring the Right of Persons with Disabilities to Work" of 15 January 2025, No. 4219-IX, which establishes the legal foundations for the functioning of labour-integration enterprises and sheltered employment enterprises as elements of a modern support system for employment.

Based on an analysis of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, European Union acts, the revised European Social Charter, and European Parliament resolutions, this article outlines international approaches to sheltered employment. It describes the position of the UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities regarding segregated forms of employment, which directs states towards a gradual transition to supported employment. In contrast, the European Union adopts a more flexible approach, permitting the operation of sheltered workshops on the condition that labour rights, decent remuneration, and realistic pathways to the open labour market are guaranteed.

The article identifies problems of Ukrainian regulation in this area, including the lack of a precise mechanism for confirming the status of sheltered employment enterprises, the absence of legal acts on financial support for such employers, the regulatory uncertainties caused by the ongoing reform of economic legislation, and the need to integrate social services into the employment process. The study emphasizes the need for a coherent regulatory framework that ensures the effective operation of labour-integrated and sheltered employment enterprises, as well as the oversight of the quality of social services provided.

The European experience demonstrates the importance of transitioning from segregated forms of employment to inclusive models that combine work with social support, facilitating the gradual integration of persons with disabilities into the open labour market. The article concludes that a phased development of mixed models, common in EU Member States, is advisable, and that Ukrainian legislation must be aligned with international standards to guarantee honest and dignified access to employment for persons with disabilities.

Key words: employment, sheltered employment, labour relations, employee, employer, social services, social protection, social state policy, international social standards.

Вступ. Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року, яка була затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р [11], заклала основу послідовного руху нашої держави до створення інклюзивного середовища. Важливим етапом на цьому шляху стало ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав осіб з інвалідністю на працю» від 15.01.2025 № 4219-IX [4] (далі – Закон України № 4219-IX). Цим Законом уперше на системному рівні

запроваджено поняття захищеного працевлаштування як правового інструменту підтримки зайнятості осіб з інвалідністю. Йдеться, зокрема, про статтю 19-2 цього Закону, згідно з якою юридична особа будь-якої форми власності або фізична особа-підприємець може заснувати підприємство захищеного працевлаштування з метою професійної та соціальної реабілітації осіб з інвалідністю.

Ці законодавчі новації є вкрай важливими, адже рівень зайнятості осіб з інвалідністю в Україні залишається низьким, що свідчить про необхідність створення нових,

дієвих механізмів правового регулювання, здатних забезпечити реальне сприяння працевлаштуванню таких осіб [10]. Водночас підтримка має бути спрямована не лише на людей з інвалідністю, а й на роботодавців, які створюють для них робочі місця [9]. І в цьому контексті Україна повинна орієнтуватися на міжнародні стандарти соціальної інклюзії, які закріплені в актах Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної організації праці, Ради Європи та Європейського Союзу [7, с. 223].

На міжнародному рівні основні підходи до інклюзивної зайнятості визначено, зокрема, Конвенцією ООН про права осіб з інвалідністю (стаття 27) [5] (далі – КПОІ), Європейською соціальною хартією (стаття 15) [3], актами Міжнародної організації праці [6; 8], а також актами Європейського Союзу [20; 21]. У зв'язку з цим актуальним є аналіз правового регулювання захищеного працевлаштування в Україні, порівняння його із міжнародними стандартами соціальної інклюзії, і визначення практичних кроків, необхідних для створення дієвої та ефективної системи підтримки зайнятості осіб з інвалідністю.

Виклад основного матеріалу. Захищені майстерні (sheltered workshops) у країнах Європи почали розвиватися у 1960-х роках як відповідь на потребу підтримки людей з інвалідністю, які не могли знайти роботу на відкритому ринку праці [15, с. 15]. За даними Європейської асоціації надавачів послуг для осіб з інвалідністю (EASPD) сьогодні кількість таких майстерень та осіб, що в них працюють, залишається значною, а в деяких країнах навіть зростає [15, с. 41], що свідчить про збереження актуальності цієї моделі. Щоправда, погляди щодо відповідності такої форми зайнятості міжнародним стандартам у сфері прав осіб з інвалідністю є неоднозначними. З одного боку, захищені майстерні розглядають як важливий інструмент підтримки людей з інвалідністю, які через значні бар'єри не можуть працевлаштуватися на відкритому ринку [14; 28; 29]. З іншого боку, у літературі дедалі частіше підкреслюється, що така форма зайнятості може суперечити основним принципам КПОІ, які вимагають рівноправної, вільно обраної та інклюзивної зайнятості [15; 27].

Нагадаємо, що стаття 27 КПОІ проголошує право осіб з інвалідністю на працю нарівні з іншими, що включає право на отримання можливості заробляти собі на життя працею, яку особа з інвалідністю вільно вибрала чи на яку вона вільно погодилась, в умовах, коли ринок праці та виробниче середовище є відкритими, інклюзивними та доступними для осіб з інвалідністю. Водночас ці норми не визначають, які саме моделі працевлаштування є допустимими або несумісними з КПОІ [5]. Документом, який зорієнтовує у цьому, є Загальні зауваги № 8 до статті 27 КПОІ, де захищене працевлаштування (sheltered employment) критикується та трактується як прояв сегрегації, що ґрунтується на застарілих медичних і благодійних уявленнях про інвалідність (ableism). Ба більше, цей документ рекомендує державам розробити плани дій щодо поступового згорання таких моделей та переходу до підтриманого працевлаштування (supported employment) на відкритому ринку [17].

Попри високий авторитет цих рекомендацій, чимало прихильників захищеного працевлаштування наголошують, що трактування Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю поняття «захищена майстерня» є надто широким і неконкретним. Такий підхід, на їхню думку, не враховує різноманіття практик, успішних прикладів інтеграції та інноваційних моделей соціальної економіки, які фактично не мають сегрегованого характеру, однак є захищеним сектором. Тому, як вони стверджують, передчасні заклики до повного згорання цієї моделі можуть позбавити частину осіб з інвалідністю реальної можливості отримувати підтримку та доступ до праці [15, с. 9].

На рівні Європейського Союзу, який рішенням Ради від 26 листопада 2009 року [19] приєднався до КПОІ,

а з січня 2011 року визнає її положення обов'язковими, зокрема й статтю 27 щодо права на працю та зайнятості [25], підхід до захищеного працевлаштування є менш категоричним. ЄС, попри орієнтацію на стандарти КПОІ, не наполягає на повному та негайному згоранні моделей захищеного працевлаштування.

Рівність у сфері зайнятості тут забезпечується Директивою 2000/78/ЄС про встановлення загальних правил рівного ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності [20], яка закріплює рамки для заборони дискримінації, зокрема за ознакою інвалідності, у сфері праці та зайнятості. Важливе значення мають також Хартия основоположних прав ЄС [16], що гарантує право на працю, та Принцип 17 Європейської опори соціальних прав, відповідно до якого особи з інвалідністю мають право на підтримку доходу, що забезпечує життя з гідністю, на послуги, які дають змогу брати участь у ринку праці та суспільному житті, а також на робоче середовище, адаптоване до їхніх потреб [26].

Підхід Європейського Союзу до регулювання зайнятості осіб з інвалідністю є гнучкішим, ніж позиція Комітету ООН, адже існування захищених майстерень визнається елементом системи соціальної підтримки. Крім того, усі держави-члени ЄС є сторонами Європейської соціальної хартії (переглянутої), відповідно до якої допускається використання захищених майстерень як виняткової, допоміжної форми підтримки зайнятості у випадках, коли працевлаштування особи з інвалідністю на відкритому ринку праці є об'єктивно неможливим (стаття 15) [3].

Нездатність належним чином врахувати добрі практики в соціальній економіці часто розглядають як один із найменш переконливих аспектів позиції ООН щодо згорання роботи захищених майстерень [15, с. 31]. Європейський Парламент, визнаючи, що такі майстерні нерідко функціонують як сегреговане середовище, в якому особи з інвалідністю не мають статусу працівника, трудових прав або гарантованої мінімальної заробітної плати, водночас у своїй резолюції від 10 березня 2021 року закликає держави-члени спільно з організаціями осіб з інвалідністю оцінювати ефективність різних моделей захищеної зайнятості, забезпечувати їх відповідність стандартам соціальної захисту, мінімальної заробітної плати та недискримінації та поступово усувати ті елементи, що суперечать статті 27 КПОІ. У цій резолюції також наголошується на необхідності розвитку інклюзивних моделей зайнятості, потребі гарантувати права працівників у захищених майстернях та створенні умов для поступового переходу до відкритого ринку праці [24; 25].

Попри орієнтацію на норми КПОІ, на рівні ЄС чіткого визначення поняття «захищена майстерня» немає, відсутня єдина концепція майбутнього цього сектору, а також механізми збору стандартизованих даних. Це ускладнює аналіз ефективності різних моделей та формування європейської політики, яка одночасно відповідала б правам людини і враховувала практичні потреби осіб, котрі потребують високого рівня соціальної підтримки. Частково така ситуація зумовлена делікатністю питання й істотними відмінностями у національних підходах держав-членів ЄС.

Хоча проблематика захищеної зайнятості була предметом обговорення в Європейському Парламенті ще у 2020 році [23], нова Стратегія ЄС щодо прав осіб з інвалідністю (далі – Стратегія) не містить визначення відповідних термінів. Натомість вона використовує поняття «захищене працевлаштування» та констатує, що значна кількість осіб із тяжкими формами інвалідності не працюють на відкритому ринку праці, а натомість у закладах, які надають так зване захищене працевлаштування. Щоправда, не всі вони забезпечують належні умови праці або трудові права для осіб з інвалідністю, а також шляхи переходу до відкритого ринку праці [30]. Однією з провідних ініціатив Стратегії визначено вивчення якості робочих

місць у сфері захищеного працевлаштування. Це питання включено до пакета заходів, спрямованих на покращення результатів працевлаштування осіб з інвалідністю, який був ініційований у 2022 році у співпраці з Європейською мережею державних служб зайнятості (PES Network) [30].

В межах реалізації Стратегії Європейська Комісія зобов'язалась у 2023-2024 роках надати державам-членам низку інструментів підтримки, напрацьованих за результатами дослідження рівня та якості працевлаштування через альтернативні моделі праці [15, с. 35]. У підсумку, у 2025 році було опубліковано Звіт дослідження альтернативних моделей зайнятості для осіб з інвалідністю: організація, умови праці та шляхи виходу на відкритий ринок праці в інклюзивних підприємствах та захищених майстернях [22]. У цьому документі наголошується на потребі формування ефективних і реалістичних шляхів переходу від захищеного працевлаштування до несегрегованих форм праці, одночасно підвищуючи спроможність відкритого ринку праці інтегрувати осіб з інвалідністю. Рівно ж як і гарантувати можливість повернення до захищених умов у разі, якщо конкурентна зайнятість виявляється нестабільною, щоб уникнути соціальних ризиків та втрати доходу. Загальний же висновок дослідження полягає в тому, що хоча захищена зайнятість історично відігравала важливу роль, майбутня інклюзивна політика ЄС має опиратися на широке впровадження підтримуваної зайнятості, модернізацію систем соціального забезпечення, подолання упереджень і забезпечення повної рівності трудових прав.

Таким чином, формування загальноєвропейських механізмів інклюзивного працевлаштування, зокрема стандартизованого збору даних та чітких дефініцій моделей зайнятості, залишається процесом, що триває. Попри те, що КПОІ вимагає термінового демонтажу захищених майстерень як форми сегрегованої зайнятості, на рівні ЄС визнають, що ці структури не зникнуть у короткостроковій перспективі. Відтак Європейська Комісія робить акцент на покращенні умов праці в таких закладах і забезпеченні працівникам справедливої компенсації, розглядаючи їх як тимчасовий, але поки що необхідний елемент системи підтримки.

У контексті європейської інтеграції Україна також повинна враховувати ці підходи та тенденції. Європейська Комісія вже поставила питання щодо стану наближення українського законодавства у сфері інклюзивного працевлаштування до стандартів ЄС [18; 31], і тут маємо про що звітувати. Ухвалення Закону України № 4219-IX [4] стало першим комплексним кроком до формування сучасної моделі зайнятості осіб з інвалідністю, що базується на принципах доступності, підтримки, гідної праці та розвитку соціальних послуг.

У межах нової системи в Україні запроваджуються два типи підприємств, кожне з яких має власну соціальну функцію. Зокрема, у контексті підтриманого працевлаштування закріплено можливість отримати статус підприємства трудової інтеграції, де люди з інвалідністю працюють у звичайних умовах, отримуючи соціальний супровід, послуги соціальної підтримки та адаптацію робочого місця. Тут до роботи має бути залучено щонайменше 50% працівників із числа осіб з інвалідністю, з яких не менше 20% мають I або II групу інвалідності. У контексті сприяння працевлаштуванню осіб із складними формами інвалідності пропонується створювати підприємства захищеного працевлаштування, де більшість працівників це особи з I або II групою інвалідності, яким необхідні соціальні послуги підтримки, чи персонального асистента, реабілітаційні заходи та індивідуальне розумне пристосування. Такі підприємства фактично стають «містком» між системою соціальних послуг і відкритим ринком праці.

Ці інституції покликані замінити багаторічну хибну практику, що існувала в Україні під виглядом «оренди трудових книжок». Йдеться про те, що упродовж тривалого

часу сотні підприємств, які були засновані громадськими організаціями осіб з інвалідністю, формально «працевлаштовували» людей з інвалідністю виключно з метою отримання податкових пільг, не створюючи реальних робочих місць. Осіб оформлювали «на папері», виробничий процес імітувався, а самі працівники отримували винагороду нижчу за мінімальну заробітну плату. Згідно з даними Бюро економічної безпеки, лише у 2022-2023 роках такі схеми дозволили незаконно отримати 245 млн грн відшкодування ПДВ [1]. Водночас ті підприємства, де люди з інвалідністю справді працювали, фактично залишалися без належної підтримки з боку держави.

Саме тому Закон України № 4219-IX, який набуде чинності 1 січня 2026 року, закладає нову модель зайнятості, що охоплює не лише правові засади захищеного працевлаштування, а й сучасні механізми підтримки роботодавців, які реально створюють робочі місця та забезпечують гідні умови праці. Вперше визначено, що підприємства захищеного працевлаштування можуть створювати будь-які юридичні чи фізичні особи, а не виключно громадські організації. Однією із умов їхньої діяльності визначено соціальну спрямованість та некомерційний характер діяльності, тобто акцент зроблено не на прибутковості, а на зайнятості та розвитку. Важливо, що в нову модель працевлаштування інтегровано систему соціальних послуг. Йдеться про соціальний супровід, підтримку на робочому місці, послугу персонального асистента працівника, навчання роботодавців та трудового колективу. Саме такі інструменти, згідно з міжнародною практикою, забезпечують можливість реального переходу людей з інвалідністю на відкритий ринок праці. Без них будь-яка модель захищеної зайнятості ризикує перетворитися на кінцевий, а не перехідний етап трудової інтеграції.

Варто наголосити, що відповідно до стандартів КПОІ соціальні послуги закріплені елементом обсягу зобов'язань держави, які повинні бути дотримані для забезпечення гідного рівня життя осіб з інвалідністю. Вони визнані гарантією права на самостійний спосіб життя та індивідуальну мобільність цієї соціальної групи осіб, їх повноцінне включення у життя місцевої спільноти [2, с. 429]. У цьому простежується зв'язок між соціальними послугами як елементом системи соціального захисту осіб з інвалідністю та реалізацією ними права на працю. Тому впровадження організаційних форм захищеного працевлаштування має супроводжуватися паралельним переглядом державних нормативів соціальних послуг, що забезпечуватимуть їхню реальну ефективність.

На сьогоднішній у науковій літературі обгрунтовано звертають увагу на недосконалість чинного законодавства, яке визначає зміст, обсяг, показники якості, умови та порядок надання соціальних послуг, визначених Законом України «Про соціальні послуги» [12, с. 181–182, 185]. Дослідники наголошують, що система державних соціальних стандартів потребує реформування у напрямі впровадження індивідуальної оцінки потреб та показників якості соціальних послуг, орієнтованих на конкретну особу [13, с. 139–140]. У цьому контексті потребують ретельного аналізу і соціальних послуг, окреслені як складові механізми захищеного працевлаштування.

Набуття статусу підприємства захищеного працевлаштування відкриває для роботодавців реальні інструменти підтримки. Йдеться про пільги зі сплати податків і зборів, можливість отримання фінансової допомоги, дотацій чи пільгових позик. Водночас зміст цих преференцій наразі залишається невизначеним, оскільки відповідні правові акти ще не ухвалено. Саме тому важливо, щоб Кабінет Міністрів України невідкладно розробив чіткі та узгоджені правові норми, які забезпечать практичну реалізацію новачків та створять дієві стимули як для роботодавців, так і для працівників, як того вимагає Закон України № 4219-IX.

До цих викликів додається ще паралельне реформування господарського законодавства. Збіг у часі цих двох масштабних реформ створює правові та організаційні ризики, адже нормативні акти, що визначатимуть статус підприємств трудової інтеграції та захищеного працевлаштування, доведеться ухвалювати в умовах трансформації організаційно-правових форм юридичних осіб. У такій ситуації важливо забезпечити узгодженість нових положень із нормами цивільного, трудового та податкового законодавства. Саме від чіткості назв, статусів і правил функціонування таких підприємств залежатиме ефективність реформи працевлаштування осіб з інвалідністю.

До питань, відповіді на які треба шукати вже сьогодні, належать також питання підтвердження статусу відповідних підприємств та вимог щодо звітності за результатами їхньої діяльності. У частині підтвердження статусу необхідно визначити уповноважений орган ведення обліку або ж створити окремий Реєстр підприємств захищеного працевлаштування. Що ж до звітності про результати роботи, то тут треба розробити відповідний підзаконний акт. Лише за умови підсилення законодавчих норм підзаконними механізмами їхньої реалізації модель захищеного працевлаштування стане дієвим інструментом трудової інтеграції осіб з інвалідністю, а не перетвориться на чергове джерело колізій і правової невизначеності.

Висновки. Захищене працевлаштування, що охоплює як традиційні майстерні, так і сучасні підприємства соціальної та трудової інтеграції, має низку важливих пере-

ваг для людей з інвалідністю, які потребують значної підтримки й не можуть одразу працювати в умовах відкритого ринку праці. Такі моделі створюють безпечний, передбачуваний простір, де люди можуть розвивати свої навички, отримувати соціальний супровід, відновлювати впевненість та поступово переходити до більш конкурентного середовища. Для багатьох це можливість залишатися активними, відчувати власну цінність і уникати соціальної ізоляції. А для тих, кому робота в звичайних умовах може бути надто складною або навіть небезпечною, захищене працевлаштування часто залишається найбільш реалістичним рішенням.

В Україні реформа інклюзивної зайнятості лише набирає обертів, але вже зараз зрозуміло, що перед державою стоїть стратегічний вибір. Чи варто рухатися шляхом, який пропонує Комітет ООН, і повністю відмовлятися від захищених майстерень як форми сегрегованої зайнятості? Чи, навпаки, орієнтуватися на європейський підхід, де такі моделі не заперечуються, а розглядаються як тимчасова, але важлива ланка між соціальними послугами та відкритим ринком праці?

Поки що Україна орієнтується на європейський підхід, де захищене працевлаштування розглядається як можливість підтримати людей з інвалідністю, допомогти їм працювати у безпечних умовах і поступово переходити до відкритого ринку праці. Саме такий напрям зараз є найбільш реалістичним для впровадження і відповідає як українським умовам, так і європейським рекомендаціям.

ЛІТЕРАТУРА

1. БЕБ викрило схему використання людей з інвалідністю для ухилення від сплати податків. 23 травня 2023 року. URL: <https://esbu.gov.ua/news/beb-vykrylo-skhemu-vykorystannia-liudei-z-invalidnistiu-dlia-ukhyleniia-vid-splaty-podatviv> (дата звернення: 27.11.2025).
2. Гаврилюк Ю. М. Міжнародні стандарти надання соціальних послуг. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 5, ч. 1. С. 426-432.
3. Європейська соціальна хартія (переглянута). Страсбург, 03.05.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 27.11.2025).
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав осіб з інвалідністю на працю» від 15.01.2025 № 4219-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4219-IX#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
5. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю від 13.12.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 27.11.2025).
6. Конвенція МОП № 159 про професійну реабілітацію та зайнятість осіб з інвалідністю від 20.06.1983. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_065#Text (дата звернення: 27.11.2025).
7. Пилипенко П. Д., Бурак В. Я., Рим О. М. Стандарти соціального захисту осіб з інвалідністю: новели законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 222-225.
8. Рекомендація МОП № 168 щодо професійної реабілітації та працевлаштування осіб з інвалідністю від 20.06.1983. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_091#top (дата звернення: 27.11.2025).
9. Рим О.М. Працевлаштування осіб з інвалідністю: відкладені старі та нові виклики. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матеріали VII Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 08 грудня 2023 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 334-336.
10. Рим О.М. Право на працю осіб з інвалідністю: нові інструменти реалізації. *Новітня парадигма трудового права та права соціального забезпечення*: наукові горизонти: тези доп. та наук. повідомл. учасників XV Всеукр. наук.-практ. конф., присвячена пам'яті чл.-кор. НАПрН України, засл. діяча науки і техніки України, д-ра юрид. наук, проф. О. М. Ярошенка (м. Харків, 10 жовт. 2025 р.) / уклад. О. Г. Середа, О. В. Соловйов; за ред. О. Г. Середи. Харків, 2025. С. 109-113.
11. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 366-р від 14.04.2021 Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
12. Синчук С. М. Про сутність послуги соціального супроводу відповідно до законодавства України. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2020. Вип. 70. С. 181-188. URL: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2020.70.181> (дата звернення: 27.11.2025).
13. Синчук С. М. Щодо проблеми законодавчого визначення державних соціальних нормативів соціальних послуг в Україні. *Wrocławsko-Lwowskie zeszyty prawnicze*. Wrocław Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2020. № 11. S. 129-143.
14. Access to Work Europe. Submission to the future General Comment on Art. 27 UNCRPD. 2022. URL: http://www.accesstowork.eu/media/file/273_General_Comment_Submission_AccessToWork_Europe.pdf (дата звернення: 27.11.2025).
15. Bezzina L. et al. Fostering Employment through Sheltered Workshops: Reality, Trends and Next Steps. Brussels: EASPD, 2022. 151 p.
16. Charter of Fundamental Rights of the European Union. 2012/C 326/02. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012P/TXT> (дата звернення: 27.11.2025).
17. Committee on the Rights of Persons with Disabilities. General comment No. 8 (2022) on the right of persons with disabilities to work and employment. URL: <https://docs.un.org/en/CRPD/C/GC/8> (дата звернення: 27.11.2025).
18. Communication from the Commission: Ukraine 2025 Report. SWD(2025) 759 final. Brussels, 4.11.2025. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/17115494-8122-4d10-8a06-2cf275eecd7_en (дата звернення: 27.11.2025).
19. Council Decision of 26 November 2009 concerning the conclusion, by the European Community, of the UNCRPD. URL: [https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2010/48\(1\)/oj/eng](https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2010/48(1)/oj/eng) (дата звернення: 27.11.2025).
20. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/78/oj/eng> (дата звернення: 27.11.2025).
21. Council Recommendation of 24 July 1986 on the employment of disabled people in the Community. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31986H0379> (дата звернення: 27.11.2025).

22. European Commission: Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Empirica, and Sozialhelden e.v., Study on alternative employment models for persons with disabilities – Set-up, working conditions and pathways to the open labour market in inclusive enterprises and sheltered workshops – Final report, Publications Office of the European Union, 2025, URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2767/5824702> (дата звернення: 27.11.2025).
23. European Parliament. Parliamentary questions. 2020. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2020-004786_EN.html (дата звернення: 27.11.2025).
24. European Parliament. Resolution of 10 March 2021 on the implementation of Directive 2000/78/EC in light of the UNCRPD (2020/2086(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0075_EN.html (дата звернення: 27.11.2025).
25. European Parliament. Report on the implementation of Council Directive 2000/78/EC establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation in light of the UNCRPD. 2021. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0014_EN.html (дата звернення: 27.11.2025).
26. European Pillar of Social Rights. 2017. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2017-11/social-summit-european-pillar-social-rights-booklet_en.pdf (дата звернення: 27.11.2025).
27. Inclusion Europe. Employment of people with intellectual disabilities: Before, during and after COVID-19. 2020. URL: https://www.inclusion-europe.eu/wp-content/uploads/2021/01/Covid-report-design-finalised_accessible.pdf (дата звернення: 27.11.2025).
28. Kregel J., Dean D. H. Sheltered vs. Supported Employment: A Direct Comparison of Long-Term Earnings Outcomes for Individuals with Cognitive Disabilities, 2002, Sociology, Economics. URL: <https://worksupport.com/documents/shelteredchap3.pdf> (дата звернення: 27.11.2025).
29. Mallender J. et al. Reasonable accommodation and Sheltered Workshops for People with Disabilities: Costs and Returns of Investments. European Parliament, 2015. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536295/IPOL_STU\(2015\)536295_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536295/IPOL_STU(2015)536295_EN.pdf) (дата звернення: 27.11.2025).
30. Union of Equality – Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021-2030. Publications Office, 2021. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2767/31633> (дата звернення: 27.11.2025).
31. The European Commission remains focused on ensuring the rights of persons with disabilities in Ukraine. 05.11.2025. URL: <https://fr.org.ua/en/the-european-commission-remains-focused-on-ensuring-the-rights-of-persons-with-disabilities-in-ukraine-throughout-the-next-steps-of-the-european-integration-process/> (дата звернення: 27.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ

FEATURES OF LEGAL REGULATION OF LABOR RELATIONS OF PROFESSIONAL ATHLETES

Шумілов А.В., аспірант кафедри трудового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0007-0037-9195

Ключовим питанням в сфері правового регулювання гарантій діяльності професійних спортсменів є питання правової природи відносин у спорті – відповідно трудових або контрактних. Серед основних особливостей правовідносин у професійному спорті – їх суб'єктний склад. Він зумовлений самою специфікою, характерною для професійного спорту. В той же час, у сфері професійного спорту головним суб'єктом правовідносин є спортсмен-професіонал, який в рамках своєї діяльності перебуває у правовідносинах зі спортивними клубами як юридичними особами приватного права. Відповідно, це викликає і складність правового регулювання трудових правовідносин професійних спортсменів. З одного боку, спортсмен-професіонал може регулювати свої відносини із суб'єктами фізичної культури і спорту на основі норм трудового права. В той же час, з іншого боку, не існує жодних юридичних перешкод для цивільно-правового врегулювання таких відносин. У цьому контексті необхідним є надання спортсмену-професіоналу свободи вибору норм зазначених галузей права для врегулювання відносин, що виникають між ним та суб'єктом професійного спорту.

Як видно з практики вітчизняного професійного спорту, з метою врегулювання трудових правовідносин між спортсменами та суб'єктами сфери фізичної культури укладається саме трудовий контракт, який не є «традиційним» трудовим договором зі стандартними умовами, а являє собою документ, в якому сторони мають право самостійно погодити строк його дії, права, обов'язки та відповідальність сторін (у тому числі матеріальну), положення щодо матеріального забезпечення та організації праці працівника, соціальний пакет, штрафні санкції за порушення умов контракту, умови розірвання контракту (в тому числі й дострокового). Спортивний контракт являє собою особливу угоду, яка за своєю суттю виходить за рамки трудових і переплітається з цивільно-правовими угодами.

Акцентовано увагу, що в Україні відсутня чітка законодавчо закріплена регламентація прав професійного спортсмена, та на базі розгляду зарубіжного досвіду запропоновано вектори подальшого розвитку механізмів правового регулювання трудових правовідносин в професійному спорті.

Ключові слова: професійний спорт, професійний спортсмен, трудові відносини, трудовий договір, контракт, правовідносини професійних спортсменів.

The key issue in the field of legal regulation of guarantees for the activities of professional athletes is the issue of the legal nature of relations in sports – respectively, labor or contractual. Among the main features of legal relations in professional sports is their subject composition. It is due to the very specifics characteristic of professional sports. At the same time, in the field of professional sports, the main subject of legal relations is a professional athlete, who, within the framework of his activities, is in legal relations with sports clubs as legal entities of private law. Accordingly, this also causes the complexity of the legal regulation of labor relations of professional athletes. On the one hand, a professional athlete can regulate his relations with subjects of physical culture and sports on the basis of labor law norms. At the same time, on the other hand, there are no legal obstacles to the civil-law regulation of such relations. In this context, it is necessary to provide a professional athlete with the freedom to choose the norms of the specified branches of law to regulate the relations that arise between him and the subject of professional sports.

As can be seen from the practice of domestic professional sports, in order to regulate labor relations between athletes and subjects of the sphere of physical culture, an employment contract is concluded, which is not a «traditional» employment contract with standard terms, it is a document in which the parties have the right to independently agree on its term of validity, rights, obligations and responsibilities of the parties (including material ones), provisions regarding the material support and organization of the employee's work, social package, penalties for violation of contract terms, conditions for contract termination (including early termination). A sports contract is a special agreement that, by its nature, goes beyond labor agreements and is intertwined with civil law agreements.

It is emphasized that in Ukraine there is no clear legislative regulation of the rights of a professional athlete, and based on the consideration of foreign experience, vectors for further development of mechanisms for legal regulation of labor relations in professional sports are proposed.

Key words: professional sports, professional athlete, labor relations, employment contract, contract, legal relations of professional athletes.

Постановка проблеми. Суспільство як соціальне явище за своєю суттю не може перебувати в статичному стані, воно постійно розвивається, перетворюється, удосконалюється, з'являються нові й зникають суспільні відносини, що жили себе. Відносини, що існують між професійним спортсменом та спортивним клубом, є відносно новим явищем для України. У 1990-х роках в результаті поспішних демократичних перетворень, переходу до ринкової економіки, набуття суб'єктами господарювання самостійності, розширення сфери дії принципу диспозитивності суспільство відразу відчувало потребу докорінних змін правового регулювання суспільних відносин у всіх сферах життя та діяльності, а також забезпечення правового регулювання новостворених соціальних відносин. Відносини, які вже існують і тільки виникають у сфері професійного спорту, зокрема пов'язані з працею професійних спортсменів, не були винятком. Проте досі

не визначено єдиних принципів правового регулювання праці професійних спортсменів. Тим часом у цих принципах проявляється єдність та диференціація правового регулювання суспільно-трудових відносин.

Питання правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів з кожним днем набувають все більшої актуальності не тільки в рамках удосконалення правового регулювання, а й у активізації наукових досліджень, присвячених цій проблематиці. Недостатньо повне вивчення сфери правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів залишає відкритими питання про сутність професійного спорту і, відповідно, діяльності професійних спортсменів, галузевої належності правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів, певною сутністю професійного спорту та історично склалося його розподілу на індивідуальні та командні види, та командних видах професійного

спорту, переходу професійних спортсменів у командних видах спорту з одного спортивного клубу до іншого, тощо [1, с. 72].

Україна тісно інтегрована у світ професійного спорту, й українські спортсмени демонструють високі досягнення як на внутрішніх спортивних змаганнях, так і на міжнародній спортивній арені. В той же час, в Україні відсутні чіткі законодавчі механізми визначення правового статусу професійних спортсменів як спеціальних суб'єктів трудових правовідносин. Відповідно, відсутні також ефективні юридичні механізми регулювання трудових правовідносин професійних спортсменів. Вітчизняне законодавство у сфері регулювання правовідносин у спорті не відповідає сучасним реаліям професійного спорту. Слід зазначити, що в Законі України «Про фізичну культуру і спорт» мова йде тільки про загальні основи діяльності у сфері фізичної культури і спорту, регулювання суспільних відносин у створенні умов для розвитку фізичної культури і спорту. Також Закон не пропонує чіткого визначення поняття «контракт з професійним спортсменом» [2]. Протягом років незалежності України законотворці вносили зміни до закону 25 разів, але по факту він не має фундаментальних змін з 1993-го року. Така ситуація призводить до виникнення та укорінення квазі-правових форм трудових правовідносин професійних спортсменів, що часто завдає шкоди як правам та інтересам спортсменів, так і можливостям спортивних клубів та інших суб'єктів професійного спорту повною мірою реалізувати свій потенціал.

Наявні протиріччя у пізнанні професійного спорту як об'єкта дослідження дозволили конкретизувати проблему у вигляді питань: «Який статус має мати професійний спортсмен?», «Яким законодавством мають регулюватися відносини між професійним спортсменом і спортивним клубом?», «Чи потрібен спеціальний закон про професійний спорт?». Вирішення зазначених питань забезпечить удосконалення правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів, що також визначає актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Хоча в Україні в цілому є сформоване законодавство, націлене на регулювання діяльності у галузі фізичної культури й спорту, тим не менш спостерігаються очевидні недоліки в правовому регулюванні саме професійного спорту, зокрема й стосовно праці професійних спортсменів. Слід зазначити, що у Законі є наявною лише одна стаття що стосується саме професійного спорту. В той же час, ці питання знайшли відображення в працях науковців. Проблеми правового регулювання сфери професійного спорту, у тому числі й ті, що стосуються законодавчого «ландшафту» трудової діяльності професійних спортсменів, досліджуються в працях І. Наставного, А. Полянського, Н. Уварової, А. Апарова, О. Камі, Г. Гніздовської, Ю. Гречко, Н. Зозулі, М. Писаревої, Т. Кобзєвої, І. Куліш, М. Линця, О. Чорноус, З. Дубінської, М. Костенко, І. Процик, А. Куц, О. Кушнір, М. Ткалича та інших. Водночас на сьогодні не можна констатувати наявності єдності думок науковців щодо бачення питань регулювання праці спортсменів-професіоналів. Зокрема, думки розходяться у професійному спорті врегульовуватися на підставі норм трудового права або цивільного права.

Хоча останнім часом українські вчені-правознавці намагаються осмислити масштаб та причини правових прогалин у сфері професійного спорту, питання регулювання трудових правовідносин професійних спортсменів, все ще залишається гострою необхідністю концептуального юридичного переосмислення спортивних правовідносин. І, звісно, формування такої системи правового регулювання, яка б забезпечила можливість підвищення ефективності їх функціонування на базі «бенчмаркінгу» української юридичної практики і міжнародного досвіду [8, с. 157]. А. В. Коструба досліджує перспективи нормативної регламентації спортивного кодексу України, намагаючись обґрунтувати необхідність кодифікації спортив-

ного законодавства України. Зокрема, дослідник слушно зазначає необхідність створення Спортивного кодексу України [4, с. 11]. Між тим, правова сутність відносин професійних спортсменів з організаціями професійного спорту й використання адекватного методу правового регулювання відповідних відносин відображається й у визначенні їх галузевого правового статусу за законодавством України [6, с. 157].

І. Наставний зазначає, що подвійна природа правового статусу професійного спортсмена є однією з особливостей правового поля професійного спорту в Україні. З одного боку, спортсмен-професіонал може регулювати свої відносини із суб'єктами фізичної культури і спорту на основі норм трудового права. В той же час, з іншого боку, не існує жодних юридичних перешкод для цивільно-правового врегулювання таких відносин. У цьому контексті І. Наставний особливо підкреслює необхідність надання спортсмену-професіоналу свободи вибору норм зазначених галузей права для врегулювання відносин, що виникають між ним та суб'єктом професійного спорту [5, с. 27]. Слід також враховувати, що в науковому та практично-правовому дискурсі не сформовано конкретної думки та не розроблено чітких механізмів регулювання трудових правовідносин професійних спортсменів, тим більше з системною інтеграцією міжнародного досвіду в цій сфері.

Метою статті є формування теоретичної та прикладної основи для вирішення проблем спеціального правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів.

Виклад основного матеріалу. Недостатньо повне вивчення сфери правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів залишає відкритими питання щодо сутності професійного спорту та, відповідно, діяльності професійних спортсменів, галузевої належності правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів. Як видно з практики вітчизняного професійного спорту, з метою врегулювання трудових правовідносин між спортсменами та суб'єктами сфери фізичної культури укладається саме трудовий контракт, який не є «традиційним» трудовим договором зі стандартними умовами, а являє собою документ, в якому сторони мають право самостійно погодити строк його дії, права, обов'язки та відповідальність сторін (у тому числі матеріальну), положення щодо матеріального забезпечення та організації праці працівника, соціальний пакет, штрафні санкції за порушення умов контракту, умови розірвання контракту (в тому числі й дострокового). Водночас, серед науковців існує думка, що контракт із професійним спортсменом містить в собі всі ознаки цивільно-правового договору, тому його регулювання має здійснюватися нормами не трудового, а цивільного законодавства [3, с. 130].

Хоча в контракті мали б бути наявні умови обох сторін, зазвичай, спортивні організації у своїх регламентах в імперативному порядку вказують, що контракти з професійними спортсменами можуть укладатися лише за типовою формою, яка затверджена такою спортивною організацією. Істотні умови контракту з професійним спортсменом, як правило, передбачають такі як:

- 1) строк дії контракту;
- 2) умови стосовно тренувань спортсмена та його підготовки до змагань;
- 3) участь у змаганнях та очікуваний від цього результат;
- 4) права та обов'язки сторін;
- 5) умови оплати праці та соціальний пакет;
- 6) специфічні вимоги до способу життя спортсмена;
- 7) дострокове розірвання контракту з ініціативи спортсмена та спортивної організації;
- 8) відповідальність за порушення умов контракту та умови/механізм вирішення спорів [10, с. 204].

При цьому актуальна прецедентна судова практика зводиться до вирішення класичних трудових спорів про стягнення заробітної плати, порушення порядку розірвання контракту та подекуди – до вирішення питань про

вийзд неповнолітніх спортсменів за кордон без дозволу другого з батьків тощо. Через правову невизначеність, на практиці виникають суперечності у визначенні норм права, при розгляді справ судами першої інстанції, що негативно впливає на реалізацію можливостей спортсменів захистити свої права. Зокрема, згідно рішення Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 01.03.2019 року у справі № 344/16851/17 суд відмовив у задоволенні позову про стягнення заробітної плати та розірвання контракту, оскільки прийшов до висновку, що укладений між сторонами – спортсменкою та волейбольним клубом – контракт не може розглядатись в якості трудового договору, і що між спортсменкою і клубом не виникло трудових правовідносин як між роботодавцем та працівником [7].

У постанові від 08.04.2020 р. у справі № 524/8300/18-ц Верховний Суд виходив з того, що між футболістом та ГО «ФК «Гірник-Спорт» було укладено трудовий контракт і застосовував до спірних правовідносин щодо припинення контракту саме норми законодавства про працю, що не дозволило спортсмену отримати оговорені в цивільно-правовій угоді суми бонусів [11]. Такі факти є очевидним наслідком квазі-правових відносин у професійному спорті. Крім того, спостерігається зростання кількості та значення правових конфліктів у сфері спорту: таких, що стосуються комерційних питань, працевлаштування спортсменів, розмежування компетенції спортивних організацій та дисциплінарних санкцій, застосованих до спортсменів і спортивних організацій.

Масив прецедентної практики у сфері правовідносин «промоутер – спортсмен» майже відсутній; він є недостатнім для формування наукових та прикладних висновків і пропозицій. В той же час, як було зазначено вище, практичне втілення регулювання трудових правовідносин професійних спортсменів носить квазі-правовий характер. Очевидною є наявність прогалин та колізій у законодавстві. Наразі державою не створено відповідних належних умов для професійної діяльності та захисту конституційних прав спортсменів. Тому надзвичайно актуальним залишається дослідження як українського, так і зарубіжного законодавства на предмет правового статусу професійного спортсмена, прав та обов'язків цієї категорії громадян. Представляється доцільною адаптація успішного зарубіжного досвіду до правових і соціальних особливостей України в сфері професійного спорту [19, с. 12].

Так, українські науковці особливо наголошують на такій необхідності. Зокрема, О. Туряниця обґрунтовано доводить доцільність упровадження в Україні моделі професійного спорту «європейського зразка». При цьому він доцільно вважає, що з метою побудови ефективної системи конституційно-правового регулювання даної сфери суспільних відносин варто раціонально використовувати і адаптувати до реалій українського законодавства також і фундаментальні основи американської моделі професійного спорту [9, с. 135].

Специфічним аспектом спортивних контрактів є порядок вирішення спорів. В міжнародній практиці регулювання спортивних відносин перевага віддається позасудовому способу вирішення спортивних спорів, тобто передбачається, що будь-які суперечки між спортсменами та клубами розглядаються спеціальними спортивними інстанціями (спортивний арбітраж) [13, с. 243]. Це дає можливість застосування альтернативного вирішення спорів (ADR) – правової моделі, яка вже на протязі десятиліть добре зарекомендувала себе в зарубіжній правовій практиці в різних її сферах, в тому числі і в спортивній.

Деякі зарубіжні експерти цілком слушно порушують питання ролі професійного спортсмена як свого роду об'єкта маркетингу. Особлива роль спортсмена у маркетингу полягає в тому, що він безпосередньо бере участь у виробництві «спортивного продукту» [18, с. 30]. Прагнення до формування персонального бренду стає додатковим мотивом для самовдосконалення, й у результаті позитивно позначається на підвищенні видовищності

спорту загалом. Разом з тим, як і в будь-якій новій сфері спортивної індустрії є багато поки що не вирішених до кінця проблем, зокрема, юридичних і маркетингових, що стосуються реалізації прав спортсменів. А це означає, що для діяльності спортивних юристів та маркетологів є безліч нових можливостей.

Бренд-менеджери спортсменів, а також спортивні агенти відіграють важливу роль у визначенні сильних і слабких сторін бренду свого спортсмена, а також у формуванні та управлінні іміджем бренду спортсмена. Крім того, спортивний маркетинг стає інструментом залучення аудиторії до менш популярних видів спорту [17, с. 114]. Навіть з огляду на це, розгляд регулювання трудових відносин професійних спортсменів суто в ландшафті трудового законодавства є вочевидь помилковим вектором.

На наш погляд, особливо доцільно звернутись до досвіду США. Професійний спорт США розвивається на потужній правовій основі. Мабуть, в жодній іншій країні світу не приймалося стільки правових актів, пов'язаних із професійним спортом. У США професійний спорт розвивається за юридичними нормами, властивими прецедентному праву. Як показує історія американського професійного спорту, юридичні норми його розвитку народжувалися спортивним життям як таким і виливалися спочатку в різні судові позови, а потім, після рішення суду, ставали прецедентами, які застосовуються надалі для вирішення аналогічних суперечок.

Стандартний контракт – це основний документ у професійному спорті, що регулює взаємини власника команди та спортсмена, визначає їх права та обов'язки. Він складає основу другого та третього елементів системи резервування – утримання гравця у команді та контролю над ним. За основними параметрами стандартні контракти у лігах мало різняться. Контракт підтверджує згоду гравця бути найнятим командою на вказаний термін із названою заробітною платою. У ньому йдеться, що гравець згоден надавати послуги та брати участь у всіх іграх чемпіонату ліги, турнірах команд-зірок, міжнародних зустрічах, показових іграх, у своїй найкращій формі [14, с. 27]. При цьому серед чинників, найбільшою мірою визначальних для суми договору професіоналів, наявні наступні: вид спорту; можливості спортивного клубу щодо фінансів та конкурентоспроможності; вік, кваліфікація, досвід та стаж, обдарованість та перспективність спортсмена; підсумки виступу команди (спортсмена) у минулому сезоні; ігрове амплуа, імідж спортсмена у засобах масової інформації; взаємини спортсмена з власником та тренером.

Рівень заробітної плати ґрунтується на моделі трудових відносин, що існує на ринку спортивної робочої сили. Складовими цієї моделі є попит на спортсменів, який визначається кількістю команд у лізі та кількістю заявлених у них гравців, числом спортсменів, розділених на три категорії («зірки», гравці високого класу, «середняки»), мінімально допустимим рівнем заробітної плати. Її розмір за контрактом неоднаковий у різних лігах, командах однієї ліги та в самих клубах. Диференційований підхід до оплати професійних спортсменів – незаперечний закон спортивного бізнесу.

Крім того, специфічною особливістю професійного спорту слід вважати високий рівень заробітку спортсменів та тренерів у порівнянні з представниками інших професій. Заробіток спортсменів-професіоналів має стійку тенденцію до постійного зростання, що особливо характерно зокрема для футболу і тенісу.

Крім того, слід особливо підкреслити ще один важливий момент: все частіше стає практика включення професійних спортсменів до активів спортивного клубу та врахування таких активів у бухгалтерському обліку. З позицій бухгалтерського обліку (зокрема, використовуючи IAS 38 «Intangible assets» – «Нематеріальні активи») згідно з критеріями, визнання угоди щодо трансферу футболіста з одного клубу до іншого (тобто, по суті самого футболіста) можна вважати операцією з нематеріальним активом. Відповідно до пунктів 11-17 міжнародного стан-

дарту, критеріями визнання нематеріального активу є ідентифікованість, контроль та майбутні економічні вигоди. Оскільки всі три умови успішно дотримуються – футболіста можна визнати нематеріальним активом. Бачиться це таким чином, що клуб набуває таланту, навичок, умінь гравця, що, по суті, і є нематеріальним активом [16, с. 46]. У цьому контексті придбання футболіста як нематеріального активу, по суті, має на увазі комплекс нематеріальних активів, які становлять загальну суму трансферу: оцінюючи майбутню покупку, клуб звертає увагу не лише на талант гравця, а й на його працездатність, відповідність стилю команди, потенційний термін служби (тобто вік), схильність до травм, і, звичайно ж, форму. Таким чином, збереження дискурсу розгляду регулювання трудових відносин професійних спортсменів виключно в полі трудового законодавства вбачається все менш обґрунтованим.

Цікавою є також думка вчених, які вважають, що спортивне право можна поділити на публічне спортивне право та приватне спортивне право. При цьому норми приватного права регулюють спортивні відносини щодо укладення договорів між суб'єктами спортивних відносин, трудових договорів спортсменів, спонсорства, агентування, страхування тощо. Публічне спортивне право складається з таких інститутів, як види спорту, ліцензування у сфері спорту, спортивні заходи, спортивна медицина, освіта у сфері спорту, національні збірні команди, судівство у спорті, спортивні звання, розряди та нагороди та інші. Саме публічне спортивне право вважають підгалуззю адміністративного права, тоді як приватне – підгалуззю цивільного [12, с. 34].

Прихильники іншої точки зору – виділення спортивного права як самостійної галузі права зазначають, що специфіка спортивних правовідносин є достатньою для того, щоб вона могла стати критерієм для такого виділення [15, с. 142]. Такі правовідносини є багаторівневими

та комплексними, адже спортсмен одночасно перебуває у правовідносинах зі спортивними клубами, національними та міжнародними спортивними організаціями та федераціями. Ще однією специфічною рисою є те, що такі правовідносини залежать одночасно від волі учасників (договірний елемент) та від розпоряджень суб'єктів квазі-нормативної діяльності. Що стосується методу правового регулювання як сукупності прийомів та способів впливу на правовідносини, то слід зазначити, що для спортивного права характерним є специфічний, комплексний метод.

Безумовно, виділення спортивного права в окрему галузь права є довготривалим процесом, однак це представляється доцільним напрямком для досліджень та законодавчої діяльності в Україні, на підставі постійного моніторингу зарубіжного досвіду та аналізу відповідної правової практики.

Висновки. Спортивний контракт являє собою особливу угоду, яка за своєю суттю виходить за рамки трудових і переплітається з цивільно-правовими угодами. Останнім часом в цей «ландшафт» включаються також елементи управлінського й бухгалтерського обліку, що також невідворотно вплине на парадигму правового бачення сутності трудових правовідносин у професійному спорті. При цьому необхідність укладання контракту у разі виникнення відносин між спортсменом та клубом очевидна. Адже контракт допомагає утримувати цей вид відносин у правовому полі і при тому уникати квазі-правових відносин.

Тому порівняльний аналіз правового поля професійного спорту, гарантій трудової діяльності професійних спортсменів є важливим напрямом наукових та практичних досліджень, метою яких є покращення потенціалу української правової науки у забезпеченні правових гарантій у сфері професійного спорту у національному масштабі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дубінська З. Специфіка суб'єктів правовідносин у сфері спорту в Україні. *Південноукраїнський Правничий Часопис*. 2019. Вип. 1. С. 69-74.
2. Про фізичну культуру і спорт: Закон України № 3808-XII від 24.12.1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text> (дата звернення: 12.10.2025).
3. Кампі О. Ю. Трудові відносини у професійному спорті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 44. Вип. 1. С. 130-133.
4. Коструба А. В. Спортивний кодекс України: перспективи нормативної регламентації. *Lex Sportiva*. 2021. Вип. 2. С. 10-14.
5. Наставний І. Правовий статус спортсмена-професіонала як основного учасника професійних спортивних відносин. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 9. С. 24-28.
6. Полянський А. О. Правове регулювання трудових відносин професійних спортсменів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2015. 193 с.
7. Рішення Івано-Франківського міського суду від 01.03.2019 р, справа №344/16851/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80390924>.
8. Ткалич М. О. Проблемні аспекти визначення правового статусу спортсменів за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2013. № 1. С. 156-158.
9. Турияница О. О. Конституційно-правове регулювання професійного спорту в Україні: дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». 2022. Ужгород. 195 с.
10. Уварова Н. В. Трудові правовідносини в спорті: Проблемні питання і перспективи їх вирішення. *Дніпровський Науковий Часопис Публічного Управління, Психології, Права*. 2022. Вип. 3. С. 202-205.
11. Ухвала Верховного Суду від 17.03.2020 р, справа № 524/8300/18-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88337876>.
12. Cattaneo A., Parrish R. Sport law in the European Union. Berlin: Wolters Kluwer. 2020. 243 p.
13. Cozzillio M. Sports law: Cases and materials. Carolina Academic Press. 2007. 1312 p.
14. Mitten M. Sports law in the United States. Kluwer Law International. 2017. 234 p.
15. Moorman A. Sport law. New York: Routledge. 2020. 736 p.
16. Puspitasari K., Budisusetyo S., Zakiah Z. An accounting review of athletes in ownership of basketball club assets. *The Indonesian Accounting Review*. 2019. № 9. Iss. 2. P. 169.
17. Sedky D., Kortam W., AbouAish E. The role of sports marketing in attracting audiences towards less popular sports. *Journal of Humanities and Applied Social Sciences*. 2022. Vol. 4. № 2. P. 113-131.
18. Taniyev O., Mayer K., Gordon B. You can monetize it: Exploring athlete marketing practices with industry professionals. *Journal of Applied Sport Management*. 2022. Vol. 14. Issue 2. P. 1-33. URL: https://www.researchgate.net/publication/362961665_You_can_monetize_it_Exploring_athlete_marketing_practices_with_industry_professionals.
19. Yaroshenko O. M. et al. Harmonization of labor rights of athletes in the EU: challenges and prospects in the context of integration of national legislation. *European Politics and Society*. 2024. P. 1-15. URL: <https://doi.org/10.1080/23745118.2024.2441171>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/28>

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

EVOLUTION OF LEGISLATIVE REGULATION IN THE FIELD OF LAND RIGHTS OF PARTICIPANTS IN COMBAT OPERATIONS

Вовк А.О., аспірант

*Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
orcid.org/0009-0004-2637-1392*
Гришак С.В., к.ю.н., доцент,
директор
*Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
orcid.org/0000-0002-6302-1322*

Стаття присвячена комплексному дослідженню еволюції законодавчого регулювання у сфері земельних прав учасників бойових дій в Україні. Визначено історичні, соціально-правові та політичні передумови формування інституту гарантій прав на землю учасників бойових дій та простежено динаміку змін у нормативно-правовій базі від початку 1990-х років до сучасності. Особливу увагу приділено аналізу положень Конституції України, Земельного кодексу України та спеціальних законів, зокрема «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».

Досліджено ключові проблеми сучасного правового регулювання, серед яких: колізії між нормами загального земельного законодавства та спеціальними положеннями щодо соціального захисту; фрагментарність нормативної бази. Особливої уваги приділено проблематиці правового статусу іноземців та апатридів, які брали участь у захисті України, підкреслено необхідність пошуку альтернативних механізмів заохочення, що відповідали б як принципам соціальної справедливості, так і особливому режиму охорони земель сільськогосподарського призначення, як стратегічного національного ресурсу. Проаналізовано останні законодавчі зміни, ухвалені в умовах воєнного стану, зокрема тимчасове обмеження безоплатної передачі земельних ділянок у приватну власність та ініціативи щодо запровадження пільгового механізму оренди земель сільськогосподарського призначення для учасників бойових дій. З'ясовано, що сучасний етап розвитку законодавства характеризується прагненням до пошуку балансу між гарантіями прав на землю для учасників бойових дій, інтересами держави та потребами територіальних громад.

Зроблено висновок про необхідність гармонізації земельного законодавства з іншими галузями права, усунення колізій між нормативно-правовими актами різної юридичної сили та вдосконалення процедурних механізмів реалізації земельних прав учасників бойових дій. Запропоновано розроблення альтернативних форм заохочення іноземців та апатридів, які брали участь у захисті України, що дозволить врахувати особливий правовий режим земель сільськогосподарського призначення.

Ключові слова: гарантії земельних прав, земельні права, земельне законодавство, регулювання земельних правовідносин, соціальний захист, учасники бойових дій.

The article is devoted to a comprehensive study of the evolution of legislative regulation in the field of land rights of combatants in Ukraine. The historical, socio-legal, and political preconditions for the formation of the institution of land rights guarantees for combatants are defined, and the dynamics of changes in the legal framework from the early 1990s to the present are traced. Special attention is paid to the analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine, the Land Code of Ukraine, and special laws, in particular, On Social and Legal Protection of Military Servicemen and Members of Their Families and On the Status of War Veterans and Guarantees of Their Social Protection.

The key problems of modern legal regulation are explored, including collisions between the norms of general land legislation and special provisions on social protection, as well as the fragmentary nature of the regulatory framework. Particular attention is given to the issue of the legal status of foreigners and stateless persons who participated in the defense of Ukraine. The necessity of developing alternative incentive mechanisms is emphasized, which would comply both with the principles of social justice and with the special protection regime of agricultural lands as a strategic national resource. The article analyzes the latest legislative changes adopted under martial law, in particular the temporary restriction on the free transfer of land plots into private ownership and the initiatives to introduce a preferential mechanism of leasing agricultural lands for combatants. It is found that the current stage of legislative development is characterized by the search for a balance between the guarantees of land rights for combatants, the interests of the state, and the needs of local communities.

The conclusion is made on the necessity of harmonizing land legislation with other branches of law, eliminating conflicts between normative legal acts of different legal force, and improving procedural mechanisms for the implementation of combatants' land rights. The development of alternative forms of incentives for foreigners and stateless persons who took part in the defense of Ukraine is proposed, which would make it possible to take into account the special legal regime of agricultural lands.

Key words: guarantees of land rights, land rights, land legislation, regulation of land relations, social protection, combatants.

Постановка проблеми. Правове регулювання земельних прав учасників бойових дій (далі – УБД) є складовою державної політики у сфері соціального захисту ветеранів війни та їхніх сімей. З часу прийняття Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» у 1993 році земельні питання посідали важливе місце серед соціальних гарантій, проте їх нормативне закріплення зазнало значної еволюції. Водночас, із прийняттям Земельного кодексу України 2001 року, розвитком адміністративного та цивільного законодавства, а також у контексті воєнних дій, що тривають від 2014 року та особливо загострилися після повномасштабного вторгнення у 2022 році, актуалізувалася низка колізій та прогалин у механізмах реалізації земельних прав зазначеної категорії осіб.

Суперечності між нормами загального земельного законодавства та спеціальними положеннями законодавства про соціальний захист ветеранів війни ускладнюють правозастосовну практику, породжують неоднозначність судових рішень і створюють адміністративні бар'єри для реалізації УБД гарантованого їм права на безоплатне отримання земельних ділянок. Особливої ваги набуває питання правового режиму земель сільськогосподарського призначення (далі – СГП), які мають стратегічне значення для українського народу, що ускладнює забезпечення належної реалізації прав УБД на такі ділянки.

Таким чином, проблематика еволюції законодавчого регулювання у сфері земельних прав УБД потребує комплексного наукового аналізу з урахуванням історичних, правових та соціально-економічних чинників, а також розробки пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правової бази з метою забезпечення реального та ефективного здійснення гарантованих прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання становлення та розвитку правового регулювання земельних відносин досліджували вчені: І. І. Каракаш, П. Ф. Кулинич, В. В. Носік, В. Д. Сидор та інші науковці. Деякі аспекти законодавчого регулювання прав на землю осіб окремих пільгових категорій розглядали Н. М. Гресь, К. М. Горбачова, Д. М. Коломійцева, Р. С. Кірін, М. Ю. Кузнецова, Т. Б. Саркісова, Т. Є. Харитонova та інші вчені. Водночас спеціальних досліджень розвитку законодавчого регулювання у сфері земельних прав УБД наразі в юридичній літературі бракує.

Метою дослідження є аналіз формування та розвитку законодавчого регулювання земельних прав УБД в Україні, виявлення колізій і прогалин у чинному правовому полі, а також формування науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення реалізації цих прав.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі формування правової системи незалежної України особливого значення набули питання оновлення земельного законодавства, що зумовлювалося необхідністю узгодження норм із реаліями ринкової економіки та потребами соціального захисту окремих категорій населення, зокрема УБД. Актуалізація цієї проблематики виявилася у необхідності реформування підходів до регламентації набуття прав на землю осіб, які брали участь у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України.

Так, початок 90-х років ХХ століття характеризувався переходом до нової парадигми земельного регулювання. Цей процес втілювався у прийнятті 1992 року Земельного кодексу України, та заклав підвалини сучасного підходу до регулювання земельних правовідносин. У 2001 році був ухвалений новий Земельний кодекс України [1] (далі – ЗК України), що став та залишається основоположним актом у сфері регулювання земельних відносин щодо володіння, користування і розпорядження землею у незалежній державі. На думку П. Ф. Кулинича, його ухвалення відображало еволюцію соціально-економічного та політико-правового розвитку держави і суспільства, а також законодавчого регулювання земельних відносин в Україні [2, с. 310].

Важливим етапом у розвитку земельного законодавства України стало прийняття Конституції України 1996 року [3], яка закріпила засади правового режиму землі як основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави. З цього приводу В. В. Носік зазначає, що «закладені у статтях 13 і 14 Основного закону правові ідеї щодо землі є новими для сучасної теорії права, ключовими для законотворення і правозастосування у практиці регулювання земельних відносин» [4, с. 110]. Конституційне закріплення положень щодо права приватної власності на землю надало новий імпульс для подальшого вдосконалення нормативного регулювання, у тому числі в частині реалізації соціально-орієнтованої політики держави щодо окремих категорій громадян, зокрема УБД. Разом з тим, прийняття Конституції стало поворотним моментом у розвитку наукових досліджень у сфері земельного права [5, с. 48].

Зазначений процес трансформації правового регулювання земельних відносин активізувався у 1990-х роках та триває донині, адаптуючись до вимог сталого розвитку, євроінтеграційних зобов'язань і потреб обороноздатності держави. Як підкреслює В. Д. Сидор, встановлення державних гарантій земельних прав і свобод громадян, розробка дієвих механізмів їх реалізації як передумова переходу від існуючого декларативного характеру правового регулювання земельних відносин до ефективної системи виконання земельно-правових норм є метою земельного законодавства України [6, с. 235].

Еволюція законодавчого регулювання у сфері земельних прав УБД, ветеранів війни, військовослужбовців та членів їхніх сімей безпосередньо пов'язана із початком збройної агресії російської федерації проти України у 2014 році. Незважаючи на наявність нормативно-правових актів, які передбачали відповідні пільги і до зазначеного періоду, саме активізація воєнних дій обумовила нагальну потребу у внесенні змін як до загального, так і до спеціального законодавства. З огляду на тривалий характер збройного конфлікту та суттєве зростання чисельності складу Сил оборони України, пропорційно збільшилася кількість осіб, які мають право на отримання державних гарантій, зокрема пільг щодо першочергового відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва та городництва [7, с. 269; 8, с. 276].

Аналізуючи правові засади набуття права власності на земельні ділянки пільговими категоріями осіб, доцільно виходити з того, що чинне законодавство України передбачає як загальні, так і спеціальні правові підстави для здійснення такого права. Загальні норми закріплені, передусім, у ЗК України [1], тоді як спеціальні містяться у таких нормативно-правових актах, як Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. [9] та Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. [10].

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [9] визнаються особи, що брали участь у виконанні бойових завдань по захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань всіх видів і родів військ Збройних Сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і у мирний час. При цьому п. п. 1-23 ст. 6 згаданого закону конкретизовано перелік таких осіб (військовослужбовці, які проходили службу у періоди громадянської та Другої світової воєн, особи, які брали участь у всіх формах збройної боротьби за незалежність України у ХХ ст. та багато інших), паралельно вказавши на історичні події (рухи опору на тимчасово окупованій території, проведення антитерористичної операції, військова агресія РФ проти України тощо), що розцінюються як безпосередній захист Батьківщини.

Статтею 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [9], УБД та прирівняні до них особи мають право на низку пільг. Зокрема, п. 14 ч. 1 зазначеної статті встановлює право таких осіб

на першочергове забезпечення житлом (за умови потреби у поліпшенні житлових умов), а також на першочергове відведення земельних ділянок для цілей індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва. Крім того, передбачені пільги на першочерговий ремонт житлових приміщень та забезпечення паливом. Аналогічне право закріплено і для ветеранів війни, відповідно до п. 13 ч. 1 ст. 14 цього ж Закону [9]. Це право також закріплено у ст. 121 ЗК України [1], якою передбачено можливість для громадян, що мають статус УБД, безоплатного отримання у власність земельних ділянок із земель державної або комунальної власності. Крім того, ч. 3 ст. 134 ЗК України закріплює спеціальну норму, згідно з якою при наданні земельних ділянок УБД або прирівняним до них особам у власність безоплатно, проведення земельних торгів не передбачено [1]. Це положення істотно спрощує порядок реалізації права зазначених суб'єктів на отримання земельних ділянок, водночас унеможливаючи конкуренцію за такі ділянки у звичайному процедурному порядку.

У контексті державної законодавчої політики, спрямованої на реалізацію пріоритетного права на отримання земельних ділянок УБД, доцільно враховувати не лише положення Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [9], а й норми спеціального законодавства. Зокрема, суттєве значення має п. 6 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [10], яким передбачено право військовослужбовців (у тому числі осіб, що належать до згаданої пільгової категорії), які мають вислугу не менше 17 років і перебувають у потребі поліпшення житлових умов, на отримання земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, а також для зведення господарських будівель і споруд. Важливою умовою є розташування таких земельних ділянок у межах населених пунктів, які визначаються зазначеними особами як місце їх постійного проживання відповідно до встановленої процедури.

Відповідно до положень Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та ЗК України, УБД користуються правом на першочергове відведення земельних ділянок, однак виключно для певних цільових видів використання. Зокрема, законодавчо передбачено першочергове надання земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, ведення садівництва та городництва. Таким чином, спеціальне право УБД не поширюється на всі цільові призначення земель, передбачені ЗК України, а обмежується лише тими, що прямо зазначені у спеціальному законі.

Варто зазначити, що із прийняттям у 2001 році нового ЗК України законодавцем не внесено відповідних змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо розширення або актуалізації переліку цільових призначень земельних ділянок, які можуть бути надані зазначеним особам на першочергових засадах. Таким чином, зазначене правове регулювання зберігає норми, закладені ще у редакції 1993 року, що зумовлює необхідність перегляду чинного законодавства з метою його гармонізації з положеннями оновленого земельного законодавства.

Окрім положень спеціального законодавства, особи, що мають статус УБД, як громадяни України, можуть реалізовувати своє право на набуття земельних ділянок також і в межах загального правового режиму, передбачено земельного законодавством України. Так, вони мають право нарівні з іншими громадянами України, що не мають відношення до проходження військової служби, на набуття у власність земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, шляхом реалізації права на безоплатну приватизацію відповідно до положень ЗК України. Надання таких земель здійснюється за рішенням уповноважених органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх компетенції, визначеної законодавством, а також на підставі результа-

тів земельних торгів (аукціонів), якщо інше не встановлено законом.

Правовий механізм реалізації зазначеного права передбачає передачу земельних ділянок у приватну власність або надання їх у користування. Згідно з ч. 3 ст. 116 та ст. 121 ЗК України [1], безоплатна передача земельних ділянок у власність УБД можлива в межах норм безоплатної приватизації у формах: приватизації земельних ділянок, що перебувають у фактичному користуванні громадян; одержання земельних ділянок у процесі приватизації державних або комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; виділення земельних ділянок із земель державної чи комунальної власності відповідно до передбачених законом лімітів.

Таким чином, УБД реалізують своє конституційне право на землю як у загальному порядку, передбаченому земельним законодавством, так і в межах спеціального правового режиму, що гарантує соціальний захист визначених категорій громадян. Передача земельних ділянок безоплатно у власність УБД у межах норм, визначених ЗК України, проводиться один раз по кожному виду цільового призначення. Тому, якщо громадянин України до отримання статусу УБД вже реалізував своє право на безоплатну приватизацію присадибної земельної ділянки або для садівництва, то встановлена пільга діяти не буде [11, с. 125].

У цьому контексті важливо враховувати наявність встановлених законодавчих обмежень, що стосуються набуття права власності на земельні ділянки певними категоріями осіб, зокрема іноземцями та особами без громадянства. Іноземці та апатриди які стали на захист України і мають статус УБД, порівняно з українцями, не мають повноти пільг. Зокрема, проблемним залишається питання щодо реалізації такими особами свого права на першочергове відведення їм у власність земельної ділянки для індивідуального городництва чи садівництва, тобто земельної ділянки СГП, оскільки, іноземець чи апатрид, не може набувати у власність землі СГП жодним способом, окрім прийняття у спадщину, за умови що така земельна ділянка буде відчужена впродовж року після її прийняття (ч. 4 ст. 81 ЗК України) [1].

Проте, 24.10.2024 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства, які беруть участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України» [12], що дозволив іноземцям та апатридам, які беруть участь у захисті України, отримувати посвідку на проживання або іммігрувати, навіть якщо їхні документи протерміновані. Таке законодавче рішення може сприяти збільшенню кількості таких добровольців з іноземним громадянством тощо. Разом з тим виникає питання щодо отримання статусу УБД іноземцями та особами без громадянства.

Так, процедура надання статусу УБД в Україні регламентується постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 20.08.2014 р. № 413 «Про затвердження Порядку надання та позбавлення статусу УБД осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України». Ця постанова охоплює осіб, які безпосередньо брали участь в антитерористичній операції, заходах із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі й стримування збройної агресії РФ в Донецькій та Луганській областях, а також інших заходів, пов'язаних із захистом держави (зі змінами) [13].

Суттєвим нововведенням стало набрання чинності постановою КМУ від 22.08.2023 р. № 887, яка спростила адміністративну процедуру отримання відповідного статусу [14]. Відповідно до п. 11 «Порядку надання та позбавлення статусу УБД осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України», для отримання статусу УБД заявник має подати заяву до міжвідомчої комісії. Це може бути зроблено у паперовій формі (особисто або поштою), а також в електронній – через Портал Дія (для громадян України) або

через Реєстр (для громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які мають реєстраційний номер облікової картки платника податків).

Таким чином, право на отримання статусу УБД поширюється як на громадян України, так і на іноземців та осіб без громадянства, за умови відповідності критеріям, встановленим у вищезгаданій постанові [13] та Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [9]. Разом з цим, як УБД, ці особи мають право на пільги, передбачені п. 14 ч. 1 ст. 12 цього закону [7]. Крім того, зазначені категорії осіб включаються до Єдиного державного автоматизованого реєстру осіб, які мають право на пільги, функціонування якого регламентується постановою КМУ від 29.01.2003 р. № 117 [15], якою визначено, хто саме підлягає включенню до реєстру, які відомості вносяться та які документи особа має надати до відповідних органів, зокрема до Пенсійного фонду України. Варто зазначити, що до 2021 року до цього реєстру вносилися лише УБД – громадяни України. Проте постановою КМУ від 11.08.2021 р. № 842 [16] передбачено відповідні зміни до нормативної бази, уможлививши внесення до реєстру іноземців та осіб без громадянства, які отримали статус УБД.

Однак, незважаючи на наявні законодавчі нововведення, залишаються нерозв'язаними питання правового статусу таких осіб у контексті реалізації пільг, передбачених земельним законодавством. З огляду на положення ст. 130 та ч. 4 ст. 81 ЗК України [1] у правовому полі наявна колізія між нормами загального земельного законодавства та спеціальними положеннями законодавства про соціальний захист УБД. Така суперечність породжує значні ускладнення в реалізації прав іноземців та осіб без громадянства, які брали участь у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, оскільки низка пільг, гарантованих УБД, зокрема щодо безоплатної передачі у власність таких земель із державної чи комунальної власності, залишається для них недоступною.

Проте, слід звернути увагу на особливе значення земель СГП для українського народу, що закріплено як у національній правовій традиції, так і чинним законодавством. Відповідно до статті 14 Конституції України, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [3]. Землі СГП становлять матеріальну основу аграрного сектору економіки, продовольчої безпеки та сталого розвитку держави, а також мають соціальне та культурне значення як складова історичної ідентичності українського народу. Тому, як слушно зазначив І.І. Каракаш, використання таких земель іноземцями чи особами без громадянства може суперечити правам та інтересам громадян України [17, с. 622].

З огляду на викладене, доцільним видається розроблення та нормативне закріплення альтернативних механізмів відзначення і заохочення іноземців та осіб без громадянства, які брали участь у бойових діях, захищаючи суверенітет і територіальну цілісність України, у формах, співмірних за своєю цінністю із передбаченими земельними пільгами для громадян України, але з урахуванням особливого правового режиму земель СГП, а також прав і обов'язків землевласників щодо суміжних з ними природних ресурсів [18, с. 192–193].

У контексті правового регулювання земельних відносин, сучасна ситуація в Україні засвідчує наявність суттєвих викликів у сфері практичної реалізації права УБД на безоплатне отримання земельних ділянок. Історично розвиток земельного законодавства характеризувався поступовим розширенням можливостей доступу до землі як об'єкта права власності, зокрема для соціально вразливих категорій населення. Водночас, у період дії правового режиму воєнного стану, змужовленого повномасштабного агресією проти України, відбулося де-факто призупинення реалізації низки положень щодо розпорядження земельними ресурсами, зокрема – процедур передачі ділянок у приватну власність. Це свідчить про тимчасову регресію у забезпеченні конституційного гарантованих прав та про необхідність перегляду правових підходів до регулювання

земельних відносин в умовах війни та післявоєнного відновлення.

Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 р. [19] розділ Х «Перехідні положення» ЗК України доповнено пунктами 27 і 28. У пункті 27 передбачено особливості земельних відносин під час воєнного стану, пункт 28 визначає деякі питання припинення або скасування воєнного стану в Україні в аспекті регулювання земельних відносин. Підпунктом 5 пункту 27 розділу Х ЗК України визначено, що безоплатна передача земель державної, комунальної власності у приватну власність, надання дозволів на розроблення документації із землеустрою з метою такої безоплатної передачі, розроблення такої документації забороняється. Водночас, згідно із змінами до вказаного пункту, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок СГП та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19.10.2022 р. [20], положення цього підпункту не поширюються на безоплатну передачу земельних ділянок у приватну власність власникам розташованих на таких земельних ділянках об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд), а також на безоплатну передачу у приватну власність громадянам України земельних ділянок, переданих у користування до набрання чинності ЗК України.

Втім, враховуючи суспільний резонанс соціального захисту УБД в сфері земельних відносин 23.01.2024 р. парламент отримав для ознайомлення проект закону про внесення змін до ЗК України щодо пільгового надання в оренду земельних ділянок СГП державної і комунальної власності УБД [21]. Зазначений проект спрямований на забезпечення цієї категорії осіб додатковою пільгою у виді земельної ділянки СГП, що має на меті: а) покращення інтеграції в цивільне життя; б) отримання можливості виробляти агропродукцію; в) можливість передачі земельної ділянки в суборенду. При цьому масиви земель СГП державної та комунальної власності мають залишатися у власності держави та громад, із збереженням подальшої можливості здачі їх в оренду та наповнення відповідних бюджетів. Таким чином, пропонується стратегія «win-win» («виграв-виграв», «перемога без переможених»), яка дозволить забезпечити УБД земельними ділянками (або коштами, які втричі перевищують дохід від продажу), водночас не позбавляючи державу та громади права власності на земельні ділянки [22, с. 184]. Крім того, варто враховувати й висловлені критичні зауваження щодо проекту закону з консолідації земель СГП, в якому наявні положення, якими права власника земельної ділянки, який не є ініціатором консолідації земель, можуть порушуватися, що суперечить положенням Конституції України та становить ризик подальшого розвитку рейдерських захоплень землі [23, с. 201–202].

Основними положеннями законопроекту щодо пільгових орендних відносин є: встановлення пільгового механізму оренди земельних ділянок СГП державної та комунальної власності на період у 5 років після припинення або скасування воєнного стану; встановлення спеціального суб'єкта для оренди – УБД з-поміж осіб, яким такий статус надано відповідно до п.п. 19–21 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; встановлення пільгової ставки оренди у розмірі 0,1 відсотка від нормативно-грошової оцінки земель за гектар; договори пільгової оренди будуть закладатися на 10 років; обмеження щодо суборенди таких ділянок не застосовується [24].

Висновки. Проведене дослідження еволюції законодавчого регулювання у сфері земельних прав УБД в Україні дали підстави для наступних висновків.

1. Встановлено, що розвиток законодавства у сфері земельних прав учасників бойових дій в Україні відображає складний і багаторівневий процес трансформації

правового регулювання, обумовлених як історичними передумовами, так і актуальними соціально-політичними викликами. Аналіз нормативно-правової бази свідчить, що інститут земельних прав учасників бойових дій є динамічною правовою категорією, яка розвивається відповідно до змін у суспільних відносинах, пов'язаних із реалізацією конституційного принципу соціальної справедливості та забезпеченням гарантій для осіб, що захищали суверенітет і територіальну цілісність держави.

2. Виявлено, що правове регулювання у цій сфері пройшло кілька етапів – від формування базових гарантій на початковому етапі до розширення механізмів реалізації та уточнення процедур у подальшому. Окрему роль відіграли зміни, спрямовані на оптимізацію земельних відно-

син в умовах воєнного стану, що зумовили модифікацію порядку набуття, користування та розпорядження земельними ділянками.

3. Аргументовано, що однією з ключових тенденцій розвитку законодавства є поєднання двох взаємопов'язаних напрямів: забезпечення правового балансу між інтересами держави, територіальних громад та учасниками бойових дій; гармонізація земельного законодавства з іншими галузями права. Водночас виявлені проблеми, такі як фрагментарність правового регулювання, наявність колізій між нормативними актами різної юридичної сили, а також недостатня деталізація процедурних аспектів реалізації прав, що свідчать про необхідність комплексного підходу до подальшого вдосконалення законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Земельний кодекс України: прийнятий 25 жовтня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.
2. Кулиннич П.Ф. Земельні кодекси України у XX столітті: еволюція політичних концепцій та законодавчих ідей. *Правова держава*. 2003. С. 310-322.
3. Конституція України: прийнята 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: Монографія. Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
5. Носік В.В. Право власності на землю за Конституцією України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 11. С. 48–59.
6. Сидор В.Д. Земельне законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку: Монографія. К.: Вид-во «Юридична думка», 2011. 312 с.
7. Харитонов Т.Є., Білошкурський М.М. Проблеми корупційних ризиків при набутті та реалізації права власності на земельну ділянку учасниками бойових дій та особами, прирівняними до них. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 269-272.
8. Кірін Р.С. Право безпеки на постконфліктних територіях: сучасний стан, проблеми, сталий розвиток : монографія / НАН України. Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України». Київ, Дніпро: Журфонд., 2022. 408 с. DOI: https://doi.org/10.35668/iepd_kirin_postconflictmono_2022
9. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 45. Ст. 425.
10. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст.190.
11. Коломійцева Д.М., Саркісова Т.Б. Проблеми реалізації права на землю учасниками бойових дій та перспективи їх вирішення. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 123-127.
12. Про внесення змін до деяких законів України щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства, які беруть участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України: Закон України від 20 серпня 2024 р. № 3897-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3897-20#Text>
13. Про затвердження Порядку надання та позбавлення статусу учасника бойових дій осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення чи у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 413. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2014-%D0%BF#Text>
14. Про внесення змін до Порядку надання та позбавлення статусу учасника бойових дій осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення чи у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2023 р. № 887. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887-2023-%D0%BF#Text>
15. Про реєстр осіб, які мають право на пільги: Постанова Кабінету Міністрів від 29 січня 2003 р. № 117. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117-2003-%D0%BF#Text>
16. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів від 11 серпня 2021 р. № 842. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/842-2021-%D0%BF#n2>
17. Каракаш І.І. Особливості набуття права власності на землю в Україні іноземними громадянами, іноземними юридичними особами та іноземними державами. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 61. С. 621 – 625.
18. Кірін Р.С., Петлюк Ю.С. Надро-водні права і обов'язки землевласників. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 192-202. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.26>
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24 березня 2022 р. *Урядовий кур'єр*. 14 квітня 2022 р. № 86.
20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель: Закон України від 19 жовтня 2022 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 28. Ст. 97.
21. Проект Закону про внесення змін до Земельного кодексу України щодо пільгового надання в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності учасникам бойових дій № 10417 від 19 січня 2024 р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://ltd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43534>
22. Вовк А.О. Гарантії земельних прав учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 181-185.
23. Краснова Ю.А., Кірін Р.С., Шеховцов В.В. Проблеми ефективності екологічного законодавства та їх вплив на господарську діяльність. *Право і суспільство*. 2025. № 2. С. 190-203. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.27>
24. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо пільгового надання в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності учасникам бойових дій». / *Верховна Рада України*. URL: <https://ltd.rada.gov.ua/2fafa094-f84b-4f64-bf0f-fd762ffc777a>

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ВІДНОСИН ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL RELATIONS DURING MARTIAL LAW SINCE

Палетич Д.С., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0001-8600-6539

Стаття присвячена дослідженню трансформацій у правовому регулюванні екологічних відносин, які відбулися в Україні в умовах воєнного стану, запровадженого з 24 лютого 2022 року. У статті проаналізовано зміни у законодавчій базі, пріоритетах державної екологічної політики, механізмах захисту довкілля та дотримання прав громадян на безпечне навколишнє природне середовище під час збройного конфлікту. Методологічну основу становили загальнонаукові підходи, а також спеціальні методи – правовий аналіз, порівняльно-правовий метод, аналіз нормативних джерел, що регламентують екологічну сферу в умовах надзвичайного правового режиму. Основну увагу приділено аналізу актуальних законодавчих ініціатив, зокрема Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та змін до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля». Результати дослідження показали, що під час воєнного стану функціонування системи екологічного управління зазнало значних ускладнень, зокрема щодо моніторингу екологічної ситуації та реагування на забруднення внаслідок бойових дій. У 2022–2024 роках було зафіксовано понад 1300 випадків порушень екологічного законодавства, що мали прямий зв'язок із воєнними діями. При цьому систематично порушуються зобов'язання України за міжнародними конвенціями, зокрема Орхуською та Базельською. У статті також розглянуто напрацювання європейських дослідників у сфері екологічного права в умовах конфліктів, які порівнюються із національними підходами. Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення нормативного механізму контролю за забезпеченням екологічної безпеки в умовах воєнного стану та відновлення пошкоджених природних ресурсів. Висновки свідчать про необхідність оновлення законодавства з урахуванням принципів сталого розвитку та зобов'язань перед Європейським Союзом у сфері охорони довкілля.

Ключові слова: забруднення навколишнього середовища, безпека довкілля, надзвичайні правові режими, оцінка впливу, воєнні злочини проти довкілля, доступ до екологічної інформації, природоохоронне законодавство.

The aim of this article is to comprehensively examine the transformations in the legal regulation of environmental relations that have occurred in Ukraine under martial law, which was imposed on February 24, 2022. The article analyzes changes in the legislative framework, shifts in the priorities of state environmental policy, mechanisms for environmental protection, and the safeguarding of citizens' rights to a safe environment during the armed conflict. The methodological foundation is based on general scientific approaches, as well as specialized methods including legal analysis, comparative legal method, and the examination of regulatory sources governing the environmental sphere under an emergency legal regime. Particular attention is given to the analysis of current legislative initiatives, notably the Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine", and amendments to the Law "On Environmental Impact Assessment".

The study's findings reveal that the functioning of the environmental governance system has faced significant challenges during martial law, particularly regarding environmental monitoring and response to pollution caused by military operations. Between 2022 and 2024, more than 1,300 violations of environmental legislation were recorded, directly linked to acts of war. Additionally, Ukraine has repeatedly breached its obligations under international conventions, particularly the Aarhus and Basel Conventions.

The article also reviews contributions by European scholars in the field of environmental law during conflicts, including the works of H. Wessels (Netherlands), L. Bristow (United Kingdom), and E. Fernández (Spain), and compares them with national approaches. Recommendations are proposed to improve the regulatory mechanisms for controlling environmental safety during martial law and for restoring damaged natural resources.

The conclusions highlight the urgent need to update national legislation in accordance with the principles of sustainable development and Ukraine's commitments to the European Union in the field of environmental protection.

Key words: environmental pollution, environmental safety, emergency legal regimes, environmental impact assessment, war crimes against the environment, access to environmental information, environmental legislation.

Вступ. Повномасштабне вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 року зумовило запровадження в Україні воєнного стану, що стало серйозним викликом не лише для сфери національної безпеки, а й для правового регулювання екологічних відносин. Масштаб бойових дій спричинив безпрецедентні для країни екологічні наслідки: за даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України станом на вересень 2024 року зафіксовано близько 5 800 випадків шкоди довкіл्लю, а сума збитків оцінюється у 60 млрд євро. [1] UNEP також відзначає значні масштаби забруднення вод, ґрунтів, лісових пожеж та замінування територій.

У таких умовах стало очевидним, що норми екологічного права, сформовані у мирний період, не забезпечують достатнього механізму реагування на виклики, пов'язані з бойовими діями. Правове регулювання екологічних відносин у період війни перебуває на етапі активного станов-

лення, оскільки воєнні дії створюють нову правову та екологічну реальність, де питання захисту довкілля набуває ознак національної безпеки та гуманітарного виміру.

Попри наявність окремих методик і нормативних актів щодо фіксації та обліку збитків, система залишається фрагментарною й неуніфікованою, що ускладнює притягнення винних до відповідальності на національному й міжнародному рівнях. Відсутність комплексної процедури оцінювання шкоди, а також потреба у швидких і водночас юридично коректних механізмах документування наслідків бойових дій визначають пріоритетність наукового переосмислення концепцій екоциду, санкційного впливу та інтеграції екологічних норм у правову систему воєнного часу.

Стан дослідження правового забезпечення охорони довкілля в умовах воєнного конфлікту перебуває на етапі активного розвитку. З початку повномасштабної війни

в Україні ця проблематика стала одним із ключових напрямів юридичних і міждисциплінарних досліджень, що підтверджується значною кількістю наукових публікацій, конференцій, дискусій та аналітичних матеріалів. Водночас, попри помітний науковий прогрес, питання правового захисту довкілля у період збройних конфліктів залишається складним і багатовимірним. Воно потребує подальшого теоретичного осмислення, удосконалення наявних правових механізмів та вироблення нових підходів, здатних відповідати реаліям війни. Дослідницький інтерес зосереджений насамперед на оцінці ефективності чинних норм екологічного та міжнародного гуманітарного права, їх адаптивності до екстремальних умов, а також на можливості розроблення нових правових інструментів, які б забезпечували належний рівень екологічної безпеки. Ця проблема вже стала предметом уваги багатьох науковців. Так, Р. С. Кірін аналізує необхідність модернізації правових механізмів захисту екологічних прав громадян в умовах надзвичайних ситуацій [2], тоді як Н. Р. Малишева у контексті розвитку екологічного законодавства України акцентує на потребі гнучких та адаптивних правових підходів до воєнних загроз [3]. В. І. Андрейцев, досліджуючи засади екологічної безпеки, наголошував на важливості організаційно-правових механізмів реагування на екологічні ризики, які, попри їх формулювання ще у 2002 році, сьогодні можуть бути актуалізовані та застосовані у воєнних реаліях, коли стандартні процедури часто недієві або недоступні [4]. А. П. Гетьман, досліджуючи екологічну функцію держави, підкреслює її відповідальність за забезпечення екологічної безпеки навіть у період воєнного стану, що особливо важливо в умовах масштабних екологічних збитків [5].

Водночас, нова хвиля екологічних досліджень під час війни засвідчує зростання наукової уваги до цієї теми саме після 2022 року. Сучасні науковці О. М. Семерня, О. І. Любинський, І. В. Федорчук, Ж. О. Рудницька, А. О. Семерня та роботи інших учених поглиблюють аналіз правових механізмів відновлення довкілля, фіксації воєнних екологічних злочинів, компенсації збитків та приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів. Це формує новий рівень наукової дискусії, спрямованої не лише на констатацію порушень, а й на розроблення практичних правових рішень для держави в умовах війни. Таким чином, сучасний стан дослідження можна охарактеризувати як динамічний та інтенсивний, а науковий дискурс – як такий, що переходить від теоретичних напрацювань до пошуку конкретних механізмів правової охорони довкілля в умовах воєнного конфлікту та повоєнного відновлення.

Метою статті є дослідження особливостей правового регулювання екологічних відносин в умовах воєнного стану в Україні, аналіз дії національного та міжнародного екологічного законодавства у воєнний період, а також оцінка ефективності правових механізмів охорони довкілля під час збройного конфлікту. Особливу увагу приділено виявленню правових прогалин і перспектив удосконалення правових норм, спрямованих на мінімізацію шкоди довкіллю та забезпечення екологічної безпеки в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. З початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну у 2022 році, українське законодавство зазнало суттєвих змін з метою адаптації до нових реалій [6]. Основні зміни були спрямовані на спрощення процедур у сфері охорони довкілля для забезпечення оперативного реагування на виклики воєнного часу.

У березні 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон № 2132-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану» [7]. Цей закон передбачає спрощення адміністративних процедур у сфері охорони довкілля, зокрема: а) скасування процедури оцінки впливу на довкілля (ОВД) для деяких видів діяльності, пов'язаних з відновленням інфраструк-

тури; б) спрощення видачі спеціальних дозволів на користування надрами (крім нафти і газу); скасування обмежень щодо виконання робіт у "сезон тиші", що дозволяє проведення робіт, які є джерелом підвищеного шуму, а також всі види рубок та меліоративний вилов біоресурсів. Ці зміни, як зазначається в літературі, спрямовані на забезпечення обороноздатності держави та пришвидшення відновлення інфраструктури і економіки України [8, с. 93–115].

Втім, спрощення вимог екологічного законодавства під час воєнного стану має як позитивні, так і негативні наслідки [9]. З одного боку, це дозволяє оперативніше реагувати на виклики, пов'язані з війною, та забезпечити швидке відновлення пошкодженої інфраструктури. З іншого боку, існує ризик порушення екологічних прав громадян через послаблення контролю за впливом господарської діяльності на довкілля.

6 червня 2023 року підрив греблі Каховської ГЕС став однією з найсерйозніших екологічних катастроф в історії України. Неконтрольований спуск води спричинив затоплення населених пунктів, евакуацію населення, руйнування інфраструктури та суттєві втрати для агросектору. Подія завдала значної шкоди біорізноманіттю, призвела до забруднення води й ґрунтів, а також негативно вплинула на природно-заповідний фонд. Це наочно продемонструвало, що війна може спричинити масштабні екологічні наслідки, які виходять далеко за межі безпосередньо бойових дій [10].

Загалом, наслідки воєнних дій з 2022 року зумовили критичний стан довкілля: забруднено мільйони гектарів земель, фіксуються численні випадки хімічного забруднення водойм та високі показники викидів в атмосферу. Порушення роботи природоохоронних систем, пожежі та руйнування об'єктів інфраструктури суттєво підвищують екологічні ризики як для природи, так і для здоров'я людей.

У цих умовах особливої актуальності набуває правове регулювання екологічних відносин під час дії воєнного стану. Необхідні оперативні механізми реагування, фіксація екоциду, міжнародна взаємодія та удосконалення процедур відшкодування збитків. Війна зумовила потребу адаптації природоохоронної політики та створення нових правових інструментів, адже повоєнне відновлення неможливе без відновлення довкілля та гарантій екологічної безпеки.

Повномасштабне вторгнення російської федерації спричинило суттєву трансформацію еколого-правової політики України, зумовивши зміщення державних пріоритетів від традиційної природоохоронної парадигми до моделі оперативної екологічної безпеки, орієнтованої на забезпечення обороноздатності, відновлення зруйнованої інфраструктури та мінімізацію техногенно-екологічних ризиків. Уряд і Верховна Рада України у перші місяці війни запустили масштабний перегляд правових механізмів природокористування, що проявилось у спрощенні процедур отримання дозволів і ліцензій, адаптації ОВД, тимчасовому ослабленні лісозахисних заборон, перегляді правил надрокористування та впровадженні спеціальних режимів реагування на екологічні загрози.

Одним із ключових рішень стала постанова Кабінету Міністрів України від 18 березня 2022 року №314 [11], якою дозволи та ліцензії у сфері екологічно значущої діяльності були автоматично продовжені на період дії воєнного стану. Це забезпечило безперервність роботи промислових, енергетичних, аграрних та видобувних підприємств, що розглядалося як критично необхідне для функціонування економіки й оборонної логістики. Водночас подібний крок суттєво скоротив превентивний контроль держави у природоохоронній сфері, що у перспективі створює ризики накопичення порушень та виснаження ресурсів.

Суттєві зміни відбулися і в регулюванні надрокористування. Законом України №2805-ІХ від 1 грудня 2022 року [12] були розширені можливості отримання спеціальних дозволів, включно з правом їх продовження в спрощеному

порядку та можливістю видачі окремих дозволів без проведення аукціону. Це дозволило забезпечити доступ до корисних копалин, необхідних для відбудови та військово-промислових потреб, але водночас зменшило рівень конкурентності та прозорості надрокористування, що може стати проблемою під час довоєнної та післявоєнної екологічної оцінки.

Іншим вектором стала трансформація інструментів екологічної оцінки. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів у 2023–2024 роках запровадило дистанційні процедури громадських слухань, електронні форми подання документів і можливість проведення оцінки впливу на довкілля без фізичної присутності заявника чи громадськості. [13] У такий спосіб держава прагнула зберегти превентивний контроль, попри обмеження доступу до територій та загрозу обстрілів, однак ступінь реального впливу громадськості в таких умовах суттєво звузився.

У лісовому секторі уряд тимчасово змістив акценти з превентивного природоохоронного обмеження на забезпечення ресурсної та інфраструктурної стійкості держави, що проявилось у нормативних рішеннях щодо режиму лісокористування. Постанова Кабінету Міністрів України №1017 від 22 вересня 2023 р. [14] та подальші накази Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів (2023–2024 рр.) [15] запровадили тимчасові пом'якшення сезонних заборон на проведення лісгосподарських робіт, зокрема лісозаготівлі, з метою забезпечення потреб оборонного комплексу, відновлення транспортної інфраструктури й ліквідації наслідків бойових дій. Одночасно ці акти передбачили адаптацію процедур видачі лісорубних квитків і дозвільної документації, що суттєво прискорило доступ до деревинних ресурсів у регіонах, де необхідна оперативна інженерна робота та відбудова. Паралельно ухвалювалися урядові розпорядження щодо реабілітації та відновлення пошкоджених лісових масивів, спрямовані на відтворення екосистем та формування післявоєнної стратегії лісового менеджменту. Однак поряд із управлінською мобілізацією та підвищенням ефективності галузі такі рішення неминуче породжують ризики пов'язані з потенційним надмірним антропогенним навантаженням, локальним виснаженням лісових ресурсів і зменшенням біорізноманіття, що потребує подальшої нормативної ревізії та впровадження механізмів контролю на етапі відновлення країни.

Важливий напрям – документування екоциду, оцінка збитків та фіксація екологічних злочинів для міжнародного переслідування агресора. Прокуратура України та спеціальні міжвідомчі групи збирають докази навмисного завдання екологічної шкоди, що має стати підґрунтям майбутніх репараційних вимог. Паралельно Міндовкілля створило цифрові реєстри екошкоджень та запустило інтеграцію національних екоданих із міжнародними базами в контексті майбутніх процесів відшкодування [16].

Ключову роль відіграє також стратегія «зеленої» післявоєнної реконструкції, яка передбачає інтеграцію принципів сталого розвитку у всі етапи відбудови. Європейські інституції підтримують Україну у формуванні відновлювальної політики, орієнтованої на енергоефективність, модернізацію водних систем, очищення забруднених територій та відновлення пошкоджених екосистем. Такий курс дозволяє розглядати війну не лише як руйнування, а й як точку перезавантаження екологічних стандартів держави [17].

Слід наголосити, що правове регулювання екологічних відносин у період воєнного стану набуло якісно нових рис, зумовлених безпрецедентним впливом збройної агресії на природне середовище. Війна не лише спричинила масштабні руйнування промислових підприємств, транспортної та енергетичної інфраструктури, а й створила суттєві труднощі у реалізації державної екологічної політики, оскільки пріоритет національної безпеки та оборони закономірно тимчасово переважає над екологічними інтересами суспільства. Унаслідок цього відбулося, як вже зазначалося, певне спрощення дозвільних процедур у сфері природокористу-

вання, зокрема щодо проведення оцінки впливу на довкілля в умовах надзвичайних ситуацій, що, своєю чергою, збільшило ризик неконтрольованого антропогенного впливу на навколишнє природне середовище [18, с. 651–654]. Водночас правозастосовна практика під час дії воєнного стану виявила низку системних проблем, пов'язаних із забезпеченням екологічного контролю та відповідальності за шкоду довкіллю. У відповідь на ці виклики держава поступово адаптує правові інструменти регулювання екологічних відносин до реалій воєнного часу, прагнучи забезпечити належну фіксацію екологічних злочинів і відшкодування завданої шкоди довкіллю. Немоżliво оминути й той факт, що нині група провідних міжнародних юристів у співпраці з українськими фахівцями здійснює роботу над формалізацією поняття «екоцид» у системі міжнародного кримінального права, що, у разі нормативного закріплення, створить прецедентні та юридично обов'язкові підстави для притягнення держави-агресора до відповідальності за масштабні екологічні руйнування [19].

Порівняння українського досвіду еколого-правового регулювання в умовах війни з американською моделлю реагування на наслідки урагану «Катріна» демонструє показову відмінність у пріоритетах та механізмах правозастосування. Як зазначають Sullivan & Ramirez (2021) [20], США, попри масштабні руйнування інфраструктури та загрозу техногенних аварій, не відмовилися від процедур екологічного контролю, а лише тимчасово скоротили строки погодження та перевели частину процедур у прискорений формат, зберігаючи при цьому вимогу до екологічних експертиз, громадської участі та фіксації наслідків стихії. Важливим є й те, що американська модель не передбачала невизначеної дії дерегуляційних норм: кожне спрощення мало встановлений часовий ліміт та підлягало перегляду, що дозволило уникнути перетворення тимчасових рішень на постійні. Для України цей досвід є принциповим, адже значна частина «воєнних послаблень» у сфері ОВД, лісокористування та надрокористування ризикує зберегтися й у післявоєнний період, якщо механізм зворотного повернення до базових стандартів не буде чітко прописаний у законодавстві. Отже, американський підхід може бути адаптований Україною у двох напрямках: 1) закріплення обов'язкової строковості дерегуляційних рішень з подальшим автоматичним їх переглядом, та 2) гарантування непорушності базового права на безпечне довкілля навіть у період надзвичайних обставин, що дозволить забезпечити баланс між оборонними потребами та довгостроковою екологічною безпекою держави.

Тому можна стверджувати, що у сучасних умовах правове осмислення воєнних змін у сфері екологічного регулювання неможливе без комплексного аналізу їх змісту, спрямованості та потенційних віддалених наслідків. Необхідно не лише фіксувати нормативні трансформації, що відбулися у період дії воєнного стану, але й розглядати їх крізь призму правової логіки, пропорційності та стратегічних намірів законодавця. Аналіз еколого-правових новацій демонструє, що значна частина рішень була обумовлена потребою швидкого реагування на загрози війни та забезпечення безперервності функціонування господарського комплексу, що проявилось у запровадженні автоматичного продовження строку дії дозволів і ліцензій, а також у спрощенні механізмів користування надрами з метою стабілізації промислових і оборонних процесів. Паралельно імплементація змін у сфері лісових відносин відобразила прагнення досягнути рівноваги між воєнно-економічними потребами та охороною екосистем, що особливо актуалізувалося у 2023–2024 роках на тлі зростаючого навантаження на природні ресурси. Таким чином, повномасштабна війна водночас формує ризики деградації довкілля та стимулює нормативну адаптацію, яка покликана підтримати обороноздатність і економічну стійкість без руйнування засад екологічної безпеки. За умов юридично виваженого підходу обидва вектори не конкурують, а утворюють єдину рамку сталого регулювання, в якій тимчасові послаблення мають бути обмеже-

ними у часі, обґрунтованими за метою та співмірними із конституційними гарантіями права на безпечне довкілля.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можна констатувати, що правове регулювання екологічних відносин у період воєнного стану набуло нових рис, поєднавши гнучкість, кризову функціональність і здатність адаптуватися до надзвичайних умов. Війна змінила баланс між екологічними та соціально-економічними інтересами, висунувши охорону довкілля на рівень складової національної безпеки. У цих обставинах екологічне право стало інструментом не лише захисту навколишнього середовища, а й збереження життєдіяльності суспільства, природних ресурсів і мінімізації ризиків, спричинених бойовими діями, формуючи підґрунтя для майбутнього відновлення держави.

Під впливом збройної агресії відбулося переосмислення підходів до правозастосування: тимчасове послаблення окремих екостандартів поєднується з розвитком нових інституційних і технологічних практик контролю, спрямованих на фіксацію екозлочинів і підготовку доказів для міжнародної відповідальності агресора. Такий подвійний режим відображає баланс між потребами оборони та необхідністю збереження екологічної справедливості.

В умовах обмеженого контролю на значній частині території особливої ваги набувають дистанційний моніторинг, цифрова фіксація порушень, участь громадянського суспільства й міжнародних партнерів. Створення Реєстру екозлочинів, процедури екологічного аудиту та ініціативи міжнародного компенсаційного механізму формують системний підхід до реагування на екологічні наслідки війни. Водночас актуальним є вдосконалення нормативної бази щодо визнання та оцінки екологічної шкоди, спричиненої бойовими діями.

Подальший розвиток полягає в інтеграції екологічних принципів у стратегії національної безпеки, забезпеченні участі громадян у прийнятті екологічно значущих рішень, формуванні довгострокової політики відновлення довкілля. Використання цифрових технологій, супутникових даних і міжнародних стандартів оцінки шкоди створює основу для нової моделі екологічного врядування, здатної поєднати безпеку, відбудову та сталий розвиток.

Таким чином, екологічні відносини у воєнний час стають системоутворюючим елементом державної політики. Війна стала каталізатором оновлення екологічного права, що формується як право, покликане забезпечувати збереження природних основ життя і гарантувати екологічно справедливу та стійку післявоєнну відбудову України навіть в умовах найглибшої кризи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Збитки довкіллю від війни. URL: https://mepr.gov.ua/topics/novyny/zbytky-dovkillyu-vid-vijny/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 27.11.2025).
2. Кірін Р.С. К 43 Актуальні проблеми урбоекологічного права: монографія / НАН України. Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України». Київ, Дніпро: Журфонд., 2023. 351 с. DOI: <https://doi.org/10.35668/978-617-14-0043-6>
3. Малишева Н. Р. Міжнародні екологічні злочини рф на території України та перспективи притягнення до кримінальної відповідальності за їх вчинення. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 233-238.
4. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки. Навч. та наук.-практ. Посібник. Київ: Знання-Прес, 2002. 332 с
5. Гетьман А. П. Відновлення України як ключовий напрям сучасної національної екологічної політики. *Національний університет біоресурсів і природокористування України*. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u381/zbirka_1.pdf#page=12 (дата звернення: 27.11.2025).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 року № 2247-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період: Закон України від 15.03.2022 № 2132-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2132-20#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
8. Анісімова Г.В. Забезпечення безпеки довкілля, життя та здоров'я громадян в умовах воєнного стану: еколого-правові аспекти. Проблеми законності. 2022. Вип. 157. С. 93–115. URL: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.157.256787> (дата звернення: 27.11.2025).
9. Новели земельного законодавства в умовах воєнного стану: адвокат Дмитро Навроцький. 13.06.2023. URL: <https://advokatpost.com/novely-zemelnoho-zakonodavstva-v-umovakh-voiennoho-stanu-advokat-dmytro-navrotskyj/> (дата звернення: 27.11.2025).
10. Державний контроль за станом довкілля під час війни. Офіційний вебсайт Міжнародної благодійної організації «Екологія-Право-Людина». 26.04.2022. URL: <http://epl.org.ua/announces/derzhavnyj-kontrol-za-stanom-dovkillya-pid-chas-vijny/#sdfootnote2sym> (дата звернення: 27.11.2025).
11. Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану: Постанова Каб. Міністрів України від 18.03.2022 № 314: станом на 19 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2022-p#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства у сфері користування надрами: Закон України від 01.12.2022 № 2805-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2805-20#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
13. Міндовкілля продовжує активне проведення громадських слухань в режимі відеоконференцій – Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України – офіційний сайт*. URL: <https://mepr.gov.ua/minidovkillya-prodovzhuye-aktyvne-provedennya-gromadskiyh-sluhan-v-rezhymy-videokonferentsij/> (дата звернення: 27.11.2025).
14. Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 16 травня 2007 р. № 733 і від 7 лютого 2023 р. № 112: Постанова Каб. Міністрів України від 22.09.2023 № 1017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1017-2023-p#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
15. Державне агентство лісових ресурсів України – Роз'яснення щодо "сезону тиші" під час дії воєнного стану. *Головна | Державне агентство лісових ресурсів України*. URL: <https://forest.gov.ua/news/rozasnennya-shchodo-sezonu-tishi-u-period-voennogo-stanu> (дата звернення: 27.11.2025).
16. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Наказ М-ва зах. довкілля та природ. ресурсів України від 05.10.2022 № 414: станом на 21 верес. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1308-22#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
17. ПРОГРАМА ЗЕЛЕНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНА 2024-2028. *UNIDO | United Nations Industrial Development Organization*. URL: [https://www.unido.org/sites/default/files/unido-publications/2024-08/UKR_Green%20industrial%20recovery%20programme%20for%20Ukraine%202024-2028_external_online%20\(1\).pdf](https://www.unido.org/sites/default/files/unido-publications/2024-08/UKR_Green%20industrial%20recovery%20programme%20for%20Ukraine%202024-2028_external_online%20(1).pdf) (дата звернення: 27.11.2025).
18. Антонюк У.В. Державний екологічний нагляд (контроль) в Україні в умовах воєнного стану. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної воєнної агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 651–654.
19. Група міжнародних юристів працює над криміналізацією екоциду. Його хочуть прив'язати до злочинів проти людяності. *Бабель | Розповідаємо про політику, культуру і суспільство в Україні. Останні новини детально і неупереджено*. URL: <https://babel.ua/news/55508-grupa-mizhnarodnih-yuristiv-pracyuye-nad-kriminalizaciyeyu-ekocidu-yogo-hochut-privyazati-do-zvirstv-proti-lyudyanosti> (дата звернення: 27.11.2025).
20. Sullivan, J. & Ramirez, A. (2021). Environmental law in emergency contexts: lessons from Hurricane Katrina. *Journal of Environmental & Emergency Law*, 12(3), 45-68.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ДО ПИТАННЯ ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК З МОТИВІВ СУСПІЛЬНОЇ НЕОБХІДНОСТІ

ON THE ISSUE OF COMPULSORY EXPROPRIATION OF LAND PLOTS FOR REASONS OF PUBLIC NECESSITY

Сливка П.В., студент IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0008-1246-1521

Єлсуков К.Р., студент IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0009-1383-0330

Стаття присвячена дослідженню проблематики примусового відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності. Автори концентрують увагу на відсутності в законодавстві чіткого визначення поняття «суспільна необхідність» та єдиного підходу до його тлумачення. У роботі підкреслюється, що чинне законодавство України не містить чітких критеріїв, за якими може бути встановлено наявність суспільної необхідності, що створює ризики довільного тлумачення відповідного поняття органами державної влади та місцевого самоврядування.

Особлива увага у статті приділяється судовій практиці, яка яскраво демонструє відсутність єдиного підходу до застосування поняття «суспільна необхідність». Автори підкреслюють, що наявні рішення судів свідчать про істотні розбіжності у підходах до визначення змісту цього поняття. Такі відмінності призводять до неузгодженості судової практики щодо визначення змісту та меж поняття суспільної необхідності, що у результаті призводить до різного застосування норм Закону у подібних правовідносинах та негативно впливає на передбачуваність судових рішень і забезпечення балансу між публічними та приватними інтересами.

Підкреслюється важливість на законодавчому рівні чітко визначити критерії суспільної необхідності, відповідно до яких органи державної влади та суди у кожному конкретному випадку обґрунтовували б необхідність примусового відчуження земельної ділянки. Наголошується, що запровадження таких критеріїв сприятиме забезпеченню правової визначеності, значно зменшить можливість зловживання з боку державних органів та слугуватиме додатковою гарантією, яка захищатиме громадян від свавільного позбавлення майна.

Особливу увагу приділено аналізу практики Європейського суду з прав людини щодо застосування ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Підкреслюється, що практика ЄСПЛ визнає різні цілі, які підпадають під визначення поняття «суспільний інтерес».

Зроблено висновок, що відсутність у національному законодавстві чіткого нормативного закріплення поняття «суспільна необхідність» та визначених критеріїв її становлення породжує значні труднощі у правозастосуванні. Дослідження судової практики засвідчує відсутність єдиного підходу до розуміння вказаного поняття та його змістового наповнення, що у свою чергу, зумовлює непослідовність і непередбачуваність судових рішень, а також створює ризики порушення балансу між публічними інтересами держави та приватними інтересами громадян.

Ключові слова: суспільна необхідність, примусове відчуження, земельна ділянка, право власності, права людини, громадяни.

The article is devoted to the study of the issue of compulsory alienation of land plots on grounds of public necessity. The authors focus on the absence in the legislation of a clear definition of the concept of "public necessity" and a unified approach to its interpretation. The paper emphasizes that the current legislation of Ukraine does not contain clear criteria for establishing public necessity, which creates risks of arbitrary interpretation of the relevant concept by state authorities and local self-government bodies.

The article pays particular attention to judicial practice, which clearly demonstrates the lack of a unified approach to the application of the concept of "public necessity." The authors emphasize that existing court decisions indicate significant differences in approaches to defining the content of this concept. Such differences lead to inconsistencies in judicial practice regarding the definition of the content and limits of the concept of public necessity, which ultimately results in the inconsistent application of the provisions of the Law in similar legal relationships and negatively affects the predictability of court decisions and the balance between public and private interests.

The importance of clearly defining the criteria for public necessity at the legislative level is emphasized, according to which state authorities and courts would justify the need for compulsory alienation of land plots in each specific case. It is emphasized that the introduction of such criteria will contribute to ensuring legal certainty, significantly reduce the possibility of abuse by state authorities, and serve as an additional guarantee that will protect citizens from arbitrary deprivation of property.

Particular attention is paid to the analysis of the practice of the European Court of Human Rights regarding the application of Article 1 of the First Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It is emphasized that the practice of the ECHR recognizes various objectives that fall under the definition of "public interest".

It has been concluded that the absence of a clear regulatory definition of the concept of "public necessity" and specific criteria for its establishment in national legislation creates significant difficulties in law enforcement. A study of judicial practice shows that there is no uniform approach to understanding this concept and its meaning, which in turn leads to inconsistency and unpredictability in court decisions and creates risks of upsetting the balance between the public interests of the state and the private interests of citizens.

Key words: public necessity, compulsory alienation, land plot, property rights, human rights, citizens.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми примусового відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності зумовлена недосконалістю нормативно-правового регулювання та відсутністю єдності у правозастосуванні. У чинному законодавстві не визначено чітких критеріїв, за якими може бути встановлена наявність суспільної необхідності, що створює ризики довільного тлумачення цього поняття органами влади.

Метою статті є аналіз змісту та ознак поняття суспільної необхідності у контексті примусового відчуження земельних ділянок, здійснений на основі узагальнення національної судової практики та практики Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Процедура примусового відчуження земельних ділянок є складним правовим механізмом, що безпосередньо зачіпає одне з осно-

воположних прав людини – право власності. Її здійснення ґрунтується на принципі суспільної необхідності, який є визначальною умовою законності вилучення земельної ділянки у приватного власника.

Актуальність зазначеної проблеми полягає у відсутності в законодавстві чіткого визначення поняття «суспільна необхідність» та єдиного підходу до його тлумачення. Це зумовлює неоднозначність правозастосування і створює ризики порушення балансу між публічними інтересами держави та приватними інтересами громадян.

Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 року № 1559-VI, суспільною необхідністю вважається обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключна необхідність, для забезпечення якої допускається примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, у встановленому законом порядку [1].

На нашу думку, таке формулювання поняття суспільної необхідності через «виключну необхідність, обумовлену загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади», породжує відсутність єдності в правозастосуванні та створює ризик довільного трактування, що, у свою чергу, може призводити до порушення прав приватних власників і зменшення передбачуваності державних рішень.

Подібної позиції дотримується Є.П. Суетнов, який зазначає що визначення «суспільної необхідності» через призму поняття «виключна необхідність» дещо неточне і непридатне для потреб практики примусового відчуження. Це зумовлено тим, що таке визначення не виключає того факту, що його можна по-різному та без уточнень тлумачити [2, с. 26].

Варто звернутися до судової практики, яка наочно демонструє зазначені вище тези про відсутність усталеного підходу до тлумачення поняття «суспільної необхідності».

Так, у низці судових рішень зазначається, що розміщення об'єктів, пов'язаних із видобуванням корисних копалин загальнодержавного значення, саме по собі визнається законодавцем як суспільна необхідність, що не потребує додаткового доведення з боку відповідних органів влади. Такий підхід спостерігається, зокрема, у тлумаченні положень Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 року № 1559-VI, яким прямо визначено вичерпний перелік об'єктів, для розміщення яких допускається примусове відчуження земельних ділянок. Суд звернув увагу, що вказаний Закон не встановлює додаткових вимог щодо відповідних органів в частині окремого доведення суспільної необхідності розміщення об'єктів під видобування корисних копалин загальнодержавного значення, переваг економічної ефективності від надання в оренду земельної ділянки для видобування корисних копалин в порівнянні з використанням земельної ділянки в сільськогосподарській діяльності [3].

Водночас у іншому рішенні Верховний Суд наголошує, що сам факт наявності на земельній ділянці корисних копалин загальнодержавного значення не може автоматично свідчити про наявність суспільної необхідності. Також суд зазначає, що не надано жодного доказу, що суспільство не може існувати без корисної копалини польового шпату чи зупинення видобування на спірній земельній ділянці польового шпату призведе до зупинення заводів, підприємств, також не доведено, що такі потреби територіальної громади як зайнятість населення і сплата обов'язкових платежів до бюджету, можливо забезпечити лише шляхом

примусового відчуження належної на праві власності відповідачу земельної ділянки й що такі потреби не можуть бути забезпечені на інших договірних умовах [4].

Таким чином, наявні рішення свідчать про неузгодженість судової практики щодо визначення змісту та меж поняття суспільної необхідності. У результаті це призводить до різного застосування норм Закону у подібних правовідносинах, що негативно впливає на передбачуваність судових рішень і забезпечення балансу між публічними та приватними інтересами.

Наступним аспектом, який впливає на проблематику вилучення земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності є відсутність законодавчо закріплених критеріїв за якими б суд вирішував належність та необхідності відчуження земельної ділянки та об'єктів, що на ній розташовані. Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 року № 1559-VI містить лише підстави та перелік об'єктів для розміщення яких можуть примусово вилучатися земельні ділянки. Натомість, у законодавстві відсутні чіткі критерії для визначення того, що саме слід розуміти під «суспільною необхідністю». Не визначено, яким чином оцінюється суспільна значущість проєкту для реалізації яких можуть примусово вилучатися земельні ділянки, які межі допустимого втручання у право приватної власності, а також як співвідносити інтереси держави чи громади з правами власника земельної ділянки. Така невизначеність призводить до суб'єктивного тлумачення поняття суспільної необхідності судами та органами влади, що створює ризики зловживань і порушення принципу пропорційності при примусовому відчуженні земель, що у свою чергу може призводити до порушення одного з основоположних та конвенційних прав людини, гарантованого ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Даний протокол гарантує, що ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [5]. У п. 53 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Трегубенко проти України» зазначено, що позбавлення майна може бути виправданим лише у випадку, якщо буде наявний «інтерес суспільства» та «умови, передбачені законом». Також суд звертає увагу, що «справедливий баланс» має бути дотриманий між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основних прав людини. [6].

Таким чином, вважаємо, за необхідне на законодавчому рівні чітко визначити критерії суспільної необхідності, відповідно до яких органи державної влади та суди у кожному конкретному випадку обґрунтовували б необхідність примусового відчуження земельної ділянки. Запровадження таких критеріїв сприятиме забезпеченню правової визначеності, значно зменшить можливість зловживання з боку державних органів та слугуватиме додатковою гарантією, яка захищатиме громадян від свавільного позбавлення майна.

У цьому контексті постає проблема, пов'язана з конкуренцією між «приватним інтересом» та «суспільним інтересом». Отже, для підходів зазначених понять доречно звернутися до практики ЄСПЛ щодо ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Так, у справі «Белане Надь проти Угорщини» (заява № 53080/13, п. 113) [7] будь-яке втручання державного органу в мирне володіння «майном» може бути виправданим, лише якщо воно служить законним суспільним (або загальним) інтересам. Тобто, право на володіння майном не є абсолютним і у разі необхідності для суспільних потреб або інтересів воно може бути відчуженим. Підкреслимо, що практика ЄСПЛ визнає різні цілі, які

підпадають під визначення поняття «суспільний інтерес», зокрема це може бути: закріплення землі у зв'язку з реалізацією місцевого плану землеустрою, у справі «Скібіньський проти Польщі» (заява № 52589/99, п. 86) [8]; усунення соціальної несправедливості в житловому секторі, у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» (заява 8793/79, п. 45) [9]; щодо надання житлових будинків у контексті економічної та планової політики держави, у справі «Марія Аззопарді проти Мальти» (заява № 22008/20 п. 53 і п. 60) [10] тощо. Окрім цього, у справі «Колишнього короля Греції та інших проти Греції» (заява № 25701/94, п. 87) [11] Суд зазначає, що перелік цілей, яким може служити втручання, щоб підпасти під сферу поняття суспільного інтересу, розлогий і може включати різні нові цілі, яким служать міркування державної політики в різних фактичних контекстах. Зокрема, рішення про прийняття законів про експропріацію майна або щодо виплат соціального страхування зазвичай передбачає розгляд політичних, економічних і соціальних питань. І також, у вже зазначеній справі «Белане Надь проти Угорщини» (заява № 53080/13, п. 113) [7], Суд зазначає, що поважатиме рішення законодавчого органу щодо того, що є «суспільним інтересом», за винятком випадків, коли це рішення явно не має розумних підстав. Отже, в контексті відчуження земельної ділянки необхідно використовувати розумні підходи і для цього необхідно визначити в Законі України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» яким принципом під-

падемо обумовленість загальнодержавними інтересами та інтересами територіальної громади.

Крім, дотримання балансу між «приватним інтересом» та «суспільним інтересом» Суд наголошує, що необхідна справедлива компенсація або в іншому випадку такий підхід буде вважатися, як таким, що порушує ст. 1 Першого Протоколу ЄКПЛ. Зокрема, прикладами є рішення «Гуісо-Галлісей проти Італії» (заява № 58858/00, п. 103) [12] та «Морено Діаз Пена та інші проти Португалії» (заява № 44262/10 п. 76) [13], де суд прийшов до висновку, що баланс між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту індивідуальних основних прав, згаданих вище, як правило, досягається тоді, коли компенсація, виплачена особі, чие майно було вилучено, розумно співвідноситься з його «ринковою» вартістю, визначеною на час експропріації. У справі «Вістіш та Перепйолкінсв проти Латвії» (заява № 71243/01, п. 111) [14], Суд зазначив, що будь-який інший підхід може відкрити двері до певної невизначеності чи навіть довільності.

Висновки. Отже, відсутність у законодавстві чіткого визначення поняття «суспільної необхідності» та критеріїв її визначення спричиняє проблеми у правозастосуванні. Зокрема, аналіз судової практики свідчить про відсутність єдиного підходу до її розуміння, та тлумачення відповідних критеріїв, що у свою чергу призводить до непередбачуваності судових рішень та можливості порушення балансу між публічними та приватними інтересами. Така невизначеність створює ризики свавільного втручання у право приватної власності, яке є одним із основоположних прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності: Закон України 17 листопада 2009 року № 1559-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 1. Ст. 2.
2. Суетнов Є.П. Актуальні питання відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності. *Теоретичні та практичні проблеми земельної реформи в Україні* : зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу, 15 лист. 2019 р. Харків : НДІ ПЗІР НАПрНУ, 2019. С. 23-28.
3. Постанова Касаційного адміністративного суду від 03.03.2020 у справі № №850/8/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88061961> (дата звернення: 08.11.2025).
4. Постанова Касаційного адміністративного суду від 13.02.2019 у справі № №874/4/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79791148> (дата звернення: 08.11.2025).
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 08.11.2025).
6. Case of Tregubenko v. Ukraine (Application no. 61333/00): Judgment of ECHR of 2 November 2004. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: TREGUBENKO v. UKRAINE (дата звернення: 08.11.25).
7. Case of Belane Nagy v. Hungary (Application no. 53080/13): Judgment of ECHR of 13 December 2006. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: BÉLANÉ NAGY v. HUNGARY (дата звернення: 08.11.25).
8. Case of Skibińscy v. Poland (Application no. 52589/99): Judgment of ECHR of 14 November 2006. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: SKIBIŃSCY v. POLAND (дата звернення: 08.11.25).
9. Case of James and others v. The United Kingdom (Application no. 8793/79): Judgment of ECHR of 21 February 1986. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: JAMES AND OTHERS v. THE UNITED KINGDOM (дата звернення: 08.11.25).
10. Case of Maria Azzopardi v. Malta (Application no. 22008/20): Judgment of ECHR of 9 June 2022. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: MARIA AZZOPARDI v. MALTA (дата звернення: 08.11.25).
11. Case Former King of Greece and Others v. Greece (Application no. 25701/94): Judgment of ECHR of 23 November 2000. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: THE FORMER KING OF GREECE AND OTHERS v. GREECE (дата звернення: 08.11.25).
12. Case of Guiso-Gallisy v. Italy (Application no. 58858/00): Judgment of ECHR of 22 December 2009. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: GUIISO-GALLISAY v. ITALY (дата звернення: 08.11.25).
13. Case of Moreno Diaz Pena and others v. Portugal (Application no. 44262/10): Judgment of ECHR of 4 June 2015. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: MORENO DIAZ PEÑA AND OTHERS v. PORTUGAL (дата звернення: 08.11.25).
14. Case of Vistins and Perepjolkings v. Latvia (Application no. 71243/01): Judgment of ECHR of 25 October 2012. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: VISTIŅŠ AND PEREPJOLKINS v. LATVIA (дата звернення: 08.11.25).

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОЦІНКИ СТАНУ
ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ****PRESSING QUESTIONS OF LEGAL PROVIDING OF ESTIMATION OF THE STATE
OF FOOD SECURITY ARE IN UKRAINE**

Станіславський В.П., к.ю.н.,

доцент кафедри земельного та аграрного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0001-6487-416X

Статтю присвячено аналізу актуальних проблем правової регламентації оцінки стану продовольчої безпеки в Україні і формулюванню на цій основі висновків та пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства.

Визначено, що проблема оцінки та оптимізації стану продовольчої безпеки є одним із найважливіших стратегічних завдань як міжнародних організацій, так і державної політики кожної країни. Зміст поняття продовольчої безпеки та правова регламентація оцінювання її стану здійснюється за допомогою нормативно визначених показників – індикаторів та критеріїв продовольчої безпеки.

Проаналізовано новели законодавства у досліджуваній сфері, зокрема, впроваджені затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2025 р. «Методикою розрахунку індикаторів продовольчої безпеки», й наголошено на тому, що незважаючи на задекларовану мету відповідності міжнародним стандартам, вона не повною мірою реалізована. Нормативно-правове регулювання у цій сфері містить низку системних недоліків, що знижують аналітичну та прогностичну цінність оцінки стану продовольчої безпеки. Автором виявлені такі ключові проблеми правового регулювання, як відсутність деяких важливих індикаторів, необхідних для об'єктивної оцінки рівня та динаміки продовольчої безпеки України, зокрема, таких як інфраструктурний потенціал, дорожньо-транспортна, залізнична та портова система, достатність запасів зерна у державних ресурсах.

Наголошено на необхідності врахування соціально-демографічних та регіональних диспропорцій при оцінюванні стану продовольчої безпеки. Доведено необхідність врахування міжнародної практики оцінювання стану продовольчої безпеки з урахуванням таких компонентів, як «Якість та безпека» і «Ресурси та сталий розвиток» відповідно до Глобального індексу продовольчої безпеки.

Зроблено висновок, що глобальні процеси реалізації цілей сталого розвитку і національні потреби у забезпеченні продовольчої безпеки потребують вирішення низки проблем методологічно-правового характеру, що дозволить належним чином об'єктивно оцінювати стан продовольчої безпеки і оперативно ухвалювати управлінські рішення з метою запобігання продовольчим проблемам та кризам.

Ключові слова: продовольча безпека, індикатори продовольчої безпеки, оцінка стану продовольчої безпеки, критерії продовольчої безпеки, сталий розвиток.

The article is devoted to the analysis of current issues of legal regulation of food security assessment in Ukraine and the formulation of conclusions and proposals aimed at improving the current legislation.

It is determined that the problem of assessing and optimizing food security is one of the most important strategic tasks of both international organizations and the state policy of each country. The content of the concept of food security and the legal regulation of its assessment are carried out using normatively defined indicators and criteria of food security.

The novelties in legislation in the field under study have been analyzed, in particular, those introduced by the "Methodology for Calculating Food Security Indicators" approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 15, 2025, and it was emphasized that despite the declared goal of compliance with international standards, it has not been fully implemented. Regulatory and legal regulation in this area contains a number of systemic shortcomings that reduce the analytical and predictive value of food security assessments. The author has identified such key problems of legal regulation as the absence of some important indicators necessary for an objective assessment of the level and dynamics of food security in Ukraine, in particular, such as infrastructure capacity, road transport, railway and port systems, and the adequacy of grain reserves in state resources.

The need to take into account socio-demographic and regional disparities when assessing food security has been emphasized. The need to take into account international practices for assessing food security, including components such as "Quality and Safety" and "Resources and Sustainable Development" in accordance with the Global Food Security Index, has been proven.

It was concluded that global processes for achieving sustainable development goals and national food security needs require the resolution of a number of methodological and legal issues, which will allow for an objective assessment of food security and prompt management decisions to prevent food problems and crises.

Key words: food security, indicators of food security, assessment of food security status, criteria of food security, sustainable development.

Постановка проблеми. Продовольча безпека виступає стратегічною складовою державної політики будь-якої країни, вона є передумовою соціально-економічного розвитку держави та предметом співробітництва провідних міжнародних організацій. Саме тому надзвичайно актуальною на сьогодні є проблема формування цілісного і дієвого механізму правового забезпечення продовольчої безпеки в Україні [1, с. 55].

Приєднання України до глобального процесу забезпечення та реалізації цілей сталого розвитку ставить перед нею завдання із розробки та нормативного закріплення методичного інструментарію для оцінки стану забезпечення продовольчої безпеки, який би охоплював

усі її ключові виміри, посилював аналітичну та прогностичну цінність та відповідав вимогам міжнародних стандартів.

Євроінтеграційні прагнення України, а також орієнтація на розбудову сучасного інформаційного суспільства і цифрової держави потребує наукового підґрунтя для вирішення проблемних питань правової регламентації оцінки стану забезпечення продовольчої безпеки.

Метою статті є аналіз чинного нормативно-правового забезпечення оцінки стану продовольчої безпеки в Україні, а також виявлення основних проблем, формулювання пропозицій та визначення напрямів вдосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні дослідження у сфері правового забезпечення продовольчої безпеки проводилися науковцями як у галузі економічної, так і правничої науки. Методичні підходи й рекомендації щодо оцінки стану продовольчої безпеки розкрито у працях таких представників економічної науки, як О. Л. Кардаш, А. Д. Мостова, В. П. Саблук та ін.

Дослідженням правових аспектів вказаної проблематики присвятили свої наукові роботи Х. А. Григор'єва, В. М. Єрмоленко, П. Ф. Кулинич, Т. В. Курман, О. М. Туєва, Т. Є. Харитонова та ін. Вказані науковці зробили вагомий внесок у науково-практичне вирішення завдань, пов'язаних із забезпеченням належного правового регулювання відносин у сфері продовольчої безпеки. Однак, сучасні нормативні новели у досліджуваній сфері актуалізують потребу у додатковому науковому опрацюванні питання правової регламентації оцінки стану продовольчої безпеки.

Виклад основного матеріалу. Проблема оцінки та оптимізації стану продовольчої безпеки є одним із найважливіших стратегічних завдань як міжнародних організацій на глобальному рівні, так і державної політики кожної країни.

На глобальному (світовому) рівні функції зі збору та узагальнення даних, перевірки показників, що використовуються для оцінки рівня продовольчої безпеки, здійснюють: Всесвітній банк, Сільськогосподарська та продовольча організація ООН (ФАО), Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСР), Всесвітня продовольча програма (ВПП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Статистичний відділ ООН та ін. Кожна з даних організацій збирає та надає інформацію про стан продовольчої безпеки в межах своїх повноважень із зазначенням причин недостатнього харчування та рекомендаціями вжиття конкретних заходів щодо їх усунення.

На основі отриманих даних ФАО готує щорічні доповіді «Стан справ в галузі продовольчої безпеки та харчування у світі», в яких міститься глобальна оцінка масштабів та причин неповноцінного харчування й голоду у світі [2, с. 127].

Керуючись показниками міжнародних організацій, а також звітами та прогнозами різних країн світу, оцінку стану продовольчої безпеки на глобальному рівні здійснює також Інститут економічних досліджень «The Economist Intelligence Unit», який формує Рейтинг глобальної продовольчої безпеки (Global Food Security Index) для 113 країн [3]. Індекс ґрунтується на чотирьохвимірній концепції, що складається із таких компонентів, як економічна доступність (Affordability), фізична доступність (Availability), якість та безпечність (Quality and Safety), ресурси і сталість розвитку (Natural Resources and Resilience).

Механізм правової регламентації оцінювання стану продовольчої безпеки здійснюється за допомогою нормативно визначених показників – індикаторів та критеріїв продовольчої безпеки.

Під індикаторами продовольчої безпеки розуміють кількісну і якісну характеристику стану, динаміки і перспектив фізичної та економічної доступності харчових продуктів для всіх соціальних і демографічних груп населення, рівня та структури їх споживання, якості і безпечності продовольства, стійкості та ступеню незалежності внутрішнього продовольчого ринку, рівня розвитку аграрного сектору та пов'язаних з ним галузей економіки, а також ефективності використання природно-ресурсного потенціалу. В свою чергу, критеріями продовольчої безпеки є граничне (порогове) значення індикатора, що є межею, поза якою продовольча ситуація у державі (регіоні) вважається небезпечною. Вказані критерії мають бути економічно обґрунтованими, нормативно визначеними на законодавчому рівні, їх дотримання є загальнообов'язковим для всіх суб'єктів відносин із забезпечення продовольчої безпеки на всій території нашої держави [4, с. 30].

З метою забезпечення єдиного підходу до розрахунку індикаторів продовольчої безпеки, відповідності їх оцінки поширеним міжнародним практикам, визначення їх граничних (порогових) значень та оцінки продовольчої безпеки, постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2025 р. було розроблено «Методику розрахунку індикаторів продовольчої безпеки» [5]. Вказаною постановою Уряду було скасовано дію постанови КМУ від 05 грудня 2007 р. «Деякі питання продовольчої безпеки», якою було затверджено попередню Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки [6].

Відповідно до положень нової Методики розрахунку індикаторів продовольчої безпеки 2025 р. структурними елементами продовольчої безпеки та їх індикаторами є:

- 1) забезпечення харчових потреб населення:
 - середньорічне споживання кожного продукту харчування у розрахунку на одну особу в натуральних одиницях виміру;
 - добова енергетична цінність раціону людини;
 - енергетична цінність харчових продуктів тваринного походження у добовому раціоні людини;
- 2) доступність харчових продуктів:
 - економічна доступність харчових продуктів;
 - індекси споживчих цін на продукти харчування та безалкогольні напої;
 - диференціація вартості харчування за соціальними групами;
- 3) стабільність продовольчих систем:
 - імпортозалежність за окремими харчовими продуктами;
 - співвідношення вартості імпорту окремих харчових продуктів до вартості експорту окремих харчових продуктів;
- 4) використання сільськогосподарської продукції та основних видів продовольчих товарів:
 - ємність внутрішнього ринку окремих продуктів.

Здатність визначених індикаторів до вимірювання дозволяє кількісно та якісно оцінити поточний стан продовольчої безпеки в державі, дослідити зміни у її динаміці, певним чином прогнозувати загрози, а отже, на цій основі стає можливим ухвалення відповідних управлінських рішень, оперативних і обґрунтованих, щодо визначення способів подолання наявних та попередження потенційних загроз продовольчій безпеці на національному рівні.

Виходячи із задекларованої мети, Методика має визначати єдиний підхід до оцінки стану продовольчої безпеки України відповідно до міжнародних стандартів, однак, це не повною мірою забезпечується даним нормативно-правовим актом. Зокрема, Методиці бракує деяких важливих індикаторів, необхідних для об'єктивної оцінки рівня та динаміки продовольчої безпеки України. Мова йде, приміром, про відсутність таких показників фізичної доступності та інфраструктурного потенціалу, як дорожньо-транспортна, залізнична та портова система, наявність продовольчих магазинів, продовольчих банків, зернохосовищ та ін. Так, ФАО оцінює фізичну доступність населення до продуктів харчування, серед іншого, також через показник щільності автомобільних доріг. Чим більшою є їх протяжність на одиницю площі, тим більше можливостей наявно для забезпечення продовольством усього населення країни. Як вбачається, відсутність таких показників здатна знизити спроможність держави вчасно реагувати на локальні загрози продовольчій безпеці, особливо в умовах збройних конфліктів і ведення воєнних дій, що наочно ілюструє наявна ситуація зі збройною агресією РФ.

Окрім того, фізична доступність продуктів харчування забезпечується також таким важливим індикатором, як достатність стратегічних запасів зерна у державних ресурсах, проте його також не було включено до нової Методики, хоча у Методиці 2007 р. даний індикатор було закріплено. Створення спеціального продоволь-

чого резерву у складі державного матеріального резерву передбачено нормативно, зокрема, Законом України від 09 липня 2023 р. «Про державні резерви» [7]. Державний продовольчий резерв виступає основою гарантування продовольчої безпеки і призначається для: забезпечення потреб України в особливі періоди (стихійні лиха, воєнні дії тощо), забезпечення стратегічних потреб України, надання гуманітарної допомоги. Отже, відсутність нормативного закріплення даного індикатора – достатності стратегічних запасів зерна у державних ресурсах, особливо в часи, коли країна перебуває в умовах воєнного стану, вбачається стратегічною помилкою, що може вартувати катастрофічно дорого.

Повертаючись до механізму оцінювання стану продовольчої безпеки, слід зазначити, що міжнародна практика вимагає дезагрегованих даних для виявлення соціальних, демографічних та територіальних диспропорцій у забезпеченні продовольчої безпеки.

Ключовим індикатором, яким оперує ФАО і який оцінює частку населення, споживання калорій якої є недостатнім для ведення здорового та активного способу життя, є добова енергетична цінність раціону людини. За допомогою цього індикатора можна виміряти головну загрозу продовольчій безпеці – дефіцит енергетичної цінності раціону людини. Методика встановлює нормативно необґрунтоване порогове значення цього індикатора у 2500 ккал на добу, не враховуючи при цьому демографічні характеристики населення, його гендерну та вікову структуру, норми фізіологічних потреб, фізичну активність, що не відповідає принципам публічного здоров'я. Отже цей недолік робить ключовий індикатор неінформативним та практично малокорисним для ефективної оцінки стану продовольчої безпеки, а тому вимагає диференційованої регламентації. В основу визначення цього індикатора доцільно було б покласти затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 03 вересня 2017 р. «Норми фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах та енергії», які враховують усі зазначені критерії [8]. З метою забезпечення об'єктивності оцінки даних про стан продовольчої безпеки нормативно-правова регламентація відносин у цій сфері має також ґрунтуватися на регіональному критерії, адже, наприклад, в умовах воєнного стану в Україні рівень продовольчого забезпечення у прифронтових областях або на деокупованих територіях може суттєво відрізнятись від тих, які знаходяться віддалено від лінії фронту.

Щодо індикатора «економічна доступність харчових продуктів», граничним (пороговим) значенням якого є його 60-відсотковий рівень, то нормативне закріплення такого порогу, на наш погляд, означає, що держава фактично легалізує бідність, вважаючи прийнятним, коли людина більше половини своїх коштів витрачає лише на їжу, в той час, як для забезпечення нормальної життєдіяльності їй також необхідні кошти для інших потреб, як-то: комунальне, медичне, транспортне обслуговування, культурний та освітній розвиток, зв'язок, відпочинок тощо.

Частка витрат на продукти харчування в загальній структурі витрат свідчить про матеріальне становище домогосподарств і є показником життєвого рівня (домогосподарство вважається бідним, якщо його витрати на продукти харчування перевищують 50% в структурі сукупних витрат) [9, с. 319].

Внормований Методикою критерій не відповідає і євроінтеграційним зобов'язанням України в частині гармонізації чинного законодавства до вимог права ЄС, адже частка витрат на їжу в ЄС становить близько 10-15%, і це з урахуванням дещо іншої культури споживання європейців, які надають перевагу харчуванню в громадських закладах, а також придбанням вже готової їжі, яка коштує дорожче. Тому показник у 60% є соціально несправедливим і не може вважатися безпечною нормою. За світо-

вими стандартами оптимальними вважаються витрати на продукти харчування у розмірі, що не перевищують 30% [10, с. 25].

Слід відмітити також невідповідність нової Методики чотирьохвимірній концепції ФАО, та глобальній методології вимірювання продовольчої безпеки відповідно до Глобального індексу продовольчої безпеки (Global Food Security Index), адже в ній повністю ігноруються такі складові, як «якість та безпечність харчових продуктів», а також «ресурси і сталий розвиток».

Продовольча безпека не може бути забезпечена лише за рахунок кількісних показників у виробництві харчової продукції рослинного і тваринного походження, а також її енергетичної цінності. Важливим аспектом правового регулювання оцінки стану продовольчої безпеки виступають її якісно-безпекові показники, на чому неодноразово акцентують увагу у спеціальній літературі [11, с. 264]. Проте Методика не виходить за межі парадигми «калорійності» і повністю ігнорує їх, визначаючи лише основні групи харчових продуктів та формулу для розрахунку частки продуктів тваринного походження у добовому раціоні людини.

Компонент «ресурси та сталий розвиток» також не знайшов відображення у розглядуваній постанові Кабінету Міністрів України, жодної норми, яка б стосувалась екологічної сталості в ньому немає, що також демонструє невідповідність таким Глобальним цілям сталого розвитку, як-то: стійке сільське господарство, ефективне водокористування, боротьба з деградацією земель, та вимогам європейського «Зеленого курсу» (Green Deal). Без цих індикаторів оцінка акцентується лише на валовому, поточному виробництві харчової продукції, оминаючи увагою ціну таких результатів для майбутніх поколінь. Пріміром, можна отримувати високі врожаї сільськогосподарської продукції завдяки виснажливим монокультурам та надмірному використанню пестицидів та агрохімікатів, нехтуючи чистотою та родючістю земель, атмосферного повітря, водних та інших природних ресурсів.

Одним із найбільш серйозних глобальних викликів для продовольчої безпеки на сьогодні виступає адаптація до глобальних кліматичних змін, а отже, такі показники, як площі угідь з меліоративними системами, рівень впровадження кліматично орієнтованих аграрних технологій, рівень декарбонізації аграрного виробництва й межі викидів парникових газів, сприяли б значному покращенню ситуації із забезпеченням продовольчої та екологічної безпеки, а нормативне регулювання в цій сфері цілком відповідало б вимогам міжнародно-правових стандартів.

Отже, включення компонента «ресурси та сталий розвиток» до оцінки стану продовольчої безпеки шляхом його закріплення у чинній Методикі, означатиме перехід від вирішення проблем тактичного контролю до стратегічного управління, в результаті якого держава отримає надійний інструмент для довгострокових високих результатів у цій сфері, що сприятиме забезпеченню продовольчого суверенітету і продовольчої безпеки у довгостроковій перспективі.

Висновки. Глобальні процеси реалізації цілей сталого розвитку і потреби у забезпеченні продовольчої безпеки держави потребують вирішення низки проблем методологічно-правового характеру, які дозволять належним чином об'єктивно оцінювати стан продовольчої безпеки і оперативно ухвалювати управлінські рішення з метою запобігання продовольчим проблемам та кризам.

Чинне законодавство у сфері оцінки стану продовольчої безпеки характеризується фрагментарністю та системними недоліками. Методика розрахунку індикаторів продовольчої безпеки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2025 р., лише частково відповідає вимогам міжнародних стандартів у цій сфері. З метою вдосконалення правового регулювання оцінки стану про-

довольчої безпеки необхідно до вказаної Методики розрахунку індикаторів продовольчої безпеки внести зміни шляхом розширення переліку індикаторів продовольчої безпеки, насамперед, додавши такі, як «якість та безпечність харчової продукції», «ресурси та сталий розвиток», впровадити кореляційний показник, що буде враховувати соціально-демографічні та регіональні диспропорції при оцінюванні фізичної доступності продовольства для населення, а також суттєво знизити встановлене порогове значення такого індикатора, економічна доступність харчових

продуктів (витрати на їжу). Враховуючи, що всі ці показники використовуються в оцінках міжнародних організацій, їх відсутність в українському законодавстві робить вітчизняну систему моніторингу непридатною для інтеграції в глобальну систему оцінки продовольчої безпеки. Натомість, впровадження вказаних індикаторів до механізму оцінювання стану продовольчої безпеки є необхідним для нашої держави, враховуючи її євроінтеграційні наміри і прагнення набути статус країни з високим агроекологічним іміджем і лідерськими аграрними амбіціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курман Т.В. Продовольча безпека: проблеми правового забезпечення й загрози сьогодення. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доп. учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конференції (м. Київ, 16 верес. 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. 225 с.
2. Туева О.М. Окремі правові аспекти моніторингу та оцінки стану забезпечення продовольчої безпеки. *Право та інновації* / ред.-кол.: С. О. Кузнichenko (голов. ред.) та ін. Харків: НДІ правового забезпечення інноваційного розвитку НАПРН України, 2024. № 2 (46). С.125-130.
3. Global Food Security Index. URL: <https://im-pact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/Index>.
4. Право продовольчої безпеки: конспект лекцій: навч. посіб. для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спеціальності 081 «Право»/ кол. авт.: Ю.Ю. Бакай, Д.М. Данілік, Д.Ю. Кондратенко та ін.; за заг. ред. Т.В. Курман, О.М. Туева. Харків, 2023. 191 с.
5. Методика розрахунку індикаторів продовольчої безпеки: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-2025-п#Text>
6. Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки: Постанова Кабінету Міністрів України від 07 грудня 2007 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1379-2007-%D0%BF#Text>
7. Про державні резерви: Закон України від 09 липня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3310-20#Text>
8. Норми фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах та енергії: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03 вересня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1206-17#Text>
9. Мірошніченко О.Ю. Вплив доходів на рівень і структуру споживання. *Теоретичні і практичні питання економіки*. 2010. Вип. 24. С. 315-321. URL: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2011_24/Zb24_42.pdf
10. Пашенко О.В., Жарікова О.Б. Диференціація доходів населення в сучасних умовах розвитку економіки. *Біоекономіка та аграрний бізнес*. 2021. Том 12. №1. С. 14-29.
11. Курман Т.В. Право продовольчої безпеки: еволюція та перспективи розвитку. *Юридичний наук. електронний журнал*. 2023. № 10. С. 263-265.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/32>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ВІРТУАЛЬНИХ ВАЛЮТ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПОБІГАННЯ ЇХ ПРОТИПРАВНОМУ ВИКОРИСТАННЮ

LEGAL REGULATION OF VIRTUAL CURRENCY CIRCULATION: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR PREVENTING THEIR ILLEGAL USE

Карнаух О.А., студентка III курсу факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0006-7586-5318

Стаття присвячена аналізу особливостей нормативного регулювання обігу криптовалют у контексті запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму.

У роботі досліджено основні фактори, що зумовили інтеграцію віртуальних валют у неправомірну діяльність, зокрема анонімність трансакцій, децентралізований характер системи, відсутність єдиного емітента, можливість здійснення фінансових операцій поза межами державного контролю. Розглянуто популярні схеми скоєння злочинів з використанням криптовалют, а саме: викрадення віртуальної валюти; маніпулювання інвесторами шляхом формування хибного уявлення про перспективу вкладення в певну «монету»; відмивання коштів за допомогою фальшивих суб'єктів господарювання, що приймають криптовалюту як платіжний засіб. Здійснено аналіз статистичних відомостей щодо обсягу криптовалютних трансакцій, задіяних у злочинній діяльності.

Особлива увага приділена опрацюванню генези нормативно-правового закріплення поняття віртуальної валюти. Досліджено приписи ключових міжнародних актів у сфері регулювання обігу віртуальної валюти, зокрема в контексті протидії її використанню з метою відмивання (легалізації) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму, а саме: Директиви Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/849 від 20 травня 2015 року (зі змінами, внесеними Директивою Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/843 від 30 травня 2018 року); Рекомендації FATF 15; Керівництва FATF щодо застосування ризикорієнтованого підходу до віртуальних активів та постачальників послуг з переказу віртуальних активів; Регламенту MiCA.

Окрім того, у роботі міститься комплексний аналіз перспектив запровадження ефективного правового регулювання віртуальних активів (зокрема криптовалют). Розглянуто основні положення Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 №361-IX та Закону України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 №2074-IX. Визначено основні переваги встановлення прозорого механізму оподаткування криптовалют в контексті його позитивного впливу на трансформаційні процеси в суспільно-економічній царині.

У роботі також детально розглянуто дискусійне питання щодо визначення місця віртуальних активів серед елементів об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Досліджено положення чинного Кримінального кодексу України, що встановлюють відповідальність за легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, в аспекті охоплення ними проблематики обігу віртуальних активів. Здійснено порівняльний аналіз цих положень з відповідними нормами проекту нового Кримінального кодексу України. Окрім того, було запропоновано комплекс заходів з підвищення фінансово-економічної безпеки в умовах активного використання віртуальних валют.

У результаті було здійснено систематизацію підходів до визначення правової природи віртуальних валют та осмисленні їх ролі у сучасних фінансово-правових відносинах.

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, фінансовий моніторинг, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансово-економічна безпека.

The article is devoted to the analysis of the features of the legal regulation of cryptocurrency circulation in the context of preventing the legalization (money laundering) of proceeds from crime and the financing of terrorism.

The study examines the main factors that have contributed to the integration of virtual currencies into unlawful activities, including transaction anonymity, the decentralized nature of the system, the absence of a single issuer, and the possibility of conducting financial operations outside state control. Common schemes of criminal activity involving cryptocurrencies are considered, namely: theft of virtual currencies; manipulation of investors by creating a false perception of the potential of a particular "coin"; and laundering of funds through fictitious business entities that accept cryptocurrency as a means of payment. Statistical data on the volume of cryptocurrency transactions involved in criminal activity were also analyzed.

Particular attention is given to the genesis of the legal consolidation of the concept of virtual currency. The provisions of key international regulatory acts governing the circulation of virtual currencies are examined, particularly in the context of preventing their use for money laundering and terrorism financing. These include: Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 (as amended by Directive (EU) 2018/843 of 30 May 2018); FATF Recommendation 15; FATF Guidance on the risk-based approach to virtual assets and virtual asset service providers; and the MiCA Regulation.

In addition, the article contains a comprehensive analysis of the prospects for implementing effective legal regulation of virtual assets (including cryptocurrencies). The main provisions of the Law of Ukraine "On Preventing and Countering the Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism, and Financing the Proliferation of Weapons of Mass Destruction" No. 361-IX of 06.12.2019 and the Law of Ukraine "On Virtual Assets" No. 2074-IX of 17.02.2022 are considered. The study identifies the main advantages of establishing a transparent cryptocurrency taxation mechanism in terms of its positive impact on socio-economic transformation processes.

The article also thoroughly addresses the debated issue of determining the place of virtual assets among the elements of the objective side of a criminal offense. Provisions of the current Criminal Code of Ukraine establishing liability for the legalization (laundering) of property obtained by criminal means are examined with regard to their coverage of issues related to the circulation of virtual assets. A comparative analysis of these provisions with the relevant norms of the draft new Criminal Code of Ukraine is also carried out. Furthermore, a set of measures aimed at enhancing financial and economic security in the context of active cryptocurrency use is proposed.

As a result, the study systematizes approaches to defining the legal nature of virtual currencies and reflects on their role in modern financial and legal relations.

Key words: virtual assets, cryptocurrency, financial monitoring, money laundering of proceeds from crime, financial and economic security.

Постановка проблеми. Активне використання віртуальних валют створює як нові можливості для розвитку фінансової системи, так і значні ризики для її безпеки. Особливості функціонування криптовалют ускладнюють контроль за їх обігом і таким чином роблять їх привабливими для відмивання доходів, фінансування тероризму та інших форм злочинної діяльності. Національне законодавство, хоча і відрізняється домінуванням тенденцій до посиленого регулювання віртуальних активів (зокрема криптовалют) потребує вдосконалення з метою створення ефективного механізму протидії їх протиправному використанню.

Мета дослідження. Системний аналіз нормативно-правових підходів до регулювання обігу віртуальних активів (зокрема криптовалют) з визначенням проблемних аспектів і перспектив удосконалення правового регулювання в контексті запобігання їх використанню з протиправною метою.

Стан опрацювання проблематики. В умовах стрімкої інтеграції цифрових технологій у ключові сфери діяльності суспільства питання правового регулювання віртуальних валют активно досліджується у працях вітчизняних правників, зокрема Кудя О. О., Єфремової К. В., Шаповалової І. В., Мухіна В. А., Каменського Д. В., Дудорова О. О., які висвітлюють різні аспекти правового статусу криптовалют. Водночас у вітчизняному правознавстві спостерігається брак комплексних досліджень, які б одночасно охоплювали питання визначення правової природи віртуальних валют, їх регулювання у фінансово-економічній сфері та механізми запобігання відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, з їх використанням.

Виклад основного матеріалу. В епоху інтенсивного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, коли матеріальні грошові одиниці поступаються популярністю безготівковим операціям, питання перебігу трансформаційних процесів у сфері фінансів набуває дедалі більшої актуальності. Криптовалюта як унікальний вид віртуального активу перетворилася з екзотичного платіжного інструмента на ключовий елемент глобальної економіки. Зауваживши стрімке зростання криптовалютного ринку, Європейський Союз (який фактично є провідним економічним блоком) відповідально поставився до необхідності нормативного врегулювання цієї царини: наслідком розробки й поступового впровадження системи заходів, спрямованих на уніфікацію підходу до контролю за обігом криптовалют та функціонуванням блокчейн-технологій, стала часткова стабілізація європейського фінансового ринку, посилення гарантування прав споживачів (зокрема в аспекті забезпечення їхньої конфіденційності), активізація боротьби з «відмиванням» коштів і наданням матеріальної підтримки тероризму. Наразі ЄС тяжіє до створення в економічному полі безпечної екосистеми, заснованої на засадах безпеки, прозорості, відповідальності, й надання можливостей безперешкодного розвитку інновацій.

Україна, яка обрала євроінтеграцію вектором подальшої зовнішньої політики, активно долучається до процесу удосконалення законодавчого поля і, реципіюючи основні досягнення ЄС у цій царині, працює над визначенням правових обмежень для операцій з криптовалютами. Наразі ступінь врегульованості вищезазначеного питання значно нижчий за той «еталонний» показник, який необхідний для перетворення українського ринку віртуальних активів на перспективний сектор цифрової економіки. Проте, на мою думку, Україна має значний науковий та інформаційно-комунікаційний потенціал для розв'язання питань, пов'язаних з впровадженням криптовалют і блокчейн-технологій. Використання наявних у нашої країни ресурсів для форсування економічного поступу, захисту інтересів громадян та іноземних інвесторів передбачає своєчасне формування ефективного й гармонійного механізму регулювання, що спиратиметься як на іноземний досвід, так і на національні особливості ринкових відносин.

Незважаючи на наснажливі перспективи інтеграції криптовалют у глобальну фінансову екосистему, їх використання супроводжується суттєвим ризиком для стабільності економіки держав, зумовленим нестабільністю курсів, можливістю залучення до злочинних схем (зокрема з метою відмивання коштів, фінансування терористичних організацій, уникнення оподаткування тощо), відсутністю уніфікованих міжнародних стандартів регулювання віртуальних активів тощо. Окрім того, в умовах функціонування децентралізованих цифрових активів переважна більшість традиційних інструментів фінансового регулювання втрачають свою ефективність, що спричиняє виникнення нагальної потреби в переосмисленні усталених підходів до фінансової політики та економічного планування [1, с. 33].

На сучасному етапі розвитку цифрової економіки криптовалюти відіграють ключову роль у системі глобальних фінансових відносин, виступаючи не лише інноваційним засобом обігу вартості й альтернативною формою розрахунків, а й потенційним інструментом вчинення протиправних дій. Особливості функціонування криптовалют, до яких належать, зокрема, децентралізованість, відсутність єдиного емітента, високий рівень анонімності користувачів, транскордонний характер операцій, зумовили їх стрімку інтеграцію у злочинну діяльність. На відміну від традиційних фінансових інструментів, вони функціонують поза межами державного контролю, що значно ускладнює здійснення фінансового моніторингу та подальшу розробку й запровадження ефективних механізмів боротьби з відмиванням коштів, отриманих неправомірним шляхом, та фінансуванням тероризму. Конфіденційні криптовалюти (наприклад, Monero), які використовують провідні криптографічні методи приховування інформації про користувачів та суми фінансових операцій, надають правопорушникам змогу заплутувати деталі поточної трансакції за допомогою процесу міксування й тим самим ускладнюють відстеження їх руху. Обфускація походження криптовалют також здійснюється за допомогою так званих «гамблерів», що змішують активи багатьох користувачів, обмежуючи можливість їх ідентифікації. Наразі криптовалюта є основним джерелом фінансування багатьох злочинних галузей, серед яких придбання та поширення порнографічних матеріалів, незаконний обіг зброї, психотропних та наркотичних речовин, нелегальна трансплантологія, торгівля людьми, фінансування екстремістської діяльності та тероризму тощо [2, с. 9].

Викрадення криптовалюти зазвичай супроводжується використанням фейкових електронних гаманців, створенням фішингових сайтів, шахрайством на краудінвестиційних онлайн-платформах, організацією інвестиційних фондів з потенційно неправомірними цілями тощо. Окрім того, популярною схемою для скоєння злочинів, предметом яких є криптовалюта, є маніпулювання інвесторами з метою завдання їм фінансових збитків. Основними етапами такої операції є: 1) змова трейдерів, спрямована на формування хибного уявлення про виправданість зростання певної «монети» та його потенційного продовження (зокрема із залученням засобів масової інформації); 2) продаж шахраями власних придбаних заздалегідь криптовалютних одиниць після досягнення певної купівельної ціни й припинення розповсюдження дезінформації. У результаті вищезгаданих дій інвестори, які, спокусившись перспективою стрімкого збагачення, придбали певну «монету», зазнають матеріальних втрат.

Відмивання коштів також може реалізовуватися за допомогою створення віртуальних юридичних осіб, що мають змогу приймати криптовалюту як платіжний засіб. Задум зловмисників полягає у здійсненні анонімних трансакцій на рахунок фальшивих суб'єктів господарювання й подальшій конвертації перерахованої криптовалюти

в національну валюту. Формально гроші, отримані таким чином, є легальними, оскільки сприймаються як оплата за надані юридичною особою послуги. Варто зазначити, що подібні фірми найчастіше зареєстровані на підставну особу (так званого «дропа» або «номінала»), яка не має жодного правового зв'язку із справжнім власником коштів та у разі викриття нестиме тягар правосуддя в повному обсязі.

Відповідно до аналітичних відомостей платформи Chainalysis, наведених у Звіті про криптозлочинність 2025 (The 2025 Crypto Crime Report), у 2024 році обсяг незаконних трансакцій у криптовалютному просторі сягнув близько 40 млрд доларів (за оцінками експертів, наведена цифра не є остаточною, оскільки подальші, більш ґрунтовні дослідження проблемного питання можуть підтвердити розбіжність у вирахуванні загальної суми, еквівалентну приблизно 11 млрд доларів) [3]. Слід зазначити, що оцінки незаконної трансакційної активності включають кошти, надіслані на адреси, які були ідентифіковані як незаконні, та такі, що були викрадені в результаті криптохакерських атак. Окрім того, результати обчислення частки обсягу криптотрансакцій, пов'язаних з незаконною діяльністю, відрізняються суттєвим коливанням показників: у 2020 – 0,70%; у 2021 – 0,12%; у 2022 – 0,31%; у 2023 – 0,61%; у 2024 – 0,14% [3].

Аналіз вищенаведених статистичних відомостей підтверджує, що обсяг криптовалютних трансакцій, задіяних у злочинній діяльності, є порівняно незначним у відсотковому співвідношенні до загального обсягу. Проте незважаючи на відносно невеликий масштаб подібних переказів, використання криптовалют для фінансування тероризму, відмивання коштів та кіберзлочинності є суттєвим викликом для фінансово-економічної безпеки держави. Ризики, пов'язані з підозрілими операціями з криптовалютою, потребують ґрунтовного опрацювання для забезпечення балансу між інноваціями та стабільністю фінансової системи, зокрема в аспекті запровадження постійного моніторингу, розробки ефективної регуляторної екосистеми, удосконалення міжнародного співробітництва тощо.

Фінансовий моніторинг є специфічною формою фінансового контролю, яка здійснюється у визначеному чинним законодавством порядку уповноваженими державними органами з метою опрацювання інформації про фінансові операції щодо встановлення їх гіпотетичної причетності до процесів легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Компетентні міжнародні органи неодноразово намагалися визначити сутність й оцінити ризики, пов'язані з використанням віртуальних активів у фінансових операціях, які можуть бути пов'язані з відмиванням доходів сумнівного походження.

Аналізуючи генезу нормативно-правового закріплення поняття віртуальної валюти, слід щонайперше звернутися до Директиви Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/849 від 20 травня 2015 року про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання коштів чи фінансування тероризму (далі – Директива 2015/849). Змінами, внесеними до цього акту Директивою Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/843 від 30 травня 2018 року (далі – Директива 2018/843), було закріплено визначення віртуальної валюти як «цифрового вираження вартості, яке не є випущеним або гарантованим центральним банком або органом публічної влади, не є обов'язково прив'язаним до законодавчо встановленої валюти і не має юридичного статусу валюти або грошей, але приймається фізичними або юридичними особами як засіб обміну, який може передаватися, зберігатися або яким можна торгувати в електронній формі» [4]. Окрім того, у Директиві 2018/843 вперше були окреслені ризики потенційного протиправного використання віртуальних валют у злочинній діяльності, пов'язані з їх анонімністю та обмеженою нормативною урегульованістю. Зокрема, Європейським

Парламентом було визнано необхідність надання національним органам фінансової розвідки можливості отримувати відомості для пов'язування адрес віртуальних валют з особою власника, а також потребу в розробленні механізму самодекларування користувачів до компетентних органів.

Фундаментальна роль Директиви 2015/849 (з урахуванням всіх змін та доповнень) в аспекті запобігання залученню віртуальних валют до механізмів відмивання коштів та фінансування тероризму пояснюється ще й покладенням на держав-членів низки нових обов'язків щодо: 1) створення відкритих реєстрів для компаній, трас-тощо; 2) розширення повноважень підрозділів фінансової розвідки ЄС в аспекті забезпечення доступу до інформації, необхідної для реалізації їх функцій; 3) обмеження анонімності в аспекті використання віртуальних валют, постачання відповідних гаманців, передплати банківських карток; 4) гарантування ужиття зобов'язаними особами заходів з посиленої належної перевірки клієнтів за участі в ділових відносинах та операціях третіх країн з високим ступенем ризику; 5) налагодження ефективної співпраці (зокрема в частині обміну відповідною інформацією) між органами нагляду за запобіганням відмиванню коштів, а також між ними та органами пруденційного нагляду та Європейським центральним банком.

Наслідуючи світові тенденції до встановлення належного правового регулювання обігу віртуальної валюти, Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (далі – FATF) внесла зміни до Рекомендацій, офіційно закріпивши поширення їх дії на фінансову діяльність, пов'язану з віртуальною валютою, та включивши до глосарію терміни «віртуальні активи» та «провайдер послуг віртуальних активів». Окрім того, завдяки оновленню Рекомендації 15, здійсненому в 2019 році, було акцентовано на необхідності застосування заходів боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму до віртуальних активів та постачальників послуг з переказу віртуальних активів. Слід зазначити, що у Звіті щодо дотримання юрисдикціями Рекомендації FATF 15 та її Пояснювальної записки (R.15/INR.15), опублікованому FATF у 2024 році, було підтверджено відставання процесу глобального впровадження регулювання у сфері протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму. У результаті дослідження було встановлено, що 75% юрисдикцій (тобто 97 із 130) частково відповідають або взагалі не відповідають встановленим вимогам. Подане значення ідентичне показнику 2023 року, що засвідчує відсутність значних покращень у царині запобігання відмиванню коштів, здійснюваному, зокрема, з використанням віртуальної валюти [5]. У 2025 році FATF було зафіксовано незначне поліпшення ситуації із впровадженням Рекомендації 15. Проте здійснення ефективної оцінки ризиків та загалом застосування ризикоорієнтованого підходу й досі залишаються нагальною проблемою для більшості юрисдикцій. Окрім того, у Звіті 2025 року були висвітлені нові ризики експлуатації віртуальних валют із злочинною метою, а саме поживавлення використанням стейблкоїнів незаконними суб'єктами (особливо – суб'єктами Корейської Народно-Демократичної Республіки (КНДР) та особами, що фінансують терористів та наркоторговців) та актуалізації необхідності розв'язання проблеми повернення викрадених активів (зокрема шляхом поглиблення міжнародної співпраці у цій сфері) [6].

У червні 2019 року FATF було опубліковано Керівництво щодо застосування ризикоорієнтованого підходу до віртуальних активів та постачальників послуг з переказу віртуальних активів. Метою ухвалення вищезгаданого документа було зниження ризику відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом з використанням зокрема анонімних криптовалют, та підтримка урядів в аспекті розробки й впровадження локального законодавства щодо

регулювання цифрових активів. У рекомендаціях FATF «Регулювання віртуальних активів» було зроблено акцент на тому, що, незважаючи на потенційне стимулювання віртуальними активами (та пов'язаними з ними послугами) фінансових інновацій та покращення фінансової інтеграції, їх використання надає злочинцям нові можливості для відмивання неправомірно набутих коштів та фінансування тероризму.

Прагнучи закласти засади нормативного регулювання єдиної фінансової екосистеми цифрових активів, Європейська комісія у вересні 2020 року представила розроблений у межах Цифрового фінансового пакету ЄС Регламент MiCA, спрямований на подолання фрагментованості регламентації цієї сфери, підвищення прозорості ринку, забезпечення захисту інвесторів та споживачів, стимулювання інновацій тощо. Історичним моментом для розвитку криптоіндустрії стало його остаточне схвалення 20 червня 2023 року. Регламент встановлює низку чітких вимог для емітентів криптоактивів і криптовалютних бірж, зокрема щодо мінімального статутного капіталу, корпоративного управління, надання доступу до інформації постачальниками послуг у сфері обігу криптовалют [7, с.43]. Також MiCA посилює контроль за обігом стейблкоїнів, які раніше не підпадали під сферу регулювання фінансового законодавства ЄС. Окрім того, Регламент визначив основні принципи впорядкування функціонування постачальників послуг пов'язаних з криптоактивами (Crypto-Asset Service Providers (далі – CASPs)). Зокрема, на CASPs був покладений обов'язок отримати європейську ліцензію для ведення діяльності (а саме зареєструвати компанію в регуляторних органах ЄС) та впровадити механізми боротьби зі злочинністю у фінансовій сфері. Принципово новим вектором розвитку нормативного регулювання криптовалютної індустрії стало запровадження єдиної європейської ліцензії, наявність якої звільняє провідні компанії від необхідності реєструватися окремо в кожній європейській країні. Таким чином, Регламент MiCA є універсальним стандартом регулювання обігу віртуальних валют, який, створюючи ефективне середовище для розбудови глобальної криптоіндустрії, забезпечує стабільність фінансової екосистеми й інтеграцію інноваційних рішень у діяльність її основних суб'єктів [8, с.120].

Долучаючись до міжнародної політики протидії крипто-відмиванню, Україна приєдналась до двох фундаментальних актів, спрямованих на забезпечення системного підходу до перешкоджання механізмів легалізації: Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом (ратифіковано 17.12.1997) та Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму (ратифіковано 17.11.2010; набрала чинності для України 01.06.2011). Окрім того, статтею 20 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (ратифіковано 16.09.2014), на Україну був покладений обов'язок брати участь у співробітництві з метою запобігання та боротьби з легалізацією (відмиванням) коштів та фінансуванням тероризму, зокрема в аспекті забезпечення імплементації відповідних міжнародних стандартів, розроблених FATF та рівнозначних тим, які були прийняті Європейським Союзом.

Ключовим національним нормативно-правовим актом у сфері регулювання запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення є відповідний Закон України від 06.12.2019 №361-IX (далі – Закон №361-IX). Наведене в ньому визначення поняття віртуального активу як «цифрового вираження вартості, яким можна торгувати

у цифровому форматі або переказувати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей» цілком узгоджується з підходами, закріпленими у Рекомендаціях FATF [9]. Така гармонізація національного визначення із міжнародними стандартами забезпечує належну інтеграцію України у глобальну систему фінансового моніторингу та створює правові передумови для ефективного контролю за операціями з віртуальними активами. Статтею 11 Закону №361-IX на суб'єктів первинного фінансового моніторингу покладається обов'язок здійснювати належну перевірку у разі, зокрема, проведення фінансової операції з віртуальними активами на суму, що дорівнює чи перевищує 30 тис. грн. Окрім того, статтею 14 вищезгаданого закону окреслюється коло інформації, яка має супроводжувати платіжну операцію або переказ віртуальних активів. Характерною особливістю Закону №361-IX є також доповнення переліку суб'єктів державного фінансового моніторингу Міністерством цифрової трансформації України та введення постачальників послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів, як нової категорії суб'єктів первинного фінансового моніторингу.

Питання правового регулювання обігу віртуальних активів (зокрема криптовалют) суттєво ускладнюється відсутністю чинного галузевого законодавства. Закон України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 №2074-IX (далі – Закон №2074-IX), що закладає основи регламентації цієї галузі, був ухвалений 17 лютого 2022 року, проте набуттям чинності відтерміновано у зв'язку з необхідністю попереднього внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами. Ухвалення цього акту зумовлюється потребою врегулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оборотом віртуальних активів в Україні, а також визначення обсягу прав та обов'язків учасників ринку віртуальних активів й засад державної політики у царині їх обороту. Хоча Закон №2074-IX мав на меті, зокрема, визнання статусу криптовалюти в національному правовому полі, відповідна дефініція в його тексті відсутня. Натомість законотворець, працюючи над визначенням основним термінів, апелював до більш широкого за семантикою поняття віртуального активу, що включає не лише криптовалюту, а й NFT-токени та інші масиви даних, що мають цифрову форму збереження та певну вартість [10, с. 337].

Розроблення закону про оподаткування криптовалют було передбачено презентованою у грудні 2023 року Національною стратегією доходів на 2024–2030 роки – дорожньою картою реформування податкової та митної системи України [11, с.32]. Встановлення прозорого податкового механізму є одним з основних кроків на шляху до легалізації віртуальної валюти, яка зі свого боку призведе до низки позитивних змін у відповідній суспільно-економічній царині:

- залученню іноземного фінансування з боку країн-партнерів (криптовалюти, характеристичними особливостями яких є інтегрованість в глобальну фінансову систему, інноваційність і відповідність ключовим тенденціям цифрової економіки, в перспективі зможуть забезпечити безперешкодний рух фінансових потоків через національні кордони, тим самим поліпшуючи інвестиційний клімат в Україні й приваблюючи партнерів, які за умови надання гнучких фінансових інструментів згодні працювати в умовах економічної нестабільності);
- зростанню кількості блокчейн-стартапів, поживлення їхнього розвитку та поглиблення міжнародної співпраці у цій сфері;
- збільшенню надходження до державного бюджету України за рахунок введення податків на криптовалютні операції;
- поглибленню рівня цифрової грамотності населення.

Таким чином, визначення порядку оподаткування прибутків від криптовалютних операцій справить позитивний вплив на загальну економічну ситуацію в країні не лише за допомогою появи додаткових надходжень до державного бюджету, а й через посилення гарантій для бізнесу, чітке визначення правового статусу інвесторів у царині здійснення криптовалютних операцій, зниження ризиків для їхньої діяльності й у довготривалій перспективі навіть створення для них механізмів додаткового стимулювання.

Аналізуючи приклад західних партнерів, можемо засвідчити, що у США чітка, злагоджена система оподаткування криптовалют є одним з ключових факторів встановлення економічного балансу: стабілізуючи поточну ситуацію у сфері фінансів, вона забезпечує досягнення рівноваги між механізмом стимулювання інновацій у цифровій галузі й необхідністю залучення надходжень до державного бюджету. Інвестори, продаючи або обмінюючи криптовалюту, зобов'язані сплатити податок на приріст капіталу (Capital Gains Tax), розмір якого залежить безпосередньо від терміну володіння нею: ставка на довгострокові капітальні прибутки суттєво нижча за відповідну ставку короткострокового капітального податку. Грунтовний підхід американців до легалізації віртуальних активів дозволяє їм підтримувати достатньо високий рівень прозорості криптовалютного ринку. Сприятлива стартап-екосистема США стимулює інвесторів діяти в межах закону, уникаючи фінансових махінацій і зловживань. Окрім того, система оподаткування, формуючи правову основу для розвитку блокчейн-технологій, сприяє діджиталізації економіки, підвищенню її конкурентоспроможності, залученню фінансування до криптовалютного сектору. Ці фактори в сукупності дозволяють США протягом багатьох років тримати позицію лідера у царині економічних інновацій.

Проте для ефективної легалізації віртуальної валюти слід опрацювати низку важливих аспектів, зокрема конкретизацію визначення криптовалюти, її природи, видів та особливостей функціонування, а також забезпечення публічного доступу до інформації про емітентів, механізми емісії, проведення операцій з криптовалютою [12, с. 343].

З огляду на вищезазначене можемо стверджувати, що положення Закону №2074-IX потребують певного допрацювання в аспекті: приведення визначення віртуальних активів та їх класифікації у відповідність до Регламенту регулювання ринку криптоактивів (MiCA); узгодження ліцензування та умов діяльності постачальників послуг з Розділом II MiCA; обов'язкового формування «White Paper» з інформацією про актив та/або ICO-проект для учасників ринку; запровадження юридичної відповідальності за надання недостовірної інформації в цих документах; чіткої регламентації обов'язків учасників ринку щодо компенсації збитків споживачам; адаптації механізмів «публічної пропозиції» активів до європейських стандартів тощо [13, с. 124, 125].

Недосконалість механізмів державного регулювання обігу віртуальних активів, зокрема цифрових валют, та наявність прогалин у нормативній базі створюють передумови для їх використання у процесі відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом. Таким чином, удосконалення національного законодавства в цій царині є необхідною умовою забезпечення прозорості ринку й запобігання використанню криптовалют з протиправною метою.

Стаття 209 Кримінального кодексу України (далі – КК України), викладена в редакції Закону №361-IX, визначає предметом відмивання «майно, щодо якого фактичні обставини свідчать про його одержання злочинним шляхом» [14]. Оперуючи поняттям «майно» слід звернутися до Цивільного кодексу України, стаття 190 якого тлумачить його як «окрему річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки» [15]. Водночас у Законі №361-

IX апелюють до більш широкого за семантикою терміна «доходи, одержані злочинним шляхом», під якими розуміють «будь-які активи, одержані прямо чи опосередковано внаслідок вчинення злочину, зокрема валютні цінності, рухоме та нерухоме майно, майнові та немайнові права, незалежно від їх вартості» [9]. Підсумовуючи вищезазначене, можемо зробити висновок, що термінологічний апарат, який міститься в Законі №361-IX, не узгоджується з чинним кримінальним законодавством, тим самим виключаючи можливість визнання віртуальної валюти предметом злочину, передбаченого ст. 209 КК України. Немайновий характер віртуального активу як різновиду цифрової речі також підтверджує неприйнятність його віднесення до майна як предмета вищезгаданого злочину.

Варто зазначити, що необхідність допрацювання понятійного апарату КК України була врахована фахівцями робочої групи з питань розвитку кримінального права під час розробки проекту нового Кодексу. Його Глосарій передбачає віднесення до активів (доходів) не лише грошових коштів (зокрема готівкових або таких, що перебувають на банківських рахунках чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах) та іншого майна, а й нематеріальних активів, зокрема в криптовалютах, обсягу зменшення фінансових зобов'язань, роботи чи послуги, отриманих особою (п. 1 ч. 2 ст. 1.1.1 Кодексу). Це свідчить про введення криптовалюти як однієї з форм вираження нематеріальних активів до сфери регулювання кримінального законодавства. Нематеріальні активи були також віднесені законотворцем до видів неправомірної вигоди (п. 33 ч. 2 ст. 1.1.1 Кодексу) та предметів непрямого підкупу (п. 3 ст. 4.10.1 Кодексу). Окрім того, про активи (зокрема й нематеріальні, до яких належать цифрові валюти) йдеться у статтях 6.32.27 та 6.32.28, які містять склад легалізації (відмивання) активів (доходів), одержаних злочинним шляхом, (умисно й з необережності) [16].

Слід наголосити, що використання віртуальних активів з метою відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, не стосується ані природи набутого неправомірним чином майна, ані згаданих у диспозиції ч. 1 ст. 209 КК України набуття, володіння, використання, розпорядження ним. Натомість у поданому випадку йдеться про реалізацію з використанням віртуальних активів, зокрема криптовалюти, передбаченого цією ж нормою, кримінально-карного діяння, вираженого у зміні форми (перетворенні) такого майна, або вчиненні дій, спрямованих на приховування, маскування походження такого майна або володіння ним, права на таке майно, джерела його походження [17, с. 507].

Для науки кримінального права дискусійним є питання визначення місця віртуальних активів серед елементів об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Аналіз світової й національної правозастосовної практики підтверджують можливість визнання цифрової валюти засобом вчинення злочину. Окрім того, криптовалюта, що є одночасно засобом і безпосередньо платежу, і обміну на іншу валюту, може виступати предметом кримінально-карного діяння. Проте її відповідність цій ознаці об'єктивної сторони потребує додаткового нормативного врегулювання.

З метою забезпечення належної кримінально-правової оцінки незаконних діянь, скоєних у віртуальній екосистемі, слід закріпити визнання віртуальної валюти предметом злочинів проти власності у національному правовому полі. Характеризуючи предмет відповідних злочинів, слід перелічити його основні ознаки, до яких належать: 1) економічна (наявність певної цінності); 2) фізична (матеріальне втілення); 3) юридична (приналежність певній особі чи групі осіб). Виділення саме цих ознак впливає з п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 №10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності», відповідно до якого «предметом

злочинів проти власності є майно, яке має певну вартість і є чужим для винної особи: речі (рухомі й нерухомі), грошові кошти, цінні метали, цінні папери тощо, а також право на майно та дії майнового характеру, електрична та теплова енергія» [18].

Для криптовалюти вираженням економічної ознаки є реалізація функції платежу та можливість її співвіднесення з офіційною валютою (створення курсу). Анонімність крипто-гаманців не виключає їх приналежність певній особі, тому можемо також засвідчити наявність юридичної ознаки. Найбільше дискусій викликає питання ідентифікації фізичної ознаки, оскільки відповідно до традиційного уявлення предмет злочинів проти власності має бути виражений у матеріальному світі (за винятком майнових прав, дій майнового характеру, електричної та теплової енергії). На думку деяких дослідників, фізична ознака криптовалюти як предмета такого злочину полягає у її специфічній формі – цифровому коді [19, с. 101].

Можливість представлення криптовалюти не лише як засобу вчинення злочину, а й як його предмету підтверджується позицією Радутного О. Е. та Ганжи О. Г. Відповідно до результатів їхніх наукових пошуків, віртуальну валюту можна вважати предметом кримінального правопорушення за умови його визначення не лише як об'єкту матеріального світу, з властивостями якого закон пов'язує наявність елементів складу певного злочину [20, с. 169].

Подібної точки зору притримується й Дорохіна Ю. А., на думку якої криптовалютам притаманні всі ознаки предмета злочину проти власності, а саме: фізична (можливість вимірювання у певній одиниці, торгівлі на електронній біржі, вилучення тощо), юридична (належність відмінній від винної особи), соціально-економічна (наявність певної мінової та споживчої вартості) [21, с. 170].

Таким чином, у науковій літературі простежується тенденція до визнання криптовалюти не лише засобом, а й предметом злочину, що ускладнює кваліфікацію й розслідування правопорушень, пов'язаних із цифровими активами. Складність правової природи віртуальних валют зумовлює виникнення об'єктивної потреби в удосконаленні правового регулювання криптовалютного ринку, зокрема в частині запобігання використанню віртуальних активів для відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом.

Для підвищення фінансово-економічної безпеки в умовах активного використання віртуальних валют доцільно передбачити нормативне закріплення низки заходів регулювання, що сприятимуть встановлення балансу між стимулюванням інтеграції інновацій та захистом від потенційних загроз, зокрема: 1) застосування заходів належної перевірки клієнта для зменшення ризиків відмивання коштів та фінансування тероризму (до обставин, що вимагають проведення належної перевірки, слід віднести: встановлення ділових відносин, проведення трансакцій на значну суму (щонайменше 10000 євро або еквівалент), участь юридичної особи, підозра використання криптоактивів із злочинними цілями, виникнення сумнівів щодо достовірності ідентифікаційних даних клієнта тощо); 2) використання заходів посиленої належної перевірки клієнта для транскордонних кореспондентських відносин у сфері обігу віртуальних валют; 3) запровадження заборони на анонімні рахунки, акції на пред'явника, варанти на акції на пред'явника з метою підвищення фінансової прозорості й запобігання незаконній фінансовій діяль-

ності (на кредитні/фінансові установи та постачальників послуг у сфері криптоіндустрії має бути покладений обов'язок відмовитися від анонімних рахунків, зокрема банківських та платіжних, ощадних книжок, криптогаманців, що дозволяють анонімізувати трансакції тощо); 4) проведення заходів виявлення та оцінки ризиків, зокрема з урахуванням оцінки ризиків на європейському, національному та галузевому рівнях; 5) покладення на відповідних зобов'язаних суб'єктів обов'язку щодо розроблення ефективних механізмів надання звітності (зокрема на запит від органів фінансової розвідки та за необхідності підтвердження наявності ділових відносин з певними особами протягом звітного періоду, надання характеристики цих відносин); 6) забезпечення прямого нагляду органів, що спеціалізуються на боротьбі з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму, за CASPs; 7) посилення моніторингу діяльності зобов'язаних суб'єктів, що здійснюється у країні, відмінній від юрисдикції походження суб'єкта; 8) створення центральних контактних пунктів (central contact points), що виконуватимуть функцію посередницької організаційної ланки між зобов'язаним суб'єктом (який провадить діяльність за межами юрисдикції походження) та наглядовими структурами у сфері фінансової моніторингу тієї юрисдикції, де безпосередньо функціонує, а саме: а) забезпечуватимуть дотримання національних зобов'язань щодо протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму; б) сприятимуть діяльності відповідних наглядових органів, надаватимуть за їхнім запитом необхідну інформацію тощо [22].

Нормативне закріплення цих заходів та їх подальше впровадження у криптовалютну екосистему держави сприятиме зміцненню фінансово-економічної стабільності, підвищенню прозорості операцій з віртуальними активами та мінімізації ризиків їх використання у злочинних цілях. Реалізація запропонованих заходів дозволить не лише ефективно виявляти схеми відмивання коштів, здобутих у результаті протиправної діяльності, а й прискорить здійснення гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами у сфері протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму.

Висновки. У результаті дослідження було виявлено, що сучасний розвиток ринку віртуальних валют супроводжується як появою нових можливостей для економічного зростання, так і підвищенням ризиків їх використання з протиправною метою. Віртуальні активи, зокрема криптовалюти, є фінансово-правовим феноменом, що потребує належного нормативного врегулювання, здатного забезпечити баланс між інноваційним розвитком та фінансовою безпекою держави. Чинні нормативно-правові акти формують основу правового регулювання у відповідній сфері, проте потребують подальшого вдосконалення, зокрема в аспекті конкретизації механізмів державного нагляду, визначення правового статусу криптовалют у кримінально-правовому аспекті та запровадження прозорого режиму оподаткування.

Узагальнюючи результати дослідження, можемо констатувати, що ефективне правове регулювання обігу віртуальних валют вимагає системного, міждисциплінарного підходу. Розбудова цілісної законодавчої системи у цій сфері є важливою умовою підвищення фінансово-економічної безпеки держави та запобігання використанню цифрових активів у злочинних цілях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончарук В.Л. Вплив криптовалют на фінансову систему та можливі наслідки для фінансово-економічної безпеки. Центральноукраїнський вісник права та публічного управління. 2025. Випуск/Issue 1 (9). С.32–40. DOI: <https://doi.org/10.32782/cuj-2025-1-4>.
2. Гринчук Т.П., Гусак Л.П. Використання криптовалют у злочинних цілях та пріоритетні напрями її правового регулювання. Міжнародний науково-практичний журнал «Фінансовий простір». 2022. №2 (46). С.6–14. DOI: [https://doi.org/10.18371/fp.2\(46\).2022.061415](https://doi.org/10.18371/fp.2(46).2022.061415).
3. The 2025 Crypto Crime Report. Chainalysis. February 2025. URL: <https://www.chainalysis.com/wp-content/uploads/2025/03/the-2025-crypto-crime-report-release.pdf> (дата звернення: 25.10.2025).

4. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/849 від 20 травня 2015 року про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму, про внесення змін до Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 648/2012 та про скасування Директиви Європейського Парламенту і Ради 2005/60/ЄС та Директиви Комісії 2006/70/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_037-15#Text (дата звернення: 25.10.2025).
5. FATF (2024), Targeted Update on Implementation of the FATF Standards on Virtual Assets/VASPs, FATF, Paris, France. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/fatf-gafi/en/publications/Fatfrecommendations/targeted-update-virtualassets-vasps-2024.html> (дата звернення: 26.10.2025).
6. FATF (2025), Targeted Update on Implementation of the FATF Standards on Virtual Assets/VASPs, FATF, Paris, France. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/fatf-gafi/en/publications/Fatfrecommendations/targeted-update-virtual-assets-vasps-2025.html> (дата звернення: 26.10.2025).
7. Шаповалова І. Внутрішні виклики регулювання віртуальних активів в Україні. *Вісник*. Національна асоціація адвокатів України. 2024. № 9 (104). С. 42–43. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/vidannya/2024-10-01-vidannya-snik-09-2024__66fcf0833a131.pdf (дата звернення: 26.10.2025).
8. Мухін В.А. Перспективи та виклики впровадження регулювання ринків криптоактивів (MiCA) в Україні. *Право та інновації*. 2025. № 1 (49). С. 118–123. DOI: 10.37772/2518-1718-2025-1(49)-15.
9. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення: 31.10.2025).
10. Дарчик Г.М. Сучасний стан правового регулювання криптовалюти в Україні. *Зарубіжний досвід регулювання ринку криптовалют. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. Серія ПРАВО. Випуск 87: частина 2. С.335–340. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.2.50>.
11. Кобильнік Д. А., Єфремова К. В. Правове регулювання оподаткування операцій з цифровими (віртуальними) активами. *Економіка. Фінанси. Право*. 2024. № 10. С. 30–34. DOI: <https://doi.org/10.37634/efp.2024.10.6>.
12. Макогонюк І.Р. Криптовалюта як об'єкт цивільних правовідносин. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів: тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 17 травн. 2023 р.), 2023. С. 342–344. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e7ba24c8-c6d5-48bf-ab37-ef4d112d9845/content> (дата звернення: 31.10.2025).
13. Бутко М.Д. Криптовалюта як альтернатива фіатним коштам. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2023. № 33. С. 121–127. DOI: 10.36074/grail-of-science.10.11.2023.17.
14. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 31.10.2025).
15. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 31.10.2025).
16. Кримінальний кодекс України: контрольний текст проєкту (станом на 21.07.2025). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/08/20/00-kontrolnyj-proyekt-kk-21-07-2025.pdf> (дата звернення: 01.11.2025).
17. Каменський Д.В., Дудоров О.О. Відмивання злочинних доходів через операції з віртуальними валютами: нова загроза економічній безпеці. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. №1. С.500–509. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.88>.
18. Про судову практику у справах про злочини проти власності: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 №10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text> (дата звернення: 01.11.2025).
19. Казначеева Д. Криптовалюта як предмет і засіб учинення злочинів. Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 27 травня 2020 року). Харків. 2020. С.97–101. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e2d27c55-27c2-4dae-9f5d-4420d035844f/content> (дата звернення: 01.11.2025).
20. О. Е. Радутний, О. Г. Ганжа. Криптовалюта як нова дотична фінансового і кримінального права. *Вороновські читання (Співвідношення матеріального та процесуального в регулюванні фінансових відносин): матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 4–5 жовтня 2017 року)*. Харків, 2017. С.166–171. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13086/1/Radutnyi_Ganga_166-171.pdf (дата звернення: 01.11.2025).
21. Дорохіна Ю.А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження : монографія / Ю.А. Дорохіна. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 744 с.
22. The AML Handbook: A Guide for Crypto Activities. URL: <file:///C:/Users/Acer/Downloads/EUCI-The-AML-Handbook-A-Guide-for-Crypto-Activities.pdf> (дата звернення: 01.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ЛЮДСЬКИЙ ЕЛЕМЕНТ У СИСТЕМАХ ШІ, ЩО ОБРОБЛЯЮТЬ ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СТАНДАРТ І УКРАЇНСЬКИЙ ДЕФІЦИТ РЕГУЛЮВАННЯ

THE HUMAN ELEMENT IN AI SYSTEMS PROCESSING PERSONAL DATA: EUROPEAN STANDARD AND UKRAINIAN REGULATORY DEFICIT

Машталяр О.М., аспірант кафедри інформаційних технологій

Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ
orcid.org/0009-0009-6979-333X

Хахановський В.Г., д.ю.н., професор,
професор кафедри інформаційних технологій

Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ
orcid.org/0000-0001-5676-5641

Мета дослідження полягає у визначенні ролі «людського елементу» в системах штучного інтелекту, що обробляють персональні дані, на основі аналізу європейських стандартів (GDPR, Акту ЄС про ШІ) та оцінки нормативного вакууму в Україні. У дослідженні застосовано методи порівняльно-правового аналізу, системного аналізу нормативних актів ЄС і національного законодавства, а також кейс-стаді (аналіз судового рішення CJEU у справі SCHUFA). У роботі вперше комплексно проаналізовано концепцію людиноцентричного регулювання ШІ в ЄС у контексті персональних даних та виявлено прогалини українського законодавства у цій сфері; запропоновано конкретні шляхи його вдосконалення з урахуванням європейського досвіду. Установлено, що Європейський Союз сформував цілісний підхід до залучення людини на всіх етапах функціонування високоризикових ШІ-систем: GDPR гарантує фізичним особам право на перегляд автоматизованих рішень людиною, а Акт про ШІ запроваджує обов'язковий людський нагляд за системами з високим рівнем ризику. Проаналізовано прецедентну практику (справа CJEU SCHUFA), яка підтвердила ключову роль людського контролю в автоматизованому кредитному скорингу. Виявлено, що в Україні спеціальне правове регулювання використання ШІ відсутнє: діють лише загальні норми Закону України «Про захист персональних даних» (2010), які декларують право на захист від суто автоматизованих рішень, але не містять механізмів реалізації цього права. Водночас окреслено позитивні зрушення: розроблено нову редакцію закону про персональні дані (наближену до GDPR) та концептуальні документи щодо регулювання ШІ. Людиноцентричний підхід до регулювання ШІ є критично важливим для захисту прав людини в цифрову епоху. Україні доцільно імплементувати європейські стандарти залучення людини – закріпити на законодавчому рівні право на втручання людини в автоматизовані процеси, вимоги до прозорості та підзвітності алгоритмів, а також створити інституційні механізми нагляду за ШІ. Це сприятиме підвищенню довіри до систем ШІ та забезпечить баланс між технологічними інноваціями й правами людини.

Ключові слова: персональні дані, автоматизоване рішення, штучний інтелект, GDPR, Акт про ШІ, людський нагляд, право на втручання, регулювання, Європейський Союз, Україна.

The purpose of this study is to determine the role of the “human element” in artificial intelligence (AI) systems that process personal data by analyzing European standards (the GDPR and EU AI Act) and assessing the regulatory gaps in Ukraine. The research methodology includes comparative legal analysis, a systematic review of EU and Ukrainian legal acts, and a case study of relevant jurisprudence (the CJEU SCHUFA decision). The study offers a first comprehensive analysis of the human-centric approach to AI regulation in the EU within the context of personal data, and identifies gaps in Ukrainian legislation in this domain; based on this analysis, concrete directions for improving Ukraine's legal framework are proposed in light of European experience. The analysis demonstrates that the European Union has developed a holistic approach to ensuring human involvement at all stages of high-risk AI systems. The GDPR guarantees individuals the right to human review of automated decisions, while the AI Act introduces mandatory human oversight for high-risk AI applications. European case law (notably the CJEU's SCHUFA ruling) confirms the pivotal role of human control in automated credit scoring and similar processes. It is found that Ukraine currently lacks dedicated legal regulation for the use of AI: only the general provisions of the 2010 Law “On Personal Data Protection” apply, which declare a right to protection from purely automated decisions but provide no mechanisms for its implementation. At the same time, some positive steps are noted: a new draft personal data law (harmonized with the GDPR) has been developed, and strategic documents on AI regulation have been introduced. A human-centric approach to AI governance is critically important for safeguarding human rights in the digital age. It is recommended that Ukraine implement European standards of human involvement—enshrining the right to human intervention in automated processes, requirements for algorithmic transparency and accountability, and establishing institutional mechanisms for AI oversight. Such measures will increase public trust in AI systems and ensure a balance between technological innovation and individual rights.

Key words: personal data, automated decision-making, artificial intelligence, GDPR, AI Act, human oversight, right to intervention, regulation, European Union, Ukraine.

Вступ. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту суттєво впливає на сфери обробки персональних даних. Алгоритми здатні автоматизувати ухвалення рішень – від кредитного скорингу до відбору кандидатів на роботу – що підвищує ефективність процесів, але водночас породжує нові правові та етичні виклики. Одним із ключових питань є збереження «людського елементу», тобто участі людини в системах ШІ, які обробляють персональні дані. Надмірна автоматизація без належного людського контролю може призвести до порушень прав осіб – від дискримінації через алгоритмічну упередженість до неможливості оскаржити помилкове рішення машини.

Європейський Союз реагує на ці виклики шляхом запровадження людиноцентричних підходів до регулювання ШІ. Зокрема, у етичних настановах з питань довірного ШІ (2019) незалежна Група високого рівня ЄС з питань ШІ визначила принцип «людської автономії та нагляду» першим серед семи ключових вимог до довірного ШІ [1, с. 14]. Відповідно, у правовому полі ЄС пріоритет надається забезпеченню того, щоб остаточний контроль за важливими рішеннями, що ухвалюються ШІ-системами, залишався за людиною.

У цій статті проаналізовано європейські нормативні стандарти стосовно ролі людини при автоматизованій

обробці персональних даних – передусім вимоги GDPR та Акту про ШІ – а також судову практику, що їх конкретизує. Окрему увагу приділено стану українського законодавства: виявлено наявність прогалин (дефіциту спеціального регулювання) та запропоновано напрями його вдосконалення з урахуванням європейського досвіду.

Європейський стандарт залучення людини в AI-системах з персональними даними GDPR: право на людське втручання при автоматизованих рішеннях. Базовим європейським актом у сфері захисту персональних даних є Регламент (ЄС) 2016/679 (GDPR) [2, с. 14]. Стаття 22 GDPR закріплює загальне правило, за яким суб'єкт даних має право не підлягати рішенням, що базуються виключно на автоматизованій обробці, якщо таке рішення породжує для нього правові наслідки або істотно на нього впливає [3, с. 15]. Іншими словами, важливі рішення не можуть бути повністю віддані на відкуп алгоритму без можливості людини переглянути або скоригувати їх. GDPR передбачає лише вузькі винятки з цього принципу. Зокрема, автоматизоване рішення без участі людини є допустимим, якщо воно:

- необхідне для укладення або виконання договору між суб'єктом даних і контролером;
- дозволене законом ЄС або держави-члена, який також передбачає відповідні гарантії захисту прав суб'єкта;
- здійснюється на підставі явної згоди суб'єкта даних [3, с. 15].

Навіть у випадках, коли автоматизоване ухвалення рішення законно на підставі зазначених винятків, GDPR вимагає впровадження додаткових захисних заходів. Зокрема, контролер зобов'язаний забезпечити як мінімум право суб'єкта даних на втручання людини в процес ухвалення рішення, право висловити свою точку зору та право оскаржити це рішення [3, с. 15]. Таким чином, європейський стандарт виходить з концепції «*human in the loop*», за якою остаточне рішення не має ухвалюватися виключно машиною без можливості його додаткового осмисленого перегляду людиною. Від людини вимагається не формальне схвалення результату алгоритму, а саме осмислене втручання – аналіз і за необхідності коригування автоматичного рішення уповноваженою особою, компетентною змінити цей результат. Як підкреслила Робоча група зі статті 29 (у своїх Керівних принципах щодо автоматизованого ухвалення рішень, 2018 р.), втручання повинно бути «*meaningful*», тобто здійснюватися реально, а не декларативно [4, с. 15].

Закріплення права на людське втручання в GDPR пов'язане з усвідомленням потенційних ризиків автоматизованого профілювання та прийняття рішень, заснованих виключно на алгоритмах. Європейські регулятори наполягають, що навіть за наявності згоди особи або іншої законної підстави, особа не повинна залишатися сам на сам із «чорним ящиком» алгоритму. Вона має право отримати пояснення логіки рішення і вимагати перегляду його людиною. Практичне значення цієї норми підтверджується судовою практикою. Так, у справі **C-634/21 SCHUFA Holding AG** (2023) Суд ЄС роз'яснив застосування статті 22 GDPR до кредитного скорингу. **SCHUFA** – найбільше кредитне бюро Німеччини – автоматично обчислює бали платоспроможності осіб. У випадку позивачки, якій банк відмовив у кредиті на підставі низького скорингового балу, постало питання: чи вважається формування такого балу автоматизованим рішенням, забороненим GDPR? **SCHUFA** стверджувала, що вона лише здійснює «підготовчі дії», а остаточне рішення (відмова у кредиті) ухвалює банк-активіст. Однак Суд ЄС відхилив таку аргументацію, постановивши, що обчислення кредитного рейтингу, на який кредитори покладаються вирішальною мірою, само по собі є автоматизованим індивідуальним рішенням у розумінні статті 22(1) GDPR [5, с. 15]. Отже,

діяльність бюро кредитних історій підпадає під обмеження статті 22, а відповідні обробки даних заборонені, якщо не наявний виняток. Суд наголосив, що національне законодавство (як-от німецький Федеральний закон про захист даних) може передбачати виняток із заборони solo-автоматизованих рішень лише за умов суворої відповідності вимогам GDPR [5, с. 15]. У будь-якому разі, навіть за наявності правової підстави, суб'єкту даних мають бути гарантовані права, передбачені ст.22(3) GDPR, зокрема право вимагати перегляду рішення людиною. Таким чином, **SCHUFA**-прецедент фактично підтвердив центральність «людського елементу»: якщо рішення значною мірою ґрунтується на автоматичному скорингу, людина повинна мати можливість втрутитись, висловитись і добитися зміни рішення. Це рішення вже охарактеризоване як таке, що матиме вплив на всі сервіси автоматизованого ухвалення рішень, які пропонують прогностичні інструменти ШІ [6, с. 15]. Хоча деякі коментатори вважають такі оцінки перебільшенням, сам факт втручання найвищого судового органу ЄС підкреслює важливість дотримання принципу *human-in-the-loop* у практиці використання ШІ.

Акт ЄС про ШІ: вимоги людського нагляду за високоризиковими системами. Наступним кроком після GDPR стало формування спеціального режиму регулювання штучного інтелекту в ЄС. У червні 2024 р. завершено ухвалення Регламенту (ЄС) 2024/1689 «Акт про штучний інтелект» (AI Act) – першого комплексного закону про ШІ [7, с. 15]. Акт про ШІ запроваджує ризик-орієнтований підхід: системи ШІ поділяються на неприйнятні, високого ризику, обмеженого ризику та мінімального ризику. Найбільш значущі вимоги встановлено для високоризикових ШІ-систем, до яких, зокрема, віднесено системи, що використовуються для оцінки кредитоспроможності, в управлінні персоналом, у сфері правосуддя, біометричної ідентифікації, в критичній інфраструктурі тощо. Однією з ключових вимог для таких систем є людський нагляд (*oversight*) за їх функціонуванням. Згідно з статтею 14 Акта, високоризикова ШІ-система повинна бути спроектована таким чином, щоб протягом усього періоду використання забезпечувати ефективний нагляд з боку людини [8, с. 15]. Мета людського нагляду – поперити або мінімізувати ризики для життя, безпеки чи фундаментальних прав, що можуть виникнути при застосуванні ШІ [8, с. 15].

Акт про ШІ встановлює конкретні вимоги до реалізації людського нагляду. Заходи з нагляду мають відповідати рівню ризику, контексту використання і автономності системи [8, с. 15]. Вони можуть бути як технічно вбудованими в систему виробником, так і реалізованими на рівні користувача (деплойера) через організаційні процедури [8, с. 15]. ШІ-система повинна надаватися таким чином, щоб відповідальні особи (оператори), на яких покладено нагляд, були здатні:

- розуміти релевантні можливості та обмеження системи;
- моніторити її роботу і виявляти аномалії, збої чи непередбачувані результати;
- усвідомлювати ризик автоматичної надмірної довіри до рекомендацій ШІ (так званий *automation bias*);
- правильно інтерпретувати результати, що надає система (з урахуванням доступних інструментів пояснення);
- прийняти рішення не використовувати систему у конкретному випадку або ігнорувати/відхилити отриманий від неї результат;
- втрутитися в роботу системи чи зупинити її (наприклад, через «червону кнопку» аварійної зупинки) [8, с. 15].

Таким чином, європейський закон про ШІ робить акцент на постійній участі людини у експлуатації алгоритмів, що можуть впливати на права людей. Додатково для окремих категорій систем встановлено спеціальні

вимоги. Наприклад, для систем біометричної ідентифікації в режимі реального часу (в громадських місцях) Акт про ШІ вимагає, щоб кожне рішення на основі автоматичної ідентифікації особи перевірялося і підтверджувалося щонайменше двома уповноваженими людьми перед вчиненням дії [8, с. 15]. Хоча ця вимога має винятки (зокрема, для правоохоронних органів у визначених випадках), її наявність підкреслює принцип: у сферах підвищеної чутливості машинний висновок не може бути єдиною підставою дії без подвійної перевірки людиною.

Варто зауважити, що концепції «human oversight» (людський нагляд), запроваджені AI Act, і «human intervention» (людське втручання), закріплені в GDPR, мають різне техніко-юридичне значення [4, с. 15]. GDPR гарантує суб'єкту даних право на людський перегляд уже ухваленого рішення (тобто *ex post* втручання), тоді як Акт про ШІ вимагає організації проактивного нагляду за роботою системи ШІ з боку операторів (*ex ante* та *in real time*). Обидва підходи доповнюють один одного і разом формують європейський стандарт: «жодна система ШІ, що суттєво впливає на права людей, не повинна діяти без відповідного людського контролю».

Європейська практика: приклад справи SCHUFA і наслідки для регулювання. Як уже розглянуто вище, рішення CJEU у справі SCHUFA висвітлює важливість дотримання вимог статті 22 GDPR на практиці кредитного скорингу. Цей прецедент став сигналом для всіх поставальників алгоритмічних систем ухвалення рішень: відповідальність за дотримання обмежень автоматизованого профілювання несе не тільки кінцевий користувач (наприклад, банк), але й розробник/постачальник скорингової моделі [6, с. 15]. Після рішення SCHUFA регулятори ЄС наголосили, що подібні моделі штучного інтелекту мусять бути переглянуті на відповідність GDPR, адже суб'єкти даних повинні мати механізми захисту – право знати логіку, оскаржувати оцінку і вимагати участі людини при вирішенні їх долі.

Іншим аспектом є *транспарентність* роботи алгоритмів. У випадку SCHUFA, позивачка вимагала від кредитного бюро розкрити методику розрахунку скорингового балу, але компанія відмовилася, посилаючись на комерційну таємницю [6, с. 15]. Суд ЄС у цьому провадженні зосередився на питанні автоматизованого ухвалення рішення, а не прозорості, але загальноєвропейська дискусія продовжується: як збалансувати право на пояснення рішення ШІ з правами інтелектуальної власності на алгоритми. Певні орієнтири надає все той же Акт про ШІ, який містить вимоги до задокументованості і пояснюваності високоризикових систем (статті 13 та 15 AI Act). Так, розробники повинні надавати користувачам інструкції щодо інтерпретації виходів системи, характеру використаних даних, рівня точності тощо. Це доповнює вимоги GDPR і дає людині більше інструментів для здійснення ефективного контролю.

Підсумовуючи, європейський стандарт можна охарактеризувати як такий, що поєднує право індивіда на втручання людини (як гарантію проти суто автоматизованих рішень) та обов'язок поставальників і користувачів забезпечити постійний нагляд людини за функціонуванням алгоритмів. Такий підхід впроваджується як нормативно (через GDPR, майбутній AI Act та інші акти), так і через м'яке право – етичні настанови, кодекси поведінки, роз'яснення наглядових органів. Важливо, що Європа формує глобальний порядок денний у цій сфері: концепція «AI, що підзвітний людині» стає частиною міжнародних стандартів і обговорень.

Український контекст: дефіцит регулювання і перспективи розвитку. На відміну від ЄС, в Україні спеціальне правове регулювання використання систем ШІ тільки починає формуватися. Наразі відсутній окремий нормативний акт, який би врегульовував відносини,

пов'язані зі штучним інтелектом. Правове поле обмежується загальними нормами, передусім Законом України «Про захист персональних даних» 2010 р. Цей закон містить лише кілька положень, дотичних до нашої тематики. Зокрема, стаття 8 (права суб'єкта даних) гарантує особі право «на захист від автоматизованого рішення, що має для неї правові наслідки» [9, с. 15]. Таким чином, закріплено принцип, подібний до положень статті 22 GDPR: людина має бути захищена від повністю автоматизованих рішень. Однак ані механізм реалізації цього права, ані критерії допустимості таких рішень українським законом не розкриті. Фактично, норма носить декларативний характер – на практиці відсутні підзаконні акти чи роз'яснення, які б регулювали процедуру перегляду автоматизованих рішень або встановлювали винятки. До того ж, дієвого контролю за дотриманням цієї норми немає: спеціального органу із захисту персональних даних в Україні поки що не створено (функції наглядового органу виконує Уповноважений Верховної Ради з прав людини, але без достатніх ресурсів і повноважень як у європейських DPA).

Українські науковці та фахівці звертають увагу на небезпеки, пов'язані з нерегульованим впровадженням ШІ. Зазначається, що вже зараз алгоритми використовуються у чутливих сферах (наприклад, системи відеоспостереження з розпізнаванням обличчя, автоматизовані системи оцінки платоспроможності позичальників тощо), і брак чітких правових норм та етичних рамок створює ризики порушення прав громадян [10, с. 16]. Під час фахових обговорень наголошується на необхідності забезпечити людський контроль та можливість перегляду рішень, що ухвалюються автоматизованими системами. Так, суддя Верховного Суду Я. Берназюк, аналізуючи перспективи застосування ШІ в судочинстві, підкреслив, що «*відсутність перегляду рішень ШІ*» є неприйнятною, і важливо гарантувати участь людини в процесі ухвалення судових рішень, якщо застосовуються алгоритми [11, с. 16]. Ця думка відображає загальне усвідомлення: ШІ має допомагати, але не заміняти людину там, де йдеться про реалізацію прав і свобод.

На шляху до євроінтеграції Україна поступово імплементує європейські стандарти і в цій сфері. У 2023–2024 рр. зроблено важливі кроки до адаптації законодавства про захист персональних даних. Зокрема, у листопаді 2024 р. парламент прийняв у першому читанні нову редакцію Закону «Про захист персональних даних» (законопроект № 8153), покликану гармонізувати національні норми з GDPR та Конвенцією 108+ [12, с. 16]. Цей проект закону прямо забороняє автоматизоване рішення, що створює значні правові наслідки для особи, без належних гарантій. Він детальніше регулює питання профілювання та автоматизованих рішень: надає суб'єкту даних право бути проінформованим про факт і логіку автоматизованої обробки, вводить визначення «профілювання» за зразком GDPR, передбачає проведення оцінки впливу на захист даних (DPIA) у разі масштабного автоматизованого оброблення з високим ризиком [13, с. 16]. Інакше кажучи, українське законодавство наближається до вимог статті 22 GDPR – з усіма її винятками та гарантіями. Проте станом на кінець 2025 р. цей проект ще не набув чинності, отже реальні механізми забезпечення права на людський перегляд автоматизованих рішень залишаються неуведені.

Окрім оновлення закону про персональні дані, Україна розробляє підходи до регулювання ШІ в цілому. Урядові документи стратегічного характеру – **Концепція розвитку штучного інтелекту** (схвалена наприкінці 2020 р.) та **Дорожня карта з регулювання ШІ** (оприлюднена Міністерством цифрової трансформації у жовтні 2023 р.) – фіксують наміри держави створити умови для етичного і правового впровадження ШІ. Зокрема, у Дорожній карті передбачено поетапний підхід: спершу напрацювання практики використання ШІ у різних сферах, а згодом –

розробка спеціального законодавчого акту, що поступово імплементує положення Європейського Акта про ШІ в національне право. Таким чином, уже офіційно задекларовано курс на врахування європейських нормативних новацій, включно з вимогами щодо людського нагляду за ШІ. Показово, що у світовому рейтингу готовності урядів до ШІ (Government AI Readiness Index 2023) Україна посіла 60-те місце зі 172, випередивши навіть деякі країни Західної Європи [9, с. 15]. Експерти відзначили наявність у нашої країні стратегічного бачення та елементів етичної і регуляторної бази, хоча й наголосили, що повноцінна реалізація потребує часу.

Отже, **дефіцит українського регулювання** в сфері людського фактору при використанні ШІ наразі є очевидним. В національному законодавстві бракує як детальних процедурних механізмів (хто і як повинен здійснювати людський перегляд автоматичних рішень), так і інституційного забезпечення (спеціального органу контролю). Тим не менш, узятий курс на євроінтеграцію обумовлює поступове усунення цих прогалин. Вже невдовзі очікується прийняття нової редакції закону про персональні дані, що зближить правила гри з європейськими. Наступним кроком має стати розробка законодавства про штучний інтелект – можливо, окремого закону чи включення норм до існуючих актів – де будуть враховані підходи ЄС щодо класифікації ризиків, обов'язків розробників і користувачів ШІ, вимоги до сертифікації тощо. При цьому критично важливо передбачити на національному рівні ті гарантії «людяності» ШІ, що стали нарізним кам'ям у Європі: незалежно від технічної складності системи, людина повинна зберігати контроль над її результатами, а особа – мати право на справедливе рішення з урахуванням людського судження.

Європейський досвід чітко демонструє: **присутність людини в контурі ухвалення рішень ШІ є необхідною умовою захисту прав людини в цифрову епоху**. GDPR встановив базовий принцип, що важливі рішення не можуть прийматися суто алгоритмами без можливості людського втручання, а розроблюваний Акт про ШІ погли-

бив цей підхід, зобов'язавши провайдерів та користувачів високоризикових систем забезпечувати ефективний людський нагляд. Судова практика ЄС (справа SCHUFA та ін.) підтвердила готовність регуляторів притягувати до відповідальності суб'єктів, які покладаються на «сліпі» автоматизовані рішення без належних запобіжників для індивідів.

В Україні натомість спеціальне регулювання поки відстає від технологічних реалій: норми закону про персональні дані про «захист від автоматизованих рішень» лишаються швидше декларацією, не підкріпленою механізмами реалізації. Це становить ризики, адже системи ШІ вже впроваджуються у різних галузях – від фінансів до безпеки – і відсутність чітких правил гри може призвести до зловживань та порушення прав громадян. Український дефіцит регулювання в цій сфері слід якнайшвидше заповнити, використовуючи найкращі європейські практики. Першочергово необхідно ухвалити новий закон про захист даних, який відобразить норми GDPR, включно з правом на людське втручання та вимогами до прозорості алгоритмів. Паралельно варто розробити дорожню карту імплементції основних положень Акта про ШІ – з урахуванням національних особливостей – аби підготувати ґрунт для повноцінного правового регулювання ШІ. Важливим є створення незалежного регуляторного органу (аналога європейських data protection authorities), який би опікувався як захистом персональних даних, так і наглядом за етичною розробкою і застосуванням ШІ.

Підсумовуючи, **людський елемент має стати невід'ємною складовою української екосистеми ШІ**. Це відповідає як суспільним очікуванням (забезпечення справедливості та контролю над технологіями), так і міжнародним зобов'язанням України в рамках євроінтеграції. Запозичення європейського стандарту – де права людини є центральними, а технології слугують, а не панують – дозволить Україні розвивати штучний інтелект без загрози для прав і свобод, зберігаючи довіру громадян до новітніх систем. У перспективі це сприятиме і інноваційному розвитку, адже довірчий, підзвітний людині ШІ є запорукою сталого впровадження технологій у всі сфери життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ethics guidelines for trustworthy AI. High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. Brussels: European Commission, 2019. URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/196377/AI%20HLEG_Ethics%20Guidelines%20for%20Trustworthy%20AI.pdf (дата звернення: 31.10.2025).
2. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27.04.2016 про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС. Дата оновлення: 27.04.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 31.10.2025).
3. Art. 22 GDPR – Automated individual decision-making, including profiling. General Data Protection Regulation (GDPR). URL: <https://gdpr-info.eu/art-22-gdpr/> (дата звернення: 31.10.2025).
4. Human intervention and human oversight in the GDPR and AI. Trilateral Research. 31 травня 2022. URL: <https://trilateralresearch.com/emerging-technology/human-intervention-in-gdpr-and-ai> (дата звернення: 30.10.2025).
5. The General Data Protection Regulation (GDPR) opposes two data processing practices by credit information agencies. Court of Justice of the European Union. 07 грудня 2023. URL: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2023-12/cp230186en.pdf> (дата звернення: 29.10.2025).
6. Boardman R. Key takeaways from the CJEU's recent automated decision-making rulings. IAPP. 19 грудня 2023. URL: <https://iapp.org/news/a/key-takeaways-from-the-cjeu-recent-automated-decision-making-rulings> (дата звернення: 29.10.2025).
7. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828. Artificial Intelligence Act. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (дата звернення: 31.10.2025).
8. Article 14: Human oversight. EU Artificial Intelligence Act. URL: <https://artificialintelligenceact.eu/article/14/> (дата звернення: 28.10.2025).
9. Січкач А. Євроінтеграція: регулювання штучного інтелекту в Україні та ЄС. ЮРЛІГА. 11 червня 2024. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/228365_vrontegratsya-regulyuvannya-shtuchnogo-intelektu-v-ukrain-ta-s (дата звернення: 30.10.2025).
10. Несенко А. Погано дивитися лише на ЄС. «Біла книга» регулювання штучного інтелекту від Мінцифри розчарувала бізнес. Чому: Forbes зібрав п'ять претензій до документу. Forbes Україна. 05 липня 2024. URL: <https://forbes.ua/innovations/pogano-divitisya-lishe-na-es-bila-kniga-regulyuvannya-shtuchnogo-intelektu-vid-mintsifri-rozcharuvava-biznes-chomu-forbes-zibrav-pyat-pretenziy-d-o-dokumentu-05072024-22227> (дата звернення: 27.10.2025).
11. Берназюк Я. Штучний інтелект та право на приватність: баланс між інноваціями та захистом персональних даних: презентація PowerPoint. Верховний Суд. Київ. 20 лютого 2025. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/119_AI_personal_data_protection_bernazjuk.pdf (дата звернення: 29.10.2025).
12. Baker McKenzie. Key Data & Cybersecurity Laws: Ukraine. Global Data and Cyber Handbook. 23 грудня 2024. URL: <https://resourcehub.bakermckenzie.com/en/resources/global-data-and-cyber-handbook/emea/ukraine/topics/key-data-and-cybersecurity-laws> (дата звернення: 26.10.2025).
13. Data Protection Laws and Regulations Report 2025: Ukraine. ICLG Data Protection. 21 липня 2025. URL: <https://iclg.com/practice-areas/data-protection-laws-and-regulations/ukraine> (дата звернення: 31.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

**КОРУПЦІЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ:
ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ****CORRUPTION IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS:
CAUSES AND WAYS TO OVERCOME**

**Пашенко Є.М., д.філос. в гал. права (PhD),
ст. викладач кафедри військового права**

*Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0007-7942-5413*

Іващенко С.М., доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи

*Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-6846-7422*

Потіхенський А.І., доцент кафедри підготовки офіцерів запасу

*Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0009-3734-7079*

Куртов Д.А., ст. викладач кафедри загальновійськових дисциплін

*Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0007-8401-9954*

Чалий М.Г., викладач кафедри військового права

*Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0003-2182-3455*

Корупція у сфері вищої освіти становить одну з найсерйозніших загроз для якості освітнього процесу та академічної доброчесності українських університетів, підриваючи довіру до системи вищої освіти і знецінюючи значення дипломів. У статті комплексно досліджується проблема корупційних проявів у закладах вищої освіти України та заходи їх протидії. Проаналізовано нормативно-правову базу протидії корупції в освітній сфері, зокрема положення Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року та внесені до нього у 2015 році зміни, які посилюють відповідальність за корупційні правопорушення. Визначено основні форми корупційних проявів у закладах вищої освіти, серед яких поширене хабарництво при вступі до ВНЗ, отримання неправомірної винагороди за виставлення позитивних оцінок, безпідставне складання іспитів, незаконне отримання академічних ступенів та вчених звань, плагіат і фальсифікація результатів наукових досліджень при захисті кваліфікаційних робіт, а також нецільове використання бюджетних коштів.

Встановлено, що корупція в університетах має виразний системний характер і проникає на всі рівні освітнього процесу – від процедури прийому абітурієнтів до атестації та просування науково-педагогічних працівників. Розглянуто основні причини виникнення та поширення корупції у вищій школі, які включають економічні чинники (низький рівень матеріального забезпечення викладачів), організаційно-правові дефекти (недостаток законодавчої бази і наявність прогалин у нормативно-правових актах, слабкість контрольних механізмів), соціально-культурні фактори (толерантне ставлення суспільства до корупційних практик, низький рівень правової культури), інституційні причини (закритість систем прийняття управлінських рішень) та психологічні аспекти. Особливу увагу приділено впливу воєнного стану на суттєве посилення корупційних ризиків в освітній сфері, а також проблемі ухилення від військової служби через навчання на магістратурах та аспірантурах.

Запропоновано комплекс взаємопов'язаних заходів щодо подолання корупції, що включає вдосконалення нормативно-правової бази та посилення відповідальності за корупційні правопорушення, впровадження сучасних цифрових технологій в освітній процес та системи оцінювання, активне посилення громадського контролю за діяльністю ВУЗів, підвищення рівня правової культури та академічної доброчесності, матеріальне покращення становища науково-педагогічних працівників, розвиток інституційної спроможності університетів щодо запобігання корупції та протидії їй.

Ключові слова: корупція, вища освіта, заклади вищої освіти, академічна доброчесність, хабарництво, протидія корупції, антикорупційна політика, освітній процес, запобігання корупції, корупційні ризики, ухилення від військової служби.

Corruption in higher education represents one of the most serious threats to the quality of the educational process and academic integrity of Ukrainian universities, undermining public trust in the higher education system and devaluing diplomas. This article provides a comprehensive study of corruption manifestations in Ukrainian higher education institutions and measures to combat them. The regulatory framework for combating corruption in the educational sphere is analyzed, particularly the provisions of the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption» dated October 14, 2014, and amendments introduced in 2015 that strengthened responsibility for corruption offenses.

The main forms of corrupt manifestations in higher education institutions are identified, including widespread bribery during admission to HEIs, receipt of illicit remuneration for issuing positive grades, unwarranted completion of examinations, illegal acquisition of academic degrees and scholarly titles, plagiarism and falsification of research results in the defense of qualification works, and misuse of budget funds. It has been established that corruption in universities has a pronounced systemic nature and penetrates all levels of the educational process – from the procedure of admitting applicants to the attestation and advancement of academic and pedagogical staff. The main causes of corruption in higher education are examined, including economic factors (low material support for teachers), organizational-legal defects (imperfect legislative framework and gaps in regulatory acts, weak control mechanisms), socio-cultural factors (society's tolerant attitude towards corrupt practices, low level of legal culture), institutional causes (closed systems of managerial decision-making), and psychological aspects. Special attention is paid to the impact of martial law on the significant increase of corruption risks in the educational sphere, as well as the problem of draft evasion through enrollment in master's and postgraduate programs.

A comprehensive set of interrelated measures to combat corruption is proposed, including improvement of the regulatory framework and strengthening responsibility for corruption offenses, introduction of modern digital technologies in the educational process and assessment systems, strengthening public control over the activities of higher education institutions, raising the level of legal culture and academic integrity, material improvement of the situation of academic and pedagogical staff, and developing institutional capacity of universities to prevent and combat corruption.

Key words: corruption, higher education, higher education institutions, academic integrity, bribery, anti-corruption, anti-corruption policy, educational process, corruption prevention, corruption risks, draft evasion.

Корупція у сфері вищої освіти є однією з найсерйозніших проблем сучасної України, яка підриває якість освітнього процесу, знецінює дипломи та руйнує довіру до системи вищої освіти. За умов європейської інтеграції України та реформування освітньої галузі питання протидії корупції в університетах набуває особливої актуальності. Корупційні прояви в закладах вищої освіти не лише порушують принципи справедливості та рівного доступу до якісної освіти, але й формують толерантне ставлення молоді до корупції як суспільного явища [7, с. 37].

Нормативно-правову основу протидії корупції в Україні становить Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII, який визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів [1]. Цей закон поширюється на всіх осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, включаючи працівників закладів вищої освіти.

Відповідно до внесених у 2015 році змін до законодавства, посилено відповідальність за корупційні правопорушення в освітній сфері та розширено коло суб'єктів, на яких поширюються антикорупційні обмеження [2]. Законодавство встановлює чіткі межі дозволеної поведінки для науково-педагогічних працівників та адміністрації університетів, запроваджує механізми декларування доходів та запобігання конфлікту інтересів.

Корупція у вищій освіті має свою специфіку та проявляється у різноманітних формах на всіх етапах освітнього процесу. Вона підриває довіру до освітніх інституцій, знижує якість підготовки фахівців і створює умови для несправедливості у доступі до знань та кар'єрних можливостей.

Однією з найпоширеніших форм є хабарництво при вступі до закладів вищої освіти, коли абітурієнти або їхні батьки надають неправомірну вигоду за зарахування поза конкурсом чи з порушенням встановлених правил прийому [8, с. 321]. Це створює ситуацію, коли не здібності та знання визначають можливість навчання, а фінансові чи особисті зв'язки.

Іншою формою прояву є корупція безпосередньо в освітньому процесі, коли викладачі отримують винагороди за виставлення позитивних оцінок, зарахування іспитів без перевірки знань або надання незаслужених балів [7, с. 38]. Така практика спотворює освітні стандарти, знижує мотивацію студентів до навчання та руйнує принципи академічної доброчесності.

Серйозною проблемою залишається плагіат та корупція при захисті дипломних, магістерських і дисертаційних робіт. Поширеним явищем є написання робіт на замовлення або фальсифікація результатів досліджень [9, с. 137]. Це дискредитує наукову діяльність, зменшує авторитет учених і призводить до появи некомпетентних фахівців.

Не менш небезпечним є незаконне отримання академічних ступенів та вчених звань, коли наукові ступені присуджуються без належного обґрунтування або за неправомірну винагороду [10, с. 218]. Така практика підриває престиж наукових досягнень та створює систему фальшивих авторитетів у науці. Прикладом такого корупційного зловживання стала резонансна ситуація з народним депутатом України Іллею Кивою, якого позбавили звання кандидата наук. Експертна рада встановила, що хоча плагіату у його дисертації не було, вона не мала достатньої

новизни. Крім того, з'ясувалося, що Кива додав до своєї дисертації фальшиві довідки, що засвідчило серйозні корупційні правопорушення при захисті наукової роботи. Депутат заявив про намір оскаржити це рішення в судовому порядку, посилаючись на «системний тиск» [16].

До проявів корупції належать і фінансові зловживання, зокрема нецільове використання бюджетних коштів, завищення цін при державних закупівлях, отримання «відкатів» від постачальників [11, с. 22]. Це завдає шкоди державному бюджету та позбавляє заклади освіти необхідних ресурсів для розвитку.

Окрім того, корупційні практики виявляються і при призначенні на посади, коли викладацькі чи керівні посади «реалізуються» або займаються некваліфікованими особами за протекцією [13, с. 5]. Подібні дії негативно впливають на якість управління в університетах та демотивують сумлінних і відданих справі працівників.

Корупція в університетах має системний характер і зумовлена комплексом взаємопов'язаних факторів. Аналіз наукових джерел дозволяє виокремити низку основних причин корупційних проявів у вищій школі, серед яких вагоме місце займають економічні, організаційно-правові, соціально-культурні, інституційні та психологічні чинники.

Економічні причини полягають передусім у низькому рівні заробітної плати науково-педагогічних працівників, що є однією з головних передумов корупції. За умов недостатнього матеріального забезпечення викладачі змушені шукати додаткові джерела доходів, що нерідко призводить до залучення у корупційні практики [6, с. 4]. Економічна нестабільність, посилена воєнним станом, ще більше загострює цю проблему, створюючи сприятливе середовище для поширення хабарництва та інших форм неправомірної вигоди.

Організаційно-правові причини корупції у вищих навчальних закладах полягають у недосконалості законодавчої бази та наявності прогалин у нормативно-правових актах, які регулюють діяльність закладів вищої освіти. Відсутність чітких механізмів відповідальності, слабкість контрольних інструментів, неефективність системи моніторингу й аудиту освітнього процесу створюють умови для зловживань службовим становищем [5, с. 89].

Соціально-культурні чинники мають не менш значний вплив на поширення корупції. Толерантне ставлення суспільства до цього явища, сприйняття хабарів як «подарунків» або «подяк», а також низький рівень правової культури формують сприятливе середовище для корупційних дій. Відсутність глибоко вкорінених традицій академічної доброчесності та етичних стандартів у вищій школі лише посилює цю проблему [8, с. 322].

Інституційні причини корупційних проявів зумовлені закритістю системи прийняття управлінських рішень в університетах. Концентрація влади в руках вузького кола осіб, відсутність прозорих і справедливих процедур оцінювання студентів, а також непрозора система атестації викладачів створюють значні можливості для зловживань [12, с. 62].

Не можна оминути й психологічні аспекти проблеми. Страх здобувачів освіти перед несправедливим оцінюванням, небажання вступати в конфлікт із викладачами, а також переконання у неможливості отримати позитивну оцінку без неправомірної вигоди формують попит на корупційні послуги [7, с. 40]. Таке ставлення поступово нормалізує корупційну поведінку, перетворюючи її на частину освітнього процесу.

Особливу увагу слід приділити впливу воєнного стану на зростання корупційних ризиків у сфері вищої освіти. Послаблення контролю, переведення значної частини навчального процесу в дистанційний формат, складнощі з верифікацією знань студентів створюють додаткові можливості для зловживань та підвищують вразливість освітнього середовища до корупційних проявів [4, с. 280].

Особливо гостра проблема виникла в контексті ухилення від військової служби. Після запровадження розпорядження Президента України від березня 2022 року механізму, який дозволяє чоловікам відкладати військову службу під час навчання, спостерігається масовий наплив молоді до програм магістратури та аспірантури як способу уникнути призову. Наукові дослідження підтверджують, що в часи політичної нестабільності та загрози військового конфлікту люди розглядають отримання вищої освіти не стільки як інвестицію в людський капітал, скільки як засіб гарантування особистої безпеки [17]. Цей феномен супроводжується значним зростанням корупції у ВУЗах, оскільки деякі заклади вищої освіти йдуть назустріч схемам «формального» навчання, надаючи ступені без належного контролю якості освітнього процесу та знань студентів. Такі практики, з одного боку, підривають цілісність освітньої системи, а з іншого – створюють кадровий дефіцит у військово-промислових та інших критичних секторах економіки, що потребує спеціалістів з відповідною кваліфікацією.

Подолання корупції у вищій освіті вимагає комплексного підходу та скоординованих зусиль держави, університетів, громадськості та самих учасників освітнього процесу. Цей процес передбачає не лише удосконалення законодавчих норм, а й формування нової культури управління, заснованої на принципах прозорості, підзвітності та академічної доброчесності. На основі аналізу наукових джерел та практики протидії корупції можна визначити низку ключових напрямів, що мають стати основою ефективної антикорупційної політики у сфері вищої освіти.

Вдосконалення нормативно-правової бази є одним із першочергових завдань. Необхідним є посилення відповідальності за корупційні правопорушення в освітній сфері, усунення прогалин у законодавстві, які дозволяють уникати покарання, а також чітке визначення складів корупційних правопорушень та механізмів притягнення до відповідальності [14, с. 3].

Важливою складовою є впровадження цифрових технологій. Діджиталізація освітнього процесу, створення електронних систем оцінювання, онлайн-моніторинг навчальної діяльності значно зменшують можливості для корупційних зловживань. Автоматизація процесів вступу, оцінювання та атестації дозволяє мінімізувати людський фактор і підвищити об'єктивність освітніх результатів [9, с. 138].

Посилення громадського контролю виступає ефективним механізмом запобігання корупції. Формування громадських рад при закладах вищої освіти, залучення студентського самоврядування до моніторингу освітнього процесу, забезпечення прозорості діяльності університетів сприяють підвищенню довіри до освітніх інституцій і створенню атмосфери нетерпимості до корупційних проявів [10, с. 220].

Не менш важливим напрямом є розвиток системи академічної доброчесності. Упровадження етичних кодексів, створення комісій з академічної доброчесності, використання систем антиплагіату, формування культури академічної чесності серед студентів і викладачів – усе це слугує важливим превентивним інструментом у боротьбі

з недоброчесністю [13, с. 7].

Проблема матеріального забезпечення також має безпосередній вплив на рівень корупції у сфері освіти. Підвищення заробітної плати науково-педагогічних працівників до конкурентного рівня, створення прозорої системи преміювання та матеріального стимулювання знижують економічну мотивацію до неправомірної поведінки [12, с. 63].

Важливу роль відіграє і освітньо-виховна робота. Формування антикорупційного світогляду через спеціальні навчальні курси, проведення тренінгів, семінарів, інформаційних кампаній, спрямованих на роз'яснення негативних наслідків корупції, сприяє підвищенню правосвідомості та громадянської відповідальності студентів [6, с. 5].

Розвиток інституційної спроможності закладів вищої освіти передбачає створення спеціалізованих підрозділів із питань запобігання корупції, призначення уповноважених осіб з антикорупційної політики, а також розробку та впровадження ефективних антикорупційних програм [5, с. 142].

Окремої уваги потребує забезпечення захисту викричачів. Створення безпечних каналів для повідомлення про випадки корупції, гарантії анонімності та захист від переслідувань сприяють підвищенню готовності громадян повідомляти про неправомірні дії [11, с. 23].

Не можна оминути й міжнародний аспект. Вивчення та адаптація кращих світових практик протидії корупції в освітній сфері, участь у міжнародних антикорупційних ініціативах і співпраця з університетами інших країн створюють додаткові можливості для вдосконалення національної антикорупційної політики [13, с. 8].

Важливим є системний характер заходів протидії корупції. Окремі ініціативи без комплексного підходу не дадуть бажаного результату. Необхідна скоординована діяльність всіх учасників освітнього процесу та державних органів.

Корупція у вищих навчальних закладах залишається серйозною проблемою, яка підриває якість освіти, руйнує довіру до дипломів українських університетів та формує толерантне ставлення молоді до корупції як суспільного явища. Дослідження показало, що корупція в університетах має системний характер і проявляється на всіх рівнях освітнього процесу – від вступу до атестації викладачів.

Основними причинами корупції є низький рівень матеріального забезпечення науково-педагогічних працівників, недосконалість законодавчої бази, слабкість контрольних механізмів, відсутність ефективної системи академічної доброчесності та толерантне ставлення суспільства до корупційних практик. Воєнний стан додатково посилює корупційні ризики через послаблення контролю, переведення частини освітнього процесу в дистанційний формат та створення додаткових схем ухилення від військової служби через навчання у ВУЗах.

Подолання корупції у вищій освіті можливе лише за умови комплексного підходу, який включає вдосконалення нормативно-правової бази, впровадження цифрових технологій, посилення громадського контролю, розвиток системи академічної доброчесності, покращення матеріального забезпечення викладачів, освітньо-виховну роботу та розвиток інституційної спроможності університетів.

Перспективами подальших досліджень є розробка конкретних механізмів впровадження антикорупційних заходів в українських університетах з урахуванням специфіки їх діяльності в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення, а також вивчення взаємозв'язку між масовим ухиленням від військової служби через вищу освіту та якістю підготовки фахівців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про запобігання корупції» : Закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2015. № 49–50. Ст. 463. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/524-20#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
3. Мельченко В., Деркаченко Ю. Основні наукові підходи тлумачення поняття корупція. *Молодий вчений*. 2021. № 3 (91). С. 290–295.
4. Мірошниченко О. А. Проблематика проявів корупційних ризиків у вищій освіті в умовах воєнного стану. Головний редактор. 2023. С. 279–282.
5. Боголепова А. В. Державний організаційно-правовий механізм запобігання корупції в Україні : дис. ... д-ра філософії. Київ, 2025. 221 с.
6. Гура В. Корупція: поняття та види, причини виникнення. 2022. 7 с.
7. Мельченко В. І. Корупція у вищих навчальних закладах. Південноукраїнський правничий часопис. 2021. № 1. С. 37–43.
8. Сауліна А. І., Рибалкін А. О. Корупція у вищих навчальних закладах: причини виникнення та шляхи подолання. The 19th International scientific and practical conference "Scientific bases of solving of the modern tasks" (1–2 June, 2020). Frankfurt am Main, Germany, 2020. P. 320–323.
9. Гришко В. І., Циганець А. В. Прояви корупції в системі освіти: запобігання та протидія. The 15th International scientific and practical conference "Complexities of education of modern youth and students" (December 10–13, 2024). Paris, France, 2024. P. 136–139.
10. Соколенко О. Л. Боротьба з корупцією у закладах вищої освіти. 2023. С. 217–221.
11. Корсун О. Адміністративно-правовий статус корупції у закладах вищої освіти. Сучасні технології розвитку людини в інтегрованому суспільстві в умовах воєнного стану. 2023. С. 21–24.
12. Тур М. А. Протидія корупції в системі вищої освіти. Редакційна колегія. 2024. С. 61–64.
13. Бондаренко О. С., Бондаренко О. С. Особливості протидії корупції в закладах вищої освіти в умовах політики доброчесності. 2023. 12 с.
14. Бровко Н. І. До питання відповідальності за корупційні прояви у сфері вищої освіти. 2024. 6 с.
15. Іващенко С. М., Чалий М. Г. Правова робота під час здійснення антикорупційної діяльності у правоохоронних органах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 307–310.
16. Ківу позбавили звання кандидата наук. Він планує оскаржити це в суді. Суспільне Новини : веб-сайт. URL: <https://suspilne.media/181500-kivu-pozbavili-zvanna-kandidata-nauk-vin-planue-oskarziti-ce-v-sudii/> (дата звернення: 15.10.2025).
17. Berchuk O. Military Conscription and Higher Educational Attainment in Ukraine. SSRN Electronic Journal. 2024. Available at SSRN 5292706.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

**СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА НЕЗАКОННОГО РОЗГОЛОШЕННЯ
АБО ВИКОРИСТАННЯ В ІНШІЙ СПОСІБ ІНФОРМАЦІЇ, ЩО СТАЛА ВІДОМА ОСОБІ
У ЗВ'ЯЗКУ З ВИКОНАННЯМ СЛУЖБОВИХ АБО ІНШИХ ВИЗНАЧЕНИХ ЗАКОНОМ
ПОВНОВАЖЕНЬ**

**SUBJECTIVE SIDE OF ILLEGAL DISCLOSURE OR OTHER USE OF INFORMATION
THAT BECAME KNOWN TO A PERSON IN CONNECTION WITH THE EXERCISE
OF OFFICIAL OR OTHER POWERS DEFINED BY LAW**

Усікова Н.П., аспірант кафедри адміністративного права та процесу

Національна академія внутрішніх справ

orcid.org/0009-0006-6609-8292

У статті зазначається, що актуальність встановлення суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172⁸ Кодексу України про адміністративні правопорушення «Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень» набуває важливої ознаки, адже значна кількість адміністративних проваджень за вчинення вказаного адміністративного делікту були закриті судами у зв'язку із відсутністю зазначення у протоколі встановленого мотиву. Поряд з цим питання встановлення суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172⁸ КУпАП, залишається на сьогодні малодослідженою, хоча у диспозиції двох частин цього делікту передбачається мотив «у своїх інтересах» (частина перша та друга статті) та «у своїх інтересах чи в інтересах іншої фізичної або юридичної особи» (частина друга статті).

Автором доводиться, що мотиви «у своїх інтересах» та «у своїх інтересах чи в інтересах іншої фізичної або юридичної особи» відносяться до двох діянь «незаконне розголошення інформації» та «використання в іншій спосіб інформації». Відсутність зазначення у протоколі мотиву виключає інкримінування цього складу адміністративного правопорушення, оцінюється судом як відсутність складу адміністративного правопорушення та подальшого закриття справи про адміністративне правопорушення за статтею 172⁸ КУпАП за недоведеністю вини.

Визначено, що адміністративні правопорушення, передбачені частинами 1 та 2 статті 172⁸ КУпАП, можуть вчинятися лише умисно, необережна форма вини передбачає притягнення особи до дисциплінарної відповідальності або за іншими статтями КУпАП у разі вчинення інших складів адміністративного правопорушення чи за частиною 1 статті 367 КК України. Мотиви, з яких особа здійснює незаконне розголошення або використання в іншій спосіб інформації, відповідно до диспозиції частин 1 та 2 статті 172⁸ КУпАП, можуть бути різні – матеріальні, нематеріальні, родинні, дружні, кар'єрні, тощо, вони не впливають на кваліфікацію адміністративного правопорушення. Акцентується увага на тому, що суб'єктивна сторона частин 1 та 2 статті 172⁸ КУпАП містить формальний склад, адже настання наслідків вона не передбачає.

Ключові слова: викривач, суб'єктивна сторона, мотив, адміністративне правопорушення, розголошення інформації, адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією.

The article notes that the relevance of establishing the subjective side of an administrative offense provided for by Article 172⁸ of the Code of Ukraine on Administrative Offenses "Illegal use of information that became known to a person in connection with the performance of official or other powers defined by law" acquires an important feature, since a significant number of administrative proceedings for the commission of the specified administrative offense were closed by the courts due to the lack of indication in the violation report of the established motive. Along with this, the issue of establishing the subjective side of an administrative offense provided for by Article 172⁸ of the Code of Ukraine on Administrative Offenses remains poorly researched today, although the disposition of two parts of this offense provides for the motive "in one's own interests" (parts one and two of the article) and "in one's own interests or in the interests of another individual or legal entity" (part two of the article).

The author argues that the motives "in one's own interests" and "in one's own interests or in the interests of another individual or legal entity" refer to two actions: "illegal disclosure of information" and "other use of information". The absence of a motive in the violation report excludes the incrimination of this element of an administrative offense, is assessed by the court as the absence of an element of an administrative offense and the subsequent closure of the case on an administrative offense under Article 172⁸ of the Code of Ukraine on Administrative Offenses for lack of proof of guilt.

It is determined that administrative offenses provided for in Parts 1 and 2 of Article 172⁸ of the Code of Ukraine on Administrative Offenses may be committed only intentionally, the negligent form of guilt provides for bringing a person to disciplinary liability or under other articles of the Code of Ukraine on Administrative Offenses in the event of committing other elements of an administrative offense or under Part 1 of Article 367 of the Criminal Code of Ukraine. The motives for which a person illegally discloses or uses information in another way, in accordance with the provisions of Parts 1 and 2 of Article 172⁸ of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, may be different: material, non-material, family, friendly relations, career, etc., they do not affect the qualification of an administrative offense. Attention is focused on the fact that the subjective side of Parts 1 and 2 of Article 172⁸ of the Code of Ukraine on Administrative Offenses contains a formal component, since it does not provide for the occurrence of consequences.

Key words: whistleblower, subjective side, motive, administrative offense, disclosure of information, administrative offenses related to corruption.

Постановка проблеми. Важливою ознакою любого адміністративного правопорушення, є встановлення наявності суб'єктивної сторони – провини особи, яка виражається у формі умислу чи необережності [1, с. 40]. Вказана обставина особливо важлива під час встановлення суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення,

передбаченого статтею 172⁸ Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) – незаконне розголошення або використання в іншій спосіб особою у своїх інтересах інформації, що стала їй відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень [2]. Заздалегідь відмітимо, що у статті не

буде визначатися суб'єктивна сторона в наслідок розголошення чи використання в інший спосіб інформації, вчинене в рамках Закону України «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань».

Для початку акцентуємо увагу на тому, що проведений автором аналіз вибірки 30 рішень суддів за 2019–2025 роки, які є в Єдиному державному реєстрі судових рішень та якими були закриті адміністративні провадження за вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172⁸ КУпАП, засвідчив, що саме відсутність зазначення у протоколі встановленого мотиву під час вчинення вказаного делікту, було підставою для закриття 19 з вказаних справ.

Аналіз багатьох наукових підходів щодо дослідження суб'єктивної сторони адміністративного делікту вказує про існування певних різних позицій у даному напрямку, разом з тим більшість дослідників з вказаною вище питання доходять до висновку щодо виокремлення наступних елементів суб'єктивної сторони будь-якого адміністративного правопорушення: 1) вина, 2) мотив, 3) мета, що обумовлює необхідність здійснення наукового пошуку щодо встановлення суб'єктивної сторони під час незаконного розголошення або використання в інший спосіб інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень..

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не дивлячись на важливість встановлення суб'єктивної сторони незаконного розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах інформації, що стала їй відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень, комплексних досліджень вказаної проблематики не здійснювалися і на сьогодні вона залишається малодослідженою.

Так, Р. В. Вереша, розглядаючи суб'єктивні ознаки корупційного правопорушення, зазначає, що юридичний склад корупційного правопорушення визначає саме і вину суб'єкта відповідальності. Вина правопорушника повинна ґрунтуватися також на нормативно-правових підставах притягнення до відповідальності за те чи інше правопорушення [3, с. 66–72]. При цьому О. В. Клок [4, с. 14] приходить до висновку, що серед ознак адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією, характеризується суттєвими ознаками, серед яких у суб'єктивній стороні – прямий умисел: дія або бездіяльність посадової особи спрямовані на отримання благ, вчинена умисно, при цьому особа, яка вчинила це правопорушення, усвідомлювала протиправний характер своїх вчинків.

Т. В. Ільєнок зазначив, що адміністративне корупційне правопорушення містить такі ознаки: 1) діяння вчинене умисно, причому умисел має бути прямий, крім діянь, передбачених ст. ст. 172⁵, 172⁶, 172⁹ КУпАП, у яких суб'єктивна сторона правопорушення може бути у вигляді необережності; 2) умисел характеризує суб'єктивну сторону вчиненого діяння [5].

Що стосується суб'єктивної сторони незаконного розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах інформації, що стала їй відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень, то вказана питання розглядали лише низка науковці. Так, дисертаційній роботі К. Є. Цабєка «Адміністративно-правові засади відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією» (2020) лише окреслила загальні риси характеристики суб'єктивної сторони статті 172⁸ КУпАП – «суб'єктивну сторону юридичного складу адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією, необхідно визначити як систему передбачених адміністративно-правовою нормою ознак, що характеризують внутрішню сторону проступку (психічне ставлення особи до вчиненого діяння). Суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення, передбаче-

ного ст. 172⁸ КУпАП, характеризується наявністю вини у формі як прямого, так і непрямого умислу. Тому в разі вчинення діяння, передбаченого ст. 172⁸ КУпАП, через необережність, відповідальність особи за цією статтею не настає» [6, с. 139]. На відміну від К. Є. Цабєка у дисертації «Адміністративна відповідальність за порушення, пов'язані з корупцією» (2021) Ю. В. Борисова питання суб'єктивної сторони статті 172⁸ КУпАП не було предметом розгляду [7].

У науково-практичному коментарі «Адміністративно-правопорушення, пов'язані з корупцією» (2020), підготовленому авторським колективом Національної академії внутрішніх справ, лише вказується, що «суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом. Мета та мотив проступку кваліфікуючого значення не мають» [8, с. 53].

У науково-практичному коментарі Кодексу України про адміністративні правопорушення за загальною редакцією С. В. Петкова видавництва 2016 року вказувалося, що суб'єктивна сторона характеризується лише умисною формою вини [9, с. 311–312], проте вже у науково-практичному коментарі цього Кодексу але видання 2020 року зазначалося лише, що «із суб'єктивної сторони правопорушення характеризується відношенням до наслідків з формуванням вини у формі прямого чи непрямого умислу» [10, с. 435].

Окремі аспекти суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення, яке є предметом дослідження, також були частково окреслені лише у наукових працях З. А. Загінєй, Д. В. Гудкова, Ю. В. Дрофич, Т. В. Ільєнок, М. І. Харанюка й інших учених.

Заслугує на увагу результати проведеного аналізу судової практики О. О. Дудуровим, Р. О. Мовчаном, В. Г. Сеником [11] та О. М. Костенко [12, с. 215], якими надано характеристику корупційним адміністративним правопорушенням, зокрема, передбачених статтею 172⁸ КУпАП. Поряд з цим вказані науковці визначали лише окремі дискусійні елементи суб'єктивної сторони частини першої статті 172⁸ КУпАП.

Вказане додатково підкреслює про необхідність здійснення наукового пошуку щодо встановлення суб'єктивної сторони у адміністративних правопорушеннях, передбачених статтею 172⁸ КУпАП.

Метою статті є дослідження суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172⁸ КУпАП, встановлення мотиву, умислу та вини під час незаконного розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах інформації, яка є предметом вказаного делікту.

Виклад основного матеріалу. Позиція законодавця в частині визначення вини змістовно викладена у статтях 10 та 11 КУпАП. Зокрема, відповідно до ст. 10 КУпАП адміністративне правопорушення визнається вчиненим умисно коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків [2]. Таким чином, законодавець умовно поділяє умисел на: 1) прямий (особа, яка вчинила адміністративне правопорушення, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і бажала їх настання); 2) непрямий (особа, яка вчинила адміністративне правопорушення, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і хоча прямо не бажала, але свідомо допускала настання цих наслідків).

Вчинення адміністративного правопорушення з необережності відповідно до ст. 11 КУпАП визнається, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї дії чи бездіяльності, але легко-важно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла їх передбачити [2].

Стаття 172⁸ КУпАП «Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень» складається з двох частин:

– незаконне розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах інформації, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень;

– незаконне розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах чи в інтересах іншої фізичної або юридичної особи інформації про викривача, його близьких осіб чи інформації, що може ідентифікувати особу викривача, його близьких осіб, яка стала їй (їм) відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень [2].

Здійснюючи аналіз диспозиції частини 1 статті 172⁸ КУпАП в частині порушення антикорупційного законодавства необхідно вказати, що суб'єктивна сторона цієї норми не конкретизована. Адже законодавець вказуючи на наявність мотиву «у своїх інтересах» не вказав яких діянь це стосується – незаконного розголошення та використання в інший спосіб, чи тільки використання в інший спосіб, що може призвести до альтернативних трактувань. Позиція щодо мотиву «у своїх інтересах», який стосується двох зазначених у частині першій діянь (незаконне розголошення та використання в інший спосіб) підтримується більшістю науковців.

Зокрема, О. О. Дудуров, Р. О. Мовчан, В. Г. Сенік зазначають, що «є підстави погодитись з думкою дослідників про те, що незаконне використання інформації, яка стала відома особі у зв'язку з виконанням службових та інших визначених законом повноважень, може вчинятись лише умисно» [11, с. 461]. «Аналізуючи суб'єктивну сторону аналізованого правопорушення, слід зазначити, що в диспозиції ст. 172⁸ КУпАП міститься вказівка на те, що відповідні дії вважаються карними лише за умови, що вони вчиненні суб'єктом «у своїх інтересах». Тому у випадку недоведення того, що дії, передбачені ст. 172⁸ КУпАП, вчиненні в особистих інтересах, інкримінування складу відповідного правопорушення має виключатися» [11, с. 462]. При цьому вказані науковці посилаються на постанову Апеляційного суду Дніпропетровської області від 07 березня 2018 року у справі № 200/20738/17 (провадження № 33/774/224/18) [13], в яких пояснення прокурора, що диспозиція статті 172⁸ КУпАП відноситься лише до інших способів використання інформації, окрім незаконного розголошення, судом не була взята до уваги, адже на думку суду за конструкцією диспозиції статті 172⁸ КУпАП зазначений мотив вказаний після зазначення суб'єкта правопорушення – особи, та відноситься до предмета правопорушення – інформації, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків, а тому стосується всіх зазначених способів вчинення правопорушення – незаконного розголошення або використання в інший спосіб.

«Відповідальність за ст. 172-8 КУпАП настає у разі незаконного розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах інформації, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових повноважень».

Разом з тим, відповідно до протоколу № 8 про адміністративне правопорушення, пов'язаного з корупцією, від 27 листопада 2017 року щодо ОСОБА_3 не викладено всіх ознак складу правопорушення, передбаченого ст. 172-8 КУпАП, а саме: мотиву вчинення правопорушення – чи полягало незаконне розголошення інформації особою у своїх інтересах.

Пояснення прокурора про те, що використання інформації у своїх інтересах за диспозицією ст. 172-8 КУпАП відноситься лише до інших способів використання інформації, окрім незаконного розголошення, не заслуговують на увагу, оскільки за конструкцією диспозиції статті зазначений мотив вказаний після зазначення суб'єкта пра-

вопорушення – особи, та відноситься до предмета правопорушення – інформації, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків, а тому стосується всіх зазначених способів вчинення правопорушення – незаконного розголошення або використання в інший спосіб» [13].

Враховуючи викладене вище рішення Апеляційного суду Дніпропетровської області можна зазначити, що мотив «у своїх інтересах» відноситься до двох діянь, а саме до «незаконне розголошення інформації» та «використання в інший спосіб інформації», що у свою чергу потребує за фактом вчинення незаконного розголошення або використання інформації особою, якій така інформація стала відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень його обов'язкове встановлення та зазначення при складанні протоколу за вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172⁸ КУпАП. Відсутність зазначення у протоколі мотиву виключає інкримінування цього складу адміністративного правопорушення, оцінюється судом як відсутність складу адміністративного правопорушення та подальшого закриття справи про адміністративне правопорушення за статтею 172⁸ КУпАП за недоведеністю вини [14].

Щодо мотиву «у своїх інтересах», то він може бути різний, як матеріальний, так і не матеріальний, про що засвідчує аналіз судової практики та власні наукові дослідження автора:

- необхідність проходження лексико-граматичного тексту з англійської мови з метою проходження конкурсу на певну посаду державної служби [15];
- прагнення задовольнити своє бажання в укріпленні дружніх позаслужбових стосунків [16];
- уникнення відповідальності (перевірка інформації в інформаційних підсистемах «Особа» та «Адмінпрактика» Інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» щодо себе) [17];
- підтримання родинних зв'язків та допомога близькій родині [18];
- з метою особистого збагачення (отримання певної майнової вигоди) [19];
- для покращення політичної або особистої репутації, дискредитації конкурентів (оприлюднення певних звітів, які містять конфіденційну інформацію);
- для використання у підприємницькій діяльності близьких осіб (посадова особа повідомляє про наявну інформацію у органах податкової служби);
- маніпулювання результатами перевірки або аудиту (використання неопублічних висновків для ухилення від відповідальності);
- інші мотиви (помста, кар'єризм, заздрість, бажання отримати взаємну послугу або допомоги іншому) [20].

Результати дослідження суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172⁸ КУпАП, засвідчують, що незаконне використання інформації в інший спосіб може вчинятись лише у формі активних дій, що також додатково засвідчує наявність певного умислу під час вчинення такого діяння, у той же час незаконне розголошення інформації може вчинятись як у формі активних дій, так і у формі бездіяльності. При цьому норми статті 43 «Нерозголошення інформації» Закону України «Про запобігання корупції» [21] вказують про можливість допущення необережної поведінки, яка призвела до розголошення чи використання в інший спосіб конфіденційної та іншої інформації з обмеженим доступом, що стала відома особі у зв'язку з виконанням своїх службових повноважень та професійних обов'язків, крім випадків, встановлених законом. Разом з тим диспозиція статті 172⁸ КУпАП на відміну від статті 43 Закону України «Про запобігання корупції» передбачає наявність обов'язкового мотиву – «у своїх інтересах».

О. О. Дудуров, Р. О. Мовчан, В. Г. Сенік пропонують у разі порушення встановлених правил користування і зберігання інформації, що стала відома службовій особі у зв'язку з використанням нею службових повноважень вчинене через необережність, може розцінюватись як службова недбалість (стаття 367 Кримінального кодексу України (далі – КК України)) [11, с. 461]. Тобто, наявність формального складу відрізняє частину 1 статті 172⁸ КУпАП від інших норм, передбачених КК України, зокрема статті 367 «Службова недбалість», в частині вчинення розголошення інформації, що сталося в наслідок невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб.

З вказаним не зовсім можна погодитися, так як норми частини 1 статті 367 КК України передбачають завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб, через невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них. При цьому відповідно до пункту 3 примітки до статті 364 КК України істотною шкодою у частині 1 статті 367 КК України вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

З наведеного вбачається, що незаконне розголошення особою у своїх інтересах інформації, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень, містить більш всього ознаки дисциплінарного проступку, якщо мотив «у своїх інтересах» не був встановлений. І саме наявність мотиву «у своїх інтересах» як активної дії, на думку законодавця, повинно відрізняти адміністративне правопорушення, передбачене частиною 1 статті 172⁸ КУпАП, від дисциплінарного проступку.

Тобто діяння у формі незаконного розголошення інформації, яка стала відома особі у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень, вчиненні з необережності, не повинні містити склад адміністративного правопорушення, пов'язане з корупцією. Для прикладу, вчинення таких діянь з необережності, як:

- недотримання правил внутрішнього документообігу;
- недотримання правил охорони інформації під час отримання та розгляду повідомлення про корупцію;
- недотримання правил охорони інформації під час складання та розгляду протоколу про адміністративне правопорушення.

У той же час, якщо вказані вище діяння, пов'язані з порушенням правил обігу певних документів, були вчинені з умислом, спрямованого на незаконне розголошення інформації, тобто особа усвідомлювала протиправний характер своїх дій, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї протиправної поведінки та бажала її настання, такі дії будуть містити склад адміністративного правопорушення, передбачене частиною 1 статті 172⁸ КУпАП.

Необхідно підкреслити, що КУпАП не закріплює положення, відповідно до якого необережна форма провини розглядалася б в якості обставини, що пом'якшує адміністративну відповідальність. Також визначення конкретної форми вини особи не є обставиною, що підлягає з'ясуванню у справі про адміністративне правопорушення. Обов'язковому з'ясуванню підлягає лише винність особи у вчиненні адміністративного правопорушення, без визначення конкретної форми провини [22].

Позиція щодо обов'язкової наявності прямого умислу як суб'єктивної сторони незаконного розголошення інфор-

мації, яка стала відома особі у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень, неодноразово наголошувалася у постановках Апеляційного суду Дніпропетровської області від 07 березня 2018 року (справа № 200/20738/17) [23], Кропивницького апеляційного суду Кіровоградської області від 03 травня 2023 року (справа № 398/3791/22) [24], Харківського апеляційного суду від 11 грудня 2024 року (справа № 53/3616/24) [25] й інших постановках.

Розглядаючи суб'єктивну сторону частини 1 статті 172⁸ КУпАП необхідно зазначити, що вказана норма містить формальний склад, адже настання наслідків не передбачено.

На відміну від частини першої, частини друга статті 172⁸ КУпАП передбачає додаткові два альтернативні мотиви за незаконне розголошення або використання в інший спосіб особою інформації про викривача, його близьких осіб чи інформації, що може ідентифікувати особу викривача, його близьких осіб, яка стала їй (їм) відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень. Зокрема, поряд з мотивом «у своїх інтересах», передбачено ще такі мотиви, як «в інтересах іншої фізичної особи» та «в інтересах іншої юридичної особи».

Враховуючи, що в Єдиному державному реєстрі судових рішень відсутні судові рішення щодо притягнення до адміністративної відповідальності за частиною 2 статті 172⁸ КУпАП, спробуємо визначити власне бачення на мотив «у своїх інтересах чи в інтересах іншої фізичної або юридичної особи», який може бути використаний під час незаконного розголошення або використання в інший спосіб особою інформації про викривача, його близьких осіб чи інформації, що може ідентифікувати особу викривача, його близьких осіб, на думку автора можуть бути:

- помста викривачу з різних мотивів;
- матеріальний мотив (корисливий) (отримання грошової винагороди, подарунка, чи іншої вигоди від особи за отримання інформації про викривача чи його близьких осіб);
- родинно-особистий мотив (розголошення інформації про викривача чи його близьких осіб здійснюється на користь (прохання) близьких осіб, друзів, колег або особи, до якої є емоційна прихильність або симпатія, з метою надання їм допомоги уникнути відповідальності чи вирішити їх проблем);
- кар'єрні чи корпоративні мотиви (розголошення інформації про викривача чи його близьких осіб сприяє укріпленню довіри з боку керівника, колег чи підлеглих або зміцнення службових зв'язків);
- соціально-психологічні мотиви (а) уникнення конфлікту, небажання суперечити з керівництвом, від якого залежить подальша доля особи; б) вдячність чи лояльність керівництву за попередню підтримку; в) страх втратити підтримку (довіру) з боку керівництва або іншої певної особи за те, що «прикриває» викривача; г) тиск (примус), шантаж з боку авторитетної особи, спрямований на необхідність розголошення інформації про викривача чи близьких його осіб; д) не бути «білою вороною» у колективі у зв'язку з тим, що не «здав» викривача);
- репутаційні (іміджеві): розголошення інформації про викривача чи близьких його осіб допоможе уникнути публічної критики або зберегти позитивний імідж в колективі;
- для дискредитації політичної або особистої репутації викривача;
- інші мотиви.

Таким чином, мотиви, з яких особа здійснює незаконне розголошення або використання в інший спосіб інформації про викривача, його близьких осіб чи інформації, що може ідентифікувати особу викривача, його близьких осіб, яка стала їй (їм) відома у зв'язку з виконанням

службових або інших визначених законом повноважень, можуть бути різні – матеріальні, нематеріальні, родинні, дружні, кар'єрні, тощо, вони не впливають на кваліфікацію адміністративного правопорушення, при цьому ключове значення має те, що вони спонукають діяти особу не в публічних інтересах, а у власних інтересах, або в інтересах конкретної іншої особи чи юридичної особи, коли службове становище або повноваження використовуються всупереч вимогам неупередженості.

Розглядаючи суб'єктивну сторону частини 2 статті 172⁸ КУпАП необхідно зазначити, що вказана норма, як і у частині 1 вказаної статті містить формальний склад, адже настання наслідків не передбачено. Також, як і у частині 1 статті 172⁸ КУпАП вчинене незаконне розголошення у формі необережності не містить складу адміністративного правопорушення, пов'язане з корупцією, і така особа повинна притягуватися до дисциплінарної відповідальності за відсутності ознак кримінального правопорушення або іншого складу адміністративного правопорушення.

Не встановлення умислу та не зазначення його у протоколі є підставою для закриття справи, про що яскраво засвідчує постановою Печерського суду м. Києва від 08 лютого 2024 року № 116891908, відповідно до якої було закрито провадження стосовно Прем'єр-міністра України Секретаріату Кабінету Міністрів України Дениса Шмигала за відсутності складу правопорушення, де однією з ключових причин стало те, що в протоколі не було чітко визначено мету та мотив вчинення правопорушення, що призвело до розголошення інформації щодо викривача. Відсутність належного обґрунтування мотиву стало вирішальною підставою для закриття справи [26].

Що стосується такої форми діяння, як незаконне використання в інший спосіб особою у своїх інтересах чи в інтересах іншої фізичної або юридичної особи інформації про викривача, його близьких осіб чи інформації, що може ідентифікувати особу викривача, його близьких осіб, яка стала їй (їм) відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень, то вказане діяння може вчинятися лише у формі активних умисних дій.

Вчинення діянь, визначених частиною 2 статті 172⁸ КУпАП, містить формальний склад, адже настання наслідків не передбачено диспозицією цієї статті.

Висновки. Підводячи підсумки зазначимо, що встановлення суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172⁸ КУпАП, має одне з вирішальних значень, адже диспозиція двох частин цього делікту передбачає мотив «у своїх інтересах» (частина перша та друга статті) та «у своїх інтересах чи в інтересах іншої фізичної або юридичної особи» (частина друга статті). Відсутність встановлення мотиву практично було однією з вирішальною обставиною, за якою суди закривали адміністративні провадження за вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого за статтею 172⁸ КУпАП.

Мотиви «у своїх інтересах» та «у своїх інтересах чи в інтересах іншої фізичної або юридичної особи» відносяться до двох діянь «незаконне розголошення інформації» та «використання в інший спосіб інформації». Відсутність зазначення у протоколі мотиву виключає інкримінування цього складу адміністративного правопорушення, оцінюється судом як відсутність складу адміністративного правопорушення та подальшого закриття справи про адміністративне правопорушення за статтею 172⁸ КУпАП за недоведеністю вини.

Адміністративні правопорушення, передбачені частинами 1 та 2 статті 172⁸ КУпАП, можуть вчинятися лише умисно, необережна форма вини передбачає притягнення особи до дисциплінарної відповідальності або за іншими статтями КУпАП у разі вчинення інших складів адміністративного правопорушення чи за частиною 1 статті 367 КК України.

Мотиви, з яких особа здійснює незаконне розголошення або використання в інший спосіб інформації, відповідно до диспозиції частин 1 та 2 статті 172⁸ КУпАП, можуть бути різні – матеріальні, нематеріальні, родинні, дружні, кар'єрні, тощо, вони не впливають на кваліфікацію адміністративного правопорушення. Розглядаючи суб'єктивну сторону частин 1 та 2 статті 172⁸ КУпАП необхідно зазначити, що вказана норма містить формальний склад, адже настання наслідків вона не передбачає.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванов І. Є. Адміністративно-правові засади в справах про проступки: дис. ... к.ю.н. : спец. 12.00.07. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2019. 221 с.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: прийнятий Верховною Радою УРСР 07 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 04.11.2025).
3. Вереша Р. В. Суб'єктивні ознаки складу корупційного правопорушення (злочину). *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2015. № 4. С. 66–72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chcks_2015_4_6.
4. Клок О. В. Протидія корупційним правопорушенням засобами адміністративного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 214 с.
5. Ільєнок Т. В. Адміністративне корупційне правопорушення: поняття, склад, ознаки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 511–516. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_68_81.
6. Цабека К. Є. Адміністративно-правові засади відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією: дис. ... д-ра філософії : 081. Суми, 2020. 257 с.
7. Борисова Ю. В. Адміністративна відповідальність за порушення, пов'язані з корупцією: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2021. 190 с.
8. Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією: наук.-практ. комент. / С. С. Чернявський, Р. А. Сербин, І. Д. Пастух та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 90 с.
9. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення [текст]. Станом на 1 вересня 2016 року ; за заг. ред. С. В. Петкова. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 544 с.
10. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення ; за заг. ред. С. В. Петкова. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 792 с.
11. Дудоров О. О., Мовчан Р. О., Сенік В. Г. Кваліфікація адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією (коментар судової практики). Київ : ВД «Дакор», 2020. 508 с.
12. Судовий розгляд справ про правопорушення, пов'язані з корупцією: прат. посіб. / кол. авт. ; за ред. доктора юрид. наук, проф. О. М. Костенка. Київ, Національна академія прокуратури України. 2018. 346 с.
13. Постанова Апеляційного суду Дніпропетровської області від 07 березня 2018 року. Справа № 200/20738/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72625317> (дата звернення: 04.11.2025).
14. Постанова Волноваського суду Донецької області від 06 жовтня 2020 року. Справа № 221/4573/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92041504> (дата звернення: 04.11.2025).
15. Постанова Шевченківського суду м. Києва від 12 серпня 2019 року. Справа № 761/26744/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83640365> (дата звернення: 04.11.2025).
16. Ухвала судової палати з розгляду кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення Донецького апеляційного суду від 20 квітня 2021 року. Справа № 265/6324/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96443821> (дата звернення: 04.11.2025).

17. Постанова Солом'янського суду м. Києва від 05 жовтня 2023 року. Справа № 760/14766/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114076474> (дата звернення: 04.11.2025).
18. Постанова Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 19 липня 2023 року. Справа № 308/9586/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112356209> (дата звернення: 04.11.2025).
19. Постанова Приморського районного суду м. Одеси від 17 травня 2023 року. Справа № 522/8008/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111015918> (дата звернення: 04.11.2025).
20. Постанова Залізничного районного суду м. Львова від 18 липня 2023 року. Справа № 462/4365/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112356608> (дата звернення: 04.11.2025).
21. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 04.11.2025).
22. Надежденко А. О., Оробченко Д. В., Надежденко В. С. Сутність адміністративної відповідальності державних службовців. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 11. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1525>. DOI: 10.32702/2307-2156-2019.11.33.
23. Постанова Апеляційного суду Дніпропетровської області від 07 березня 2018 року. Справа № 200/20738/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72625317> (дата звернення: 04.11.2025).
24. Постанова Кропивницького апеляційного суду Кіровоградської області від 03 травня 2023 року. Справа № 398/3791/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110953722> (дата звернення: 04.11.2025).
25. Постанова Харківського апеляційного суду від 11 грудня 2024 року. Справа № 53/3616/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123847897> (дата звернення: 04.11.2025).
26. Постанова Печерського районного суду м. Києва від 08 лютого 2024 року. Справа № 757/3616/24-п. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116891908> (дата звернення: 04.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 05.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОГО АНАЛІЗУ ТЕЛЕФОННОГО ТРАФІКУ ЯК МЕТОДУ ПОВЕДІНКОВОГО ПРОФІЛЮВАННЯ В РОЗВІДУВАЛЬНІЙ АНАЛІТИЦІ

FOREIGN EXPERIENCE IN USING SPATIOTEMPORAL ANALYSIS OF TELEPHONE TRAFFIC AS A METHOD OF BEHAVIORAL PROFILING IN INTELLIGENCE ANALYTICS

Ханькевич А.М., к.ю.н., професор,
ст. викладач кафедри теорії та практики інформаційної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-6897-347X

Статтю присвячено дослідженню зарубіжного досвіду та методологічних засад застосування просторово-часового аналізу телефонного трафіку як методу поведінкового профілювання в розвідувальній аналітиці. Актуальність теми зумовлена тим, що в умовах гібридної війни та зростання загроз національній безпеці традиційні підходи до аналізу телефонних зв'язків є недостатньо ефективними. Зазначено, що оскільки традиційні підходи мають реактивний, а не превентивний характер, виникає гостра науково-практична потреба в обґрунтуванні застосування прогностичних методик.

Пояснюється концепція «поведінкового профілю», що формується шляхом побудови «базової матриці» звичних дій та подальшого виявлення аномальних відхилень від неї. Розкрито, як саме такі аномалії слугують високоточними розвідувальними індикаторами для виявлення прихованої протиправної діяльності.

Досліджено технологічні аспекти вдосконалення методології, зокрема через комплексне застосування аналізу соціальних мереж із алгоритмами машинного навчання для виявлення складних, неочевидних закономірностей у великих масивах даних.

Окреслено фундаментальну нормативно-правову проблему між превентивним збором даних у межах Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» та процедурою їх подальшої легалізації як доказів у кримінальному провадженні згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України. Встановлено, що ця процесуальна колізія поглиблюватиметься при використанні машинного навчання через складність судової верифікації логіки його алгоритмів.

Запропоновано шляхи вирішення колізії через адаптацію законодавства, а саме: впровадження механізму сертифікації відповідних аналітичних програмних комплексів як спеціальних технічних засобів та нормативне закріплення процедури використання їхніх автоматично згенерованих звітів як допустимих похідних електронних доказів, що підлягають подальшій експертній інтерпретації в межах слідства.

Ключові слова: розвідувальна аналітика, забезпечення державної безпеки, поведінкове профілювання, просторово-часовий аналіз, аналіз електронних комунікаційних даних, машинне навчання, допустимість доказів.

The article is dedicated to the study of international experience and the methodological foundations for applying spatio-temporal analysis of telephone traffic as a method of behavioral profiling in intelligence analytics. The relevance of the topic is conditioned by the fact that in the context of hybrid warfare and increasing threats to national security, traditional approaches to the analysis of telephone communications are insufficiently effective. It is noted that since traditional approaches are reactive rather than preventive, there is an acute scientific and practical need to substantiate the application of prognostic (predictive) methodologies.

The concept of a «behavioral profile» is explained, which is formed by constructing a «baseline matrix» of habitual actions and subsequently identifying anomalous deviations from it. It is revealed how such anomalies serve as high-precision intelligence indicators for detecting concealed illicit activities.

Technological aspects of improving the methodology are explored, particularly through the complex application of social network analysis with machine learning algorithms to identify complex, non-obvious patterns in large datasets.

A fundamental legal and regulatory problem is outlined concerning the conflict between preventive data collection under the Law of Ukraine «On Counterintelligence Activity» and the procedure for its subsequent legalization as evidence in criminal proceedings according to the Criminal Procedure Code of Ukraine. It is established that this procedural conflict will be exacerbated by the use of machine learning due to the difficulty of judicial verification of its algorithmic logic.

Pathways to resolve this conflict through legislative adaptation are proposed, namely: implementing a certification mechanism for the relevant analytical software systems as special technical means, and normatively securing the procedure for using their automatically generated reports as admissible derivative electronic evidence, subject to further expert interpretation within the investigation.

Key words: intelligence analytics, ensuring state security, behavioral profiling, spatio-temporal analysis, analysis of electronic communication data, machine learning, admissibility of evidence.

Вступ. В умовах повномасштабної збройної агресії та безпрецедентного зростання загроз національній безпеці України, вивчення передового зарубіжного досвіду в галузі розвідувальної аналітики набуває стратегічного значення. Противник активно використовує сучасні технології для ведення розвідувально-підривної діяльності, координації діяльності агентурних мереж та актів підготовки диверсій. У цьому контексті електронні комунікаційні мережі залишаються не лише основним каналом зв'язку для громадян, але й критично важливим середовищем для обміну інформацією між учасниками протиправних формувань.

Традиційні підходи до аналізу телефонного трафіку, що здебільшого обмежуються констатацією факту з'єднання між абонентами, вже не відповідають складності сучасних викликів. Вони дозволяють лише реагувати на події, що вже відбулися, але є недостатньо ефективними для превентивного виявлення загроз, що зумовлює гостру науково-практичну потребу у переході від описового аналізу до прогностичного, до розробки та впровадження методології, здатної не просто фіксувати зв'язки, а моделювати поведінку об'єктів аналізу, виявляти приховані закономірності та прогнозувати їхні подальші дії.

Саме тому дослідження зарубіжного досвіду застосування просторово-часового аналізу як інструменту

поведінкового профілювання є надзвичайно актуальним. Розробка такої методології дозволить вітчизняним аналітичним підрозділам, що виконують завдання у сфері забезпечення державної безпеки, перейти на розуміння нового рівня розвідувальної аналітичної роботи: виявляти підготовку до протиправних дій на ранніх етапах через аналіз аномалій у сталих моделях поведінки, виявляти складні, ієрархічно організовані мережі осіб, причетних до протиправної діяльності.

Метою статті є вивчення та обґрунтування методологічних засад застосування просторово-часового аналізу як методу поведінкового профілювання в розвідувальній аналітиці, з урахуванням положень Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні до 2030 року (Розпорядження КМУ від 02.12.2020 № 1556-р), декларую використання можливостей ШІ у процесі підготовки матеріалу наукової статті.

Декларація щодо використання технологій штучного інтелекту. Відповідно до «Рекомендацій щодо відповідального використання штучного інтелекту в закладах вищої освіти» Міністерства освіти і науки України та Міністерства цифрової трансформації України (квітень 2025) та з урахуванням положень Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні до 2030 року (Розпорядження КМУ від 02.12.2020 № 1556-р), декларую використання можливостей ШІ у процесі підготовки матеріалу наукової статті.

На етапі формування структурно-логічної побудови та первинного упорядкування тематичних блоків статті застосовувалася модель Gemini 2.5 Pro від Google для оптимізації процесу систематизації ключових проблемних аспектів. Роль ШІ обмежувалася технічною підтримкою організаційного етапу дослідження. Безпосередньо планування дослідження питань, змістовне наповнення статті, аналіз правозастосовної практики, критична оцінка доктринальних позицій, формулювання авторських висновків і пропозицій здійснювалися виключно дослідником. Усі текстові фрагменти, опрацьовані за допомогою ШІ, підлягали ретельній верифікації на предмет відповідності фаховим стандартам та специфіці правничої науки.

Автор дотримується принципів академічної доброчесності згідно зі статтею 42 Закону України «Про освіту» (№ 2145-VIII від 05.09.2017) та усвідомлює важливість прозорості у використанні сучасних технологій відповідно до Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні до 2030 року.

Огляд зарубіжних досліджень та стану розробленості питання. Дослідження просторово-часового аналізу в контексті розвідувальної аналітики має виразну міждисциплінарну природу, поєднуючи комп'ютерні науки, когнітивну психологію, криміналістику та теорію безпеки. Аналіз зарубіжних наукових публікацій свідчить про глибоку розробку окремих методологічних компонентів.

Фундаментальною основою для сучасного аналізу розвідувальних даних вважаються праці М. Сперроу (M. Sparrow), який ще на початку 1990-х років оцінив перспективи застосування мережевого аналізу в кримінальній розвідці, водночас вказавши на обмеження його класичних, статичних форм. Саме ця дихотомія стала предметом подальших досліджень, зокрема у роботі Р. Томпсона (R. Thompson), який чітко артикулював концептуальну різницю між статичним («хто з ким пов'язаний») та динамічним («як, де і коли») аналізом.

Цей зсув парадигми знайшов відображення у прикладних дослідженнях, які ґрунтують переваги поведінкового аналізу (Behavior Analysis) над традиційним аналізом зв'язків для проактивної оцінки загроз. Ключовою методологією в цьому напрямі став «Аналіз патернів життя» (Pattern-of-Life, далі – PoL), концептуальні засади якого описані в джерелах. Ця методологія фокусується на виявленні «базового рівня» нормальної активності суб'єкта, що є відправною точкою для подальшого пошуку аномалій.

Технологічна реалізація цього підходу стала можливою завдяки розвитку технології машинного навчання. Широкий пласт зарубіжних досліджень присвячений саме технічним аспектам:

– виявлення аномалій: праці Ф. Ванга (F. Wang) та ін. пропонують огляд методів глибокого навчання для виявлення аномалій у багатовимірних часових рядах;

– просторово-часовий аналіз: дослідження С. Ченга (X. Cheng) та ін. та Д. Чена (J. Chen) фокусуються на методах виявлення та інтерпретації просторово-часових аномалій у людській діяльності;

– прикладний аналіз: роботи М. Кумара (M. Kumar) та ін., М. Заври (M. A. Zawra) та ін. та М. Окті (M. Oktay) та ін. демонструють практичне застосування аналізу записів деталізації телефонних з'єднань для розслідування злочинів, мережевого аналізу та моделювання поведінки;

– аналіз соціальних мереж: праці К. Робертсона (C. Robertson) та ін. та К. Чжао (K. Zhao) та ін. розкривають потенціал аналізу соцмереж та інших новітніх методів для ідентифікації прихованих ролей та структур у мережах;

– загальні огляди ШІ: Н. Махмуд (N. H. Mahmood) та ін. та Е. Едози (E. Edozie) та ін. надають системний огляд застосування машинного навчання для виявлення аномалій в електронних комунікаційних мережах.

Окремий важливий напрям досліджень становить інтеграція ШІ у сферу національної безпеки. Праці Б. Дженсена (B. Jensen), М. Аріфа (Md Habibul Arif) та ін., М. Таддео (M. Taddeo) та ін. та Л. Векеси (L. W. Wekesa) аналізують як потенціал ШІ для оцінки ризиків та прогнозування загроз, так і фундаментальні проблеми, пов'язані з його використанням.

Таким чином, огляд зарубіжних джерел показує, що технологічна та методологічна база для поведінкового профілювання є потужною та активно розвивається. Однак, питання її практичної імплементації, зокрема інтеграції результатів автоматизованого аналізу у правове поле, залишається однією з ключових невирішених проблем, що й визначає актуальність нашого подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. У традиційній практиці розвідувальної аналітики домінуючим методологічним підходом виступає «аналіз зв'язків», який характеризується переважно статичною природою. В його класичному застосуванні, зокрема під час моделювання діаграм за методологією опрацювання аналітичних даних «Анасара», акцент робиться на візуалізації структурної організації мереж: ідентифікації суб'єктів взаємодії, характеру їхніх контактів та визначенні ключових фігур. Таким чином, даний метод зорієнтований на вирішення питання суб'єктної ідентифікації («Хто?») при дослідженні мережевих структур.

Однак, як зазначає М. Сперроу (M. Sparrow) у своєму фундаментальному дослідженні, застосування мережевого аналізу в кримінальній розвідці має суттєві обмеження [1]. Спрощена ідентифікація центральних акторів (наприклад, за кількістю зв'язків) часто призводить до тактики «нейтралізації ключових осіб». В ієрархічних та стійких злочинних або розвідувальних структурах нейтралізація такої фігури лише звільняє «кар'єрну сходинку» для наступника актора, не руйнуючи саму систему. Отже такий аналіз є реактивним – він констатує структуру, що вже склалася.

Сучасні виклики вимагають переходу до динамічного «аналізу поведінки», який, на відміну від статичного оцінює систему під час її роботи. Це становить фундаментальну методологічну парадигму: аналізується не просто наявність зв'язку (статичний код), а характер його використання у часі та просторі (виконання коду). Динамічний підхід дозволяє виявляти приховані, неочевидні закономірності та вразливості, які статичний аналіз не в змозі ідентифікувати [2].

Таким чином відбувається когнітивний зсув в аналітичній доктрині: від питань «Хто з ким пов'язаний?» до питань «Як, де і коли ця взаємодія відбувається?» і, зрештою, «Чому взаємодія відбувається саме так?». Як зазна-

часться у сучасних дослідженнях, аналіз зв'язків з'єднує точки даних, але саме аналіз поведінки дозволяє зрозуміти закономірності та сигналізувати про ризики [3]. Цей зсув має вирішальне значення, оскільки дозволяє аналітичним підрозділам перейти від нейтралізації структури (яка є стійкою і має тенденцію до самовідновлення) до дезорганізації функції – тобто зриву конкретної операції противника (конспіративної зустрічі, сеансу зв'язку, акту диверсії) ще на етапі її підготовки [4], що повною мірою реалізує превентивну функцію аналітичних підрозділів та є критично важливим в умовах гібридної війни.

Основою динамічного аналізу є створення «поведінкового профілю» об'єкта аналізу, який у західній розвідувальній доктрині відомий як «Pattern-of-Life Analysis (PoL)» (аналіз патернів життя – наше) [5], метою якого є детальне документування щоденних звичок та рутинної діяльності об'єкта для встановлення «базового рівня «нормальної» або повторюваної активності» [6]. Цей процес є формою розвідки на основі активності «Activity-Based Intelligence», що інтегрує дані з різноманітних джерел (у нашому випадку – записи про виклики та дані про місцезнаходження) для виявлення стійких просторово-часових кореляцій.

Технологічно це реалізується через побудову еталонної моделі поведінки, яку ще називають базовою матрицею «Baseline Behavior Model» [7]. Ця модель створюється на основі аналізу збережених телекомунікаційних даних за тривалий період і слугує точкою відліку, відносно якої вимірюються майбутні відхилення (аномалії).

Базова матриця формується трьома ключовими компонентами:

- комунікаційними патернами (стале коло контактів, типова частота з'єднань, тривалість та час комунікацій);
- часовими патернами (звичні періоди комунікаційної та фізичної активності/спокою (наприклад, «робочий час», «час сну»));
- просторовими патернами (типові географічні маршрути, регулярні локації («дім», «робота», місця регулярного відвідування) та швидкість переміщення між ними) [5].

Концепція створення базової матриці «звичної» поведінки об'єкта є відправною точкою для проведення розвідувального аналізу, який передбачає систематичний аналіз збережених даних об'єкта з метою встановлення повторюваних, передбачуваних патернів у його комунікаціях та переміщеннях. Цей процес дозволяє відповісти на такі питання:

- з ким об'єкт регулярно спілкується?
- в який час доби та дні тижня він є найбільш активним?
- яка типова тривалість його розмов?
- які його звичні маршрути пересування (наприклад, дім-робота)?
- які локації він відвідує регулярно?

Створення такого профілю перетворює величезний масив необроблених даних на структуровану «еталонну модель» життєдіяльності об'єкта.

Важливо підкреслити, що термін «еталонна модель» не повинен вводити в оману щодо її статичності – життя людини динамічне, і звична поведінка може змінюватися (зміна роботи, місця проживання, поява нових соціальних зв'язків). Жорстка, статична еталонна модель буде генерувати велику кількість хибних спрацьовувань, й тому сучасні методології передбачають механізми адаптивного оновлення еталонної моделі [7]. Це, у свою чергу, створює ключову аналітичну дилему для оперативника: як відрізнити доброякісну зміну патерну (наприклад, об'єкт почав відвідувати спортзал) від оперативно значущої (об'єкт почав відвідувати конспіративну квартиру)? Вирішення цієї дилеми полягає у встановленні кореляції між конкретною аномалією та іншими розвідувальними індикаторами. Це є головним завданням взаємодії аналітика (оператив-

ника) з автоматизованою системою і водночас ядром розвідувальної методології, що розглядається.

Аномалія – це будь-яке суттєве відхилення від встановленої «базової матриці» поведінки особи. У контексті аналізу телефонного трафіку, ми маємо справу з багатовимірними даними (час, локація, абонент-А, абонент-Б, тривалість тощо), й тому технологічно задача вирішується методами виявлення аномалій у багатовимірних часових рядах («Multivariate Time Series Anomaly Detection» [8]. Такі аномалії можуть слугувати потужними індикаторами підготовки до протиправної діяльності, координації дій або зміни в оперативній обстановці.

Класифікація аномалій дозволяє структурувати процес пошуку розвідувальних індикаторів:

– *часові аномалії*: нетипова комунікаційна активність (наприклад, дзвінки у звичний «час сну»), зміна середньої тривалості або частоти сеансів зв'язку. Такі аномалії ефективно виявляються моделями прогнозування (Forecasting-Based Models), які, базуючись на історії телефонних з'єднань, передбачають очікувану поведінку, і сигналізують при розбіжності прогнозу з реальністю [8];

– *комунікаційні аномалії*: раптова поява нових стійких контактів, особливо якщо вони є «аномальними» для всієї групи, або різке припинення спілкування з усталеним колом осіб;

– *просторові аномалії*: відхилення від звичних маршрутів, відвідування нетипових локацій (особливо таких, що не мають очевидної соціальної чи комерційної інфраструктури), нехарактерно тривале перебування у транзитній зоні [9];

– *комбіновані просторово-часові аномалії*: це найцінніший тип індикаторів. Прикладом є регулярні короткі з'єднання або короткочасні появи об'єкта в одній і тій самій нетиповій локації у чітко визначений час (наприклад, кожна п'ятниця о 23:00) – класична ознака сеансу зв'язку або обслуговування схованки («закладки»).

Процес поведінкового профілювання перетворює роль аналітика (оперативника) з пасивного збирача даних на активного інтерпретатора та конструктора моделей. Аналітик/оперативник не просто знаходить «аномалії», – він будує наратив та психологічну модель об'єкта, щоб пояснити його поведінку та спрогнозувати майбутні дії. Однак цей інтерпретаційний процес несе в собі значний когнітивний ризик – упередження підтвердження. Формуючи гіпотезу щодо об'єкта (наприклад, «ця особа є агентом ворожої розвідки»), аналітик/оперативник ризикує підсвідомо тлумачити неоднозначні дані на користь власного початкового припущення. Так, серія обірваних дзвінків може бути тлумачена як витончена тактика протидії стеженню, а не просто як результат поганого покриття мережі. Це підкреслює критичну потребу у структурованих аналітичних методиках та процедурах «червоної команди» в розвідувальних підрозділах для оскарження припущень та запобігання появи «тунельного зору».

Наукова новизна та практична ефективність методології просторово-часового аналізу телефонного трафіку як методу поведінкового профілювання в розвідувальній аналітиці полягає у тому, що вибір математичного інструменту для виявлення аномалій має відповідати розвідувальній гіпотезі про тип поведінки, яку шукає аналітик/оперативник. Не існує єдиного «детектора аномалій». Дослідження у сфері просторово-часового аналізу пропонують диференційовані підходи [10]:

1. Статистичний контроль процесу (Multivariate SPC): ефективний для виявлення поодиноких, рідкісних аномалій.

2. Статистика сканування (Scan Statistics): оптимальна для виявлення кластеризованих аномалій.

3. Тензорне розкладання (Tensor Decomposition): найкраще підходить для ідентифікації прихованих циклічних патернів.

Таким чином, інтерпретація аномалії починається ще до її виявлення – з вибору аналітиком/оперативником (на основі його когнітивного досвіду та оперативної інформації) того математичного інструменту, який відповідає психологічній моделі очікуваної поведінки об'єкта аналізу.

Цей диференційований підхід систематизовано у таблиці «Матриця відповідності розвідувальних індикаторів та методів їх виявлення»:

Окреслена вище методологія поведінкового профілювання має пряме прикладне значення для вирішення конкретних аналітичних завдань у сфері забезпечення державної безпеки. Хоча кейси з практики спецслужб є переважно закритими, методологічна база є спільною для розвідувальної аналітики й кримінального аналізу, де вона широко висвітлена.

Основоположним набором даних для аналізу телефонного трафіку є записи деталізації дзвінків, або Call Detail Records (далі – CDR). CDR – це метадані, які генеруються та зберігаються операторами мобільного зв'язку для кожного комунікаційного сеансу в їхній мережі. Важливо підкреслити, що CDR зазвичай не містять змісту розмови чи повідомлення, а фіксують лише технічні параметри транзакції. Типовий CDR містить такі ключові поля даних:

- ідентифікатор абонента, що телефонує (номер мобільного телефону ініціатора дзвінка);
- ідентифікатор абонента, що приймає дзвінок (номер телефону отримувача дзвінка);
- час і дата початку телефонного з'єднання (точна часова мітка початку комунікації);
- тривалість з'єднання (час, протягом якого з'єднання було активним);
- тип послуги з'єднання (дзвінок, SMS, MMS, використання даних);
- ідентифікатори стільникових веж (Cell ID – ідентифікатори базових станцій, до яких були підключені телефони обох абонентів на початку та в кінці сеансу зв'язку). Це поле є критично важливим, оскільки воно надає просторовий вимір даним, дозволяючи відстежувати геолокацію та переміщення об'єктів.

Аналіз детального запису про виклик – CDR та даних геолокації активно використовується для розслідування та прогнозування злочинної діяльності [11]. Зокрема, просторово-часовий аналіз довів свою ефективність у моделюванні поведінки серійних злочинців (наприклад, визначення їхнього «якірного» місцезнаходження – дому чи роботи) [12] та у прогнозуванні «гарячих точок» (Hot Spots) майбутніх злочинів [13]. Ця ж логіка є повністю переносимою на завдання у сфері забезпечення державної безпеки. Аналіз телефонних даних також застосовується для картування та деструкції мереж наркотрафіку, які за своєю структурою та вимогами до конспірації є близькими аналогами агентурних мереж.

Розглянемо гіпотетичний, але методологічно обґрунтований кейс виявлення конспіративної зустрічі, який демонструє переваги динамічного аналізу поведінки над статичним аналізом зв'язків.

Кейс: «Комунікаційна чорна діра».

Об'єкти: Об'єкт №1 (співробітник українського підприємства критичної інфраструктури) та Об'єкт №2 (громадянин «А», що підозрюється у роботі на розвідку іноземної держави).

Конспірація: об'єкти дотримуються високого рівня конспірації і ніколи не здійснюють прямих дзвінків один одному.

Результат статичного аналізу: традиційний аналіз зв'язків (Link Analysis) не показує жодного контакту між двома об'єктами. Для нього вони невидимі як мережа.

Результат динамічного аналізу (PoL + Аномалії):

1. *Побудова PoL.* Для обох об'єктів побудовано «базові матриці». Система знає їхні звичні маршрути («дім-робота»), типові години активності та звичні комунікаційні патерни (дзвінки родині, колегам тощо).

2. *Виявлення просторової аномалії.* Система фіксує, що в певний день Об'єкт №1 та Об'єкт №2 одночасно відхиляються від своїх звичних маршрутів і зближуються в одній нетиповій для них локації (наприклад, міський парк).

3. *Виявлення комунікаційної аномалії.* Система фіксує корельовану негативну аномалію: обидва об'єкти, які зазвичай демонструють певну фонову телефонну активність, повністю припиняють будь-які дзвінки та передачу даних за годину до і під час перебування у точці зближення (ймовірно, вимкнули телефони для унеможливлення пеленгації та перехоплення).

Інтерпретація. Система фіксує надпотужний комбінований індикатор: збіг у просторі (аномальне зближення) + корельована «комунікаційна чорна діра» (аномальна відсутність зв'язку). Отже, цей патерн, невидимий для статичного аналізу, є високо ймовірною ознакою проведення конспіративної зустрічі.

Тепер звернемо увагу на перспективи автоматизації та застосування розширених інструментів, серед яких особливе місце займає аналіз соціальних мереж (Social Network Analysis, далі – SNA) у просторово-часовому аналізі телефонного трафіку.

Аналіз соціальних мереж – це не просто візуалізація зв'язків, а потужний математичний інструмент для визначення пріоритетних цілей та виявлення прихованих ролей в мережі [14]. Застосовуючи метод аналізу до даних телефонного трафіку, SNA дозволяє ідентифікувати ключових фігур не за їхнім формальним статусом, а за їхньою мережевою функцією (активністю), що розраховується через метрики «центральності» (Centrality) [1]:

– *центральність за ступенем* (Degree Centrality): «Лідер» або «Хаб». Особа з найбільшою кількістю прямих контактів;

– *центральність за посередництвом* (Betweenness Centrality): «Посередник», «Брокер» або «Гейткіпер». Об'єкт, що знаходиться на найкоротших шляхах між іншими учасниками мережі, які не пов'язані напряму. Його нейтралізація призводить до фрагментації мережі;

Тип аномалії	Розвідувальний індикатор (приклад)	Опис патерну (гіпотеза)	Оптимальний метод виявлення
Просторова	«Маршрут розвідки місцевості»	Поодинокі, нетипові відхилення об'єктів від звичних маршрутів з відвідуванням критичної інфраструктури	Multivariate SPC
Комбінована (Простір-Час)	«Узгодження дій групою»	Одночасне (у часі) та/або збіжне (у просторі) аномальне переміщення або комунікаційна активність групи об'єктів	Scan Statistics
Комбінована (Простір-Час)	«Сеанс зв'язку» / «Закладка»	Регулярні, циклічні, короточасні з'єднання або відвідування однієї нетипової локації у визначений час	Tensor Decomposition
Часова / Комунікаційна	«Підготовка до акції»	Будь-яке різке, неочікуване відхилення від багатовимірної «базової матриці» (часу, тривалості, локації)	MTSAD (на основі моделей прогнозування)

– *центральність за близькістю* (Closeness Centrality): «Ключовий комунікатор». Об'єкт, який може найшвидше поширити інформацію на всю мережу [15, с. 202–208].

Сучасні підходи до SNA виходять за межі простих метрик і використовують машинне навчання, зокрема Network Representation Learning (наприклад, алгоритми DeepWalk, Node2vec), що дозволяє перетворити складну структуру мережі у векторний простір і дає змогу автоматично кластеризувати мережу (виділяти окремі осередки) та виявляти ієрархічні лідерські структури [16].

Ключова ж перевага досягається при взаємодії SNA та PoL-аналізу. Ці інструменти не є взаємовиключними, вони збагачують один одного. SNA надає контекст, ідентифікуючи мережеву роль об'єкта (наприклад, «посередник» з високим показником «Betweenness Centrality» [1]. Ця роль, у свою чергу, калібрує «базову матрицю» поведінки. Наприклад, для «посередника» нормою є постійні короткі контакти з різними, не пов'язаними між собою гілками мережі. Відповідно, аномалією для нього буде не просто відхилення від маршруту (як для виконавця), а раптова зміна моделі комунікації: наприклад, припинення спілкування з однією гілкою мережі і фокусування на іншій. Таким чином, відбувається перехід від профілювання особи до профілювання мережевої функції, яку ця особа виконує.

Беручи до уваги вищевикладене, зазначимо, що обсяги даних телефонного трафіку унеможливають їх ефективну ручну обробку. Застосування машинного навчання (Machine Learning, далі – ML) та глибокого навчання (Deep Learning, далі – DL), зокрема рекурентних (Long Short-Term Memory, далі – LSTM) та згорткових нейронних мереж (Convolutional Neural Network, далі – CNN), є єдиним реалістичним шляхом для автоматизації виявлення аномалій у поведінці. Ці сучасні алгоритми здатні обробляти величезні багатовимірні потоки даних у реальному часі та виявляти складні, неочевидні відхилення, які людина не в змозі помітити [8; 17; 18; 19].

Наступним кроком є прогностичне моделювання. ML вже широко використовується для оцінки ризиків [20] та прогнозування загроз [21]. У сфері державної безпеки ML-моделі застосовуються для поведінкового моделювання з метою виявлення обману, оцінки довіри до джерел, прогнозування інсайдерських загроз та навіть терористичних атак [22].

Однак, головна цінність ML в розвідувальній аналітиці полягає не стільки в автоматизації пошуку відомих індикаторів (як у наведених вище таблиці), скільки у використті раніше невідомих. Аналіз, що базується на гіпотезі «Я шукаю циклічність для виявлення незвичайного», є, по суті, керованим аналізом. Натомість, некероване машинне навчання (Unsupervised ML) [17] не потребує початкової гіпотези – оскільки воно аналізує сукупні просторово-часово-комунікаційні дані мережі телефонних з'єднань і самостійно шукає будь-які статистично значущі закономірності.

Саме тут виявляються так звані «невідомі невідомі» (Unknown Unknowns). Наприклад, некерована ML-модель, проаналізувавши дані, що передували кільком диверсійним актам, може виявити складний, неочевидний для людини-аналітика патерн: «За 48 годин до диверсії Об'єкт «А» завжди на 30% збільшує тривалість дзвінків до «чистих» (не скомпрометованих) номерів, Об'єкт «Б» зменшує добову мобільність на 60%, а об'єкт «В» одноразово з'являється у локації «Х» о 03:00». Аналітик/оперативник тільки з маленькою долею ймовірності самостійно сформулював би таку складну комбіновану гіпотезу. Таким чином, ML-модель відкриває цей патерн як новий, надійний та неочевидний розвідувальний індикатор.

Отже, у попередньому тексті була обґрунтована теоретична та технологічна спроможність просторово-часового аналізу як методу профілювання для сфери державної без-

пеки, продемонстровано, як сучасні методи, зокрема SNA та машинне навчання, дозволяють автоматизувати виявлення неочевидних патернів у поведінці людини та навіть прогнозувати загрози.

Однак, сама по собі технічна можливість виявити розвідувальний індикатор не є тотожною його практичній користі для слідства. Впровадження таких потужних та глибоких методів аналізу, що безпосередньо втручаються у приватність комунікацій, неминуче стикається з фундаментальними питаннями законності. Ефективність просторово-часового аналізу телефонного трафіку як методу поведінкового профілювання в діяльності органів забезпечення безпеки в умовах правової держави визначається не лише його аналітичною потужністю, але й здатністю інтегрувати отримані результати у процесуальне поле, перетворивши їх на допустимі докази [23, с. 335–336]. Саме тому критично важливим є аналіз нормативно-правового забезпечення, який регулює цю діяльність.

Застосування описаної методології нерозривно пов'язане з суворим дотриманням правового режиму. Аналіз чинного законодавства виявляє фундаментальну подвійність та певні колізії у правовому регулюванні збору та використання електронних комунікаційних даних.

Наприклад, з одного боку, Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» регулює спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, який, аналогічно до оперативно-розшукової діяльності, здійснюється переважно до початку досудового розслідування. Підставою для проведення контррозвідувальної діяльності є, зокрема, «наявність достатньої інформації, що потребує перевірки за допомогою спеціальних форм, методів і засобів» (п. 1 ч. 1. ст. 6) [24]. Метою цієї діяльності є «попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України» та «припинення розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань» (ч. 1 ст. 2). Хоча науковці та практики зазначають, що матеріали контррозвідувальної діяльності... повною мірою відповідають вимогам, що висуваються ст. 99 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [24] до документів і можуть використовуватись як докази у кримінальному провадженні, сам механізм їх легалізації залишається вкрай дискусійним. Ключова проблема полягає в тому, що порядок проведення контррозвідувальної діяльності не регулюється положеннями КПК, що створює ту саму процесуальну колізію, яка існує і для матеріалів оперативно-розшукової діяльності.

З іншого боку, КПК регулює діяльність в рамках зареєстрованого кримінального провадження, де збір інформації має на меті формування доказової бази.

Аналогічна правова колізія стосується і закону України «Про розвідку» – стаття 14 цього Закону [26] встановлює, що документи, які стосуються розвідувальної діяльності, не підлягають розголошенню та використанню для доведення фактів у кримінальному провадженні [27]. Водночас на практиці оперативні підрозділи, отримавши розвідувальну інформацію, намагаються легалізувати її через інструменти КПК. Таким чином, існує суттєва правова невизначеність щодо того, чи може інформація, зібрана превентивно в межах попередньої аналітичної роботи, бути легально трансформована у доказ в рамках КПК. У межах кримінального провадження КПК надає дві ключові можливості для отримання телекомунікаційних даних, які методологічно відповідають двом етапам профілювання:

1. Тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 159–166 КПК) [24] – захід забезпечення, що застосовується для отримання збережених цифрових даних. Щодо нашої теми, це ухвала слідчого судді, яка зобов'язує оператора електронної комунікаційної мережі надати існуючі збережені дані за минулий період: лог-файли з'єднань,

CDR, дані білінгу та інформацію про місцезнаходження абонентів (збережені дані з базових станцій). Аналітичне значення цієї можливості полягає в тому, що вона є єдиним законним процесуальним способом отримання масиву даних, необхідних для побудови «базової матриці» поведінки (PoL-аналізу).

2. Зняття інформації з електронних комунікаційних мереж (ст. 263 КПК) – негласна слідча (розшукова) дія (далі – НС(Р)Д), що є різновидом втручання у приватне спілкування. Це перспективний захід¹, який полягає у «спостереженні, відборі та фіксації змісту інформації» та сигналів, що передаються каналами зв'язку в реальному часі. Аналітичне значення цього підходу зводиться до того, що він забезпечує динамічний моніторинг дій об'єктів оперативної уваги та виявлення аномалій у момент їх виникнення.

Аналіз цих норм виявляє суттєву процесуальну невизначеність: ст. 159 КПК дає нам «сірі» дані у вигляді архівних лог-файлів, а ст. 263 КПК – «сірі» дані поточного трафіку. Але, сам «поведінковий профіль» та «звіт про аномалію» є похідним аналітичним продуктом, створеним шляхом інтелектуальної або автоматизованої (ML) обробки цих «сірих» даних. Чинний КПК не містить чіткої процедури для долучення до матеріалів кримінального провадження саме цього аналітичного висновку, що призводить до того, що слідчі змушені долучати до матеріалів справи тисячі сторінок «сірих» лог-файлів, які суд фізично не в змозі осягнути, а сам аналітичний продукт, що викриває протиправну поведінку, залишається поза увагою або має лише статус допоміжного документа, але ж ніяк не процесуально значимого.

Ключова проблема легалізації – це допустимість доказів. Згідно зі ст. 86 КПК, доказ є допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому Кодексом. Результати попереднього аналізу, зібрані до реєстрації провадження, часто визнаються недопустимими саме на цій підставі [26].

Для електронних доказів (якими є і «сірі» дані, і аналітичний продукт) критерії належності (підтвердження обставин справи) [23, с. 336] та допустимості (автентичності) є вирішальними. І саме тут виникають практичні бар'єри для легалізації таких аналітичних продуктів:

1. Проблема «Автора» доказу – судова практика вимагає можливості встановити суб'єкта, що застосував технічні засоби та отримав інформацію. В державних практичних органах таким суб'єктом може бути оперативний співробітник або співробітник оперативно-технічного підрозділу, допит якого в суді (для збереження конспірації та державної таємниці) є вкрай небажаним або неможливим.

2. Проблема «Технічного засобу» – необхідно правдиво вказати технічні характеристики засобу (програмного забезпечення), що використовувався для аналізу. Якщо приховати ці характеристики (наприклад, через державну таємницю), це може бути розцінено судом як спроба фальсифікації доказів [28, с. 120–121].

Застосування передових методів машинного навчання для виявлення неочевидних аномалій у поведінці об'єктів оперативної уваги під час проведення просторово-часового аналізу експоненційно погіршує цю проблему, створюючи те, що можна назвати «Проблемою Чорної Скриньки». Якщо аналіз робить людина, її (теоретично) можна допитати про логіку висновків. Але якщо аномалію виявила нейронна мережа або модель некерованого навчання, ми не можемо повною мірою пояснити, чому алгоритм прийняв те чи інше рішення. Хто є «автором» такого доказу? Яка його логіка? Суд, не маючи можливості перевірити логіку «чорної скриньки», з високою ймовірністю визнає такий доказ недопустимим, оскільки його походження є неперевірюваним.

Описана вище правова колізія, зокрема проблема легалізації доказів, отриманих за допомогою «чорної скриньки» машинного навчання, не є унікальною лише для України. Вона є частиною глобальної дискусії щодо впровадження штучного інтелекту у сферу забезпечення національної безпеки.

Зарубіжні експерти активно досліджують цю проблему. Наприклад, М. Таддео (M. Taddeo) та ін. у своєму звіті детально аналізують «проблему передбачуваності» (The Predictability Problem) штучного інтелекту [21]. Суть проблеми полягає в тому, що багато потужних ML-моделей (зокрема, глибокі нейронні мережі) є за своєю природою непрозорими. Неможливість повною мірою пояснити, чому алгоритм дійшов того чи іншого висновку (наприклад, ідентифікував аномалію), створює фундаментальний бар'єр для їх використання у суді та у процесах прийняття критичних рішень, де вимагається підзвітність.

Ця технологічна проблема має прямі наслідки для правової системи. Б. Дженсен (B. Jensen), виступаючи щодо наслідків ІІІ для національної безпеки, також підкреслює складність створення механізмів нагляду та контролю за такими технологіями [19]. Відтак, проблема, з якою стикається українська правова система – як інтегрувати докази, згенеровані ІІІ, у кримінальний процес, – знаходиться в руслі одного з ключових викликів, що стоять перед західною розвідувальною та правовою думкою. Запропонований у цій статті підхід щодо сертифікації програмних комплексів як «спеціальних технічних засобів» [23, с. 336] є одним із можливих шляхів вирішення цієї глобальної проблеми, зміщуючи фокус доказування з логіки «чорної скриньки» на верифікацію та надійність сертифікованої системи «вхід-вихід».

Шлях вирішення цієї правової та технологічної колізії лежить у зміщенні фокусу доказування. Наукова література та судова практика вказують на важливий виняток: вимога про наявність автора не застосовується до електронних відображень, які автоматично генеруються інформаційною системою [23, с. 336].

Отже – замість того, щоб намагатися пояснити логіку «чорної скриньки» ML у суді, необхідно заздалегідь сертифікувати весь програмно-апаратний комплекс (який виконує PoL-аналіз та детекцію аномалій) як спеціальний технічний засіб, який використовується уповноваженими підрозділами (наприклад, спеціалізованими аналітичними). У такому випадку, процедура доказування в суді може бути структурована наступним чином:

1. Доказ-1 (вхід) – «сірі» електронні комунікаційні дані, отримані на підставі законної ухвали слідчого судді (ст. 159 або ст. 263 КПК).

2. Доказ-2 (обробка) – протокол, автоматично згенерований сертифікованою системою, що фіксує на кшталт: «На вхід подано [Доказ-1]. На виході системою виявлено [Аномалія X]». Це вирішує проблему «автора», оскільки ним є сертифікована система [23].

3. Доказ-3 (інтерпретація) – висновок експерта (або свідчення аналітика/оперативника), який інтерпретує оперативне та криміналістичне значення «Аномалії X» для конкретної ситуації (не пояснюючи, «ЯК» алгоритм її знайшов, а «ЩО» вона означає в контексті справи).

Такий підхід дозволяє вирішити правову колізію та «проблему чорної скриньки», надаючи суду надійний, верифікований (на рівні «вхід-вихід») та допустимий електронний доказ.

Підсумовуючи зазначене вище, можна стверджувати, що: – просторово-часовий аналіз є потужним методом поведінкового профілювання для забезпечення потреб у сфері державної безпеки, який забезпечує необхідний методологічний зсув від статичного «аналізу зв'язків» до динамічного аналізу поведінки, що дозволяє виявляти не лише структуру мережі, але і її функціонування у просторі та часі, ідентифікуючи аномалії відносно «базових матриць» поведінки об'єктів;

¹ Перспективний захід – зорієнтований на отримання результатів, корисних у майбутньому.

– поєднання можливостей аналізу соціальних мереж з машинним навчанням дозволяє автоматизувати виявлення складних взаємозв'язків, профілювати мережеві функції об'єктів та відкривати раніше невідомі розвідувальні індикатори;

– головною перешкодою для впровадження методології є нормативно-правові виклики через існування процесуальної колізії між збором даних в межах аналітичної діяльності та їх легалізацією як доказів у кримі-

нальному провадженні. Проблема поглиблюється складністю розкриття та верифікації логіки ML-алгоритмів, що ускладнює доведення допустимості результатів у суді. Вирішення цієї колізії лежить у площині адаптації законодавства, зокрема, через сертифікацію аналітичних комплексів як спеціальних технічних засобів та використання їхніх автоматично згенерованих звітів як допустимих похідних доказів, що підлягають подальшій експертній інтерпретації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Sparrow M. K. The application of network analysis to criminal intelligence: An assessment of the prospects. *Social Networks*. 1991. Т. 13, № 3. С. 251–274. URL: [https://doi.org/10.1016/0378-8733\(91\)90008-h](https://doi.org/10.1016/0378-8733(91)90008-h) (дата звернення: 01.08.2025).
2. Thompson R. Static VS. Dynamic Analysis. Medium. URL: <https://medium.com/@thealltommo/static-vs-dynamic-analysis-b09a6d85e6d4> (дата звернення: 13.08.2025).
3. The Science of Threat Assessment: How Behavior Analysis Helps Prevent Incidents. *Kaseware.com*. URL: <https://www.kaseware.com/post/the-science-of-threat-assessment-how-behavior-analysis-helps-prevent-incidents> (дата звернення: 04.10.2025).
4. Behavioural Analysis in Transaction Monitoring: Boosting Fraud Detection Accuracy with AI Prospero AG. Prospero AG. URL: <https://www.prospero.systems/insights/how-behavioural-analysis-enhances-transaction-monitoring> (дата звернення: 04.10.2025).
5. Contributors to Wikimedia projects. Pattern-of-life analysis. Wikipedia, the free encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Pattern-of-life_analysis (дата звернення: 13.08.2025).
6. Edwards S., Brignoni A. Forensic Pattern Of Life Analysis. *forensicrofocus.com*. URL: <https://www.forensicrofocus.com/articles/forensic-pattern-of-life-analysis/> (дата звернення: 01.11.2025).
7. Perdices D., de Vergara J. E. L., Ramos J. Deep-FDA: Using Functional Data Analysis and Neural Networks to Characterize Network Services Time Series. *IEEE Transactions on Network and Service Management*. 2021. Т. 18, № 1. С. 986–999. URL: <https://doi.org/10.1109/tnsm.2021.3053835> (дата звернення: 13.08.2025).
8. A Survey of Deep Anomaly Detection in Multivariate Time Series: Taxonomy, Applications, and Directions / F. Wang та ін. *Sensors*. 2025. Т. 25, № 1. С. 190. URL: <https://doi.org/10.3390/s25010190> (дата звернення: 04.10.2025).
9. Multi-scale detection and interpretation of Spatio-Temporal Anomalies of human activities represented by time-series / X. Cheng та ін. *Computers, Environment and Urban Systems*. 2021. Т. 88. URL: <https://doi.org/10.1016/j.compenvurbysys.2021.101627> (дата звернення: 01.11.2025).
10. Chen J. Anomaly Detection in Spatio-Temporal Data: Theory and Application. *arXiv preprint arXiv*. 2023. С. 46–50. URL: <https://arxiv.org/pdf/2309.09878> (дата звернення: 13.08.2025).
11. Kumar M., Hanumanthappa M., Suresh Kumar T. V. Crime investigation and criminal network analysis using archive call detail records. Eighth International Conference on Advanced Computing. 2017. URL: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:26760712> (дата звернення: 01.11.2025).
12. Zawra M. A., Emam O. E., Shehab M. E. A Survey of Call Detail Records (CDR) Analysis. *International Journal of Computer Applications*. 2023. Т. 185, № 13. С. 27–29. URL: <https://doi.org/10.5120/ijca2023922808> (дата звернення: 13.08.2025).
13. A Systematic Review of Mobile Phone Data in Crime Applications: A Coherent Taxonomy Based on Data Types and Analysis Perspectives, Challenges, and Future Research Directions / M. Okmi та ін. *Sensors*. 2023. Т. 23, № 9. С. 43–50. URL: <https://doi.org/10.3390/s23094350> (дата звернення: 01.11.2025).
14. Untangling SNA: The Use and Underuse of Social Network Analysis Among Crime Analysts / C. Robertson та ін. *Police Practice and Research*. 2025. С. 1–21. URL: <https://doi.org/10.1080/15614263.2025.2574317> (дата звернення: 11.09.2025).
15. Засоби аналітичної розвідки. Основи роботи в i2 Analyst's Notebook : Навч.-практ. посіб. / А. Ханькевич та ін.; Вступне слово: В. Малюк, О. Користін. Харків: Ін-т Служби безпеки України Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого, 2024. 306 с.
16. Social Network Forensics Analysis Model Based on Network Representation Learning / K. Zhao та ін. *Entropy*. 2024. Т. 26, № 7. URL: <https://doi.org/10.3390/e26070579> (дата звернення: 04.10.2025).
17. Machine Learning for Network Anomaly Detection A Review / N. H. Mahmood та ін. *The Indonesian Journal of Computer Science*. 2025. Т. 14, № 1. URL: <https://doi.org/10.33022/ijcs.v14i1.4703> (дата звернення: 05.10.2025).
18. Artificial intelligence advances in anomaly detection for telecom networks / E. Edozie та ін. *Artificial Intelligence Review*. 2025. Т. 58, № 4. URL: <https://doi.org/10.1007/s10462-025-11108-x> (дата звернення: 05.10.2025).
19. Center for Strategic & International Studies. Testify with Benjamin Jensen: Addressing the National Security Implications of AI, 2023. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=d6LCWYzKS4w> (дата звернення: 05.10.2025).
20. AI-Driven Risk Assessment in National Security Projects: Investigating machine learning models to predict and mitigate risks in defense and critical infrastructure projects / Md Habibur Arif та ін. *Journal of Computer Science and Technology Studies*. 2025. Т. 7, № 2. С. 71–85. URL: <https://doi.org/10.32996/jcst.2025.7.2.6> (дата звернення: 05.10.2025).
21. Artificial Intelligence for National Security: The Predictability Problem / M. Taddeo та ін. Oxford: Centre for Emerging Technology and Security, 2022. 62 с. URL: https://cetas.turing.ac.uk/sites/default/files/2022-09/research_report_ai_predictability_problem_vfinal_3.pdf. (дата звернення: 05.10.2025).
22. Wekesa L. W., Korir S. Enhancing intelligence source performance management through two-stage stochastic programming and machine learning techniques. *Frontiers in Big Data*. 2025. Т. 8. URL: <https://doi.org/10.3389/fdata.2025.1640539> (дата звернення: 05.10.2025).
23. Гребенькова М. С. Надійність і допустимість електронних відображень як джерел доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 335–338. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/84> (дата звернення: 11.09.2025).
24. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 1 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 11.09.2025).
25. Про контррозвідувальну діяльність : Закон України від 26.12.2002 № 374-IV : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text> (дата звернення: 11.09.2025).
26. Про розвідку : Закон України від 17.09.2020 № 912-IX : станом на 30 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text> (дата звернення: 11.09.2025).
27. Актуальні проблеми використання у кримінальному провадженні інформації, отриманої в результаті розвідувальної діяльності, та можливі шляхи їх вирішення. Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1634649/> (дата звернення: 11.09.2025).
28. Галстян Г. Г. Проблемні аспекти використання оперативної техніки та інформації, отриманої у процесі її використання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2018. Т. 2, № 1. С. 119–124. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/734125> (дата звернення: 11.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ПРЕДМЕТ ПУБЛІЧНОГО ГРАНТУ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

OBJECT OF A PUBLIC GRANT: FEATURES OF LEGAL REGULATION

Чемерис М.С., к.ю.н.,
докторант кафедри фінансового права
Державний податковий університет
orcid.org/0009-0002-4508-0350

В статті викладено результати дослідження особливостей правового регулювання та визначення предмету публічного гранту. Висвітлено стан дослідженості та актуальні питання правового регулювання публічних грантів, що залишаються поза увагою науковців, вказано мету статті. Розкрито підходи науковців до формулювання поняття «грант», визначення його предмету серед інших істотних ознак. Акцентовано, що *предметом гранту* зазвичай визнають допомогу (приватну чи публічну), що надається переважно у грошовій формі, проте в окремих законах закріплено, що це може бути майно, інші фінансові ресурси, а інколи допускається її надання у формі послуг. Показано на розмежування грантів на матеріальні і нематеріальні. Зауважено, що в законодавстві при визначенні поняття «грант» вживається термін «фінансові та інші ресурси». Показано, що вживаються для окреслення предмету гранту і такі поняття як «фінансові засоби», «грошові кошти». Досліджено стан їх правового закріплення і зауважено на тому, що вони є окремими формами фінансових ресурсів. Розмежовано предмет гранту та сума гранту як правові категорії. Зауважено, що надання публічних грантів відбувається на підставі укладеного договору про надання гранту. Наголошено, що публічні грантові відносини є двосторонніми, які виникають в силу закону чи міжнародного договору і укладеного договору гранту (надання гранту). Зобов'язанням надавача є надання гранту, а зобов'язанням отримувача є належна реалізація *грантового проекту*. Висвітлено правові вимоги до грантового проекту, визначення предмету договору про надання гранту в типових формах таких договорів, затверджених належним чином. Розмежовано інституційні гранти чи гранти на реалізацію заходів. Висвітлено вимоги законодавства до істотних умов договору про надання бюджетного гранту Українським культурним фондом. Зазначено про правове закріплення наслідків неналежної реалізації грантового проекту на нецільового використання коштів гранту, недоліки бюджетного законодавства в частині застосування заходів впливу за порушення умов надання бюджетного гранту та запропоновано відповідні зміни до законодавства.

Ключові слова: публічний грант, предмет гранту, предмет договору про надання гранту, договір гранту, надавач гранту, отримувач гранту.

The article presents the results of a study of the features of legal regulation and the definition of the object of a public grant. The state of research and current issues of legal regulation of public grants that remain outside the attention of scientists are highlighted, the purpose of the article is indicated. The approaches of scientists to the formulation of the concept of «grant», the definition of its object among other essential features are revealed. It is emphasized that the object of a grant is usually recognized as assistance (private or public), which is provided mainly in monetary form, however, in some laws it is stipulated that this can be property, other financial resources, and sometimes its provision in the form of services is allowed. The distinction between grants into tangible and intangible is indicated. It is noted that in the legislation, when defining the concept of «grant», the term «financial and other resources» is used. It is shown that such concepts as «financial means», «cash» are also used to define the subject of a grant. The state of their legal consolidation is studied and it is noted that they are separate forms of financial resources. The object of the grant and the amount of the grant are distinguished as legal categories. It is noted that the provision of public grants is based on a concluded grant agreement. It is emphasized that public grant relations are bilateral, arising by virtue of law or an international treaty and a concluded grant agreement (grant provision). The obligation of the provider is to provide a grant, and the obligation of the recipient is to properly implement the grant project. The legal requirements for the grant project, the definition of the object of the grant agreement in the standard forms of such agreements, duly approved, are highlighted. Institutional grants or grants for the implementation of events are distinguished. The legislative requirements for the essential terms of the agreement on the provision of a budget grant by the Ukrainian Cultural Foundation are highlighted. It is noted that the legal consolidation of the consequences of improper implementation of the grant project on the misuse of grant funds, shortcomings of budget legislation in terms of applying measures of influence for violation of the conditions for granting a budget grant and relevant amendments to the legislation are proposed.

Key words: public grant, object of the grant, object of the grant agreement, grant agreement, grantor, grant recipient.

Актуальність вивчення предмета публічного гранту та особливостей їх правового регулювання зумовлена зростанням значення грантових механізмів у системі державної підтримки та необхідністю забезпечення їх ефективного, прозорого та цілеспрямованого застосування. Оскільки саме предмет публічного (державного, бюджетного, президентського, місцевого тощо) гранту обумовлює напрямки фінансування, межі прав та обов'язків сторін, критерії відбору та подальший контроль за використанням коштів, його чітке правове врегулювання є ключовою умовою запобігання правовим конфліктам, зловживанням та неефективному витрачання бюджетних та інших публічних коштів.

Актуальність вивчення предмета публічного гранту та особливостей його правового регулювання також посилюється зобов'язанням України щодо наближення законодавства до права ЄС у контексті курсу на європейську інтеграцію. У країнах Європейського Союзу грантова

підтримка є розвиненим, врегульованим на рівні законів інструментом фінансування проектів, що становлять державний, місцевий та/або загальносуспільний інтерес, що базується на принципах прозорості, належного управління та ефективного публічного контролю. Для України впровадження цих стандартів вимагає чіткого визначення правової природи публічного гранту, в т.ч. основної його форми – бюджетного гранту, встановлення його предмета, ключових ознак, процесуальних гарантій та механізмів підзвітності. Тому системне вивчення цих питань є необхідним кроком не лише для вдосконалення національної правової системи та запобігання зловживанням, але й для гармонізації грантових інструментів з європейською практикою, що сприятиме підвищенню прозорості державної підтримки та зміцненню інституційної спроможності України на шляху до членства в ЄС.

На сьогодні гранти, в тому числі ті, що надаються за рахунок бюджетних та залучених до бюджетів коштів,

інших публічних коштів є предметом аналізу науковців різних сфер науки, зокрема економістів, фінансистів та спеціалістів з міжнародних відносин: А. Азарової, І. Білана, О. Білоусової, М. Д'яченка, О. Жидкевича, Л. Касьяненко, М. Кобелі-Звір, Т. Котенко, І. Кульчицького, С. Левицької, Ю. Луніної, О. Марченко, Н. Медведкової, Л. Нікіфорової, В. Онищенко, С. Соколової, М. Ставничої, Д. Сушко, В. Усика, Н. Тарасенка, Г. Терещенка, А. Шияна, Н. Якимчук та інших.

Предмет гранту і предмет договору гранту як правові категорії лише фрагментарно виступали об'єктом наукового аналізу однак їх особливості, стан правового регулювання та закріплення в договорах про надання відповідного виду гранту є окремим предметом наукового аналізу, що не виправдано залишається поза увагою дослідників. Водночас, вивчення особливостей правового регулювання публічних грантів, їх предмету, правової природи договору публічного гранту дозволяє сформувати комплексне розуміння їхньої природи як інструменту державної політики, удосконалити регуляторні механізми їх надання та сприяти створенню збалансованої, цілісної правової моделі грантової підтримки в Україні.

Метою статті є на основі аналізу наукових досліджень, діючого законодавства України, що регулює відносини в сфері надання публічних грантів, з'ясувати сучасний стан та особливості правового регулювання його предмету, предмету та змісту договору публічного гранту, а також запропонувати шляхи вдосконалення законодавства в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Предметом гранту* зазвичай визнають допомогу (приватну чи публічну), що надається переважно у грошовій формі, проте в окремих законах закріплено, що це може бути майно, інші фінансові ресурси, а інколи допускається її надання у формі послуг. Так, грантова допомога у формі послуг може включати експертні, правові, консультаційні, навчальні та інші послуги. Така грантова допомога може бути й похідною, тобто супроводжувати надання кредиту.

В окремих випадках гранти поділяють на матеріальні і нематеріальні. Досить значну увагу питанню предмету гранту приділено М.Т. Костів, яка зазначає посилаючись на положення Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», що «стосовно предмету гранту законодавець не дає однозначного визначення, наприклад в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» зазначається, що предметом гранту можуть бути «фінансові чи інші ресурси», і обґрунтовує позицію, що «більш доречним є визначення предмету гранту як грошових коштів» [1 с. 35]. Можливість надання грантів у формі фінансових ресурсів передбачена в ряді законів, зокрема ч. 2 ст. 3 Закону України «Про Український культурний фонд» [2], в «Про наукову і науково-технічну діяльність» [3], «Про культуру» [4] та інших. Поняття «фінансові ресурси» в законодавстві згадується, зокрема в п. 1 ч. 1 ст. 2 БК України при визначенні поняття «бюджет» [5] та інших законодавчих актах, проте детальний його зміст досі на рівні закону не визначено.

Досліджуючи гранти, що надаються суб'єктам приватного сектору Марченко О. В., Сушко Д. О. визначили поняття «гранти» як «сукупність фінансових засобів, які безповоротно надаються визначеним некомерційним установам або ж фізичним особам для реалізації соціального проекту, благодійної програми, проведення наукових досліджень, навчання або ж підвищення кваліфікації та інших суспільно корисних цілей з обов'язковим етапом звітування щодо їх використання на визначені цілі» [6]. Тобто визначено предметом грантів «фінансові засоби», поняття яких закріплено в п. 67 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» від 14 грудня 2021 року № 1953-IX (далі – Закон № 1953), і визначається як «кошти, банківські метали, фінансові інстру-

менти, боргові зобов'язання та право вимоги боргу, що не віднесені до фінансових інструментів» [7]. Це визначення містить термін «фінансові інструменти», який у вказаному Законі не визначено. Зауважимо, що види «фінансових інструментів» визначено в ч. 1 ст. 7 Закону України «Про ринок капіталу та організовані товарні ринки» і до них віднесено, зокрема цінні папери, інструменти грошового ринку; опціони, ф'ючерси, свопи, контракти на майбутню відсоткову ставку та будь-які інші деривативні контракти, базовим активом яких є цінні папери, валюта, процентні ставки, продукція, які мають або можуть бути виконані у вигляді розрахунків за вибором однієї із сторін (змішані деривативні контракти), деривативні фінансові інструменти, що передбачають передачу кредитного ризику, фінансові контракти на різницю цін, деривативні контракти, що стосуються кліматичних параметрів, ставок фрахту, показників інфляції або інших показників економічної статистики, деривативні контракти [8]. Однак визначення поняття «фінансові засоби» в Законі № 1953 не включає, зокрема, такі види фінансових ресурсів, як електронні кошти, цифрові кошти, віртуальні активи [7].

Аналізуючи поняття «фінансові ресурси» М. І. Петрик зазначає, що «відмінність категорії «фінансові ресурси» від категорії «гроші» полягає в тому, що «фінансові ресурси» опосередковують фінансові відносини, які виникають в процесі розподілу продукту, виробленого суб'єктами господарювання.» [9]. Досить широкий перелік видів фінансових ресурсів окреслено в ст. 46 Закону України «Про Національний банк України», де закріплено, що «для забезпечення внутрішньої і зовнішньої стабільності грошової одиниці України Національний банк має золотовалютний резерв, що складається з таких активів: 1) монетарне золото; 2) спеціальні права запозичення; 3) резервна позиція в МВФ; 4) іноземна валюта у вигляді банкнот та монет або кошти на рахунках за кордоном; 5) цінні папери (крім акцій), що оплачуються в іноземній валюті; 6) будь-які інші визнані в міжнародному порядку резервні активи за умови забезпечення їх надійності та ліквідності» [10]. До фінансових ресурсів останнім часом відносять і віртуальні активи. Погоджуємося з позицією Н. Я. Якимчук що саме категорія «ресурси» є базовим критерієм відмежування фондів коштів від інших видів ресурсних фондів (майнових, інформаційних, природних, трудових тощо), коштом яких досягається певна мета, а їх вартість визначається в грошовій формі (як в національній, так і в іноземній валюті)» [11 с. 125]. За широкого підходу фінансові ресурси за критерієм використання поділяються на: 1) матеріалізовані фінансові ресурси (вкладені в основні засоби, запаси, виробництво, готову продукцію тощо); 2) грошові фінансові ресурси (грошові кошти та їх еквіваленти) [12]. Такий підхід «стирає кордони» між фінансовими ресурсами та іншими видами майна, що не сприяє правовій визначеності. Також зауважимо, що з огляду на те, що у ст. 201 Фінансового регламенту ЄС зазначено, що угода про надання гранту має містити зокрема положення про «максимальну суму фінансування з боку Союзу, виражену в євро, бюджетний кошторис заходу або робочої програми та форма гранту» [13], грант в кінцевій формі може бути надано реципієнту як грошові кошти, майно та послуги, однак визначально надавачу для цілей надання гранту виділяється певна сума фінансування, що виражається в грошових коштах. Щодо розмежування в практиці правозастосування, зокрема застосування Закону Італії № 241/1990, форм грантів на матеріальні та нематеріальні форми грантів, то це здійснюють за критерієм характеру економічної вигоди та призначення [14], при цьому «матеріальні» гранти «включають будь-яку форму безоплатної передачі права користування або володіння активами, які можуть бути рухомими або нерухомими, а також у формі фінансових внесків у форми грошей», а «нематеріальні» гранти можуть надаватися у формі зокрема «безкоштов-

ного спонсорства, яке дозволяє бенефіціару отримати інституційну підтримку та використовувати символіку адміністрації, що надає гранти, для просування своєї ініціативи» [14].

Таким чином слід розрізняти *форму гранту* (в формі відповідного виду фінансових ресурсів (в т. ч. грошовій формі, інших валютних цінностей, цінних паперів, віртуальних активів тощо), майнову, в формі послуги чи нематеріальну інституційну підтримку) та *суму гранту* – *вираження форми гранту* в грошовому еквіваленті.

Надання публічних грантів відбувається на підставі укладеного договору. Так, для прикладу, відповідно до Закону України «Про Український культурний фонд» від 23 березня 2017 року № 1976-VIII (далі – Закон № 1976) [2] Український культурний фонд: 1) надає гранти (ст. 3); 2) забезпечує прозоре, цільове та ефективне використання коштів Українського культурного фонду (ч. 2 ст. 2); 3) здійснює постійний контроль за виконанням суб'єктами, які отримують будь-яке фінансування, своїх зобов'язань, визначених *договором про надання гранту* (ч. 4 ст. 12) [2]. Надання ним грантів відбувається на підставі укладених договорів про надання гранту, з використанням Типової форми такого договору [15], а результати їх використання є предметом фінансового контролю.

Оскільки публічні грантові відносини є двосторонніми, які виникають в силу закону чи міжнародного договору і укладеного договору гранту (надання гранту), то для кожної сторони предмет цих відносини обумовлює права і обов'язки – зобов'язання сторін, що становлять предмет договору гранту.

Зобов'язанням надавача є надання гранту. В той же час зобов'язанням другої сторони є реалізація заявленого, поданого на конкурс (експертизу) проекту (*«грантового проекту»*), який відповідає умовам надання відповідного виду публічних грантів. Природа грантового проекту та його націленість на реалізацію заходів чи інституційної підтримки (реформи), які становлять загальносуспільний інтерес, спрямованість на забезпечення публічних суспільних та/або економічних потреб, відрізняють його від тих проектів, що є об'єктом публічної закупівлі.

Характеристики грантового проекту відіграють важливе значення особливо у відносинах з надання публічних грантів, оскільки рішення про їх надання має базуватися на оцінці відповідності проекту визначеним в законодавстві вимогам, іншим чітко встановленим критеріям. Оцінка проекту відбувається в рамках «порівняльної процедури» (конкурсу, експертизи тощо), яка також потребує належного правового регулювання. Зокрема, в Італії вироблено усталену судову практику, згідно з якою вимога, що міститься у статті 12 Закону № 241/1990 щодо підпорядкування надання «економічних переваг будь-якого роду державним та приватним особам та організаціям» попередньому визначенню критеріїв та методів, яких слід дотримуватися – «є виразом загального принципу, згідно з яким розподіл грошових сум публічною адміністрацією, в будь-якій формі», характеризує таку діяльність як реалізацію дискреційних повноважень, що потребує «попередньої підготовки критеріїв та методів вибору проекту чи діяльності, якій буде надано підтримку» [16].

Залежно від того, на що спрямована діяльність отримувача гранту – на інституційний розвиток чи реалізацію заходів, розрізняють інституційні гранти чи гранти на реалізацію заходів. І в першому і в другому випадку формується проект, на підставі оцінки якого приймається рішення про надання (чи ненадання) гранту. В типових формах договору про надання гранту має місце визначення предмету даного договору. Зазначимо, що для прикладу істотні умови договору про надання гранту (бюджетного гранту) Українським культурним фондом визначені в ч. 3 ст. 12 Закону № 1976 [2]. До ключових умов надання бюджетного гранту належать цільове використання нада-

них бюджетних коштів на реалізацію Проекту, а також відповідальність за порушення умов договору, що передбачає повернення коштів бюджетного гранту [2]. В розвиток зазначених положень в Типовій формі договору про надання гранту (далі – Фонд) закріплено наступний предмет такого договору: «Фонд надає Грантоотримувачу на умовах, визначених цим Договором, грант для реалізації культурно-мистецького проекту « » (назва Проекту) (далі – Проект), опис та мінімальні технічні вимоги до якого наведено у проектній заявці та у кошторисі Проекту згідно з додатками 1 та 2 до цього Договору, а Грантоотримувач реалізує Проект на умовах, визначених цим Договором» [15].

Невиконання зобов'язань, які є предметом договору гранту тягне за собою відповідальність. Так, для прикладу, в Типовій формі договору про надання гранту (бюджетного гранту) закріплено наступні підстави повернення бюджетних коштів: а) «якщо реалізацію Проекту буде *припинено чи не завершено* протягом дії цього Договору» з причин не обумовлених рішенням надавача бюджетного гранту, у зв'язку з чи грантоотримувач зобов'язаний «у триденний строк повідомити Фонд про такі обставини», а «у строк, що не перевищує 10 календарних днів з дати настання таких обставин, повернути Фонду суму перерахованих частин (траншів) гранту» (пп. 5 п. 2 розділу IV) [15]; б) «у разі *дострокового* розірвання цього Договору внаслідок *використання будь-якої частини гранту не за призначенням або з порушенням чинного законодавства* Грантоотримувач зобов'язаний протягом 20 календарних днів з дня отримання повідомлення про розірвання цього Договору в односторонньому порядку повернути у повному обсязі перераховані Фондом кошти» (п. 3 розділу IX) [15], що відповідає вимозі ст. 12 Закону № 1976 [2]; в) «якщо Грантоотримувач *не виконав зобов'язання щодо реалізації Проекту та надання Фонду пакету звітної документації* у строк, зазначений у пункті 1 розділу II цього Договору, то в такому випадку сума перерахованих частин (траншів) гранту підлягає поверненню до Фонду відповідно до діючого законодавства протягом 10 календарних днів з дати отримання вимоги Фонду» (п. 4 розділу V), однак є ризик того, що звітна документація подана, проте є недостовірною.

Однак, по-перше, надавач гранту може з'ясувати факт нецільового використання коштів бюджетного гранту як в ході внутрішнього контролю, так і за результатами аналізу звітних документів, поданих по завершенню реалізації проекту, по-друге, в Законі № 1976 право надавача гранту із прийняття рішення щодо повернення коштів за результатами аналізу звітних документів виконання і з'ясування неналежного виконання (чи не підтвердження належного виконання) договору про надання гранту прямо не закріплено, по-третє, залежно від надавача гранту, в законодавстві затверджуються різні істотні умови договору надання гранту (бюджетного гранту).

Зауважимо, що Поняття «бюджетний грант» закріплене в пп. 14.1.277¹ п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України як «цільова допомога у вигляді коштів або майна, що надається на безоплатній і безповоротній основі за рахунок коштів державного та/або місцевих бюджетів, міжнародної технічної допомоги для реалізації проекту або програми у сферах культури, туризму та у секторі креативних індустрій, спорту та інших гуманітарних сферах у порядку, встановленому законом. Перелік надавачів бюджетних грантів визначає Кабінет Міністрів України» [16]. На сьогодні відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2021 р. № 867 (зі змінами) до Переліку надавачів бюджетних грантів включено: Український культурний фонд, Фонд розвитку підприємництва, Український молодіжний фонд (у частині надання бюджетних грантів за рахунок коштів проектів міжнародної технічної допомоги), Український ветеранський фонд [17]. Надання

бюджетних грантів відбувається на підставі укладеного договору. Однак у профільному законі – Бюджетному кодексі України ні поняття «бюджетні гранти», ні загальні засади їх надання не врегульовані. В БК України також не закріплено такий захід впливу (відповідальності), що застосовується до одержувачів бюджетних грантів, як «повернення коштів» (ст. 116 та 117) [5], що не сприяє уніфікації бюджетного законодавства і ефективності використання бюджетних коштів в умовах воєнного стану.

Тому, з огляду на публічний характер відносин в сфері надання публічних грантів, особливо тих, що надаються за рахунок бюджетних коштів – бюджетних грантів, виникає необхідність захисту публічного фінансового інтересу та цільового використання бюджетних коштів та належного їх правового врегулювання нормами публічного права.

Висновки. На сьогодні згідно з чинним законодавством України предметом публічних грантів як форми публічної допомоги (підтримки) виступають фінансові ресурси (переважно грошові кошти), майно (матеріальні ресурси), послуги та інші нематеріальні вигоди, однак визначально надавачу для цілей надання гранту виділяється певна сума фінансування, що виражається у відповідному грошовому еквіваленті: для надання внутрішніх публічних грантів – у гривні, для міжнародних грантів, грантів в рамках МТД – в іноземній валюті.

Слід розрізняти *форму гранту* (в формі відповідного виду фінансових ресурсів (в т. ч. грошовій формі, інших валютних цінностей, цінних паперів, віртуальних активів тощо), майнову, в формі послуги чи нематеріальної інституційної підтримки) та *суму гранту* – *вираження форми гранту* в грошовому еквіваленті. Окремою правовою категорією є предмет договору гранту, який з огляду на двосторонній характер відносин публічного гранту є для отримувача власне грант, який надавач надає йому, та грантовий проект, який має намір реалізувати отримувач – для надавача грантового проекту. Предмет договору гранту обумовлює його зміст – зобов'язання сторін.

Вважаємо, зважаючи на те, що переважна більшість публічних грантів надається за бюджетні кошти, принаймні в БК України має бути закріплено поняття «бюджетний грант», істотні умови договору надання бюджетного гранту, чітко окреслено предмет бюджетного гранту засади контролю за додержанням бюджетного законодавства його одержувачами, та право держави в особі податкових органів на стягнення сум бюджетних грантів, використаних не за цільовим призначенням. Потребує також належного правового закріплення правова категорія «публічний грант», як така що охоплює і бюджетні гранти, і інші гранти, що надаються за рахунок публічних коштів, а також міжнародних партнерів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костів М.Т. Приватноправові відносини з іноземним елементом з надання грантової допомоги. Дис. Доктора філософії зі спеціальності 081– Право. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2023. 179 с.
2. Про Український культурний фонд: Закон України від 23 березня 2017 року № 1976-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1976-19#Text>
3. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 року № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> Про культуру
4. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>
5. Марченко О.В., Сушко Д.О. Методичні рекомендації щодо участі у грантових програмах та конкурсах. Дніпро: ДДУВС, 2018. 68 с.
6. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14 грудня 2021 року № 1953-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#n1134>
7. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text>
8. Петрик М.І. Економічна суть і призначення фінансових ресурсів у забезпеченні господарської діяльності суб'єкта господарювання. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіонів*. 2008. URL: http://base.dnsgb.com.ua/files/journal/Aktualni-problemy-rozvytku-ekonomiky-regionu/2008_4_1/35.pdf
9. Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 року № 679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14>
10. Якимчук Наталія. Зміст і стан законодавчого закріплення правової категорії «фінансові ресурси» та її елементів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2021. Вип. 4 (119). С. 123-127. URL: http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/119_2021.pdf
11. Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. 3-тє вид., випр. та доп. К.: Т-во «Знання», КОО, 2000.
12. Regulation (EU, Euratom) 2024/2509 of the European Parliament and of the Council of 23 September 2024 on the financial rules applicable to the general budget of the Union (recast). PE/99/2023/REV/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/2509/oj/eng>
13. I provvedimenti di attribuzione di vantaggi economici. Attribuzione di vantaggi economici Focus. SET 21, 2023. URL: <https://www.luigifadda.it/provvedimenti-attribuzione-vantaggi-economici/>
14. Про затвердження Типової форми договору про надання гранту: наказ Міністерства культури України від 30.08.2018 № 756. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1068-18#Text>
15. SENTENZA Il Consiglio di Stato in sede giurisdizionale (Sezione Quinta) (REPUBBLICA ITALIANA IN NOME DEL POPOLO ITALIANO) N. 07845/2019REG.PROV.COLL. N. 06354/2010 REG.RIC. Pubblicato il 15/11/2019
16. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n3704>
17. Про затвердження переліку надавачів бюджетних грантів: Постанова Кабінету Міністрів України від від 18 серпня 2021 № 867. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/867-2021-n#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.98:351.74

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/38>

СТАНДАРТИ ДОКАЗУВАННЯ ТА ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ У СИТУАЦІЯХ ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДІЙ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО

STANDARDS OF EVIDENCE AND DECISION-MAKING IN WEAPONS SITUATIONS: A CRIMINAL PROCEDURAL ANALYSIS OF POLICE OFFICER ACTIONS

Бараннік Р.В., к.ю.н., доцент,
виконуючий обов'язки завідувача та доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності

Запорізький національний університет
orcid.org/0009-0008-1202-5535

У статті досліджуються стандарти доказування в кримінальному провадженні та їхній вплив на оцінку правомірності застосування поліцейським вогнепальної зброї. Актуальність теми зумовлена тим, що рішення про застосування сили приймається поліцейським у надзвичайно динамічних умовах, за обмеженого доступу до інформації, у стані стресу та під загрозою для життя, тоді як кримінальний процес оцінює ці дії постфактум, у спокійній аналітичній атмосфері. У статті підкреслюється, що існує природний і методологічний розрив між моментом ухвалення рішення офіцером поліції та моментом його юридичної оцінки судом, що вимагає адаптованого підходу до визначення необхідності, пропорційності й обґрунтованості застосування сили.

На основі аналізу чинного законодавства України, положень КК та КПК, практики Верховного Суду, а також рішень ЄСПЛ у статті обґрунтовується, що оцінка правомірності застосування зброї не може базуватися виключно на об'єктивній реконструкції подій. Вона повинна враховувати доступну поліцейському інформацію, його добросовісне й об'єктивно виправдане переконання у наявності загрози, а також психофізіологічні наслідки стресової реакції, описані у сучасних емпіричних дослідженнях (зокрема D. Klinger). Наукові дані про тунельний зір, спотворення часової перцепції та автоматизацію дій під час небезпечних інцидентів дозволяють пояснити, чому вимога до поліцейського діяти «раціонально та безпомилково» є непридатною до застосування у реальному житті.

Стаття показує, що у провадженнях щодо застосування зброї ключового значення набувають не лише об'єктивні докази (балістика, траєкторії, відеозаписи), а й адекватне відтворення внутрішнього стану поліцейського, його сприйняття загрози та доступних альтернатив. З огляду на це автор доводить необхідність інтеграції кримінально-процесуальних стандартів доказування з підходом «розумного офіцера», що домінує в американській практиці та корелює з європейськими стандартами аналізу добросовісного переконання.

У підсумку обґрунтовується потреба у створенні в Україні цілісної доктрини оцінки дій поліцейського в умовах ризику, яка включатиме психологічний, фактичний та правовий рівні. Запропоновано посилити інституційну спроможність органів досудового розслідування шляхом упровадження якісних інструментів фіксації подій, розвитку експертиз, а також створення системи підготовки, що формуватиме у поліцейських навички прийняття рішень відповідно до міжнародних стандартів.

Ключові слова: стандарти доказування, застосування вогнепальної зброї, поліцейська діяльність, кримінальний процес, розумний офіцер.

The article examines the standards of proof applied in criminal proceedings and their impact on assessing the lawfulness of police use of firearms. The relevance of the topic arises from the fact that decisions to use force are made by police officers in highly dynamic, time-critical and stressful circumstances, with limited information and under direct threat to life. In contrast, criminal justice evaluates these decisions retrospectively, within a calm analytical environment. The study highlights the inherent methodological gap between the moment of decision-making by an officer and the moment of judicial evaluation, which necessitates an adapted analytical approach to determining necessity, proportionality and justification.

Drawing on the legislation of Ukraine, provisions of the Criminal Code and Criminal Procedure Code, case law of the Supreme Court and judgments of the European Court of Human Rights, the article argues that the assessment of the lawfulness of using force cannot rely solely on objective reconstruction of events. It must also consider the information available to the officer at the moment of the incident, the officer's honest and objectively reasonable belief in the existence of a threat, as well as the psychophysiological effects of acute stress, documented in empirical research (particularly D. Klinger). Scientific findings regarding tunnel vision, time distortion and automatized reactions under threat demonstrate why the expectation that an officer must act «rationally and flawlessly» is unrealistic.

The article further shows that in cases involving firearm use, both objective evidence (ballistics, trajectories, video recordings) and a reconstruction of the officer's subjective perception of danger are essential. The integration of criminal procedural standards with the «reasonable officer» approach – dominant in U.S. jurisprudence and consistent with European human rights standards – is emphasized as necessary for fair evaluation.

The study concludes that Ukraine needs a comprehensive doctrinal framework for assessing police actions in high-risk conditions, combining psychological, factual and legal dimensions. Recommendations include strengthening investigative capacity through advanced recording tools, improved forensic techniques and enhanced police training aligned with international standards.

Key words: standards of proof, use of firearms, police activity, criminal procedure, reasonable officer.

Постановка проблеми. Питання визначення стандартів доказування у кримінальних провадженнях щодо застосування поліцейським вогнепальної зброї є одним із найбільш дискусійних в українській правовій системі. З одного боку, держава зобов'язана забезпечити ефективне розслідування можливих порушень права на життя відповідно до статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. З іншого боку, поліцейські діють у стані ризику та невизначеності, приймаючи рішення у долі секунди, тоді як оцінка їхніх дій відбувається ретроспективно, з позиції «холодного аналізу».

У цьому контексті саме стандарти доказування – «обґрунтована підозра», «достатні підстави вважати», «вірогідність», «поза розумним сумнівом» – визначають межі доведення правомірності або неправомірності дій поліцейського. Питання ускладнюється тим, що критерії, якими керується поліцейський, не співпадають за природою зі стандартами доказування, якими керується суд. Це створює методологічний розрив, який потребує доктринального та практичного аналізу.

Оцінка стану літератури. Стандарти доказування в кримінальному процесі ґрунтовно досліджувалися українськими процесуалістами: М. Михеєнком, В. Тертишником, М. Гаврилюком, А. Зеленцовою, В. Нором. Питання правової природи доказування та стандартів обґрунтованості також піднімалися в англомовній літературі (Р. Roberts, A. Zuckerman, A. Ashworth).

Щодо застосування сили поліцейськими – ключовими джерелами є: рішення ЄСПЛ: *McCann and Others v. UK* (1995) [1], *Nachova v. Bulgaria* (2005) [2], *Giuliani and Gaggio v. Italy* (2011) [3], *Armani Da Silva v. UK* (2016) [4]; американська практика: *Graham v. Connor* (1989) [5], *Tennessee v. Garner* (1985) [6]; монографія Девіда Клінгера «*Into the Kill Zone*» [7] – один із найбільш цитованих аналізів механізмів прийняття рішень поліцейськими під час стрільби та інші.

Українських робіт, присвячених перетину стандартів доказування та психології прийняття рішень у ситуаціях застосування зброї, практично немає, що визначає новизну та необхідність даного дослідження.

Метою дослідження є проаналізувати взаємозв'язок між кримінально-процесуальними стандартами доказування та реальними механізмами прийняття рішень поліцейським у ситуаціях застосування вогнепальної зброї. Поставлена мета зумовлює вирішення наступних завдань: дослідити стандартні моделі доказування, передбачені КПК України; проаналізувати нормативні вимоги щодо застосування зброї поліцейським; визначити психофізіологічні фактори, що впливають на прийняття рішень про застосування вогнепальної зброї; розглянути релевантну практику ЄСПЛ і Верховного Суду; встановити, як саме стандарти доказування трансформуються у контексті оцінки дій поліцейського; запропонувати шляхи вдосконалення методології оцінки таких ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Проблематика застосування поліцейським вогнепальної зброї перебуває на перетині двох складних правових сфер: кримінального процесуального доказування та правового регулювання використання сили. В останні десятиліття ця тема стала однією з ключових як для України, так і для міжнародної спільноти, оскільки вона напряму пов'язана з гарантіями права на життя, обов'язками держави щодо ефективного розслідування та потребами правоохоронної діяльності.

У моменти, коли поліцейський змушений приймати рішення про застосування зброї, ситуація є динамічною, напруженою та інформаційно неповною. Проте кримінальний процес оцінює ці дії за високими стандартами доказування та з позиції ретроспективного аналізу. Фактично, рішення, ухвалені за долі секунди, оцінюються в умовах тиші судової зали, з доступом до експертиз, відео, свідків, а також під впливом принципу «поза розумним сумнівом» як фінального стандарту кримінальної відповідальності.

Саме тому майже кожне провадження щодо застосування зброї поліцейським стає точкою зіткнення двох

часових вимірів: *moment-to-moment decisions* та *after-the-fact analysis*. Це зіткнення створює методологічну і правову проблему, в основі якої лежить розрив між тими стандартами, якими керується поліцейський у момент загрози, та стандартами доказування, якими керується суд під час оцінки цих дій.

У ситуації реального ризику поліцейський спирається на швидку оцінку загрози, власні людські інстинкти, автоматизовані навички (у разі наявності), зазвичай неповну інформацію про всі обставини події, а також на необхідність негайної реакції.

Кримінальний процес, натомість, вимагає: встановлення фактичних даних за правилами ст. 94 КПК України, оцінки доказів за стандартом «вірогідності», доведення вини «поза розумним сумнівом», встановлення мотивів, намірів, альтернатив поведінки.

Цей розрив докладно проаналізовано у практиці ЄСПЛ (*McCann v. UK*, 1995; *Armani Da Silva v. UK*, 2016), де Суд наголошує на тому, що оцінка дій правоохоронця має враховувати ситуацію такою, як він її бачив у момент події, а не з позиції ідеальної обізнаності й необмеженого часу [1; 4].

Українська правова доктрина визнає, що оціночні поняття («реальна загроза», «пропорційність», «необхідність») мають невизначений зміст, але деталей їх практичної інтерпретації у контексті доказування поки що мало. У проаналізованих нами роботах вітчизняних вчених акцент робиться на загальних стандартах доказування, ролі суду та обов'язку сторони обвинувачення доводити вину.

Щодо застосування зброї – найбільш авторитетним світовим джерелом є монографія Девіда Клінгера «*Into the Kill Zone*» (2004), що ґрунтується на інтерв'ю зі стрільцями-поліцейськими та аналізує механізми прийняття рішень під стресом. У цій роботі зокрема описується «континуум застосування сили» та фізіологія стресових рішень.

Показовим у розглядуваному нами контексті є рішення Верховного суду США *Graham v. Connor* (1989) [5], яке ввело стандарт *objective reasonableness* – оцінку дій поліцейського з позиції «розумного офіцера на місці події».

В Україні правове регулювання застосування вогнепальної зброї поліцейськими визначає лише загальні рамки поведінки, залишаючи значний простір для тлумачення в кожній окремій ситуації. Стаття 46 Закону України «Про Національну поліцію» встановлює, що зброя може бути застосована у випадках реальної загрози життю чи здоров'ю особи, необхідності припинення тяжкого насильницького злочину або затримання особи, яка чинить збройний опір чи намагається втекти з використання зброї. Однак саме тлумачення поняття «необхідність» та «реальна загроза» залежить від конкретної ситуації, інтенсивності небезпеки та суб'єктивного сприйняття поліцейським розвитку подій.

Кримінально-правові норми про необхідну оборону та затримання особи, яка вчинила злочин, створюють лише загальне підґрунтя для правомірності застосування сили. Проте вони не відповідають на ключове питання – як саме має бути встановлено відповідність дій поліцейського тим стандартам, які суд застосовує при оцінці доказів. У кримінальному процесі йдеться не про формальне підтвердження наявності підстав, а про реконструкцію картини події в умовах, коли кожен факт підлягає перевірці на вірогідність, логічну послідовність і відповідність загальному стандарту доказування. Саме тому суд, оцінюючи дії поліцейського, керується не лише буквальним змістом закону, а й стандартами доказування, які впливають на інтерпретацію суб'єктивного та об'єктивного елементів його поведінки.

У цьому контексті особливого значення набуває різниця між двома режимами оцінки фактів: *ex ante*, характерним для поліцейського, та *ex post*, що визначає підхід суду. Поліцейський діє під впливом стресу, з обмеженим набо-

ром інформації та за умов дефіциту часу, тоді як суд досліджує ситуацію в умовах повної інтелектуальної безпеки, із залученням експертів, свідків і матеріальних доказів. Це принципове розходження вперше системно обґрунтоване Європейським судом з прав людини у справі *McCann and Others v. United Kingdom*, де Суд підкреслив, що оцінка правомірності застосування зброї повинна враховувати сприйняття небезпеки правоохоронцем у момент події, а не ті обставини, які стали відомі згодом [1]. Подібну логіку Суд застосував у справі *Armani Da Silva v. United Kingdom*, вказавши, що добросовісність переконання поліцейського може бути правомірною навіть тоді, коли об'єктивні факти пізніше спростовують реальність загрози. Так, зокрема, Європейський суд у згаданій справі підкреслив, що правомірність застосування сили залежить не від того, чи була загроза реальною, а від того, чи мав поліцейський **чесне і добросовісне переконання** у її наявності [4].

Ці позиції кореспондують з американським стандартом «objective reasonableness», сформульованим Верховним судом США у справі *Graham v. Connor*. Суд наголосив, що застосування сили має оцінюватися з позиції «розумного офіцера на місці події», а не крізь призму спокійного аналізу в зовсім інших умовах [5]. Цей підхід дозволяє уникати ефекту так званої «ретроспективної мудрості», коли дії поліцейського виглядають хибними лише тому, що оцінюються з позиції інформаційної повноти, яка не була доступною в момент прийняття рішення.

Дослідження Девіда Клінгера та інших фахівців із психології застосування сили підтверджують, що в реальних критичних ситуаціях офіцери діють у стані значного фізіологічного напруження, що впливає на якість сприйняття. Феномени тунельного зору, порушення часової оцінки, зниження дрібної моторики та «автоматизація» рухів не є ознаками непрофесійності, а закономірними реакціями нервової системи у стані загрози [7]. Відтак вимога суду реконструювати логічні міркування поліцейського у момент небезпеки може бути методологічно помилковою, оскільки припускає раціональний аналіз там, де його фізіологічно не могло бути.

Кримінально-процесуальний аспект проблеми полягає в тому, що стандарт «поза розумним сумнівом», закріплений у практиці ЄСПЛ та в українському праві, вимагає встановлення максимально узгодженої картини події. Водночас дії поліцейського часто містять невизначені елементи, зумовлені саме стресовим характером ситуації. Тому доведення правомірності або неправомірності застосування зброї неможливе без аналізу психофізіологічних факторів. Суд повинен зважати на те, що поведінка поліцейського оцінюється у двох площинах: фактичній – чи була загроза реальною, і психологічній – як він її сприймав. Поеднання цих площин відповідає підходу, сформульованому в *Giuliani and Gaggio v. Italy*, де Суд наголосив, що оцінка пропорційності застосованої сили неможлива без урахування темпу та хаотичності подій [3].

Доказування у справах про застосування зброї потребує високої якості доказової бази. Практика показує, що відеозаписи з боді-камери, балістичні експертизи, трасологічні висновки та психологічні експертизи є ключовими

інструментами реконструкції події. Без належної фіксації обстановки моменту застосування зброї, її інтенсивності та тривалості виникають прогалини, які неминуче призводять до різночитань між оцінкою правоохоронця та суду. Власне тому ЄСПЛ послідовно вимагає від держав забезпечувати ефективне інституційне розслідування, спроможне відповісти на ключові запитання щодо пропорційності, необхідності та неминучості застосування сили.

Особливої уваги потребує питання професійної підготовки поліцейських. Вона відіграє роль не лише в ухваленні рішень у момент небезпеки, а й у формуванні доказової картини. Належно підготовлений офіцер краще контролює свої реакції, точніше сприймає розвиток загрози та може надати більш послідовні свідчення під час розслідування. Недостатній рівень підготовки, навпаки, часто лягає в основу висновків слідства про необережність або невинуватого ескалацію застосування сили. Тому підготовка поліцейських є не лише оперативним, а й кримінально-процесуальним фактором.

Таким чином, аналіз правомірності застосування зброї потребує врахування одразу кількох взаємопов'язаних елементів: нормативного змісту підстав для застосування зброї, кримінально-процесуальних стандартів доказування, психофізіології стресових рішень і технологічної якості доказової бази. Лише інтегрований підхід дозволяє забезпечити справедливу оцінку дій поліцейського і водночас дотримання державою зобов'язань щодо ефективного розслідування.

Висновки. Стандарти доказування в кримінальному процесі є ключовим інструментом оцінки правомірності застосування зброї поліцейським. Проте ці стандарти не можуть тлумачитися ізольовано від реальних умов, у яких ухвалюються рішення. Психофізіологічні чинники, неповнота інформації та часовий тиск істотно впливають на сприйняття загрози правоохоронцем. Навіть враховуючи те, що суд застосовує стандарт «поза розумним сумнівом», поліцейський діє в умовах інформаційної недостатності, стресу та часової обмеженості. Це створює необхідність переосмислення методів аналізу таких ситуацій та врахування психофізіологічних факторів, які впливають на здатність сприймати загрозу.

Поеднання стандартів доказування з методологією оцінки «розумного офіцера», впровадження сучасних засобів фіксації та підвищення рівня підготовки поліцейських дозволяють забезпечити більш справедливую та точну правову оцінку. Саме інтеграція доктринальних, психологічних та практичних підходів здатна сформувати сучасний стандарт оцінки застосування сили.

З огляду на практику ЄСПЛ та американський стандарт «розумного офіцера», доцільним є формування спеціальних методичних підходів до аналізу застосування зброї, що враховуватимуть як об'єктивні докази, так і суб'єктивне ставлення до події з боку поліцейського. Удосконалення нормативної бази, вдосконалення методології проведення занять з вогневої підготовки та створення сучасних стандартів фіксації подій сприятиме більш справедливим і точним правовим рішенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Case of *McCann and others v. The United Kingdom*. Application no. 18984/91. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-57943%22%5D%7D>. (accessed: 04.05.2025).
2. Case of *Nachova and others v. Bulgaria*. Applications nos. 43577/98 and 43579/98. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-69630%22%5D%7D>. (accessed: 04.05.2025).
3. *Giuliani and Gaggio v. Italy*. 23458/02 Judgment 24.3.2011 [GC]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22002-568%22%5D%7D>. (accessed: 04.05.2025).
4. Case of *Armani da Silva v. The United Kingdom*. Application no. 5878/08. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-161975%22%5D%7D>. (accessed: 04.05.2025).
5. *Graham v. Connor*, 490 U.S. 386, 1989 URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/490/386/> (accessed: 04.05.2025).
6. *Tennessee v. Garner*, 471 U.S. 1 Argued: October 30, 1984. Decided: March 27, 1985. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/471/1/>. (accessed: 04.05.2025).
7. Klinger D. Into the Kill Zone. 2004, 299 p. URL: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/kill-zone-cops-eye-view-deadly-force>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ЛАТЕНТНОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

PROBLEMS CRIME LATENCY ASSESSMENT UNDER CONDITION OF THE FULL-SCALE RUSSIAN AGGRESSION

Блага А.Б., д.ю.н., доцент,

головний науковий співробітник відділу кримінологічних досліджень

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса

Національної академії правових наук України

orcid.org/0000-0003-4112-6147

Статтю присвячено питанням оцінки латентної злочинності в Україні в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації, яка істотно вплинула на криміногенну ситуацію та механізми її фіксації. Виявлені труднощі у визначенні її рівня навіть серед експертів і працівників поліції; найбільш поширеним є віднесення його до помірного рівня (не реєструється 25%–50% реально вчинених кримінальних правопорушень). Усі категорії респондентів до найбільш латентних видів кримінальних правопорушень віднесли: домашнє насильство; шахрайство, у т.ч. вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки; незаконний обіг зброї та наркотичних засобів; корупційні кримінальні правопорушення; самовільне залишення військової частини або місця служби кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, а також колабораційна діяльність і протиправне використання гуманітарної допомоги.

Встановлено, що понад чверть опитаних громадян та ВПО особисто або опосередковано мали досвід віктимізації у період воєнних дій, що свідчить про підвищення вразливості населення до різних форм кримінальних посягань. Причини неповідомлення про злочини включають недовіру до ефективності правоохоронних органів, обмеженість ресурсів і комунікаційних можливостей у воєнний час, страх репресій, нестачу інформації про механізми звернення та наявність нагальних життєвих потреб, що перешкоджали зверненню.

Отримані емпіричні дані демонструють системну залежність рівня латентності та віктимізації від умов воєнного часу та мобільності населення. У статті підкреслюється необхідність підвищення доступності правоохоронних сервісів, зміцнення довіри населення до інституцій держави, а також активізації превентивної та інформаційно-комунікаційної роботи в умовах збройного конфлікту.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, збройна агресія, латентність, злочинність, методологія дослідження, віктимізація.

The article is devoted to the issues of assessing latent crime in Ukraine in the context of full-scale armed aggression by the Russian Federation, which has significantly affected the crime situation and the mechanisms for recording it. Difficulties in determining its level have been identified even among experts and police officers; the most common assessment is that it is at a moderate level (25%–50% of actual criminal offenses are not recorded). All categories of respondents classified the following as the most latent types of criminal offenses: domestic violence; fraud, including that committed through illegal operations using electronic computing technology; illegal trafficking of weapons and narcotic drugs; corruption-related criminal offenses; unauthorized absence from military units or places of service; criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity of individuals, as well as collaboration and illegal use of humanitarian aid.

It has been established that more than a quarter of the citizens and IDPs surveyed had personally or indirectly experienced victimization during the period of hostilities, which indicates an increase in the vulnerability of the population to various forms of criminal offenses. Reasons for not reporting crimes include distrust of the effectiveness of law enforcement agencies, limited resources and communication capabilities during wartime, fear of reprisals, lack of information about reporting mechanisms, and urgent life needs that prevented reporting.

The empirical data obtained demonstrate a systemic dependence of the level of latency and victimization on wartime conditions and population mobility. The article emphasizes the need to improve the accessibility of law enforcement services, strengthen public trust in state institutions, and intensify preventive and information-communication work in conditions of armed conflict.

Key words: criminal offenses, armed aggression, latency, crime, research methodology, victimization.

Постановка проблеми. Збройна агресія російської федерації проти України вплинула на усі сфери життя нашої країни. Серед іншого, вона висвітила необхідність формування ефективної державної політики у сфері запобігання та протидії злочинності. Як справедливо зазначає П. Л. Фріс, визначаючи стратегію і тактику впливу на злочинність, така політика має на увазі не її ліквідацію, що є неможливим, а зниження її рівня, досягнення інших позитивних змін у її характеристиках. Відповідно, напрями політики пов'язані зі: зниженням показників злочинності (рівня, коефіцієнта, динаміки); зниженням інтенсивності впливу соціально-політичного, соціально-економічного та соціально-біологічного факторів злочинності; забезпечення соціальної справедливості в охороні прав людини як від злочинних посягань, так і в питаннях законності застосування кримінальної відповідальності; мінімізація наслідків злочинності. А її реалізація включає, по-перше, застосування заходів профілактики; по-друге, застосування кримінального закону; по-третє, застосування покарання або заходів, що його замінюють [1, с. 347–349].

Оскільки, як показано вище, державна політика у сфері запобігання та протидії злочинності включає такі масштабні напрями, її формування вимагає об'єктивної оцінки масштабів злочинності. Натомість існування значного латентного сегмента призводить до помилкового визначення пріоритетів кримінальної політики; неадекватного розподілу ресурсів правоохоронних органів; зниження потреб у підтримці потерпілих та соціальних службах; викривлення оцінки ефективності діяльності поліції і судів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема латентної частини злочинності стала об'єктом уваги багатьох як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, таких як А. Д. Бідерман, І. Р. Бреннан, Д. Фінкелхор, Е. Фей, Р. Ормрод, А. Ж. Рейс, П. Реутер, В. С. Батиргарєва, М. Г. Вербенський, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Джу́жа, В. М. Дрьомін, А. П. Закалюк, М. В. Кікалішвілі, М. Г. Колодяжний, О. Г. Кулик, В. Ф. Оболонцев та інші. Попри пильну увагу багатьох науковців до проблеми дослідження латентності злочинності, це питання

набрало нового значення та потребує окремої уваги у зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України.

Метою статті є визначення основних проблем оцінки латентності злочинності в умовах збройної агресії.

Виклад основного матеріалу. Нагадаємо, що термін латентність (від лат. *від лат. Latens, latens – прихований, невидимий*) розуміється як здатність об'єктів або процесів перебувати в прихованому стані, не проявляючи себе [2]. Ми погоджуємось з думкою В. Ф. Оболенцева, який під латентною злочинністю розуміє сукупність фактично вчинених, однак невиявлених або таких, що внаслідок інших певних обставин не стали відомими правоохоронним і судовим органам, злочинів, відомості про які у зв'язку з цим не знаходять відбиття в офіційній кримінально-правовій статистичній звітності [3, с. 12]. У якості синонімів до цього терміну використовуються також вирази «темний бік злочинності» («dark side of crime»), «злочини, про які не було повідомлено поліції» («not-reported crimes»), «темне число», «темна цифра» («dark figure»).

Американські соціологи Альберт Дж. Рейсс-молодший та Альберт Д. Бідерман у своїй спільній роботі «Про дослідження «темної цифри» злочинності» ще у 1967 р. дослідили розрив між зареєстрованими злочинами та фактичним рівнем злочинності [4], а у 1980 р. у звіті «Джерела даних про порушення закону білими комерціями» запропонували нове визначення порушень білих комерців і стверджували, що концептуальні, класифікаційні та підрахункові проблеми перешкоджають точному статистичному аналізу таких правопорушень [5]. Веслі Г. Скоган, проаналізувавши індивідуальні детермінанти повідомлення про злочини, такі як характеристики жертв, характер відносин між жертвою та правопорушником та тяжкість правопорушення, встановив, що найсуттєвіше значення має остання [6].

Майк Магауайр, Род Морган, Роберт Райнер, здійснивши ґрунтовний аналіз проблем точності кримінальної статистики, показали, що офіційні дані систематично занижують рівень злочинності, а латентність варіюється залежно від типу злочину (приділивши особливу увагу злочинам, які особливо важко «підрахувати» – домашньому насильству, злочинам в закритих установах, корпоративному шахрайству, транскордонній та організованій злочинності та злочинам, скоєним урядами) та інституційного контексту. Ці науковці акцентують увагу також на дилемах офіційної статистики, пов'язаних з її зрозумілістю, охопленням, цілісністю та «актуальністю», таких як те, чи повинна вона прагнути до «повноти», чи до актуальності для поточних потреб політики, чи вона повинна просто прагнути забезпечити стабільний та легкозрозумілий «індекс» більш серйозних злочинів, щоб дозволити надійне вимірювання тенденцій з плином часу [7].

В. В. Голіна також справедливо вважає, що цей феномен, так би мовити, можна вважати рукотворним, та зазначає, що його формування в Україні відбувається внаслідок дії різнопричинних чинників, зокрема у сферах:

- сучасного кримінального і кримінального процесуального законодавства;
- державної кримінально-правової статистики;
- суспільно-політичного життя в країні, соціально-політичного клімату в суспільстві;
- діяльності органів кримінальної юстиції;
- кримінальної і посткримінальної поведінки злочинців, потерпілих, свідків та інших учасників кримінальних подій;
- ресурсного забезпечення діяльності щодо запобігання і протидії злочинності [8, с. 138].

В. І. Шакун, аналізуючи межі впливу на злочинність, зазначив, що їх визначення потребує більш ґрунтовного дослідження й осмислення отриманих результатів, спираючись при цьому на доволі високий рівень латентності злочинності в Україні [9]. О. М. Гумин та І. М. Зубач

дослідили уявлення наукового співтовариства щодо питання латентної злочинності, на прикладі статевих злочинів дослідили фактори приховування такого роду злочинів і довели необхідність віктимологічної профілактики насильницьких злочинів з огляду на високий рівень їх латентності [10]. В. І. Поклад у навчальному посібнику дає аналіз основних теоретичних підходів до проблеми латентної злочинності, розглядає світовий досвід, пропонує різні методики проведення емпіричних досліджень [11]. В. В. Пивоваров, вивчивши питання латентності корпоративних злочинів в банківській сфері, наводить специфічні чинники цього виду злочинів, які виступають своєрідними «маркерами» прояву корпоративного злочинного інтересу [12]. Н. З. Магас зосередила свою увагу встановленню, які причини латентності притаманні корупційній злочинності як одному із найбільш латентних видів злочинності, та способам їх зменшення [13].

Результати вказаних та інших досліджень є вагомими, однак прогнозування та запобігання злочинності в Україні у повоєнний період потребує їх певного коригування з урахуванням проблем оцінки латентності злочинності в умовах збройної агресії. З цією метою фахівцями Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України в межах дослідження на тему: «Злочинність в Україні у повоєнний період: кримінологічні прогнози та заходи запобігання» було проведене анонімне онлайн-опитування за спеціально розробленими методиками чотирьох категорій респондентів (експерти, працівники поліції, громадськість, внутрішньо переміщені особи, далі – ВПО).

Експертним опитуванням щодо злочинності в Україні після досягнення сталого миру було охоплено 125 спеціально відібраних респондентів. З їх числа основною сферою професійної діяльності 57 осіб (або 45,6% опитаних) є правозастосовна, 31 особи (24,8%) – аналітична, 25 осіб (20%) – сфера правосуддя, 10 осіб (8%) – науково-дослідна чи освітня діяльність, ще по 1 особі (по 0,8%) – зв'язок та кадрова діяльність. Основна маса опитаних експертів – 101 особа (або 80,8%) – це практики, які не мають наукового ступеню; 16 осіб (12,8%) – кандидати наук або доктори філософії, ще 8 осіб (6,4%) – доктори наук. Стаж роботи переважної більшості (117 респондентів або 93,6%) перевищує 10 років, 6 осіб (4,8%) – від 5 до 10 років, 2 осіб (1,6%) – до 5 років.

До опитування професіоналів у сфері правоохоронної діяльності долучилось 6054 поліцейських з усіх регіонів України – працівники підрозділів кримінального розшуку, боротьби з наркозлочинністю, слідства, дізнання, превентивної діяльності (у тому числі дільничних офіцерів поліції та ювенальних поліцейських), батальйонів поліції особливого призначення, конвойної служби поліції, організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування, інформаційно-аналітичної підтримки, корпусу оперативного-раптової дії, патрульної поліції, поліції в метрополітені, ізоляторів тимчасового тримання, вибухотехнічної служби, кінологічного центру, чергової частини, служби освітньої безпеки. Стаж професійної діяльності в органах Національної поліції 1256 осіб з їх числа (або 20,7%) становив понад 20 років, 1106 осіб (18,3%) – від 15 до 20 років, 939 осіб (15,5%) – від 11 до 15 років, 1070 осіб (16,7%) – від 5 до 10 років, 555 осіб (9,2%) – від 3 до 5 років, 814 осіб (13,4%) – від 1 до 3 років, 374 осіб (6,2%) – до 1 року.

У опитуванні громадськості взяли участь 3572 українця, які проживають в межах нашої країни (усі регіони) або виїхали до інших країн (Республіки Польщі, Чеської Республіки, Королівства Бельгія, Німецької Демократичної Республіки, Естонської Республіки, Королівства Нідерландів, Республіки Молдова, Королівства Швеція, Королівства Данія, Республіки Хорватія, Сполучених Штатів Америки, Республіки Болгарія). Переважна біль-

шість з них – особи жіночої статі (3318 осіб, або 88,8%); чоловіки становили 414 осіб (11,2%). Залежно від віку респонденти розподілились таким чином: від 14 до 18 років – 88 осіб (2,3%), від 19 до 24 років – 94 особи (2,5%), від 25 до 29 років – 187 осіб (5%), від 30 до 34 років – 460 осіб (12,3%), від 35 до 39 років – 78 осіб (21%), від 40 до 44 років – 723 особи (19,3%), від 45 до 49 років – 472 особи (12,6%), від 50 до 54 років – 312 осіб (8,3%), від 55 до 59 років – 285 осіб (7,6%), від 60 до 64 років – 201 особа (5,4%), від 65 до 69 років – 94 особи (2,5%), від 70 до 74 років – 35 осіб (0,9%), від 75 років – 13 осіб (0,3%).

Четверта категорія опитаних – це внутрішньо переміщені особи у кількості 1587 осіб, які евакуювалися з населених пунктів Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської областей в інші населені пункти тієї самої області або в інші регіони України. З їх числа основна маса 1424 або 89,7% – особи жіночої статі; 159 осіб (10%) – чоловіки. Залежно від віку респонденти розподілились таким чином: від 14 до 18 років – 44 особи (2,8%), від 19 до 24 років – 35 осіб (2,2%), від 25 до 29 років – 72 особи (4,5%), від 30 до 34 років – 176 осіб (11,1%), від 35 до 39 років 333 особи (21%), від 40 до 44 років – 286 осіб (18%), від 45 до 49 років – 189 осіб (11,9%), від 50 до 54 років – 130 осіб (8,2%), від 55 до 59 років – 95 осіб (6%), від 60 до 64 років – також 95 осіб (56%), від 65 до 69 років – 59 осіб (3,75%), від 70 до 74 років – 34 особи (2,7%), від 75 років – 39 осіб (2,5%).

Під час опитування учасників перших двох груп, серед іншого, просили оцінити загальні обсяги латентності кримінальних правопорушень, а також визначити, які кримінальні правопорушення, на їх думку, є найбільш латентними станом на момент опитування. При цьому був врахований загальний потенціал учасників, через що експертів просили оцінити рівень латентності та найбільш латентні кримінальні правопорушення на рівні усієї країни, а працівників поліції – на рівні їх області. Отримані відповіді розподілились таким чином.

Як дуже високий рівень латентності кримінальних правопорушень (коли не реєструється понад 80% реально вчинених кримінальних правопорушень (далі – КП)) оцінили 80 експертів (або 8%) та 299 працівників поліції (4,9%); як високий (не реєструється від 50 % до 80% реально вчинених КП) – 20 (16%) експертів та 569 (9,4%) поліцейських; як помірний (не реєструється від 25 % до 50% реально вчинених КП) – відповідно 49 (39,2%) та 1561 (25,8%) осіб; як низький (не реєструється від 10 до 25% реально вчинених КП) – відповідно 15 (12%) та 720 (11,9%) осіб; як дуже низький (до реєстрації не потрапляють менше 10% реально вчинених КП) – 11 (8,8%) експертів та 677 (11,2%) поліцейських. Ще 19 (15,2%) експертів та 2142 (35,4%) працівників поліції зазначили, що їм важко відповісти на це питання. Тобто, з числа тих, хто відповів на це запитання, найбільша частка і експертів, і поліцейських, оцінили рівень латентності як помірний.

Щодо рівня латентності різних видів кримінальних правопорушень, то на перші сім місць (по низхідній) експерти поставили: домашнє насильство; шахрайство, у т.ч. вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки; колабораційну діяльність; незаконний обіг зброї в межах України; кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; незаконний обіг наркотичних засобів; корупційні кримінальні правопорушення. Працівники поліції у якості найбільш латентних кримінальних правопорушень вказали відповідно: крадіжки; незаконне позбавлення волі або викладення людини; шахрайство, у т.ч. вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки; домашнє насильство; незаконний обіг зброї в межах України; незаконний обіг наркотичних засобів; самовільне залишення військової частини або місця служби.

З-поміж найменш латентних експерти назвали: розбій; грабежі; самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво; насильницьке зникнення; протиправне захоплення чужого майна або бізнесу (рейдерство); порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин, а також незаконне видобування, збут, придбання, передача, перевезення, перевезення, переробка бурштину; дезертирство, а поліцейські – протиправне захоплення чужого майна або бізнесу (рейдерство); порушення правил охорони або використання надр; насильницьке зникнення; виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників; товарну контрабанду; кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (див. рис. 1).

Тобто, між відповідями експертів та працівників поліції хоча і є відмінності, але оскільки вони не надто значні, можна зробити висновок про репрезентативність отриманих результатів.

Двом іншим категоріям опитаних – ВПО та широкому колу громадян – пропонувалось розповісти про власний досвід віктимізації у період з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну.

Так, на питання «Чи потерпали Ви або Ваші рідні від кримінальних правопорушень з 2022 року по теперішній час?» 359 громадян (або 9,6% від загальної кількості опитаних) та 201 внутрішньо переміщена особа (12,7%) підтвердили, що вони потерпали особисто. Крім того, 596 (15,9%) громадян та 248 (15,6%) ВПО зазначили, що постраждали їх родичі / близькі. На те, що відносно них або їх родичів / близьких не було вчинено протиправних посягань вказали 2290 громадян (61%) та 981 (61,8%) ВПО. Ще 591 (15,8%) громадян та 217 (13,7%) ВПО вказали, що їм важко відповісти. Таким чином, більше чверті опитаних кожної категорії засвідчили наявність досвіду віктимізації у період воєнного протистояння.

У своїх відповідях 767 громадян (80%) та 251 ВПО (55,5%) також вказали, що віктимізація відбулась на території, підконтрольній Українській владі, 156 громадян (16,3%) та 184 ВПО (40,5%) – на тимчасово окупованій території України і 36 громадян (3,7%) та 18 ВПО (4%) – на території іншої країни, до якої виїхали в пошуках тимчасового притулку. При цьому 256 громадян (27%) та 202 ВПО (5%) уточнили постраждали від кримінальних правопорушень в зоні ведення бойових дій, а 39 громадян (4%) і 66 ВПО (14,6%) – під час перетинання ворожих блок-постів.

З числа громадян, які протягом 2022–2025 років особисто потерпіли від кримінального правопорушення, або у яких постраждали їх родичі / близькі, 600 (або 62,8%) повідомили про цей випадок до правоохоронних органів, а з числа ВПО – 340 осіб (75,7%). Відповідно, на цьому етапі невиявленими стали 37,2% та 24,3% випадків кримінальних правопорушень. У кримінологічній науці цей вид латентності називається «природна» або «прихована» та охоплює сукупність кримінальних правопорушень, інформація про які не надходила до правоохоронних органів ні в якому вигляді.

На запитання «Якщо Ви або Ваші родичі/близькі повідомили про вчинений злочин, то якою була реакція правоохоронного органу?» 525 громадян (або 87,5% з них, хто повідомив) та 262 ВПО (77,1%) відповіли, що їх заяву / повідомлення прийняли та зареєстрували. Тобто, на цьому етапі не було зареєстровано відповідно ще 12,5% та 22,9% випадків кримінальних правопорушень. У кримінологічній науці цей вид латентності називається «штучна» або «приховувана» і включає кримінальні правопорушення, інформація про які надходила до правоохоронних органів, однак вона не була належним чином оформлена.

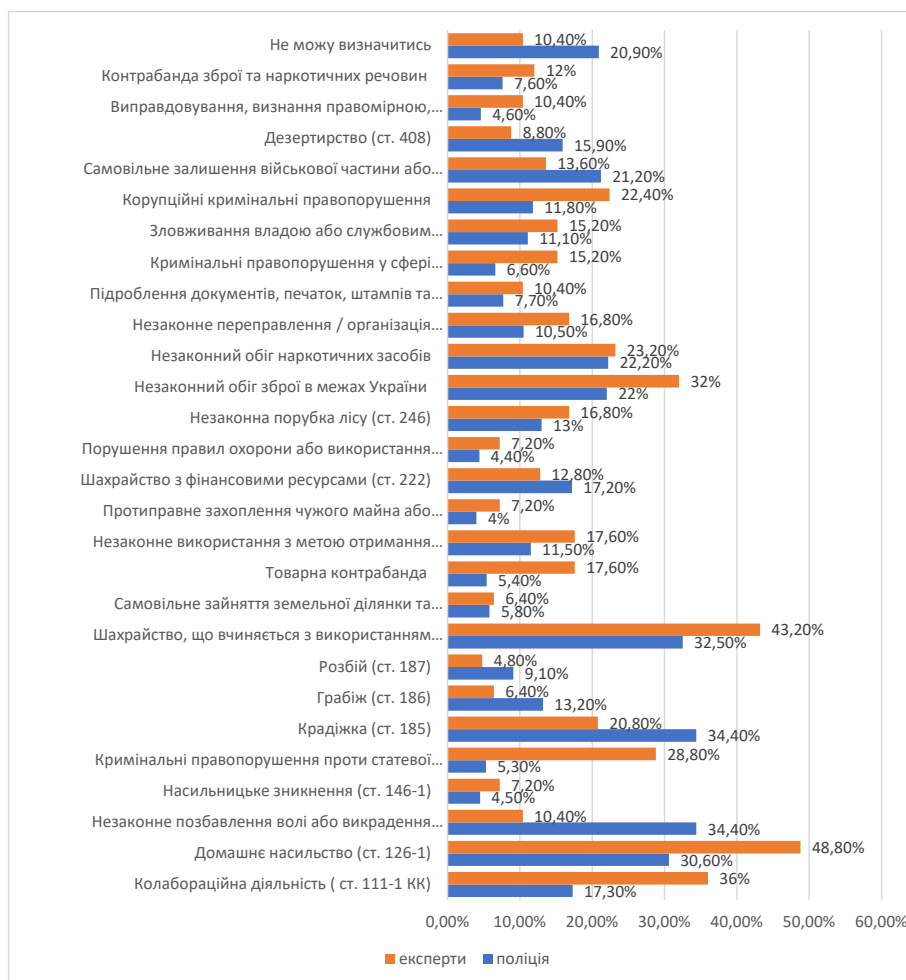

Рис. 1. Розподіл відповідей працівників поліції та експертів (у %) на питання «Які, на Вашу думку, кримінальні правопорушення станом на зараз є найбільш латентними?»

Рис. 2. Розподіл відповідей широкої громадськості та ВПО (у %) на питання «Які злочини, на Вашу думку, найчастіше залишаються невиявленими?»

Під час опитування також було підняте питання щодо причин, з яких респонденти не повідомляли про злочин, вчинений щодо них або їх родичів / близьких. На нього кожна особа мала можливість обрати декілька варіантів відповідей, і загалом було отримано 932 відповіді від громадян та 648 відповідей від ВПО. За підсумками виконаного аналізу найбільша кількість відповідей – 351 від громадян (або 37,7% від загальної кількості відповідей) та 167 від ВПО (25,8%) – продемонстрували невіру у спроможність правоохоронних органів покарати злочинця; на тому, що вони не хотіли витрачати свій час вказано у 141 відповіді громадян (15,1%) та 116 відповідях ВПО (17,9%); по 114 відповідей від громадян та ВПО (відповідно 12,2% та 17,6%) свідчили, що вони хотіли повідомити, але на той момент не було можливості зв'язатися з представниками правоохоронних органів; боязнь помсти з боку злочинця або інших осіб містилась у 85 відповідей громадян (9,1%) та 52 відповідях ВПО (8%); у 72 відповідях громадян (7,7%) та 56 відповідях ВПО (8,6%) було вказано, що вони хотіли повідомити, але на той момент потрібно було негайно вирішувати інші проблеми; на те, що вони розгубилися та одразу не повідомили було вказано у 72 відповідях громадян (7,7%) та 50 відповідях ВПО (7,7%); 60 відповідей громадян (6,4%) та 54 відповіді ВПО (8,3%) свідчили про те, що вони не знали, куди звертатися; громадяни у 37 відповідях (4%) та ВПО у 39 відповідях (4,2%) засвідчили, що вирішили самостійно розібратися з винуватцем.

Щодо рівня латентності різних видів кримінальних правопорушень, то оскільки населення не настільки обізнане у кримінальному законодавству, для них був запропонований менший за обсягом та адаптований до їх розуміння перелік варіантів відповідей (див. рис. 2).

Як видно з наведеної вище діаграми, у підсумку, думки і широкого кола громадян, і ВПО майже не відрізнялись, і на перші п'ять місць вони поставили (по низхідній): корупційні кримінальні правопорушення; шахрайство, у т.ч. вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки; незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги; домашнє насильство; співпрацю з ворогом та дії на користь ворога.

Висновки. Наведене дозволяє стверджувати, що латентна злочинність є однією з найскладніших і водночас важливою сферою кримінологічних досліджень, оскільки саме вона формує приховану частину реальної кримінальної ситуації, яка не відображається у офіційній статистиці. Її вивчення набуває особливої актуальності в умовах такого серйозного кризового фактору, як збройна агресія. Отримані дані виявляють системну залежність рівня віктимізації та латентності злочинності від умов воєнного часу та вимушеної зміни місця проживання населення. Це підкреслює необхідність удосконалення механізмів доступності правоохоронних послуг, підвищення довіри до інституційної реакції держави, а також посилення превентивної та комунікаційної роботи з населенням у період збройного конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. – Т. 18 : Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 347–349.
2. Отрешко Н. Б. Латентність. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-53398> (дата звернення 15.10.2025).
3. Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження : монографія. Харків : СПД Н. М. Вапнярчук, 2005. 128 с.
4. Biderman A. D., Reiss A. J. On Exploring the "Dark Figure" of Crime. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 1967. Vol. 374, №1. P. 1–15. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/000271626737400102> (Last accessed: 15.10.2025) DOI: <https://doi.org/10.1177/000271626737400102>.
5. Reiss A. J., Biderman A. D. Data Sources on White-collar Law-breaking. Washington : U.S. Department of Justice, National Institute of Justice. 1981. 486 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=5vYfwipZlcAC> (Last accessed: 15.10.2025).
6. Skogan W. G. Citizen reporting of crime: some national panel data. *Criminology*. 1976. Vol. 13, №4. P. 535–549. URL: (Last accessed: 15.10.2025).
7. Maguire M. Criminal Statistics and the Construction of Crime. *The Oxford Handbook of Criminology*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press. 2012. P. 241–301. DOI: 10.13140/RG.2.1.4956.6485/1.
8. Голіна В. В. «Тіньова» злочинність. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2017. № 1 (1). С. 134–143.
9. Шакун В. І. Межі впливу на злочинність. *Щорічник українського права*. 2010. № 2. С. 183–190.
10. Гумин О. М., Зубач І. М. Поняття латентної злочинності та напруги її профілактики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 824. С. 424–429.
11. Поклад В. І. Методологія та методика вивчення латентної злочинності : навч. посіб. Луганськ : РВВ ЛДУВС. 2007. 48 с.
12. Пивоваров В. В. До питання латентності корпоративної злочинності в банківській сфері. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Вип. 3, Т. 2. С. 104–106.
13. Марас Н. З. Способи зменшення латентності корупційної злочинності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 4(19). С. 84–90.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

**КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ РОЗУМІННІ
(СТ. 111-1 ККУ): ОСОБЛИВОСТІ, ПРОБЛЕМИ ВІДМЕЖУВАННЯ
ВІД СУМІЖНИХ СКЛАДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ****COLLABORATIVE ACTIVITY IN THE CRIMINAL LAW SENSE
(ARTICLE 111-1 OF THE CRIMINAL CODE): PECULIARITIES, PROBLEMS
OF DISTINCTION FROM RELATED CRIMINAL OFFENCES**

Коптєв Р.О., студент III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0000-2899-2644

Стрельник В.В., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0004-4104-4285

**Базелюк В.В., к.ю.н.,
асистентка кафедри кримінального права**
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0001-5223-8633

У науковій статті розкрито ключові особливості колабораційної діяльності як кримінального правопорушення, зокрема в порівняльному аналізі з іншими подібними складами злочинів. Особливу увагу приділено критеріям відмежування колабораційної діяльності (ст. 111-1 ККУ) від суміжних кримінальних правопорушень, таких як: виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників (ст. 436-2 ККУ), державна зрада (ст. 111 ККУ), пособництво державі-агресору (ст. 111-2 ККУ). Наведено передумову криміналізації колабораційної діяльності, встановлено кількість основних складів колабораціонізму і зазначено особливість кваліфікованого. Акцент у дослідженні зроблено на важливості дотримання принципів правової визначеності та недопущення притягнення особи до відповідальності за одне і те саме діяння двічі. Порушення цих засад тягне за собою негативні наслідки. У роботі серед таких наслідків виділено неможливість або ускладнення однозначної та безпомилкової кваліфікації кримінальних правопорушень, неоднорідний характер судової практики, легалізацію подвійної кваліфікації діяння. Підкреслено, що важливість розрізнення складів кримінальних правопорушень зумовлюється насамперед необхідністю справедливого покарання винних осіб і недопущення очевидної неспівмірності між видом і розміром покарання, яке призначається різним засудженим за подібні діяння вчинені у схожій обстановці.

Стаття містить зіставлення поняття колабораціонізму в широкому значенні та колабораційної діяльності як системи складів кримінальних правопорушень, передбачених статтею 111-1 ККУ України. Виражається критика вживання цього суто юридичного терміну в невластивому йому лексичному значенні, внаслідок чого його зміст у розумінні багатьох громадян безпідставно розширюється.

У роботі з'ясовано, що дії, передбачені частинами 1 і 2 статті 111-1 ККУ України відрізняються від інших кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, будучи двома єдиними кримінальними проступками в Розділі I Особливої частини ККУ. Зазначено також, що законодавець не врахував цю особливість, встановивши в санкції частини 2 статті 111-1 ККУ додаткове покарання у виді конфіскації майна. Внаслідок такої помилки склалася безпрецедентна юридична колізія, за якої суд за жодних обставин не може правомірно призначити покарання, передбачене санкцією правової норми.

Ключові слова: колабораційна діяльність, суміжні кримінальні правопорушення, правова визначеність, кримінально-правова кваліфікація, судова практика, кримінальний проступок, державна зрада, пособництво державі-агресору, законодавчі недоліки, основи національної безпеки.

The scientific article reveals the key features of collaboration as a criminal offence, in particular in a comparative analysis with other similar offences. Particular attention is paid to the criteria for distinguishing collaboration (Article 111-1) from related criminal offences, such as: justifying, recognising as lawful, or denying the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, glorifying its participants (Article 436-2), treason (Article 111), aiding an aggressor state (Article 111-2). The prerequisite for the criminalisation of collaboration is provided, the number of basic elements of collaboration is established, and the peculiarity of qualified collaboration is indicated. The study emphasises the importance of adhering to the principles of legal certainty and preventing a person from being held liable twice for the same act. Violation of these principles has negative consequences. Among such consequences, the work highlights the impossibility or difficulty of unambiguous and error-free qualification of criminal offences, the heterogeneous nature of judicial practice, and the legalisation of double qualification of acts. It is emphasised that the importance of distinguishing between criminal offences is primarily determined by the need to punish the guilty parties fairly and to prevent obvious disproportion between the type and severity of punishment imposed on different convicts for similar acts committed in similar circumstances.

The article compares the concept of collaborationism in a broad sense and collaborationist activity as a system of criminal offences provided for in Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. Criticism is expressed regarding the use of this purely legal term in a lexical meaning that is not characteristic of it, as a result of which its meaning is unreasonably broadened in the understanding of many citizens.

The paper clarifies that the actions provided for in parts 1 and 2 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine differ from other criminal offences against the foundations of Ukraine's national security, being the only two criminal misdemeanours in Section 1 of the Special Part. It is also noted that the legislator did not take this feature into account when establishing an additional punishment in the form of confiscation of property in the sanction of part 2 of Article 111-1. As a result of this error, an unprecedented legal conflict has arisen, in which the court cannot, under any circumstances, lawfully impose the punishment provided for by the sanction of the legal norm.

Key words: collaboration, related criminal offences, legal certainty, criminal law classification, judicial practice, criminal misdemeanour, treason, aiding an aggressor state, legislative shortcomings, foundations of national security.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення рашистів стало значним криміногенним фактором, який зумовив не тільки підвищення рівня злочинності, а і необхідність криміналізації нових складів кримінальних правопорушень на рівні законодавства. Однією з новел кримінального права України стало прийняття нової норми закону про кримінальну відповідальність – статті 111-1 КК України «Колабораційна діяльність». Криміналізація колабораціонізму стала відповіддю держави на активізацію відповідних діянь на окупованих територіях [1, с. 512]. Проблемним постало питання притягнення колаборантів до кримінальної відповідальності за вчинювані ними діяння, позаяк їхні вчинки не завжди кореспондують складу злочину, передбаченого ст. 111 КК України «Державна зрада», та інших кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

Колабораційна діяльність є поширеним суспільно небезпечним явищем, яке завдає особливої шкоди обороноздатності держави в умовах війни, полегшуючи реалізацію окупаційними військами їх злочинних намірів.

Колабораційна діяльність, будучи особливо широким поняттям, яке може існувати в багатьох формах і сферах суспільного життя, дістала досить об'ємне вираження і в Кримінальному кодексі України. Так, стаття 111-1 КК України містить сім основних складів і один кваліфікований, пов'язаний із частинами 5–7 цієї статті, а також примітку, яка роз'яснює зміст понять, використаних у диспозиціях [2, с. 760].

У повсякденних розмовах пересічних громадян, а також у медіа часто колаборантами називають осіб, які з кримінально-правового погляду такими не є, оскільки не визнані винними у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України. Так, до колаборантів у широкому суспільному розумінні відносять осіб, які вчинили, до прикладу, державну зраду (ст. 111 КК), шпигунство (ст. 114 КК), диверсію (ст. 113 КК), пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК) або виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікацію її учасників (ст. 436-2 КК) [3]. Таке помилкове розширення змісту юридичного поняття «колабораційна діяльність» має наслідком ускладнення відмежування цього складу кримінального правопорушення від суміжних. Значно погіршує ситуацію те, що законодавець, доповнюючи КК України новою статтею 111-1, передбачив у диспозиціях її частин такі суспільно небезпечні діяння, які дійсно за всіма елементами складу збігаються з деякими кримінальними правопорушеннями, передбаченими іншими статтями закону про кримінальну відповідальність. Внаслідок цього правильна кваліфікація суспільно небезпечного діяння за відповідною частиною статті 111-1 КК України «Колабораційна діяльність» стала проблемним і дискусійним питанням для органів досудового розслідування, прокурорів та суддів [4, с. 92].

З огляду на вищевикладене, метою даної статті є з'ясування кримінально-правових особливостей поняття «колабораційна діяльність» та виокремлення особливих ознак, притаманних складам статті 111-1 КК України, які дозволять провести відмежування від подібних кримінальних правопорушень задля правильної кваліфікації кримінально протиправних діянь. Значення такого відмежування полягає в істотній відмінності санкцій різних кримінально-правових норм, а отже, принцип правової визначеності в такому випадку набуває особливо важливого значення.

Попередні дослідження. Колабораційна діяльність як юридична структура є новелою кримінального права України. В умовах воєнного стану, активних бойових дій і окупації значної частини української території дослідження колабораціонізму у його місця в системі вітчизняного кримінального законодавства набуло особливої

популярності. Із різних боків і аспектів колабораційну діяльність вивчали, зокрема, В. Вайда, М. Головки, О. Гончаренко, О. Бурак, Є. Письменський, О. Букрєєв, Т. Батраченко та ін. Більш вузько критерії відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів кримінальних правопорушень, а також законодавчі недоліки, які ускладнюють таку диференціацію, проаналізували О. Малетова і А. Глушенко, А. Лігун, О. Книженко, а також І. Яковюк, М. Рубашенко та Н. Шульженко.

Виклад основного матеріалу. З огляду на розміщення розділу «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України» під першим номером в Особливій частині Кримінального кодексу, відповідні діяння вбачаються законодавцем як найбільш загрозливі та небезпечні, а їх родовий об'єкт – найбільш охоронюваним державою [5, с. 337]. Таке розташування відповідного розділу є логічним і правильним, позаяк лише суверенна і незалежна Україна може гарантувати правовий захист усіх інших суспільно важливих правовідносин. Повномасштабне вторгнення рашистів та окупація ними значної площі території України зумовили необхідність криміналізації колабораціонізму в різних його проявах. Так, випадки співпраці з ворогом фіксувалися в кожному окупованому населеному пункті, а чинна на момент вторгнення редакція Кримінального кодексу України не передбачала складів кримінальних правопорушень, які кореспондували б деяким очевидно суспільно небезпечним формам колабораційної діяльності в узагальненому розумінні цього явища. Варто відзначити, що законодавець оперативно відреагував на нові виклики і вже 16 березня 2022 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», яким, зокрема, Кримінальний кодекс України доповнено статтею 111-1 «Колабораційна діяльність» [6].

Цікавою особливістю досліджуваної статті Кримінального кодексу видається те, що за частинами 1 і 2 статті 111-1 відповідні дії є кримінальними проступками, а не злочинами (відповідно до класифікації кримінальних правопорушень за статтею 12 КК України). Аналіз санкцій всіх норм, закріплених у Розділі I Особливої частини КК України, дає підстави стверджувати, що діяння, передбачені частинами 1 і 2 статті 111-1, є єдиними кримінальними проступками проти основ національної безпеки України [3].

У диспозиціях частин 1, 2, 3, 5, 7 статті 111-1 КК України прямо зазначено, що суб'єктом таких кримінальних правопорушень може бути виключно громадянин України. Однак частини 4 і 6 (а також кваліфікована частина 8, яка відсилає до частин 5–7) не закріплюють такого обмеження, що, тим не менш, не є підставою стверджувати, що їх суб'єкт не залежить від ознаки громадянства, оскільки саме поняття «колабораційна діяльність», на думку багатьох дослідників, вочевидь може застосовуватися виключно щодо діянь громадян відповідної держави [7, с. 199].

Усі сім основних складів кримінальних правопорушень, передбачених статтею 111-1 КК України, пов'язані із вчиненням певних дій на користь «держави-агресора» або у співпраці з нею. Отже, для встановлення складу кримінального правопорушення і кваліфікації діяння за однією з частин статті 111-1 КК необхідно з'ясувати, яке значення вкладає законодавець у поняття «держави-агресора». Так, на сьогодні такий статус має лише російська федерація, що підтверджено Постановою Верховної Ради України від 27.01.2015 № 129-VIII, Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022, а також Законом України від 24.02.2022 № 2102-IX «Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні"» [2, с. 761]. Факт здійснення воєнної агресії російської

федерації проти України визнано й на міжнародно-правовому рівні, зокрема Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1, прийнятою 2 березня 2022 року [8], яка у самій назві закріплює поняття «Агресія проти України».

Об'єктивна сторона кримінальних правопорушень, об'єднаних у родові юридичне поняття «колабораційна діяльність», існує в семи різних формах, а в кваліфікованому складі (частина 8 ст. 111-1) встановлює обов'язкову ознакою настання суспільно небезпечних наслідків (смерть людей або інша шкода, що в одну тисячу і більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян) [10, с. 131–132]. З аналізу усіх частин статті 111-1 КК України випливає, що кожна диспозиція статті вимагає активних вчинків суб'єкта, а отже, суспільно небезпечне діяння може бути вчинене тільки у формі дії

Суб'єктивна сторона досліджуваних кримінальних правопорушень за всіма частинами статті «Колабораційна діяльність», виражається в умислі (прямої або непрямої). Деякі зі складів, встановлених ст. 111-1 КК України (частини 2, 5 і 7), передбачають добровільність діянь як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони [7, с. 199]. Ухвалою від 24 липня 2025 року у справі № 161/15700/24 Касаційний кримінальний суд Верховного Суду зазначив: «У кримінальному праві добровільним вважається діяння, яке вчинено при можливості вибрати декілька варіантів поведінки, з урахуванням сукупності обставин, які можуть виключати кримінальну протиправність за приписами статей 39, 40 КК України, однак яких суди у цьому кримінальному провадженні не встановили. Під добровільним заняттям посади необхідно розуміти зайняття громадянином України посади у відповідних незаконно створених органах влади з власної волі та за відсутності фізичного чи психічного примусу, крайньої необхідності. Добровільне зайняття посади є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин» [9]. Таким чином, вчинення громадянином дій, передбачених ч. 2, 5 і 7 ст. 111-1 КК України, під будь-яким примусом унеможливує їх кваліфікацію за цими кримінально-правовими нормами через відсутність складу кримінального правопорушення.

Проблема диференціації колабораційної діяльності від суміжних кримінальних правопорушень постає при порівняльному аналізі її складових із іншими положеннями Особливої частини Кримінального кодексу. Важливо, що складність при кримінально-правовому відмежуванні виникає не лише при порівнянні зі злочинами проти основ національної безпеки України.

Так, наприклад, розкриття складу кримінального проступку, передбаченого частиною 1 статті 111-1 КК України, породжує дискусії щодо відрізнєння цього суспільно небезпечного діяння від злочинів, передбачених частинами 1 і 2 ст. 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників». Філологічне, логічне, історичне, системне та інші види тлумачення не призводять до результату у вигляді виокремлення чітких критеріїв диференціації таких законодавчих формулювань, як «публічне заперечення здійснення збройної агресії проти України» (ч. 1 ст. 111-1 КК) і «...у тому числі шляхом представлення збройної агресії Російської Федерації проти України як внутрішнього громадянського конфлікту» (ч.ч. 1, 2 ст. 436-2 КК); «публічне заперечення встановлення та утвердження тимчасової окупації території України» (ч. 1 ст. 111-1 КК) і «заперечення тимчасової окупації частини території України» (ч.ч. 1, 2 ст. 436-2 КК); «публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора» (ч. 1 ст. 111-1 КК) і «глорифікація осіб, які здійснювали збройну агресію Російської Федерації проти України» (ч.ч. 1, 2 ст. 436-2 КК). Ознака публічності, закріплена в частині 1 статті 111-1 КК та роз'яснена в примітці до неї, уможливує диференціювати колабораційну

діяльність від злочину, передбаченого ч. 1 ст. 436-2 КК, однак наведений зміст поняття публічності цілком відповідає характеристиці діяння, криміналізованого частиною 2 статті 436-2 КК «Виготовлення, поширення матеріалів...» [2, с. 762].

Варто зазначити, що суб'єкт кримінального правопорушення за частиною 1 статті 111-1 КК – спеціальний (громадянин України), а за частинами 1, 2 статті 436-2 КК – загальний. Фактичний збіг складів частини 1 статті 111-1 КК і частини 2 статті 436-2 КК у випадку вчинення суспільно небезпечного діяння громадянином України ставить під питання однозначність кримінально-правової кваліфікації, що є грубим порушенням загальноправового принципу юридичної визначеності з боку законодавця. Особливої актуальності набуває ця колізія з огляду на суттєву різницю в тяжкості покарань, передбачених санкціями зазначених норм. Так, колабораційна діяльність за частиною 1 статті 111-1 КК України карається позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років. Отже, винна особа в такому випадку не зазнає обмежень особистої свободи та будь-яких майнових санкцій. Натомість санкція частини 2 статті 436-2 КК передбачає обмеження волі на строк до 5 років або позбавлення волі на той самий строк, з конфіскацією майна або без такої [3]. Відсутність чітких критеріїв для розмежування має наслідком неоднорідний і суперечливий характер судової практики. Так, до прикладу, вироком Соснівського районного м. Черкаси від 23 травня 2022 року у справі № 712/2951/22 громадянку України засуджено за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 111-1 і ч. 3 (за ознакою повторності) ст. 436-2 КК України, за вчинення діянь, які, ймовірно, охоплювалися єдиним кримінально протиправним умислом і, за належної кримінально-правової диференціації на законодавчому рівні, визнавалися би єдиним продовжуваним кримінальним правопорушенням [11]. За таких обставин дискусійним видається питання кореляції подібних вироків із конституційним принципом недопущення притягнення однієї особи до відповідальності за одне й те саме діяння двічі.

Окрему увагу варто приділити диференціації колабораційної діяльності від державної зради (ст. 111 КК України). Точна кваліфікація із правильним відмежуванням колабораційної діяльності від державної зради ускладнюється насамперед при вчиненні в той чи інший спосіб сприяння іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам у проведенні підривної діяльності проти України (ч. 1 ст. 111 і ч. 6 ст. 111-1 КК України). Так, діяння, передбачені частиною 6 статті 111-1 КК, а саме: «організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань» при буквальному тлумаченні змістовно не відрізняються від складу державної зради за частиною 1 статті 111 КК, зокрема «надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України» [3]. Такий збіг є черговим законодавчим недоліком, оскільки дії, передбачені наведеною частиною статті 111-1 КК України, фактично є сприянням іноземній державі та її організаціям у проведенні підривної діяльності проти України [12, с. 24–25]. При цьому в частині 6 статті 111-1 КК законодавець пропонує умову, яка мала б унеможливити кваліфікацію діяння особи як колабораційної діяльності: «за відсутності ознак державної зради», але ніяк не конкретизує її. У частині 1 статті 111 КК України об'єктивна сторона визначена із використанням більш широких, родових понять, у той час як частина 6 статті 111-1 КК конкретно перелічує спеціальні дії, які стають фактичною підставою

для кваліфікації саме за цією нормою. Виходячи з цього, конкретні критерії для відмежування суміжних складів кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки за таких обставин на рівні кримінального закону не визначені.

Попри це, наукова література на підставі системного аналізу законодавства і судової практики формує власні погляди на цю проблему. Так, наприклад, на увагу заслуговує позиція О. Книженко, яка сформулювала підставу для відмежування державної зради (ч. 1 ст. 111 КК) і колабораційної діяльності (ч. 6 ст. 111-1 КК). Зазначено, що відповідне діяння слід кваліфікувати за статтею 111 КК «Державна зрада» за наявності попереднього зв'язку, попереднього погодження з іноземною державою чи організацією, у той час як за статтею 111-1 КК «Колабораційна діяльність» кваліфікуються такі дії винного, якщо він діяв з особистих мотивів і переконань і не виконував конкретного завдання, спрямованого на сприяння проведенню підривної діяльності проти України.

Такий же критерій О. Книженко пропонує і для відмежування державної зради від складу колабораційної діяльності, передбаченого частиною 7 статті 111-1 КК України. Цікавим видається, наприклад, формулювання «надання збройним формуванням держави-агресора допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України...» [12, с. 25]. Однак застосування цього способу відмежування в такому випадку ми вважаємо недоцільним. Так, державна зрада (ч. 1 ст. 111 КК) однією з форм передбачає «перехід на бік ворога в період збройного конфлікту» [3]. Як відомо, такий перехід поділяється на два види: фізичний та інтелектуальний. Інтелектуальний перехід на бік ворога може включати в себе, зокрема, будь-яку підтримку ворожих військових формувань у здійсненні ними збройної агресії проти України. При цьому кваліфікація кримінального правопорушення за частиною 1 або 2 (в умовах воєнного стану) статті 111 КК України не залежить від факту отримання кримінально протиправного завдання – і будь-який перехід на бік ворога означає вчинення громадянином України державної зради.

Новелою вчення про кримінальне правопорушення, зумовленою повномасштабним вторгненням російської федерації, стало закріплення в КК України ще одного складу злочину – статті 111-2 КК «Пособництво державі-агресору». Зокрема, цим складом охоплюються «реалізація чи підтримка рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора» [3]. Внаслідок зіставлення цієї норми з текстом статті 111-1 КК України привертає увагу подібність вказаних складників змісту пособництва державі-агресору таким діянням, що вважаються колабораційною діяльністю, як-от: «вступ...до посади...у незаконних органах влади...», у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, «добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів», «здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією». Очевидним є те, що такі дії, передбачені статтею 111-1 КК України, беззаперечно тягнуть за собою виконання об'єктивної сторони 111-2 КК України, зокрема у формі підтримки рішень та/або дій держави-агресора (або її окупаційних адміністрацій).

Судова практика внаслідок відсутності чітких критеріїв для диференціації сформувала загальне правило, за яким за наявності в діях винної особи складу кримінальних правопорушень, передбачених обома порівнюваними статтями, діяння кваліфікуються за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених відповідною частиною статті 111-1 і статтею 111-2 КК [4, с. 94].

До прикладу, Касаційний кримінальний суд Верховного Суду у Постанові від 12 червня 2024 року у справі

№ 569/1908/23 дійшов висновку про правильність кваліфікації судами попередніх інстанцій діянь обвинуваченої за ч. 5 ст. 111-1 та ч. 1 ст. 111-2 КК України. По суті справи судами встановлено наступне: обвинувачена ОСОБА_7 добровільно погодилася на незаконну пропозицію окупаційної адміністрації та взяла безпосередню участь в організації та проведенні «референдуму» з питань приєднання тимчасово окупованих територій Донецької області до складу РФ як секретар дільничної комісії референдуму. Також ОСОБА_7 добровільно погодилася на пропозицію представників окупаційної адміністрації щодо призначення її на посаду керуючої справами незаконно створеної Садовської селищної адміністрації, взяла участь у виконанні указу голови терористичної організації «ДНР», на виконання незаконних нормативно-правових актів терористичної організації «ДНР» розробила План заходів з попередження пожеж у період особливого протипожежного режиму...» [13].

Таким чином, часто вчинення колабораційної діяльності в деяких її формах неминуче має наслідком і вчинення пособництва державі-агресору, і саме в контексті такого причинно-наслідкового зв'язку слід аналізувати відповідні діяння винних осіб.

Важливо звернути увагу на суттєву помилку, якої припустився законодавець при встановленні санкції частини 2 статті 111-1 КК України. Так, діяння, передбачені диспозицією цієї кримінально-правової норми, караються позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої. Як уже встановлено, це кримінальне правопорушення є проступком. Частиною 2 статті 59 КК України перелічено випадки, коли допускається встановлення в санкції статті Особливої частини КК додаткового покарання у виді конфіскації майна, а саме такий вид покарання встановлюється лише за злочини і не передбачений за вчинення кримінального проступку. Отже, призначення додаткового покарання у виді конфіскації майна за наявності в діях винного складу колабораційної діяльності, передбаченого частиною 2 статті 111-1 КК України, є неправомірним, оскільки суперечить Загальній частині Кримінального кодексу [10, с. 131].

Висновки. Колабораційна діяльність є дуже поширеним видом кримінально протиправної поведінки громадян України в умовах широкомасштабного вторгнення. З метою запобігання проявам колабораціонізму та створення ефективного механізму для притягнення винних до відповідальності законодавець криміналізував сім окремих основних складів співпраці з державою-агресором, доповнивши Кримінальний кодекс статтею 111-1 «Колабораційна діяльність». Втім гостра необхідність швидко внести відповідні зміни до кримінального закону зумовила допущення низки недоліків і помилок, які з негативного боку вплинули на практику правозастосування і юридичного тлумачення.

Відмежування колабораційної діяльності від суміжних кримінальних правопорушень часто ускладнене відсутністю в законодавстві відповідних критеріїв, через що процес такої диференціації може бути певною мірою суб'єктивізованим. Збіг елементів складу кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями Кримінального кодексу, зумовлює об'єктивну неможливість точно кваліфікувати діяння особи. Найбільш істотним наслідком такої правової невизначеності слід вважати потенційну різницю у виді і розмірі покарання, яке може бути призначене винним особам за вчинення подібних кримінально протиправних діянь. Так, до прикладу, висловлювання громадянина на підтримку антиукраїнських наративів ворожої пропаганди підпадає під кваліфікацію як за частиною 1 статті 111-1, так і за відповідною частиною статті 436-2 КК України. При цьому санкція

частини 1 статті 111-1 КК, як кримінального проступку, є значно м'якшою для винного.

Неочевидними є і підстави диференціації деяких складів колабораційної діяльності від державної зради за частиною 1 статті 111 КК України. У науковій літературі пропонуються різні шляхи розв'язання цього питання, однак із законодавчого погляду чітке розмежування відсутнє. У зв'язку з цим судова практика є неоднорідною, і, як правило, суд у таких ситуаціях керується внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному аналізі конкретної справи й оцінці всіх деталей.

Іншою проблемою правозастосування, зумовленою законодавчими недоліками у тексті статті 111-1 КК України, стало формальне уможливлення подвійної кваліфікації одного й того самого діяння (зокрема при вчиненні продовжуваного кримінального правопорушення), коли подібні дії, об'єднані єдиним кримінально протиправним умислом винного, суд може кваліфікувати за двома різними кримінально-правовими нормами. Виправлення наведених недоліків шляхом внесення необхідних змін до Кримінального кодексу України сприятиме запобіганню і розв'язанню правових колізій і свідчитиме про зростання рівня законодавчої техніки в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зайнуллін Д. Р. Колабораціонізм: кримінально-правова характеристика кримінального правопорушення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 512–516. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-1/120.
2. Малетова О. С., Глушенко А. О. Відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів кримінальних правопорушень: питання теорії та практики. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 759–764. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.06.126
3. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 17 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
4. Лігун А. Деякі критерії відмежування колабораційної діяльності від суміжних діянь. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 2. С. 91–98. DOI: 10.33270/02242802.91
5. Кузьменко О. В. Особливості криміналістичної характеристики колабораційної діяльності. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 336–339. DOI: 10.24144/2788-6018.2022.01.60
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 03.03.2022 № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
7. Кравчук О. О., Бондаренко М. С. Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 198–204. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-3/45
8. ES-11/1 «Aggression against Ukraine». : Resolution of 02.03.2022. United Nations General Assembly. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/ES-11/1> (date of access: 14.11.2025).
9. Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 24.07.2025 у справі № 161/15700/24, провадження № 51-2617ск25. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/129086844> (дата звернення: 14.11.2025).
10. Яковюк І., Рубашенко М., Шульженко Н. Колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК): загальний огляд та деякі законодавчі недоліки. Деокупація. Юридичний фронт [Електронне видання]: матеріали Міжнародного експертного круглого столу (Київ, 18 березня 2022 р.) ; упоряд. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ : Держ. торг.-екоп. ун-т, 2022. С. 130–134.
11. Вирок Соснівського районного суду м. Черкаси від 23.05.2022 у справі № 712/2951/22, провадження № 1-кп/712/522/22. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/104409643> (дата звернення: 14.11.2025).
12. Книженко О. О. Відмежування державної зради від колабораційної діяльності. *Національна безпека: право та економіка*. 2024. № 1. С. 22–30. DOI: 10.51369/3083-5917-2024-1-3
13. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12.06.2024 у справі № 569/1908/23. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/119741340> (дата звернення: 14.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025

TORTURE AS A CRIME DURING INTERNATIONAL ARMED CONFLICT: UKRAINIAN LEGISLATION AND INTERNATIONAL STANDARDS

КАТУВАННЯ ЯК ЗЛОЧИН У ПЕРІОД МІЖНАРОДНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

Osadcha A.S., Ph.D.,

Assistant Professor at the Department of Criminal and Legal Policy

Yaroslav Mudryi National Law University

orcid.org/0000-0002-7811-5276

Keropian A.A., Doctor of Philosophy,

Assistant Professor at the Department of Criminal and Legal Policy

Yaroslav Mudryi National Law University

orcid.org/0000-0002-5788-6098

The article performs a comprehensive legal analysis of the prohibition of torture within the critical framework of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The study confirms that the prohibition of torture constitutes a peremptory norm of *jus cogens*, possessing universal force and allowing for no derogation, applying irrespective of the legal regime (peacetime, state of emergency, or armed conflict), a principle codified by the Geneva Conventions and customary International Humanitarian Law. The authors establish that there is an established practice of dual legal classification for acts of torture committed in the temporarily occupied territories. They simultaneously constitute war crimes pursuant to Article 8 of the Rome Statute (as "grave breaches" of the Geneva Conventions within the context of an International Armed Conflict) and crimes against humanity under Article 7 of the Rome Statute. This qualification is substantiated by the systematic, widespread, and politically directed nature of the documented violence. The article integrates findings from reports by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) (2023–2025), which identify large-scale patterns of torture against civilians and prisoners of war. This evidence is rigorously contrasted with the jurisprudence of the European Court of Human Rights (ECtHR), specifically the criteria of intensity and specific purpose defined in the cases *Aksoy v. Turkey* and *Selmouni v. France*. The existence of "torture chambers" networks and the centralized management of "filtration centers" confirm the presence of an organized policy, a key element of a crime against humanity. Furthermore, the analysis addresses problems of national implementation, particularly the wording of Article 127 of the Criminal Code of Ukraine (CCU), which fails to incorporate the international law requirement for a special subject, leading to a duplication of criminal offenses and complicating their proper legal differentiation. In conclusion, the research asserts that the totality of international legal mechanisms and the evidentiary base creates the necessary legal foundation for ensuring the individual criminal accountability of perpetrators at both international and national levels.

Key words: torture, *jus cogens*, war crime, crime against humanity, armed aggression of the Russian Federation, international criminal law.

У статті здійснюється комплексний аналіз заборони катувань у контексті збройної агресії Російської Федерації проти України. Дослідження підтверджує, що заборона катувань є імперативною нормою *jus cogens*, що має універсальну силу та не допускає жодних відступів від неї, і застосовується незалежно від правового режиму (мирний час, надзвичайний стан чи збройний конфлікт), що закріплено Женевськими конвенціями та звичаєвим МГП. Авторами встановлено, що існує усталена практика подвійної правової кваліфікації актів катування, вчинених на тимчасово окупованих територіях. Вони одночасно становлять воєнні злочини згідно зі ст. 8 Римського статуту (як «серйозні порушення» Женевських конвенцій у контексті міжнародного збройного конфлікту) та злочини проти людяності відповідно до ст. 7 Римського статуту. Ця кваліфікація обґрунтовується системним, широкомасштабним та політично орієнтованим характером задокументованого насильства. У статті інтегровано висновки звітів Управління Верховного комісара ООН з прав людини (2023–2025), які ідентифікують масштабні моделі тортур щодо цивільних осіб та військовополонених. Ці докази зіставляються з прецедентною практикою Європейського суду з прав людини (ЕСПЛ), зокрема з критеріями інтенсивності та спеціальної мети, визначеними у справах *Aksoy v. Turkey* та *Selmouni v. France*. Наявність мереж «катівень» та централізованого управління «фільтраційними центрами» підтверджує існування організованої політики, що є ключовою ознакою злочину проти людяності. Додатково аналізуються проблеми національної імплементації, зокрема редакція ст. 127 КК України (ККУ), яка не закріплює вимогу щодо спеціального суб'єкта згідно з міжнародно-правовими стандартами, що призводить до дублювання складів злочинів і ускладнює їх належну правову диференціацію. На завершення, дослідження констатує, що сукупність міжнародних правових механізмів та доказової бази створює необхідне правове підґрунтя для забезпечення індивідуальної кримінальної відповідальності винних осіб на міжнародному та національному рівнях.

Ключові слова: катування, імперативні норми, воєнний злочин, злочин проти людяності, збройна агресія РФ, міжнародне кримінальне право.

Torture constitutes an international crime, the prohibition of which is enshrined in both treaty and customary law. The absolute prohibition of torture belongs to the category of *jus cogens* norms of international law, permitting no derogation whatsoever. This prohibition is applicable not only during peacetime or in states of emergency under international and regional human rights law but also extends to situations of international and non-international armed conflicts, a principle further affirmed by the provisions of the Geneva Conventions and their Additional Protocols.

The criminal law principles underpinning the prohibition of torture in international law developed progressively, beginning with the Charter of the Nuremberg Military Tribunal.

Article 6 (b) of this document defined the torture of civilian persons and prisoners of war as a form of war crime subject to criminal prosecution. The subsequent evolution of international legal standards occurred with the adoption of the Geneva Conventions of 1949, which categorized torture as a grave breach. Common Articles 49/50/129/146 established a set of obligations for State Parties, including the duty to ensure the adoption of domestic legislation that guarantees the inevitability of criminal liability for persons who commit or order torture; to search for such persons; and to transfer them for prosecution to any other State interested in the administration of justice. This refers to the obligation of national legal implementation of the prohibition of serious breaches, as well

as the establishment of *de facto* limited universal jurisdiction over the offenders [1, c. 23-24].

In accordance with the norms of customary international humanitarian law (IHL), the prohibition of torture as well as cruel, inhuman, or degrading treatment has long been recognized as a firmly established norm. This principle is explicitly reflected in Rule 90 of the study on customary norms of international humanitarian law, which was prepared by the International Committee of the Red Cross (ICRC) [2].

The most comprehensive and pivotal international instrument in the field of counteracting torture is the Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CAT), adopted by the UN General Assembly Resolution 39/46 on December 10, 1984 [3]. Pursuant to Article 1 of the CAT, the term "torture" denotes any act by which severe physical or mental pain or suffering is intentionally inflicted on a person for the specific purpose of obtaining information or a confession from them or a third person, punishing them for an act they or a third person has committed or is suspected of having committed, or intimidating, coercing them or a third person, or for any reason based on discrimination. Such acts qualify as torture if they are inflicted by, or at the instigation of, or with the consent or acquiescence of, a public official or other person acting in an official capacity. However, the concept of torture excludes pain or suffering arising only from, inherent in, or incidental to lawful sanctions. This definition is firmly established at the level of international law. For an act to be classified as torture, it must meet several criteria: cause significant physical or psychological suffering; be intentional; and be carried out by, or with the support, knowledge, or acquiescence of, state officials. Torture serves as an instrument to achieve a specific purpose, and the Convention highlights the following aims: obtaining evidence or confessions, punishment, or the coercion or intimidation of the person or a third party. A positive aspect of the Convention is the introduction of the principle of universal jurisdiction, meaning that individuals guilty of committing torture can be prosecuted and held accountable by any State, regardless of their nationality or the place where the crime was committed.

The Russian President Vladimir Putin signed a law on the denunciation of the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), concurrently nullifying the operation of two associated protocols. However, this decision does not lead to the nullification of international legal consequences that have already arisen, pursuant to Article 70 of the Vienna Convention on the Law of Treaties, meaning crimes of torture committed prior to the withdrawal remain under the Convention's jurisdiction. The withdrawal may signify that the State will no longer be subject to monitoring by the Committee for the Prevention of Torture regarding future violations, may decline to recognize the Committee's competence over individual complaints, and is not obligated to ensure specific procedural guarantees for torture prevention. Nevertheless, the fundamental obligation to prohibit torture persists under the norms of peremptory international law (*jus cogens*).

The Rome Statute of the International Criminal Court (ICC) provides for liability for torture as a war crime. Under contemporary international criminal law, such responsibility is specifically codified in Article 8(2)(a)(ii) for situations of international armed conflict, and in Article 8(2)(c)(i) for non-international armed conflict [4].

The role of torture within the system of war crimes was most pertinently outlined in the jurisprudence of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. A prominent illustration is the case concerning the Čelebići detention camp, which established that torture is the most specific of the ill-treatment offenses that constitute «grave breaches», solidifying actions or omissions committed by, or with the consent or knowledge of, an official person, which are perpetrated

for a specific prohibited purpose and result in severe physical or mental pain or suffering [5].

The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), in the landmark *Furundžija* case (1998) [6] underscored that the prohibition of such acts belongs to the category of *jus cogens* – norms that possess the highest legal force and prevail over any other norms, including treaty provisions and customary law (para. 153) [7].

In the current context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, this norm acquires particular significance, given that documented instances of torture demonstrate their systematic and multi-episode nature rather than being isolated incidents. The norms of the UN Convention Against Torture (CAT), the Geneva Conventions, and the European Convention on Human Rights (ECHR) form a comprehensive international legal mechanism, the violation of which entails the international responsibility of the State and the individual criminal liability of the persons guilty of committing acts of torture. In light of the mass violations recorded on the territory of Ukraine, these documents serve not only as a normative foundation but also as a practical tool for the qualification of crimes, allowing the actions of Russian military personnel to be classified as war crimes and crimes against humanity, pursuant to the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC) and the established jurisprudence of the ECtHR.

Reports by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) [8, 9] spanning 2023–2025 have, for the first time, systematically documented large-scale patterns of torture applied to both civilians and prisoners of war. Victims reported being subjected to beatings, the application of electric current, multiple instances of suffocation, sleep deprivation, prolonged confinement in enclosed spaces, and threats of physical harm. A comparison of these testimonies with the criteria formulated in the ECtHR case law – primarily in *Aksoy v. Turkey* [10], *Selmouni v. France* [11], and *Gundem v. Turkey* [12] – provides grounds to assert that the documented actions attain the level of cruelty required for qualification as torture. In these rulings, the ECtHR emphasized that the defining feature of torture is the intentional infliction of intensive physical or mental suffering for a specific purpose, which fully correlates with the victims' testimonies in Ukraine. Furthermore, in many instances, the methods of influence documented by the UN exhibit signs of systematicity – the repetitiveness, similarity of coercive tools, and uniformity of interrogation approaches – indicating not just individual acts of cruelty, but a targeted practice by Russian security structures in the occupied territories. Following the liberation of Bucha, Izium, and Kherson, Ukrainian law enforcement agencies and international experts discovered numerous basements, utility rooms, and improvised «detention cells» where Russian military personnel unlawfully detained civilians. Evidence included bloodstains on walls and floors, wire insulation, metal pipes, and extension cords used to inflict pain. According to eyewitness accounts, detainees were beaten, subjected to electric torture, and deprived of food, water, and sleep, which aligns with the hallmarks of torture. One of the most striking examples of large-scale violations was Mariupol, where a network of so-called «filtration centers» operated. The «filtration» process itself involved intensive interrogations, psychological pressure, beatings, forced biometric data collection, and, in some cases, subsequent forced deportation. The methods employed are fully consistent with the definition of torture provided by the ECtHR in the *El-Masri v. Macedonia* case [13], which recognized secret detention and enforced disappearances as forms of torture.

Ukrainian scholars emphasize that torture committed in the temporarily occupied territories possesses a dual legal nature: it constitutes both a war crime and a crime against humanity. This qualification stems from the fact that torture perpetrated by representatives of the Russian Federation's armed

forces in the context of the international armed conflict directly violates the norms of the Geneva Conventions, which prohibit cruel treatment, torture, and inhuman treatment of civilians and prisoners of war. Pursuant to Article 8 of the Rome Statute of the International Criminal Court, the intentional infliction of severe physical or mental suffering upon persons protected by international humanitarian law constitutes a war crime.

Concurrently, the systematic nature, scale, and political orientation of such acts indicate that they transcend the scope of isolated incidents and constitute elements of a crime against humanity as defined in Article 7 of the Rome Statute. Torture, when classified as a crime against humanity, presupposes a widespread or systematic attack directed against any civilian population, carried out knowingly and pursuant to a State or organizational policy. The mass testimonies of victims, unified methods of torture, the existence of a network of «torture chambers» in the occupied territories, and facts of centralized control over «filtration» processes confirm the presence of precisely such a policy. Scholarly research emphasizes that the simultaneous presence of both components – the context of an international armed conflict and the systemic practice of violence against civilians – necessitates the complex qualification of the Russian Federation's actions at the level of both international humanitarian law and international criminal law.

Liability for torture is stipulated in Article 127 of the Criminal Code of Ukraine (CCU). The legislator defines torture as the intentional infliction of physical or mental suffering for the purpose of obtaining information, punishment, intimidation, or discrimination [14]. Importantly, this approach is fully consistent with the position of the European Court of Human Rights (ECtHR) in the cases *Afanasyev v. Ukraine* [15] and *Kaverzin v. Ukraine* [16]. Nevertheless, the mere existence of the norm prohibiting torture in the CCU does not allow for the conclusion that an effective mechanism for the criminal-law protection of social relations is in place [17, c. 227–232]. Furthermore, as emphasized in contemporary scholarly research, the ECHR and the ECtHR's case law possess the status of a constitutional instrument of European public order. Such recognition, particularly in the ECtHR judgment in *G.I.E.M. S.R.L. and others v. Italy*, indicates that the human rights standards established by the Convention prevail over the national provisions and interests of the Contracting Parties. In the context of armed aggression, this means the obligation to protect against torture is fundamental and cannot be circumvented by invoking domestic law or political circumstances. The very nature of the Convention as a 'living instrument' allows the Court to adapt standards, estab-

lishing heightened criteria for protection against torture, which has direct relevance for the assessment of crimes in Ukraine [18, c. 827].

The comparative analysis of national and international legal approaches to the definition of torture reveals a crucial supplementary characteristic specific to international law: the special subject of the crime. This subject comprises public officials or other authorized persons who act at the instigation of, with the encouragement, knowledge, or acquiescence of representatives of state power [19, c. 115–118].

In academic criminal law literature, it has been repeatedly stressed that, during the implementation of Article 1 of the Convention Against Torture (CAT), the legislator failed to enshrine the requirement for a special subject for this crime. An analysis of available studies warrants the assertion that establishing criminal liability for torture for any sane natural person who has reached the age of 16 is conceptually unfounded. Acts of such a nature, committed by a general subject, would, in any case, constitute criminally punishable offenses, even in the absence of Article 127 of the Criminal Code of Ukraine. Conversely, the duplication of criminal elements, caused by the current wording of Article 127 of the CCU, creates additional difficulties in their differentiation and complicates the process of proper legal qualification [20, c. 122].

The position of the United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) is also methodologically significant, as it holds that International Humanitarian Law and International Human Rights Law operate in parallel and are mutually reinforcing in the sphere of the prohibition of torture. Thus, during an armed conflict, any form of violence perpetrated by either State or non-State actors must be evaluated through the lens of both legal frameworks [21].

The ECtHR jurisprudence establishes a clear distinction between torture, inhuman, and degrading treatment. The Court has repeatedly emphasized that psychological pressure can be as devastating as physical violence if the suffering is intense and intentionally inflicted for a specific purpose. These approaches are of fundamental importance for the qualification of crimes committed in the context of the Russian aggression against Ukraine.

In summation, it can be concluded that the documented cases of torture attest to the systematic nature of the criminal actions perpetrated by the Russian occupation forces. International treaties, the practice of the ECtHR, and Ukrainian scholarly research collectively establish an adequate legal basis for holding the perpetrators accountable at both the national and international levels.

REFERENCES

1. Гнатовський, М. М. Заборона катування в міжнародному праві: взаємодія міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права. *Український часопис міжнародного права*. 2005. № 1. С. 21–26.
2. Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми. *Український часопис міжнародного права*. 2006. № 2. С. 7–16. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/ukr-irrc_857_henckaerts.pdf (дата звернення: 27.11.2025).
3. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of 10 December 1984. *Commission on Human Rights*: web-site. URL: https://chr-observatories.uwazi.io/en/entity/xjtmg5pdwc/text-search?page=4&file=1575031374443vhbagv3b35e.pdf&gad_source=1&gad_campaignid=20825787022&gbraid=0AAAAAo5JmFy2Rf-zubw54sxpknaghtO&gclid=Cj0KCQIAiqDJBhCXArlsABk2kSnKwNo1MUXph34zTwzPBICUFgz0M0_eUBuMRo_t2ZvJVs-tQgtpllaAugsEALw_wcB (Last accessed: 27.11.2025).
4. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 27.11.2025).
5. The Prosecutor v. Zejnir Delalic, Zdravko Mucic (a/k/a "Pavo"), Hazim Delic, Esad Landzo (a/k/a "Zenga") Case No. IT-96-21-T: web-site. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/jud_supplement/supp1-e/celebici.htm?utm_source (Last accessed: 27.11.2025).
6. "LASVA VALLEY" (IT-95-17/1) ANTO FURUNDŽIJA (ICTY). *Case information sheet*: web-site. URL: https://www.icty.org/x/cases/furundzija/cis/en/cis_furundzija.pdf (Last accessed: 27.11.2025).
7. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі від 08.08.1945. URL: https://zakononline.ua/documents/show/140950_140950 (дата звернення: 27.11.2025).
8. Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 December 2024 – 31 May 2025. *United Nations Human Rights Office of the High Commissioner*: web-site. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en/Report-on-the-Human-Rights-Situation-in-Ukraine-1-December-2024-31-May-2025> (Last accessed: 27.11.2025).
9. Periodic Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 September to 30 November 2024. *United Nations Human Rights Office of the High Commissioner*: web-site. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en/Periodic-Report-on-the-Human-Rights-Situation-in-Ukraine-1-September-to-30-November-2024> (Last accessed: 27.11.2025).
10. Case of Aksoy v. Turkey (Application no. 21987/93): Judgment of the ECtHR, 18 December 1996. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-58003%22%7D> (Last accessed: 27.11.2025).

11. Case of Selmouni v. France (Application no. 25803/94) : Judgment of the ECtHR, 28 July 1999. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-58287%22%7D> (Last accessed: 27.11.2025).
12. Case of GÜNDEM v. TURKEY (Application no. 22275/93) : Judgment of the ECtHR, 25 May 1998. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-58171%22%7D> (Last accessed: 27.11.2025).
13. Case of El-Masri v. the former Yugoslav Republic of Macedonia (Application no. 39630/09) : Judgment of the ECtHR, 13 December 2012. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-115621%22%7D> (Last accessed: 27.11.2025).
14. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1893> (дата звернення: 27.11.2025).
15. Case of AFANASYEV v. UKRAINE (Application no. 38722/02) : Judgment of the ECtHR, 05 April 2005. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-68711%22%7D> (Last accessed: 27.11.2025).
16. Case of KAVERZIN v. UKRAINE (Application no. 23893/03) : Judgment of the ECtHR, 15 August 2012. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-110895%22%7D> (Last accessed: 27.11.2025).
17. Замула, А. Ю. Застосування норм міжнародного права щодо заборони катування та їх імплементація в законодавство України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. №73. С. 227–233.
18. Alla A. Grynchak, Yuliia S. Tavalzhanska, Serhii V. Grynchak, Viktor S. Smorodynskyi, Kateryna V. Latysh. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as a Constitutional Instrument of European Public Order. *Public Organization Review*. 2022. Vol. 23. P. 825–838. DOI: <https://doi.org/10.1007/S11115-021-00583-9>.
19. Маляренко, В. Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика : монографія. Київ : Ін Юре, 2004. 543 с.
20. Булда Д. Деякі аспекти відповідальності за катування. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 7. С. 120-124.
21. Ensuring Justice for Torture Victims. *UNODC* : web-site. URL: <https://www.unodc.org/conig/en/stories/ensuring-justice-for-torture-victims.html> (Last accessed: 27.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

СУЧАСНІ КРИМІНАЛЬНІ РИЗИКИ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЖУРНАЛІСТА

PRESENT CRIMINAL RISKS IN THE JOURNALIST'S PROFESSIONAL ACTIVITY

Степаненко О.В., д.ю.н., доцент,
завідувач кафедри кримінального права

Національний університет «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-4677-9868

Павлова О.С., д.філос. в гал. права,
асистент кафедри кримінального права

Національний університет «Одеська юридична академія»
orcid.org/0009-0005-2815-337X

Стаття присвячена загальному аналізу сучасних кримінальних ризиків, що виникають у професійній діяльності журналістів, включно з ризиками, пов'язаними з воєнними діями, агресивними діями третіх осіб, технологічними загрозами та проявами юридичного тиску; здійснення загальної оцінки правових засобів захисту журналістів, що передбачені українським законодавством, та виявлення сучасних тенденцій та викликів у сфері кримінальної відповідальності, що стосуються переслідування журналістів, атак на інформаційні ресурси та фізичної безпеки представників медіа спільноти.

Сучасні кримінальні ризики для журналістів в процесі здійснення ними професійної діяльності є багатовимірними. Вони охоплюють як прямі загрози для життя та здоров'я журналістів (вбивства, тілесні ушкодження, викрадення), так і непрямі – юридичні, психологічні та технологічні (SLAPP-позови, перешкодження доступу до інформації, кібератаки, пошкодження майна). В умовах російської агресії ці ризики значно посилюються та доповнюються військовими злочинами проти журналістів та медійних структур. Кримінально-правова кваліфікація правопорушень проти журналістів є складною та багаторівневою: вони можуть підпадати під норми як національного кримінального законодавства, так і під міжнародне гуманітарне право, залежно від контексту: мирного часу чи збройного конфлікту. Незважаючи на наявність окремих кримінально-правових норм (низка з яких, на наш погляд є наслідок непродуманої та надмірної криміналізації) та міжнародних механізмів захисту, практична їх реалізація здебільшого залишається обмеженою через недосконалість процедур, бюрократичні перепони та недостатній рівень правової культури. Поширення SLAPP-позовів, кібератак, створення фейкових клонів медіа, дискредитації медіа, маніпуляції з публічною інформацією створюють «охолоджувальний ефект», обмежують свободу слова.

Ключові слова: кримінальні ризики, кримінальне правопорушення, професійна діяльність, журналіст, переслідування, наклеп, охолоджувальний ефект, воєнний стан.

The article is presented for general analysis of present-day criminal risks emerging in the professional activity of journalists, including risks associated with military actions, aggressive actions of third parties, technological threats, and acts of legal harassment; conducting a general analysis of the legal means of protection for journalists provided for by Ukrainian legislation, and identifying current tendencies and threats in the sphere of criminal liability related to the harassment of journalists, attacks on information resources, and the physical safety of representatives of the media community.

The current criminal risks for journalists in the context of their professional activities are multidimensional. They include both direct threats to the life and health of journalists (murder, personal injury, kidnapping) and indirect threats—legal, psychological, and technological (SLAPP lawsuits, obstruction of access to information, cyberattacks, damage to property). In the context of Russian aggression, these risks are significantly increased and added to by war crimes against journalists and media organizations. The qualification of offenses against journalists is complex and multi-layered: they may qualify under both national criminal law and international humanitarian law and human rights standards, depending on the context: peacetime or armed conflict. Although there are some criminal law provisions (a number of which, in our view, are the result of ill-considered and unnecessary criminalization) and international protection mechanisms, their practical implementation remains largely limited due to imperfect procedures, bureaucratic obstacles, and an insufficient level of legal culture. The growth of SLAPP lawsuits, cyberattacks, fake media clones, media defamation, and manipulation of public information create a “chilling effect” and limit freedom of speech.

Key words: criminal risks, criminal offenses, professional journalism, harassment, defamation, chilling effect, martial law.

Професійна журналістська діяльність традиційно пов'язана з підвищеним рівнем загальних правових і кримінальних ризиків. В умовах цифровізації інформаційного простору, гібридних інформаційних загроз, які стали невід'ємною складовою сучасного ведення збройної агресії, та трансформації медіапростору, кримінальні ризики журналістської діяльності набувають нових форм. Журналісти виконують важливу соціальну функцію, оскільки забезпечують свободу слова, інформування суспільства про нагальні та резонансні події, здійснюють соціальний контроль за діяльністю влади, що в здатне спричинити конфліктні ситуації, які в окремих випадках набувають загрозливих кримінальних явищ.

Питання кримінально-правового забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів в Україні неодноразово піднімалися на науковому рівні та досліджувалися в роботах А. С. Бондарчук, А. В. Боровика, К. М. Буряк, І. М. Ізай, О. О. Кирбят'єва, А. В. Коваленка,

І. І. Митрофанова, В. І. Павликівського, Є. Л. Стрельцова, Ю. В. Сподарик та ін. Та враховуючи сучасні темпи ведення гібридної інформаційної війни, значимість інформаційного впливу на формування соціальної, політичної свідомості, загальноєвропейські тенденції посилення гарантій захисту свободи слова та журналістської діяльності, актуалізують подальші дослідження тенденцій кримінально-правового захисту медійної діяльності.

Метою статті є аналіз сучасних кримінальних ризиків, що виникають у професійній діяльності журналістів, що включає в себе ідентифікацію та класифікацію кримінальних загроз, які можуть виникати під час виконання журналістських обов'язків, включно з ризиками, пов'язаними з воєнними діями, агресивними діями третіх осіб, технологічними загрозами та проявами юридичного тиску; проведення загальної оцінки правових засобів захисту журналістів, що передбачені українським законодавством, виявлення сучасних тенденцій та викликів у сфері кримі-

нальної відповідальності, що стосуються переслідування журналістів, атак на інформаційні ресурси та фізичної безпеки представників медіа спільноти.

Під кримінальними ризиками журналістської діяльності слід розуміти сукупність загроз, пов'язаних із можливістю вчинення щодо журналіста, його особистої безпеки, життя, здоров'я, власності, кримінальних правопорушень або притягнення журналіста до кримінальної відповідальності у зв'язку з виконанням професійних функцій. В умовах мирного часу можна виділити наступні ключові групи ризиків для журналістської діяльності: журналіст як потерпілий (жертва) кримінального правопорушення у зв'язку зі здійсненням професійної діяльності (фізичне насильство (ст. 345-1 КК України), посягання на життя (ст. 348-1 КК України), та особисту недоторканість (ст. 348-1 КК України), майнові права (ст. 347-1 КК України), окремі форми перешкоджання професійній діяльності журналіста (ст. 171 КК України); та інші форми переслідування з боку осіб, діяльність яких журналіст висвітлює. Щодо існуючого нормативного підходу в цих питаннях вважаємо, включення ст.ст. 345-1, 347-1, 348-1, 349-1 КК до розділу XV КК України штучним та таким, що порушує структуру Особливої частини КК України та принципи її побудови. З урахуванням визнання надмірності такої криміналізації та досвіду зарубіжного правового регулювання аналогічного питання, підтримуємо ідею виключення ст. ст. 345-1, 347-1, 348-1, 349-1 з КК України. За вчинення вказаних діянь щодо журналіста у зв'язку з виконанням ним професійних обов'язків, виходимо з того, що відповідальність має наставати за ст. ст. 121, 122 або 125 КК, ст. 194, 115, 147 КК України, з урахуванням відповідної обтяжуючої обставини – «у зв'язку з виконанням журналістом професійного обов'язку». Слід додати, що жодне з резонансних посягань на журналістів не було кваліфіковане за спеціальними нормами: справа про посягання проти К. Гандзюк – кваліфіковано за ч. 3 ст. 27, ч. 2 ст. 28, ч. 2 ст. 121 КК України (мотив, пов'язаний з професійною діяльністю не був встановлений) [1]; у справі за фактом загибелі П. Шеремета – розпочато кримінальне провадження за п. 5 ч. 2 ст. 115 ККУ, однак й по сьогодні вирок не винесений [2].

З часів запровадження карантину через пандемію коронавірусу сформувалася «негативна практика» недопущення журналістів на сесії органів місцевої влади, державної влади (при цьому, місцеві органи влади не забезпечували будь-якого іншого доступу до інформації із сесії для медіа, зокрема не організовували онлайн-трансляції), обґрунтовуючи таке рішення «захистом громадського здоров'я» [3; 4], наразі така негативна практика зберігається, з поданням іншого обґрунтування її «потребами захисту національних інтересів», набуваючи ознак зловживання владою, спрямованих на створення штучних фізичних перешкод в доступі до публічної інформації, і таке діяння фактично залишається за межами кримінально-правового регулювання.

Натомість ненадання або відмова у наданні інформації за запитами як форма діяння, відповідальність за яке передбачено ч. 1 ст. 171 КК України, набагато ефективніше захищається шляхом звернення до суду з адміністративним позовом [5; 6].

Набуває актуальності в сучасних умовах необхідність вироблення механізмів захисту журналіста від ризиків незаконного впливу з боку посадових осіб, які можуть набувати ознак незаконних затримань чи обшуків (ст. 371 КК України – в умовах воєнного стану збільшується ризик недоведеності незаконності таких дій), блокування доступу журналіста до публічної інформації (під надуманим приводом захисту національних інтересів – ст. 171 КК України, яка в цьому аспекті є малоефективним засобом захисту), використання владних повноважень з метою тиску, цензурування, обмеження діяльності журналіста. В умовах цифровізації інформаційного простору

з метою дискредитації журналіста або медійного представника, спостерігається поширення створення інформаційних провокацій та штучних приводів для кримінального переслідування (deepfake-контент).

Особи, зацікавлені в здійсненні тиску на журналіста, вдаються до незаконного спостереження, за допомогою фішингових атак, доступу до редакційних архівів, зламу персональних акаунтів, незаконно отримують приватну переписку журналістів з метою її використання для подальшого тиску або переслідування медійника. Оскільки питання відповідальності за «переслідування» в національному кримінальному праві є невирішеним, вважаємо нагальним постало питання в межах ст. 171 КК України дати визначення «переслідування», під яким розуміти залякування, спостереження, або надсилання повідомлень чи телефонних дзвінків, які повторюються в часі, та створюють у жертви обґрунтований страх за власне життя та/або здоров'я або близьких осіб; і на відміну від законодавчого підходу (ч. 2 ст. 171 КК України) визначити переслідування як злочин, а не кримінальний проступок.

В умовах воєнного стану такі ризики значно посилюються через розширення повноважень правоохоронних органів, обмеження певних прав та свобод людини і громадянина, обмеження інформаційного контенту з мотивів захисту національних інтересів. Воєнний стан обґрунтовано змінює баланс між свободою слова та безпековими обмеженнями, як-от: посилення кримінальної відповідальності за розголошення інформації щодо даних про рух військ, об'єкти критичної інфраструктури, результати ворожих ударів до офіційного оприлюднення (з березня 2022 р. – ст. 114-2 КК України); обмеження доступу до зон воєнних дій, спеціальні правила акредитації, вимога дотримання «єдиного телемарафону».

Спроби утиску журналістської діяльності спостерігалися і на законодавчому рівні, і серед іншого, це законопроект №10242 від 09.11.2023р., яким пропонувалося внести зміни до ст. 361-2 КК, які могли б стати перепорою в роботі журналістів – розслідувачів та викривачів в частині загрози для розкриття джерел інформування журналістів. Запропоновані у законопроекті №10242 [7] зміни до ст. 361-2 КК України необхідно розглядати у ширшому контексті конституційних гарантій свободи вираження поглядів та професійної діяльності журналіста. Конституцією України кожному гарантується право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію, а обмеження цього права можливе лише за умов дотримання принципу пропорційності та виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності чи громадського порядку. Пропозиція розширити сферу дії ст. 361-2 КК на «інформаційно-комунікаційні системи, у тому числі публічні електронні реєстри» фактично створило б колізію між правом журналіста отримувати суспільно важливу інформацію та кримінально-правовою заборобою на використання частини такої інформації. Це може призвести до надмірної криміналізації журналістської діяльності, що суперечить принципу *ultima ratio* (використання кримінально-правових засобів лише як останнього засобу захисту).

Важливо врахувати і міжнародні стандарти. ЄСПЛ наголошує (справи *Goodwin v. United Kingdom* [8], *Sanoma Uitgevers B.V. v. the Netherlands* [9]), що захист журналістських джерел є ключовим елементом свободи преси, а втручання держави, яке може призвести до розкриття джерел, допускається лише у виняткових випадках та за наявності «необхідності в демократичному суспільстві». Публічні реєстри за своєю правовою природою призначені для відкритості та прозорості, а частина даних у них уже має статус відкритих відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Розширення кримінальної відповідальності на будь-яке поширення інформації з таких джерел в умовах воєнного стану створює

ризик кваліфікації дій журналістів як особливо тяжкого злочину, що є непропорційним щодо мети обмеження, та створювало б підстави для застосування найширшого спектра негласних слідчих (розшукових) дій на підставі ст. 246 КПК України. Позитивною тенденцією є те, що станом на грудень 2024 року у доопрацьованій версії законопроекту санкцію за ч. 3 ст. 361-2 КК було пом'якшено (максимальний строк позбавлення волі зменшено до п'яти років). Це свідчить про усвідомлення законодавцем неприпустимості надмірного кримінально-правового тиску на журналістську спільноту та часткове усунення ризику втручання у професійну діяльність журналістів.

Останнім часом у публічному дискурсі та в законодавчій ініціативі [10; 11; 12] знову актуалізується ідея відновлення кримінальної відповідальності за наклеп. Це викликає суттєве занепокоєння серед журналістської спільноти та громадянського суспільства, які обґрунтовано вбачають у таких законодавчих ініціативах ризик створення інструменту для обмеження свободи слова, як наслідок, масових та невибіркових переслідувань журналістів (SLAPP-позови), що здатне паралізувати журналістські розслідування корупційних правопорушень, зловживань владою та інших суспільно значущих проблем. В Україні вже існує механізм цивільно-правового захисту честі, гідності та ділової репутації, передбачений ст. 297, 280, 1167 ЦК України, який узгоджується з принципом найменш інтенсивного втручання («least restrictive means» – справи *Lingens v. Austria* [13]), а кримінальне переслідування за наклеп має стримувальний (охолоджуючий) ефект для журналістів і суспільства загалом, і тому повинно застосовуватися лише у виняткових випадках (*Cumpăna and Mazăre v. Romania* [14], *Morice v. France* [15]). Слід звернути увагу, що на сьогодні і цивільно-правовий механізм використовується з метою здійснення незаконного тиску на журналістів: депутат міської ради подав судовий позов проти місцевого медіа «Конкурент» про захист честі, гідності та ділової репутації, спростування недостовірної інформації та відшкодування 50 тисяч гривень морального збитку [16]; Хмельницький апеляційний суд розглянув апеляційну скаргу місцевого медіа *Vsim.ua* (ТОВ «Медіахолдинг «Всім») та задовольнив її, скасувавши рішення суду першої інстанції за позовом заступника міського голови м. Хмельницького про захист честі, гідності, ділової репутації та компенсацію моральної шкоди [17]; касаційну скаргу О. Гладковського у справі за позовом експерта першого заступника секретаря РНБО України проти журналістів *Bihus.info* Верховний суд 14.03.2024 р. залишив без задоволення [18]; Верховний Суд визнав необґрунтованими вимоги С. Семочко про захист честі, гідності й ділової репутації та спростування недостовірної інформації на авторів розслідування про майно і російські паспорти його родини скасувавши ці рішення [19].

Додатково слід врахувати тенденції європейського права: в більшості країн ЄС спостерігається тенденція до повної або часткової декриміналізації наклепу та образи, що обумовлено саме необхідністю забезпечення свободи слова, зменшенням ризиків зловживань та небезпекою кри-

мінального тиску на медіа. Тому відновлення кримінальної відповідальності за наклеп в Україні суперечитиме стандартам Ради Європи та загальноєвропейській тенденції, є юридично невиправданим, непропорційним та потенційно небезпечним для демократичного розвитку України.

Крім внутрішніх загроз в сучасних умовах діяльність журналіста піддається підвищеним ризикам з боку воєнних злочинців та диверсійних груп, оскільки журналісти для агресора представляють особливу цінність, оскільки через них він намагається впливати на населення як на окупованих територіях, так само використовувати журналіста для власної пропаганди в національних українських медіа. Журналісти стаються жертвами викрадень, катувань, насильницьких злочинів (закатована та загинув журналістка В. Рощина, умисно вбитий Б. Рено, утримувані в полоні – М. Левін, Д. Хилок, І. Данилевич, І. Левченко, В. Філімон ін.), інформаційних атак (наприклад, телеканал «Еспресо» хакери зламали ефір та спробували запуснути ролик з наративами російського ПСО про мобілізацію в Україні) і спроб вербування (на території т.о. Криму). Вбивства, тілесні ушкодження є тяжкими злочинами (ст. ст. 115, 121, 345-1, 348-1, 349-1 КК України), при вчиненні у контексті міжнародного збройного конфлікту (в тому числі, катування та викрадення) є воєнними злочинами і порушеннями міжнародного гуманітарного права.

Сучасні кримінальні ризики для журналістів в процесі здійснення ними професійної діяльності є багатовимірними. Вони охоплюють як прямі загрози для життя та здоров'я журналістів (вбивства, тілесні ушкодження, викрадення), так і непрямі – юридичні, психологічні та технологічні (SLAPP-позови, перешкоджання доступу до інформації, кібератаки, пошкодження майна). В умовах російської агресії ці ризики значно посилюються та доповнюються військовими злочинами проти журналістів та медійних структур в цілому. Кримінально-правова кваліфікація правопорушень проти журналістів є складною та багаторівневою: вони можуть підпадати під норми як національного кримінального законодавства, так і під міжнародне гуманітарне право та стандарти захисту прав людини, залежно від контексту: мирного часу чи збройного конфлікту. Незважаючи на наявність окремих кримінально-правових норм (низка з яких, на наш погляд є наслідок непродуманої та надмірної криміналізації) та міжнародних механізмів захисту, практична їх реалізація здебільшого залишається обмеженою через недосконалість процедур, бюрократичні перепони та недостатній рівень правової культури. Поширення SLAPP-позовів, кібератак, створення фейкових клонів медіа, дискредитації медіа, маніпуляції з публічною інформацією створюють «охолоджувальний ефект», обмежують свободу слова. Запровадження та вдосконалення кримінально-правових норм в частині захисту прав журналістів має бути збалансованим: з одного боку, необхідно посилювати відповідальність за злочини проти журналістів, особливо в умовах збройної агресії, з іншого – уникати надмірної криміналізації, що може обмежувати свободу слова (наприклад, у випадку криміналізації наклепу).

ЛІТЕРАТУРА

1. Вирок Дніпровського районного суду м. Києва від 26 червня 2023 року, справа №757/31502/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111775981>
2. Ухвала Шевченківського районного суду м. Києва від 17 грудня 2020 року, справа № 761/25689/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94078111>
3. Поліція Миколаєва закрила справу щодо недопуску журналістів у міськраду. URL: <https://imi.org.ua/news/politsiya-mykolayeva-zakryla-spravu-shhodo-nedopusku-zhurnalistiv-u-miskradu-i66924>
4. Лисюк К. У Дніпрі журналістку не пустили в сесійну залу під час засідання міськради. URL: <https://imi.org.ua/news/u-dnipri-zhurnalistku-ne-pustily-u-sesijnu-zalu-pid-chas-zasidannya-miskrady-i66840>
5. Постанова Сьомого апеляційного адміністративного суду від 06 березня 2025 року, справа № 560/10849/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125655115>
6. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 2 березня 2025 року, справа № 460/4375/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125823658>

7. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за несанкціоноване втручання, збут або розповсюдження інформації, що оброблюється в публічних електронних реєстрах, та посилення кримінальної відповідальності під час дії воєнного стану за кримінальні правопорушення у сфері використання інформаційно-комунікаційних систем: Проект Закону № 10242 від 09.11.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43139>

8. Case of Goodwin v. The United Kingdom (Application no. 17488/90). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57974%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57974%22]})

9. Case of Sanoma Uitgevers B.V. V. The Netherlands (Application no. 38224/03). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-100448%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-100448%22]})

10. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо посилення відповідальності за посягання на честь, гідність та ділову репутацію людини №11013 від 19.07.2012. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44065

11. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп №9306 від 20.11.2018. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64959

12. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання розповсюдженню недостовірних відомостей у засобах масової інформації №10139 від 12.03.2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65657

13. Case Of Lingens V. Austria (Application no. 9815/82). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57523%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57523%22]})

14. Case Of Cumpănă And Mazăre V. Romania (Application no. 33348/96). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:\[%22001-67816%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:[%22001-67816%22]})

15. Case Of Morice V. France (Application no. 29369/10). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-154265%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-154265%22]})

16. Ухвала Луцького міськрайонного суду Волинської області від 12 травня 2025 року, справа № 161/8026/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127254802>

17. Постанова ВС 27 листопада 2024 року, справа № 686/33838/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123410605>

18. Постанова ВС від 14 березня 2024 року, справа № 127/18736/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117974738?fbclid=IwAR1kx6zrxx4j-Olt_Oq9uLalLmiel95wOjd-ic5GgEM5emxLKG1ulxCsv38_aem_AXRxdp2DrU1dFVb-6snftpncl4_5RgHZCjOPa6Id7IBc4SszoDXJPey-D7mEqJ5PqX30na0bXGQILEZKG7R7rCl

19. Постанова Верховного Суду від 14 грудня 2022 року, справа № 752/9138/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108026206>

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

РОЛЬ ПРОКУРАТУРИ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ, КРИМІНОЛОГІЧНИЙ І ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІРИ

THE ROLE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN COMBATING CRIME: PROCEDURAL, CRIMINOLOGICAL AND EMPIRICAL DIMENSIONS

Теслицький А.А., аспірант кафедри кримінального права та процесу

Державний податковий університет

orcid.org/0000-0003-2789-8810

Проблематика визначення ролі прокуратури у системі протидії злочинності є однією з ключових у сучасній юридичній науці, зокрема у контексті реформування кримінальної юстиції та гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. В умовах воєнного стану, трансформації суспільних відносин і загострення криміногенної ситуації зростає потреба у переосмисленні місця та функцій прокуратури як центрального суб'єкта кримінально-правової політики держави.

Сучасна прокуратура України поєднує у своїй діяльності процесуальний, наглядовий і кримінологічний аспекти, забезпечуючи баланс між завданнями кримінального переслідування, захистом прав людини та превенцією злочинності. Її функція підтримання державного обвинувачення в суді не обмежується лише процесуальною роллю сторони обвинувачення, а має ширший соціально-правовий зміст – гарантування невідворотності покарання, зміцнення довіри до правосуддя та формування у суспільстві переконання у верховенстві закону. Ефективність прокуратури в системі протидії злочинності визначається здатністю поєднувати процесуальну точність, кримінологічну обґрунтованість та емпірично підтверджену результативність. Водночас наголошується на необхідності подальшого вдосконалення законодавчого регулювання, зміцнення інституційної спроможності прокуратури та впровадження сучасних аналітичних і цифрових інструментів у її діяльність.

З кримінологічної точки зору, діяльність прокуратури виступає важливим елементом системи загальної та спеціальної превенції, спрямованої на виявлення криміногенних детермінант, нейтралізацію їх впливу та мінімізацію ризиків рецидиву. У цьому контексті актуальним є аналіз ефективності реалізації прокурорських повноважень крізь призму як процесуальних механізмів, так і кримінологічних інструментів.

Ключові слова: державне обвинувачення, прокуратура України, кримінальне провадження, функції прокуратури, протидія злочинності, кримінологічна превенція.

The problem of defining the role of the prosecution service in the system of crime prevention and counteraction is one of the key issues in modern legal scholarship, particularly in the context of criminal justice reform and the harmonization of Ukrainian legislation with European standards. Under the conditions of martial law, the transformation of social relations, and the aggravation of the criminogenic situation, the need to reconsider the place and functions of the prosecution service as a central actor in the state's criminal law policy is significantly increasing.

The modern Prosecution Service of Ukraine combines procedural, supervisory, and criminological dimensions in its activity, ensuring a balance between the objectives of criminal prosecution, the protection of human rights, and crime prevention. Its function of maintaining public prosecution in court is not limited to the procedural role of the accusing party but has a broader socio-legal significance – guaranteeing the inevitability of punishment, strengthening public trust in the justice system, and fostering in society a belief in the rule of law. The effectiveness of the prosecution service in the system of countering crime is determined by its ability to combine procedural accuracy, criminological justification, and empirically proven effectiveness. At the same time, attention is drawn to the need for further improvement of legislative regulation, strengthening institutional capacity, and implementing modern analytical and digital tools in prosecutorial activity.

From a criminological standpoint, the activity of the prosecution service constitutes an important element of the system of general and special prevention, aimed at identifying criminogenic determinants, neutralizing their impact, and minimizing the risks of recidivism. In this context, the analysis of the effectiveness of prosecutorial powers through the prism of both procedural mechanisms and criminological instruments becomes particularly relevant.

Key words: state prosecution, Prosecutor's Office of Ukraine, criminal proceedings, prosecutorial functions, crime prevention, criminological prevention.

Актуальність дослідження ролі прокуратури у протидії злочинності зумовлена глибокими трансформаційними процесами, що відбуваються в системі кримінальної юстиції України в умовах воєнного стану, реформування інститутів правопорядку та необхідності приведення діяльності органів прокуратури у відповідність до європейських стандартів верховенства права. Підвищення рівня організованої, корупційної та воєнної злочинності потребує переосмислення змісту й механізмів реалізації основних функцій прокуратури, насамперед – функцій державного обвинувачення як центрального елементу системи кримінально-процесуального реагування.

Метою дослідження є комплексне визначення ролі прокуратури у протидії злочинності в Україні з урахуванням процесуального, кримінологічного та емпіричного вимірів її діяльності, а також вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо підвищення ефективності реалізації цієї функції.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації прокуратурою функцій

державного обвинувачення та здійснення заходів протидії злочинності.

Предметом дослідження виступають правові, організаційні та кримінологічні засади діяльності прокуратури України у сфері забезпечення законності та безпеки.

Отримані результати сприятимуть розвитку доктрини державного обвинувачення, удосконаленню процесуальних механізмів реалізації прокурорських повноважень і підвищенню ефективності державної політики у сфері протидії злочинності.

Дані визначені проблеми досліджували такі науковці як Ковалевський М. А., Бесчасний В. М., Катеринчук К. В., Лапків А. В., Шемякін О. В., Долежан В. В., Новосад Ю. та інші.

Виклад основного матеріалу. Функція обвинувачення є однією з наріжних у системі кримінального процесу, оскільки без її реалізації неможливо досягти головної мети кримінального провадження – встановлення істини, забезпечення справедливості та притягнення винної особи до кримінальної відповідальності. Саме обвинувачення

виступає тією ланкою, що поєднує стадії досудового розслідування та судового розгляду, визначає предмет доказування і спрямовує діяльність усіх суб'єктів кримінального процесу.

Особа набуває процесуального статусу обвинуваченого (підсудного) після того, як слідчий або прокурор передає до суду у порядку, передбаченому статтею 291 КПК України, складений щодо неї обвинувальний акт.

Обвинувальний акт є важливим процесуальним документом, який фактично завершує досудове розслідування. Він підписується слідчим (детективом), який його склав та прокурором, а у разі складання документа безпосередньо прокурором, то це здійснюється ним одноособово. Обвинувальний акт – це особливий вид процесуального рішення – особливим інститутом кримінального процесу. Це головний процесуальний документ, що підбиває узагальнені результати проведеного досудового розслідування, який фіксує перехід стадії досудового розслідування до стадії судового розгляду і фактично змінює процесуальний статус особи підозрюваного на статус обвинуваченого (підсудного).

На відміну від повідомлення про підозру, процесуальна форма якого не є чітко визначеною, обвинувальний акт чітко визначений як один із видів саме процесуального рішення. Процесуальна форма, сутність та юридичний наслідок прийняття обвинувального акта містяться в ч. 4 ст. 110 КПК України, де вказано, що обвинувальний акт є процесуальним рішенням, яким прокурор висуває обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення і яким завершується досудове розслідування. Обвинувальний акт повинен відповідати вимогам, передбаченим у статті 291 КПК України [1].

Процесуальні порушення, які служать підставою для повернення обвинувального акта прокурору з підготовки судового засідання. Полягають у наступному:

- 1) неналежне надання копії обвинувального акту (виконання вимог ч. 1 ст. 293 КПК України);
- 2) невідповідність обвинувального акту статусу офіційного документу (примітка до ст. 358 КК України щодо роз'яснення визначення офіційного документу);
- 3) порушення, які допускаються при конкретизації кримінального правопорушення та невідповідності обвинувального акту вимогам КПК України (ч. 1 ст. 91, ст. 110, п. 5 ч. 2 ст. 291 КПК України, п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003р. №8, ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод);
- 4) обставини, які вказують на те, що обвинувальний акт підписаний особою, яка не наділена повноваженнями (п. 13 ч. 2 ст. 36 КПК України);
- 5) невідповідність реєстру матеріалів досудового слідства (п. 2 ч. 2 ст. 109 КПК України) [1].

Цікавим є той факт, коли на практиці прокурор та органи досудового розслідування помилково приймають повернення обвинувального акту у якості підстави до неіснуючого вже інституту «повернення справи на додаткове розслідування» та використовують таку нагоду як спосіб усунення не тільки вказаних вище порушень, але також і інших, які мають суттєве значення для формування (іноді – для додаткового формування) обвинувачення в новій редакції, що фактично є суттєвим порушенням кримінального процесуального закону, що тягне за собою порушення прав обвинуваченого.

Головна відмінність між підозрюваним і обвинуваченим полягає у стадії проведення кримінального провадження: підозрюваний – під час досудового розслідування, обвинувачений – після направлення кримінального провадження до суду, для подальшого розгляду та постановлення вироку.

Підтримання обвинувачення в суді складається з низки процесуальних дій, урегульованих КПК України. Тобто, згідно із вимогами ст. 347 КПК України після закінчення

підготовчих дій головуючий судового засідання оголошує про початок судового розгляду, який починається з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта [1].

З урахуванням розумних строків суд може обмежити тривалість оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта (у разі, коли цей процесуальний документ складає декілька томів кримінального провадження). Отже оголошення прокурором викладу обвинувального акта – це частина такого явища як підтримання державного обвинувачення у публічному форматі (відкрито, привселюдно, у присутності слухачів та глядачів – публіки).

Далі державне обвинувачення відстоюється обвинувачем в процесі встановленого судом порядку дослідження доказів (у тому числі – доказів, на підставі яких особа визнана обвинуваченою).

Закінчення з'ясування обставин та перевірки їх доказами відбувається на підставі ст. 363 КПК України, після чого прокурор (обвинувач), з урахуванням встановлених у суді фактів, обставин та доказів, підтверджуючих винуватість особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, може прийняти декілька рішень: про зміну обвинувачення (збільшуючи обсяг обвинувачення, або зменшуючи цей обсяг), залишити обвинувачення у тому обсязі, який містився в обвинувальному акті, відмовитись від обвинувачення (ст. ст. 338, 339, 340, 341 КПК України). У заключній фазі «підтримання державного обвинувачення» у суді, тобто у «публічному просторі – прилюдно, відкрито у присутності глядачів і слухачів» прокурор у своїй обвинувальній промові під час дебатів відстоює свою позицію стосовно винуватості обвинуваченого (підсудного), посиляючись при цьому виключно на ті докази, які були досліджені в судовому засіданні. Якщо під час судових дебатів виникне потреба подати нові докази, суд відновлює з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами, після закінчення якого знову відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин (ст. 364 КПК України). Закон не вказує на те, скільки таких повторень має бути (кількість подань нових доказів), але ця процедура передбачає поновлення фактично судового слідства, у процесі якого прокурором (обвинувачем) продовжує реалізовуватись функція обвинувачення у форматі його підтримання в судовому засіданні. І вона (функція обвинувачення) забезпечується формуванням обвинувачення та остаточним формулюванням (перед постановленням судом вироку) [1].

Наступною стадією реалізації кримінально-процесуальної функції обвинувачення є стадія постановлення судом обвинувального вироку. Отже суд вирішуючи питання стосовно такого вироку повинен з'ясувати для себе декілька питань, які передбачені ст. 368 КПК України, у тому числі – найважливіше питання, «чи винен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення». Причому обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом відповідно до статті 94 КПК України [1].

Якщо обвинувачений визнається винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, суд ухвалює обвинувальний вирок (і таким чином підтверджує обвинувачення у тому обсязі, у якому воно визначено і підтверджено на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які в свою чергу, беззаперечно підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду) і призначає покарання, звільняє від покарання чи його відбування у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, або застосовує інші заходи, передбачені законом України про кримінальну відповідальність. Обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише за умови доведення у ході судового розгляду винуватості

особи у вчиненні кримінального правопорушення, що передбачено ч. 2, ч. 3 ст. 373 КПК України [1].

Тобто доведення винуватості обвинуваченого (підсудного) є безумовно обов'язковим, але формування його під час судового розгляду здійснюється не тільки стороною обвинувачення (прокурором-обвинувачем) але і частково судом, а формулювання обвинувачення здійснюється у прийнятті остаточного рішення (на цієї стадії судового процесу) – обвинувального вироку. Тільки виключно судом (а не будь-яким іншим суб'єктом процесу) може бути сформульовано остаточне обвинувачення. Це обвинувачення є беззаперечно державним за формою і змістом (формулюється державним органом судової влади у спеціальний спосіб – постановленням обвинувального вироку від імені держави Україна), але при цьому ця процедура відбувається у «публічному просторі» (відкрито, прилюдно, на очах глядачів і слухачів), тобто – публічно.

Нажалі в окремих дослідженнях помилково акцентується увага саме на використанні терміну «публічне» (обвинувачення) від похідного -> від кого», тобто від «кого(чого)», воно («обвинувачення») виходить. Якщо обвинувачення повинно виходити від «народу», «публіки», «суспільства», то в такому випадку, на думку деяких науковців, потрібно вживати цей термін «публічне» замість терміну «державне». Але, слід згадати про те, що тлумачення слова «публічний»(або «публічне» згідно всіх вітчизняних словників означає – «який (яке) відбувається в присутності публіки, людей, прилюдний, відкритий, гласний, явний, загальнодоступний».

Виходячи з цього та керуючись законами філософії, мовознавства і формальної логіки, термін «публічне обвинувачення» слід розуміти як подію (явище, процес), яка відбувається у часі (під час судового розгляду) та у просторі (у залі судового засідання) у спосіб, який характеризується відкритістю, прилюдністю, гласністю, загальнодоступністю (за винятками, передбаченими чинним кримінальним процесуальним законодавством).

Державний характер обвинувачення зумовлений його особливою природою: воно здійснюється не від імені окремої особи чи соціальної групи, а від імені держави в інтересах усього суспільства. Саме цим пояснюється закріплена в Конституції України та Кримінальному процесуальному кодексі провідна роль прокуратури у підтриманні державного обвинувачення. Прокурор у суді постає не лише стороною процесу, а й офіційним виразником волі держави, покликаним забезпечити баланс між захистом прав людини і протидією злочинності.

З кримінологічної точки зору державне обвинувачення має вагоме превентивне значення. Його належна реалізація сприяє не лише подальшому покаранню винних, а й формуванню у суспільстві переконання у невідоротності кримінальної відповідальності, що є важливим чинником стримування злочинності. Водночас недоліки у здійсненні прокурорської функції обвинувачення – непослідовність, формалізм чи упередженість – здатні знижувати довіру до правосуддя та стимулювати латентну злочинність.

На думку Катерини Катеринчук, при використанні термінології для визначення соціальної обумовленості кримінальної відповідальності слід зважати на те, що термін «критерій» є більш характерним для оцінювальної діяльності суб'єкта і використовується як мірило оцінки, тоді як термін «умова» має кримінологічне спрямування і застосовується при дослідженні детермінант злочинності [12, с. 56].

Тому процесуальний вимір державного обвинувачення потребує постійного наукового осмислення. Необхідно виробляти єдині підходи до розуміння його правової природи, меж і форм реалізації, а також враховувати зарубіжний досвід організації діяльності прокуратури. Адже саме прокуратура як інститут держави виступає ключовим суб'єктом протидії злочинності, поєднуючи кримінологіч-

ний і процесуальний аспекти в єдиній системі реагування на кримінальні правопорушення.

Микита Коваленко зазначає, що фундаментальне значення кримінологічних засад діяльності органів прокуратури в умовах збройного конфлікту полягає у реалізації заходів, спрямованих на попередження злочинності шляхом виявлення та аналізу криміногенних чинників, розроблення механізмів їх нейтралізації та зменшення негативного впливу, а також у забезпеченні притягнення винних осіб до встановленої законом відповідальності [13].

Обвинувачення посідає одне з провідних місць серед кримінально-процесуальних функцій, адже без його реалізації неможливе належне функціонування всього механізму кримінального провадження. Воно становить базу, від якої залежить здійснення інших процесуальних функцій, оскільки саме обвинувачення започатковує формування процесуальних правовідносин між сторонами, визначає межі доказування та задає вектор діяльності органів досудового розслідування, прокуратури й суду.

У філософсько-правовому сенсі ця категорія виступає первинним елементом, що визначає зміст і напрям кримінального процесу, зокрема його кінцеву мету – встановлення справедливості шляхом публічного підтвердження (а саме під час судового процесу) або спростування винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

У цьому зв'язку особливого значення набуває як термінологічне осмислення поняття «обвинувачення», так і його конкретна функціональна форма – державне обвинувачення, яке в правозастосовній практиці має стійкий і неперервний характер. Йдеться про його реалізацію на всіх стадіях кримінального провадження з незмінним збереженням сутності як діяльності, що здійснюється від імені держави й в інтересах суспільства з метою притягнення особи до кримінальної відповідальності. Тому перманентність у цьому випадку означає є сутність самого процесу, який відбувається у певному часі. Обвинувачення розпочинається на певній стадії кримінального процесу і закінчується також на конкретному моменті свого формування та формулювання і характеризується як «державне» [2].

Разом з тим, незважаючи на формальне нормативне закріплення, концепція державного обвинувачення як сталою процесуального інституту викликає чимало дискусій у доктрині та практиці. Актуальними залишаються проблеми коректного тлумачення поняття «обвинувачення», окреслення його меж і засобів реалізації. Неоднозначність законодавчої регламентації призводить до появи термінологічних колізій, варіативності судової практики та ускладнень у діяльності прокурора як суб'єкта реалізації функції державного обвинувачення.

З огляду на реформування кримінального процесуального законодавства України та зміцнення принципу змагальності, актуалізується потреба у новому концептуальному осмисленні ролі, правової природи та змістовного наповнення інституту обвинувачення. Це вимагає цілісного підходу до визначення його правової природи й практичної реалізації, а також ґрунтового наукового аналізу перманентного характеру державного обвинувачення та пов'язаних із цим термінологічних проблем сучасного кримінального процесу [3].

Законодавець, урівнявши у можливості брати участь у виконанні судом окремих процесуальних дій обвинувача, підсудного та його захисника, не обмежився лише цим. Було встановлено й загальне правило про рівність прав усіх учасників судового провадження. Зокрема, сторона обвинувачення (прокурор, потерпілий, цивільний позивач та їхні представники) і сторона захисту (обвинувачений, його захисник, законний представник, цивільний відповідач і його представник) мають однакові процесуальні права: заявляти відводи та клопотання, подавати докази, брати участь у їх дослідженні, доводити їх пере-

конливість, виступати у дебатах та оскаржувати судові рішення (ст. 261 КПК України). Ця норма чітко виокремлює сторони процесу та закріплює засаду змагальності. Йдеться не про рівність прокурора і захисника чи підсудного як особистостей, а про процесуальну рівноправність обох сторін – обвинувачення і захисту, що означає рівність можливостей у доказуванні та відстоюванні своїх позицій.

В апеляційній та касаційній інстанціях, а також при перегляді рішень у порядку виключного провадження, прокурор уже не підтримує обвинувачення, а висловлює позицію щодо законності й обґрунтованості вироку, сприяючи правильному вирішенню справи. Подібна роль відводиться йому й під час виконання вироку, що передбачено у ст. 411 КПК України [1].

Це доводить, що, реалізуючи засаду змагальності, слід забезпечити взаємний контроль дотримання закону як з боку суду, так і з боку прокурора. Підтримання державного обвинувачення – основна функція прокуратури, яка вимагає належної організації та методичного забезпечення.

Аналіз статистичних звітів органів прокуратури України за 2024 рік свідчить, що прокурори здійснювали підтримання державного обвинувачення фактично у переважній більшості кримінальних проваджень, які розглядалися судами. Зокрема, у судах першої інстанції їх участь була забезпечена майже в 100% справ, віднесених до обов'язкової категорії (тяжкі та особливо тяжкі) [4].

Як показує статистика, загалом по Україні прокурори (державні обвинувачі) взяли участь у десятках тисяч судових засідань. У деяких областях ця цифра перевищувала 2–3 тисячі випадків підтримання обвинувачення протягом року. Наприклад, у Кіровоградській області прокурори звітували про понад 2,5 тисячі участей у судових розглядах у кримінальному провадженні, у Дніпропетровській та Харківській областях цей показник становив понад 3 тисячі, а в Київській області – близько 2 тисяч [6].

Таким чином, навіть на регіональному рівні статистика демонструє значне навантаження: у середньому один прокурор підтримує обвинувачення у сотнях справ щороку, що відображає як масштабність функції державного обвинувачення, так і кадрове навантаження на органи прокуратури.

Прокуратура України є одним із ключових інститутів кримінальної юстиції, а її функція підтримання державного обвинувачення має безпосередній вплив на ефективність протидії злочинності. Статистичні дані участі прокурорів у судових розглядах кримінальних проваджень демонструють масштаб і змістовне навантаження цієї діяльності.

Упродовж 2024 року прокурори взяли участь у 143 467 кримінальних провадженнях у судах першої інстанції. Важливим є й те, що значна частина справ стосувалася захисту інтересів держави у сферах корупції, кібербезпеки та злочинів проти життя.

Однією з найбільш показових сфер є підтримання державного обвинувачення при ухваленні вироку: прокурори були залучені у 108 191 випадку, з яких понад 87 тис. стосувалися визнання винуватості. Це підтверджує, що прокурорська позиція є визначальною для формування кінцевого результату судового розгляду.

У звітному періоді прокурори ініціювали 900 заяв про застосування примусових заходів медичного характеру, а також 1 378 випадків перегляду рішень судів у вищих інстанціях за ухваленням нового вироку. Це свідчить, що прокуратура активно впливає не лише на результат конкретних справ, а й на забезпечення єдності судової практики.

У Верховному Суді участь прокурорів відображена у понад 2 469 судових засіданнях, що підтверджує системність нагляду за законністю рішень судів нижчих інстанцій [4].

Упродовж 1–3 кварталу 2025 року прокурори взяли участь у 100 329 кримінальних провадженнях у судах першої інстанції. Це свідчить про стабільно високу інтенсивність участі прокуратури у здійсненні правосуддя та підтверджує незмінність її ролі в забезпеченні принципу невідворотності покарання. Це підтверджує, що прокурорська позиція залишається визначальною для формування кінцевого результату судового розгляду та забезпечення єдності судової практики.

У звітному періоді прокурори ініціювали 622 заяви про застосування у провадженнях про застосування примусових заходів медичного характеру. У Верховному Суді прокурори взяли участь у 1482 судових засіданнях, що підтверджує системність та послідовність контролю за законністю судових рішень і єдністю судової практики на найвищому рівні [5].

У кримінологічному вимірі наведена статистика підтверджує, що діяльність прокурора виходить далеко за межі формального виконання процесуальних обов'язків. Вона є не лише юридичною функцією, а й дієвим інструментом впливу на криміногенну ситуацію в державі. Це зумовлено тим, що саме прокурор уособлює публічний інтерес у кримінальному процесі, підтримує державне обвинувачення від імені держави, забезпечує законність у судовому розгляді та створює умови для справедливого вирішення справи.

Підтримання державного обвинувачення сприяє реалізації принципу невідворотності кримінальної відповідальності, який у кримінології розглядається як один із ключових механізмів профілактики злочинності. Там, де обвинувачення доводиться належними та допустимими доказами, а винні особи притягаються до відповідальності, формується впевненість суспільства в дієвості закону та неможливості уникнення покарання. Це діє як чинник загальної превенції, впливаючи на потенційних правопорушників і знижуючи ймовірність вчинення нових кримінальних правопорушень.

Окрім цього, прокурорська діяльність забезпечує і спеціальну превенцію. Коли конкретна особа отримує справедливий вирок, а суд застосовує до неї відповідне покарання або примусові заходи, зменшується ризик рецидиву та повторного вчинення кримінальних правопорушень. Таким чином, діяльність прокурора має подвійний кримінологічний ефект: і як превенція для суспільства в цілому, і як захід стримування для конкретного правопорушника.

Статистика за першу половину 2025 рік підтверджує, що прокуратура України залишається ключовим гарантом справедливості та законності у кримінальному процесі. Вона забезпечує не лише масове представництво держави у судах, а й адресну участь у найбільш значущих категоріях справ – злочинах проти життя і здоров'я, у сфері корупції, кіберзлочинах, злочинах проти національної безпеки. Показово, що зменшення загальної кількості проваджень у 2025 році не призвело до зниження ролі прокуратури, а навпаки – відбулося посилення якісного аспекту процесуального керівництва. Це свідчить про раціональніший розподіл ресурсів, концентрацію уваги на деяких суспільно небезпечних діяннях та більш принциповим наглядом за досудовим розслідуванням та ретельний підхід до дослідження доказів винуватості (або невинуватості особи).

Функція підтримання державного обвинувачення виконує й важливу соціальну роль. Вона формує довіру до правосуддя, оскільки громадяни бачать, що прокурор не лише звинувачує, а й може відмовитися від обвинувачення у разі недостатності доказів.

Такий підхід відповідає стандартам Європейського суду з прав людини, де прокурор розглядається як гарант балансу між інтересами держави і правами людини. Це зміцнює правову культуру суспільства і створює підґрунтя для формування позитивного іміджу державних інституцій.

Так, Висновком № 12 (2009) Консультативної ради європейських суддів та Висновком № 4 (2009) Консультативної ради європейських прокурорів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про відносини між суддями та прокурорами в демократичному суспільстві дійшли такого розуміння, що *«будь яке рішення з приводу ініціювання чи відмови в ініціюванні кримінального обвинувачення має бути юридично обґрунтованим. Будь який перегляд рішення прокурора щодо ініціювання обвинувачення або відмови від нього має прийматись на підставі закону, неупереджено та об'єктивно, незалежно від того, чи здійснюється перегляд органами прокуратури, чи незалежним органом судової влади. Інтереси потерпілого, а також законні інтереси будь якої іншої особи мають бути належним чином враховані»* [7].

Процесуальний вимір діяльності прокуратури у сфері підтримання державного обвинувачення відображає не лише масштаб залученості прокурорів до кримінальних проваджень, а й їхню визначальну роль у формуванні результатів судових процесів. Кожен вирок, винесений за участю прокурора, стає не просто актом правосуддя, а й сигналом суспільству: держава активно захищає законність і реагує на злочинність.

Тому, наведена статистика демонструє, що прокуратура в Україні є не лише органом процесуального керівництва чи стороною обвинувачення у кримінальному провадженні. Вона є активним суб'єктом протидії злочинності, як соціальне явище, а її функція формування та формулювання державного обвинувачення має безпосередній вплив на кримінальну політику держави та загальний стан законності, оскільки вона виступає інструментом цієї політики. Через ефективне підтримання обвинувачення прокуратура забезпечує реальне зниження рівня злочинності, посилює превентивний вплив правосуддя та зміцнює правову безпеку суспільства.

Також окремо слід зазначити, роль прокуратури у сфері запобігання злочинності тісно пов'язана з функціями, які законодавство та практика покладають на цей орган. У більшості країн світу діяльність прокуратури умовно розмежовують на дві площини: кримінально-правову та поза нею. Водночас саме кримінально-правовий напрям традиційно визнається пріоритетним.

Європейські стандарти акцентують, що державні обвинувачі у будь-якій правовій системі виконують базові завдання: приймають рішення щодо початку чи продовження кримінального переслідування, підтримують обвинувачення у судах, а також мають право оскаржувати чи підтримувати оскарження судових рішень.

Поряд із цим, у низці країн до їх компетенції відносять і ширше коло повноважень, розроблення та реалізацію політики протидії злочинності з урахуванням особливостей регіонів, процесуальний нагляд за діяльністю органів розслідування, контроль за забезпеченням прав потерпілих, вибір альтернативних механізмів кримінального переслідування, а також здійснення контролю за виконанням судових рішень.

Так, у Рекомендації R (2000) 19 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи про роль державного обвинувачення в системі кримінального правосуддя (прийнята Комітетом міністрів 6 жовтня 2000 р. на 724-му засіданні заступників міністрів) визначено, що у всіх системах державні обвинувачі [8]:

- 1) вирішують питання про порушення або продовження кримінального переслідування;
- 2) підтримують державне обвинувачення в судах;
- 3) опротестовують або підтримують протест на рішення судів (п. 2).

У деяких системах державні обвинувачі також:

- 1) здійснюють політику по боротьбі зі злочинністю на національному рівні, відповідно до регіональних і місцевих реалій;

2) проводять, спрямовують і здійснюють нагляд за слідством;

3) контролюють питання про належне поведіння з потерпілими;

4) обирають альтернативи в кримінальному переслідуванні;

5) наглядають за виконанням судових рішень;

6) виконують інші функції в кримінально-правовій системі [8].

Так, на думку А. В. Лапкіна, роль прокуратури у запобіганні злочинності безпосередньо визначається її наглядовими та координаційними функціями. Дослідник наголошує, що повноваження Генерального прокурора, керівників регіональних та місцевих прокуратур, а також їхніх заступників поширюються не лише на контроль за дотриманням законів органами досудового розслідування чи оперативно-розшукової діяльності, але й на координацію діяльності всіх правоохоронних структур відповідного рівня у сфері протидії злочинності.

До об'єктів такої координації, як підкреслює вчений, належать органи внутрішніх справ, Служба безпеки України, Національне антикорупційне бюро, Державне бюро розслідувань, прикордонна та пенітенціарна служби, військова юстиція та інші органи, які мають у своєму складі оперативні підрозділи чи слідчі апарати. За потреби до координаційних заходів можуть залучатися й контролюючі органи, а також представники судової влади, що підсилює комплексний характер прокурорського впливу.

Як зауважує А. В. Лапкін, зміст координаційної діяльності полягає у виробленні та реалізації спільних заходів правоохоронних органів, спрямованих на підвищення ефективності боротьби зі злочинністю, зміцнення правопорядку та дотримання законності. Це охоплює узгодження дій за метою, часом, місцем, виконавцями та програмою. Серед ключових завдань – аналіз структури та динаміки злочинності, прогнозування її тенденцій, своєчасне виявлення та припинення кримінальних проявів, усунення причин і умов їх виникнення, а також підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері протидії злочинності [9].

Функція державного обвинувачення у кримінальному процесі займає центральне місце, адже саме вона забезпечує перехід від досудового розслідування до судового розгляду. Вона є своєрідним «мостом», який поєднує слідчі дії з процесом прийняття остаточного рішення судом. Без належного формування та підтримання обвинувачення весь кримінальний процес втрачає внутрішню логіку, а його кінцева мета – відновлення справедливості й захист суспільних інтересів – може залишитися нереалізованою.

Особливість цієї функції полягає у її державному характері. На відміну від приватного обвинувача (обвинувача), який захищає особисті інтереси, прокурор представляє інтереси держави. Це означає, що він діє не у власних цілях і навіть не заради конкретної особи, яка потерпіла від кримінального правопорушення. У цьому проявляється публічний вимір кримінального правосуддя, кримінальне правопорушення розглядається не лише як посягання на окрему особу, а як загроза правопорядку та безпеці всього суспільства.

Державне обвинувачення виконує ще одну важливу функцію – воно визначає предмет доказування. Саме прокурор у своїй обвинувальній промові, у поданні доказів, у постановці питань перед судом окреслює межі, в яких відбувається перевірка фактів. Іншими словами, він структурує процес доказування, визначаючи, які обставини мають істотне значення для вирішення справи. Це спрямовує діяльність усіх інших учасників – суду, захисту, потерпілої сторони.

Важливим є й те, що підтримання державного обвинувачення не зводиться лише до формального відстоювання обвинувального акта в судовому процесі. Прокурор пови-

нен бути об'єктивним та неупередженим, реагуючи навіть на ті обставини, які свідчать на користь обвинуваченого.

З кримінологічної точки зору, функція державного обвинувачення забезпечує реалізацію принципу невідворотності кримінальної відповідальності. Коли прокурор послідовно й переконливо доводить вину особи, а суд ухвалює справедливий вирок, суспільство отримує чіткий сигнал: злочин неминуче тягне за собою покарання. Це формує загальну превенцію, тобто стримуючий вплив на потенційних правопорушників, які усвідомлюють неможливість уникнути відповідальності. Водночас правильно побудоване обвинувачення сприяє і спеціальній превенції – воно знижує ризик повторного злочину з боку конкретної особи.

Одним із ключових кримінологічних ефектів діяльності державного обвинувача є загальна превенція. Коли прокурор аргументовано й послідовно доводить вину обвинуваченого, а суд ухвалює справедливий вирок, суспільство отримує чіткий сигнал: кримінальне правопорушення завжди матиме наслідки у вигляді юридичної відповідальності. Це формує у громадян правосвідомість, зміцнює довіру до закону і водночас стримує потенційних правопорушників від спроб порушити встановлені норми. Людина, що перебуває перед вибором – діяти у межах закону чи вчинити протиправний крок, – оцінює ризики і, розуміючи невідворотність покарання, часто відмовляється від кримінального правопорушення. Таким чином, прокурор, підтримуючи державне обвинувачення, фактично реалізує загальнодержавну політику стримування злочинності через публічну демонстрацію принципу невідворотності покарання.

Не менш важливим є аспект спеціальної превенції, який проявляється у безпосередньому впливі на осіб, визнаних винними. Обґрунтоване засудження створює умови, за яких правопорушник усвідомлює наслідки своїх дій, а призначене судом покарання сприяє зниженню ймовірності рецидиву. У цьому контексті прокурор виступає не просто стороною у процесі, а учасником виховного впливу на особу, яка скоїла кримінальне правопорушення. Реалізуючи функцію обвинувачення, він забезпечує застосування справедливих заходів, здатних як ізолювати небезпечного злочинця, так і сприяти ресоціалізації особи, що має шанс повернутися до законослухняного життя.

Тому, діяльність прокурора з точки зору кримінології має подвійний ефект. З одного боку, це загальна превенція, яка працює на рівні суспільства в цілому, формулюючи переконання у неможливості уникнути покарання. З іншого боку, це спеціальна превенція, спрямована на конкретних осіб, які вчинили злочини, і покликана знизити ймовірність повторних правопорушень. Поєднання цих двох рівнів дозволяє державному обвинуваченню виконувати стратегічну кримінологічну місію – не лише карати, а й запобігати злочинності, зміцнюючи правопорядок та суспільну безпеку.

Так слід зазначити, що пунктом 6 Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, визначено, що Завданнями координації є: розробка та впровадження у діяльність правоохоронних органів та органів прокуратури пріоритетів кримінально-правової політики, сучасних підходів до протидії злочинності; визначення основних напрямів та проблем у правозастосовній і правоохоронній діяльності щодо запобігання та протидії злочинності на основі аналізу її структури, динаміки та прогнозування тенденцій, підготовки пропозицій щодо шляхів вирішення відповідних проблем із метою сприяння у виконанні завдань кримінального провадження; розробка, узгодження і реалізація спільних заходів, спрямованих на запобігання, виявлення, розкриття, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, причин та умов, які сприяли їх вчиненню; підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері протидії злочинності [10].

Відповідно до частини другої статті 25 Закону України «Про прокуратуру», цей Порядок встановлює основні напрями, принципи, форми та механізм координації взаємодії правоохоронних органів у сфері запобігання та протидії злочинності [11].

Одним із ключових аспектів діяльності прокуратури, що виходить за рамки традиційного підтримання державного обвинувачення, є її координаційна функція. Прокуратура не обмежується лише процесуальним представництвом у суді, а виступає органом, що здатен узгоджувати дії всіх інших правоохоронних інституцій. Це пояснюється її особливим місцем у системі органів правопорядку: наділена широкими повноваженнями та маючи стратегічний вплив на хід кримінального провадження, прокуратура стає інтеграційним центром, що забезпечує єдність державної політики у сфері протидії злочинності.

Координаційна діяльність прокуратури проявляється у проведенні спільних нарад, підготовці міжвідомчих планів, реалізації комплексних програм боротьби зі злочинністю. До таких заходів залучаються Національна поліція, Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, антикорупційні органи, прикордонна служба та інші структури. Скоординованість їхніх дій дозволяє уникнути дублювання повноважень, підвищує ефективність оперативно-розшукових заходів та розслідувань, а головне – забезпечує системний підхід до боротьби зі злочинністю. У цьому аспекті прокуратура виступає не лише стороною кримінального провадження, а й стратегічним органом управління у сфері безпеки.

Як зазначає Віктор Бесчастний, підвищення ефективності цього напрямку можливе шляхом створення довгострокової загальнодержавної програми протидії злочинності, заснованої на комплексному аналізі оперативної обстановки, прогнозуванні тенденцій злочинності з урахуванням багаторівневих факторів та оцінці результативності запланованих заходів, спрямованих на зниження її рівня [14, с. 14].

Водночас прокурорська діяльність виходить за межі процесуальних функцій. Вона безпосередньо пов'язана з реалізацією кримінологічної політики держави, яка передбачає аналіз і прогнозування тенденцій злочинності, виявлення причин та умов її виникнення, а також розробку превентивних заходів. Прокурори виступають ініціаторами змін у законодавстві, надаючи пропозиції щодо усунення прогалин у правовому регулюванні, вдосконалення кримінального процесу та запровадження нових форм контролю за правопорядком.

Крім того, прокурори здійснюють кримінологічний моніторинг, вивчають ефективність застосування правових норм, аналізують якість роботи слідчих і судових органів. Це дозволяє не лише оцінити поточний стан законності, але й передбачати майбутні тенденції розвитку криміногенної ситуації. Таким чином, прокуратура виконує роль не лише контролюючого, а й прогностичного органу, спроможного впливати на стратегію протидії злочинності.

Поєднання процесуальної функції державного обвинувачення та кримінологічної діяльності утворює єдиний механізм впливу на злочинність. Прокуратура, виступаючи як орган обвинувачення, координатор правоохоронних органів та суб'єкт кримінологічного моніторингу, забезпечує комплексний підхід до боротьби зі злочинністю. Вона не лише реагує на вже скоєні правопорушення, але й активно формує умови для їх запобігання, усуваючи соціальні та правові передумови кримінальних проявів.

Таким чином, координаційна діяльність прокуратури є важливим інструментом не лише процесуального впливу, а й стратегічної профілактики злочинності. У цій подвійній ролі вона поєднує функції сторони обвинувачення із завданнями організатора та координатора пра-

воохоронної системи, створюючи умови для ефективної реалізації державної кримінологічної політики держави. Саме завдяки цьому прокуратура виступає ключовим чинником у зміцненні законності, правопорядку та суспільної безпеки. Кримінологічний аспект діяльності прокурора у сфері підтримання державного обвинувачення є надзвичайно важливим. Він забезпечує баланс між юридичною формальністю і реальним впливом на криміногенну ситуацію. Прокурор у суді – це не лише процесуальна фігура, але й важливий суб'єкт кримінологічної профілактики, завдяки якому реалізуються як загальні, так і спеціальні превентивні механізми. Саме через це державне обвинувачення можна розглядати не лише як процесуальну функцію, а й як один із найдієвіших інструментів протидії злочинності.

Тому, слід зазначити загальний висновок, що процесуальний вимір державного обвинувачення є ключовим елементом діяльності прокуратури, що безпосередньо впливає на рівень законності та ефективності протидії злочинності. Ця функція виступає не лише процесуаль-

ним обов'язком прокурора, а й інструментом формування кримінологічної політики держави, поєднуючи у собі як юридичні, так і соціально-превентивні завдання.

У своїй сутності державне обвинувачення є стрижнем кримінального процесу. Воно поєднує досудове розслідування та судовий розгляд, визначає предмет доказування і спрямовує діяльність усіх учасників процесу. Державний характер обвинувачення підкреслює, що прокурор діє від імені суспільства та держави, реалізуючи публічний інтерес і забезпечуючи принцип невідворотності кримінальної відповідальності.

Таким чином, процесуальний вимір державного обвинувачення демонструє, що прокуратура України є не лише стороною у кримінальному провадженні, але й стратегічним органом, який координує діяльність усієї системи протидії злочинності. Її функція державного обвинувачення – це не тільки правова процедура, а й потужний інструмент профілактики, превенції та зміцнення правопорядку. Саме тому прокуратура справедливо розглядається як ключовий гарант законності, справедливості та безпеки суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n5092> (дата звернення: 07.11.2025 р.);
2. Софіїв С.О., Теслицький А.А. Перманентний характер державного обвинувачення. Проблемні питання тлумачення термінології «обвинувачення» в кримінальному процесуальному законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал* вип. №6. Запоріжжя. 2025. URL: http://lsej.org.ua/6_2025/51.pdf (дата звернення: 07.11.2025 р.);
3. Топчій В.В., Курбатова І.С. Захист прокурором прав особи під час підтримання державного обвинувачення в суді. *Право і суспільство*. Вип. № 2. Частина 3. 2020. URL: http://pravoisusilstvo.org.ua/archive/2020/2_2020/part_3/27.pdf (дата звернення: 07.11.2025 р.);
4. Звіт про роботу органів прокуратури за січень – грудень 2024 року (період). URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-robotu-organiv-prokuraturi-2> (дата звернення: 07.11.2025 р.);
5. Звіт про роботу органів прокуратури за січень – червень 2025 року (період). URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-robotu-organiv-prokuraturi-2> (дата звернення: 07.11.2025 р.);
6. Державна судова адміністрація України. Звіт про склад засуджених за 2024 рік. URL: <https://court.gov.ua/> (дата звернення: 07.11.2025 р.);
7. Висновок № 12 (2009) Консультативної ради європейських суддів та Висновок № 4 (2009) Консультативної ради європейських прокурорів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про відносини між суддями та прокурорами в демократичному суспільстві. URL: <https://rm.coe.int/16807481e0> (дата звернення: 07.11.2025 р.);
8. Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 724 засіданні заступників міністрів 6 жовтня 2000 року URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2000_19_2000_10_6.pdf (дата звернення: 07.11.2025 р.);
9. Лапкін А.В. роль прокуратури в запобіганні злочинності. Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 берез. 2016 р.) : у 2 ч. – Київ, 2016. – Ч. 2. – С. 15–18. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/023fd287-5e5b-494e-a9a3-0248331fbed3/content> (дата звернення: 07.11.2025 р.);
10. Порядок координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності: Наказ Офісу Генерального прокурора «Про затвердження Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності» від 08.02.2021 № 28. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0028905-21#Text> (дата звернення: 07.11.2025 р.);
11. Про прокуратуру: Закон України від 07.05.2022 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 07.11.2025 р.);
12. Катеринчук К.В. Кримінально-правова охорона здоров'я особи: доктринальні, законодавчі та правозастосовчі проблеми. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». – Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Київ; Університет ДФС України, Ірпінь, 2019. URL: <https://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf> (дата звернення: 07.11.2025 р.);
13. Ковалевський М.А. Кримінологічні засади діяльності органів прокуратури України в умовах збройного конфлікту. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. НДІ публічного права; ДУВС, Київ, 2024. URL: https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/science/rada/new_d0872702/2024/3/2/d.pdf (дата звернення: 07.11.2025 р.);
14. Бесчастний, В. М. Теорія та практика кримінологічного забезпечення протидії злочинності в Україні. Автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; Харків. Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2f8e0e71-dacf-458f-b84d-588aa6a53639/content> (дата звернення: 07.11.2025 р.);

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ПИТАННЯ СТАНУ ТА РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

ISSUES OF THE STATE AND DEVELOPMENT OF CRIMINAL LIABILITY OF PUBLIC OFFICIALS IN UKRAINE DURING MARTIAL LAW

Хомік А.В., аспірант кафедри кримінального права та процесу

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

orcid.org/0009-0003-0128-9133

Воєнний стан, запроваджений в Україні у відповідь на широкомасштабну агресію російської федерації (далі – рф), виявив низку критичних викликів для державного управління, зокрема щодо ефективного функціонування правового інституту державної служби. Одним із найбільш деструктивних явищ у цій сфері залишається зловживання владою або службовим становищем, що за умов зазначених вище надзвичайних обставин набуває нових форм і посилює загрози для національної безпеки України.

У статті досліджується зміст, специфіка та практика притягнення до кримінальної відповідальності державних службовців в умовах воєнного стану, а також аналізуються причини неефективності наявного правового механізму стримувань і противаг. Значна увага приділена аналізу чинного кримінального законодавства України, зокрема статті 364 Кримінального кодексу України (далі – КК), практиці правозастосування та впливу міжнародно-правових зобов'язань нашої держави в контексті євроінтеграційних процесів.

Наведено, що в умовах воєнного стану такі зловживання набувають особливо небезпечного характеру, оскільки можуть прямо впливати на обороноздатність, ефективність мобілізації ресурсів, функціонування критичної інфраструктури та загальний моральний стан суспільства. Встановлено також, що водночас залишається відкритим питання ефективності кримінально-правових засобів, методів і форм для притягнення до відповідальності недобросовісних державних службовців, з урахуванням особливостей зазначеного періоду, що зумовлює необхідність комплексного правового дослідження стану, проблем і перспектив удосконалення закону про кримінальну відповідальність в частині відповідальності державних службовців, що порушують закон під час воєнного стану.

Метою даної наукової статті є з'ясування стану та розвитку кримінальної відповідальності державних службовців під час воєнного стану й обґрунтування на цій підставі шляхів вирішення проблем правозастосування, удосконалення законодавчого регулювання та підвищення ефективності механізмів притягнення до відповідальності з урахуванням особливостей функціонування державного апарату в умовах воєнного стану.

Методологія дослідження. Методологічну основу дослідження становлять системний, порівняльно-правовий, формально-юридичний та функціональний методи. Їх застосування дало змогу комплексно проаналізувати чинне законодавство України про кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України та практику його застосування під час воєнного стану.

Результати. Встановлено, що чинна система кримінальної відповідальності державних службовців недостатньо адаптована до потреб воєнного часу та не враховує зростання загроз для національної безпеки держави. Обґрунтовано необхідність реформування кримінального законодавства в напрямі підвищення юридичної відповідальності за службові злочини в умовах збройного конфлікту.

Перспективи. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на розробку проекту спеціального законодавчого акту, що регулюватиме відповідальність посадових осіб у період дії воєнного стану, або доповнення КК спеціальною кваліфікаційною ознакою «вчинення злочину в умовах воєнного стану». Практична імплементація результатів роботи сприятиме підвищенню ефективності державної політики в сфері запобігання та протидії злочинів з боку державних службовців.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, державні службовці, воєнний стан, національна безпека, зловживання владою, законодавство, реформа, причини та умови злочинності.

The martial law introduced in Ukraine in response to the large-scale aggression of the Russian Federation (hereinafter – rf) has revealed a number of critical challenges for public administration, particularly concerning the effective functioning of the legal institution of public service. One of the most destructive phenomena in this area remains the abuse of power or official position, which, under the aforementioned extraordinary circumstances, takes on new forms and exacerbates threats to Ukraine's national security.

This article examines the substance, specific features, and practice of bringing public officials to criminal liability under martial law, as well as analyzes the causes of inefficiency in the existing legal mechanism of checks and balances. Considerable attention is paid to the analysis of current criminal legislation of Ukraine, particularly Article 364 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – CC), the practice of its application, and the influence of international legal obligations of Ukraine in the context of European integration processes.

Under martial law, such abuses acquire an especially dangerous character, as they may directly affect the state's defense capability, the effectiveness of resource mobilization, the functioning of critical infrastructure, and the overall moral condition of society. It is also established that the issue of the effectiveness of criminal-law instruments, methods, and forms for holding unscrupulous public officials accountable remains open, taking into account the specific features of the given period. This determines the need for a comprehensive legal study of the state, problems, and prospects for improving the law on criminal liability in the part concerning the responsibility of public officials who violate the law during martial law.

Methodology. The methodological basis of the research includes the systemic, comparative legal, formal legal, and functional methods. Their application enabled a comprehensive analysis of current criminal legislation and the practice of its application under martial law.

Results. It has been established that the current system of criminal liability for public officials is insufficiently adapted to the needs of wartime and fails to take into account the growing threats to the national security of the state. The necessity of reforming criminal legislation in the direction of strengthening legal responsibility for official crimes committed under conditions of armed conflict is substantiated.

Prospects. Further research may be directed toward developing a draft of a special legislative act regulating the liability of officials during the period of martial law or amending the Criminal Code with a specific qualifying element – “commission of a crime under conditions of martial law.” The practical implementation of the study's results will contribute to enhancing the effectiveness of state policy in the field of prevention and counteraction to crimes committed by public officials.

Key words: criminal liability, public officials, martial law, national security, abuse of power; legislation, reform, causes and conditions of criminality.

Постановка проблеми. Проблема кримінальної відповідальності державних службовців в Україні в умовах воєнного стану полягає в необхідності забезпечення ефективного правового механізму реагування на порушення, які мають підвищену суспільну небезпеку. У період збройного конфлікту будь-які зловживання владою, службова недбалість або умисні протиправні дії посадових осіб можуть безпосередньо впливати на обороноздатність держави, порушувати права і свободи громадян, а також підтримувати довіру до органів влади як всередині країни, так і на міжнародному рівні.

Наявна нормативно-правова база, зокрема положення КК, не завжди враховує ризики правової невизначеності, ускладнює кваліфікацію діянь та застосування санкцій, а також може спричинити уникнення відповідальності або її непропорційності. Водночас, ефективне притягнення відповідальності державних службовців є критично важливим для забезпечення верховенства права, підтримання дисципліни в державному апараті та захисту національних інтересів.

Таким чином, постає необхідність комплексного наукового аналізу чинного законодавства, практики його застосування та розробки рекомендацій щодо удосконалення механізмів кримінальної відповідальності посадових осіб у період воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз юридичної літератури свідчить про те, що питанням кримінальної відповідальності державних службовців завжди приділялась належна увага. Протягом останніх років проведено низку наукових досліджень, що викладені у працях Л. П. Брич, Н. О. Гуторової, О. О. Дудорова, Д. Г. Заброди, О. Г. Колб, Д. І. Крупко, М. І. Мельника, В. О. Навроцького, С. А. Шалгунової, С. В. Олійника, О. Я. Прохоренка, С. С. Рогульського, Є. Л. Стрельцова, М. І. Хавронюка тощо.

Виклад основного матеріалу. Воєнний стан, регламентований статтями 106 та 85 Конституції України, створює особливі умови не лише для функціонування органів державної влади, а й для підвищення відповідальності державних службовців за дотримання законності у своїй діяльності. Воєнний стан не звільняє державних службовців від кримінальної відповідальності, а навпаки підвищує вимоги законності, професійної етики та доброчесності при виконанні ними службових обов'язків.

Цей принцип має фундаментальне значення для запобігання зловживанням владою з боку посадових осіб і є складовою принципу верховенства права, який передбачає, що всі органи державної влади діють виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, визначені Конституцією і законами України. Таким чином, дотримання державними службовцями вимог законності є невід'ємною складовою принципу верховенства права.

КК містить спеціальну главу XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», яка передбачає відповідальність за тяжкі злочини, у тому числі пов'язані зі зловживанням владою [2]. Ця глава була суттєво доповнена відповідно до міжнародних стандартів протидії корупції, враховуючи досвід розвинутих демократичних держав у цій сфері.

Стаття 364 КК встановлює відповідальність за умисне використання службових повноважень всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб [2, ст. 364]. На практиці це може проявлятися у неправомірному використанні владних ресурсів, розподілі матеріальної допомоги або прийнятті рішень на користь третіх осіб у період воєнного стану.

Санкція частини першої статті 364 КК України передбачає позбавлення волі на строк від двох до п'яти років із позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років [2, ст. 364].

Кваліфікуючими обставинами є вчинення злочину службовою особою, яка займає відповідальне становище, або повторно, або якщо воно спричинило тяжкі наслідки. У таких випадках покарання посилюється до позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років із позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Службове підроблення (стаття 366 КК) включає внесення службовою особою завідомо неправдивих відомостей до офіційних документів, що є одним із поширених видів службових злочинів у період воєнного стану [3, ст. 366]. В умовах воєнного стану такі діяння можуть мати особливо тяжкі наслідки для національної безпеки, оскільки можуть призвести до прийняття неправильних рішень на найвищому рівні.

Службове підроблення може проявлятися в різних формах: від фальсифікації документів про закупівлю військової техніки до підробки документів про мобілізацію. Кожен з цих видів діяльності може мати серйозні наслідки для обороноздатності держави [4].

Службова недбалість (стаття 367 КК) передбачає відповідальність за невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків внаслідок несумлінного ставлення до них, що спричинило тяжкі наслідки [2, ст. 367]. В умовах воєнного стану недбалість може призвести до особливо тяжких наслідків, включаючи загибель людей або значні матеріальні збитки.

Воєнний стан вносить суттєві корективи в застосування кримінального законодавства щодо державних службовців [5, с. 45]. По-перше, значно розширюється коло суб'єктів, які можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за службові злочини. Згідно з положеннями КК та практикою його застосування, до службових осіб можуть бути прирівняні ті, хто виконує організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції, навіть якщо вони не мають офіційного статусу державного службовця. У період воєнного стану це включає:

- військових комісарів;
- керівників евакуаційних комісій;
- осіб, відповідальних за розподіл гуманітарної допомоги;
- інших осіб, які здійснюють управлінські функції в інтересах держави.

Такі особи можуть бути притягнуті до відповідальності за службові злочини, зокрема за зловживання владою, службове підроблення, недбалість, привласнення чи розтрату майна, якщо їхні дії завдали шкоди державі чи громадянам.

По-друге, відповідно до статті 67 КК, вчинення злочину в умовах воєнного стану є обставиною, що обтяжує покарання [2, ст. 67]. Це означає, що суди повинні призначати більш суворі покарання службовцям, які зловживають своїм становищем під час війни. Така позиція законодавця є обґрунтованою, оскільки в умовах воєнного стану зловживання владою може мати катастрофічні наслідки для національної безпеки.

По-третє, Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) передбачає скорочення строків досудового розслідування та судового розгляду справ про службові злочини, скоєні в умовах воєнного стану [9, с. 59]. Це пов'язано з необхідністю швидкого реагування на порушення в умовах, коли будь-яка затримка може мати критичні наслідки для національної безпеки.

Крім того, в умовах воєнного стану посилюється контроль за дотриманням конфіденційності під час розслідування службових злочинів. Це пов'язано з тим, що розголошення інформації про розслідування може завдати шкоди національній безпеці або перешкодити проведенню слідчих дій [6, с. 23–38].

Найбільш очевидним і безпосереднім впливом зловживання владою державними службовцями на націо-

нальну безпеку є ослаблення обороноздатності України [6]. Корупційні схеми в оборонному секторі можуть приймати різні форми та мати катастрофічні наслідки для збройних сил та цивільного населення нашої держави.

Корупція в державному оборонному замовленні є однією з найбільш небезпечних форм зловживань [7, с. 114]. Коли службовці Міністерства оборони України або інших відомств, відповідальних за забезпечення армії, завищують ціни на військову продукцію, це призводить до зменшення кількості зброї та боєприпасів, які може закупити держава на ті самі кошти. Статистика показує, що навіть 10% завищення цін може призвести до скорочення закупівель на десятки мільйонів доларів.

Особливо небезпечними є випадки закупівлі неякісного військового обладнання. Коли службовці отримують неправомірні вигоди за закупівлю бронезилетів, касок або іншого захисного спорядження неналежної якості, це безпосередньо загрожує життю військовослужбовців [8]. Такі дії не лише завдають матеріальної шкоди державі, а й можуть призвести до загибелі людей на фронті.

Як свідчить практика, зловживання в сфері мобілізації також мають серйозний вплив на обороноздатність [9, с. 53]. Зокрема, випадки незаконного звільнення від військової служби за хабарі підривають принцип справедливості та рівності перед законом. Коли заможні громадяни можуть «купити» звільнення від мобілізації, це створює соціальну напругу та зменшує мотивацію інших громадян до участі в обороні держави [21, с. 38–41].

Статистика показує, що в деяких регіонах України були виявлені масштабні корупційні схеми в територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки. Ці схеми не лише завдавали фінансової шкоди державі, а й призводили до недокомплектованості військових частин [13].

Розкрадання військового майна є ще одним проявом корупції, який безпосередньо впливає на боєздатність армії. Коли службовці розкрадають паливе, продовольство або інше військове майно, це призводить до погіршення забезпечення військових частин. В умовах активних бойових дій таке майно може бути критично важливим для успіху операцій.

Як показують результати даного дослідження, економічна складова впливу зловживань владою на національну безпеку України є не менш важливою, враховуючи, що в умовах війни економічні ресурси держави обмежені, і кожна гривня має бути використана максимально ефективно. У той же час, корупційні схеми відволікають кошти від пріоритетних потреб оборони та соціальної підтримки населення.

Зловживання в енергетичному секторі мають особливо критичне значення для національної безпеки [10]. Україна стикається з постійними атаками на енергетичну інфраструктуру з боку російських військ. В таких умовах будь-які зловживання при відновленні пошкодженої інфраструктури або при розподілі енергоресурсів можуть призвести до енергетичної кризи.

Наприклад, якщо державні службовці завищують вартість ремонтних робіт на електростанціях або розкрадають кошти, призначені для закупівлі обладнання, це може призвести до затримки відновлення енергопостачання. Такі затримки можуть мати катастрофічні наслідки як для цивільного населення, так і для функціонування оборонних підприємств.

Особливо кричущі випадки були встановлені у попередньому звіті Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування можливих фактів порушення законодавства України при формуванні та реалізації цінової і тарифної політики у сферах енергетики та комунальних послуг, так дослідження проектно-кошторисної документації та розцінок до договорів підряду фортифікацій II та III рівнів, їх порівняння з ринковими цінами дає

підстави зробити висновок, що розцінки на об'єктах Державного агентства відновлення та розвитку інфраструктури України є вищими за ринкові у 3–4 рази. [20].

Корупція в податковій сфері також має серйозний вплив на національну безпеку [11, с. 35]. Зловживання з боку податкових службовців можуть призвести до зменшення надходжень до державного бюджету, що безпосередньо впливає на фінансування оборонних потреб. Крім того, корупція в податковій сфері може створювати нерівні умови для бізнесу, що підриває економічну стабільність держави.

В умовах війни особливо важливою є мобілізація всіх економічних ресурсів для оборони. Коли податкові службовці дозволяють уникнення оподаткування в обмін на хабарі, це призводить до недофінансування армії та інших критично важливих сфер.

Зловживання при використанні міжнародної допомоги можуть мати катастрофічні наслідки для економіки країни [8]. Міжнародні партнери надають Україні мільярди доларів допомоги, і будь-які зловживання при її використанні можуть призвести до скорочення або припинення такої допомоги. Це може мати руйнівні наслідки для економіки та обороноздатності держави.

Корупція у сфері евакуації та розміщення переселенців може мати трагічні наслідки [10]. Коли державні службовці вимагають хабарі за евакуацію людей з небезпечних районів або за надання житла переселенцям, це може призвести до того, що люди залишаться в зоні бойових дій та постраждають від військових дій.

Вплив на євроінтеграцію також є критично важливим [8]. Україна прагне до членства в Європейському Союзі та НАТО. Ці організації висувають високі вимоги щодо верховенства права та боротьби з корупцією. Будь-які серйозні порушення в цій сфері можуть затримати процес євроінтеграції на роки.

Європейська Комісія регулярно оцінює прогрес України в боротьбі з корупцією та може призупинити переговори про членство у разі погіршення ситуації. Це може мати довгострокові наслідки для геополітичного положення України та її безпеки.

Особливо небезпечними є випадки передачі інформації про розташування критично важливих об'єктів, таких як склади боєприпасів, командні пункти або аеродроми. Така інформація може бути використана для планування ракетних та авіаційних ударів.

Зловживання при роботі з базами даних також можуть мати серйозні наслідки [9]. Коли службовці незаконно надають доступ до баз даних, що містять персональну інформацію про військовослужбовців, працівників оборонних підприємств або інших категорій громадян, це може призвести до їх ідентифікації та переслідування з боку ворожих спецслужб.

Зловживання владою мають серйозний соціально-психологічний вплив на суспільство [10, с. 124–131]. Коли громадяни бачать, що державні службовці зловживають своїм становищем під час національної трагедії, це призводить до зниження довіри до державних інституцій та може підривати соціальну згуртованість.

Підрив довіри до влади є одним з найбільш небезпечних наслідків корупції [8]. Довіра до влади є критично важливим елементом національної безпеки, особливо в умовах війни. Коли люди втрачають віру в справедливість і чесність державних службовців, це може призвести до соціальної напруги, протестів або навіть до небажання підтримувати державу в її боротьбі з агресором.

Соціологічні дослідження, проведені в останні роки, фіксують тенденцію до значного зниження рівня довіри громадян України до органів державної влади. Особливо помітним є падіння довіри до органів виконавчої влади, парламенту та судової системи, що, за оцінками фахівців, пов'язано з численними корупційними скандалами,

які активно висвітлюються у ЗМІ та соціальних мережах [3, с. 12]. У суспільстві формується вкрай негативне сприйняття держави як такої, що неспроможна забезпечити верховенство права, прозорість у прийнятті рішень та належний рівень доброчесності публічної служби.

Громадські організації відіграють важливу роль у виявленні та протидії зловживанням владою. Такі організації, як Transparency International Ukraine, та інші, здійснюють моніторинг діяльності державних органів та оприлюднюють факти корупції.

Важливим орієнтиром для оцінки антикорупційного прогресу України виступають також звіти Групи держав проти корупції (GRECO), яка діє під егідою Ради Європи. У Четвертому раунді оцінювання GRECO наголошено на потребі посилення прозорості в діяльності публічних службовців та вдосконаленні системи дисциплінарної відповідальності суддів [4, с. 9–11].

Окремо варто згадати висновки Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), яка в рамках Стамбульського антикорупційного плану дій регулярно оцінює виконання Україною антикорупційних зобов'язань. Звіт за 2021 рік констатує, що хоча Україна досягла значного прогресу у створенні законодавчих засад протидії корупції, проблемним залишається питання політичної волі до реалізації реформ та забезпечення їх практичної реалізації [5, с. 17].

Державні службовці працюють в умовах значного психологічного тиску, що може впливати на їх рішення. Однак це не може служити виправданням для зловживань владою. Навпаки, в умовах війни від службовців очікується найвища професійність та чесність.

В умовах воєнного стану кримінальне законодавство України потребує цілеспрямованого удосконалення з урахуванням загроз, що виникають у сфері публічного управління та національної безпеки. Необхідність адаптації кримінально-правових норм зумовлена тим, що злочини, пов'язані з використанням влади чи службового становища, завдають значно більшої шкоди під час війни, оскільки підривають обороноздатність держави, ефективність управління та довіру громадян до влади [7, с. 73].

Одним із ключових напрямів удосконалення є запровадження спеціальних кваліфікуючих ознак для службових злочинів, якщо вони вчинені в умовах воєнного стану. Такі обставини мають визнаватися обтяжуючими, що передбачає посилення кримінальної відповідальності. Цей підхід відповідає логіці воєнного часу, коли суспільна небезпека службових злочинів суттєво зростає [12, с. 98].

Окремо варто розглянути доцільність створення механізму спеціального кримінального провадження для справ про злочини у сфері службової діяльності, скоєні в умовах воєнного стану. Це могло б бути реалізовано через інституційне закріплення пріоритетного розгляду таких справ судами та правоохоронними органами. Актуальність таких змін зумовлена необхідністю оперативного реагування на зловживання, які підривають дисципліну, правопорядок і систему управління в умовах збройної агресії [14, с. 54–55].

Запровадження зазначених змін дозволило б не лише посилити превентивну роль кримінального права, а й забезпечити дієвість державного контролю над службовою дисципліною під час воєнного стану. Окрім того, це сприяло б зміцненню принципу верховенства права, який набуває особливого значення в умовах надзвичайних ситуацій.

Цифровізація державних послуг та процесів може значно зменшити можливості для зловживань. Автоматизація процедур, створення електронних систем контролю та моніторингу можуть підвищити прозорість діяльності державних органів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дає підстави для формулювання таких висновків:

Воєнний стан, регламентований статтями 106 та 85 Конституції України, не лише не звільняє державних службовців від кримінальної відповідальності, а навпаки – створює підвищені вимоги до законності, професійної етики та доброчесності. Цей принцип є невід'ємною складовою верховенства права та має фундаментальне значення для запобігання зловживанням владою в умовах збройної агресії. Встановлено, що вчинення злочину в умовах воєнного стану є обставиною, що обтяжує покарання відповідно до статті 67 КК України, що підтверджує особливу суспільну небезпеку таких діянь.

Дослідження засвідчило, що зловживання владою державними службовцями справляють комплексний негативний вплив на національну безпеку України за кількома векторами:

- Оборонний вектор: корупційні схеми в державному оборонному замовленні, зловживання в сфері мобілізації та розкрадання військового майна безпосередньо ослаблюють боєздатність Збройних Сил України. Як показали результати аналізу звітів Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради, завищення розцінок на окремих об'єктах сягає 3–4 рази порівняно з ринковими цінами.

- Економічний вектор: зловживання в енергетичному, податковому секторах та при використанні міжнародної допомоги призводять до критичного зменшення фінансових ресурсів держави, необхідних для забезпечення оборонних потреб.

- Інформаційний вектор: незаконне розголошення державної таємниці або надання доступу до конфіденційних баз даних може мати катастрофічні наслідки для планування та проведення оборонних операцій.

- Соціально-психологічний вектор: корупція підриває довіру громадян до державних інституцій, що особливо небезпечно в умовах війни, коли соціальна згуртованість є критично важливою для національної стійкості.

- Геополітичний вектор: системна корупція створює перешкоди для євроінтеграції та може призвести до затримки набуття Україною членства в ЄС та НАТО.

Аналіз нормативно-правової бази та практики її застосування засвідчив наявність істотних прогалин у механізмі протидії службовим злочинам в умовах воєнного стану. Попри наявність спеціальних антикорупційних органів (НАБУ, САП, ВАСУ) та громадського контролю, рівень довіри громадян до владних інституцій залишається критично низьким, що підтверджується соціологічними дослідженнями та звітами міжнародних організацій (GRECO, ОЕСР).

Законодавчі ініціативи:

1. Внести зміни до Кримінального кодексу України:

- Запровадити окрему статтю, що передбачає відповідальність за зловживання владою при розподілі міжнародної гуманітарної та фінансової допомоги в умовах воєнного стану, з покаранням у виді позбавлення волі на строк від п'яти до дванадцяти років.

- Доповнити статтю 328 КК України (розголошення державної таємниці) спеціальною нормою про відповідальність за розголошення інформації щодо дислокації військових частин, об'єктів критичної інфраструктури в умовах воєнного стану з посиленням покарання до позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років.

2. Внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України:

- Передбачити обов'язкове застосування запобіжного заходу у виді тримання під вартою для осіб, підозрюваних у вчиненні тяжких службових злочинів в умовах воєнного стану, якщо їхні дії призвели або могли призвести до загибелі людей чи значної шкоди обороноздатності держави.

3. Внести зміни до Закону України «Про державну службу»:

- Запровадити обов'язкову щорічну перевірку на доброчесність усіх державних службовців, які займають

посади категорій «А» та «Б», з використанням поліграфа та аналізу способу життя.

– Встановити заборону на обіймання посад державної служби строком на десять років для осіб, звільнених за корупційні правопорушення або притягнутих до кримінальної відповідальності за службові злочини.

4. Підвищити рівень правової культури державних службовців:

– Запровадити обов'язкове щорічне навчання з питань етики державної служби, антикорупційного законодавства та відповідальності за службові злочини для всіх категорій державних службовців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. 141 с.
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. 131 с.
3. Паніна Н. В. Суспільна довіра в Україні: динаміка та чинники впливу. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2021. № 3. С.10–21.
4. GRECO. Fourth Evaluation Round. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Evaluation Report Ukraine. – Strasbourg : Council of Europe, 2020. 33 p.
5. OECD. Anti-Corruption Reforms in Ukraine: Assessment of Key Laws and Policies. Istanbul Anti-Corruption Action Plan. 4th Round of Monitoring. – Paris: OECD Publishing, 2021. 62 p.
6. Баулін Ю. В., Савченко А. В. Кримінальна відповідальність за службові злочини: монографія. Харків: Юрайт, 2019. 368 с. С. 125-134.
7. Гуторова Н. О. Кримінально-правові засади протидії зловживанню владою в умовах воєнного стану. Проблеми законності. 2023. № 162. С. 70–79.
8. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія. Київ: Юридична думка, 2018. 400 с. С. 212-219.
9. Настюк В. Я. Кримінальна відповідальність за корупційні злочини в умовах воєнного стану. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. № 4. С. 45–62.
10. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія. Київ: КНТ, 2019. 424 с. С. 98-105.
11. Тацій В. Я. Протидія корупції засобами кримінального права. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 3. С. 23–38.
12. Пилипенко О. І. Воєнний стан і трансформація кримінальної політики України. *Юридична наука*. 2022. № 3. С. 95–102.
13. Звіт про діяльність Державного бюро розслідувань за 2022 рік. – Київ: Державне бюро розслідувань, 2023. 156 с.
14. Галай А. М. Особливості кримінального провадження в умовах воєнного стану: сучасний стан і перспективи. *Вісник прокуратури*. 2023. № 6. С. 52–56.
15. Kisielewski M. Emergency Anti-Corruption Measures in Eastern Europe: A Comparative Legal Review. *Central European Journal of Public Policy*. 2022. Vol. 16, No. 1. P. 87–95.
16. OECD. Anti-Corruption Reforms in Ukraine: Assessment and Monitoring. Paris : OECD Publishing, 2021. 74 p.
17. Гуторова Н. О. Імплементация норм міжнародного кримінального права в національну правову систему України. Проблеми законності. 2022. № 160. С. 20–30.
18. Rome Statute of the International Criminal Court, 1998. United Nations Treaty Series, vol. 2187. P. 3–385.
19. Козаченко І. Л. Принципи командної відповідальності в міжнародному кримінальному праві та їх відображення у кримінальному законодавстві України. *Право України*. 2023. № 5. С. 84–92.
20. Про попередній звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування можливих фактів порушення законодавства України при формуванні та реалізації цінової і тарифної політики у сферах енергетики та комунальних послуг: Постанова Верховної Ради України від 14 травня 2025р. № 4441-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4441-20#Text> (дата звернення: 20.08.2025).
21. Органи місцевого самоврядування як суб'єкти забезпечення національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 6. URL: http://lsej.org.ua/6_2025/6_2025.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

THE CONCEPT AND TYPES OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE BORDER SECURITY OF UKRAINE

Цвеліх П.В., аспірант кафедри кримінального права
Національний університет «Одеська юридична академія»
orcid.org/0009-0006-2261-1832

У статті аналізується кримінально-правова природа посягань, передбачених ст. ст. 332–334 КК України. Робиться висновок, що законодавчий підхід, відповідно до якого зазначені діяння спрямовані на недоторканість державних кордонів є помилковим, оскільки остання є складовою національної безпеки, що охороняється I розділом Особливої частини, а згадані кримінальні правопорушення не здатні завдати їй шкоди. Критично оцінюється позиція розробників проекту нового КК України щодо впровадження таких об'єктів кримінально-правової охорони, як порядок перетинання державного кордону України та міграційний режим. Доводиться, що об'єкт злочинів, передбачених ст. ст. 332–332² та 334 (у частині вльоту в Україну або вильоту з неї без відповідного дозволу) залягає у площині прикордонної безпеки держави. Визначаються складові прикордонної безпеки, серед яких виокремлюються безпека державного кордону, безпека перетинання державного кордону, безпека перетинання меж тимчасово окупованої території України, безпека перетинання лінії зіткнення в районі проведення антитерористичної операції або неконтрольованої ділянки державного кордону України в цьому районі, безпека переміщення товарів до районів або з району проведення антитерористичної операції, безпека прикордонної інфраструктури, безпека контрольованих прикордонних районів та безпека міграційних процесів. Зазначається, що у кримінально-правовій площині поняття прикордонної безпеки обмежується лише безпекою перетинання державного кордону або меж тимчасово окупованої території України, оскільки безпека державного кордону є складовою національної безпеки, а посягання на інші із зазначених складових як кримінально-протиправні діяння чинним КК поки що не передбачені. Аргументується висновок, що безпека перетинання державного кордону не може зводитися лише до стану його захищеності від незаконного перетинання, а має включати до себе і захищеність від правомірного (тобто через пункти пропуску з належними документами) перетинання з метою завдання шкоди національній, державній або громадській безпеці, на підставі чого доводиться, що за своєю кримінально-правовою природою перетинання державного кордону України з терористичною метою (ст. 258⁶) є злочином проти прикордонної безпеки України. Пропонується визначення кримінальних правопорушень проти прикордонної безпеки України та вирішується питання щодо системи таких посягань.

Ключові слова: об'єкт кримінально-правової охорони, держава, недоторканість державних кордонів, національна безпека, прикордонна безпека, перетинання державного кордону, кримінальні правопорушення, система кримінальних правопорушень.

The article analyzes the criminal-legal nature of the encroachments provided for in Articles 332–334 of the Criminal Code of Ukraine. It is concluded that the legislative approach, according to which the specified actions are aimed at the inviolability of state borders, is erroneous, since the latter is a component of national security, which is protected by Section I of the Special Part, and the aforementioned criminal offenses are not capable of causing harm to it. The position of the developers of the draft of the new Criminal Code of Ukraine regarding the introduction of such objects of criminal-legal protection as the procedure for crossing the state border of Ukraine and the migration regime is critically assessed. It is proved that the object of the crimes provided for in Articles 332–332² and 334 (in terms of entering Ukraine or leaving it without appropriate permission) lies in the plane of state border security. The components of border security are determined, among which the security of the state border, the security of crossing the state border, the security of crossing the borders of the temporarily occupied territory of Ukraine, the security of crossing the contact line in the area of the anti-terrorist operation or the uncontrolled section of the state border of Ukraine in this area, the security of the movement of goods to or from the area of the anti-terrorist operation, the security of border infrastructure, the security of controlled border areas and the security of migration processes are distinguished. It is noted that in the criminal law sphere, the concept of border security is limited only to the security of crossing the state border or the borders of the temporarily occupied territory of Ukraine, since the security of the state border is a component of national security, and encroachments on other of the specified components as criminal and unlawful acts are not yet provided for by the current Criminal Code. The conclusion is argued that the security of crossing the state border cannot be reduced only to the state of its protection from illegal crossing, but should also include protection from lawful (i.e. through checkpoints with proper documents) crossing with the aim of harming national, state or public security, on the basis of which it is proved that by its criminal-legal nature, crossing the state border of Ukraine for terrorist purposes (Article 258⁶) is a crime against the border security of Ukraine. The definition of criminal offenses against the border security of Ukraine is proposed and the issue of the system of such encroachments is resolved.

Key words: object of criminal-legal protection, state, inviolability of state borders, national security, border security, crossing the state border, criminal offenses, system of criminal offenses.

Постановка проблеми. У період розробки та прийняття нового кримінального законодавства України доволі гостро постають питання систематизації тих чи інших кримінальних правопорушень не тільки виходячи із досягнень національної кримінально-правової науки, а й із врахуванням здобутків суміжних галузей знань, зокрема, і вітчизняної прикордонної безпеки держави, яке на відміну від використаної у розділі XIV чинного Кримінального кодексу (далі КК) України категорії дозволяє правильно визначити об'єкт діянь, передбачених ст. ст. 258⁶, 332–334 та створити певні підвалини для все-

бічної кримінально-правової охорони інтересів держави в її прикордонному просторі.

Огляд останніх досліджень і публікацій свідчить, що у вітчизняній кримінально-правовій теорії об'єкт посягань, про які йдеться у ст. ст. 332–334 КК, пов'язується або з суспільними відносинами з охорони суверенітету України, територіальної цілісності і недоторканості її кордонів, або, у переважній більшості випадків, із встановленим порядком перетинання державного кордону України (цю позицію займають і розробники проекту нового КК), що не зовсім погоджується із справжньою спрямованістю зазначених злочинів.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є доведення тези про необхідність впровадження у кримінально-правову площину поняття прикордонної безпеки, його визначення як об'єкта кримінально-правової охорони, визначення поняття кримінальних правопорушень, що завдають йому шкоди, а також вирішення питання щодо системи таких правопорушень.

Виклад основного матеріалу. За вітчизняним кримінальним законодавством, що передувало чинному КК України, такі діяння як незаконне перетинання державного кордону України, незаконне переправлення осіб через державний кордон України та порушення правил міжнародних польотів (ст. ст. 75, 75¹ та 76 КК УРСР 1960 р.) розглядалися як злочини проти держави.

Чинний КК України такого об'єкта кримінально-правової охорони, як держава, не передбачає. Що ж стосується зазначених вище діянь, то вони розглядаються як кримінальні правопорушення у сфері недоторканості державних кордонів (розділ XIV Особливої частини). Це рішення законодавця скоріше за все є помилковим, оскільки недоторканість державних кордонів виступає складовою національної безпеки, а діяння, передбачені ст.ст. 332-334 КК не здатні завдати шкоди цьому об'єкту кримінально-правової охорони.

Розробники проєкту нового КК України, підготовленого Робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи, створеної відповідно до Указу Президента України від 7 серпня 2019 р. № 5814/2019, пропонують повернути у кримінально-правову площину такий об'єкт охорони, як держава.

Книга дев'ятого цього документу має назву «Кримінальні правопорушення проти держави та національної безпеки України» [1], з чого постає, що держава розглядається як самостійний об'єкт, який не збігається з національною безпекою. Автори проєкту, на жаль, не пояснюють, що саме вони, у цьому випадку, розуміють під державою, зазначаючи лише, що систему передбачених книгою дев'ятою кримінальних правопорушень утворюють діяння проти національної безпеки (Розділ 9.1) та діяння проти певного порядку чи режиму (Розділи 9.2, 9.4, 9.5, 9.6, 9.7 та 9.8), у тому числі, і порядку перетинання державного кордону України та міграційного режиму (Розділ 9.3) [2, с. 346].

У вітчизняних джерелах, той чи інший встановлений законодавцем порядок (переміщення, фінансування, кредитування, оподаткування, випуску, проведення, обігу тощо) доволі часто розглядається як об'єкт відповідних кримінальних правопорушень. Але, як слушно зазначає І. І. Чугуніков, порушення встановленого законодавцем порядку (переміщення, обігу тощо) характеризує не об'єкт, а об'єктивну сторону відповідного діяння. Порушення тих чи інших законодавчих приписів заподіює шкоду не їм, а тому, заради чого вони встановлювалися. До того ж, цей порядок об'єктивно не може називатися шкодою і після вчинення посягання завжди залишається незмінним [3, с. 180]. За справедливим зауваженням О.В. Ободовського, законодавчі положення, якими встановлено порядок проходження військової служби і про які йдеться в частині першій статті 401 КК України, не страждають від кримінальних правопорушень, передбачених у XIX розділі Особливої частини, а тому не є родовим об'єктом цих правопорушень. Таким, на думку автора, виступає бойова готовність та боєздатність збройних Сил України, інших військових формувань, які необхідні для забезпечення воєнної безпеки й оборони України та виконання інших покладених на них завдань [4, с. 26–28]. Д. О. Колодін обґрунтовано акцентує увагу на тому, що скільки б разів не порушувався встановлений порядок формування і діяльності виборчих комісій, порядок реєстрації виборців, порядок висування кандидатів на виборні посади чи порядок проведення передвиборної агітації він не руйнується, оскільки покликаний лише забезпечити те,

заради чого впроваджувався – об'єктивне волевиявлення виборців [5, с. 61].

Слід додати, що при розумінні об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених Розділом 9.3 проєкту, як порядку перетинання державного кордону України, кримінально-правова охорона останнього перетворюється на самоціль, що фактично вуалює справжню спрямованість зазначених діянь.

Отже, встановлений законодавством порядок перетинання державного кордону України не може виступати об'єктом згаданих кримінальних правопорушень, оскільки при їх вчиненні шкоди зазнає не він, а те, заради чого він впроваджувався – державна безпека у прикордонному просторі.

Виходячи з викладеного, по-перше, під державою, як об'єктом кримінально-правової охорони слід розуміти державну безпеку, а, по-друге, функцію видових об'єктів мають виконувати не «порядки» та «режими», а певні різновиди державної безпеки, як стани захищеності життєво важливих інтересів держави у певних сферах її діяльності – інформаційній, прикордонній, здійснення публічної влади та публічного управління, військовій, мобілізаційній, альтернативної служби чи служби цивільного захисту. Таким чином в умовах виокремлення національної безпеки України, як самостійного об'єкта кримінально-правової охорони, родовим об'єктом діянь, передбачених Розділами 9.2 – 9.8 проєкту має визнаватися не держава, як політико-територіальна організація публічної влади, а державна безпека, складовою якої (видовим об'єктом) є і прикордонна безпека України. У цьому аспекті навряд чи обґрунтованим виглядає рішення розробників проєкту нового КК України як щодо назви книги дев'ятої, де йдеться про кримінальні правопорушення проти держави, так і щодо можливості кримінально-правової охорони національної та державної безпеки у межах одного розділу (книги) Особливої (Спеціальної) частини КК.

У спеціальних джерелах при характеристиці державної політики України у прикордонній сфері, зазвичай, використовуються два поняття – безпека державного кордону та прикордонна безпека. Згадуються вони і на нормативному рівні (про безпеку державного кордону йшлося у попередній редакції ч. 6 ст. 18 Закону України «Про національну безпеку України», а прикордонна безпека фігурує у п. 25 ч. 1 ст. 1 цього Закону, Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 р., схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 р. та Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України від 14 вересня 2020 р.), хоча легальне визначення цих категорій відсутнє.

Точки зору науковців у зазначеній площині можуть бути зведені до декількох самостійних позицій. Відповідно до першої з них, яка є найбільш поширеною, безпека державного кордону та прикордонна безпека розглядаються як тотожні поняття. При цьому об'єктами безпеки визнаються державний суверенітет, територіальна цілісність України в межах існуючих кордонів та інші життєво важливі інтереси особи (або права та свободи громадян), суспільства (або усі сфери громадського життя і людської діяльності) та держави в її прикордонній сфері (або сфері прикордонної діяльності, державному кордоні та в прикордонному просторі) [6, с. 366; 7, с. 90; 8, с. 98; 9, с. 127]. Представники другої позиції теж виходять з отождествлення безпеки державного кордону та прикордонної безпеки, але об'єкт фактично обмежується недоторканістю державного кордону. Так, наприклад, на думку В.С. Нікіфоренка безпека державного кордону України (прикордонна безпека) – це стан захищеності прикордонної території України, який дає змогу зберігати стійкість до зовнішніх та внутрішніх загроз, забезпечувати недоторканість державного кордону та охорону суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні,

а під загрозами безпеки державного кордону автор розуміє наявні (реальні) та потенційно можливі явища та чинники, що створюють небезпеку для недоторканості державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні [10, с. 215].

Якщо пригадати, що попередня редакція ч. 6 ст. 18 Закону України «Про національну безпеку України» такі категорії як «безпека державного кордону» та «охорона суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні» розрізняла, об'єктом прикордонної безпеки мала б визнаватися лише недоторканість державного кордону.

Прихильники третьої позиції вважають, що безпека державного кордону та прикордонна безпека не є тотожними поняттями. Так, наприклад, А. Я. Кзензюк та Ю. Б. Курилюк підкреслюють, що прикордонна безпека не може обмежуватися суто проблемами державного кордону, пунктів пропуску чи контрольованих прикордонних районів. Варто також розглядати й окремі аспекти тимчасової окупації, що здатні завдавати дестабілізуючого фактору в прикордонній сфері України. Тому саме застосування терміну «прикордонна безпека», а не «безпека державного кордону» дозволяє більш широко й змістовно розглядати окреслену проблему [11, с. 21]. На погляд авторів, під прикордонною безпекою держави варто розуміти збалансований стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, а також охоронюваних законодавством про державний кордон інтересів людини, суспільства й держави у прикордонній сфері [11, с. 22].

Врешті решт, ще однією самостійною позицією може вважатися точка зору, відповідно до якої як більш широке поняття має позиціюватися саме безпека державного кордону, а не прикордонна безпека. Так, наприклад, І. М. Шопіна, яка виходить з розуміння безпеки державного кордону як стану захищеності, недоторканості і непопущеності проходження, позначення, порядку утримання та перетинання державного кордону, прикордонних смуг, контрольованих прикордонних районів, а також інших територій та об'єктів інфраструктури, котрі утворюються з метою забезпечення необхідного стану захищеності державного кордону, вважає, що прикордонна безпека є підсистемою для безпеки державного кордону [12].

Слід підкреслити, що серед фахівців переважає думка, що безпека державного кордону (прикордонна безпека) має розглядатися як складова національної безпеки [7, с. 89; 10, с. 215; 11, с. 17], яка аргументується, по-перше, тим, що її об'єктом є суверенітет та територіальна цілісність держави, а, по-друге, посиланням на деякі нормативні джерела, зокрема Закон України «Про державний кордон України», відповідно до ч. 2 ст. 2 якого захист державного кордону України є невід'ємною частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки.

З приводу викладеного хотілося б зазначити наступне.

По-перше, такі поняття як «безпека державного кордону» та «прикордонна безпека», принаймні у кримінально-правовій площині, не можуть отожднюватися, оскільки мають різні об'єкти – недоторканість державного кордону та інтереси держави у прикордонній сфері відповідно. З кримінально-правової точки зору, недоторканість державного кордону – це сукупність суспільних відносин, які виключають будь-яку агресію з боку однієї держави, декількох держав, міжнародних органів, організацій та об'єднань стосовно іншої держави. На таке розуміння орієнтують і останні зміни, які були внесені до відповідних нормативно-правових актів. Так, згідно ч. 6 ст. 18 Закону України «Про національну безпеку України» (в редакції Закону №2952-IX від 24.02.2023 р.) Державна прикордонна служба України визнається правоохоронним органом спеціального призначення, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону України. Охорона державного кордону України є невід'ємною складовою загальнодержавної системи

захисту державного кордону і полягає у здійсненні Державною прикордонною службою України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах, а в підводному та повітряному просторі – Збройними Силами України спільно з Державною прикордонною службою України заходів з метою забезпечення недоторканості державного кордону України (ч. 4 ст. 2 Закону України «Про державний кордон України» в редакції Закону № 3232-IX від 13.07.2023 р.). Виклики і загрози національній безпеці України у сфері охорони державного кордону України, спричинені збройною агресією Російської Федерації проти України (розділ «Виклики і загрози» Стратегії інтегрованого управління кордонами в редакції Розпорядження КМУ №660-р від 21.07.2023 р.).

У кримінально-правовій літературі теж цілком слушно підкреслюється, що саме збройне захоплення певної адміністративно-територіальної одиниці країни та проголошення її окремою територією, внаслідок чого змінюються межі держави, призводять до порушення її недоторканості, тоді як, наприклад, спроби особи перемістити прикордонні знаки, які позначають межі території держави, рівно як і виготовлення карти із зміненими межами державного кордону країни до зазначених наслідків призвести не може [13, с. 13–14]. Тим більше, до таких наслідків не може призвести і, скажімо, незаконне переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332 КК), хоча не тільки у науково-практичних коментарях [14, с. 695], а й навіть на рівні КК (Розділ XIV Особливої частини) саме недоторканість державних кордонів розглядається як об'єкт цього діяння.

Отже, безпека державного кордону є складовою національної безпеки. Не випадково, про недоторканість України, тобто про недоторканість її державного кордону йдеться у найменуванні ст. 110 КК, хоча диспозиція цієї норми (ч. 1) пов'язує посягання на недоторканість України із умисними діями, які вчинені з метою зміни меж державного кордону України, що деякими фахівцями піддається цілком обґрунтованій критиці, оскільки така вказівка законодавця є не тільки суперечливою і зайвою за змістом, а й має на увазі мету, яка не може бути встановлена через неможливість її існування (змінити кордон країни в результаті вилучення чи переміщення прикордонного знаку неможливо) [13, с. 14].

Слід підкреслити, що такі поняття як державна безпека та захист державного кордону диференціює і Конституція України (ст. 17), з чого теж постає, що зазначені категорії не можуть отожднюватися.

Таким чином, безпека (охорона) державного кордону, що є складовою національної безпеки і прикордонна безпека, яка є складовою державної безпеки мають розглядатися як самостійні поняття, що утворюють окремі об'єкти кримінально-правової охорони.

По-друге, при всій привабливості визначення прикордонної безпеки держави як збалансованого стану захищеності охоронюваних законодавством про державний кордон інтересів людини, суспільства й держави у прикордонній сфері, завдяки якому забезпечується сталий розвиток прикордонних територій, транспарентність державного кордону для здійснення трансграничної діяльності та подорожування осіб [6, с. 366], такий підхід навряд чи може бути підтриманий. Відповідно до п. 25 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», яким цей Закон було доповнено Законом №3858-IX від 16.07.2024 р., однією з цілей Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України є створення і підтримання балансу між забезпеченням належного рівня прикордонної безпеки і збереженням відкритості державного кордону України для законного транскордонного співробітництва, а також для осіб, які подорожують. З наведених приписів постає, що законодавець розмежовує прикордонну безпеку і відкритість

(транспарентність) державного кордону, ставлячи за мету встановлення між ними певного балансу. Тому відкритість державного кордону не може розглядатися як складова прикордонної безпеки. Останнє поняття має пов'язуватися виключно з державною безпекою, задля забезпечення якої особа може бути обмежена у своєму праві вільно залишити будь-яку країну, включаючи свою власну [15]. Цілком очевидно, що у цьому випадку про збалансований стан захищеності інтересів держави та людини вже йтися не може, хоча на наявність прикордонної безпеки це не впливає. Так, наприклад, існуюча у сучасних умовах заборона на виїзд за межі України чоловікам віком від 23 до 60 років навряд чи відповідає інтересам цих суб'єктів, хоча цілком погоджується з інтересами держави у її прикордонному просторі. Отже, збалансованість інтересів особи, суспільства і держави має характеризувати не прикордонну безпеку, а режим державного кордону України (ст. 18 Закону України «Про державний кордон України»), який, у разі необхідності, може бути розбалансований шляхом впровадження з боку держави певних обмежень прав та свобод громадян у прикордонній сфері.

Деякі фахівці цілком слушно підкреслюють, що забезпечення належного рівня прикордонної безпеки має досягатися за рахунок розумного балансу між бар'єрністю та контактністю державного кордону, тобто встановлення режиму максимальної «доброзичливості» для законослухняних учасників транскордонного руху та максимальної «непроникненості» у випадку наявності даних про можливе правопорушення [16, с. 79, 85]. Що ж стосується прикордонної безпеки – то це стан захищеності виключно інтересів держави у сфері її прикордонної діяльності.

Підхід переважної більшості науковців до визначення прикордонної безпеки держави, пов'язаний із включенням до кола її об'єктів і недоторканості державного кордону, зумовлює і відповідні уявлення щодо системи суспільно небезпечних посягань на неї. Так, зокрема, до кримінальних правопорушень проти прикордонної безпеки традиційно відносять діяння, передбачені ст. 110 та 110² (в частині фінансування дій, вчинених з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України) КК України [17, с. 82], що у світлі викладеного вище навряд чи можна визнавати обґрунтованим. Однак, широке розуміння такого поняття, як прикордонна безпека держави, що, інколи, пропонується і на нормативному рівні, не обмежується лише включенням до нього недоторканості державного кордону. Так, відповідно до абзацу першого підрозділу «Протидія транскордонній злочинності» розділу «Стратегічні цілі та завдання з реалізації державної політики у сфері інтегрованого управління кордонами» Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 р. загрозами прикордонній безпеці держави визнаються тероризм, нелегальна міграція, торгівля людьми, контрабанда всіх видів, ухилення від сплати податків та встановлених платежів, організована злочинність тощо. Виходячи з цього, деякі фахівці пропонують доволі розгалужену систему посягань на прикордонну безпеку. Так, наприклад, Ю.Б. Курилюк, поряд із діяннями, передбаченими ст.ст. 110 та 110² КК, до згаданої системи відносить контрабанду (ст. 201 та ст. 305 КК), порушення правил несення прикордонної служби (ст. 413), опір представникам влади, працівникам правоохоронних органів, членам громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцям (ст. 342), посягання на їхнє життя (ст. 348), військові злочини, вчинені прикордонниками (розділ XIX Особливої частини), а також незаконне переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332) та порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України і виїзду з неї (ст. 332¹) [17, с. 82].

Не заперечуючи кримінологічного значення наведеної класифікації, яка, насамперед, акцентує увагу на негатив-

них явищах у сфері транскордонних процесів (у згаданій вище Стратегії мова теж йде про протидію транскордонній злочинності, яка є суто кримінологічним поняттям), слід зазначити, що вона знаходиться поза кримінально-правовою площиною. З позиції чинного КК України, такі діяння, як терористичний акт (ст. 258), інші діяння терористичного характеру (ст. ст. 258¹-258⁵), торгівля людьми (ст. 149), контрабанда (ст. ст. 201, 201¹, 201³, 201⁴), ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових) платежів (ст. 212), створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній (ст. 255) спрямовані на інші об'єкти кримінально-правової охорони – громадську безпеку, волю особи або нормальну господарську діяльність, у зв'язку з чим, не можуть розглядатися як кримінальні правопорушення проти прикордонної безпеки. Теж саме стосується і посягань на авторитет органів державної влади і об'єднань громадян (ст.ст. 342, 348) та встановлений порядок несення військової служби (розділ XIX Особливої частини). Така ситуація зберігається і в проєкті нового КК, що згадувався вище. Що ж стосується опору військовослужбовцеві Державної прикордонної служби України або члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону (ст. 9.7.6), то він, хоча і позиціонується як кримінальне правопорушення проти держави, але спрямований на інший видовий об'єкт – порядок публічного управління (розділ 9.7).

Слід зазначити, що у вітчизняній прикордоннології, як інтегральній галузі знань про кордон та супутні прикордонні явища і процеси, пов'язані із забезпеченням прикордонної безпеки [16, с. 77], поняття останньої так чи інакше пов'язують із процесом та результатом (станом) діяльності державних інститутів у прикордонному просторі, під яким розуміють частину території держави, що охоплює державний кордон, прикордонну смугу, контрольовані прикордонні райони, пункти пропуску через державний кордон, територіальне море, внутрішні води, їх підводне середовище, континентальний шельф, виключну (морську) економічну зону, а також повітряний простір над цими територіями, яка має соціально-правові особливості, що обумовлені встановленими режимами: режимом державного кордону, прикордонним режимом, режимом у пунктах пропуску через державний кордон [16, с. 53]. Тому в теорії адміністративного права правопорушення проти прикордонної безпеки традиційно не обмежуються лише незаконним перетинанням або спробою незаконною перетинання державного кордону України (ст. 204¹ КУпАП), порушенням порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України або виїзду з неї (ст. 204² КУпАП), невиконанням рішення про заборону в'їзду в Україну (ст. 203¹ КУпАП) та порушенням порядку в'їзду до району проведення антитерористичної операції або виїзду з нього (ст. 204¹ КУпАП), а включають до себе й інші діяння, зокрема, порушення прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску через державний кордон України або режимних правил у контрольних пунктах в'їзду – виїзду (ст. 202 КУпАП) [11, с. 64] та порушення порядку переміщення товарів до району або з району проведення антитерористичної операції (ст. 204³ КУпАП) [18, с. 630].

За чинним КУпАП згадані діяння розглядаються як правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління (деякі фахівці вважають за доцільне здійснити рекодифікацію адміністративних правопорушень проти прикордонної безпеки України шляхом виключення їх з КУпАП та розміщення у розділі VI «Відповідальність за порушення законодавства про державний кордон України» Закону України «Про державний кордон України» [11, с. 69]), складовою яких є і правопорушення у сфері регулювання міграційних процесів (ст. ст. 203, 204, 205 та 206¹ КУпАП). Питання щодо спрямованості цих діянь на прикордонну безпеку держави в науці адміні-

стративного права залишається спірним. Одні вчені надають позитивну відповідь на це питання [18, с. 630], хоча й пропонують йменувати посягання проти прикордонної безпеки «правопорушеннями у сфері міграційного законодавства і прикордонного контролю» [19, с. 495], інші ж вважають, що шкоду прикордонній безпеці задають лише правопорушення у сфері захисту державного кордону, пунктів пропуску, контрольованих прикордонних районів, включаючи окремі аспекти тимчасової окупації, що здатні створювати дестабілізуючого фактору в прикордонній сфері України [11, с. 21, 64–65].

Не вдаючись до полеміки, слід зазначити, що, по-перше, згадана вище «Стратегія інтегрованого управління кордонами» як одну з загроз прикордонній безпеці держави визнає нелегальну міграцію, яка, на відмінну від терористичного акту, контрабанди, торгівлі людьми тощо, власного об'єкту кримінально-правової охорони не має, а, по-друге, нелегальна міграція, насамперед, пов'язується із незаконним перетином іноземцем або особою без громадянства державного кордону (п. 14 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»), хоча може полягати також у порушенні іноземцем правил перебування на території держави, працевлаштуванні без дозволу, недотриманні правил реєстрації чи ухиленні від виїзду після закінчення терміну перебування [20, с. 105]. Таким чином, як уявляється, порушення міграційного режиму цілком можуть розглядатися як діяння, що завдають шкоду прикордонній безпеці, у тому числі і в сфері кримінального права. Такими є і діяння, передбачені ст. ст. 202, 204³ та 204⁴ КУпАП. Але ні безпека міграційних процесів, ні безпека прикордонних смуг, контрольованих прикордонних районів чи пунктів пропуску через державний кордон України, ні безпека переміщення товарів до району або з району проведення антитерористичної операції чи безпека в'їзду до району проведення антитерористичної операції або виїзду з нього не можуть визнаватися складовими прикордонної безпеки як об'єкта кримінальних правопорушень, оскільки їх охорона чинним КК не встановлена.

Викладене надає підстав стверджувати, що з кримінально-правової точки зору поняття прикордонної безпеки держави охоплює лише безпеку перетинання державного кордону України або меж тимчасово окупованої території України.

Разом з тим, слід зазначити, що безпеку перетинання державного кордону навряд чи обґрунтовано зводити лише до стану його захищеності від незаконного перетинання. Під незаконним перетинанням державного кордону, як у адміністративно-правовій (ст. 204¹ КУпАП), так і в кримінально-правовій (ст. 331 (виключена на підставі Закону №1723-VI від 18.05.2004), ст. 332² КК) площині традиційно розуміється його перетинання у будь-який спосіб поза пунктами пропуску або в пунктах пропуску без відповідних документів, або за документами, що містять недостовірні відомості. З такого розуміння виходять і розробники проекту нового КК (п. 2 ч. 1 ст. 9.3.1). З цього постає, що безпека перетинання державного кордону не страждає у тих випадках, коли особа перетинає кордон через пункти пропуску з належними документами, хоча й переслідує при цьому мету заподіяння шкоди національній, державній або громадській безпеці. Вірогідно, саме тому законне перетинання державного кордону України з терористичною метою (ст. 258⁶) як посягання у сфері недоторканості державних кордонів (розділ XIV Особливої частини), законодавець не розглядає, а його законне перетинання з метою заподіяння шкоди інтересам держави (ст. 332²), як і законний в'їзд на тимчасово окуповану територію чи виїзд з неї з метою заподіяння шкоди інтересам держави (ст. 332³), злочинами не вважає.

Як уявляється, такий підхід не може бути підтриманий. Криміноутворюючими ознаками посягань, передбачених

ст. ст. 332¹ та 332² КК, виступають не діяння (порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України чи виїзду з неї та незаконне перетинання державного кордону України є адміністративними правопорушеннями, передбаченими ст. ст. 204² та 204¹ КУпАП – відповідно), а ознаки суб'єктивної сторони (мета заподіяння шкоди інтересам держави) чи суб'єкта (особа, якій заборонено в'їзд на територію України чи представник підрозділів збройних сил чи інших силових відомств держави-агресора). Тому шкода прикордонній безпеці, яка зумовлена розбалансуванням режиму перетинання державного кордону у бік транспарентності на шкоду бар'єрності, завдається незалежно від того, законним чи незаконним було його перетинання. Теж саме стосується і безпеки перетинання меж тимчасово окупованої території України. Не випадково, законність перетинання державного кордону України у межах ст. 258⁶ КК, не позбавляє можливості вважати вчинене діяння навіть тяжким злочином, хоча позиціонування його як посягання проти громадської безпеки викликає певні сумніви, оскільки не тільки реальна шкода, а й загроза її заподіяння цьому об'єкту ще не створюється. Тобто, за великим рахунком йдеться лише про виявлення умислу на здійснення діяльності, яка відповідно до закону є терористичною, що дещо суперечить ч. 1 ст. 2 КК, згідно з якою єдиною підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння. З метою подолання зазначеного протиріччя розробники проекту нового КК пропонують окремий склад злочину «Підготовка до терористичної діяльності», однією з форм об'єктивної сторони якого визнається прибуття особи до України з метою здійснення терористичного акту, участі в діяльності терористичної групи чи фінансування тероризму (п. 4 ч. 1 ст. 7.2.8). Таке «діяння» не охоплюється поняттям готування до злочину (ст. 2.6.2) і не дивлячись на використання терміну «підготовка» виявлення умислу теж не «матеріалізує».

Проблему, як уявляється, могла б вирішити зміна місця розташування перетинання державного кордону України з терористичною метою у системі Особливої частини КК та позиціонування його як посягання проти прикордонної безпеки України.

У вітчизняних джерелах до кола посягань у сфері недоторканості державних кордонів традиційно відносять і діяння, передбачені ст. ст. 333 та 334 КК [21, с. 431-432; 22, с. 11]. Однак, питання щодо безпосередніх об'єктів зазначених кримінальних правопорушень вирішується доволі неоднозначно. Так, при визначенні спрямованості діяння, передбаченого ст. 333 КК, в одних випадках стверджується, що основним безпосереднім об'єктом цього злочину виступають відносини національної безпеки України, її міжнародного авторитету у сфері дотримання міжнародних зобов'язань щодо нерозповсюдження зброї масового знищення, недопущення її використання з терористичною та іншою протиправною метою, а недоторканість державного кордону України є лише його додатковим об'єктом [21, с. 441], а в інших – основний безпосередній об'єкт згаданого діяння пов'язується із встановленим порядком здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю [23, с. 775; 24, с. 769]. Врешті решт дискусійним є і питання щодо основного безпосереднього об'єкту порушення правил міжнародних польотів (ст. 334), який або пов'язується із недоторканістю повітряних кордонів України [21, с. 444], або з безпекою міжнародних польотів та безпекою безперешкодного перетинання кордону України одночасно [24, с. 772].

Цілком очевидно, що позиціонування недоторканості державних кордонів лише як додаткових об'єктів у межах складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 333 та ст. 334, не дозволяє розглядати ці діяння як такі, що, насамперед, спрямовані на цей об'єкт кримінально-правової охорони.

Не випадково, пропонуючи систему кримінальних правопорушень проти порядку перетинання державного кордону України, розробники проєкту нового КК не включили до неї діяння, передбачені ст. ст. 333 та 334 чинного КК. Своє рішення щодо ст. 334 вони пояснюють тим, що вліт в Україну або виліт з України без відповідного дозволу має кваліфікуватися у таких випадках як незаконне перетинання державного кордону України, а недодержання зазначених у дозволі маршруту, місця посадки, повітряної траси, коридору або ешелону – як кримінальне правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту [2, с. 353]. Тобто, вліт в Україну або виліт з України без відповідного дозволу позиціонується як один із способів незаконного перетинання державного кордону і в цьому аспекті його кримінально-правова природа залишається незмінною. Про порушення встановленого порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, розробники проєкту, при аргументації свого рішення, не згадують [2, с. 353]. Але спрямованість цього діяння на безпеку перетинання державного кордону дійсно викликає певні сумніви. Відповідно до преамбули Закону України від 20 лютого 2003 р. «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» його метою є забезпечення захисту національних інтересів України, дотримання нею міжнародних зобов'язань щодо нерозповсюдження зброї масового знищення, засобів її доставки, обмеження передач звичайних видів озброєння, а також здійснення заходів щодо недопущення використання зазначених товарів у терористичних та інших протиправних цілях. Виходячи з наведених приписів, порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю скоріше є посягання на основи національної безпеки України, громадську безпеку чи міжнародний правопорядок. До того ж, як цілком слушно підкреслюється у науково-практичних коментарях, цей злочин може вчинятися і на території України [14, с. 698; 24, с. 772].

З цього постає, що порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, має іншу спрямованість, аніж прикордонна безпека України. До речі, порушення законодавства в галузі державного експортного контролю, однією з форм об'єктивної сторони якого визнається і неподання або несвоєчасне подання центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного експортного контролю, звітів та відповідних документів про фактично здійснені міжнародні передачі товарів військового призначення та подвійного використання на підставі отриманих дозволів чи висновків (п. 2 ч. 1 ст. 212² КУпАП) у адміністративно-правовій літературі ніколи не розглядалося як правопорушення у сфері захисту державного кордону (чи у сфері прикордонного контролю або проти прикордонної безпеки) [11, с. 62–65], а за попереднім КК незаконний вивіз за межі України сировини, матеріалів, обладнання для створення зброї, а також військової та спеціальної техніки визнавався посяганням проти громадської безпеки (ст. 228⁶ КК 1960 р.). Зміна кримінально-правової природи зазначеного діяння за чинним КК, скоріше за все, була пов'язана з його розумінням, насамперед, як незаконного вивозу за межі України (згідно первісної редакції ст. 333 йшлося про незаконний вивіз за межі України сировини, матеріалів, обладнання, технологій, що можуть бути використані для створення ракетного, ядерного, хімічного, інших видів зброї, військової та спеціальної техніки, який, за логікою речей, мав визнаватися закінченим злочином з моменту перетинання зазначеними предметами державного кордону України), тобто із належністю цього посягання до кола транскордонних кримінальних правопорушень, специфічного ознакою яких традиційно вважається фізичне перетинання через

державний кордон не тільки осіб, а й товарів чи предметів [16, с. 70]. Однак, оновлена у 2003 р. редакція ст. 333 КК більше не пов'язує порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, з їх обов'язковим незаконним вивозом за межі України. Тому це діяння, у будь-якому випадку, не може розглядатися як посягання проти прикордонної безпеки держави.

Звертає на себе увагу той факт, що розробники проєкту нового КК України, поряд із незаконним перетинанням державного кордону України особою, якій заборонено перебувати на території України (ст. 9.3.4), переміщенням особи через державний кордон України (ст. 9.3.5), стипендіям незаконному перетинанню державного кордону України, проїзду через територію України чи держави-члена Європейського Союзу або проживанню в ній (ст. 9.3.6) та незаконним перетинанням державного кордону України (ст. 9.3.8) до кола кримінальних правопорушень проти порядку перетинання державного кордону України відносять і самовільну зміну демаркації державного кордону України. Відповідно до ст. 9.3.9 особа, яка після демаркації державного кордону України прикордонний знак: 1) вилучила; 2) переміщувала або 3) знищила, – вчинила провину. Втім, очевидно, що останнє діяння шкоди порядку перетинання державного кордону не завдає. У той же час, безпека прикордонної інфраструктури є складовою прикордонної безпеки і поряд із безпекою перетинання державного кордону цілком може розглядатися як самостійний об'єкт відповідних посягань. Інакше кажучи, зміна спрямованості діянь, передбачених ст. ст. 332–332² і ст. 334 чинного КК та ст. ст. 9.3.4–9.3.6, 9.3.8 і 9.3.9 проєкту на прикордонну безпеку держави не тільки дозволить доволі чітко визначити їх кримінально-правову природу, а й створити певні підвалини для можливої охорони на рівні КК тих її складових, які поки що, як об'єкти кримінальних правопорушень, не передбачені.

Висновки. Прикордонна безпека держави є певним інтегрованим поняттям, що включає до себе: безпеку державного кордону, безпеку перетинання державного кордону, безпеку перетинання меж тимчасово окупованої території України, безпеку перетинання лінії зіткнення в районі проведення антитерористичної операції або неконтрольованої ділянки державного кордону України в цьому районі, безпеку переміщення товарів до району або з району проведення антитерористичної операції, безпеку прикордонної інфраструктури (прикордонних смуг, прикордонних знаків, пунктів пропуску чи контрольних пунктів державного кордону), безпеку контрольованих прикордонних районів та безпеку міграційних процесів. Однак, у кримінально-правовій площині прикордонна безпека має пов'язуватися лише з безпекою перетинання державного кордону України або меж тимчасово окупованої території України, оскільки безпека державного кордону є складовою національної безпеки, що охороняється першим розділом Особливої частини, а посягання на інші із зазначених складових як кримінально-протиправні діяння чинним КК не передбачені.

Виходячи з цього, під кримінальними правопорушеннями проти прикордонної безпеки України слід розуміти вчинені суб'єктом кримінального правопорушення та передбачені КК суспільно небезпечні винні діяння, що завдають шкоди безпеці перетинання особами державного кордону України або меж тимчасово окупованої території України, тобто стану їх захищеності від незаконного перетинання або перетинання з метою заподіяння шкоди національній, державній або громадській безпеці.

Систему посягань на прикордонну безпеку України утворюють: незаконне перетинання державного кордону України (ст. 332²), вліт в Україну або виліт з України без відповідного дозволу (ст. 334), перетинання державного кордону України з терористичною метою (ст. 258⁶),

незаконне переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332) і порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї (ст. 332¹).

У перспективі зазначена система може бути розгалужена як за рахунок збільшення кола суб'єктів незаконного перетинання державного кордону України (наразі це коло обмежене лише особами, яким заборонено в'їзд на територію України та представниками підрозділів збройних

сил чи інших силових відомств держави-агресора), так і шляхом криміналізації випадків перетинання державного кордону з метою заподіяння шкоди державній безпеці (зокрема, з метою ухилення від призову на військову службу під час мобілізації) чи включенням до об'єктів кримінально-правової охорони інших складових прикордонної безпеки, як-от безпеки міграційних процесів та безпеки прикордонної інфраструктури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект нового Кримінального кодексу України. Текст проекту станом на 15.10.2025 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/11/12/00-kontrolnyj-proyekt-kk-15-10-2025-eksperty-fn.pdf>
2. Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. За заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ, 2024. 494 с.
3. Чугуніков І.І. Об'єкт і об'єктивна сторона складу злочину: проблеми розмежування. *Вісник Південного регіонального центру національної академії правових наук України*. 2018. №7. С. 167-181.
4. Ободовський О.В. Військові кримінальні правопорушення: теорія і практика: монографія. Одеса: Юридична література, 2023. 652 с.
5. Колодін Д.О. Концептуальні засади кримінально-правової охорони народного волевиявлення в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 2025. 440 с.
6. Купрієнко Д.А. Основні поняття та категорії у сфері забезпечення прикордонної безпеки / Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: військові та технічні науки. 2014. №1 (61). С. 357-368.
7. Цевельов О.Є., Жук С.М. Актуальні питання забезпечення прикордонної безпеки України у системі національної безпеки. *Державне управління*. 2017. №10. С. 88-90.
8. Половников В.В. Охорона та захист державного кордону України як одна із сфер державного управління. *Вісник Південного регіонального центру національної академії правових наук України*. 2019. Вип. 19. С. 98-105.
9. Ганьба О.Б. Правові відносини у сфері прикордонної безпеки України: теоретичні і прикладні проблеми: монографія. Вінниця. ТОВ «ТВОРИ», 2020. 448 с.
10. Нікіфоренко В.С. Теоретичні основи дослідження викликів та загроз при забезпеченні безпеки державного кордону. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2018. №3 (61). С. 211-216.
11. Кзензюк А.Я., Курилюк Ю.Б. Прикордонна безпека України (адміністративно-деліктне забезпечення): монографія. За заг. ред. В.С. Нікіфоренка. Київ: ВД «Дакор», 2024. 176 с.
12. Шопіна І.М. Державна прикордонна служба України як суб'єкт забезпечення національної, державної, прикордонної безпеки та безпеки державного кордону. *International Scientific Journal "Internauka"*. Series: "Juridical Sciences". URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2022-10>
13. Остафійчук Г.В., Олейников Д.О., Сичевський В.В. Розслідування посягань на територіальну цілісність і недоторканість України: наук.-практ. посіб. Харків: Право, 2018. 184 с.
14. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2-х т. Т. 2. За заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. 1040 с.
15. Протокол №4 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини / Збірка договорів Ради Європи. К.: Парламентське вид., 2000. С. 52-53.
16. Філіппов С.О. Протидія транскордонній злочинності: глобальний контекст і реалії України: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 452 с.
17. Курилюк Ю.Б. Деякі сучасні кримінально-правові та кримінологічні аспекти забезпечення прикордонної безпеки держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 4 (19). С. 80-83.
18. Курс адміністративного права України: підручник. За заг. ред. О.В. Кузьменко. 3-тє вид., допов. Київ: Юрінком інтер, 2018. 914 с.
19. Адміністративна відповідальність: курс лекцій. За заг. ред. О.В. Кузьменко. Київ: Юрінком інтер, 2020. 568 с.
20. Крут К.О. Нелегальна міграція та нелегальний мігрант: зниження актуальності державного дозволу (міжнародний аспект). *Правові новели*. 2023. №21. С. 102-106.
21. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник. За заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Х.: Право, 2015. 680 с.
22. Забезпечення прикордонної безпеки правоохоронними органами системи МВС України в умовах воєнного стану: метод. рекомендації / кол. авт.: О.С. Юнін, В.В. Шаблистий, В.С. Березняк, Ю.Б. Курилюк та ін. Дніпро: ДДУВС, 2024. 40 с.
23. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К.: Атіка, 2005. 1064 с.
24. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. К.: Юрінком інтер, 2018. 1104 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.98:343.211

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/46>

ЦИФРОВІ ДОКАЗИ ТА КОМП'ЮТЕРНО-ТЕХНІЧНІ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ

DIGITAL EVIDENCE AND COMPUTER-TECHNICAL EXAMINATIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS ON WAR CRIMES

Карпець Ю.В., аспірант

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності

Національної академії правових наук України

orcid.org/0009-0007-4149-4691

Стаття присвячена комплексному дослідженню теоретичних та практичних аспектів використання цифрових доказів і призначення комп'ютерно-технічних експертиз у кримінальних провадженнях про військові злочини в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України. Проаналізовано нормативно-правове регулювання збирання, фіксації та використання електронних доказів у доказуванні воєнних злочинів відповідно до Кримінального процесуального кодексу України. Досліджено міжнародні стандарти роботи з цифровими доказами, закріплені Будапештською конвенцією про кіберзлочинність та її Другим додатковим протоколом від 2022 року, а також вимоги Міжнародного кримінального суду щодо належності та допустимості електронних доказів. Розглянуто специфіку призначення та проведення комп'ютерно-технічних експертиз відповідно до Інструкції Міністерства юстиції України № 53/5, включаючи методологічні засади збирання цифрових носіїв інформації та застосування криптографічних методів верифікації автентичності доказів. Встановлено основні проблеми забезпечення допустимості електронних доказів, отриманих з відкритих джерел, включаючи соціальні мережі, супутникові знімки та дані геолокації, а також визначено критерії їх процесуального оформлення. Детально проаналізовано процесуальні особливості роботи з метаданими цифрових файлів як джерелом доказової інформації, досліджено питання забезпечення належного ланцюга зберігання цифрових доказів та застосування спеціальних технічних засобів їх фіксації. Досліджено питання забезпечення належного ланцюга України щодо оцінки електронних доказів у кримінальних провадженнях, узагальнено критерії визнання цифрових доказів допустимими. Обґрунтовано необхідність імплементації міжнародних стандартів цифрової криміналістики у національну практику розслідування військових злочинів. Запропоновано конкретні шляхи удосконалення процесуального законодавства України щодо регламентації роботи з цифровими доказами у кримінальних провадженнях про військові злочини для забезпечення їх належності та допустимості відповідно до стандартів міжнародного кримінального правосуддя, зокрема доповнення КПК України окремою статтею про електронні докази, затвердження методичних рекомендацій для слідчих та експертів щодо роботи з цифровими доказами.

Ключові слова: цифрові докази, електронні докази, комп'ютерно-технічна експертиза, військові злочини, кримінальне провадження, Міжнародний кримінальний суд, Будапештська конвенція, доказування, документування воєнних злочинів, відкриті джерела, метадані.

The article is devoted to a comprehensive study of theoretical and practical aspects of using digital evidence and conducting computer-technical examinations in criminal proceedings on war crimes in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The regulatory framework for collecting, recording, and using electronic evidence in proving war crimes in accordance with the Criminal Procedure Code of Ukraine is analyzed in detail. International standards for working with digital evidence, enshrined in the Budapest Convention on Cybercrime and its Second Additional Protocol of 2022, as well as the requirements of the International Criminal Court regarding the relevance and admissibility of electronic evidence, are comprehensively examined. The specifics of appointing and conducting computer-technical examinations in accordance with the Instruction of the Ministry of Justice of Ukraine No. 53/5 are thoroughly considered, including methodological foundations for researching digital information carriers and applying cryptographic methods for verifying the authenticity of evidence. The main problems of ensuring the admissibility of electronic evidence obtained from open sources, including social networks, satellite images, and geolocation data, are identified, and criteria for their procedural documentation are determined. Procedural features of working with metadata of digital files as a source of evidentiary information are analyzed in detail, including issues of ensuring a proper chain of custody for digital evidence and using special technical means for their fixation. The case law of the Supreme Court of Ukraine regarding the assessment of electronic evidence in criminal proceedings is researched, and criteria for recognizing digital evidence as admissible are summarized. The necessity of implementing international standards of digital forensics into national practice of investigating war crimes is substantiated. Specific ways to improve the procedural legislation of Ukraine regarding the regulation of work with digital evidence in criminal proceedings on war crimes are proposed to ensure their relevance and admissibility in accordance with the standards of international criminal justice, particularly supplementing the Criminal Procedure Code of Ukraine with a separate article on electronic evidence and approving methodological recommendations for investigators and experts on working with digital evidence.

Key words: digital evidence, electronic evidence, computer-technical examination, war crimes, criminal proceedings, International Criminal Court, Budapest Convention, proof, documentation of war crimes, open sources, metadata.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, розпочата 24 лютого 2022 року, призвела до масового вчинення військових злочинів на території нашої держави. Станом на кінець 2024 року Офісом Генерального прокурора України зареєстровано понад 130 тисяч кримінальних проваджень

за фактами порушення законів та звичаїв війни, передбачених статтею 438 Кримінального кодексу України. Безпрецедентний масштаб злочинів вимагає застосування сучасних технологій для їх документування, розслідування та забезпечення притягнення винних до відповідальності як на національному, так і на міжнародному рівні.

© Карпець Ю.В., 2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

У сучасних умовах цифрової трансформації суспільства значна частина інформації про обставини вчинення військових злочинів фіксується у цифровому форматі. Відеозаписи з камер спостереження, безпілотних літальних апаратів та мобільних телефонів, супутникові знімки, дані геолокації, публікації у соціальних мережах, електронні повідомлення та інші цифрові сліди стають ключовими доказами у кримінальних провадженнях про воєнні злочини. За даними Офісу Генерального прокурора України, понад 60% доказів у справах про військові злочини становлять саме електронні докази, отримані з відомих джерел [1].

Це зумовлює необхідність комплексного дослідження теоретичних та практичних аспектів використання цифрових доказів і призначення комп'ютерно-технічних експертиз у таких провадженнях. Особливої актуальності набувають питання забезпечення належності та допустимості електронних доказів відповідно до вимог Кримінального процесуального кодексу України та стандартів міжнародного кримінального правосуддя, оскільки значна частина кримінальних проваджень про військові злочини може бути передана до юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

Актуальність дослідження підтверджується активною співпрацею України з Міжнародним кримінальним судом, який у березні 2023 року видав ордер на арешт керівництва держави-агресора за звинуваченням у депортації українських дітей та інших міжнародних злочинах [2]. Для успішного судового переслідування за міжнародні злочини необхідне належне документування воєнних злочинів із застосуванням сучасних цифрових технологій та дотриманням міжнародних стандартів роботи з електронними доказами, закріплених Будапештською конвенцією про кіберзлочинність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема використання цифрових доказів у кримінальному провадженні досліджувалася у працях вітчизняних науковців. С. С. Чернявський та Ю. Ю. Орлов розглядали електронні відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні, обґрунтовуючи необхідність виділення їх в окрему процесуальну категорію [3, с. 115]. В. Ю. Шепітько та Г. К. Авдєєва досліджували інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці та судовій експертизі, акцентуючи увагу на застосуванні цифрових засобів фіксації доказової інформації [4, с. 42].

Питання комп'ютерно-технічних експертиз висвітлені у роботах експертів науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів МВС України. Зокрема, у збірнику «особливості використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях» розглянуто методологічні засади проведення експертиз комп'ютерної техніки та програмних продуктів [5].

Специфіка документування військових злочинів розглядалася у звітах Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, аналітичних матеріалах Global Rights Compliance "Україна та Міжнародний кримінальний суд" [6], практичних рекомендаціях Офісу Генерального прокурора України щодо досудового розслідування воєнних злочинів [7].

Міжнародні стандарти роботи з електронними доказами закріплені у Будапештській конвенції про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року, ратифікованій Україною 7 вересня 2005 року [8], та Другому додатковому протоколу до неї від 12 травня 2022 року, підписаному Україною 30 листопада 2022 року [9], присвяченому посиленню співпраці та розкриттю електронних доказів.

Судова практика Верховного Суду України щодо оцінки електронних доказів аналізувалася у постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 29 березня 2021 року у справі № 554/5090/16-к, де суд наголосив, що допустимість електронного документа як

доказу не може заперечуватися виключно на підставі його електронної форми [10, с. 12].

Водночас комплексних досліджень, присвячених саме специфіці використання цифрових доказів та комп'ютерно-технічних експертиз у кримінальних провадженнях про військові злочини з урахуванням сучасних реалій збройного конфлікту, вимог міжнародного кримінального правосуддя та національного процесуального законодавства, проведено недостатньо, що зумовлює необхідність подальших наукових розробок у цьому напрямі.

Мета статті. Метою статті є комплексний аналіз теоретичних та практичних аспектів використання цифрових доказів і призначення комп'ютерно-технічних експертиз у кримінальних провадженнях про військові злочини, дослідження міжнародних стандартів роботи з електронними доказами та розроблення пропозицій щодо вдосконалення процесуального законодавства України у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі статтею 84 Кримінального процесуального кодексу України доказами у кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому законом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутності фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження [11]. Статтею 99 КПК України визначено, що документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення відомості.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство України не виділяє електронні докази як окремий вид доказів, відносячи їх до категорії документів. Водночас статтею 99 КПК України встановлено, що до документів належать матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації, у тому числі електронні [11]. Оригіналом електронного документа визнається його відображення, якому надається таке ж значення, як документу.

На відміну від КПК України, процесуальні кодекси в адміністративному та цивільному судочинстві містять окремі статті, присвячені електронним доказам. Стаття 99 Кодексу адміністративного судочинства України визнає електронні докази як інформацію в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи, зокрема електронні документи, вебсайти, текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі [12].

У контексті кримінальних проваджень про військові злочини цифрові докази набувають особливого значення з огляду на їх специфічні характеристики. По-перше, швидкість поширення та доступність інформації: відео та фотоматеріали з місць вчинення воєнних злочинів оперативно потрапляють до соціальних мереж, що дозволяє зафіксувати первинну інформацію про злочин у режимі реального часу.

По-друге, можливість верифікації автентичності через супутні метадані – технічну інформацію про час створення файлу, геолокацію, параметри пристрою фіксації. Комп'ютерно-технічна експертиза дозволяє встановити справжність цифрового доказу, відсутність його монтажу та визначити первинне джерело походження інформації [13, с. 178].

По-третє, транскордонний характер зберігання та обробки даних створює додаткові процесуальні складнощі. Цифрова інформація може зберігатися на серверах, розташованих за межами України, що вимагає міжнародного співробітництва для отримання доступу до таких доказів відповідно до положень Будапештської конвенції [8].

По-четверте, складність забезпечення належного ланцюга зберігання цифрових доказів. На відміну від матеріальних речових доказів, електронна інформація може бути

легко змінена або знищена без залишення видимих слідів, що вимагає застосування спеціальних криптографічних методів фіксації та зберігання, включаючи хешування файлів [14, с. 89].

Будапештська конвенція про кіберзлочинність, ратифікована Україною у 2006 році, встановлює основні принципи роботи з електронними доказами. Статті 14-21 Конвенції передбачають обов'язок держав-учасниць забезпечити можливість збереження, пошуку, вилучення та розкриття комп'ютерних даних для потреб кримінального провадження [8].

12 травня 2022 року був відкритий для підписання Другий додатковий протокол до Будапештської конвенції, спрямований на посилення співпраці та розкриття електронних доказів у транскордонному контексті. Україна підписала цей протокол 30 листопада 2022 року [9]. Протокол передбачає: можливості оперативного отримання даних про абонентів і трафік; механізми негайного співробітництва держав у надзвичайних ситуаціях; прямий доступ правоохоронних органів до відкрито доступних даних; процедури транскордонного доступу до даних за згодою; посилені гарантії захисту прав людини та персональних даних.

Римський статут Міжнародного кримінального суду, юрисдикцію якого Україна визнала у 2015 та 2022 роках, встановлює стандарти доказування міжнародних злочинів, включаючи військові злочини [15]. Статтею 69 Римського статуту передбачено, що докази повинні бути належними та допустимими, а їх отримання не повинно порушувати міжнародно визнані права людини. Це накладає особливі вимоги на процедури збирання та фіксації цифрових доказів у кримінальних провадженнях про військові злочини, які потенційно можуть бути передані до МКС.

Рада Європи у 2022 році розпочала реалізацію проєкту «CyberUA: Посилення спроможностей щодо електронних доказів воєнних злочинів та грубих порушень прав людини в Україні», спрямованого на навчання українських прокурорів та слідчих міжнародним стандартам роботи з цифровими доказами [16]. У рамках проєкту з січня 2025 року запущено курс HELP «Кіберзлочинність та електронні докази» для суддів та прокурорів.

Комп'ютерно-технічна експертиза є різновидом інженерно-технічної експертизи, що передбачає дослідження технічних властивостей цифрового обладнання та програмного забезпечення з метою отримання фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження [17].

Відповідно до пункту 13.1 глави 13 розділу II Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5, основними завданнями експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів є: встановлення робочого стану комп'ютерно-технічних засобів; встановлення обставин, пов'язаних з використанням комп'ютерно-технічних засобів; виявлення інформації та програмного забезпечення, що містяться на комп'ютерних носіях; встановлення відповідності програмних продуктів певним версіям чи вимогам [18].

У кримінальних провадженнях про військові злочини комп'ютерно-технічні експертизи призначаються для вирішення наступних питань: встановлення часу створення цифрового файлу (відео, фото, аудіозапису); визначення місця створення файлу за даними геолокації метаданих; виявлення ознак монтажу або редагування цифрового контенту; встановлення типу пристрою, на якому був створений файл; відновлення видаленої інформації з електронних носіїв; дослідження електронної кореспонденції та встановлення її авторства.

Призначення комп'ютерно-технічної експертизи здійснюється за загальними правилами статей 242-244 КПК України. Слідчий або прокурор виносить постанову про

призначення експертизи, в якій обов'язково зазначаються: підстави для призначення експертизи; прізвище експерта або назва експертної установи; питання, поставлені перед експертом; матеріали, що надаються експерту [11]. При цьому важливо забезпечити належний ланцюг зберігання електронних доказів від моменту їх виявлення до передачі експерту.

Особливістю проведення комп'ютерно-технічних експертиз у справах про військові злочини є необхідність дотримання міжнародних стандартів цифрової криміналістики. Зокрема, експерт повинен створити криптографічний хеш (контрольну суму) досліджуваного цифрового носія перед початком дослідження, що дозволяє підтвердити незмінність інформації під час експертизи [19, с. 234]. Це особливо важливо, коли результати експертизи можуть бути використані у Міжнародному кримінальному суді.

Значна частина доказів військових злочинів фіксується громадянами за допомогою мобільних телефонів та публікується у соціальних мережах ще до початку офіційного розслідування. Це створює проблему процесуального оформлення таких доказів та забезпечення їх допустимості.

Верховний Суд України у постанові від 29 березня 2021 року у справі № 554/5090/16-к зазначив, що допустимість електронного документа як доказу не може заперечуватися виключно на підставі того, що він має електронну форму [10, с. 15]. Водночас суд наголосив на необхідності перевірки автентичності та цілісності електронного доказу.

Практика документування військових злочинів в Україні виробила наступні підходи до роботи з цифровими доказами з відкритих джерел. По-перше, фіксація первинної інформації: здійснюється скріншот веб-сторінки з публікацією, зазначається URL-адреса, дата та час доступу, проводиться відеозапис процесу перегляду сторінки [20]. По-друге, збереження метаданих: завантажується оригінальний файл з максимальною кількістю супутньої технічної інформації. По-третє, верифікація джерела: встановлюється автор публікації, перевіряється достовірність акаунту, аналізується час публікації відносно часу події.

По-четверте, експертна перевірка: призначається комп'ютерно-технічна експертиза для встановлення автентичності файлу та відсутності монтажу [21, с. 47]. По-п'яте, процесуальне оформлення: складається протокол огляду відповідно до статті 237 КПК України, в якому детально описується процедура виявлення та фіксації електронного доказу.

Окремою проблемою є використання супутникових знімків як доказів військових злочинів. Такі знімки часто надаються міжнародними організаціями або комерційними компаніями і не проходять через звичайні канали отримання доказів. Для забезпечення їх допустимості необхідно: отримати офіційне підтвердження автентичності знімка від організації-власника; встановити час та обставини створення знімка; провести експертизу для підтвердження, що зображення не піддавалося змінам; оформити отримання знімка відповідним процесуальним документом.

Метадані – це структурована інформація, яка описує, пояснює або локалізує основний інформаційний ресурс. У цифрових файлах метадані містять відомості про час створення, автора, технічні параметри пристрою, географічні координати місця створення файлу [22, с. 156].

У кримінальних провадженнях про військові злочини метадані відіграють ключову роль для встановлення обставин злочину. Зокрема, дані EXIF (Exchangeable Image File Format) у фотографіях містять інформацію про модель камери, дату та час зйомки, параметри експозиції, GPS-координати місця зйомки. Ця інформація дозволяє встановити автентичність знімка та співвіднести його з конкретною подією.

Для відеофайлів метадані можуть містити інформацію про кодек, тривалість, роздільну здатність, частоту кадрів, що дозволяє встановити, чи не був відеозапис змонтований або відредагований. Для документів Microsoft Office метадані включають ім'я автора, дату створення та останньої зміни, кількість редагувань, що може бути важливим для встановлення авторства документів, які містять накази про вчинення військових злочинів.

Водночас необхідно враховувати, що метадані можуть бути змінені або видалені як свідомо, так і в результаті автоматичної обробки файлу деякими програмами або соціальними мережами [23, с. 203]. Тому висновки, зроблені на основі аналізу метаданих, повинні підтверджуватися іншими доказами та експертними дослідженнями.

Комп'ютерно-технічна експертиза метаданих дозволяє встановити: справжність метаданих та відсутність їх штучної зміни; відповідність метаданих іншим обставинам справи; технічну можливість створення файлу у зазначений час на конкретному пристрої; послідовність створення та редагування файлів.

З початку повномасштабної агресії українські суди розглянули низку справ про військові злочини, в яких ключову роль відігравали цифрові докази. Аналіз судової практики, узагальненої Верховним Судом України у збірнику «Воєнні злочини (ст. 438 Кримінального кодексу України)», свідчить про широке використання електронних доказів у таких провадженнях [24].

У судових рішеннях досліджувалися різноманітні види цифрових доказів: відеозаписи з камер спостереження, дані геолокації мобільних пристроїв, записи телефонних розмов, фото та відеозаписи з мобільних телефонів військовослужбовців, електронні чеки та дані банківських транзакцій.

Аналіз судової практики дозволяє виділити критерії оцінки допустимості цифрових доказів, які застосовують українські суди: дотримання процесуальної форми отримання доказу; встановлення джерела походження цифрової інформації; підтвердження автентичності експертним дослідженням; забезпечення ланцюга зберігання доказу; відсутність порушень прав людини при отриманні доказу.

Суди також звертають увагу на необхідність проведення комп'ютерно-технічних експертиз для перевірки автентичності цифрових доказів та відсутності їх монтажу. Висновок експерта розглядається як обов'язкова умова визнання цифрового доказу допустимим, особливо у випадках, коли захист заявляє про можливість фальсифікації електронних матеріалів.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки. По-перше, цифрові докази відіграють ключову роль у доказуванні військових злочинів

в умовах сучасного збройного конфлікту. Їх специфіка полягає у швидкості поширення, можливості верифікації через метадані, транскордонному характері зберігання та складності забезпечення ланцюга зберігання.

По-друге, чинне кримінальне процесуальне законодавство України не містить спеціальних норм про електронні докази, відносячи їх до категорії документів. Це створює прогалини у правовому регулюванні специфічних процедур збирання, фіксації та перевірки цифрових доказів. Доцільним є доповнення КПК України окремою статтею "Електронні докази", аналогічною статті 99 Кодексу адміністративного судочинства України, з визначенням поняття електронних доказів, їх видів, порядку подання та особливостей дослідження.

По-третє, міжнародні стандарти роботи з цифровими доказами, закріплені Будапештською конвенцією та її Другим додатковим протоколом, мають бути імplementовані у національне процесуальне законодавство через прийняття відповідних підзаконних нормативних актів, що регламентують процедури транскордонного доступу до електронних доказів.

По-четверте, комп'ютерно-технічні експертизи у справах про військові злочини повинні проводитися з дотриманням міжнародних стандартів цифрової криміналістики, включаючи обов'язкове хешування досліджуваних носіїв інформації. Необхідним є розроблення методичних рекомендацій для експертів щодо дослідження цифрових доказів у справах про міжнародні злочини.

По-п'яте, проблема допустимості цифрових доказів, отриманих з відкритих джерел, потребує вироблення єдиних стандартів їх процесуального оформлення. Доцільним є затвердження методичних рекомендацій для слідчих та прокурорів щодо фіксації інформації з соціальних мереж, веб-сайтів та інших відкритих джерел.

По-шосте, метадані цифрових файлів є цінним джерелом доказової інформації, проте їх використання вимагає обов'язкової експертної перевірки автентичності та підтвердження іншими доказами. Необхідним є включення питань дослідження метаданих до переліку типових питань комп'ютерно-технічних експертиз.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі є розроблення комплексної методики роботи з цифровими доказами у кримінальних провадженнях про військові злочини, яка враховувала б вимоги як національного, так і міжнародного кримінального процесуального права, а також вивчення зарубіжного досвіду використання штучного інтелекту та машинного навчання для аналізу великих масивів цифрових доказів у справах про міжнародні злочини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдєєва Г.К. Цифрові докази у кримінальному провадженні: проблеми теорії та практики. Право і безпека. 2021. № 2 (81). С. 175-182.
2. Будапештська конвенція про кіберзлочинність як основний міжнародно-правовий стандарт щодо кіберзлочинності. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 27.02.2025. URL: <https://law.chnu.edu.ua/budapeshtska-konventsia-pro-kiberzlochynnist/> (дата звернення: 18.11.2024).
3. Воєнні злочини (ст. 438 Кримінального кодексу України): судової практика. Верховний Суд України. Київ, 2023. 245 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_voen_zloch.pdf (дата звернення: 19.11.2024).
4. Global Rights Compliance. Україна та Міжнародний кримінальний суд (оновлено). Київ, 2021. 287 с. URL: <https://www.asser.nl/media/795006/icc-report-final-ukr-2021.pdf> (дата звернення: 21.11.2024).
5. Досудове розслідування воєнних злочинів: методичні рекомендації. URL: <https://hrvector.org/podiyi/22-03-09-w-s-a> (дата звернення: 20.11.2024).
6. Другий додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність щодо посилення співпраці та розкриття електронних доказів від 12.05.2022. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/enhanced-co-operation-and-disclosure-of-electronic-evidence-22-countries-sign-new-protocol-to-cybercrime-convention> (дата звернення: 18.11.2024).
7. Електронні докази воєнних злочинів і роль журналістів, медіа та соціальних медіа. Офіс Ради Європи в Україні. 30.11.2022. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/electronic-evidence-of-war-crimes-and-the-role-of-journalists-media-and-social-media> (дата звернення: 19.11.2024).
8. Кіберзлочинність та електронні докази: суддя ВС розповіла про оцінку електронних доказів у кримінальному провадженні. Верховний Суд України. 26.04.2024. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1594957/> (дата звернення: 21.11.2024).
9. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 21.11.2024).
10. Конвенція про кіберзлочинність (Будапештська конвенція): міжнародний документ від 23.11.2001, ратифікований Законом України від 07.09.2005 № 2824-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 22.11.2024).

11. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 20.11.2024).
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 20.11.2024).
13. Міжнародний кримінальний суд. Офіс Генерального прокурора України. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/mizhnarodnij-kriminalnij-sud> (дата звернення: 18.11.2024).
14. Особливості використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях. Криміналістичний вісник. URL: <https://visnyk.dndekc.mvs.gov.ua/index.php/visnyk/article/view/64> (дата звернення: 19.11.2024).
15. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29.03.2021 у справі № 554/5090/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95903923> (дата звернення: 19.11.2024).
16. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (дата звернення: 20.11.2024).
17. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу від 26.12.2012 № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 20.11.2024).
18. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.
19. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. *Офіційний вісник України*. 2006. № 31. Ст. 2267.
20. Стартував курс Ради Європи HELP з кіберзлочинності та електронних доказів для українських правників. Офіс Ради Європи в Україні. 04.02.2025. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/council-of-europe-help-course-on-cybercrime-and-electronic-evidence-launched-for-ukrainian-legal-professionals> (дата звернення: 18.11.2024).
21. Статистика воєнних злочинів. Офіс Генерального прокурора України. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/viyskovi-zlochyni-rf-v-ukraini-stantom-na-ranok-25-kvitnya> (дата звернення: 20.11.2024).
22. Судді ВС обговорили з експертами питання щодо допустимості електронних доказів, отриманих із відкритих джерел. Верховний Суд України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1282146/> (дата звернення: 20.11.2024).
23. Цифрова криміналістика в забезпеченні діяльності з протидії злочинності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Том 4. № 85. С. 85-92. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/315982> (дата звернення: 22.11.2024).
24. Чернявський С.С., Орлов Ю.Ю. Електронні відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 112-121.
25. Шепітько В.Ю., Авдєєва Г.К. Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці: збірник матеріалів круглого столу. Харків: НІОУ імені Ярослава Мудрого, 2019. 156 с.
26. Як Україна намагається зберегти докази і свідчення військових злочинців. *Sanctions Monitoring*. 29.05.2022. URL: <https://www.sanctionsmonitoring.com/2022/05/29/yak-ukraina-staraietsia-zberehty-dokazy-i-svidchennia-viyskovykh-zlochyniv-wsj/> (дата звернення: 18.11.2024).
27. Casey E. *Digital Evidence and Computer Crime: Forensic Science, Computers, and the Internet*. 3rd ed. London: Academic Press, 2011. 840 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

УМОВИ ІСНУВАННЯ ПРОВОКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ У СПЕЦІАЛЬНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ (IN ABSENTIA)

CONDITIONS FOR THE EXISTENCE OF CRIME PROVOCATION IN SPECIAL CRIMINAL PROCEEDINGS (IN ABSENTIA)

Кіншов Д.С., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0005-3093-7253

У статті досліджується питання провокації злочину, зокрема історичний складовий її формування та розвитку судових позицій у низці рішень ЄСПЛ та Верховного Суду США. Автор не залишив поза увагою розвиток сутнісних (матеріальних) та процесуальних критеріїв визначення провокації, які є дієвим інструментом для суду під час перевірки дій правоохоронних органів на їх відповідність ознакам провокації.

Плюралізм думок сформував різні доктринальні підходи до тлумачення поняття «провокація злочину», що вбачається з робіт С. О. Шульгіна, О. М. Дроздова та Загодіренко П. О. У статті виділяється питання ототожнення дефініції «провокація» та «підбурювання», яке доречно відмежовувати між собою з метою уникнення плутанини з інститутом співучасті у кримінальному правопорушенні.

Рукопис піднімає актуальне й методологічно непросте питання перетину провокації з особливими порядками кримінального провадження – насамперед спеціальним досудовим розслідуванням і спеціальним судовим розглядом (in absentia).

Шляхом проведення аналізу судової практики наведено перелік злочинів у справах in absentia, у яких правоохоронні органи зловживають провокацією з метою отримання обвинувальних доказів. Зокрема такими правопорушеннями є злочини пов'язані зі службовою діяльністю (стаття 368 та 369 КК України). Водночас стаття містить перелік кримінальних правопорушень, де провокація майже не трапляється. Наприклад, такими злочинами є державна зрада, колабораційна діяльність, створення терористичної групи чи терористичної організації. Проблематика провокування особи у таких злочинах обумовлена певними особливостями цих правопорушень, а саме: 1) виявлення протиправних дій через певний проміжок часу; 2) відсутність об'єкту провокації – підозрюваного та обвинуваченого під час спеціального досудового розслідування та спеціального судового розгляду.

Автором сформована «тріада умов» провокації у справах in absentia, які повинні діяти у сукупності задля існування такого явища як провокація у справах in absentia. Визначені умови наведені у взаємозв'язку з верифікованими індикаторами, що може слугувати практичною моделлю під час оцінки доказів на відповідність критеріям допустимості.

Ключові слова: провокація злочину, in absentia, спеціальне досудове розслідування, спеціальне кримінальне провадження, за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого.

The article examines the issue of entrapment, focusing in particular on the historical foundations of its formation and the development of judicial approaches in a number of decisions of the ECtHR and the U.S. Supreme Court. The author also pays attention to the evolution of substantive (material) and procedural criteria for identifying entrapment, which serve as effective tools for courts when assessing the actions of law-enforcement agencies for compliance with the features of entrapment.

The plurality of opinions has given rise to different doctrinal approaches to interpreting the concept of "entrapment," as evidenced by the works of S. O. Shulhin, O. M. Drozdov, and P. O. Zahodirenko. The article highlights the issue of equating the definitions of "entrapment" and "incitement," which should be distinguished from each other in order to avoid confusion with the institute of complicity in a criminal offense.

The manuscript addresses a relevant and methodologically complex issue – the intersection of entrapment with special procedures of criminal proceedings, particularly special pre-trial investigation and special trial (in absentia).

Through an analysis of case law, the article provides a list of offenses in in absentia proceedings in which law-enforcement agencies abuse entrapment in order to obtain incriminating evidence. In particular, such offenses include crimes related to official activity (Articles 368 and 369 of the Criminal Code of Ukraine). At the same time, the article identifies categories of criminal offenses in which entrapment almost never occurs – for example, treason, collaboration, and the creation of a terrorist group or terrorist organization. Entrapment in such cases is complicated by specific features of these offenses, namely: (1) the detection of unlawful conduct after a certain period of time; and (2) the absence of a subject of entrapment – a suspect or accused – during special pre-trial investigation and special trial.

The author formulates a "triad of conditions" for entrapment in in absentia cases, which must operate cumulatively for such a phenomenon to exist in these proceedings. These conditions are presented in connection with verified indicators, which may serve as a practical model for assessing the admissibility of evidence.

Key words: crime provocation, in absentia, special pre-trial investigation, special criminal proceedings, absence of the suspect or accused.

Питання взаємозв'язку провокації зі справами, що належать до категорії in absentia, є актуальним з 2014 року, коли було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» [1], який регламентував процедуру проведення досудового розслідування та судового розгляду за відсутності підозрюваного та обвинуваченого.

Основна мета написання статті, шляхом проведення аналізу практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та практики національних судів, надати відповідь на питання: чи характерна для досудового роз-

слідування та судового розгляду, яке проводиться за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого (in absentia), провокація?; за яких умов провокація злочину можлива у справах in absentia?

Провокація злочину як явище формувалося доволі поступово та під впливом різних факторів: соціальних, правових, економічних. Тому важливо розглянути її історичні витoki. Такий аналіз допоможе зрозуміти передумови формування цього інституту, прослідкувати зміну ставлення до нього в правовій доктрині та суспільстві і зрозуміти сучасну актуальність цього питання.

На думку Альошиної О. І., історичні корені провокації як правового явища, виходять із законів Древнього Риму, якими встановлювалося правило «provocatio ad

porulum» – процедура прямої апеляції до народу громадянина, засудженого судом магістрату [2, с. 8].

У Сполучений Штатах Америки свого правозастосовного «розквіту» доктрина провокації зазнала у період дії так званого «сухого закону» (1920–1933 рр.), коли поліцейські та федеральні агенти не гребували «провокаційними засобами» для виявлення (чи фактичного «створення») злочинців, винних в обігу заборонених алкогольних напоїв [3, с. 269].

Знаковим та першим судовим рішенням в частині судового тлумачення провокації злочину, є справа Верховного Суду США за часів «сухого закону» – «Sorrells v. United States», 287 U.S. 435 (1932) U.S. Supreme Court. Завдяки цій справі сформувалася доктрина «втягнення у злочинну діяльність», що полягала у втягненні посадовою особою у злочин особу, яка цей злочин не планувала, якби не переконання посадової особи [4].

Естафету розвитку доктрини провокації злочину та поступове формування судових тестів для перевірки провокації у 1998 році підхопив Європейський суд з прав людини у справі «Teixeira de Castro v. Portugal» №44/1997/828/1034 від 09.06.1998 р. вказавши, що участь агентів під прикриттям повинна відбуватися виключно у пасивний спосіб та установивши, що провокація до злочину призводить до порушення прав обвинуваченого на справедливий судовий розгляд [5].

У справі «Ramanauskas v. Lithuania» № 74420/01 від 05.02.2008 р. ЄСПЛ виснував, що поліцейське підбурювання має місце тоді, коли відповідні співробітники чи то співробітники сил безпеки, чи то особи, які діють за їхніми вказівками, не обмежуються розслідуванням злочинної діяльності в основному пасивним способом, а здійснюють такий вплив на суб'єкта, який підбурює його до вчинення злочину, який в іншому випадку не був би вчинений, з тим, щоб зробити можливим встановлення факту злочину, тобто здобути докази і порушити кримінальне переслідування [6].

Про пасивність дій ЄСПЛ також наголошував у справі «Furcht v. Germany» №54648/09 від 23.10.2014 р., остаточно 23.01.2015, вказавши, що підбурювання з боку поліції має місце тоді, коли відповідні співробітники не обмежуються пасивним розслідуванням злочинної діяльності, а здійснюють такий вплив на суб'єкта, що підбурює його до вчинення злочину, який в іншому випадку не був би вчинений, з тим, щоб зробити можливим встановлення злочину, тобто надання доказів і порушення кримінального переслідування [7].

Кожне рішення ЄСПЛ є унікальним та важливим задля утвердження теоретичних та практичних засад провокації злочину. Чого тільки вартує справа «Ramanauskas v. Lithuania» №55146/14 від 20.02.2018 р. зі своєю юридичною спадщиною у вигляді сутнісного (матеріального) та процесуального тесту [8].

Існує велика кількість доктринальних підходів до тлумачення поняття «провокація злочину». Серед них потрібно виділити підхід С.О. Шульгіна, який під провокацією (підбурюванням) має на увазі активні дії службової особи правоохоронного органу або іншої особи, яка була залучена до проведення оперативно-розшукового заходу або негласної слідчої (розшукової) дії, яка, не обмежуючись своїми правомірними діями під час досудового розслідування кримінального провадження, користуючись тим, що особа, яку провокують (підбурюють) на вчинення цього злочину, не знає про проведення щодо неї відповідних передбачених законом заходів, впливає на неї таким чином, щоб спонукати таку особу вчинити кримінальне правопорушення, яке в іншому випадку не було би вчинене, не маючи іншої мети, окрім як подальше викриття особи, створення доказів її винуватості та притягнення до кримінальної відповідальності [9, с. 100].

Запропоноване С. О. Шульгіним тлумачення поняття «провокація злочину» є доволі чітким та таким, що макси-

мально охоплює головні ознаки, а саме: активні дії службових осіб; спонукання особи до вчинення злочину, яке б в іншому випадку такою особою не вчинялося; наявність мети – створення доказів для притягнення особи до відповідальності.

О. М. Дроздов у своїй науковій праці, під час проведення аналізу практики ЄСПЛ, також не оминув питання дефініції провокації злочину. На його думку провокація має місце, коли співробітники правоохоронних органів не обмежуються переважно пасивним встановленням обставин можливого вчинення особою злочину з метою збору відповідних доказів і, при наявності на те підстав, притягнення її до відповідальності, а підбурюють цю особу до вчинення злочину [10, с. 36].

Переважає більшість науковців ототожнюють поняття «провокація» та «підбурювання». Вказані поняття як тотожні також вживаються й у положеннях частини 3 ст. 271 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Водночас, Загородіренко П. О. у своїй праці звернула увагу на важливу деталь розмежування провокації злочину від підбурювання. На її думку, по-перше, юридична природа підбурювання до злочину і провокації злочину не є тотожною. Зокрема, для підбурювання властивим є двосторонній суб'єктивний зв'язок між особами, тоді як при провокації такий зв'язок може бути відсутній: провокатор може діяти таємно, шляхом прихованого створення умов і обставин, які обумовлюватимуть подальше викриття особи, яку провокують. По-друге, для провокації обов'язковою суб'єктивною ознакою є спеціальна мета – викриття особи, яку спровокували на вчинення злочину. Натомість така мета відсутня у випадку підбурювання до вчинення злочину [11 с. 159].

На нашу думку дефініції «провокація» та «підбурювання» доречно відмежовувати з метою уникнення плутанини. Інститут співучасті, який закріплений у розділі VI Кримінального кодексу України, визначає кримінально-правове підбурювання, що вчиняється особою, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення. Водночас інститут провокації за своєю правовою природою є зовсім іншим. У розумінні положень частини 3 статті 271 КПК України та практики ЄСПЛ, провокація полягає у вчиненні правоохоронними органами активних дій, що можуть виражатися у ініціативності в контактах, повторних пропозиціях, наполегливих нагадуваннях, задля спонукання особи вчинити злочин та отримання доказів з метою притягнення такої особи до відповідальності.

Цікавим є те, що незважаючи на актуальність питання провокації в судовій практиці ЄСПЛ та інтерес з боку представників наукової сфери, КПК України оминув цей інститут значною нормативно-правовою увагою, зазначивши тільки в частині 3 статті 271 КПК України те, що під час підготовки та проведення заходів з контролю за вчиненням злочину забороняється провокувати особу на вчинення цього злочину з метою його подальшого викриття, допомагаючи особі вчинити злочин, який вона би не вчинила, якби слідчий цьому не сприяв, або з цією самою метою впливати на її поведінку насильством, погрозами, шантажем [12].

Відсутність належної нормативно-правової визначеності в питанні провокації у КПК України зумовило Верховний Суд приділити особливу увагу уточненню певних механізмів, що допомагають сторонам кримінального провадження та суду визначити наявність або відсутність провокації.

Із метою створення єдиного підходу встановлення провокації колегія суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі: Марчук Олександра Петровича – головуєчий суддя та членів колегії: Матієк Тетяни Василівни, Яковлевої Світлани Володимирівни, справа

№ 404/2409/20, провадження № 51-2742км23, у постанові від 26.09.2023 наголосила, що під час підготовки та проведення заходів із контролю за вчиненням злочину забороняється провокувати (підбурювати) особу на вчинення цього злочину з метою його подальшого викриття, допомагаючи особі вчинити злочин, якого вона би не вчинила, якби слідчий цьому не сприяв. Здобуті в такий спосіб речі та документи не можуть бути використані у кримінальному провадженні. Зазначені положення процесуального закону узгоджуються з практикою Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях розробив ряд критеріїв для відмежування провокації від допустимої поведінки правоохоронних органів – змістовний та процесуальний критерії. При цьому під змістовним критерієм розуміється наявність/відсутність суттєвих змістовних ознак, притаманних провокації правоохоронних органів, а під процесуальним – наявність у суду можливості перевірити відомості про ймовірну провокацію під час судового засідання з дотриманням принципів змагальності та рівності сторін. Так, для визначення провокації злочину ЄСПЛ встановив, зокрема, такі критерії: чи були дії правоохоронних органів активними, чи мало місце з їх боку спонукання особи до вчинення злочину, наприклад, прояв ініціативи у контактах з особою, повторні пропозиції незважаючи на початкову відмову особи, наполегливі нагадування, підвищення ціни вище середньої; чи було би скоєно злочин без втручання правоохоронних органів; вагомість причин проведення оперативної закупівлі, чи були у правоохоронних органів об'єктивні дані про те, що особу було втягнуто у злочинну діяльність і чи була суттєвою ймовірність вчинення нею злочину [15].

Верховний Суд колегією суддів Третьою судовою палати Касаційного кримінального суду у складі головуючого судді: Фомін Сергія Борисовича та членів колегії: Іваненко Ігоря Володимировича, Анісімова Германа Миколайовича виснував, що під час дослідження заяви сторони захисту про наявність провокації у діях органів правопорядку суд має ретельно перевірити доводи сторін з урахуванням позицій, напрацьованих ЄСПЛ стосовно відмежування провокування вчинення злочину, яке суперечить ст. 6 Конвенції, від дозволеної поведінки під час законних таємних методів у кримінальних розслідуваннях, а саме: чи існували об'єктивні підозри в тому, що обвинувачені були причетними до злочинної діяльності або схильними до вчинення кримінального правопорушення; у який момент була залучена особа до конфіденційного співробітництва: до першої зустрічі з посадовцями (що може свідчити про провокацію) або після того, як посадові особи висунули їй вимоги щодо отримання неправомірної вигоди; хто був ініціатором зустрічей першої та подальших; чи носили дії органів правопорядку пасивний характер коли відповідні працівники правоохоронних органів або особи, які діяли за їхніми вказівками, з метою встановлення злочину, тобто отримання доказів протиправної діяльності, впливали на суб'єкта, схилиючи його до вчинення злочину, який в іншому випадку не був би вчинений; чи була особа, яка залучена до конфіденційного співробітництва, залежною від правоохоронних органів [16].

Провокація має вираження у різних формах, що підтверджує її складний і багатоаспектний характер. Як наголошує Дроздов О.М., ЄСПЛ в своїй практиці визнає можливість «непрямої» провокації (рішення у справах Akbay and others v. Germany від 15.10.2020, заява № 40495/15 та інші, § 117, Leas v. Lithuania від 01.03.2011, заява № 13109/04, § 45), коли особа безпосередньо не контактувала з поліцейськими під прикриттям, але була залучена до правопорушення співучасником, який був безпосередньо підбурений до вчинення правопорушення з боку поліції, якщо дії поліції спонукали до вчинення злочину і цю наступну особу. Для встановлення наявності чи відсутності прямої (опосередкованої) провокації в таких

випадках суд має перевірити, (1) чи передбачалося для поліції, що особа, безпосередньо підбурювана до вчинення правопорушення, буде контактувати з іншими особами для участі у правопорушенні; (2) чи діяльність цієї особи також визначається поведінкою поліцейських та (3) чи вважали причетних осіб співучасниками злочину національні суди [17 с. 196].

Отже, історична складова інституту провокації злочину вказує на його довгий та складний шлях розвитку. На початку це було певне явище, що мало своє відображення у законах Древнього Риму, але в подальшому таке явище трансформувалося в самостійний інститут, який сьогодні є постійним об'єктом уваги з боку Європейського суду з прав людини, національних судів та наукового дослідження.

Правозастосовна практика вказує на те, що провокування до вчинення злочину з боку правоохоронних органів є характерним для різних видів правопорушень. Зокрема, переважна більшість таких справ стосується «білокомірцевих злочинів» та злочинів пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів.

Провокування з боку правоохоронних органів застосовується, навіть, у злочинах проти життя та здоров'я особи. Яскравим прикладом цього є справа ЄСПЛ «Yakhymovych v. Ukraine» № 23476/15 від 16.12.2021 р., остаточне 09.05.2022, де національні суди визнали винуватим обвинуваченого в підбурюванні до вчинення вбивства (замах) на замовлення [18].

Рішення ЄСПЛ «Yakhymovych v. Ukraine» [18] є знаковим. Як зазначила О.В. Капліна, особливості цієї справи є те, що заявник не визнав себе винним під час судового розгляду в першій інстанції, втім ЄСПЛ, розглянувши справу та з огляду на сукупність процесуальних недоліків, та характер захисту, який був використаний, не виключив справу з категорії «справа про провокацію злочину», розглянувши її по суті та визнав порушення ЄКПЛ. Осмислення аргументації суду у цій справі обумовлює уважність аналізу правниками мотивів рішень ЄСПЛ з урахуванням індивідуальних обставин кожної справи. Такий досвід є доволі цінним для сторони захисту та сприятиме формуванню орієнтирів для побудови ефективної правової позиції у справах про провокацію та водночас актуалізує обговорення питання про можливий відхід суду від усталеної практики, відповідно до якої визнання вини обвинуваченим вважалося умовою прийнятності скарги про провокацію та її розгляду [19, с. 223].

Під час впровадження в Україні воєнного стану та внаслідок криміналізації продажу гуманітарної допомоги у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) провокація стала характерним й для злочинів у сфері господарської діяльності, підтвердженням чого є стаття «Провокація злочину у справах про використання гуманітарної допомоги (стаття 201-2 КК): вигадки чи реальність?» у якій Олексій Гура підняв питання можливості існування провокації під час продажу предметів гуманітарної допомоги [20].

Тобто, правоохоронні органи вдаються до провокації у різноманітних категоріях кримінальних правопорушень. Однак, такі провокативні дії вчиняються у провадженнях, де підозрюваний або обвинувачений присутній. Але, якщо на досудовому розслідуванні або під час судового розгляду підозрюваного чи обвинуваченого немає? Чи можливо спровокувати того, хто відсутній?

Щоб надати відповіді на вищевказані питання, для початку, необхідно зрозуміти природу, особливості та підстави формування спеціального кримінального провадження.

Виникненню спеціального кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) зумовила диференціація кримінальної процесуальної форми шляхом її поділу на особливі порядки кримінального провадження.

Відповідно до статті 297-1 та частини 3 статті 323 КПК України, кримінально процесуальне законодавство до справ *in absentia* відносить спеціальне досудове розслідування, яке здійснюється за відсутністю підозрюваного та спеціальний судовий розгляд, що відбувається без обвинуваченого [12].

Законодавець вирішив не відносити спеціальне кримінальне провадження *in absentia* до VI розділу КК України, який регламентує особливі порядки кримінального провадження. Однак, доктринальний підхід сформував іншу позицію. Наприклад, Демура М.І., у своїй статті, до особливих порядків кримінального провадження відносить спеціальне досудове розслідування кримінальних правопорушень, яке регламентовано главою 24-1 КПК України [21, с. 257–258].

Досліджуючи природу та особливості інституту спеціального кримінального провадження А. В. Шевчишин вказав, що спеціальне досудове розслідування – це екстраординарний порядок здійснення досудового розслідування, який застосовується у передбачених кримінальним процесуальним законом випадках ухилення підозрюваного від кримінальної відповідальності шляхом переховування від органів слідства та суду, спрямований на забезпечення доказування на стадії досудового розслідування у кримінальному провадженні з урахуванням стандартів справедливого правосуддя [22, с. 132].

Основні ознаки кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (*in absentia*) були сформовані Дроздовим О. М. Такими ознаками є: 1) ускладнена форма кримінального провадження, порівняно з ординарним порядком кримінального провадження; 2) метою виокремлення заочного кримінального провадження є необхідність виконання завдань кримінального провадження за умови обов'язкового дотримання прав та законних інтересів осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування, їх права на справедливий суд (ст. 6 КЗПЛ); 3) кримінальне провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) є полістадійним, його специфіка втілюється у відповідних особливостях спеціального досудового розслідування (глава 24' КПК) та спеціального судового провадження (ст. 323 КПК); 4) особливості заочного кримінального провадження зумовлені перш за все такими сутнісними ознаками цього особливого порядку, як те, що підозрюваний, обвинувачений, крім неповнолітнього, переховується від органів слідства та суду на ТОТ, на території держави, визнаної ВР України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук або ж щодо підозрюваного, стосовно якого уповноваженим органом прийняте рішення про передачу його для обміну як військовополоненого та такий обмін відбувся. Інакше кажучи, таке кримінальне провадження відбувається за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (фактична підстава). Разом із тим спеціальне досудове розслідування здійснюється на підставі ухвали слідчого судді, а спеціальне судове провадження – відповідно на підставі ухвали суду (юридична підстава); 5) у провадженні за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого при реалізації засад кримінального провадження враховуються особливості, встановлені законом [23, с. 174–178].

Таким чином, кримінальне провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) являє собою полістадійну ускладнену форму кримінального провадження, яка зумовлена специфічними фактичними та юридичними підставами його здійснення, містить додаткові гарантії дотримання прав осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, та відрізняється особливостями реалізації окремих засад кримінального провадження [23, с. 178].

Тож, чи може спеціальне кримінальне провадження, зі своїми особливостями, що полягають у відсутності під-

озрюваного чи обвинуваченого (*in absentia*), взаємодіяти з таким явищем як провокація?

Проведений аналіз правозастосовної практики на предмет провокації у справах *in absentia* дає зрозуміти, що активні дії правоохоронних органів, які полягають у провокуванні особи до вчинення злочину, не користуються особливою популярністю у спеціальному кримінальному провадженні. Водночас захисники намагаються використовувати як інструмент захисту – доведення обставин провокації з боку правоохоронних органів у справах *in absentia*.

Для прикладу можна навести вирок від 21 листопада 2024 року у справі № 310/5055/19, де Вищий антикорупційний суд у складі головуючого судді Галабала Маркіяна Васильовича та суддів-учасників колегії: Крикливого Віталія Вікторовича, Ногачевського Віктора Вікторовича розглядав кримінальне провадження відкрите 08 листопада 2018 року у якому діянні обвинувачуваних кваліфіковано за статтею 368 КК України. Судовий розгляд, у вказаній справі, розпочався ще у 2019 році. Однак, у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та враховуючи місце проживання обвинувачених (м. Маріуполь), сторона обвинувачення у 2022 році звернулося до суду з клопотання про оголошення обвинувачених у розшук, а у 2024 році, після відновлення судового провадження, подало до суду клопотання про здійснення спеціального судового провадження, яке було задоволено судом. Тому подальший розгляд справи здійснювався за відсутності обвинувачених. Водночас, правова позиція сторони обвинувачення полягала в тому, що суддя висловив прохання надати неправомірну вигоду для себе за вчинення в інтересах того, хто надає неправомірну вигоду, дій з використанням наданої влади та службового становища та будучи службовою особою, яка займає відповідальне становище, 19 листопада 2018 року та 06 грудня 2018 року одержав неправомірну вигоду для себе за вчинення в інтересах того, хто надає неправомірну вигоду, дій з використанням наданої влади та службового становища, а помічник судді, в свою чергу, діючи як пособник, сприяв в одержанні ним неправомірної вигоди за прийняття ним рішення про закриття провадження у справі. Правова позиція сторони захисту, зокрема, полягала в наполегливих доказах про наявність провокативних дій правоохоронного органу. Як і у першій справі, що наводилась, суд не встановив ознаки провокативних дій у поведінці правоохоронних органів та наголосив, що дії, які призвели до істотного впливу на поведінку обвинувачених, не встановлено [24].

Розгляд судової справи № 369/12790/18 здійснювався суддями Вищого антикорупційного суду, а саме: Сердюковою Інною Олександрівною – головуючий суддя та суддями-учасниками колегії: Кравчук Олексієм Олександровичем, Крук Євгеном Васильовичем. У межах судової справи № 369/12790/18 прийнято вирок від 30 листопада 2023 року та встановлено, що розгляд справи здійснювався за відсутності обвинуваченого діяння якого були кваліфіковані за частиною 4 статті 368 КК України та внесенні до ЄРДР 08 травня 2018 року. Обвинувальний вирок до суду було передано в 2018 році, але в 2023 році детективом НАБУ встановлено, що обвинувачений виїхав з України та не повернувся, що стало підставою для оголошення особи у розшук та призначення спеціального судового провадження. Обвинувачення наголошувало, що особа вчинила кримінальне правопорушення – пособництво в одержанні 24 травня 2018 року службовою особою неправомірної вигоди в особливо великих розмірах за вчинення в інтересах того, хто надає неправомірну вигоду, дій з використанням наданої їй влади. На думку сторони захисту мала місце провокація злочину з боку правоохоронних органів. Однак, судом було наголошено на відсутності доказів у матеріалах кримінального провадження, які б свідчили б про надмірну активність правоохоронних органів, відтак, відсутні ознаки, притаманні провокації

злочину правоохоронними органами, а саме спонукання до вчинення злочину [26].

Вироком суду від 27 червня 2025 року у справі № 521/1303/24 суддею Хаджибейського районного суду міста Одеси Федоренко Тетяною Іванівною обвинуваченого визнано винним у вчиненні злочину передбаченого ч. 3 ст. 369 КК України. Відомості щодо протиправних дій внесено до ЄРДР 16.08.2022 року. Під час досудового розслідування підозрюваного було оголошено у розшук, оскільки останній переховувався від органу досудового розслідування. Ухвалою слідчого судді надано дозвіл на здійснення спеціального досудового розслідування відносно підозрюваного у кримінальному провадженні. Обвинувачений в судові засідання також не прибув, викликався до суду шляхом публікації повісток про його виклик у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження в газеті центральних органів виконавчої влади України «Урядовий кур'єр», офіційному веб-сайті Судової влади України та шляхом направлення повісток за останнім відомим місцем проживання обвинуваченого. Із урахуванням викладеного, суд дійшов висновку про наявність правових підстав для здійснення спеціального судового провадження у відношенні обвинуваченого та проведення судових засідань за його відсутністю. У межах вказаного провадження сторона обвинувачення наполягала, що 23.08.2022 року обвинувачений, переслідуючи свій злочинний умисел, спрямований на пропозицію та надання неправомірної вигоди службовій особі, яка займає відповідальне становище, запропонував та передав грошові кошти у службовій особі. Водночас сторона захисту висловлювала припущення наявності провокації вчинення кримінального правопорушення. Однак суд наголосив, що з досліджених судом матеріалів даного кримінального провадження вбачається, що жодних відомостей, які б свідчили про провокацію вчинення кримінального правопорушення немає і стороною захисту будь-яких конкретних обставин на підтвердження вказаних доводів не наведено [27].

Проведений аналіз судової практики вказує, що інститут провокації злочину у кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (in absentia) може існувати у кримінальних правопорушеннях пов'язаних із службовою діяльністю (стаття 368 та 369 КК України). Водночас кримінальне провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (in absentia) не обмежується виключно злочинами у сфері службової діяльності, а є характерним різним видам кримінальних правопорушень, які можливо класифікувати за об'єктом, якому злочином завдається шкода, а саме: 1) *злочини проти основ національної безпеки* (стаття 109, 110, 110-2, 111, 111-1, 111-2, 112, 113, 114, 114-1, 114-2 КК України); 2) *злочини проти життя та здоров'я особи* (стаття 115, 116, 118, частина друга стаття 121, частина друга стаття 127 КК України); 3) *злочини проти волі, честі та гідності особи* (частина друга і третя статті 146, стаття 146-1, 147 КК України); 4) *злочини проти власності* (частина друга – п'ята статті 191 (у випадку зловживання службовою особою своїм службовим становищем); 5) *злочину у сфері господарської діяльності* (стаття 209 КК України); 6) *злочину проти громадської безпеки* (стаття 255-258-6); 7) *злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів* (стаття 348); 8) *злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг* (стаття 364, 364-1, 365, 365-2, 368, 368-2, 368-3, 368-4, 369, 369-2, 370 КК України); 9) *злочини проти правосуддя* (стаття 379, 400 КК України); 10) *злочини проти встановленого порядку несення військової служби* (стаття 408 КК України); 11) *злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку* (436, 436-1, 437,

438, 439, 440, 441, 442, 442-1, 443, 444, 445, 446, 447 КК України) [28].

Наразі переважна більшість кримінальних проваджень за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (in absentia) характерна злочинам кваліфікованим за статтями 111 (*Державна зрада*), 111-1 (*Колабораційна діяльність*), 258-3 (*Створення терористичної групи чи терористичної організації*) [28]. Діяння підозрюваних та обвинувачених, у вказаних злочинах, націлено на заподіяння шкоди основам національної та громадської безпеки. Однак, як показує судова практика, провокація не є характерною вказаним злочинам. На нашу думку, це обумовлено їх специфікою, а саме: 1) виявлення протиправних дій через певний проміжок часу; 2) відсутність об'єкту провокації (підозрюваного/обвинуваченого) під час спеціального досудового розслідування та спеціального судового розгляду.

Основною ознакою провокації є спонукання особи до вчинення злочину, яке б в іншому випадку такою особою не вчинялося, та наявність мети – створення доказів для притягнення особи до відповідальності. Однак, якщо на досудовому розслідуванні відсутній об'єкт провокування, то відповідно правоохоронні органи позбавлені можливості вчинити будь-який вплив на цей об'єкт, що унеможливує створення доказів для доведення винуватості особи.

Вважаємо, що провокація злочину у кримінальному провадженні in absentia можлива за наявності умов, які повинні існувати в сукупності: 1) перебування особи під юрисдикцією правоохоронних органів; 2) вчинення протиправних дій особою під контролем правоохоронних органів впродовж всього досудового розслідування або його частини або вчинення таких дій під час проведення правоохоронними органами інших заходів; 3) спонукання особи до вчинення злочину. Така конструкція відображає правову природу провокації у заочному кримінальному провадженні (in absentia) як наслідок протиправного та активного втручання обвинувачення, що не відповідає принципу справедливості судового розгляду закріпленого у ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [13].

Умови існування провокації злочину у кримінальному провадженні in absentia доречно розглянути через призму системи верифікованих індикаторів, що ґрунтуються на практиці ЄСПЛ (наприклад, справах Teixeira de Castro v. Portugal» №44/1997/828/1034 від 09.06.1998 р. [5], «Ramanauskas v. Lithuania (№2)» №55146/14 від 20.02.2018 р. [8]), а також національної судової практики [15; 16]. У практичній площині верифіковані ідентифікатори у взаємозв'язку з «тріадою умов» провокації у справах in absentia забезпечать можливість виявлення активної діяльності правоохоронних органів, а отже і встановлення ознак провокації.

Так, ознакою того, що особа перебуває під юрисдикцією правоохоронних органів, що є першою умовою, може бути ініціатива, яка надходить з боку правоохоронних органів, у контактах та зустрічах з особою.

Контрольованість правоохоронних органів вчинення протиправних дій особою, як друга умова, полягає у: залученні таємних агентів (агентів-провокаторів) або штатних заявників; повнота аудіо- чи відеофіксації; надання доступу до всіх речових доказів, якими володіє обвинувачення, як на користь обвинуваченого, так і проти нього, у порядку статті 290 КПК України.

Релевантними індикаторами останньої, третьої умови – спонукання до вчинення злочину, є: активні дії правоохоронних органів; повторні пропозиції незважаючи на початкову відмову особи; наполегливі нагадування; підвищення ціни вище середньої; вагомість причин проведення оперативної закупівлі; наявність суттєвої ймовірності вчинення обвинуваченим злочину.

Перелік умов існування провокації злочину у справах in absentia з використанням системи верифікованих індикаторів трансформує запропоновану теоретичну модель у практичну форму, що може бути використана під час оцінки доказів на відповідність їх критеріям допустимості.

Провокація як явище є складною структурою. Недоречно вказувати, що провокація злочину започатковується в момент вчинення правоохоронними органами активних дій, а закінчується внаслідок досягнення мети – отримання доказів винуватості особи. З такої точки зору, провокація була б характерна виключно спеціальному досудовому

розслідуванню. Однак, процесуальна складова, пов'язана з доведенням провокації, здійснюється і на стадії спеціального судового розгляду. Тому, можливо дійти до висновку, що інститут провокації злочину характерний спеціальному кримінальному провадженню, однак за наявності обов'язкових умов: особа, перебуваючи під юрисдикцією та контролем правоохоронних органів у продовж всього спеціального кримінального провадження або його частини, вчиняє злочин внаслідок активних дій правоохоронних органів. Відсутність хоча б одного з елементів «тріади умов» провокації унеможливає її верифікацію у справах in absentia.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини: Закон України від 07.10.2014 № 1689-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#Text> (дата звернення 22.10.2025).
2. Альошина О.І. Провокація злочину (кримінально-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ. 2007. 8 с.
3. Roiphe R. The Serpent Beguiled Me: A History of the Entrapment Defense / R. Roiphe // Seton Hall Law Review. – 2003. – № 33. – С. 257–302.
4. «Sorrells v. United States», 287 U.S. 435 (1932) U.S. Supreme Court.
5. Teixeira de Castro v. Portugal. ECHR Judgment (09.06.1998). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58193>.
6. Ramanauskas v. Lithuania. ECHR Judgment (05.02.2008). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84935>.
7. Furcht v. Germany. ECHR Judgment (23.10.2014). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147329>.
8. Ramanauskas v. Lithuania» №2. ECHR Judgment (20.02.2018). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-180850>.
9. Шульгін С.О. Провокація (підбурювання) особи на вчинення злочину працівниками правоохоронного органу як підстава для закриття кримінального провадження або постановлення виправдувального вироку. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. Вип. 1. С. 96–102.
10. Дроздов О.М. Актуальні питання здійснення захисту від провокації (підбурювання) особи на вчинення злочину у світлі практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Кримінального судочинства*. 2016. Вип. 2. С. 31–44.
11. Загородіренко П.О. Провокація злочину: кримінально-правовий аналіз та удосконалення діючого законодавства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. Вип. 6-1. Т. 2. С. 157–159.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
14. Постанова Верховного Суду колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 02 лютого 2023 р., судова справа № 161/13738/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108822263> (дата звернення: 23.10.2025).
15. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 26 вересня 2023 р., судова справа № 404/2409/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113817265> (дата звернення: 23.10.2025).
16. Постанова Верховного Суду колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 12 травня 2021 р., судова справа № 750/10362/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96933490> (дата звернення: 23.10.2025).
17. Дроздов О.М. Непряма провокація вчинення кримінального правопорушення: кримінальний процесуальний аспект. *Кримінальна юстиція в Україні: реалії і перспективи*: матеріали круглого столу (м. Львів, 11 червня 2021 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ., 2021. С. 189-197.
18. Yakhymovych v. Ukraine. ECHR Judgment (16.12.2021). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-214013>.
19. Капліна О.В. Провокація у кримінальному провадженні: особливості рішень ЄСПЛ щодо України. Аналітично-порівняльне правознавство: електрон. наук. вид. 2025. Вип. 4 (3). URL: <https://app-journal.in.ua/2025-4-chastyna-3> (дата звернення: 23.10.2025).
20. Гура О.П. Провокація злочину у справах про використання гуманітарної допомоги (стаття 201-2 КК): вигадки чи реальність. *Публічне право*. 2023. Вип. 2. Ч. 50. С. 75–84.
21. Демура М.І. Аналіз правових позицій Верховного Суду щодо регламентації особливих порядків кримінального провадження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Вип. 1. С. 256-260.
22. Шевчишен А.В. поняття спеціального досудового розслідування (in absentia) та його функціональне призначення у кримінальних провадженнях щодо корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Вісник Кримінального судочинства*. 2017. Вип. 2. С. 125–134.
23. Дроздов О.М. Особливі порядки кримінального провадження: підручник / за ред. О.В. Капліної. Харків: Право, 2024. Розд. 8. С. 176–206.
24. Вирок Вищого антикорупційного суду від 21 листопада 2023 р., судова справа № 310/5055/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123193489> (дата звернення: 23.10.2025).
25. Вирок Вищого антикорупційного суду від 30 листопада 2023 р., судова справа № 369/12790/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115308501> (дата звернення: 23.10.2025).
26. Вирок Хаджибейського районного суду міста Одеси від 27 червня 2025 р., судова справа № 521/1303/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128455967> (дата звернення: 23.10.2025).
27. Кримінальний кодекс України: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ СТОРОНИ ОБВИНУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**LEGAL REGULATION OF THE PROCEDURAL STATUS OF THE PROSECUTION PARTIES IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE**

Лоскутов Т.О., д.ю.н., професор,
головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальним правопорушенням

*Навчально-науковий інститут підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції
імені Е.О. Дідоренка Донецького державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-2686-9201*

Стаття присвячена розгляду правового регулювання процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в умовах воєнного стану. Під час постановки проблеми зазначається, що процесуальне становище суб'єктів сторони обвинувачення в період воєнного стану потребує удосконалення задля підвищення ефективності кримінального провадження та забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини. У ході викладу основного матеріалу звертається увага на нормативну прогалину щодо максимально наближеної судової перевірки процесуального рішення керівника органу прокуратури щодо надання дозволу на проведення окремих процесуальних дій, застосування деяких заходів забезпечення кримінального провадження в обставині воєнного стану. Вказується, що розширення повноважень керівника органу прокуратури щодо прийняття рішення на здійснення процесуальної діяльності сторони обвинувачення в умовах воєнного стану без врегулювання судового контролю «за першою можливістю» ставить сторону захисту у наперед не вигідне становище щодо перевірки законності та обґрунтованості обмеження прав, свобод і законних інтересів людини у кримінальному досудовому провадженні. Констатується, що дефект нормативної регламентації процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в частині застосування затримання без урахування обставин воєнного стану обумовлює ризик необґрунтованого обмеження (порушення) права на свободу в результаті «непропорційного» затримання. Підкреслюється, що поєднання в одній особі процесуального статусу суб'єкта сторони обвинувачення (прокурора, слідчого або дізнавача) та елементів процесуального статусу перекладача під час воєнного стану має супроводжуватися нормативним регулюванням процесуальних гарантій, що встановлені ст. 68 КПК України, а також обов'язкової умови щодо безперервної відеофіксації перекладу свідчень підозрюваного та / або потерпілого, або змісту документів. Підсумовується, що правове регулювання вимоги «автоматичного» максимально швидкого судового контролю за рішенням керівника органу прокуратури про продовження строку досудового розслідування щодо неповнолітніх сприятиме удосконаленню процесуального статусу керівника органу прокуратури, а також забезпеченню принципу змагальності, права неповнолітніх на розумний строк кримінального провадження у період воєнного стану.

Ключові слова: процесуальний статус, повноваження, затримання, строк досудового розслідування, кримінальне провадження, прокурор, слідчий, перекладач, неповнолітні, воєнний стан.

The article is devoted to the consideration of the legal regulation of the procedural status of the subjects of the prosecution during martial law. When stating the problem, it is noted that the procedural status of the subjects of the prosecution during martial law requires improvement in order to increase the efficiency of criminal proceedings and ensure the rights, freedoms and legitimate interests of a person. During the presentation of the main material, attention is drawn to the regulatory gap regarding the most approximate judicial review of the procedural decision of the head of the prosecutor's office regarding the granting of permission to conduct certain procedural actions, the application of certain measures to ensure criminal proceedings in a martial law environment. It is indicated that the expansion of the powers of the head of the prosecutor's office to make a decision on the implementation of procedural activities of the prosecution under martial law without regulating judicial control "at the first opportunity" puts the defense at a disadvantage in terms of verifying the legality and justification of restrictions on the rights, freedoms and legitimate interests of a person in criminal pre-trial proceedings. It is stated that the defect in the normative regulation of the procedural status of the subjects of the prosecution in terms of the application of detention without taking into account the circumstances of martial law causes the risk of unjustified restriction (violation) of the right to freedom as a result of "disproportionate" detention. It is emphasized that the combination in one person of the procedural status of the subject of the prosecution (prosecutor, investigator or inquirer) and elements of the procedural status of a translator during martial law must be accompanied by the normative regulation of the procedural guarantees established by Article 68 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine, as well as a mandatory condition for continuous video recording of the translation of the testimony of the suspect and/or victim, or the content of documents. It is concluded that the legal regulation of the requirement of "automatic" as soon as possible judicial control over the decision of the head of the prosecutor's office to extend the term of the pre-trial investigation regarding minors will contribute to the improvement of the procedural status of the head of the prosecutor's office, as well as ensuring the principle of adversarial proceedings, the right of minors to a reasonable term of criminal proceedings during martial law.

Key words: procedural status, powers, detention, term of pre-trial investigation, criminal proceedings, prosecutor, investigator, translator, minors, martial law.

Постановка проблеми. Введення правового режиму воєнного стану обумовило внесення змін до норм кримінального процесуального законодавства. Ці зміни торкнулися серед іншого і правового статусу суб'єктів сторони обвинувачення на період воєнного стану. Зокрема, зазнали окремих змін повноваження дізнавача, слідчого, прокурора щодо реалізації кримінального провадження в умовах воєнного стану. Разом з тим, зміст нормативних приписів в частині правової регламентації процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в умовах воєнного стану залишається недосконалим. Аналіз правового

статусу суб'єктів сторони обвинувачення під час воєнного стану свідчить, що їхнє процесуальне становище потребує удосконалення з метою підвищення ефективності кримінального провадження та забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини. Саме цим визначається актуальність теми, що поставлена у заголовок цієї статті.

Стан опрацювання проблематики. Окремі проблеми процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення вивчали такі вчені як І. В. Глов'юк, М. С. Городецька, О. В. Капліна, Л. М. Лобойко, М. А. Погорєцький, О. Г. Шило та інші. Водночас, науковці досліджували,

насамперед, загальні питання процесуального становища суб'єктів сторони обвинувачення, вчені-процесуалісти не акцентували увагу на проблемних питаннях процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в обстановці воєнного стану.

Метою статті є дослідження правового регулювання процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в умовах воєнного стану. Для досягнення цього бажаного результату слід виконати такі завдання: проаналізувати нормативне регулювання щодо процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в період воєнного стану; визначити проблеми процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в обстановці воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У розділі IX-1 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) унормовано основний зміст процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення. Так, у п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України встановлено, що під час дії воєнного стану у випадку відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею повноважень, передбачених ст.ст. 140, 163, 164, 170, 173, 206, 219, 232, 233, 234, 235, 245-248, 250 та 294 КПК України, – такі повноваження виконує керівник відповідного органу прокуратури за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором. Рішення керівника органу прокуратури приймається у формі постанови та має містити обґрунтування правомірності здійснення ним повноважень слідчого судді [1]. Таким чином, наведеною процесуальною нормою на період воєнного стану змінено процесуальний статус керівника органу прокуратури у частині надання повноважень щодо прийняття процесуальних рішень на застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження, проведення окремих слідчих (розшукових) дій та здійснення деяких інших процесуальних дій. Зокрема, керівнику органу прокуратури під час воєнного стану «віддано» повноваження стосовно винесення рішення про застосування приводу; тимчасового доступу до речей і документів; накладення арешту на майно; реалізації загальних обов'язків щодо захисту прав людини; продовження строків досудового розслідування; проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування; прийняття рішення про проникнення до житла чи іншого володіння особи, у тому числі для проведення обшуку; отримання зразків для експертизи; зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису; винесення рішення про здійснення негласних слідчих (розшукових) дій, враховуючі рішення про легалізацію тих дій, що проведені до постановлення відповідної ухвали [1].

Правове регулювання вказаних повноважень керівника органу прокуратури та фактична нормативна зміна його процесуального статусу в умовах воєнного стану є закономірним. Тому що проведення активних воєнних дій може створювати істотні перешкоди щодо реалізації повноважень слідчого судді під час кримінального провадження, внаслідок чого може суттєво гальмуватись перебіг досудового розслідування та зводиться нанівець ефективність всього кримінального судочинства. У зв'язку з цим, законодавчі зміни стосовно розширення процесуального статусу керівника органу прокуратури в обстановці воєнного стану в цілому сприймаються позитивно.

Разом з тим, необхідно звернути увагу на недосконалисть КПК України щодо існування нормативної прогалини, що стосується відсутності процесуальної норми, що регламентувала б максимально наближену судову перевірку процесуального рішення (постанови) керівника органу прокуратури щодо надання дозволу на проведення окремих процесуальних дій, застосування деяких заходів забезпечення кримінального провадження в обстановці воєнного стану.

У зв'язку з цим, розширення повноважень керівника органу прокуратури щодо прийняття рішення на здійснення процесуальної діяльності сторони обвинувачення в умовах воєнного стану без врегулювання судового контролю «за першою можливістю» ставить сторону захисту у наперед не вигідне становище щодо перевірки законності та обґрунтованості обмеження прав, свобод і законних інтересів людини у кримінальному досудовому провадженні. Таким чином, може порушуватися фундаментальний принцип змагальності сторін кримінального провадження навіть в період воєнного стану.

Погоджуючись з логікою законодавця у тому, що під час виконання воєнних дій, коли відсутня реальна можливість здійснення процесуальних повноважень представником суду, їх може виконувати суб'єкт сторони обвинувачення, який має високу процесуальну компетенцію – керівник органу прокуратури. Водночас процесуальні рішення останнього, що винесені замість слідчого судді мають «автоматично» перевірятися у найкоротший строк з урахуванням обставин воєнного стану.

Отже, нормативне регулювання процесуального статусу керівника органу прокуратури в частині процесуальних повноважень, закріплених у п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України підлягає корегуванню в частині встановлення невідкладної «за першою можливістю» судової перевірки процесуальних рішень, прийнятих керівником органу прокуратури щодо надання дозволу на проведення стороною обвинувачення окремих процесуальних дій, застосування заходів забезпечення кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Наступним дефектом нормативної регламентації процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в період воєнного стану є положення п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України, що уповноважують представників сторони обвинувачення за відсутності судового рішення затримувати особу за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення поза вимогою «безпосередності» («щойності»)¹ та без урахування обставин воєнного стану. Це обумовлює ризик необґрунтованого обмеження (порушення) права на свободу в результаті «непропорційного» затримання.

Так у відповідності до п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України у разі введення воєнного стану та якщо наявні випадки для затримання особи без ухвали слідчого судді, суду, визначені ст. 208 КПК України, або виникли обґрунтовані обставини, які дають підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні злочину, – уповноважена служба особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати таку особу [1].

Наведений спосіб правового регулювання затримання особи за підозрою у вчиненні злочину в період воєнного стану є дефектним, тому що не виправдано розширює підстави для здійснення кримінального процесуального затримання. Виходячи з буквального змісту п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України можна зазначити, що обставини воєнного стану враховані у цих приписах занадто формально, без «прив'язки» до конкретної ситуації воєнного стану (проведення бойових дій) на певній території України [2, с. 352].

Таким чином, аналізована норма п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України необґрунтовано розширює повноваження, а відтак – процесуальний статус суб'єктів сторони обвинувачення щодо реалізації затримання без судового рішення в обстановці воєнного стану. Оскільки обставина воєнного стану у п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України використовується номінально, без врахування фактичних обставин проведення воєнних дій.

Усунити розглянутий нормативний недолік

¹ Вимога «безпосередності» («щойності») пов'язана з виявленням обставин, передбачених п.п. 1, 2 ч. 1 ст. 208 КПК України.

п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України можна в результаті внесення доповнень до цієї норми, передбачивши в її змісті вказівку на обставини воєнного стану, що перешкоджають реалізації ст. 208 КПК України. Це можна зробити, наприклад, шляхом включення до приписів зазначеної норми нормативних словосполучень («відсутня об'єктивна можливість», «у разі неможливості», «у разі наявності об'єктивних обставин» [1]), що використовуються у змісті ст. 615 КПК України щодо реалізації інших процесуальних засобів в умовах воєнного стану [2, с. 352].

Внесення зазначених нормативних змін сприятиме збалансуванню правового регулювання процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в частині нормативної регламентації затримання без судового рішення з огляду на конкретні обставини правового режиму воєнного стану.

Ще однією проблемою правової регламентації процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в період воєнного стану є нормативні положення ч. 12 ст. 615 КПК України, що передбачають можливість виконання суб'єктом сторони обвинувачення (прокурор, слідчий, дізнавач) функції перекладача у кримінальному провадженні в обставині воєнного стану.

Згідно з ч. 12 ст. 615 КПК України за наявності обставин, що унеможливають участь перекладача у кримінальному провадженні, дізнавач, слідчий, прокурор має право особисто здійснювати переклад пояснень, показань або документів, якщо він володіє однією з мов, якими володіє підозрюваний, потерпілий [1].

Унормування здійснення суб'єктом сторони обвинувачення функції перекладача у кримінальному провадженні є цілком виправданим під час дії правового режиму воєнного стану. Оскільки під час виконання активних бойових дій дізнавач, слідчий або прокурор може бути останньою особою, якій підозрюваний або потерпілий можуть повідомити інформацію, що має важливе значення для встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення.

Разом з тим, суб'єкт сторони обвинувачення може спотворювати переклад свідчень потерпілого та / або потерпілого або змісту документів у кримінальному провадженні в період воєнного стану. Це може негативно впливати на забезпечення ефективності досудового кримінального провадження та гарантування прав, свобод і законних інтересів людини.

Залучення перекладача як учасника кримінального провадження є процесуальною гарантією дотримання прав і законних інтересів учасників кримінального провадження. Тому, оцінюючи та аналізуючи критерії, яким повинен відповідати перекладач, слід також враховувати, таку вимогу до останнього як його незалежність та юридична незаінтересованість у результатах вирішення кримінального провадження [3, с. 55].

Процесуальний статус перекладача, відповідно до ст. 68 КПК України містить ряд процесуальних гарантій, зокрема, обов'язок здійснювати повний і правильний переклад, посвідчувати правильність перекладу своїм підписом (п. 3 ч. 3 ст. 68 КПК України); можливість сторони кримінального провадження пересвідчитися в особі і компетентності перекладача (ч. 4 ст. 68 КПК України); встановлену відповідальність за завідомо неправильний переклад або за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків (ч. 5 ст. 68 КПК України) [1].

За відсутності у змісті ч. 12 ст. 615 КПК України посилання на процесуальні гарантії, що передбачені ст. 68 КПК України, навряд чи можна вести мову про належне правове регулювання виконання суб'єктом сторони обвинувачення функції перекладача у кримінальному провадженні навіть в умовах воєнного стану. Тому що без дотримання законодавчих гарантій діяльності перекладача у кримінальному провадженні, що регламентовані

у змісті ст. 68 КПК України може виникати розумні сумніви щодо об'єктивності перекладу, здійснюваного дізнавачем, слідчим або прокурором.

Вважаємо, що поєднання в одній особі процесуального статусу суб'єкта сторони обвинувачення (прокурора, слідчого або дізнавача) та елементів процесуального статусу перекладача під час воєнного стану має супроводжуватися нормативним регулюванням у ч. 12 ст. 615 КПК України відповідних гарантій, що встановлені ст. 68 КПК України, а також обов'язкової умови щодо безперервної відеофіксації перекладу свідчень підозрюваного та / або потерпілого, або змісту документів.

Окрім нормативних гарантій здійснення перекладу, що закріплені ст. 68 КПК України, обов'язкова відеофіксація перекладу, що виконується суб'єктом сторони обвинувачення сприятиме його об'єктивності та прискоренню встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного стану.

Наступною проблемою унормування процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в період воєнного стану є процесуальні приписи ч. 13 ст. 615 КПК України, що уповноважують керівника органу прокуратури замість слідчого судді продовжувати строк досудового розслідування стосовно неповнолітніх.

Відповідно до ч. 13 ст. 615 КПК України строк досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх в умовах воєнного стану продовжується керівником органу прокуратури за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або прокурора [1].

Ця процесуальна норма є недосконалою, бо як і положення п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України, що згадувалось вище, не містить вимоги щодо «автоматичної» максимально наближеної судової перевірки рішення керівника органу прокуратури про продовження строку досудового розслідування відносно неповнолітніх. Це створює ризик порушення права неповнолітньої особи на розумний строк кримінального провадження.

Комітет міністрів Ради Європи рекомендує державам-членам забезпечити, щоб справи стосовно неповнолітніх розглядалися більш оперативно, уникати невинуватих відстрочок з метою створення ефективної виховної дії (п. 4 Рекомендації № R (87) 20), щоб усі стадії кримінального процесу здійснювалися в короткі проміжки часу, але у всіх справах заходи прискорення судочинства і підвищення його ефективності повинні урівноважуватися вимогами щодо дотримання процесуальних норм (п. 14 Рекомендації № R (2003) 20 КМ РЄ) [4, с. 252].

У змалюваному кримінальному процесі сторона обвинувачення (у нашому випадку – прокурор) не може «сама для себе» продовжувати строк досудового розслідування, оскільки це значно послаблює гарантії сторони захисту щодо розгляду кримінальної справи справедливим судом у розумні строки [5, с. 91].

Обстановка воєнного стану може виправдовувати тимчасовий відступ від засади змагальності в частині прийняття керівником органу прокуратури рішення про продовження строку досудового розслідування щодо неповнолітніх. Проте вказане рішення керівника органу прокуратури має автоматично «найближчим часом» перевірятися слідчим суддею. Такий проміжок часу має визначатися з урахуванням конкретних обставин воєнного стану.

Правове регулювання вимоги «автоматичного» максимально швидкого судового контролю за рішенням керівника органу прокуратури про продовження строку досудового розслідування щодо неповнолітніх сприятиме удосконаленню процесуального статусу керівника органу прокуратури в частині розглянутого повноваження, а також забезпеченню принципу змагальності, права неповнолітніх на розумний строк кримінального провадження у період воєнного стану.

Висновки. Нормативне регулювання процесуального статусу суб'єктів сторони обвинувачення в умовах воєнного стану є недосконалим. Дефектними є законодавчі положення п. п. 2, 6 ч. 1 ст. 615 КПК України, ч. ч. 12, 13 ст. 615 КПК України, що стосуються повноважень суб'єктів сторони обвинувачення в обстановці воєнного стану щодо надання поза судовою перевіркою дозволу на проведення окремих

процесуальних дій, застосування деяких заходів забезпечення кримінального провадження, затримання без врахування фактичних обставин виконання воєнних дій, здійснення функції перекладача без процесуальних гарантій та продовження строку досудового розслідування відносно неповнолітніх за відсутності вимоги «автоматичного» максимально наближеного судового контролю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
2. Лоскутов Т.О. Нормативні дефекти ізоляційних запобіжних заходів у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: Право*. 2025. №91. Ч.4. С. 349-354.
3. Кубарева О.В. Право на переклад у кримінальному провадженні: особливості реалізації в умовах воєнного стану. С. 54-57. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9216decd-1ee4-4d56-9275-c56f09f1cb69/content>
4. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес: навчальний посібник. К. : Ваіте, 2014. 280 с.
5. Лоскутов Т.О. Предмет регулювання кримінального процесуального права : монографія. Київ : Юридичний світ, 2016. 416 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

**ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ, ПОТЕРПІЛИХ
ВІД КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ
І СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ****TACTICS OF INTERROGATION OF MINOR VICTIMS OF CRIMINAL OFFENSES
AGAINST SEXUAL FREEDOM AND SEXUAL INTEGRITY**

Потапова Д.І., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0005-6166-0074

Василенко А.В., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0004-2672-0126

Денис В.М., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0002-3095-1483

Статтю присвячено дослідженню особливостей здійснення процесуальної дії – допиту – щодо надзвичайно вразливої категорії осіб, а саме неповнолітніх, які стали жертвами злочинів проти статевої свободи та недоторканості.

На сьогодні допит фактично залишається основною слідчою (розшуковою) дією, що проводиться у майже кожному кримінальному провадженні, проте у випадках роботи з дітьми та підлітками він потребує суворого дотримання спеціальних умов і правил. Складність проведення таких допитів пояснюється особливостями розвитку психіки цієї групи осіб, а також їхніми віковими та індивідуальними психологічними рисами.

У цій статті зосереджено увагу на тих критичних аспектах, які необхідно брати до уваги при здійсненні допиту, особливо наголошується на важливості правильного визначення часу та оптимальної тривалості спілкування з неповнолітнім, організації відповідного середовища (простору) для цієї взаємодії, застосування адекватних тактичних методів та встановлення надійного довірчого контакту для того, щоб мінімізувати ризик повторної травматизації.

Варто підкреслити, що допит неповнолітніх, як і будь-які інші слідчі (розшукові) дії, що стосуються дітей, має здійснюватися на основі фундаментальних принципів правосуддя, дружнього ставлення до дитини. До таких засад належать: участь дитини у процесі, забезпечення її найкращих інтересів, повага до гідності, недопущення дискримінації та дотримання верховенства права. Водночас слідчі органи повинні бути належно підготовлені до проведення такого допиту, а саме: мати необхідні знання щодо особливостей комунікації з дітьми, розуміти структуру допиту та його специфіку, володіти відповідними техніками. При цьому взаємодія має ґрунтуватися на принципах гнучкості, об'єктивності та емпатії.

У ході проведеного нами дослідження були сформульовані висновки, які дають змогу визначити існуючі недоліки (прогалини) у чинному законодавстві, що виражаються, зокрема, у недостатній правовій регламентації засад (принципів) проведення допиту такої вразливої категорії, як неповнолітні особи.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти статевої свободи і статевої недоторканості, допит, слідча дія, неповнолітні, психологічні особливості, тактичні методи, принципи, правова регламентація.

The article is devoted to the study of the features of the implementation of a procedural action – interrogation – regarding an extremely vulnerable category of persons, namely minors who have become victims of crimes against sexual freedom and integrity.

Today, interrogation remains the only investigative (search) action carried out in almost every criminal proceeding, however, in cases of work with children and adolescents, it requires strict adherence to special conditions and rules. The complexity of conducting such interrogations is explained by the peculiarities of the development of the psyche of this group of people, as well as their age and individual psychological characteristics.

This article focuses on the critical aspects that need to be taken into account when conducting an interrogation, with particular emphasis on the importance of correctly determining the time and optimal duration of communication with a minor, organizing an appropriate environment (space) for this interaction, applying adequate tactical methods, and establishing a reliable trusting contact in order to minimize the risk of retraumatization.

It is worth emphasizing that the interrogation of minors, like any other investigative (search) actions involving children, should be carried out on the basis of the fundamental principles of justice and a child-friendly attitude. These principles include: the participation of the child in the process, ensuring his or her best interests, respect for dignity, non-discrimination and adherence to the rule of law. At the same time, investigative bodies must be properly prepared to conduct such interrogation, namely: to have the necessary knowledge about the peculiarities of communication with children, to understand the structure of the interrogation and its specifics, to possess appropriate techniques. At the same time, interaction should be based on the principles of flexibility, objectivity and empathy.

In the course of our research, conclusions were formulated that allow us to identify existing shortcomings (gaps) in the current legislation, which are expressed, in particular, in the insufficient legal regulation of the principles (principles) of conducting an interrogation of such a vulnerable category as minors.

Key words: criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity, interrogation, investigative action, minors, psychological characteristics, tactical methods, principles, legal regulation.

Вступ. Щодня на території нашої держави вчиняється безліч кримінальних правопорушень, серед яких є ті, які вчиняються щодо неповнолітніх. Розслідування кримінальних правопорушень вчинених щодо них потребує ретельної підготовки, обізнаності слідчого не тільки в галузі кримінального процесу, але й певних аспектах психології та особливостей роботи з неповнолітніми.

Серед великої кількості слідчих (розшукових) дій, можна виділити допит, який є однією з ключових процесуальних дій у кримінальному процесі, що відіграє важливу роль у розслідуванні кримінальних правопорушень. Успішне проведення допиту дозволяє отримати важливу інформацію для встановлення істини у справі, а також забезпечує реалізацію прав і свобод людини, що є основним принципом кримінального процесуального права.

Сучасні зміни в законодавстві, розвиток кримінального процесу, останні тенденції в міжнародному праві, зокрема, у контексті прав людини та міжнародних стандартів судочинства, а також нові технології, вимагають постійного вдосконалення тактики і методів проведення допиту, зокрема, неповнолітніх. Враховуючи психологічні аспекти допиту, важливість коректного застосування норм права і гарантій прав людини, ця тема залишається надзвичайно актуальною для досліджень у галузі кримінального процесу та криміналістики.

Таким чином, дослідження теми допиту неповнолітніх осіб які, стали потерпілими від даного правопорушення є важливим для розвитку правової науки, удосконалення практики кримінального судочинства.

Метою дослідження є вивчення процесуальних та психологічних аспектів допиту неповнолітніх осіб, а також аналіз методів і тактики, які застосовуються під час допиту, з метою оцінки їх ефективності та впливу на отримання достовірних доказів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливу роль в дослідженні нами даної теми відіграли праці таких науковців: Повзик Є. В., Білоус І. М., Червінко М. В., Пузирьов Є. В., Романів В. П., Литвиненко О. Г.

Виклад основного матеріалу. Допит неповнолітнього – це слідча (розшукова) дія, що полягає в отриманні органами досудового розслідування показань від особи, яка вчинила кримінальне правопорушення або є потерпілою чи свідком вчиненого кримінального правопорушення та яка має свої особливості щодо підготовки та проведення. Так, у ст. 226 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) передбачені наступні особливості проведення такого виду допиту [1].

По-перше, необхідно враховувати особу неповнолітнього, його вікові, психологічні особливості. Тому важливу увагу потрібно приділяти підготовці [2].

По-друге, чітко встановлено час допиту неповнолітньої особи, тобто слідчий чи інша уповноважена особа не має права проводити допит понад одну годину без перерви, а загалом – понад дві години на день. Проте, деякі науковці зазначають, що закріплений у КПК України час проведення допиту недостатній, оскільки багато часу витрачається на налагодження психологічного контакту з особою, відтак для встановлення деталей кримінального правопорушення зовсім не залишається часу.

По-третє, допит неповнолітнього проводиться за обов'язкової участі педагога або психолога, а також, за необхідності, лікаря. Участь у проведенні допиту вказаних осіб створює для неповнолітнього атмосферу довіри, під час якої вони можуть спокійно та без страху розповісти всі деталі вчиненого кримінального правопорушення. На прикладі участі психолога у проведенні допиту неповнолітнього можна розкрити комплекс тих завдань, які виконують ці категорії осіб. Зокрема, створення безпечної атмосфери: психолог допомагає слідчому чи іншій уповноваженій особі налаштувати довірливі, неформальні стосунки та психологічний контакт із непо-

внолітнім; оцінка та моніторинг стану неповнолітнього: психолог відстежує емоційний, фізіологічний та когнітивний стан особи. У випадку виявлення чітких проявів втоми, гострого стресу, ознак дисоціації або ретравматизації, психолог невідкладно рекомендує слідчому зробити паузу, змінити тему або ж припинити допит взагалі. Варто зазначити, що психолог або інший учасник допиту може надати поради слідчому щодо оптимального формулювання запитань. Це робиться відповідно до віку, рівня розвитку та індивідуальних особливостей, щоб уникнути складних конструкцій та, що особливо важливо, навідних формулювань, які можуть спотворити свідчення. Також, психолог допомагає мінімізувати шкоду для неповнолітнього від проведення допиту, підказуючи, як обійти найбільш болючі та травмуючі моменти або досліджувати їх у менш прямій, метафоричній формі, щоб не погіршити психічний стан потерпілого.

По-четверте, у ст. 226 КПК України закріплено ще одне важливе правило, яке забезпечує довіру неповнолітнього до слідчого та долає страх відповідальності за ті показання, які надає особа. Відповідно до вказаної статті, неповнолітнього, який не досяг 16-річного віку, перед проведенням допиту не попереджають про кримінальну відповідальність за відмову давати показання та за надання завідомо неправдивих показань.

У ході підготовки до допиту слідчий здійснює комплекс організаційних і тактичних заходів, і цей процес структурується за трьома основними рівнями: пізнавальним, прогностичним та синтезуючим. Пізнавальний рівень містить аналіз матеріалів кримінального провадження, ознайомлення з оперативно-розшуковою інформацією, збір даних про особу, яку допитують, та опрацювання спеціальних (фахових) питань. Отримані відомості на даному етапі дозволяють на прогностичному рівні передбачати можливі ситуації під час допиту, оцінювати ймовірність виникнення у допитуваного реакцій на застосування конкретних тактичних прийомів чи небажаних психічних станів, а також визначати найбільш ефективні способи налагодження психологічного контакту. Підготовка завершується на синтезуючому рівні, що охоплює складання плану допиту та вирішення питань щодо вибору найбільш оптимального місця, часу і режиму його проведення. [6]

При плануванні та підготовці до допиту неповнолітніх осіб, зокрема, тих, які є постраждалими від кримінального правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості, необхідно враховувати безліч особливостей, які притаманні даній категорії осіб. Особливості віку неповнолітнього відіграє важливу роль при проведенні даної слідчої (розшукової) дії. Науковці наголошують, що неповнолітні здатні залишатися уважними та зосередженими лише обмежений час, тому тривалість їх допиту має бути чітко регламентована. Зокрема, діти 7–10 років – близько 20 хвилин, 10–12 років – до 25 хвилин, а старші 12 років – орієнтовно 30 хвилин [3].

Відтак, допит неповнолітніх загалом бажано проводити не довше ніж одну годину. Враховуючи психофізіологічні особливості неповнолітніх, недоцільно збільшувати передбачений законом час допиту. Навпаки, через емоційну чутливість в окремих випадках тривалість допиту може бути навіть зменшена.

На наступний чинник, який варто враховувати при підготовці до допиту, великий вплив відіграє безконтрольний доступ до мережі Інтернет та вседозволеність у діях неповнолітніх. Через певний вплив даних факторів, особистості неповнолітнього притаманні установки, погляди, дії та моделі поведінки, що мають антисоціальний і протиправний характер. Важливо підкреслити, що така особа часто відкрито демонструє зневагу до загальноприйнятих норм: вживає ненормативну лексику, алкоголь та наркотичні засоби тощо. У таких осіб нерідко виявляються прояви злості, жорстокості, агресії, навіть у ситуаціях, де

немає конфлікту; вони часто умисно провокують суперечки, конфліктують із членами родини, чинять психологічний тиск на батьків. Слідчому варто ретельно дослідити інформацію про особу та підготувати правильний план допиту.

Слід також вказати, що протягом останніх років в нашій країні невпинно зростає кількість неповнолітніх із психічними розладами та затримкою психічного розвитку. Проведення допиту даної категорії неповнолітніх, які, окрім вказаних психічних розладів, є жертвами злочинів проти статевої свободи, потребує знань слідчого не тільки у рамках процедури проведення допиту та особливостей роботи з неповнолітніми, але й знань в межах психології щодо роботи з особами, які мають вказані затримки в розвитку. [4].

Також, окрім національного законодавства, слідчий повинен діяти відповідно до принципів, визначених міжнародними стандартами, наприклад Керівництвом ООН щодо правосуддя у справах, пов'язаних із дітьми-жертвами та дітьми-свідками злочинів.

Відповідно до Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: «Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення: проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні; проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей; проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно; якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження; можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше» (п. b, c, d, e, f ч. 1 ст. 35);

Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення згідно з нормами національного законодавства можливості: жертві свідчити, не перебуваючи при цьому в залі суду, тобто шляхом використання належних комунікаційних технологій (п. b) ч. 2 ст. 36) [5].

Налагодження довірчого контакту є початковим і найважливішим етапом допиту, мета якого полягає у зменшенні тривожності дитини, створенні відчуття безпеки та формуванні її готовності до співпраці. У процесі підготовки слідчому слід заздалегідь ознайомитися з інформацією про дитину, зокрема її вік, рівень розвитку, мовні особливості та інтереси, а також володіти базовими відомостями про обставини злочину. Окрім цього, слідчий має виглядати нейтрально й неофіційно, уникаючи зайвих атрибутів, таких як зброя чи формений одяг, та зберігати доброзичливий і спокійний вираз обличчя.

Методи встановлення контакту включають використання неофіційної бесіди, так званого «Льодоламу», яка починається з нейтральних, не пов'язаних зі злочином тем, таких як хобі, школа, улюблені мультфільми чи домашні тварини, що дає змогу оцінити її мовний ритм, рівень розвитку та емоційний стан, а також сприяє зміцненню її самооцінки.

Важливо застосовувати відкриту позу, коли слідчий сидить на одному рівні з дитиною, не схрещуючи рук. Необхідною умовою є демонстрація прийняття: слідчий має як вербально, так і невербально, через тон голосу та міміку, запевнити дитину в довірі, її захищеності та відсутності провини в тому, що сталося. Важливо представити всіх присутніх – слідчого, психолога та законного представника – чітко пояснивши їхні ролі простою та зрозумілою для дитини мовою. Слідчий повинен пояснити дитині причину її присутності, порядок проведення розмови та гарантувати право на перерву чи відмову від надання відповідей.

Неприпустимо давати негативну оцінку окремим рисам дитини або використовувати висловлювання, що принижують її гідність.

Підготовка до розповіді є етапом, коли дитина засвоює правила надання показань перед основною частиною допиту. Якщо вона використовує специфічні терміни, психолог або слідчий повинні обов'язково уточнити їхнє значення у її розумінні. Важливо чітко пояснити, що говорити правду необхідно, а відповіді «не знаю» чи «не пам'ятаю» також є правильними. Це допомагає зменшити ризик навіювання, адже дитина усвідомлює, що від неї не очікують «правильної» відповіді. Слід максимально скоротити кількість дорослих у приміщенні, оскільки надмірна увага може викликати у дитини страх. Основна мета цих підходів полягає у забезпеченні дитині відчуття контролю над ситуацією та розуміння того, що її потреби у безпеці важливіші за негайне отримання інформації.

Важливим чинником під час підготовки до допиту неповнолітньої особи є правильний вибір місця та оточення (наприклад, удома, у школі, в кабінеті слідчого тощо).

Процедура допиту неповнолітніх має здійснюватися у спеціально підготовленому приміщенні, яке нагадує затишну кімнату, з обов'язковою участю фахівців, що володіють навичками спілкування з дітьми та враховують їхні вікові особливості. Таке середовище повинно забезпечувати встановлення психологічного контакту з дитиною, зменшення рівня стресу та формування довіри до працівників поліції й інших компетентних спеціалістів.

Атмосфера службового кабінету слідчого може негативно позначитися на психіці дитини, яка підлягає допиту. Це може спричинити замкненість дитини та неточність у її свідченнях, що, в свою чергу, здатне ускладнити ефективне здійснення досудового розслідування. Важливо підкреслити, що слід уникати допиту неповнолітнього на місці скоєння злочину або в будь-якій локації, яка може викликати асоціації з ним. Також небажано проводити опитування за місцем проживання дитини, щоб у майбутньому це місце не сприймалося нею як пов'язане зі злочином, і щоб не позбавляти дитину відчуття захищеності та безпеки у власному домі.

Міжнародна спільнота акцентує увагу на важливості впровадження інноваційних підходів до здійснення такої слідчої (розшукової) дії, як допит осіб, які не досягли повноліття. Одним із таких прогресивних рішень є вибір спеціалізованого місця для допиту, зокрема використання методики «Зелена кімната».

Це спеціально облаштоване приміщення, яке структурно поділене на дві зони: кімнати для допиту, яка має бути затишною, обладнаною дитячими меблями та іграшками, і повністю позбавлена ознак владного тиску та кімната для спостереження, що призначена для слідчого, прокурора, адвоката та психолога. Вона відокремлена від кімнати допиту дзеркалом Гензеля (одностороннім дзеркалом) або ж обладнана системою відеофіксації. При цьому технічне обладнання для відеозапису має бути непомітним, щоб не відволікати дитину і не спричиняти додатковий стрес.

Приміщення для проведення допиту повинно бути комфортним, нейтральним, добре освітленим і захищеним від сторонніх шумів, що можуть відволікати; необхідно уникати офіційної атмосфери та символів влади (зокрема прапорів, гербів, портретів чи великого столу). Водночас кімната має бути зручною для доступу, але розташованою окремо від місць перебування підозрюваних чи інших учасників кримінального процесу, щоб забезпечити конфіденційність.

Використання методики «Зелена кімната» відповідає найкращим інтересам дитини, адже створює для неповнолітнього безпечне й затишне середовище, позитивно впливає на його психоемоційний стан та сприяє спокійному, довірливому спілкуванню з особою, яка проводить допит.

Практичний досвід свідчить про те, що слідчі часто ухиляються від проведення допитів у «зелених кімнатах», мотивуючи це відсутністю прямої норми у Кримінальному процесуальному кодексі України та незакріпленим механізмом застосування цієї методики на рівні інструктивних документів [7].

Визначальну правову позицію щодо статусу методики «Зелена кімната» було сформульовано Касаційним кримінальним судом у складі Верховного Суду (ККС ВС) у Постанові від 17 січня 2024 року у справі № 335/4038/22: «Чинний КПК України не встановлює обов'язкової вимоги проводити допит малолітньої особи під час досудового розслідування із застосуванням методики “Зелена кімната”. Зазначена методика має лише рекомендаційний характер, а її невикористання не вважається істотним порушенням положень КПК України і не є підставою для визнання доказів недопустимими (за умови дотримання загальних процесуальних гарантій)».

У випадках, коли це необхідно для об'єктивного з'ясування обставин справи та/або забезпечення захисту прав малолітнього чи неповнолітнього свідка або потерпілого, його допит може проводитися поза межами зали судового засідання, в іншому приміщенні, із застосуванням відеоконференції (дистанційне судове провадження) (ч. 4 ст. 354 КПК України).

Окрім цього, законодавством передбачена можливість уникнути допиту дитини безпосередньо під час судового розгляду кримінальної справи, зокрема у випадках, коли суду надано дані про те, що повторний допит у суді може мати травматичний вплив на дитину. Така норма закріплена у ч. 1 ст. 225 КПК України.

Враховуючи відсутність сформованої психіки у даних осіб та вікові особливості, травматичний досвід, інтимність теми розмови, слідчий має застосовувати спеціальні, конкретні тактичні прийоми.

Зокрема якщо відсутня конфліктна ситуація під час допиту потерпілого, то можна застосувати такий прийом, як вільна доповідь. Так, слідчий повинен попросити малолітню (неповнолітню) особу за можливості розповісти у правильній послідовності обставини події вчинення проти неї статевого злочину. При цьому слідчий повинен дотримуватися наступних рекомендацій: звертатися до малолітнього або неповнолітнього на ім'я; розмовляти з особою повільно, спокійним тоном; створювати атмосферу безпеки й доброзичливого ставлення, демонструючи щире зацікавлення у спілкуванні; підтримувати зоровий контакт, уникаючи при цьому надмірного або безперервного спостереження; утримуватися від переривання розповіді, за винятком випадків крайньої необхідності; за потреби – розповісти коротко про себе чи навести приклади з власного життя з метою встановлення довірливого контакту з дитиною.

При цьому слідчий повинен утримуватися від наступних дій: вторгтися у фізичний простір малолітнього; підганяти його; виражати здивування у відповідь на слова дитини; коментувати описувані нею події з позицій дорослого; змушувати до відповіді та стверджувати, що вона «повинна» щось знати або пам'ятати.

Варто пам'ятати, що у більшості випадків розповідь дитини про подробиці вчинення щодо неї статевого злочину викликає сором і тому вона розкриває інформацію про неї з труднощами, винятково у сприятливих умовах.

Не слід забувати, що у випадку розповіді дитини про її надзвичайно травматичний досвід відсутнє запам'ятовування тих елементів, які супроводжувалися надзвичайно бурною негативною реакцією [8].

В такому випадку потерпілий не здатен самостійно, вільно і послідовно розповісти ситуацію, тому слідчому варто застосовувати в такій ситуації адаптовані під дитину методи допиту. Можна застосовувати іграшки, а саме – за допомогою них попросити наочно розповісти про подію

або відтворити, що сталося з потерпілим. Зокрема, з дітьми віком 3–5 років можна проводити бесіду за допомогою ляльки, а для дітей 6–11 років доречно пропонувати рольові ігри, наприклад, гру у детективів чи поліцейських, де дитина бере на себе певну роль і допомагає розслідувати злочин. При цьому важливо, щоб дитина відчувала себе помічником і усвідомлювала, що до її участі ставляться серйозно. До таких методів також можна віднести малюнки, на яких потерпілий може відобразити ситуацію, що розслідується. У більшості з «зелених кімнат» є у наявності фотокартки із зображеннями частин тіла, яких дитина соромиться, анатомічні ляльки, які доречно використовувати саме в таких випадках. Цей етап має бути ретельно контрольованим, щоб уникнути тиску або заплутування дитини.

Ефективним прийомом у процесі допиту також виступає постановка запитань, яка дає змогу спрямувати розповідь потерпілого, уточнити окремі деталі події та перевірити достовірність отриманої інформації. Правильно сформульовані, послідовні й ненавідні запитання допомагають дитині відновити у пам'яті обставини події, не створюючи при цьому психологічного тиску чи ризику викривлення показань.

Зокрема, допустимим є питання: «Де тебе торкалися?», «Хто ще був поруч?», «Що ти зробив(ла) після того?». Водночас, якщо дитина губиться або з'являється напруга, рекомендовано відволікти її, переключити увагу, щоб настроїти на довірливе спілкування.

Варто наголосити, що метою етапу деталізованих запитань є уточнення та впорядкування відомостей, отриманих від потерпілого під час його вільної розповіді, з метою всебічного з'ясування обставин події. На цьому етапі допит повинен набувати форми спілкування, що відповідає рівню розвитку дитини.

Слідчий має забезпечити таке взаєморозуміння з малолітнім, щоб обговорення важливих, а подекуди й емоційно складних подій сприймалося як спільна, необхідна для виконання задачі. Для досягнення цього важливо серйозно ставитися до дитини, демонструвати довіру та зберігати спокійний, урівноважений тон спілкування.

Послідовність допиту у справах за участю потерпілих дітей є ключовим тактичним елементом, оскільки лише логічно вибудований порядок етапів спілкування гарантує достовірність і повноту отриманих свідчень, при цьому мінімізуючи ризик повторної психологічної травматизації дитини.

Важливим є правильно закінчити допит: під кінець бесіди слідчий має у м'якій формі уточнити, чи все дитина розповіла, чи хоче щось додати, і чи правильно її зрозуміли. Це дозволяє виявити неточності, не викликаючи у дитини відчуття тиску чи недовіри.

Розмова має завершитися у спокійній, підтримувальній формі. Дитині дякують за співпрацю, за потреби залучають допомогу психолога.

Допит малолітнього потерпілого може проходити в конфліктній і неконфліктній ситуації. Вище нами було описано тактику дій слідчого під час неконфліктної ситуації, що характеризується наявністю психологічного контакту та готовністю дитини до співпраці. Водночас, конфліктна ситуація є значно складнішою, оскільки в її умовах дитина може демонструвати емоційну закритість, страх, недовіру або небажання говорити про подію через почуття сорому, провини чи тиску з боку дорослих. Такий стан істотно ускладнює встановлення контакту, отримання достовірних свідчень і вимагає від слідчого підвищеної психологічної чутливості, самоконтролю та використання спеціальних тактичних прийомів, спрямованих на зниження рівня напруження й поступове відновлення довіри до співрозмовника.

Спершу варто зазначити про рекомендації, які варто використовувати для того щоб запобігти виникненню кон-

фліктних ситуацій. Зокрема відомо, що у другій половині дня малолітні та неповнолітні схильні до конфліктності, порушень дисципліни, внутрішнього дискомфорту, дратування, невдоволення, ворожості, грубості, пригніченості, похмурості тощо. Зазначене обумовлює доцільність проведення допиту потерпілих цієї вікової категорії виключно в першій половині дня.

Також Заяць Д. Д. зазначає, що слід враховувати звичний для неповнолітнього розклад дня, щоб відволікання від улюблених занять (ігор, перегляду фільмів, відвідування кружків, секцій тощо) не викликало бажання скоріше закінчити допит та, як наслідок, поверхневі, неправдиві показання. Також, щоб не створювати конфліктні ситуації варто одразу залучити близьких людей, щодо яких у дитини є довіра, а також психолога. Варто також пам'ятати про встановлені законом часові обмеження проведення допиту.

Якщо ж вже трапилося так, що конфліктна ситуація виникла, то слідчий повинен негайно припинити тиск, заспокоїти дитину та відновити психологічний контакт. Необхідно змінити тон спілкування на доброзичливий, зробити перерву, залучити психолога або педагога для допомоги у налагодженні довіри. Слідчий має уникати звинувачень і навідних запитань, дозволити дитині висловитися у зручній формі, дати відчуття безпеки та під-

тримку. Допит можна продовжити лише після стабілізації емоційного стану дитини.

Висновок. Підсумовуючи вищевикладене наголошуємо, що нами було досліджено і деталізовано питання особливостей роботи з неповнолітніми та проведення за їх участі допиту. Зокрема, при роботі з неповнолітніми потерпілими слід враховувати такі фактори: вік, психологічні особливості; обмеженість часу допиту; обов'язковість участі спеціалістів – педагога, психолога. Перед тим як почати допит слідчий повинен виконати підготовчі дії, а саме – налагодити довірчий, дружній контакт словесно та правильно вибрати місце та оточення (наприклад, удома, у школі, в кабінеті слідчого, в «Зеленій кімнаті», щоб максимально знизити ймовірність психологічної травматизації дитини).

Під час дослідження нами було з'ясовано, що допит малолітнього потерпілого може проходити в конфліктній і неконфліктній ситуації. У неконфліктних випадках слідчий повинен створити довірливу атмосферу, стимулюючи вільну розповідь за допомогою ігрових елементів, анатомічних ляльок, фотокарток та малюнків, а також ставлячи виключно ненавідні запитання. Якщо ж ситуація конфліктна, пріоритетом стає відновлення психологічного контакту та зниження емоційного напруження, щоб забезпечити ефективність допиту і водночас захистити дитину від травматичного впливу слідчої (розшукової) дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17>
2. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: Конвенція від 25.10.2007 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_927
3. Денисовський М.Д., Томчук І.О., Слотюк В.А. Деякі особливості проведення допиту неповнолітніх у кримінальному провадженні: наук. стаття. 2018. Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза, оперативно-розшукова діяльність. URL: <https://drive.google.com/file/d/1ncQE5Rtmsd0lp48JpEsGHq1MYBeBZUcb/view?usp=sharing>
4. Пузирьов Є.В., Романів В.П. Психологічні особливості особистості неповнолітнього як учасника досудового провадження. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 2023. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/1_2023/34.pdf
5. Пасека М.О. Психологічні особливості поведінки неповнолітнього правопорушника. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. URL: http://lsej.org.ua/1_2025/115.pdf
6. Смірнова І. Особливості допиту дитини, яка потерпіла від злочину. Higher school of advocacy. 2021. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/osoblyvosti-dopytu-dytyny-yaka-poterpila-vid-zlochynu>
7. Шепітька В.Ю. Криміналістика: підр. 2-ге видання. 2004. URL: <https://buklib.net/books/21972/>
8. Литвиненко О. Г. Окремі аспекти використання "Зеленої кімнати" як місця допиту неповнолітнього підозрюваного. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 5. 2022. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2022/28.pdf
9. Будзинська А. Як опитати дитину. Порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/book_opytuvaty_dytyny.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025

ОСОБЛИВОСТІ ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО ВІДПРАВЛЕНЬ, ЯКІ ЗНАХОДЯТЬСЯ У ВІДДІЛЕННЯХ ЗВ'ЯЗКУ, ВІДПОВІДНО ДО КПК УКРАЇНИ

FEATURES OF TEMPORARY ACCESS TO ITEMS LOCATED IN POST OFFICES, IN ACCORDANCE WITH THE CPC OF UKRAINE

Торбас О.О., д.ю.н, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу

Національний університет «Одеська юридична академія»

orcid.org/0000-0002-1465-4238

Стаття присвячена аналізу проблеми розмежування тимчасового доступу до речей і документів та арешту, огляду і виїмки кореспонденції, особливо у випадках, коли об'єктом є поштові відправлення, що перебувають у відділеннях зв'язку. Питання має суттєве практичне значення, оскільки під час досудового розслідування правоохоронні органи нерідко підмінюють одну процесуальну дію іншою, що призводить до порушення кримінальної процесуальної форми та обмеження прав учасників провадження.

У статті доводиться, що тимчасовий доступ за своєю природою має добровільний характер, оскільки не передбачає можливості застосування примусу щодо особи, у володінні якої перебувають речі. Водночас арешт, огляд і виїмка кореспонденції здійснюються таємно, на підставі ухвали слідчого судді апеляційної інстанції та передбачають можливість реального втручання у приватне спілкування. Проаналізовано положення Конституції України, КПК та Закону «Про поштовий зв'язок», які гарантують таємницю будь-яких форм кореспонденції, включаючи посилки й бандеролі. ЄСПЛ у своїй практиці наголошує на широкому розумінні терміна «кореспонденція», що охоплює всі форми приватного обміну інформацією.

Особлива увага приділяється питанню, чи є поштовий оператор «особою, у володінні якої знаходяться речі» у розумінні ст. 159 КПК України. Аналіз цивільного законодавства та спеціальних нормативно-правових актів показує, що поштові оператори не набувають права володіння на відправлення, а лише здійснюють їх транспортування. Це ставить під сумнів законність надання тимчасового доступу безпосередньо до посилок, оскільки ухвала слідчого судді повинна бути адресована реальному володільцю.

Стаття формулює висновки щодо необхідності чіткої диференціації процесуальних дій, уточнення поняття «володіння» в кримінальному процесі та підвищення стандартів судового контролю при втручанні у право на таємницю спілкування.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне провадження, заходи забезпечення кримінального провадження, тимчасовий доступ до речей і документів, негласні слідчі (розшукові) дії, таємниця кореспонденції.

The article examines the distinction between temporary access to things and documents and the arrest, inspection and seizure of correspondence, particularly in cases involving postal parcels stored in postal service offices. This issue has significant practical relevance, as investigative authorities often substitute one procedural action for another, thereby violating procedural safeguards and limiting the rights of participants in criminal proceedings.

The study argues that temporary access is inherently voluntary, since it does not allow coercive measures to compel the person possessing the requested items to hand them over. Conversely, the arrest, inspection and seizure of correspondence are covert investigative measures authorized by an investigating judge of the appellate court and involve actual interference with private communication. The article analyzes the provisions of the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code and the Law "On Postal Services", all of which protect the confidentiality of any form of correspondence, including parcels and packages. The ECtHR, in its case-law, interprets the notion of "correspondence" broadly, covering all forms of private communication.

A central issue addressed is whether a postal operator qualifies as a "person in possession of the items" within the meaning of Article 159 of the CPC of Ukraine. An analysis of civil legislation and postal regulations shows that operators do not acquire possession rights over postal items; they merely transport them. This raises questions about the legality of granting temporary access to parcels directly at postal offices, since the court order must be addressed to the actual possessor.

The article concludes by emphasizing the need for a clearer differentiation of procedural actions, refinement of the concept of "possession" in criminal procedure, and enhanced judicial oversight whenever investigative measures affect the right to the secrecy of communication.

Key words: criminal process, criminal proceedings, measures to ensure criminal proceedings, temporary access to things and documents, covert investigative (search) actions, secrecy of correspondence.

Під час розслідування кримінальних правопорушень однією з найважливіших гарантій захисту прав та законних інтересів учасників кримінального провадження є забезпечення кримінальної процесуальної форми. Уповноважені посадові особи повинні чітко дотримуватись вимог кримінального процесуального законодавства, адже кожна дія, яка обмежує права особи, повинна бути проведена лише у той спосіб, який визначений законодавцем. Це стосується як самого порядку проведення, так і питання розмежування подібних процесуальних дій між собою, адже різні дії можуть в різний спосіб обмежувати права та свободи учасників кримінального провадження, і вкрай важливо, щоб до «кожного була застосована належна правова процедура», як про це зазначено в ст. 2 КПК України. Інколи працівники правоохоронних органів або в силу небажності, або через бажання спростити процедуру збирання доказів одні процесуальні дії маскують

іншими, що негативно впливає на реалізацію учасниками кримінального провадження своїх прав. Найчастіше такі випадки виникають при розмежуванні тимчасового доступу до речей і документів з іншими подібними процесуальними діями, особливо коли здійснюється тимчасовий доступ до відправлень та іншої кореспонденції, яка знаходиться у відділеннях зв'язку.

Відповідно до ч. 1 ст. 159 КПК України, тимчасовий доступ до речей і документів полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та вилучити їх (здійснити їх виїмку). Це положення вказує на необхідність розмежування даного різновиду тимчасового доступу до речей і документів і такої негласної слідчої (розшукової) дії як арешт, огляд і виїмка кореспонденції (ст. ст. 261–262 КПК України), відповідно до якої уповноважений працівник

правоохоронних органів теж може отримати доступ до відправлень прямо у відділенні зв'язку. Проте арешт, огляд та виїмка кореспонденції відбувається на підставі ухвали слідчого судді суду апеляційної інстанції, що має посилити судовий контроль за потенційним обмеженням прав та свобод людини.

Крім того, саме НСРД передбачає втручання у приватне спілкування. Відповідно до ст. 14 КПК України, під час кримінального провадження кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, інших форм спілкування. Відповідно до ст. 31 Конституції України, кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. В даному випадку може виникнути питання, чи дійсно на посилки та бандеролі поширюється вказане право, адже вони не підпадають під типові розуміння «кореспонденції». Так, більшість нормативно-правових актів (в тому числі і Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод) ведуть мову саме про таємницю кореспонденції. В той же час доцільно застосовувати широке тлумачення терміну «кореспонденція», не обмежуючи його лише листами. ЄСПЛ зазначав, що «право на повагу до «кореспонденції» у розумінні статті 8 § 1 має на меті захистити конфіденційність спілкування у широкому переліку різних ситуацій» [1]. С. Шевчук виокремлює як основний складник права на повагу до приватного життя саме його комунікативний елемент, а не конкретне коло суб'єктів. До його складових частин належать безпека та приватність листування, електронної пошти, телефонних розмов та інших видів приватних комунікацій [2, с. 362]. «При цьому приватна комунікація ідентифікується такою саме з огляду на тему такої комунікації, а не засіб чи умови її проведення» [3, с. 385].

Крім того, відповідно до ст. 6 ЗУ «Про поштовий зв'язок», таємниця поштових відправлень, у тому числі листування та іншої письмової кореспонденції, гарантується Конституцією України. Таким чином профільний закон робить акцент на тому, що таємниця спілкування стосується будь-яких поштових відправлень, в тому числі і листування («лист – це поштове відправлення масою до 2 кілограмів, що містить письмове повідомлення або документи, вкладене в поштовий конверт або оформлене іншим чином, що не дає змоги третім особам ознайомитися з його змістом»). Посилка в даному законі визначається як «поштове відправлення масою до 30 кілограмів з предметами, не забороненими законодавством до пересилання». Також, відповідно до ч. 4 ст. 261 КПК України, кореспонденцією є листи усіх видів, бандеролі, посилки, поштові контейнери, перекази, телеграми, інші матеріальні носії передавання інформації між особами. Тобто кримінальне процесуальне законодавство теж робить акцент на широкому тлумаченні терміну «кореспонденція». Таким чином можна зробити чіткий висновок, що таємниця листування поширюється і на посилки, які відправляються за допомогою від поштових засобів зв'язку.

В той же час необхідно нагадати, що в ст. 161 КПК України зазначено, що речами і документами, до яких заборонено доступ, є: 1) листування або інші форми обміну інформацією між захисником та його клієнтом або будь-якою особою, яка представляє його клієнта, у зв'язку з наданням правової допомоги; 2) об'єкти, які додані до такого листування або інших форм обміну інформацією. Таким чином законодавець обмежує доступ лише до будь-яких форм спілкування між захисником та підзахисним. Інші ж форми спілкування можуть бути предметом доступу та (за необхідності) виїмки в порядку, передбаченому КПК України для тимчасового доступу до речей і документів. Це означає, що хоча втручання у приватне спілкування здійснюється, як правило, шляхом проведення відповідних негласних слідчих (розшукових) дій, таємниця спілкування може бути обмежена шляхом надання тимчасового доступу до відправлень, які перебувають у відділеннях зв'язку.

Отже, якщо вести мову про розмежування тимчасового доступу до речей і документів та арешту, огляду

і виїмки кореспонденції, факт обмеження права на таємницю спілкування не буде виступати в якості одного з факторів. Аналізуючи подібну проблему, ВССУ [4] ще в 2013 році зазначив, що для розмежування такої НСРД як зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (назва НСРД в редакції КПК станом на 2013 рік) та тимчасовий доступ до документів, які знаходяться в операторів та провайдерів телекомунікацій, необхідно враховувати три фактори:

- тимчасовий доступ не дає можливості втрутитись у приватне спілкування;
- НСРД проводяться таємно (негласно);
- тимчасовий доступ передбачає отримання інформації постфактум, тобто яка була отримана в минулому.

Щодо першої обставини, то вище вже було доведено, що тимчасовий доступ може також дозволяти доступ до приватного спілкування. Більше того, в даному аспекті необхідно звернути увагу і на порядок отримання таких відомостей. Вчені, аналізуючи відмінності між тимчасовим доступом та обшуком, зазначають, що «вitreбування речей чи документів та тимчасовий доступ до речей чи документів не передбачає можливості застосування примусу, а під час здійснення обшуку дозволяється застосування примусових заходів з метою відшукування речей чи документів, визначених в ухвалі слідчого судді, суду» [5, с. 140]. Власне це і має розглядатися як одна з основних особливостей тимчасового доступу незалежно від суб'єкту, який надає такий доступ – тимчасовий доступ є добровільним. Дійсно, для отримання тимчасового доступу має бути наявна ухвала слідчого судді, яка має імперативний характер і сам по собі тимчасовий доступ до речей і документів відноситься до засобів кримінального процесуального примусу, проте навіть після пред'явлення ухвали власнику або володільцю такої речі особа, які надано право ознайомитися та здійснити їх виїмку, надає їх лише за власної добровільної згоди. Якщо доступ не буде надано, то в подальшому може бути проведено обшук, в ході проведення якого проти волі особи примусово можуть бути вилучені відповідні речі. Проте такі дії можливі лише під час обшуку, а тимчасовий доступ до речей і документів не передбачає застосування примусу в момент його проведення. Таким чином, надаючи доступ до будь-якого виду кореспонденції відповідно до ухвали про тимчасовий доступ, така особа робить це добровільно, а отже і добровільно відмовляється від захисту таємниці спілкування. З такої точки зору тимчасовий доступ ніколи не порушує таємницю спілкування.

Друга та третя відмінності, на яку звертає увагу ВССУ, є більш важливими. Всі НСРД проводяться таємно, тобто у спосіб, який не дозволяє поширенню інформації про факт проведення відповідної дії. Відповідно до ч. 5 ст. 262 КПК України, «керівники та працівники установ зв'язку зобов'язані сприяти проведенню негласної слідчої (розшукової) дії і не розголошувати факт її проведення чи отриману інформацію». Під час тимчасового доступу до речей і документів така таємність не дотримується, адже поширюються лише загальні правила щодо нерозголошення відомостей про досудове розслідування відповідно до ст. 222 КПК України.

Так само має значення і момент «формування доказів», до яких отримується доступ. Тимчасовий доступ до посилки можливий лише тоді, коли така посилка вже надійшла у поштове відділення і уповноважені посадові особи достеменно відомо, що на момент звернення з клопотанням до слідчого судді така посилка перебуває у відділенні. Арешт, огляд і виїмка кореспонденції, в свою чергу, буде стосуватися лише тих посилок, які будуть надходити адресату в майбутньому, протягом періоду часу, який визначено в ухвалі слідчого судді на проведення НСРД. Слідчі та прокурори, подаючи відповідне клопотання, повинні вказувати не лише факт можливого зберігання таких відправлень у відділеннях зв'язку, але і чітко ідентифікувати номери таких відправлень. Попереднє отримання таких номерів, як правило, відбувається «оперативним шляхом» [6].

Слід зазначити, що на практиці вилучення власне посилок у відділеннях зв'язку відбувається досить рідко саме через цю обставину, адже необхідно встигнути отримати ухвалу слідчого судді тоді, коли посилка перебуває у відділенні і до того, як її забере одержувач. У зв'язку з цим, як правило, отримують тимчасовий доступ до інформації, яка пов'язана з пересилання посилки – ППБ, номер телефону, записи з відеореєстраторів з відділень, на яких зафіксовано момент передачі або отримання посилки тощо [7; 8]. Якщо ж отримується тимчасовий доступ саме до посилки, то слідчий суддя повинен ретельно перевірити інформацію про наявність такої посилки у відділенні зв'язку та реальної можливості виконання такої ухвали в силу того, що посилка в будь-який момент може бути передана одержувачу.

Відповідно, якщо немає необхідності забезпечувати режим таємності та якщо уповноважена посадова особа знає, що необхідна посилка вже знаходиться у відділенні зв'язку, то в такому випадку доцільно отримати тимчасовий доступ до такої кореспонденції. В той же час власне отримання такого доступу теж має низку особливостей. По-перше, необхідно чітко визначити суб'єкт, до якого буде звертатися така вимога. В Узагальненні судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження зазначається, що «причиною відмови у задоволенні зазначених клопотань було те, що слідчі (прокурор) просили надати тимчасовий доступ до речей і документів, які знаходяться у володінні філії (філій операторів, банків, фірм), однак це суперечить вимогам п. 4 ч. 2 ст. 160 КПК, оскільки філія не має статусу юридичної особи у розумінні цієї норми законодавства, а тому надання тимчасового доступу до речей і документів, які знаходяться у володінні такої філії є неможливим» [9]. Аналогічне правило має поширюватись і на відділення зв'язку, адже вони в даному випадку не виступають окремими юридичними особами, а отже до них не може бути звернене відповідне клопотання та, в подальшому, ухвала. Як свідчить судовою практика, слідчі та прокурори притримуються цієї вимоги [10; 11; 12] хоча інколи є приклади, коли в якості адреси юридичної особи вказується адреса самого відділення [13].

По-друге, не менш важливим також має бути питання законності надавати доступ до речей і документів уповнова-

женими особами поштового відділення на підставі ухвали слідчого судді. Згідно з ч. 1 ст. 159 КПК України, тимчасовий доступ до речей і документів полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та вилучити їх (здійснити їх виїмку). Відповідно до ст. 397 ЦК України, володільцем чужого майна є особа, яка фактично тримає його у себе. Право володіння виникає на підставі договору з власником або особою, якій майно було передане власником, а також на інших підставах, встановлених законом (ст. 398 ЦК України). Звертаємо увагу, що ні ЗУ «Про поштовий зв'язок», ні іншими законами не зазначається, що поштовий оператор, здійснюючи пересилку відправлень, стає фактичним володільцем такої посилки. В такому випадку необхідно звернутися до договорів, які укладаються особою з оператором зв'язку під час користування відповідними послугами. Проте ні в Правилах надання послуг поштового зв'язку, затверджених постановою КМУ [14], ні в, наприклад, правилах надання послуг поштового зв'язку ТОВ «Нова пошта» [15], нічого не сказано про виникнення права володіння у оператора зв'язку, який здійснює пересилку відправлення.

Отже, якщо рухатись чітко у відповідності до норм чинного законодавства, відділення зв'язку не є володільцями посилок, які вони пересилають, а отже вони не мають право їх видавати на підставі ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів. Більше того, слідчі судді повинні одразу відмовляти у задоволенні таких клопотань, адже в них буде зазначатися некоректний володільць. Проте чи дійсно такої аргументації достатньо, щоб визнати всі подібні тимчасові доступи незаконними? На це питання відповісти набагато складніше. Можливо, термін «володіння» в аспекті ст. 159 КПК України має тлумачитись ширше, без такої жорсткої прив'язки до його нормативного визначення, адже тоді встановлення факту володіння та, відповідно, самого володільця, буде фактично неможливо. Проте необхідно звернути увагу, що в цьому конкретному випадку законодавець використовує саме термін «володіння», а не, наприклад, «фактичне володіння», як це зроблено, коли мова йде про обшуки. Можливо це показник того, що в цьому конкретному випадку має застосовуватись вузьке, а не широкое тлумачення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення ЄСПЛ у справі «Німітц проти Німеччини», заява № 13710/88. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57887"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
2. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ: Реферат, 2007. 848 с.
3. Ільченко О.В., Мурач Д.В. Сутність процесуальних гарантій забезпечення таємниці спілкування в кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 384-388.
4. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05.04.2013 № 223-559/0/4-13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0558740-13#Text>
5. Азаров Ю.І., Хабло О.Ю., Конюшенко Я.Ю. Окремі питання збирання доказів у кримінальному провадженні. *Юридична наука*. 2015. № 5. С. 135-141.
6. Ухвала слідчого судді Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 22.01.2025, справа № 308/548/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124581794>
7. Ухвала слідчого судді Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 08.05.2025, справа № 539/1955/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127256395>
8. Ухвала слідчого судді Шевченківського районного суду міста Полтави від 22.07.2025, справа № 554/10594/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129065834>
9. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження від 07.02.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-14#Text>
10. Ухвала слідчого судді Московського районного суду м. Харкова від 07.01.2025, справа № 643/16780/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124243347>
11. Ухвала слідчого судді Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 18.02.2025, справа № 344/2833/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125261031>
12. Ухвала слідчого судді Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 30.12.2024, справа № 344/22889/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124145340>
13. Ухвала слідчого судді Попаснянського районного суду Луганської області від 29.11.2019, справа № 423/4047/19. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/86086881>
14. Правила надання поштового зв'язку, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 05.03.2009 № 270. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-2009-п#Text>
15. Правила надання послуг поштового зв'язку Товариством з обмеженою відповідальністю «Нова пошта». URL: <https://site-assets.novapost.com/4efac2a3-0aa1-4a85-818a-a548ff00cf0c.pdf>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЗА ФАКТАМИ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ**USE OF THE RESULTS OF COVERT INVESTIGATIVE (DETECTIVE) ACTIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS ON THE FACTS OF ILLEGAL TRANSFER OF PERSONS ACROSS THE STATE BORDER OF UKRAINE**

Халимон С.І., д.ю.н.,
професор, заступник начальника кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
orcid.org/0000-0003-2998-7235

Карплюк В.М., курсант IV курсу факультету правоохоронної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
orcid.org/0009-0007-8936-5565

У статті здійснено всебічний аналіз нормативно-правових, організаційних та практичних аспектів використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД) у кримінальних провадженнях щодо незаконного переправлення осіб через державний кордон України. Актуальність дослідження зумовлена воєнним станом та різким зростанням кількості злочинів, передбачених ст. 332 КК України, що пов'язані з ухиленням військовозобов'язаних від виконання конституційного обов'язку шляхом спроб незаконного виїзду за кордон. У статті охарактеризовано інститут НСРД як ключовий елемент сучасного кримінального процесу, що забезпечує отримання доказів, недоступних звичайними слідчими (розшуковими) діями. Значну увагу приділено контролю за вчиненням злочину як найбільш результативному виду НСРД, що дозволяє документувати умисел, розподіл ролей та факт отримання неправомірної вигоди. На основі вивчення понад 30 судових рішень проаналізовано проблеми допустимості доказів, типові процесуальні порушення, недоліки технічної фіксації та розсекречування матеріалів. Порушено питання відмежування правомірного контролю від провокації злочину, з урахуванням практики ЄСПЛ. Запропоновано напрями удосконалення нормативного регулювання, стандартизації технічних процедур і підвищення судового контролю, що сприятиме підвищенню ефективності протидії незаконному переправленню осіб через державний кордон.

Ключові слова: негласні слідчі розшукові дії, кримінальне провадження, незаконне переправлення осіб, державний кордон, документування, контроль за вчиненням злочину, кримінальний процес, воєнний стан, допустимість доказів, Державна прикордонна служба України, судова практика.

The article provides a thorough and multidimensional analysis of the legal, organizational, and practical foundations for the use of covert investigative (detective) actions (CIDA) in criminal proceedings concerning the illegal transfer of persons across the state border of Ukraine. The relevance of the study derives from martial law and the significant increase in crimes under Article 332 of the Criminal Code of Ukraine, particularly attempts by conscription-liable citizens to evade their constitutional duty by illegally crossing the border. The article characterizes CIDA as a crucial component of the modern criminal procedure that enables the collection of evidence inaccessible through ordinary investigative actions. A substantial part of the research focuses on crime-commission control as the most effective form of CIDA, capable of documenting intent, functional distribution within criminal groups, and receipt of illicit benefits. Based on the analysis of more than 30 judicial decisions, the study identifies key challenges in the admissibility of evidence, procedural violations, deficiencies in technical recording, and issues related to declassification of materials. The article also examines the distinction between lawful crime-commission control and unlawful provocation, with reference to the case law of the European Court of Human Rights. Proposed measures include the improvement of legal standards, technical procedures, and judicial oversight to enhance the reliability and effectiveness of CIDA in counteracting illegal border-crossing activities.

Key words: covert investigative actions, criminal proceedings, illegal transfer of persons, state border, evidence collection, crime-commission control, criminal procedure, martial law, admissibility of evidence, State Border Guard Service of Ukraine, judicial practice.

Постановка проблеми. Україна перебуває в стані оголошеної війни і потерпає від неспровокованої злочинної агресії росії. Відповідно до статті 17 Конституції України, захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладаються на Збройні Сили України (далі – ЗС України). Незважаючи на те, що у перші дні введення воєнного стану в Україні значна кількість осіб чоловічої статі поповнили лави військових формувань, є частина громадян, які в силу різних обставин намагаються уникнути виконання свого громадянського обов'язку, а фактично вчиняють різні дії чи бездіяльність з метою уникнення призову на військову службу [1, с. 203].

Такі дії становлять пряму загрозу національній безпеці та свідчать про поширення організованих схем незаконного переправлення осіб через державний кордон України.

У зв'язку з цим протидія зазначеним правопорушенням, передбаченим статтею 332 Кримінального кодексу України, набула особливого значення для правоохоронних органів, зокрема в умовах дії правового режиму воєнного стану. Ефективність розслідування таких злочинів значною мірою залежить від можливості застосування спеціальних процесуальних інструментів, зокрема результатів негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД), які дозволяють виявляти, документувати та фіксувати приховану злочинну діяльність. Водночас використання результатів НСРД у кримінальному провадженні є складною й багатоаспектною проблемою, що поєднує нормативно-правові, організаційні та доказові виміри.

З одного боку, законодавство України, передусім положення Кримінального процесуального кодексу (Глава 21), визначає правові підстави, межі та процедури застосування НСРД. З іншого боку, у практиці слідчих, прокурорів та суддів спостерігається низка колізій, пов'язаних із допустимістю, належністю та достовірністю отриманих

доказів, проблемами документування та подальшої легалізації результатів отриманих у процесі негласної роботи.

Актуальність досліджуваної теми зумовлюється необхідністю вироблення єдиних підходів до нормативно-правового забезпечення та організаційних механізмів використання результатів НСРД, що дозволяють встановлювати обставини кримінального правопорушення з дотриманням стандартів прав людини та принципів верховенства права. Особливе значення це має для кримінальних правопорушень пов'язаних з порушенням недоторканності державних кордонів, які нерідко мають організаційний та латентний характер, а в умовах дії правового режиму воєнного стану їх рівень набув загрозливих масштабів [2]. Вирішення даної проблеми потребує системного аналізу національного законодавства, практики Європейського суду з прав людини та сучасних тенденцій кримінального процесу, що забезпечить підвищення ефективності кримінального переслідування та зміцнення гарантій законності в Україні.

Інститут негласних слідчих (розшукових) дій як різновиду слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню був і є предметом дослідження таких вітчизняних вчених: Л. І. Аркуши, Ю. В. Баулін, В. Д. Берназа, О. А. Білічак, Р. І. Благуті, В. О. Глушкова, С. О. Гриненка, О. М. Дроздова, О. В. Капліної В. А. Колесника, С. С. Кудінова, Є. Д. Лук'янчикові, Д. Й. Никифорчука, Д. П. Письменного, М. А. Погорельського, О. І. Полуховича, С. Р. Тагієва, В. М. Тертишника, Л. Д. Удалової, Р. М. Шехавцова, М. Є. Шумила, О. О. Юхна та ін. Зазначені автори досліджували поняття, правову природу, систему НСРД і їх співвідношення з оперативно-розшуковими заходами, можливість використання в системі доказування тощо. Водночас у контексті використання результатів НСРД у провадженнях за ст. 332 КК України залишаються відкритими питання процесуалізації матеріалів НСРД (документування, верифікація цифрових слідів), критеріїв допустимості й належності доказів із огляду на стандарти Європейського суду з прав людини, специфіки застосування контролю за вчиненням злочину для документування організованих каналів переправлення, міжвідомчої взаємодії Національної поліції України та Державної прикордонної служби України (далі – Держприкордонслужби).

Мета та завдання дослідження. Мета статті полягає у комплексному науковому аналізі нормативно-правових та організаційних засад використання результатів НСРД у кримінальних провадженнях за фактами незаконного переправлення осіб через державний кордон України, з'ясуванні їх процесуального статусу, визначенні проблем застосування та виробленні практичних рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання і підвищення ефективності використання таких доказів у діяльності органів досудового розслідування.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-правових методів, застосування яких дозволило забезпечити комплексність та об'єктивність аналізу проблематики. Використано діалектичний метод для з'ясування сутності та закономірностей розвитку НСРД у кримінальному процесі. Системно-структурний підхід дав можливість дослідити їх місце в системі засобів доказування та процесуального забезпечення. Формально-юридичний метод застосовано для тлумачення норм кримінального процесуального законодавства. Аналіз і синтез використані для узагальнення наукових підходів до проблеми використання НСРД у доказуванні злочинів пов'язаних із незаконним переправленням осіб через державний кордон. Емпіричну основу статті складають понад 30 вироків винесених національними судами України за ознаками злочину передбаченого ч. 3 ст. 332 КК України.

Результати дослідження. Інститут негласних слідчих (розшукових) дій є одним із найскладніших і водночас найважливіших елементів сучасного кримінального процесу України. Не вдаючись у дискусію щодо поняття та змісту НСРД зазначимо, що їх сутність найповніше проявляється у функціях, які вони виконують, забезпечуючи отримання інформації про злочин та осіб, причетних до його вчинення. Крім того, вони мають доказове значення: результати НСРД при належному документуванні стають джерелами фактичних даних у кримінальному провадженні. Як підкреслює С. В. Смаглюк, цей інститут є «процесуальною формою використання криміналістичних засобів і методів», що дозволяє інтегрувати практику ОРД у межі кримінального процесу з дотриманням вимог законності [3, с. 213].

Особливе місце посідає застосування НСРД у воєнних умовах. В. Пчолкін та О. Федосова відзначають, що за воєнного стану зростає кількість тяжких злочинів, пов'язаних із посяганням на національну безпеку, що потребує ширшого використання негласних методів. Проте автори наголошують на небезпеці зниження стандартів пропорційності та необхідності посилення прокурорського і судового контролю для уникнення зловживань [4, с. 111]. Таким чином, у воєнних реаліях роль НСРД істотно зростає, проте разом із цим актуалізуються й вимоги до гарантій прав людини.

Серед масиву кримінальних правопорушень, що набули суттєвого зростання у період повномасштабного вторгнення (посягання на національну безпеку України, порядок проходження військової служби, недоторканності державних кордонів тощо) особливої уваги заслуговує незаконне переправлення осіб через державний кордон України. Як вже зазначалось раніше, незаконне перетинання державного кордону України особами призовного віку набуло сьогодні загрозливих масштабів [1], і лівова частка такого перетинання здійснюється шляхом незаконного переправлення осіб через державний кордон України.

Негласні слідчі (розшукові) дії становлять одну з найбільш важливих форм отримання доказів у кримінальних провадженнях, що стосуються незаконного переправлення осіб через державний кордон, передбаченого ст. 332 КК України. Вони дозволяють уповноваженим органам документувати приховану злочинну діяльність, фіксувати зв'язки та роль учасників злочинних груп, а також отримувати інформацію, недоступну звичайними слідчими методами.

Відповідно до ч. 1 ст. 41 КПК України суб'єктами, уповноваженими на проведення НСРД, є оперативні підрозділи органів Національної поліції, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, органів Держприкордонслужби та іншими уповноваженими суб'єктами визначеними законом [5]. Особливе значення участі Держприкордонслужби у проведенні НСРД підтверджується як законодавчими приписами, так і практикою: саме ці підрозділи володіють, як оперативною інформацією щодо організованих схем міграційних правопорушень так і спеціальними технічними засобами виявлення незаконних переміщень осіб [6, с. 55; 7]. В умовах дії правового режиму воєнного стану роль органів охорони державного кордону істотно посилилась, оскільки з лютого 2022 року незаконне переправлення осіб призовного віку перетворилося на масове явище.

Слід підкреслити, що надання повноважень прикордонним підрозділам проводити НСРД є логічним наслідком модернізації кримінального процесуального законодавства, яке передбачає розширення інструментарію боротьби з транснаціональною злочинністю, у тому числі з організованими формами незаконної міграції. Це відповідає положенням Рішення Конституційного Суду України від 20.10.2011, де підкреслено, що збирання доказів у кримінальному провадженні може здійснюва-

тися спеціалізованими органами, за умови дотримання процесуальних гарантій і принципу законності [8]. Таким чином, суб'єктний склад НСРД визначається як система взаємопов'язаних органів, діяльність яких має ґрунтуватися на взаємодії та обміні інформацією.

У науковій літературі також наголошується на важливості комплексної взаємодії оперативних підрозділів під час протидії злочинам, пов'язаним із незаконним переправленням осіб через державний кордон України. Зокрема, Є. Бегалов підкреслює, що ефективність розслідування злочинів за ст. 332 КК України залежить від спільної роботи Національної поліції, Держприкордонслужби, Служби безпеки України та Державної міграційної служби, особливо на стадії початкового етапу оперативної розробки [9, с. 2]. У свою чергу, М. Горин, аналізуючи сучасну практику, констатує, що обов'язковою умовою успішного документування організованих каналів переміщення є негласна фіксація переговорів та переміщень учасників, що потребує залучення технічних засобів НСРД і організації контрольованих оперативних заходів [10, с. 108].

Практика судів свідчить, що у провадженнях щодо незаконного переправлення осіб вирішальну роль відіграють саме результати діяльності підрозділів, уповноважених на проведення НСРД. Наприклад, у вироку Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 10.03.2025 у справі № 308/11109/23 суд визнав належними та допустимими докази, отримані шляхом контролю за вчиненням злочину та аудіо фіксації переговорів організатора з особами, що мали намір незаконно перетнути кордон [11]. Аналогічним чином у вироку Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 14.04.2025 матеріали негласного спостереження та аудіоконтролю були покладені в основу встановлення ролі кожного учасника злочинної схеми [12].

Отже, проведення НСРД у кримінальних провадженнях щодо незаконного переправлення осіб через державний кордон України забезпечується системою взаємодіючих суб'єктів, серед яких ключову роль відіграють оперативні підрозділи Держприкордонслужби, Національної поліції та Служби безпеки України. Їх діяльність є критично важливою для виявлення механізмів організованого злочинності, а результати НСРД становлять один з основних масивів доказів, що підтверджує як судовою практикою, так і доктрина.

Контроль за вчиненням злочину є найбільш результативним видом НСРД у кримінальних провадженнях щодо незаконного переправлення осіб через державний кордон, оскільки дозволяє виявляти, фіксувати та припиняти злочинну діяльність у динаміці її розвитку. За ст. 271 КПК України контроль за вчиненням злочину включає контрольовану поставку, контрольовану та оперативну закупки, спеціальний слідчий експеримент, а також імітування обстановки злочину. У кримінальних провадженнях за ст. 332 КК України найбільш поширеними формами є контрольована та оперативна закупка або спеціальний слідчий експеримент.

Метою контролю за вчиненням злочину є сприяння викриттю організаторів та учасників злочинних угруповань, перевірка інформації про причетність конкретних осіб, встановлення способу вчинення злочину та розподілу ролей, а також фіксація факту отримання неправомірної вигоди. Науковці наголошують, що контроль за вчиненням злочину є ключовим інструментом доказування у справах про незаконне переправлення осіб, оскільки дозволяє безпосередньо підтвердити умисел та корисливу мотивацію організатора [9, с. 116].

Контроль за вчиненням злочину за своїм змістом є найбільш близьким до виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК України). Проте вказані обставини не тотожні [13, с. 340].

Саме застосування контролю за вчиненням злочину часто стає вирішальним фактором у встановленні факту співучасті. Наприклад, у вироку Ужгородського міськрайонного суду від 10.03.2025 у справі № 308/11109/23 обвинувачений особисто отримав від осіб, які перебували під контролем правоохоронних органів, частину обумовленої суми – 5900 доларів США [14]. Цей доказ суд визнав отриманим законним шляхом, адже контроль за вчиненням злочину був санкціонований прокурором, а хід злочину документувався за допомогою аудіозапису, відеозйомки та GPS-навігації. Подібні рішення містяться і в матеріалах судової практики щодо незаконного переправлення осіб, зокрема у вироках Великоберезнянського суду № 304/636/24 [15] та Самбірського міськрайонного суду № 452/2618/24 [16].

Згідно зі ст. 275 КПК України, результати конфіденційного співробітництва, яке здійснювалось у результаті контролю за вчиненням злочину можуть бути використані як докази, за умови що при їх отриманні було дотримано вимог закону, проведення НСРД, а весь процес належно фіксувався. У деяких випадках фіксація контрольованої діяльності може супроводжуватися додатковими слідчими (розшуковими) діями – зокрема, обшуками, прослуховуванням каналів зв'язку, негласним спостереженням або слідчим експериментом. Важливу роль відіграє й техніко-криміналістичне забезпечення, яке дозволяє отримати об'єктивну інформацію та мінімізувати можливі сумніви щодо достовірності доказів.

Як зазначає Г. Р. Крет у разі участі таких осіб (конфідентів) у проведенні цієї НСРД суди першої та апеляційної інстанцій повинні перевірити додержання вимог ст. 275 КПК під час їх залучення до участі в ній [17, с. 135].

У правозастосовній площині одним з актуальних питань є співвідношення контролю за вчиненням злочину та провокації злочину. Практика ЄСПЛ, зокрема рішення у справі «Раманаускас проти Литви», «Таранекс проти Латвії», «Тейксейра де Кастро проти Португалії» встановлює критерій допустимості, який полягає у неприпустимості активного підбурювання особи до вчинення злочину. В Україні це правило закріплено в ст. 271 КПК, яка прямо забороняє провокацію. І як вбачається відмінність між провокацією злочину та правомірним контролем за злочинном полягає у тому, хто саме виступив ініціатором злочину: а) якщо ініціативу висловив злочинець, а правоохоронці чи особа, яка діє під їх контролем, лише приєдналися до вже початої злочинної діяльності і обмежилися подальшим пасивним супроводом цієї поведінки злочинця, має місце правомірний контроль за вчиненням злочину; б) але якщо ініціативу початково проявили правоохоронці чи особа, що діє під їх контролем (наприклад, прояв ініціативи в контактах, повторна пропозиція, наполегливі нагадування тощо), а злочинець лише погодився, тоді має місце підбурювання (провокація) до злочину [13, с. 341–342].

Один із найпоширеніших способів пошуку осіб, які бажають отримати послугу переправлення через державний кордон полягає у пропозиції через різноманітні соціальні мережі або телеграм-канали, які забезпечують певну конспірацію. Тактичні прийоми оперативних підрозділів полягають у пошуку таких пропозицій і у подальшому їх супроводі та контролі.

Слід зауважити, що вказаний вид НСРД дозволяє не лише виявляти вже існуючі злочинні схеми, але і запобігати створенню нових, що підтверджує його превентивну роль. Документування процесу підготовки до злочину є одним з найважливіших практичних результатів діяльності оперативних підрозділів, адже саме цей етап є найбільш латентним та складним для класичного виявлення.

Таким чином, контроль за вчиненням злочину є важливим інструментом доказування у справах про незаконне переправлення осіб через державний кордон України.

Його застосування забезпечує можливість виявлення та нейтралізації організованих злочинних груп, документування розподілу функцій учасників та фіксації моменту отримання неправомірної вигоди. Ефективність цього виду НСРД підтверджується науковими дослідженнями та численною судовою практикою. У межах дослідження авторським колективом вивчено понад 30 вироків винесених національними судами за ч. 3 ст. 332 КК України де було використано контроль за вчиненням злочину, матеріали з яких частково використані як приклади.

Застосування НСРД дозволяє забезпечити фіксацію об'єктивних доказів, які підтверджують злочинний умисел, структуру групи, ролі її учасників та канали сполучення, що є необхідним елементом доказування у провадженнях за ст. 332 КК України. Як слушно зазначає М. Горин, без НСРД встановити взаємозв'язки між учасниками організованої групи є практично неможливим, оскільки традиційні слідчі дії часто дають лише фрагментарну інформацію [10].

Судова практика підтверджує, що саме матеріали НСРД становлять основу доказування у більшості проваджень щодо незаконного переправлення осіб. Наприклад, у вирокі Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 10.03.2025 у справі № 308/11109/23 відтворено результати аудіо- та відеоконтролю, що містили переговори обвинуваченого з особами, які прагнули незаконно виїхати за кордон, де зафіксовано умови передавання винагороди та механізм переправлення [14]. Аналогічно, вирок Самбірського міськрайонного суду від 14.04.2025 у справі № 452/2618/24 містить дані протоколів аудіоконтролю та огляду мобільних пристроїв, які дозволили деталізувати обставини домовленостей, порядок передачі коштів та факт попередньої змови [16].

Матеріали НСРД застосовуються також для формування обвинувальної стратегії щодо виявлення та документування стійкості організованої групи, тривалості її діяльності та розподілу ролей. Як зазначає В. Колесник, результати НСРД мають ключове значення для доведення організованої форми злочинної діяльності, оскільки містять об'єктивні відомості, які не можуть бути отримані звичайними засобами кримінального провадження [18, с. 294].

Таким чином, використання матеріалів НСРД у кримінальних провадженнях за фактами незаконного переправлення осіб через державний кордон України є не лише ефективним інструментом виявлення організованих злочинних груп, але й суттєво підвищує рівень доказування у суді, забезпечує реалізацію конституційних засад змагальності та справедливого судочинства.

Незважаючи на значний доказовий потенціал результатів НСРД у кримінальних провадженнях щодо незаконного переправлення осіб через державний кордон України, використання цих матеріалів у судовому процесі є одним із найбільш проблемних аспектів кримінального процесуального доказування. Складність полягає у поєднанні високих вимог до процесуальної форми збору інформації та необхідності дотримання конституційних гарантій недоторканності приватного життя, що передбачені ст. 31 Конституції України. Порушення навіть однієї із цих вимог призводить до втрати доказової сили матеріалів НСРД, їх виключення із кримінального провадження і, відповідно, до неможливості притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Наукові джерела та судова практика свідчать, що однією з найбільш поширених проблем є порушення вимог ст. 246 КПК України, яка встановлює загальні правила проведення НСРД, порядок отримання дозволу слідчого судді та межі такого дозволу. Будь-яке відхилення від передбаченої законом процедури породжує сумніви у допустимості доказів. Верховний Суд неодноразово наголошував, що відсутність ухвали слідчого судді про дозвіл на про-

ведення НСРД унеможливило використання їх результатів у доказуванні, що прямо підтверджено у постанові ВС у справі № 199/4010/16-к (провадження № 51-3485км19). Аналогічні правові підходи викладені у рішеннях Великої Палати Верховного Суду від 16.01.2019 у справі № 751/7557/15-к та від 16.10.2019 у справі № 640/6847/15-к, де підкреслено, що порушення порядку санкціонування НСРД є безумовною підставою для визнання отриманих матеріалів недопустимими доказами [19].

О. Дахно звертає увагу на те, що слідчі та оперативні підрозділи часто допускають порушення процедури розсекречування носіїв інформації, що ускладнює встановлення їхньої автентичності та цілісності. Науковець зазначає, що через відсутність стандартизованих правил розсекречування нерідко виникають сумніви щодо того, чи надані суду матеріали є повними і чи не зазнали вони несанкціонованих змін [20, с. 158]. Аналогічні проблеми відзначає також С. Смаглюк, наголошуючи, що недотримання правил оформлення протоколів НСРД та опису носіїв інформації є підставою для визнання доказів недопустимими, попри їхню фактичну доказовість [3, с. 214].

Прикладом судового реагування на такі порушення є вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 14.04.2025 у справі № 452/2618/24, де суд визнавав необхідним ретельно перевірити законність проведення аудіо- та відеоконтролю, дослідивши порядок санкціонування та оформлення НСРД, і лише після цього підтвердив їхню допустимість [12]. Натомість у ряді інших проваджень суди констатували недопустимість матеріалів НСРД через складення чи підписання протоколу про проведення негласних слідчих дій не уповноваженою на це особою; відсутність відомостей про безпосередній хід проведення негласних заходів; відсутність належного опису й упакування речових доказів, вилучених у результаті негласних заходів; невідповідність інформації вказаної в протоколі та тією що міститься на матеріальних носіях; відсутність у протоколі відомостей про співробітників інших підрозділів залучених як спеціалістів; розбіжність між фактичним часом і місцем проведення НСРД та відомостями, указаними в протоколі [21, с. 300].

Суттєвою проблемою є відсутність єдиних стандартів технічної фіксації НСРД. На думку О. Лісового, непоодинокими є ситуації, коли технічні засоби, використані при проведенні НСРД, не дозволяють відтворити отримані записи у належній якості, що породжує сумніви у достовірності доказів [22, с. 163]. Очевидно, що у випадках, коли аудіо- або відеозаписи містять технічні дефекти, спірні фрагменти або монтажні переходи, суди часто визнають їх недопустимими, оскільки неможливо підтвердити їхню автентичність.

У практиці проваджень за ст. 332 КК України (справи № 308/11109/23, № 495/12981/23, № 338/658/23) матеріали НСРД часто стають центральними доказами обвинувачення, однак захист нерідко заперечує їх допустимість, посиляючись на відсутність можливості перевірки первинних носіїв, технічних параметрів записів або повноти розсекречених матеріалів [23, 24].

Суттєвою проблемою є можливість документування злочинної діяльності переправників при використанні для розрахунків криптовалюти. Криптовалюти, зокрема Bitcoin, стали ключовим інструментом для анонімного переведення нелегальних доходів у «чисті» гроші, оскільки транзакції майже неможливо відстежити без належного законодавчого регулювання [25, с. 289].

Це вказує на необхідність удосконалення інституційних механізмів судового контролю та стандартизації процесу доказування.

У зв'язку з цим перспективними напрямками удосконалення практики використання результатів НСРД є:

запровадження у законодавстві чітких процедур перевірки автентичності аудіо- і відеозаписів та цифрових

носіїв, включно з криптографічними механізмами захисту первинних файлів;

уніфікація форм протоколів НСРД та стандартизація опису носіїв інформації, що зменшить ризик втрати доказового значення записів;

підвищення рівня судового контролю, включаючи обов'язковий аналіз дотримання балансу між інтересами правосуддя і правами особи;

забезпечення реальної можливості сторони захисту перевіряти достовірність матеріалів НСРД шляхом доступу до первинних носіїв, технічної інформації та повних протоколів.

Висновки. Таким чином, ефективність використання результатів НСРД у кримінальних провадженнях щодо незаконного переправлення осіб через державний кордон України значною мірою залежить від суворого дотримання процесуальних вимог, високого рівня технічної та документальної дисципліни, належної якості судового контролю та вдосконалення інституційного механізму перевірки доказів. Лише за умови комплексного підходу можна забезпечити їхню допустимість, належність

і достовірність у кримінальному процесі та гарантувати реальну ефективність протидії даній категорії злочинів.

Контроль за вчиненням злочину є ключовим інструментом документування незаконного переправлення осіб через державний кордон України, оскільки дозволяє встановити умисел, зафіксувати процес реалізації злочинного плану та ідентифікувати реальний розподіл ролей між учасниками організованої групи. Особливе значення цього виду НСРД полягає у можливості фіксації фактів отримання неправомірної вигоди та забезпеченні невідкладного припинення злочинної діяльності у разі використання розрахунків фіатними коштами. Судова практика підтверджує, що належна процесуальна та технічна фіксація контрольованих дій забезпечує їхню високу доказову цінність. Водночас важливим залишається питання відмежування контролю від провокації злочину, що потребує більш чіткого нормативного закріплення та судових критеріїв оцінки. Отже, удосконалення механізмів застосування контролю за вчиненням злочину є ключовим напрямом підвищення ефективності протидії незаконному переправленню осіб через державний кордон України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Халимон С. І., Ковальчук Ю. В. Незаконна міграція осіб призовного віку через державний кордон України: аналіз громадської думки. *Закон і кордон = Law&Border* : науковий журнал. 2024. №2(4). С. 203–225. <https://doi.org/10.32453/913eg760>
2. Khalymon, S., Chlevickaitė, G., Kuryliuk, Y., Nikolaienko, T., & Stepanova, Y. (2025). War, martial law, and mobilisation: Exploring the characteristics of human smuggling at Ukraine's borders in 2022–2023. *European Journal of Criminology*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/14773708251318476>
3. Смаглюк С. В. Правове регулювання процесуальної діяльності з проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні. *Наше право*. 2022. № 4. С. 211–218.
4. Пчолкін В., Федосова О. Завдання та напрями застосування негласних слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2025. № 1. С. 108–115.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 27.10.2025)
6. Доказування за фактами порушень державного кордону: навчальний посібник / Л. Ю. Капітанчук, О. В. Андрушко, В. Ю. Мазур, А. З. Сорока. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2015. 140 с.
7. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»: науково-практичний коментар. / за заг. ред. доктора юрид. наук, професора А.М. Притули. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2021. 236 с.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення ч. 3 ст. 62 Конституції України від 20.10.2011 № 12-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11#Text> (дата звернення: 27.10.2025)
9. Бегалов Є. П. Розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України : дис.... канд. юрид. наук. НАВС. Київ, 2020. 278 с.
10. Горин М. С. Розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2023. 255с.
11. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 10 березня 2025 року у справі № 308/11109/23 (провадження № 1-кп/308/764/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126038754> (дата звернення: 27.10.2025)
12. Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 14 квітня 2025 року у справі № 452/2618/24, провадження № 1-кп/452/16/2025. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/1271103386> (дата звернення: 27.10.2025)
13. Сибаль О. Б. Контроль за вчиненням злочину : кримінально-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 337–342. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/81>
14. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 10 березня 2025 року у справі № 308/11109/23 (провадження № 1-кп/308/764/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126038754> (дата звернення: 27.10.2025)
15. Вирок Великоберезнянського районного суду Закарпатської області від 05 травня 2025 року у справі № 304/636/24 (провадження № 1-кп/298/48/24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127111324> (дата звернення: 27.10.2025)
16. Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 14 квітня 2025 року у справі № 452/2618/24, провадження № 1-кп/452/16/2025. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127033386> (дата звернення: 27.10.2025)
17. Крет Г. Р. Контроль за вчиненням злочину: нормативне закріплення та практика проведення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2021 № 51. С. 132–136. DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.51.26>
18. Колесник В. А. Гарантії дотримання прав особи при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2021. Вип. 63. С. 293–297.
19. Докази і доказування. Практика Верховного Суду URL: <https://surl.li/mghiee> (дата звернення: 27.10.2025)
20. Дахно О. Ю. Порядок засекречування, розсекречування та знищення матеріальних носіїв інформації щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій: національний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 156–160.
21. Черниш Р. Ф., Пастух Ю. С. Використання матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій: окремі практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 299–301.
22. Лісовий О. О. Деякі аспекти вдосконалення правового регулювання судового контролю при проведенні НСРД, пов'язаних із використанням технічних засобів. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. № 2 (40). С. 159–168.
23. Вирок Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області від 05 березня 2024 року у справі № 495/12981/23 (провадження № 1-кп/495/326/2024). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117863677> (дата звернення: 27.10.2025)
24. Вирок Богородчанського районного суду Івано-Франківської області від 01 травня 2024 року у справі № 338/658/23 (провадження № 1-кп/338/26/24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118768943> (дата звернення: 27.10.2025)
25. Саєнко В. В. Аналіз стану наукового дослідження проблем розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 5 ч. 3. С. 280–294. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.41>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.7:341.2(450+477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/52>

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ПРАВОСУДДЯ ІРЛАНДІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ З УКРАЇНСЬКОЮ МОДЕЛЛЮ, ШЛЯХИ ЇЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ

ORGANIZATION AND FUNCTIONING OF THE JUSTICE BODIES OF IRELAND: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS WITH THE UKRAINIAN MODEL, WAYS OF ITS IMPROVEMENT

Слободянюк П.Л., к.ю.н.,
суддя

orcid.org/0009-0008-8016-9741

Стаття присвячена аналізу організації та функціонування органів правосуддя Ірландії та України, порівнянню їхніх структур, процедур призначення суддів, дисциплінарних та адміністративних механізмів, а також виявленню сильних і слабких сторін української судової системи з метою розробки рекомендацій щодо її вдосконалення на основі позитивного зарубіжного досвіду. Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю глибокого осмислення сучасних тенденцій реформування судової влади в Україні у світлі європейського досвіду, зокрема моделі правосуддя Ірландії.

Метою є виконання детального порівняльно-правового аналізу структури і роботи органів правосуддя Ірландії й України з метою виявлення подібностей, різниць та визначення конкретних напрямків удосконалення української судової системи. Дослідження спрямоване на пошук шляхів покращення організації та функціонування судової влади України шляхом запозичення і адаптації ефективних елементів ірландської моделі правосуддя.

Досліджено структуру та компетенцію судової системи Ірландії. Проаналізовано порядок призначення, статус та гарантії незалежності суддів Ірландії. Вивчено механізми судової адміністрації та дисциплінарної відповідальності в Ірландії. Систематизовано ключові характеристики української судової системи. Виявлено основні проблеми функціонування судової влади в Україні. Проведено порівняльно-правовий аналіз моделей Ірландії та України. Визначено сильні та слабкі сторони кожної системи. Сформульовано практичні рекомендації щодо вдосконалення української моделі правосуддя з урахуванням позитивного досвіду Ірландії. У висновках зазначено, що необхідно впроваджувати європейських стандартів у національну судову систему. Це забезпечуватиме узгодженість з міжнародними нормами прав людини та принципами верховенства права. Подальші дослідження мають зосереджуватись на аналізі потенціалу адаптації дієвих механізмів автономії, відкритості та підзвітності суддів, цифровізації судових процесів та практик суддівського управління Ірландії з метою удосконалення української судової системи.

Ключові слова: судова влада, правосуддя, судочинство, Конституція, незалежність суддів, прозорість судової системи, дисциплінарна відповідальність, автономія.

The article is devoted to the analysis of the organization and functioning of the judicial bodies of Ireland and Ukraine, the comparison of their structures, procedures for appointing judges, disciplinary and administrative mechanisms, as well as the identification of the strengths and weaknesses of the Ukrainian judicial system in order to develop recommendations for its improvement based on positive foreign experience. The relevance of this study is due to the need for a deep understanding of modern trends in the reform of the judiciary in Ukraine in the light of European experience, in particular the Irish justice model.

The aim is to conduct a detailed comparative legal analysis of the structure and functioning of the justice systems of Ireland and Ukraine in order to identify similarities, differences and identify specific areas for improving the Ukrainian judicial system. The research is aimed at finding ways to improve the organization and functioning of the judiciary of Ukraine by borrowing and adapting effective elements of the Irish justice model.

The structure and competence of the Irish judicial system were studied. The procedure for appointment, status and guarantees of independence of judges in Ireland were analyzed. The mechanisms of judicial administration and disciplinary liability in Ireland were studied. The key characteristics of the Ukrainian judicial system were systematized. The main problems of the functioning of the judiciary in Ukraine were identified. A comparative legal analysis of the models of Ireland and Ukraine was conducted. The strengths and weaknesses of each system were identified. Practical recommendations were formulated for improving the Ukrainian model of justice, taking into account the positive experience of Ireland. The comparative analysis recognized the need to introduce European standards into the national judicial system to ensure consistency with international human rights norms and the principles of the rule of law. Further research should focus on analyzing the potential for adapting effective mechanisms for the autonomy, openness and accountability of judges, the digitalization of judicial processes and practices of judicial management in Ireland in order to improve the Ukrainian judicial system.

Key words: judiciary, justice, judicial process, Constitution, independence of judges, transparency of the judicial system, disciplinary responsibility, autonomy.

Постановка проблеми. Сучасна судова система України перебуває у стані тривалих реформ. Реформи спрямовані на забезпечення незалежності суддів, підвищення ефективності правосуддя та зміцнення довіри громадян до судових інститутів. Незважаючи на значні законодавчі зміни останніх років на практиці зберігаються

системні проблеми, що перешкоджають досягненню цих цілей.

Основні проблеми української моделі правосуддя включають надмірну бюрократизацію та політизацію кадрових процедур, коли на формування та призначення суддів значний вплив чинить з однієї сторони штучні

та формальні перепони, а з іншої – виконавча влада та політичні групи, що підживляє принцип незалежності суддів. Дисциплінарні механізми функціонують неефективно: у переважній більшості випадків відкриваються дисциплінарні провадження на підставі очевидно абсурдних скарг, природа яких пов'язана виключно мотивами «процесуальної помсти» за ухвалення того чи іншого судового рішення (навіть тих, які взагалі не були предметом апеляційного оскарження); застосування відповідних стягнень відбувається вибірково, а процеси залишаються недостатньо прозорими. Адміністративна та фінансова автономія судів обмежена, відсутній незалежний та ефективний орган управління судами, що відповідає би за фінанси, персонал та інфраструктуру; суди хронічно залишаються залежними від політичних рішень, що послаблює їх ефективність.

Залишається актуальною проблематика щодо надмірного навантаження на суддів головним чином через суттєвий дефіцит як суддівського корпусу, так і працівників апарату судових установ, що супроводжується затримками розгляду справ, на фоні яких є відставання від цифровізації та сучасних технологій управління. Усі ці фактори відіграють дуже важливу роль у формуванні недовіри до судової системи, тим самим обмежуючи систему від реалізації свого повного потенціалу, особливо коли вона має ефективно працювати під час кризових ситуацій, в тому числі і в умовах воєнного стану.

Щоб вирішити ці проблеми, необхідно провести порівняльний аналіз досвіду країн, які мають більш стабільні та ефективні судові системи, зокрема Ірландії. Це дозволяє виявити слабкі місця української системи та запропонувати практично адаптовані заходи для її вдосконалення.

Актуальність теми. В умовах підвищеної уваги міжнародних організацій до стандартів правосуддя та судової незалежності стає надзвичайно важливим аналізувати як внутрішній досвід, так і вдалі закордонні практики. Особливо важливим є порівняльний аналіз ірландської моделі судочинства, де завдяки впорядкованій структурі, незалежним адміністративним органам (Courts Service) та високим етичним нормам та підзвітності досягаються стабільність, ефективність і довіра до судової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окремих аспектів судоустрою та судочинства в Ірландії та Україні привертало увагу багатьох дослідників. Організацію та функціонування органів правосуддя Ірландії досліджували F. Donson, D. O'Donovan, A. Ryan [1, с. 355], які вивчали розвиток трибунальних органів Ірландії. J. Magnetti [2, с. 87], Th. Liam, O. Catherine, N. Mhuirthile, T. N. Mhuirthile [3] розглядали ключові особливості ірландської правової системи. У доповіді [4] розглядалися питання модернізації кадрового забезпечення та практики управління судами в Ірландії. P. O'Brien [5, с. 1323] особливо увагу приділив вивченню переходу від традиційної моделі загального права до більш визнаної європейської моделі. L. Cahillane, R. Kennedy, S. Enright, D. Ansbro [6] акцентували увагу на новій судовій раді Ірландії.

Організацію та функціонування органів правосуддя розглядали такі дослідники, як М. М. Михайлюк [7, с. 303], який досліджував види моделей судових систем. О. Колич, В. Данів [8] вивчали питання діяльності судової гілки влади, організаційно-правові аспекти її забезпечення. О. Б. Демидюк [9, с. 188] досліджував окремі принципи функціонування Вищої ради правосуддя. О. В. Щерблюк [10, с. 302] аналізував чинне законодавство України яке регулює організаційні питання забезпечення судоустрою. А. В. Пекарчук [11, с. 157] висвітлював правосуддя в умовах правопладдя як об'єкту пізнання вітчизняного правознавства.

Основною метою статті є вивчення структури та діяльності органів правосуддя Ірландії та України з аспекту

їхньої ефективності, незалежності та прозорості, виявлення сильних та слабких сторін української моделі та підготовка рекомендацій щодо поліпшення національної судової системи з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду.

– досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких завдань:

- проаналізувати організаційно-правову модель судової системи Ірландії;
- дослідити організаційно-правову модель судової системи України;
- провести порівняльний аналіз української та ірландської моделей;
- сформулювати практичні рекомендації вдосконалення організації та функціонування органів правосуддя України.

Виклад матеріалу. Судова влада відіграє ключову роль у гарантуванні верховенства права, захисті прав і свобод громадян, а також у нагляді за виконанням Конституції та законів держави. Теоретично організація судової влади базується на принципах незалежності, підзвітності, ефективності та доступності правосуддя.

У системі поділу влад судова влада виконує кілька важливих функцій. По-перше, вона здійснює захисну функцію, забезпечуючи охорону конституційних прав і свобод громадян від незаконних дій органів влади чи приватних осіб. По-друге, контрольну функцію, перевіряючи законність дій органів законодавчої та виконавчої влади, зокрема через механізми конституційного та адміністративного судочинства. По-третє, регуляторну функцію, формуючи судову практику та правові норми, які визначають поведінку суб'єктів у правовідносинах і забезпечують правову стабільність. Нарешті, судова влада виконує санкціонуючу функцію, забезпечуючи виконання правових наслідків, зокрема покарань за порушення закону.

Основні принципи організації судової влади. Незалежність суддів гарантує прийняття рішень незалежно від будь-яких політичних чи економічних чинників; хоча і зазнає значної критики, фактом є те, що незалежність прийняття рішень гарантує таку незалежність. Дуже підзвітна та прозора система вимагає відкриття судових рішень, ухвалених судовою інституцією, готової інформації щодо дисциплінарних стягнень суддів та їх призначення. Структура та ієрархія зберігають цю компетенцію між судами різних рівнів та деякий інший професіоналізм суддів, який вимагає від них формальної освіти, постійного навчання та дотримання кодексу етики. Не менш важливим є принцип доступності правосуддя – звернення до суду тут відкрите для всіх громадян незалежно від соціального статусу та місця проживання. У світовій юридичній практиці відзначають дві основні моделі судоустрою: континентальна (романо-германська) модель та англосаксонська (прецедентна) модель.

Судова система Ірландії побудована за англосаксонською моделлю та характеризується чіткою ієрархією судів, високим рівнем незалежності суддів і автономією адміністративного управління. Основою її організації є Конституція Ірландії 1937 року та спеціальні закони, зокрема Courts of Justice Act 1924–2021 і Courts Service Act 1998, які визначають порядок формування судів, їхню компетенцію та адміністративне забезпечення [12].

Ірландська судова система складається з кількох рівнів. До судів першої інстанції належать District Court, що розглядає невеликі цивільні, кримінальні та адміністративні справи, та Circuit Court, який розглядає більш складні цивільні та кримінальні справи, а також апеляції від District Court. До верхових судів належать High Court, що має загальну юрисдикцію у цивільних, кримінальних і конституційних справах високої складності, Court of Appeal, який розглядає апеляції з High Court та Circuit Court, та Supreme Court, найвища судова інстанція, яка

розглядає справи конституційного значення та апеляції з Court of Appeal.

Призначення суддів в Ірландії здійснюється на основі прозорої та формалізованої процедури. Кандидати оцінюються незалежною установою – Judicial Appointments Advisory Board (JAAB). Призначення здійснює Президент за рекомендацією Кабінету Міністрів на основі пропозицій JAAB. Судді користуються довічним або тривалим терміном служби, що гарантує їхню незалежність від політичного впливу. В Ірландії вперше суддів на посаду призначають за результатами співбесіди. Це стало можливим завдяки прийняттю Закону про комісію з призначення суддів 2023 року, який запровадив незалежну комісію для відбору кандидатів на всі суддівські посади [13].

Згідно з новим процесом, усі кандидати, включаючи діючих суддів, повинні пройти співбесіду та інші етапи відбору:

1. Подання заявки (особисті дані, освіта, кваліфікація, досвід, рекомендації, згода на перевірку інформації, медична довідка)
2. Попередній відбір. Комісія оцінює подані заявки на відповідність базовим вимогам (освіта, кваліфікація, досвід роботи, репутація, етика).
3. Шортлистинг. Комісія складає список кандидатів, які пройшли попередній відбір (окрема оцінка кожним членом комісії, попереднє оцінювання на основі встановлених критеріїв, обговорення кандидатів, формування фінансового списку кандидатів).
4. Співбесіда з кандидатами. Співбесіду проводять: представник судової влади, незалежний член комісії, інші члени комісії.
5. Фінальна оцінка та рекомендація. Після співбесіди комісія оцінює результати співбесіди, переглядає оцінки та складає фінальний список кандидатів для подання до відповідного міністра.

Загальна оцінка складається з: 75% – попередня оцінка (рекомендації), 25% – співбесіда.

6. Остаточне призначення. Міністр на основі рекомендацій комісії подає кандидатуру на призначення до уряду.

Цей підхід спрямований на забезпечення прозорості, підвищення довіри громадськості та відповідності міжнародним стандартам у галузі правосуддя [14].

Компетенція судів визначається Конституцією та спеціальними законами. District Court розглядає дрібні кримінальні та цивільні справи, включно зі штрафами та сімейними питаннями; Circuit Court розглядає середньої складності кримінальні справи, цивільні позови значної вартості та апеляції з нижчих судів; High Court має широкі повноваження у цивільних, кримінальних і конституційних справах; Court of Appeal та Supreme Court виконують апеляційну та касаційну функції та розглядають справи конституційного значення.

Адміністративне управління судами здійснює Courts Service, незалежна державна установа, яка відповідає за фінансове та матеріально-технічне забезпечення судів, управління персоналом, підтримку електронних систем та планування інфраструктури. Відокремлення адміністративного управління від суддівської діяльності дозволяє суддям зосередитися на виконанні своїх функцій і забезпечує автономність судової влади [15].

Судді Ірландії мають високий рівень незалежності та соціального статусу. Вони не підпорядковуються органам виконавчої влади, їхній термін служби є довгим або довічним, а етичні стандарти суворо регламентовані Judicial Council, що включає регулярне навчання та самоконтроль.

Судочинство в Ірландії здійснюється в умовах англосаксонської правової традиції, або системи загального права, що накладає специфічні особливості на порядок розгляду справ, роль суддів та застосування правових норм. Основним джерелом права в цій системі є судовий

прецедент, тобто рішення вищих судів, які є обов'язковими для нижчих інстанцій у аналогічних справах. Прецедент забезпечує послідовність, передбачуваність та стабільність судових рішень, одночасно дозволяючи суддям адаптувати правові норми до конкретних обставин справи та розвивати правові принципи відповідно до нових соціальних і економічних викликів [16].

Організація та функціонування органів правосуддя України ґрунтується на континентальній правовій традиції і регулюється Конституцією України 1996 року та спеціальним законодавством, зокрема Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Судова влада в Україні покликана забезпечувати верховенство права, захист конституційних прав і свобод громадян, а також контроль за дотриманням законів органами державної влади.

Судова система України має ієрархічну структуру, що включає кілька рівнів. До них належать місцеві суди першої інстанції, які розглядають цивільні, кримінальні та справи, пов'язані із вининням адміністративних правопорушень; апеляційні суди, що здійснюють перегляд рішень місцевих судів у апеляційному порядку; Верховний Суд, який забезпечує касаційний контроль і єдність судової практики; Конституційний Суд України, що здійснює конституційний контроль нормативних актів; а також спеціалізовані суди (господарські та адміністративні), які розглядають справи відповідної категорії.

Призначення суддів в Україні передбачає участь кількох органів. ВККСУ вносить до ВРП рекомендації щодо призначення, переведення та звільнення суддів. ВРП оцінює подані ВККСУ кандидатури і формує подання Президенту України.

Згідно з Конституцією України, судді призначаються безстроково, що забезпечує їх незалежність. Однак, для суддів Конституційного Суду України встановлено обмеження терміну перебування на посаді – 9 років, без можливості повторного призначення. Компетенція судів чітко визначена Конституцією та законами: місцеві суди розглядають справи першої інстанції, апеляційні суди здійснюють перегляд рішень першої інстанції, Верховний Суд контролює застосування законів і здійснює касаційний перегляд, Конституційний Суд України перевіряє конституційність нормативних актів, а спеціалізовані суди розглядають відповідні категорії справ.

Адміністративне забезпечення судової системи здійснює Державна судова адміністрація України, яка відповідає за фінансово-матеріальне забезпечення, кадрове управління та розвиток інфраструктури судів. Водночас автономія судів на практиці обмежена, що створює ризики впливу виконавчої влади на судову діяльність.

Судова система України охоплює суди загальної юрисдикції та спеціалізовані суди, що дає можливість забезпечити всебічний розгляд різних категорій справ і підвищити ефективність судочинства.

Суди загальної юрисдикції розглядають цивільні, кримінальні справи, адміністративні (справи про адміністративні правопорушення) справи, що не належать до компетенції спеціалізованих судів. Вони мають ієрархічну структуру: місцеві загальні суди виконують функції першої інстанції для більшості справ, апеляційні суди переглядають рішення місцевих судів за апеляційними заявами сторін, а Верховний Суд здійснює касаційний перегляд, забезпечує єдність судової практики та контроль за правильним застосуванням законів. Рішення Верховного Суду є обов'язковими для нижчих інстанцій у питаннях тлумачення норм права. Суди загальної юрисдикції забезпечують комплексне правосуддя для більшості цивільних і кримінальних справ та формують основу судової системи України.

Спеціалізовані суди засновані для розгляду справ у визначених галузях права. Це вимагає особливої кваліфікації та професійних знань. Спеціалізовані суди дозво-

ляють зосередити професійні ресурси на окремих категоріях справ.

Таким чином, система судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів в Україні забезпечує поєднання універсальності та спеціалізації. Вона дозволяє ефективно розглядати справи різної складності та галузевої специфіки. Проте на практиці існують проблеми із навантаженням судів, недостатньою спеціалізацією суддів та обмеженою автономією адміністративного забезпечення, що створює необхідність реформування та запровадження моделей організації судів, які успішно функціонують у країнах з системою загального права, зокрема в Ірландії.

В Україні суддівське самоврядування реалізується через функціонал спеціальних органів, які гарантують незалежність судової влади, добір і кар'єрний розвиток суддів, а також дисциплінарний контроль за їхньою діяльністю. До основних органів належать Вища рада правосуддя (ВРП) та Вища кваліфікаційна комісія суддів України (ВККСУ).

ВРП є конституційним органом, основними функціями якого є розгляд питань призначення, переведення та звільнення суддів, здійснення дисциплінарного провадження та прийняття рішень про накладення дисциплінарних стягнень. Крім того, ВРП бере участь у забезпеченні неза-

лежності суддів та гарантуванні їхнього статусу, надає висновки щодо клопотань Президента про призначення суддів вищих судів. Роль ВРП полягає у підтриманні балансу між забезпеченням незалежності суддів і контролем за їхньою професійною поведінкою.

Українська судова система демонструє системні слабкі місця – політизацію та надмірну бюрократизацію кадрових процедур, нестійкі механізми дисципліни й підзвітності, обмежену адміністративну автономію судів, слабку прозорість і управлінську спроможність – які в ірландській моделі частково або повністю вирішені через чітке розділення адміністрації судів (Courts Service), незалежні судові інститути (Judicial Council) і зрілі практики етики, навчання та відкритості [12].

В Україні діє континентальна (романо-германська) система, зорієнтована на письмові процесуальні документи та сувору ієрархічну структуру судів. Формальна гарантія незалежності суддів існує, проте на практиці часто піддається впливу виконавчої влади, політичних факторів та обмеженої автономії адміністративного управління. Система органів суддівського врядування (ВРП, ВККС) має бюрократичний характер і недостатньо прозора для громадськості.

Позитивний досвід Ірландії може бути використаний для вдосконалення української системи:

Таблиця 1

Організація та функціонування органів правосуддя Ірландії та України: критичний аналіз недоліків української моделі у світлі переваг ірландської

Критерій	Ірландія (переваги)	Україна (недоліки та проблеми)	Критичний коментар / наслідки
Інституційна структура судової системи	Чітка трирівнева система (District – Circuit – High – Court of Appeal – Supreme Court). Стабільна, без надмірної спеціалізації.	Часті реформи структури. (численні спеціалізовані палати та окремі судові гілки ускладнюють координацію)	Постійні зміни породжують інституційну нестабільність і втрату довіри до судової системи.
Орган адміністративного управління судами	Courts Service – незалежна державна установа, відповідальна за фінанси, персонал і інфраструктуру судів. Підзвітна парламенту, але не уряду.	Державна судова адміністрація підпорядкована Міністерству юстиції України, що може впливати на незалежність судової влади	Посилює політичне втручання і корупційні ризики у фінансуванні судової системи.
Призначення суддів	Відкрита процедура відбору. Участь незалежних органів і професійних комісій. Значний рівень довіри до судової влади.	Політичний вплив на Вищу раду правосуддя (ВРП) та ВККС. Конфлікти інтересів, періодичні блокування роботи, затягування призначень.	Політизація процесу підриває суддівську автономію та відкриває шлях до «ручного» контролю кар'єр
Дисциплінарна відповідальність і етика	Judicial Council встановлює етичні стандарти, проводить навчання	Дисциплінарні органи нерідко діють вибірково; низька ефективність контролю.	Численні безпідставні дисциплінарні переслідування знижують мотиваційну складову щодо продовження суддівської кар'єри.
Фінансова автономія судів	Courts Service самостійно планує і розподіляє бюджет судової системи.	Судова влада фінансується за умов реального ризику тиску через бюджетні механізми.	Фінансова залежність обмежує реальну незалежність судів.
Судове адміністрування та менеджмент	Кваліфікована адміністрація, сучасні стандарти менеджменту, стратегічне планування, інновації (e-Courts, аналітика).	Відсутність стратегічного менеджменту, слабка цифровізація.	Суди функціонують за умов відсутності дієвого механізму ефективного захисту професійних інтересів суддів.
Кадрова політика та підготовка суддів	Системна програма навчання суддів через Judicial Studies Committee. Обов'язкові курси з етики, управління справами, технологій.	Формальні курси, мінімальна практика й слабкий зв'язок між кваліфікацією та кар'єрним зростанням.	Дефіцит професійного розвитку знижує якість рішень і сприяє консерватизму системи.
Підзвітність і прозорість	Щорічні звіти, відкриті статистичні дані та публічний доступ до судових рішень.	Дані фрагментовані, бракує комплексних звітів про ефективність	Обмежена підзвітність сприяє замкненості судової влади від суспільства.
Ефективність і навантаження	Рівномірне навантаження завдяки плануванню й цифровим інструментам, затримки мінімальні.	Перевантаження суддів, брак кадрів, затримки розгляду, нерівномірність навантаження.	Зниження якості розгляду справ, збільшення строків, втрата довіри громадян.
Цифровізація судових процесів	Електронне подання документів, онлайн-доступ до рішень, гнучкі процедури під час COVID-19.	Часткова цифровізація, системні збої «Електронного суду», низька інтегрованість баз даних.	Технологічне відставання знижує доступність і зручність судових сервісів.
Спроможність реагувати на кризові ситуації	Courts Service забезпечує безперервність роботи судів під час кризи завдяки інституційній автономії.	Під час воєнного стану спостерігалися зупинки роботи судів, труднощі із заміщенням суддів	Брак дієвих адміністративних механізмів спричиняє параліч судової системи в екстремальних умовах.

Джерело: сформовано автором на основі [17-19; 20, с. 367; 21, с. 35].

- підсилення самостійності суддів та запровадження відкритих процедур добору і призначення;
- впровадження прозорих і об'єктивних механізмів дисциплінарної відповідальності;
- розширення спеціалізації суддів і підвищення їхньої професійної підготовки;
- покращення відкритості судочинства, впровадження електронних систем для забезпечення прозорості процесів і публікації рішень.

Україна проводить модернізацію судової системи в контексті євроінтеграції, намагаючись відповідати нормативам Ради Європи та Європейського Союзу щодо незалежності суддів, ефективності та прозорості правосуддя. Ці нормативи передбачають: гарантування автономії суддів від політичного та адміністративного впливу, забезпечення професійної спроможності та добору суддів на основі об'єктивних критеріїв, прозорість судових процесів, ефективне функціонування адміністративного забезпечення судів та забезпечений доступ до правосуддя для громадян.

Порівняльний аналіз судових систем України та Ірландії дає змогу виділити суттєві елементи ірландської моделі, які можуть бути адаптовані до української правової системи з урахуванням національних особливостей. Адаптація цих елементів сприятиме зростанню незалежності суддів, підвищенню ефективності правосуддя та довірі громадськості до судової влади (табл. 2).

Реформування судової системи України потребує комплексного підходу, який поєднує адаптацію позитивного зарубіжного досвіду та врахування національних правових особливостей. Основні напрями вдосконалення спрямовані на підвищення незалежності суддів, ефективності правосуддя, прозорості судових процесів та професійної компетентності суддів [24, с. 114].

Для наочного відображення основних напрямів вдосконалення української моделі організації правосуддя наведена таблиця 3, що узагальнює ключові заходи, очікувані результати та можливості інтеграції кращих практик Ірландії та європейських стандартів. Таблиця дозволяє систематизувати шляхи реформування судової системи за п'ятьма основними напрямками: врахування зарубіжного досвіду, зміцнення інституційної автономії судів, оптимізація добору та кар'єрного розвитку суддів, удосконалення адміністративного управління та запровадження цифрових сервісів із підвищенням прозорості. Таке представлення дозволяє чітко простежити взаємозв'язок між конкретними заходами та їх впливом на підвищення незалежності, ефективності та прозорості судової влади в Україні.

Всеосяжне впровадження цих заходів дозволить посилити незалежність, ефективність та відкритість української судової системи, підвищити професійний рівень суддів і створити правове середовище, відповідне євро-

Таблиця 2

Елементи ірландської моделі судової системи, які можуть бути адаптовані до української системи

Елементи ірландської моделі	Переваги для ефективності правосуддя	Можливість адаптації в Україні	Особливості адаптації з урахуванням національних умов
Незалежне адміністративне забезпечення судів (Courts Service)	Мінімізація політичного впливу, зосередження суддів на правозастосуванні	Створення незалежного органу для управління фінансами, кадрами та інфраструктурою судів	Враховання існуючої структури Державної судової адміністрації, поступове делегування повноважень
Прецедентна практика та гнучкість тлумачення права	Узгодженість судових рішень, адаптивність до нових соціальних та економічних викликів	Введення обов'язкових рекомендацій Верховного Суду або узагальнених правових позицій	Збереження континентальної системи, а прецедентний підхід інтегровано лише як орієнтир для нижчих інстанцій.
Колегіальна форма розгляду та участь громадськості	Підвищення об'єктивності та легітимності рішень	Застосування колегіального розгляду у складних справах	Запровадження консультативних рад або наглядових комітетів у цивільних, адміністративних і кримінальних справах
Спеціалізація суддів	Професійний розгляд складних справ, підвищення якості рішень	Поглиблена спеціалізація суддів у господарських, адміністративних судах	Система навчання та регулярної атестації суддів з урахуванням національного законодавства
Прозорість та доступність правосуддя	Підвищення довіри громадськості до судової системи	Розвиток електронного правосуддя, публікація рішень онлайн	Запровадження електронних платформ із урахуванням українських процедур і захисту персональних даних

Джерело: сформовано автором на основі [22–23].

Таблиця 3

Шляхи вдосконалення української моделі організації правосуддя

Напрямок вдосконалення	Конкретні заходи	Очікуваний ефект	Залучення досвіду Ірландії та європейських стандартів
Враховання досвіду Ірландії	Автономне адміністративне управління, колегіальний розгляд справ. Суддівська спеціалізація	Підвищення незалежності, ефективності та прозорості судочинства	Механізми Courts Service, прецедентна практика, колегіальний розгляд
Зміцнення інституційної автономії судів	Фінансова та кадрова незалежність, відокремлення адміністративного управління від виконавчої влади.	Мінімізація політичного впливу, посилення незалежності суддів	Принцип автономії адміністративного забезпечення судів (Ірландія, ЄС)
Оптимізація системи добору та кар'єрного розвитку суддів	Прозорі конкурси, чіткі критерії оцінки, система підвищення кваліфікації, резерв суддів	Підвищення професійної компетентності, ефективності призначень	Професійна підготовка та атестація суддів у Ірландії та країнах ЄС
Удосконалення адміністративного управління судами	Незалежний орган фінансового та кадрового управління, оптимізація документообігу та підзвітність керівництву.	Підвищення ефективності роботи судів, зменшення бюрократії	Courts Service (Ірландія), ефективне управління судовими ресурсами в ЄС
Запровадження цифрових сервісів і підвищення відкритості	Електронне правосуддя, онлайн-доступ до рішень, відкриті дані, цифрові комунікації з громадськістю	Підвищення прозорості, доступності та довіри до судової влади	Електронні платформи та публікація рішень у ЄС, цифровізація судів в Ірландії

Джерело: авторська розробка.

пейським стандартам. Адаптація кращих практик Ірландії та інших країн із системою загального права сприятиме формуванню сучасної та ефективної моделі організації правосуддя в Україні.

Висновки. У ході проведеного дослідження обґрунтовано необхідність реформування судової системи України з урахуванням європейських стандартів незалежності та ефективності правосуддя, а також кращого зарубіжного досвіду, зокрема Ірландії.

Встановлено, що українська модель судової влади має міцну законодавчу основу та структуровану ієрархію судів, проте на практиці спостерігаються складнощі з незалежністю суддів, відкритістю діяльності органів суддівського самоврядування та ефективністю розгляду справ. Ірландська система, навпаки, характеризується

високим рівнем автономії суддів, ефективним адміністративним забезпеченням судів, спеціалізацією суддів та прозорістю судочинства.

Систематизовано напрями вдосконалення української судової системи, серед яких: адаптація позитивного досвіду Ірландії (незалежне адміністрування судів, колегіальний розгляд, прецедентні орієнтири), зміцнення інституційної автономії судів, оптимізація системи добору та кар'єрного розвитку суддів, удосконалення адміністративного управління та запровадження цифрових сервісів для підвищення прозорості та доступності правосуддя.

Таким чином, проведене порівняльне дослідження підтверджує, що інтеграція зарубіжного досвіду та європейських стандартів є необхідною умовою формування сучасної, незалежної, професійної та ефективної судової системи в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Donson F., O'Donovan D., Ryan, A. Ireland's distinct constitutional vision: The 'administration of justice' in quasijudicial bodies, in Thomson, S., Groves, M. and Weeks, G. (eds.) *Administrative Tribunals in the Common Law World*. London: Bloomsbury, 2024. pp. 355-377. URL: <https://cora.ucc.ie/server/api/core/bitstreams/b25a5ec5-5435-43b8-aac3-f40f74c6169b/content> (дата звернення: 05.10.2025).
2. Magnetti J. Judicial power in Ireland. *Administration*. 2019. vol. 67, no. 1. pp. 87–92. DOI:10.2478/admin-2019-0010.
3. Liam Th., Catherine O., Mhuirthile N., Mhuirthile T. N. *Fundamentals of the Irish Legal System Law, Policy and Politics* (2nd edn, Roundhall 2025) (March 31, 2025). URL: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=5203716> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5203716> (дата звернення: 05.10.2025).
4. Modernising Staffing and Court Management Practices in Ireland. Towards a more responsive and resilient justice system. 258 p. URL: <https://doi.org/10.1787/8a5c52d0-en> (дата звернення: 05.10.2025).
5. O'Brien P. Informal Judicial Institutions Invisible Determinants of Democratic Decay. *German Law Journal*. 2023. № 24. pp. 1323-1340. doi: 10.1017/glj. 2023.75.
6. Cahillane L., Kennedy R., Enright S., Ansbro D. Towards Best Practice: A report on the new Judicial Council in Ireland. URL: <https://www.iccl.ie/wp-content/uploads/2022/02/Towards-Best-Practice-Judicial-Council.pdf> (дата звернення: 05.10.2025).
7. Михайлюк М. М. Поняття та види моделей судових систем (на прикладі зарубіжних країн). *Ірпінський юридичний часопис*. 2024. № 3(16). С. 303–311. DOI: [https://doi.org/10.33244/2617-4154-3\(16\)-2024-303-311](https://doi.org/10.33244/2617-4154-3(16)-2024-303-311)
8. Колич О., Данів В. Система правосуддя в Україні та проблеми її функціонування в умовах воєнного стану. URL: *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. 2022. № 3 (35). С. <http://doi.org/10.23939/law2022.35.074> (дата звернення: 05.10.2025).
9. Демидюк О.Б. Принципи функціонування вищої ради правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Випуск 85: частина 4. С.188-195. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.27>.
10. Щерблюк О. В. Функції і завдання органів і установ системи забезпечення судоустрою. *Юридична наука*. 2020. № 3(105). С. 302–311. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-105-3.38>.
11. Пекарчук А.В. Правосуддя в умовах правовладдя як об'єкт пізнання вітчизняного правознавства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С.157– 161. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.27>.
12. COURTS SERVICE ACT, 1998. *Number 8 of 1998*. URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/1998/act/8/enacted/en/index.html>
13. Judicial Appointments Commission established. URL: <https://www.judiciary.uk/judicial-appointments-commission/> (дата звернення: 05.10.2025).
14. В Ірландії вперше суддів на посаду будуть призначати за результатом співбесіди. URL: <https://yaizakon.com.ua/v-irlandiyi-vpershe-suddiv-na-posadu-budut-priznachati-za-rezultatom-spivbeseidi/>(дата звернення: 05.10.2025).
15. The role and function of the High Council of Justice or analogous bodies in the organisation and the management of the national judicial system. URL: <https://www.iaj-uim.org/iuw/documenti/high-council-of-justice-or-analogous-bodies-in-judicial-systems-ireland/?wpdmcl=149444&refresh=677865bbe9d671735943611>
16. Яка система правосуддя в Ірландії? URL: <https://fire.dopomoha.cx.ua/ukraincyam/yaka-sistema-pravosuddya-v-irlandii.html> (дата звернення: 05.10.2025).
17. About The Judicial Council. URL: <https://judicialcouncil.ie/about-the-judicial-council/>(дата звернення: 05.10.2025).
18. The Supreme Court of Ireland. URL: <https://www.network-presidents.eu/page/ireland> (дата звернення: 05.10.2025).
19. The Courts Service is responsible for the administration and management of the courts in Ireland. URL: <https://www.courts.ie/organisation-information/our-role> (дата звернення: 05.10.2025).
20. Боровицький О. Суддівське врядування та суддівське самоврядування як гарантія незалежності судової влади. *Університетські наукові записки*. 2019. Том 18. № 3 (71). С. 367-377. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2019_3_32 (дата звернення: 05.10.2025).
21. Паламарчук С. В. Теоретико-методологічне визначення термінів «суд», «судова влада», «судова система», «судоустрій», «органи суду», «судові органи» та «органи правосуддя» і проблеми віднесення судів до правоохоронних органів. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2024. №3(31). С. 35-41. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2024-3\(31\)-35-41](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2024-3(31)-35-41).
22. Голова Верховного суду Ірландії: довіра громадськості – всеохоплююча вимога до будь-якого судді. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/opinion/irish-chief-justice-ensuring-public-confidence-is-overarching-requirement-for-any-judge-2/> (дата звернення: 05.10.2025).
23. Що таке ірландська система правосуддя? URL: <https://swear.volia.cx.ua/ukraincyam/shho-take-irlandska-sistema-pravosuddya.html> (дата звернення: 05.10.2025).
24. Попадинець Г. О. Сутність, зміст та основні ознаки судової влади. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 4. С.114-117. DOI <https://doi.org/10.15421/392190>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ІНСТИТУТ ПОНЯТИХ – PRO ET CONTRA THE INSTITUTE OF NOTARY PUBLICS – PRO ET CONTRA

Софієв С.О., к.ю.н., Заслужений юрист України,
доцент кафедри кримінального права та процесу

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету
orcid.org/0009-0000-2414-6192

Теслицький А.А., аспірант кафедри кримінального права та процесу

Державний податковий університет
orcid.org/0000-0003-2789-8810

Фірскіна К.М., студентка

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету
orcid.org/0009-0000-2963-6326

У даній статті розглядається сутність та правова природа інституту понять у кримінальному процесі України. Зазначається, що поняття є важливим елементом забезпечення законності та об'єктивності слідчих дій, а їх участь спрямована на фіксацію процесуальних дій і запобігання можливим порушенням прав людини. Наголошується, що із розвитком технічних засобів фіксації виникають пропозиції щодо скасування інституту понять, однак більшість науковців підкреслюють необхідність його збереження як гарантії гласності та контролю за діями правоохоронців.

Акцентується увага на тому, що в умовах сучасних технологій актуальним є питання щодо можливості заміни понять технічними засобами відеофіксації, однак наголошується на доцільності збереження цього інституту як важливого механізму забезпечення достовірності доказів. Особливу увагу приділено необхідності вдосконалення законодавчого регулювання щодо статусу понять та узгодження положень кримінального процесуального законодавства з європейськими стандартами справедливого судового розгляду.

У статті здійснюється комплексне дослідження сутності, функціонального призначення та правової природи інституту понять у кримінальному процесі України. Підкреслюється, що інститут понять історично формувався як елемент демократичного контролю за діяльністю органів досудового розслідування та покликаний забезпечувати прозорість, гласність і неупередженість під час проведення слідчих (розшукових) дій. На основі аналізу чинного кримінального процесуального законодавства та наукових підходів українських правознавців розкривається значення понять як суб'єктів, що забезпечують фіксацію процесуальних дій та підсилюють гарантії дотримання прав і свобод людини.

Також статті аналізуються наукові позиції українських дослідників, які по-різному оцінюють доцільність існування понять, а також пропонуються шляхи реформування цього інституту. Підкреслюється також необхідність вироблення єдиного підходу до оцінки ролі понять у доказовому процесі з урахуванням сучасних вимог кримінального провадження та практики. Робиться висновок, що участь понять у слідчих діях повинна залишатися важливою гарантією дотримання прав громадян, але з одночасним удосконаленням нормативного регулювання та впровадженням нових технологічних рішень.

Ключові слова: поняття, кримінальний процес, слідчі дії, процесуальні гарантії, прозорість, реформа, законність, права людини.

This article examines the essence and legal nature of the institution of witnesses in the criminal process of Ukraine. It is noted that witnesses are an important element in ensuring the legality and objectivity of investigative actions, and their participation is aimed at recording procedural actions and preventing possible violations of human rights. It is noted that with the development of technical means of recording, proposals are emerging to abolish the institution of witnesses, however, most scholars emphasize the need to preserve it as a guarantee of publicity and control over the actions of law enforcement officers.

The article emphasizes that in the conditions of modern technologies, the issue of the possibility of replacing witnesses with technical means of video recording is relevant, however, the expediency of preserving this institution as an important mechanism for ensuring the reliability of evidence is emphasized. Special attention is paid to the need to improve legislative regulation regarding the status of witnesses and harmonization of the provisions of criminal procedural legislation with European standards of fair trial.

The article provides a comprehensive examination of the essence, functional purpose, and legal nature of the institution of attesting witnesses (ponyaty) in the criminal procedure of Ukraine. It is emphasized that this institution historically emerged as a mechanism of democratic oversight over the activities of investigative bodies and is intended to ensure transparency, openness, and impartiality during investigative actions. Based on an analysis of current criminal procedural legislation and the scholarly approaches of Ukrainian legal researchers, the study reveals the significance of attesting witnesses as participants who document procedural actions and strengthen guarantees of the protection of human rights and freedoms.

The article also examines the scholarly approaches of Ukrainian researchers who assess the expediency of maintaining the institution of attesting witnesses in different ways and proposes potential directions for its reform. It is also emphasized that there is a need to develop a unified approach to assessing the role of attesting witnesses in the evidentiary process, taking into account modern requirements of criminal proceedings and the case-law. The study concludes that the participation of attesting witnesses in investigative actions should remain an important safeguard for ensuring the protection of citizens' rights, while simultaneously improving the regulatory framework and introducing modern technological solutions.

Key words: concepts, criminal process, investigative actions, procedural guarantees, transparency, reform, legality, human rights.

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування кримінального процесу України особливої актуальності набуває питання доцільності існування інституту понятних. Розвиток цифрових технологій, упровадження відеофіксації слідчих дій та прагнення до спрощення процесуальних процедур викликали дискусію серед науковців і практиків щодо необхідності збереження цього інституту. З одного боку, поняті традиційно розглядаються як гарантія законності та об'єктивності дій слідчого, забезпечення гласності та контролю за процесом фіксації доказів. З іншого боку їх участь часто носить формальний характер, що ставить під сумнів ефективність і доцільність їх залучення. Таким чином, постає потреба у комплексному дослідженні правової природи, ролі та значення понятних у кримінальному провадженні, а також у визначенні перспектив розвитку цього інституту з урахуванням сучасних технічних можливостей та європейських стандартів правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню цього важливого питання приділяли увагу: Ю. А. Азаров, О. Л. Булейко, П. Г. Назаренко, О. А. Струть, Л. В. Черчукіна, О. В. Хітрова, О. Ю. Хахуцяк та інші.

Невирішені раніше проблеми. Невирішені проблеми інституту понятних полягають у нечіткому законодавчому регулюванні їх прав і обов'язків, невизначених критеріях відбору та обмеженій правовій обізнаності учасників. Часто поняті виконують формальну роль, не можуть ефективно контролювати законність дій слідчого, а їх участь у НСРД обмежена. Відсутність стимулів і захисту, ризики фальсифікацій, сумнів у об'єктивності та поступова заміна технічними засобами створюють додаткові проблеми для ефективного функціонування цього інституту.

Метою статті є дослідження проблем та особливостей участі понятних у кримінальному процесі, аналіз їх прав та обов'язків, а також виявлення недоліків практичного застосування цього інституту. Стаття прагне показати, як ефективне використання понятних може забезпечити законність, об'єктивність і прозорість слідчих дій, та окреслити шляхи вдосконалення нормативно-правового регулювання цього механізму для підвищення якості кримінального провадження в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інститут участі понятних у здійсненні процесуальних дій, передбачених КПК України має світовий історичний досвід у законодавстві різних держав. Інститут понятних є однією з найдавніших форм громадського контролю у кримінальному судочинстві. Переважна більшість науковців пов'язують його виникнення та розвиток із здійсненням своєрідного «контролю» з боку громадськості за процесуальними діями компетентних органів, які реалізовували функцію розслідування кримінальних правопорушень у різні часи становлення державності.

Отже, поняті в українському законодавстві є сторонніми особами, яких залучають для участі у слідчих (розшукових) діях з метою засвідчення їхнього факту, змісту та результатів, а їх присутність забезпечує об'єктивність та прозорість цих дій. На жаль, на законодавчому рівні процесуальний статус понятного наразі не закріплений належним чином. Це в першу чергу стосується його прав та обов'язків як учасника кримінального провадження. У цьому сенсі важко не погодитися з думкою А. А. Котової про те, що кримінальний процесуальний закон замало присвятив уваги такому учаснику кримінального провадження, як поняті.

Основні положення щодо участі понятних у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві викладені у п. 25 ч. 1 ст. 3; ч. 7 ст. 223 КПК України щодо визначення терміну «поняті» та вимог до проведення слідчих (розшукових) дій [1].

Так, у статті 3 КПК України визначено серед інших основних термінів Кодексу термін «поняті» у п. 25 вка-

заної статті, а саме йдеться про те, що поняті виступають у якості учасників кримінального провадження. Більш того, поняті є також учасниками судового провадження, хоча про це не вказано у п. 26 ст. 3 КПК. На практиці зустрічаються непоодинокі факти, коли під час судового провадження «понятних» допитують у якості свідків про обставини подій, пов'язаних із їх присутністю при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій, спрямованих на фіксацію доказів, які компетентні органи збирають з метою викриття винної у вчиненні кримінального правопорушення особи. Так, згідно із ч. 7 ст. 223 КПК України поняті можуть бути допитані під час судового розгляду як свідки проведення відповідної слідчої (розшукової) дії [1].

Отже ми вбачаємо у даному випадку своєрідну «трансформацію» статусу понятних, котрих під час судового провадження допитують з метою уточнення деталей фіксації окремих слідчих (розшукових) дій, передбачених КПК України.

Що стосується вимог, передбачених ст. 223 КПК України, то норми цієї статті регулюють проведення слідчих (розшукових) дій, спрямованих на отримання або перевірку доказів у кримінальному провадженні які можуть підтвердити або спростувати факт вчинення кримінального правопорушення. Відповідно до ч. 7 цієї статті обов'язком прокурора або слідчого є запрошення не менше двох незаінтересованих осіб (понятних) для проведення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, в тому числі пов'язаного з екстумацією, слідчого експерименту, освідчування особи.

Законодавцем передбачено винятки обов'язкового залучення понятних у разі застосування безперервного відеозапису ходу проведення відповідної слідчої (розшукової) дії. Слід зазначити, що перелік процесуальних дій, у яких можуть приймати участь поняті не є обмеженим – «Поняті можуть бути запрошені для участі в інших процесуальних діях, якщо слідчий, прокурор вважатиме це за доцільне».

Ключовими словами тут виступають – «якщо слідчий, прокурор вважатиме це за доцільне», які свідчать про те, що саме ці суб'єкти кримінального провадження вирішують питання щодо «доцільності» участі понятних у процесуальних діях на свій розсуд. Іноді такий «суб'єктивний» фактор відіграє негативні наслідки. Поняття «доцільності» у контексті ст. 223 КПК України законодавцем не визначено. Слід зазначити, що з моменту залучення особи у якості понятного до проведення та фіксації слідчих (розшукових) дій вона набуває свого процесуального статусу і реалізує свою кримінально-процесуальну функцію.

На думку В. Вапнярчука під кримінально-процесуальними функціями, зазвичай, розуміють основні напрями процесуальної діяльності, у тому числі – функції сприяння здійсненню правосуддя, яку виконують такі суб'єкти, як свідок, експерт, понятій, перекладач, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник [2]. Ми поділяємо ці погляди щодо реалізації саме цієї функції одним із учасників кримінального провадження – понятим.

У результаті аналізу положень вказаної статті приходимо до висновку про те, що законодавцем передбачено коло слідчих (оперативних) дій участь у яких понятних є безумовно обов'язковою і цей обов'язок покладено на прокурора, слідчого. До цих учасників процесу потрібно додати ще дізнавача та працівників, які здійснюють розшукові дії. Отже у ч. 7 ст. 223 КПК України обов'язкове залучення понятних здійснюється вказаними особами у разі проведення наступних слідчих (розшукових) дій: для пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, в тому числі пов'язаного з екстумацією, слідчого експерименту, освідчування особи.

Законодавцем також визначено кількість понятних, встановлюючи при цьому найменшу межу (не менше двох) та критерій, за яким потрібно їх залучати для фік-

сації проведення слідчих (розшукових) дій прокурором, слідчим, дізнавачем та особами, які проводять розшукові дії, – незаінтересованість. Цей критерій визначено як такий, що забороняє приналежність цього статусу – потерпілому, родичам підозрюваного, обвинуваченого і потерпілого. Перелік близьких родичів та членів сім'ї визначений п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України [1]. Крім цього не можуть бути залученими у якості понять особи, заінтересовані в результатах кримінального розслідування. Вирішувати це питання знаходиться у компетенції прокурора, слідчого, дізнавача та особи, яка проводить розшукові дії. Залучення понять можливо у разі проведення огляду місця події за умов невідкладності (ч. 3 ст. 214 КПК України), що дозволяє проводити його фактично до моменту внесення відомостей до ЄРДР і початку кримінального провадження.

Слід також зазначити, що відповідно до вимог цієї статті такі слідчі дії, як обшук, або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюються з обов'язковою участю не менше двох понять незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої (розшукової) дії. Отже, законодавець передбачає випадки обов'язкової участі понять навіть у тому разі, коли паралельно відбувається застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої (розшукової) дії. Така непослідовність у розкритті на законодавчому рівні поняття «обов'язкової участі» понять породжує суттєве протиріччя у контексті правозастосування (реалізацію положень ч. 7 ст. 223 КПК України) [1]. Крім того, слід звернути увагу на те, що фіксація обшуку особи (чоловічої та жіночої статі) технічними засобами (наприклад відео фіксація) є некоректною з точки зору вимог ст. 307 Цивільного кодексу України у разі, коли фото, кіно-, теле- та відеозйомки відбуваються відкрито за згодою особи [3]. У разі здійснення такого заходу з боку компетентних органів, будуть суттєво порушені конституційні права і свободи особи, яку обшуковують саме у такий спосіб.

Законодавцем визначено коло осіб, які не можуть бути понятими. До них віднесено: потерпілого, родичів підозрюваного, обвинуваченого і потерпілого, працівники правоохоронних органів, а також особи, заінтересовані в результатах кримінального провадження.

На практиці виникають питання щодо залучення у якості понять – осіб із наявними фізичними вадами, які фактично унеможливають їх участь у фіксації слідчих (розшукових) дій. Фактор вікових обмежень також має значення для відповідності обмежувальному критерію участі понять у проведенні слідчих (розшукових) дій. Беззаперечною умовою для обмеження кола осіб, які можуть мати статус понятного є така, що визначає вік таких осіб. Звичайно, що залучення у якості понять неповнолітніх осіб повинно бути заборонено у тому сенсі, що неповнолітня особа не має належного життєвого досвіду, не здатна належним чином оцінювати обстановку та обов'язки понятного, більш того, її не можливо притягнути до кримінальної відповідальності за порушення кримінального закону під час здійснення обов'язків понятного щодо фіксації процесуальних дій.

Щодо визнання у якості понятного людини похилого віку, то це також тягне за собою низку негативних наслідків проведення тієї чи іншої слідчої (розшукової) дії за її участі, особливо у тих випадках, коли мова йде про стан здоров'я, який заважає об'єктивному фіксуванню процесу здійснення окремих слідчих (оперативних) дій – хронічні захворювання, які у значній мірі заважають виконанню обов'язкам понятного (наприклад поганий зір, слух і т. ін.). Вказане також стосується і до осіб із психічним розладом (різні форми психічного захворювання), що приводять особу до недієздатності.

Підсумовуючи викладене, можна прийти до висновку про те, що неосудна особа не може виконувати обов'язки понятного, а це означає, що вона не входить у коло осіб,

яких зобов'язаний залучити у якості понять прокурор, слідчий, дізнавач та особа, яка проводить розшукові дії на підставі ч. 7 ст. 223 КПК України.

На думку Ю. М. Грошового і В. Я. Тація не слід залучати у якості понять неповнолітніх, недієздатних або обмежено дієздатних; осіб, стан яких унеможливає реальне сприйняття процесуальних дій [4].

О. Х. Хахуцяк пропонує наступне визначення процесуального статусу понятного – це повнолітня фізична особа, яка добровільно залучається до проведення слідчої (розшукової) або процесуальної дії у кримінальному провадженні з метою засвідчення своїм підписом відповідальності записів у протоколі виконаних дій, за якими він спостерігав [5].

Слід звернути увагу на те, що у зв'язку із широкомасштабною збройною агресією РФ проти України 24.02.2024 запроваджено воєнний стан. Вказані черезвичайні обставини безумовно вплинули на зміни у КПК України, в тому числі – до п. 2 ч. 7 ст. 223 та п. 3 ч. 1 ст. 615. Ці зміни відбулись на підставі прийняття Верховною Радою України Закону від 22.04.2022 № 220-IX (2) і якими в умовах воєнного стану дозволено проводити обшук або огляд чи жила чи іншого володіння особи, обшук особи за відсутності понять, але за умов, що унеможливають залучення понять або це пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя та здійснення фіксування слідчої дії доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису. Тобто, законодавцем тимчасово (виключно під час воєнного стану) обмежені зобов'язання прокурора, слідчого, дізнавача та особу, яка здійснює розшукові дії, стосовно обов'язкового залучення понять до проведення слідчих (розшукових) дій. Отже констатуємо, що ці зміни вирішили питання проведення в умовах воєнного стану окремих процесуальних дій, які безумовно є такими, що суттєво порушують права особи (наприклад, недоторканність житла чи іншого володіння особи, невтручання в приватне життя, недоторканність та ін) і дозволяють обмежити обов'язковість залучення понять [6].

У наукових колах тривають дискусії з приводу залучення понять до проведення негласних слідчих (розшукових) дій, передбачених Главою 21 КПК України у разі, коли ці дії становлять державну таємницю, за розголошення якої передбачена кримінальна відповідальність за ст. 328 КК України, а також порушення законодавства про державну таємницю (ст. 212-2 КК України, а саме – ч.5 – порушення встановленого законодавством порядку надання допуску та доступу до державної таємниці).

Оскільки державна таємниця містить в собі інформацію, розголошення якої може завдати шкоди національній безпеці України, негласні слідчі (розшукові) дії, що містять у собі державну таємницю, включають: аудіо, відео контроль особи, спостереження за особою, місцем або річчю, аудіо, відео контроль місця, арешт, огляд виїмки кореспонденції, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем. Проведення цих заходів можливо на підставі ухвали слідчого судді. Негласні слідчі дії, що можуть містити державну таємницю, передбачені статтями 268 та 269 КПК України.

При проведенні НСРД має бути враховано положення Закону України «Про державну таємницю», особливо те, що стосується ч. 8 ст. 11, яка встановлює, що рішення про віднесення інформації до державної таємниці приймається державним експертом з питань таємниць. У свою чергу СБУ реєструє відповідне експертне рішення у спеціальному зводі відомостей, які становлять державну таємницю, як це передбачено ч.1 ст. 12 Закону та Наказом голови СБУ № 383 від 23.12.2020 р [7].

Слід зазначити, що крім цього питання стосовно проведення негласних слідчих (розшукових) дій регу-

люється Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 5, 8), а також відповідними інструкціями (Наказ Генерального прокурора України, МВС України, СБУ, адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України за №114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16.11.12 «Про затвердження інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні») [8].

Отже приймати участь у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій мають не всі учасники кримінального провадження (п.25 ст. 3 КПК України) у тому числі – поняті. Для цього потрібно мати допуск та доступ до державної таємниці. Залучати понятіх слідчим та прокурором а також особою, яка здійснює розшукові дії проблематично.

Згідно ч. 1 та ч. 7 ст. 22 Закону України «Про державну таємницю» визначено, що залежно від ступеня секретності інформації встановлюються такі форми допуску до державної таємниці: форма 1 – для роботи з секретною інформацією, що має ступені секретності «особливої важливості», «цілком таємно» та «таємно»; форма 2 – для роботи з секретною інформацією, що має ступені секретності «цілком таємно» та таємно; форма 3 – для роботи з секретною інформацією, що має ступінь секретності «таємно» [9].

Згідно з частиною першою ст. 20 Закону України «Про державну таємницю» державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації мають право проводити діяльність, пов'язану з державною таємницею, після надання їм спеціального дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею. Допуск до державної таємниці надається дієздатним громадянам України віком від 18 років, які потребують його в умовах своєї службової, виробничої наукової чи науково-технічної діяльності або навчання, органами СБУ після проведення їх перевірки [9].

П. 4.12 Інструкції передбачає те, що спеціаліст, який бере участь у дослідженні матеріалів про результати проведення негласної слідчої (розшукової) дії, таким чином, отримує доступ до державної таємниці (ст. 27 Закону України «Про державну таємницю»), повинен мати допуск до державної таємниці відповідної форми. Спеціаліст згідно із процесуальним статусом є учасником кримінального провадження (п.25 ст. 7 КПК України), але у разі залучення його до проведення негласних слідчих (розшукових) дій отримує доступ та допуску до державної таємниці, до понятій, який також має процесуальний статус учасника кримінального провадження згідно з чинним кримінальним процесуальним законом, не може бути залученим до проведення негласних слідчих (розшукових) дій, оскільки на практиці не має такого доступу та допуску. Таким чином, можемо констатувати, що залучення компетентних органами понятіх до проведення фактично всіх негласних слідчих (розшукових) дій, передбачених Главою 21 КПК України, не можливо.

Питання визначення прав та обов'язків понятіх завжди залишається до цього часу у фокусі наукових дискусій. Як не парадоксально, не зважаючи на те, що поняті є учасником кримінального провадження (на підставі п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України), тобто його статус визначений на законодавчому рівні, законодавцем внесено у текст статті 66 КПК України (Права та обов'язки свідка) невеличкий за змістом та обсягом перелік його прав та обов'язків, які зводяться до наступного: «Особа, яку залучають до проведення процесуальних дій під час досудового розслідування як понятіх або стала очевидцем таких дій, зобов'язана на вимогу слідчого, прокурора не розголошувати відомості щодо проведення процесуальної дії».

Тобто КПК України передбачає лише один єдиний обов'язок, який полягає у забороні розголошувати відомості

щодо проведення процесуальної дії. Недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування регулюється ст. 222 КПК України «Недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування» в якій зазначається, що відомості досудового розслідування можна розголошувати лише з письмового дозволу слідчого або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнають можливими. Для цього вказані посадові особи попереджають осіб, яким стали відомі відомості досудового розслідування, у зв'язку з участю в ньому, про їх обов'язок не розголошувати такі відомості без дозволу прокурора або слідчого.

Незаконне розголошення відомостей досудового розслідування тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 387 КК України. Ст. 66 КПК України регулює широкий спектр прав та обов'язків свідка у кримінальному процесі, але при цьому визначає для понятіх лише обов'язок не розголошувати відомості щодо проведення процесуальної дії, не згадуючи про його права та обов'язки, які мають інші учасники кримінального провадження перелік яких зазначено у п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України.

Про те, що законодавцем ігноруються права понятіх, фактично відбувається дискримінація його конституційних прав, свідчить той факт, що у статті 122 КПК України передбачено витрати, пов'язані із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів, тобто – компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять, яка встановлюється Кабінетом Міністрів України.

На понятіх, які мають такий же самий процесуальний статус учасника кримінального провадження ця правова норма не поширюється з невідомих причин. Більш того, при цьому порушуються конституційні права понятіх, такі як право на працю та деякі інші. Надання понятіху права на отримання оплати його участі у слідчих (розшукових) діях надало б йому певного стимулу до прийняття участі в кримінальному процесі у якості учасника кримінального провадження та сприяло б відповідному ставленню понятіх до виконання своїх прав та обов'язків. Наразі це набуває особливої актуальності під час дії воєнного стану, коли кожен із учасників кримінального провадження знаходиться під загрозою втрати здоров'я та життя.

Судова практика свідчить про те, що понятіх у разі необхідності його допиту у якості свідка у судовому провадженні фактично набуває на цій стадії процесуального статусу свідка і має вже права та обов'язки згідно із положеннями ст.66 КПК України, тобто відбувається своєрідна «трансформація» процесуального статусу понятіх. Отже фактично понятіх, маючи процесуальний статус, передбачений цією статтею, позбавлений прав та обов'язків, які йому потрібні для реалізації їх при здійсненні своїх функцій.

Логічним продовженням цього є те, що функції понятіх також не виписані законодавцем у контексті розуміння використання цього важливого інституту та визначення його основного завдання. З цього приводу виникає низка запитань стосовно законодавчого визначення понятіх та сутності інституту понятіх у вітчизняному законодавстві. У який спосіб понятіх повинен реалізовувати свою функцію – приймати участь у проведенні окремих слідчих (розшукових) дій та фіксувати їх з метою об'єктивного та неупередженого підтвердження певних фактів та обставин? Що саме повинен робити понятіх стосовно реалізації своїх прав та обов'язків? Який обсяг прав та обов'язків повинен бути покладений на нього? Для чого взагалі повинна відбуватися ним фіксація проведення окремих слідчих (розшукових) дій та їх результатів та яка мета переслідується при цьому? Чи є реалізація процесуальної функції понятіх різновидом так званого «громадського контролю», хоча про це взагалі не згадується законодавцем? Саме з цього приводу наразі виникають проблемні

питання стосовно існування інституту понятних у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві. Деякі вчені займають позицію щодо скасування інституту понятних, інші – навпаки відстоюють його існування.

О. Р. Михайленко висловлює думку щодо так званого «взаємного контролю» – одного учасника процесу (понятого) за поведінкою іншого (слідчого, дізнавача, прокурора). На його думку, «від участі понятних у слідчих діях не тільки слід відмовлятися, а навпаки, сферу їх участі в кримінальній справі необхідно розширювати» [10].

Позиція Тертишника В. М., Зеленського С. полягає у тому, що участь понятних у кримінальному процесі має на меті створення необхідних умов для об'єктивного та правдивого провадження слідчих (розшукових) дій, засвідчення та закріплення доказів та для забезпечення правдивості подій на стадії досудового розслідування [11, 12].

Ні поділяють такі погляди Є. Д. Лук'янчиков та Б. Є. Лук'янчиков, які займають протилежну позицію стосовно ролі інституту понятних у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві. Вони вважають, що поняті взагалі не здатні створювати якісь умови для правильного провадження слідчої дії та забезпечити законність її провадження [13]. Автори підтримують думку І. М. Бацько, який стверджує, що навіть якщо у разі встановлення понятими відхилення у законі під час проведення слідчих дій, можливості понятних відреагувати на це, ніякі, бо вони (поняті) не здатні цього зробити [14].

З метою аргументувати свою позицію Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б., стверджують про те, що «у більшості випадків особи, яких залучають для участі в слідчих діях як понятних, це люди не обізнані в діях слідчого, не знають процесуальних вимог, що пред'являються, до проведення, змісту і правил фіксації слідчих дій і в силу цього не можуть розрізнити законні дії слідчого та незаконні. Участь таких осіб у слідчій дії жодного мірою не може бути гарантією законності дій слідчого і не може перешкодити йому, якщо у нього такий намір виник, сфальсифікувати матеріали провадження».

З такими висновками ми можемо погодитись частково. Дійсно поняті у переважній більшості «не знають процесуальних вимог» і не можуть вплинути на протиправні дії слідчих, дізнавачів, компетентних осіб, які проводять розшукові дії. Вони (поняті) дійсно «не обізнані в діях слідчого, не знають процесуальних вимог, що пред'являються до проведення, змісту і правил фіксації слідчих дій», при цьому надіючись на роз'яснення закону саме слідчим, дізнавачем, компетентною особою, яка проводить розшукові дії. Саме ці представники компетентних органів, залучаючи понятних до участі у процесуальних діях, повинні роз'яснити права та обов'язки учасникам кримінального провадження у тому числі і понятим.

Але парадокс полягає у тому, що права та обов'язки понятого не передбачені законом, тобто на законодавчому рівні не вирішено дуже важливе питання щодо змісту його прав та обов'язків. У зв'язку з цим виникають чисельні запитання з цього приводу. Що конкретно повинен робити понятний у разі його залучення до участі у процесуальних діях? У який спосіб він повинен реалізовувати свої права та обов'язки (ураховуючи те, що наразі він позбавлений взагалі будь-яких прав та обов'язків виписаних у кримінальному процесуальному законі)? Чи повинні компетентні органи, залучаючи понятого, ознайомити з його правами та обов'язками як це відбувається з іншими учасниками кримінального провадження (про яких йдеться у п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Отже, робити категоричні висновки щодо неможливості залучати у якості понятних осіб, які «необізнані в діях слідчого» зонайменше є некоректним як і ствердження про те, що вони (поняті) не можуть виступати гарантами законних дій компетентних органів під час проведення процесуальних дій, оскільки маючи певний обсяг прав

та обов'язків поняті здатні впливати на об'єктивність і законність фіксації процесу здійснення слідчих (розшукових) дій.

У разі виявлення будь-яких порушень (у тому числі і фальсифікації з боку компетентних органів) понятний, володіючи певним обсягом прав, може зафіксувати у протоколі свої міркування (заперечення) з цього приводу і йому не обов'язково мати для цього юридичну освіту для того, щоб давати оцінку неправомірної поведінці слідчого, дізнавача, прокурора та компетентної особи, яка проводить розшукові дії, бо це вже входить у компетенцію суду, у якому понятний може підтвердити свої покази у якості свідка і саме суд компетентний вирішити питання стосовно того, чи «законні або незаконні дії слідчого».

І. І. Брагінов аргументує підвищення ролі понятних у кримінальному процесуальному законі на прикладі змісту положення ст. 358 КПК України, згідно з яким учасники кримінального провадження (п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК) мають право просити суд вилучити з доказів документ, що викликає сумнів в його достовірності, походженні «Тут варто мати на увазі таке: якщо той чи інший документ подано стороною кримінального провадження як доказ і складено за участі понятних, але водночас було порушено порядок його виявлення, вилучення, оформлення протоколу тощо, то суд має право вилучити його з доказів» [15].

Деякі фахівці висувають пропозиції стосовно скасування інституту понятних взагалі на підставі присутності при проведенні слідчих дій адвоката та якщо здійснюється суцільний відеозапис (В. Т. Томін, Т. Г. Фоміна та ін.).

У якості доводів які висувають науковці наводяться наступні: інститут понятних можна замінити на процес відео фіксації слідчих (розшукових) дій оскільки «відеозапис має значно більшу об'єктивність, ступень деталізації та довго тривалість збереження фактичного матеріалу, а пам'ять понятого менш надійна ніж сучасні технічні засоби» [16].

З цими висновками можна погодитись частково, оскільки технічні засоби для фіксації окремих слідчих (розшукових) дій використовуються і при здійсненні участі понятних під час їх виконання, що передбачено законом, але окремі слідчі дії (огляд особи, обшук особи) мають відбуватися без відео фіксації цієї процедури, оскільки це порушує особисті права людини та громадянина на честь та гідність (наприклад, у разі порушення вимог ст. 307 Цивільного кодексу України).

Щодо «присутності адвоката» під час виконання слідчих (розшукових) дій, то по-перше: його участь не обов'язкова у тому разі, якщо він не запрошений до цього (переважна більшість кримінальних проваджень розслідується без участі захисника, а якщо він навіть і залучається на стадії оголошення про підозру його підзахисному чи на стадії судового провадження, що в кінцевому результаті позбавляє його прийняти участь у попередніх слідчих діях); по-друге: участь його у здійсненні комплексу заходів розшукового характеру а ргіорі – не можлива.

Щодо вирішення проблемного питання, пов'язаного з так званою «випадковістю» залучення понятних, то воно наразі знаходиться у фокусі триваючих дискусій з цього приводу. Дійсно, залучити у якості понятого особу з дотриманням критерію «незаінтересованості» у випадках, коли оперативна обстановка вимагає протягом короткого часу вирішити це питання, дуже важко. Особливо це стосується отримання інформації (за короткий час) щодо інших критеріїв притаманних цьому учаснику кримінального провадження, а саме: осудна особа, вік та стан здоров'я (престарілі особи та особи із вадами, які унеможливають виконувати обов'язки понятого). Як свідчить практика, з'ясувати компетентним органам ці критерії за короткий час фактично не можливо і цей фактор негативно впливає на результати слідчих (розшукових) дій. Що стосується залучення понятних, які могли б мати відповідний доступ

та допуск до державній таємниці у разі їх залучення до проведення негласних слідчих (розшукових) дій (Глава 21 КПК України), то таких – одиниці.

У процесі дискусій, які відбуваються у наукових колах з цього приводу, наразі існують різноманітні підходи з метою вирішення цього питання. Частина фахівців пропонує заснувати відповідний реєстр осіб, яких можна залучати у якості понятих (на прикладі формування відповідного списку присяжних через місцеві органи самоврядування який затверджується на три роки). Поняті як і присяжні є представниками народу виконуючи при цьому функції властиві кожному з них. Слід зазначити, що на законодавчому рівні депутати Верховної Ради розглядали законопроект, що стосується прийняття Закону України «Про Державний реєстр присяжних» (Ю. Луценко, Ю. Тимошенко, І. Луценко), але це питання до цього часу так і не вирішено і вказані списки присяжних формуються як і раніше.

Особлива увага повинна бути звернута на характеристику їх особистих якостей, які повинні с прийняти до уваги органи місцевого самоврядування при формуванні державного реєстру понятих.

О. В. Баулін пропонує створення саме такого державного реєстру. На його думку цей реєстр повинен формуватися на підставі інформації органу досудового розслідування щодо відомостей про осіб, які залучалися у якості понятих [17].

Слід також звернути увагу на те, що свого часу до Верховної Ради України було внесено законопроект № 6454-1 «Про внесення до Кримінального процесуального кодексу України щодо дотримання розумних строків кримінального провадження» у якому автори запропонували заміну інституту понятих на відео фіксацію слідчих дій. Отже, на думку авторів законопроекту саме такі зміни будуть сприяти дотриманню розумних строків кримінального провадження, але при цьому жодного суттєвого аргументу на користь цих змін у пояснювальній записці наведено не було. Незрозумілим є пропозиція виключити участь понятих під час обшуку житла чи іншого володіння особи у той час, коли чинним законом передбачено окрім участі понятих у цій процесуальній дії ще і одночасного фіксування цієї слідчої дії за допомогою технічних засобів.

Головним управлінням після вивчення двох законопроектів зроблені наступні зауваження: обидва проекти фактично є тотожними, у проекті №10206 на відміну від законопроекту № 6454 пропонується зберегти інститут понятих і управління поділяє таку позицію повністю і вважає її правильною. Крім цього, Головне науково-експертне управління у своєму висновку (від 21.02.2022) навало обґрунтування своєї позиції наступним чином: «Застосування звуко- та відеозапису при здійсненні процесуальних дій дозволяє досягти високої точності і повноти фіксації показань, рухів і дій учасників, включаючи міміку і жестикуляцію з передачею не тільки змісту показань, але й інтонаційних особливостей, емоційного забарвлення, полегшує дослідження доказів і їх оцінку, створює у учасників «ефект присутності» при провадженні слідчої (розшукової) дії.

Однак, не всі відеореєстри мають достатні технічні можливості, щоб у повному обсязі охопити дії, які проводяться на місці події, та не завжди слідчі органи з усією відповідальністю ставляться до процесу збору матеріалів. А відтак, саме залучення понятих виступає гарантією правильного, безпосереднього та неупередженого сприйняття під час провадження слідчих дій обставин і фактів, які мають значення для кримінального провадження, їх

належного фіксування в процесуальних документах. Саме від показань понятого іноді залежить, буде особа засуджена чи виправдана. Участь понятого під час проведення слідчих дій не є простою формальністю.

Резюмуючи свій висновок (від 21.02.2022) експерти вважають, що під час конструювання відповідних змін до КПК слід враховувати, що участь понятих є гарантією правильного безпосереднього сприйняття при провадженні процесуальних дій обставин та фактів, що мають значення для кримінального провадження, їх належного фіксування у процесуальних документах. Крім того, це забезпечить надання суду достовірної інформації у випадку втрати, пошкодження, знищення аудіо чи відеозапису проведення процесуальної дії у кримінальному провадженні. Із такою експертною оцінкою важко не погодитись, тому ми підтримуємо її оскільки інститут понятих у вітчизняному законодавстві є гарантією захисту конституційних прав людини і громадянина і яскравим проявом публічності кримінального процесу, залучення громадськості для контролю за правоохоронними органами. Він (інститут) побудований на принципах верховенства права, законності, сприяє розвитку демократії у державі.

Інститут понятих, незважаючи на розвиток сучасних технологій та пропозиції щодо його скасування, залишається надзвичайно важливим елементом кримінального процесу. Його значення полягає не лише у формальному засвідченні процесуальних дій, а й у забезпеченні прозорості, законності та довіри суспільства до діяльності правоохоронних органів. Присутність понятих створює додаткову гарантію дотримання прав людини та забезпечує контроль громадськості за діями органів досудового розслідування.

Особливу цінність інституту понятих має в умовах, коли суспільство демонструє низький рівень довіри до правоохоронної системи. Саме поняті можуть виступати незалежними свідками, що підтверджують об'єктивність і правомірність проведених дій. Їхня участь дисциплінує слідчих і забезпечує більш відповідальне ставлення до кожного процесуального кроку.

Позиція на користь збереження інституту понятих ґрунтується на тому, що жодні технічні засоби, навіть найсучасніша відеофіксація не можуть повною мірою замінити людський фактор, тобто живе спостереження, оцінку поведінки учасників і можливість свідчити у суді. Камера фіксує лише зображення, тоді як поняті є носієм неупередженого людського судження. Це має особливе значення для забезпечення верховенства права та реалізації принципу змагальності сторін.

Безумовно, інститут понятих потребує вдосконалення, однак не скасування. Доцільним є створення механізмів підготовки громадян, які залучаються як поняті, щоб вони розуміли свої права та обов'язки, а також запровадження певних гарантій їх захисту. Варто також розглянути можливість формування відкритого реєстру осіб, які погодилися виконувати функції понятих, що підвищить рівень довіри та усуне випадковість їх залучення.

Отже, інститут понятих є важливою демократичною гарантією, спрямованою на забезпечення законності, відкритості та справедливості кримінального процесу. Його збереження відповідає інтересам суспільства, а вдосконалення правового регулювання лише посилить його ефективність. В умовах реформування кримінального законодавства України саме поняті залишаються одним із реальних механізмів контролю за дотриманням прав людини та принципу справедливості під час здійснення правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України № 4651-VI від 13.02.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
2. В. Вапнярчук. Суб'єкти кримінального процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. №1 (76), 2014.

3. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
4. Грошовий Ю.М., Тацій В.Я., Туманянц. Право. Харків, 2013. 824 с.
5. Хахуцяк О.Ю. Статус понятого у кримінальному провадженні *Юридична наука*. 2015. №4 С. 154-160 URL: http://nbuv.ua/UJRN/jnn_2015_4_17 (дата звернення: 19.11.2025 р.).
6. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України № 2201-IX від 14.04.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
7. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю: Наказ Центрального управління Служби безпеки України № 383 від 23.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
8. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Наказ ГПУ, МВС, СБУ, АПСУ, МФУ, МЮУ № 114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16.11.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
9. Про державну таємницю: Закон України № 3855-XII від 21.01.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
10. Михайленко О.Р. Розслідування злочинів: законність та забезпечення прав громадян. Київ. Хрінком Інтер, 1999, 448 с.
11. Тertiшник В.М. Кримінальний процес України: підручник 7-ме вид. доповн. І перероб. Київ. Алеута. 2017 р. 840с.
12. Зеленський С. Інститут понятых в світлі сучасних проблем протидії кримінальним правопорушенням на де окупованих територіях. Протидія кримінальним правопорушенням на де окупованих територіях: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, (м. Кропивницький, 27 жовтня 2023 року).
13. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б. Унормування інституту понятых у чинному КПК України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024.
14. Бацько І.М. Процесуальні правила, що регулюють джерела доказів, слід удосконалити. *Науковий вісник Української академії внутрішніх справ* 1997 №1.С.113-115.
15. Брагінов І. І. Участь і роль понятых у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2015. №4 (4). С. 210-215. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_4\(4\)_38/](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_4(4)_38/) (дата звернення: 19.11.2025 р.).
16. Аладочкин Д.П., Фоміна Т.Г., Щодо доцільності участі понятого під час кримінального провадження у сучасних реаліях. Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики. Харків. 2018.
17. Баулін О.В. Актуальні питання інституту понятых в Україні. Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. Конф. (Київ. 28 трав. 2021) / редкол. В.В. Черней. С.Д. Гусарев. С.С. Чернявський та ін./ Київ 6 Нац. Академія внутр. справ, 2021. С. 66-69.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/54>

СТАТУС ПОЧЕСНОГО КОНСУЛА: ІСТОРІЯ, ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

HONORARY CONSUL STATUS: HISTORY, LEGISLATIVE ENFORCEMENT AND PROSPECTS FOR FURTHER DEVELOPMENT

Авраменко Т.О., студентка IV курсу факультету міжнародного та європейського права*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**orcid.org/0009-0003-5164-9563*

У статті досліджено історичні передумови формування та поступовий розвиток інституту почесного консула, а також проаналізовано його місце у сучасній системі міжнародних відносин. Розкрито загальні засади виникнення функцій представництва іноземців, що з часом трансформувалися у більш упорядковану модель консульської служби. Окреслено основні етапи становлення почесного консульства та причини його поширення у різних частинах світу. Автором звернено увагу на особливості добору осіб, які можуть виконувати функції почесних консулів, зокрема на необхідність володіння відповідними моральними та професійними якостями, а також на характер їхнього залучення до діяльності, що поєднується з основною професією. У роботі проаналізовано загальні принципи правового статусу почесних консулів, їхні основні функції та особливості регулювання на національному рівні. Окрему увагу приділено процедурним аспектам призначення та акредитації, а також вимогам, які висуваються до кандидатів. Підкреслено, що правове регулювання має рамковий характер, а його деталізація залежить від специфіки державної системи та потреб держави, інтереси якої представляє почесний консул. У дослідженні також охарактеризовано сучасне значення інституту почесного консула, зокрема його роль у підтриманні міжнародних контактів, сприянні економічній, культурній та гуманітарній взаємодії, а також у представленні інтересів держави в регіонах, де немає інших форм дипломатичної присутності. Визначено основні переваги та потенційні труднощі функціонування цього інституту, пов'язані з організаційними, фінансовими та професійними аспектами. Зазначено, що ефективність діяльності почесних консулів значною мірою залежить від рівня їхньої підготовки, чіткості правового регулювання та здатності налагоджувати комунікацію з місцевими спільнотами. У контексті сучасних міжнародних викликів автор підкреслює, що інститут почесного консула набуває нового змісту, стаючи важливим ресурсом публічної дипломатії та інструментом зміцнення міжнародної підтримки держави. Це робить подальше вдосконалення нормативної бази та практичних механізмів його функціонування особливо актуальним.

Ключові слова: почесний консул, консульська служба, консульські функції, правовий статус.

The article examines the historical background of the formation and gradual development of the institution of honorary consulship, as well as analyses its place in the modern system of international relations. It reveals the general principles of the emergence of functions of representation of foreigners, which over time transformed into a more structured model of consular service. The main stages of the formation of honorary consulates and the reasons for their spread in different parts of the world are outlined. The author draws attention to the peculiarities of selecting persons who can perform the functions of honorary consuls, in particular, the need to possess the appropriate moral and professional qualities, as well as the nature of their involvement in activities that are combined with their main profession. The paper analyses the general principles of the legal status of honorary consuls, their main functions and the peculiarities of regulation at the national level. Particular attention is paid to the procedural aspects of appointment and accreditation, as well as the requirements for candidates. It is emphasised that legal regulation is of a framework nature, and its details depend on the specifics of the state system and the needs of the state whose interests are represented by the honorary consul. The study also characterises the contemporary significance of the institution of honorary consuls, in particular its role in maintaining international contacts, promoting economic, cultural and humanitarian cooperation, and representing the interests of the state in regions where there are no other forms of diplomatic presence. The main advantages and potential difficulties of the functioning of this institution related to organisational, financial and professional aspects are identified. It is noted that the effectiveness of honorary consuls' activities largely depends on their level of training, the clarity of legal regulation and their ability to establish communication with local communities. In the context of contemporary international challenges, the author emphasises that the institution of honorary consul is taking on new meaning, becoming an important resource for public diplomacy and a tool for strengthening international support for the state. This makes further improvement of the regulatory framework and practical mechanisms for its functioning particularly relevant.

Key words: honorary consul, consular service, consular functions, legal status.

У сучасній системі міжнародних відносин важливо, щоб держави мали можливість підтримувати регулярні контакти та співпрацю навіть у тих регіонах, де вони не мають повноцінних дипломатичних представництв. Саме тому в багатьох країнах активно використовується інститут почесного консула. Почесні консули виконують окремі консульські функції, представляють інтереси своєї держави, допомагають громадянам за кордоном і сприяють розвитку економічних та культурних зв'язків. Попри те що їхні повноваження значно вужчі, ніж у штатних консулів, їхня діяльність часто відіграє важливу роль у повсякденній міжнародній взаємодії. Для України інститут почесного консула

є особливо значущим. Країна активно розширює свою присутність у світі, і почесні консули можуть виконувати функції, які інакше вимагали б відкриття нової установи. Вони допомагають налагоджувати контакти з місцевою владою та бізнесом, організовують культурні проєкти, представляють українську позицію на місцевому рівні та сприяють формуванню позитивного іміджу держави за кордоном. У період воєнних та політичних викликів це набуває ще більшої ваги, адже будь-який додатковий канал комунікації з міжнародною спільнотою є важливим для України.

Інститут почесного консула, як і консульства, має тривалу історію становлення. Його витоки можна побачити

ще в давніх формах представництва іноземців, таких як грецька проксенія та римський патронат, де певні особи брали на себе обов'язок допомагати чужоземцям. Грецькі проксени, римські патрони і претори виконували деякі функції із захисту прав іноземців і надання їм допомоги. Діяльність цих інститутів створила передумову до побудови правової основи для консульського інституту [1, с. 420]. У Середньовіччі така практика поширилася ширше, оскільки державам було потрібно мати своїх представників за кордоном для підтримки торговельних і політичних зв'язків. Лише у XVII–XVIII століттях починає складатися система штатних консулів, які виконували службові функції від імені держави [2].

Цікаво, що однією з перших країн, яка активно використовувала інститут почесних консулів, була Австрія. Проте вже у 1825 році вона офіційно закріпила консульську службу як державну. Надалі приклад використання почесних консулів перейняли інші держави. Серед них були США (1856 р.), Бельгія (1857 р.) та кілька європейських країн. Зазвичай таких консулів призначали у важливих торговельних центрах, де була потреба у постійному контакті з місцевим бізнесом та іноземними громадами.

Країни найчастіше призначають почесних консулів для посилення вже існуючої дипломатичної мережі або щоб забезпечити присутність держави в регіонах, де відсутні посольства чи консульства. Почесні консули зазвичай поєднують консульську діяльність із власною професійною роботою, тобто веденням бізнесу, управлінськими функціями тощо. При цьому вони можуть як отримувати винагороду за свою діяльність, так і виконувати функції на волонтерських засадах, що залежить від законодавства й традицій конкретної держави.

Почесний консул, як правило, має добру репутацію, високий рівень довіри в суспільстві та стійкі професійні або соціальні зв'язки в регіоні, де він працює. Саме завдяки таким характеристикам почесні консули часто стають важливою ланкою між державою, яку вони представляють, і місцевою спільнотою. У деяких державах, як-от Данія, на цю посаду можуть претендувати лише громадяни країни. Натомість Німеччина дозволяє призначати і громадян ФРН, і іноземців, які постійно проживають на її території. При виборі кандидатів нерідко враховують рівень освіти, фінансову спроможність, знання місцевої мови та загальне становище особи в суспільстві.

Функції почесних консулів можуть значно відрізнятися залежно від потреб держави. Наприклад, у Франції вони активно залучені до роботи в портових містах: засвідчують підписи, видають дозволи на перебування, реєструють факти народження і смерті громадян своєї держави. Британські почесні консули зосереджують увагу на торгівлі, обміні інформацією та сприянні діловим відносинам. У деяких азійських та африканських державах інститут почесних консулів уже становить більшість консульського персоналу [3].

Станом на сьогодні у світі діє понад 10 тисяч почесних консулів [4, с. 127]. Найбільш активно інститут почесного консула і консульства розвинений у скандинавських та латиноамериканських країнах. Наприклад, у Данії, Норвегії, Нідерландах, Швеції та Бельгії почесні консули становлять від 75 до 95 відсотків усіх консульських представників. У країнах Азії та Африки така практика поширена менше, але вона поступово продовжує розвиватися. У Віденській конвенції про консульські зносини 1963 року в ч. 2 ст. 1 консульських посадових осіб поділено на дві групи: штатних та почесних [5]. Термін «нештатний консул» у тексті Конвенції не зустрічається, хоча в українських нормативних актах протягом тривалого часу він фактично використовувався як синонім до терміну «почесний консул». Зокрема, такий підхід був зафіксований у Положенні про нештатних (почесних) консулів України № 150/97 [6]. Після набрання чинності Поло-

ження про почесних консулів іноземних держав в Україні та консульські установи, що очолюються такими консулами [7] термінологію було переглянуто: законодавець відмовився від подвійного найменування і залишив лише офіційний термін «почесний консул». Ця зміна позитивно впливає на чіткість правового регулювання та сприяє усуненню невизначеностей при тлумаченні норм. Водночас, хоча саме Віденська конвенція вперше запровадила термін «почесний консул», її текст не містить формального визначення цього поняття. Глава III Конвенції лише окреслює загальні підходи до правового статусу почесних консульських посадових осіб та консульських установ, які вони очолюють. Оскільки Конвенція має рамковий характер, деталізація їхніх обов'язків, функцій і обсягу повноважень надається на розсуд окремих держав. Саме тому національне законодавство різних країн по-різному визначає роль і можливості почесних консулів. У деяких державах вони виконують переважно представницькі та інформаційні функції, тоді як в інших наділяються значно ширшими повноваженнями, пов'язаними, зокрема, із підтримкою економічних і гуманітарних зв'язків. Така варіативність дозволяє державам застосовувати інститут почесного консула максимально гнучко, адаптуючи його до власних потреб і специфіки міжнародних контактів на місцевому рівні.

Згідно з Консульським статутом України, почесними консулами України можуть бути як українські, так і іноземні громадяни [8]. Головними критеріями для призначення визначаються: необхідні особисті якості, авторитет у суспільстві держави перебування, не перебування на державній службі та готовність представляти інтереси України. Почесний консул не має права брати участь у політичному житті держави, де він виконує свої функції, але може продовжувати свою основну професійну діяльність. Основне завдання почесного консула України це зміцнення контактів між Україною та країною перебування, сприяння економічним, культурним і гуманітарним зв'язкам, а також допомога громадянам України у межах наданих повноважень.

Проте, як вже було частково зазначено раніше, правовий статус почесного консула в Україні формується на основі норм Положення про почесних консулів іноземних держав та положень Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року. Відповідно до пункту 2 розділу I, почесний консул визначається як особа, що очолює почесне консульство та виконує окремі консульські функції у межах визначеного консульського округу. Саме ця норма закладає загальну рамку статусу консула та характер його повноважень. Положення чітко встановлює вимоги до кандидатів. Так, згідно з пунктом 4 розділу I, почесним консулом може бути громадянин України або іноземець, який постійно проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Водночас у пункті 5 розділі I наведено перелік обмежень, що унеможливають призначення особи на цю посаду. До таких обмежень належать, зокрема, перебування на державній службі, участь у політичному житті та наявність непогашеної судимості. Ці вимоги забезпечують політичну нейтральність та доброчесність кандидата. Процедурні аспекти призначення детально регламентовані розділом II. Запит про призначення надсилається у формі вербальної ноти, а до переліку документів, які повинні супроводжувати таке звернення відносять анкету, біографічну довідку, документи щодо місця проживання та довідку про відсутність судимості. Рішення щодо надання згоди ухвалюється Міністром закордонних справ за погодженням з МВС та СБУ, що свідчить про контроль держави за безпековою складовою діяльності почесних консулів. Офіційний статус почесного консула вважається набутим лише після отримання екзекватури, яка видається на підставі патенту держави, що акредитує, що зазначається в пункті 3 розділі III. Подальша акредитація підтвер-

джується посвідченням строком до чотирьох років, відповідно до пункту 4 розділу III. Водночас пункт 6 розділу III визначає випадки, коли в акредитації може бути відмовлено, зокрема у разі подання неповного пакета документів або недостовірних відомостей.

Функціональна складова статусу почесного консула базується на статті 5 Віденської конвенції, що прямо зазначено в пункті 1 розділу IV. Крім того, пункт 3 розділу IV встановлює принцип особистого виконання консульських функцій, що виключає будь-яку можливість делегування повноважень. Підстави припинення виконання функцій визначені у пункті 4 розділу IV, включаючи анулювання екзекватури або рішення держави, що акредитує.

Інститут почесного консула в Україні дедалі більше набуває ваги як ефективний інструмент культурної дипломатії. Завдяки активності почесних консульств і реалізованим ними культурним проєктам наша держава отримує низку очевидних переваг. Передусім йдеться про фінансову економність, оскільки робота почесних консулів зазвичай здійснюється без навантаження на бюджет. Крім того, їхня глибока включеність у життя місцевої спільноти дає можливість органічно налагоджувати контакти, адже вони добре розуміють специфіку країни перебування, що включає мовну, культурну, економічну та соціально-політичну специфіку. Не менш важливою є гнучкість форм роботи, яка дозволяє уникати надмірної бюрократії під час організації культурних заходів та ініціатив. А завдяки більш неформальній моделі комунікації, порівняно з професійними дипломатами, почесні консули здатні створювати сприятливу атмосферу для співпраці та культурного обміну.

Інститут почесного консула в Україні поступово зміцнює свої позиції, оскільки держава зацікавлена у розширенні міжнародних контактів та присутності у різних регіонах світу. Почесні консули можуть стати важливими посередниками у налагодженні економічної, культурної та гуманітарної співпраці. Вони здатні представляти інтереси України у містах та країнах, де немає окремого дипломатичного представництва, що створює додаткові можливості для міжнародної взаємодії.

Подальший розвиток цього інституту залежить від удосконалення нормативної бази та узгоджених підходів до організації роботи. Важливо створити зрозумілі

правила, які допоможуть ефективно координувати діяльність почесних консулів та забезпечати стабільний зв'язок з Міністерством закордонних справ. Такі зміни зроблять роботу більш системною та зменшать ризик непорозуміння щодо їхніх повноважень. Проте варто сказати про певні ризики, які пов'язані з можливими конфліктами інтересів, оскільки почесні консули поєднують свої основні професійні обов'язки з представленням інтересів України. Не менш значущою є можливість формувати за кордоном позитивне уявлення про Україну. У період, коли країна стикається з воєнними викликами, інформаційними маніпуляціями та гібридними загрозами, особливо потрібно мати авторитетні канали комунікації, здатні протидіяти дезінформації. Почесні консули, маючи широку мережу місцевих зв'язків, можуть стати саме такими каналами, сприяючи зміцненню міжнародної підтримки України у процесі її післявоєнного відновлення.

Узагальнюючи поданий матеріал, можна зробити висновок, що інститут почесного консула є важливою частиною сучасної дипломатичної практики. Його особливість полягає в поєднанні гнучкості, доступності та можливості працювати в тих регіонах світу, де держава не має постійного дипломатичного представництва. Завдяки цьому почесні консули дедалі частіше стають містком між державою, яку вони представляють, і місцевими громадами. Українське законодавство демонструє прагнення вибудувати чітку та зрозумілу модель діяльності почесних консулів, спираючись на міжнародні стандарти. Визначені вимоги до кандидатів, порядок призначення та основні функції створюють нормативну основу для їх роботи. Разом із тим розвиток цього інституту все ще триває, тому актуальним залишається питання вдосконалення координації та узгодженості між почесними консулами і державними органами. Попри окремі труднощі, почесні консули вже сьогодні роблять помітний внесок у культурну та публічну дипломатію України. Їхня активність, залученість у життя місцевих спільнот і здатність просувати інтереси нашої держави особливо цінні в умовах сучасних міжнародних викликів. Це дає підстави стверджувати, що інститут почесного консула має значний потенціал для подальшого розвитку та може посилити міжнародну присутність України, сприяючи формуванню її позитивного іміджу на світовій арені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сіваш О.М. Зародження консульського інституту (стародавній час). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 418–420.
2. Dela M. Legal status of the honorary consul. *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*. 2015. Vol. 4, Issue 1. P. 70–81. DOI: 10.1515/wrlae-2015-0007. URL: <https://reference-global.com/2/v2/download/pdf/10.1515/wrlae-2015-0007>
3. Панфілова Ю. М. Міжнародно правові аспекти діяльності інституту нештатних (почесних) консулів. Проблеми міжнародних відносин. 2018. Вип. 13. С. 189–210. URL: http://vmv.kymu.edu.ua/series/vipusk13/pv_13.pdf
4. Дипломатична та консульська служба: підручник / Я. Б. Турчин, Л. О. Дорош, О. Я. Івасечко. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018. – 127 с.
5. Віденська Конвенція про консульські зносини: Міжнародний документ ООН № 995_047 від 24.04.1963. URL: <https://naples.mfa.gov.ua/storage/app/sites/92/9-2-1963.pdf>
6. Про нештатних (почесних) консулів України: Указ Президента України від 17.02.1997 № 150/97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/150/97#Text>
7. Про затвердження Положення про почесних консулів іноземних держав в Україні та консульські установи, що очолюються такими консулами: наказ МЗС України від 17.12.2021 № 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1649-21/ed20211217#n>
8. Про Консульський статут України: Указ Президента України; Статут від 02.04.1994 № 127/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/127/94#T>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

INTERNATIONAL LEGAL COOPERATION IN COMBATING TORTURE WITHIN THE FRAMEWORK OF THE COUNCIL OF EUROPE

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У БОРОТБІ З КАТУВАННЯМИ В РАМКАХ РАДИ ЄВРОПИ

Gazhurova O.V., 2nd year postgraduate student at the International Law Department

Yaroslav Mudryi National Law University

orcid.org/0009-0001-4620-8953

Today, it can be stated that within the Council of Europe system the norms of Article 5 of the Universal Declaration of Human Rights (1948), Article 7 of the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), and the provisions of the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984) – in particular the principle of the absolute prohibition of torture – are effectively implemented. The absolute prohibition of torture enshrined in Article 3 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950) has subsequently been reflected in its practical application through the relevant organizational-legal and institutional human rights protection mechanisms.

The article analyzes the regulation of the above-mentioned prohibition and the corresponding practice of the organizational-legal and institutional mechanisms for the protection of human rights. Particular attention is devoted to the activities of such mechanisms as the European Court of Human Rights and the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment.

The article reveals the role of the practice of the European Court of Human Rights in specifying the content of Article 3 of the European Convention on Human Rights, including its clarification of the minimum threshold of severity and the differentiation between the concepts of "torture", "inhuman", or "degrading treatment or punishment" (the judgment in *Ireland v. the United Kingdom*, 1978). It also examines the Court's assessment of specific methods of torture (the judgment in *Aksoy v. Turkey*, 1996) and the evolution of international legal standards on the prohibition of torture (the judgment in *Selmouni v. France*, 1999). The preventive model set out in the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1987) is examined separately, in particular the powers of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment – including the right to visit places of deprivation of liberty, conduct their inspection, formulate relevant recommendations, and publish reports – as well as the obligations of States to cooperate with the Committee.

The article separately highlights the Council of Europe "soft law" instruments as an important mechanism for specifying the prohibition of torture.

Key words: prohibition of torture, Council of Europe, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, European Committee for the Prevention of Torture.

Сьогодні можна констатувати, що у системі Ради Європи ефективно втілюються норми ст. 5 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., положення Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання 1984 р., зокрема принцип абсолютності заборони катувань. Абсолютна заборона катувань, закріплена у ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., в подальшому знайшла своє відображення під час її реалізації відповідними організаційно-правовими та інституційними механізмами захисту прав людини.

У статті проаналізовано регламентацію зазначеної вище заборони та відповідну практику організаційно-правових та інституційних механізмів захисту прав людини. Особлива увага приділяється діяльності таких механізмів, як Європейський суд з прав людини та Європейський комітет із запобігання катуванням.

Розкривається роль практики Європейського суду з прав людини у конкретизації змісту ст. 3 ЄКПЛ, у тому числі щодо мінімального рівня жорстокості та розмежування понять «катування», «нелюдського» або такого, що «принижує гідність поводження чи покарання» (рішення у справі *Ірландія проти Сполученого Королівства*) (*Ireland v. the United Kingdom*) 1978 р.), а також оцінки конкретних методів катувань (рішення у справі «Аксой проти Туреччини» (*Aksoy v. Turkey*) 1996 р.) і еволюції міжнародно-правових стандартів заборони катування (у справі «Селмуні проти Франції» (*Selmouni v. France*) 1999 р.). Окремо висвітлюється превентивна модель, закріплена Європейською конвенцією про запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р., зокрема, повноваження Європейського комітету із запобігання катуванням (право відвідувати місця позбавлення волі, проводити їх інспекцію, формулювати відповідні рекомендації, публікувати звіти) та обов'язки держав співпрацювати із Комітетом.

У статті окремо акцентовано увагу на міжнародно-правових актах «м'якого права» Ради Європи як на інструменту конкретизації заборони катувань.

Ключові слова: заборона катувань, Рада Європи, Європейська конвенція з прав людини, Європейський суд з прав людини, Європейський комітет із запобігання катуванням.

The development of international legal standards in the field of the prohibition of torture is systemic in nature and is pursued at both the universal and regional levels. While the fundamental principles of the absolute nature of this prohibition were enshrined in Article 5 of the Universal Declaration of Human Rights () [1], Article 7 of the International Covenant on Civil and Political Rights (1966) [2], and the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984) [3], their further elaboration and interpretation is usually carried out within the framework of regional intergovernmental organizations. Particular attention should be devoted to the activities of the Council

of Europe, is the core mission of which consists in the protection and implementation of human rights and fundamental freedoms.

The active formation and development of international legal norms and regional mechanisms for the protection of human rights is driven by the States' commitment to implementing common approaches to the protection of human rights, taking into account the universal international legal standards of the United Nations, as well as by the objective of ensuring compliance with the relevant human rights protection standards within their territories in accordance with the principles of humanity, the rule of law and respect for human dignity.

The prohibition of torture is recognized as a norm of jus cogens [4], that is, one permitting no derogations whatsoever. The provisions of international legal treaties, as well as the practice of the relevant mechanisms of the Council of Europe, confirm the peremptory character of this norm.

As previously noted, the absolute nature of the prohibition of torture, enshrined in universal international legal instruments, found its further reflection in the European Convention on Human Rights (1950) (hereinafter – the ECHR). Article 3 of the Convention proclaims: “No one shall be subjected to torture or to inhuman or degrading treatment or punishment” [5].

The practice of the European Court of Human Rights (hereinafter – the ECtHR) has consistently clarified the content of this norm, emphasizing that torture may take both physical and psychological forms. Moreover, the absolute prohibition of torture imposes on States a positive obligation to conduct effective investigation into instances of ill-treatment (the ECtHR judgment in *Selmouni v. France*, 1999, paras. 95–101) [6].

An important international legal instrument in the field of the prohibition of torture is the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1987). This Convention established an appropriate monitoring mechanism – the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (hereinafter – the Committee), which has the competence of unhindered access to places of deprivation of liberty, conducts inspections, formulates recommendations and publishes reports with the consent of the State (Arts. 1, 2, 8, 10–11) [7].

Thus, the Council of Europe system ensures both judicial and quasi-judicial supervision over compliance with the absolute prohibition of torture, combining mechanisms of punishment for violations with preventive measures.

The ECHR became the first international legal treaty within the European regional system to enshrine the absolute prohibition of torture as a peremptory norm of international law [5]. The European Convention on Human Rights consists of the Preamble and three Sections, among which Section I “Rights and Freedoms” contains 18 Articles. It is precisely Article 3 of the European Convention on Human Rights that establishes the categorical prohibition of torture, stipulating that “No one shall be subjected to torture or to inhuman or degrading treatment or punishment” [5].

Thus, violations of the right guaranteed under Article 3 are often linked to other Articles of the ECHR, in particular Article 5 (the right to liberty and security) and Article 6 (the right to a fair trial). This is due to the fact that breaches of the above-mentioned rights frequently lead to instances of torture, given that torture is frequently employed in the course of criminal investigation or for the purpose of obtaining confessions.

The European Convention on Human Rights provides for the possibility of temporary derogation from obligations under certain conditions. Thus, pursuant to paragraph 1 of Article 15, “the States Parties may take measures derogating from their obligations under this Convention only to the extent required by the exigencies of the situation and provided that such measures are not inconsistent with their other obligations under international law”. However, paragraph 2 of the same Article clearly stipulates that this possibility does not extend to Article 3 of the European Convention on Human Rights, meaning that the prohibition of torture is absolute and does not permit no derogation, even in a state of emergency [5]. This provision constitutes direct evidence of the absolute nature of the prohibition of torture, in particular at the European level.

In accordance with Article 19 of the ECHR, “to ensure the observance of the engagements undertaken by the High Contracting Parties in the Convention and the Protocols thereto, the European Court of Human Rights is hereby estab-

lished, functioning on a permanent basis. The Court consists of a number of judges equal to that of the States Parties (Article 20), is elected by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe for a term of nine years without the possibility of re-election (Article 22), and considers both individual (Article 34) and inter-State applications (Article 33). Its judgments are binding, and the supervision of their execution is carried out by the Committee of Ministers of the Council of Europe (Article 46) [5].

The judicial practice of the ECtHR has developed a substantive interpretation of the concept of “torture”. A landmark decision in this regard is *Ireland v. the United Kingdom* (1976) [8], in which the Court establishes the criteria of a “minimum level of severity” necessary for classifying acts as torture and distinguished between the concepts of “torture” and “inhuman” or “degrading treatment”. In this case, the ECtHR assessed the treatment of detainees associated with the Irish Republican Army in Northern Ireland who had been arrested by the British law-enforcement authorities. Among other measures, the detainees were subject to: wall-standing, hooding, exposure to noise, sleep deprivation, and deprivation of food and drink. In para. 167 of its judgment, the ECtHR set out the definitions of “inhuman treatment”, that is, treatment intentionally causing severe physical and mental suffering that goes beyond the ordinary forms of cruelty, and “degrading treatment”, that is, treatment which arouses feelings of fear, humiliation and inferiority in the victim, capable of breaking the physical or moral resistance of the individual. Furthermore, this case established the minimum level of severity required for the application of Article 3 of the ECHR: the treatment must reach a certain threshold of severity. This threshold depends on the duration of the treatment, its physical and mental effects on the victim, as well as the sex, age and state of health of the person concerned (para. 162).

In case of *Aksoy v. Turkey* (1996), the ECtHR determined that the use of “suspension” during interrogation amounted to torture [9].

In case of *Selmouni v. France* (1999), it was confirmed that the permissible limits of State action narrow as human rights standards evolve. Thus, the European Court of Human Rights explained that human rights protection standards are constantly rising and consequently, the assessment of severity must become stricter. Therefore, acts that may previously have been classified as “inhuman or degrading treatment” may, under the new standards, constitute torture. The Court emphasized that the intensity of treatment is assessed cumulatively, taking into account the duration and repetition, the methods used (including humiliation and sexualized violence), the vulnerability of the victim, medical consequences, and the context of detention. The ECtHR found that prolonged beatings, multiple injuries to different parts of the applicant’s body, medically documented and consistent with his claims of being beaten with fists, feet, a baton, and a baseball bat over several days, constitute “torture”, even if similar acts had previously been regarded as “inhuman treatment”. It is this dynamic, “evolutionary” interpretation that enabled the Court to conclude that torture occurred in the present case (paras. 95–101) [6].

The aforementioned judgments have formed a precedential basis for the development of the European Court of Human Rights’ consolidated approach to assessing the intensity of suffering, the purpose of State conduct and its impact on human dignity.

An important place within the regional system of protecting individuals from torture and other forms of ill-treatment is occupied by the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1987) (hereinafter referred to as the European Convention for the Prevention of Torture) [7]. The Preamble to the Convention emphasizes that “the protection of persons deprived of their liberty against torture and inhuman or degrading treatment or punishment could be strengthened

by non-judicial means of a preventive character based on visits.” The Convention established the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment as an independent preventive body empowered to visit places of deprivation of liberty for the purpose of preventing torture and other forms of cruel or degrading treatment. The Committee does not examine individual applications but assesses the general state of compliance with international legal standards arising, in particular, from Article 3 of the European Convention on Human Rights. Thus, according to Article 1 of the Convention, the purpose of the Committee is “to examine the treatment of persons deprived of their liberty with a view to strengthening, if necessary, the protection of such persons from torture and from inhuman or degrading treatment or punishment.” Article 2 imposes an obligation on all States Parties to the Convention to permit “visits to any place within their jurisdiction where persons are deprived of their liberty by a public authority” [7].

Articles 8–10 of the Convention establish a detailed procedure for the conducting visits, as well as guarantees of unhindered access to places where persons deprived of their liberty are held. Following each visit, the Committee draws up a report on the facts established during the inspection, containing specific recommendations. The Government is obliged to submit its observations and to take appropriate measures to remedy any violations of Article 3, that may have been identified. These reports are usually addressed to the state concerned and remain confidential; however, if a state refuses to implement the recommendations of the European Committee for the Prevention of Torture, it has the right to publish the report without that State’s consent [7].

Since 1989, as a result of regular inspections of places of deprivation of liberty, the European Committee for the Prevention of Torture has developed and elaborated a comprehensive system of international legal standards for the treatment of persons deprived of their liberty. These standards concern, *inter alia*, the minimum living space requirements, adequate sanitary and hygienic conditions, limits on the duration of solitary confinement, as well as rules governing the treatment of persons with mental (psychosocial) disorders held in psychiatric institutions. The Committee’s recommendations serve as guidelines for States in preventing torture and inhuman or degrading treatment in places of deprivation of liberty [11].

The significance of the activities of the European Committee for the Prevention of Torture is confirmed by the fact that its reports are actively used by the ECtHR when assessing conditions of detention. In particular, in case of *Kalashnikov v. Russia* (2002), the Court referred to the findings of the European Committee for the Prevention of Torture concerning the overcrowding and unsanitary conditions of the cells in the remand facility where the applicant was held. These findings were taken into account in determining that the conditions of detention reached the threshold of “inhuman and degrading treatment”, leading to a finding of a violation of Article 3 of the ECHR [10]. This approach demonstrates the institutional interaction between the preventive mechanism of the European Committee for the Prevention of Torture and the judicial protection ensured by the ECtHR: the Committee provides the factual basis and expert standards, whereas the Court gives them legally binding effect in its judgments.

The relevance of the activities of the European Committee for the Prevention of Torture is also confirmed by its latest report on Ukraine, issued following the visit to the country conducted from 16 to 27 October 2023. In its Report to the Government of Ukraine, the Committee focused on the conditions of detention of persons deprived of their liberty, as well as on the treatment of detainees in the context of martial law. Particular emphasis was placed on the risks of cruel or degrading treatment during arrest and interrogation, on the issues of overcrowding in remand prisons, access to a lawyer and adequate medical care. The European Committee

for the Prevention of Torture stressed the need to strengthen preventive safeguards, to ensure the proper recording of bodily injuries by medical professionals and to improve the documentation of detainees’ complaints [12].

The absolute prohibition of torture, enshrined in the ECHR (1950), provided the foundation for the adoption of subsequent international legal instruments within the framework of the Council of Europe that reinforced this prohibition. Thus, the European Social Charter, 1961 (as amended in 1996), in Article 17, guarantees children the right to protection against all forms of violence, which also encompasses the prohibition of torture and ill-treatment [13].

Within the European regional human rights protection system, similarly to the universal level, the mechanisms for implementing the prohibition of torture are based not only on “hard” law norms, such as the European Convention on Human Rights (1950) and the European Convention for the Prevention of Torture (1987), but also on a substantial body of “soft law” instruments. These include, *inter alia*, the standards and general reports of the European Committee for the Prevention of Torture, the Recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe, the positions and thematic reports of the Council of Europe Commissioner for Human Rights, as well as the resolutions of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Taken together, these documents constitute the conceptual and methodological basis of State policies in the field of torture prevention, defining appropriate standards of treatment of persons deprived of their liberty and guiding States in improving national protection mechanisms.

The body of international legal “soft law” acts is extensive, but particular attention should be given to Recommendation No. R(2006)2 of the Committee of Ministers of the Council of Europe, which establishes minimum standards for the treatment of prisoners. These standards include, *inter alia*: the primacy of respect for human dignity, the prohibition of justifying inadequate conditions of detention by a lack of resources, the obligation to provide immediate medical examination for newly arrived detainees, and the proper documentation of bodily injuries and complaints of ill-treatment [14]. These rules form the foundation of policies in national penitentiary systems worldwide and are widely used by the ECtHR and the European Committee for the Prevention of Torture when assessing conditions of detention.

An important role in regulating the prohibition of torture is also played by Recommendation Rec(2006)13 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member States concerning the use of pre-trial detention, the conditions of its application, and the guarantees against abuse. The Recommendation is aimed at minimizing the use of pre-trial detention and introducing: the presumption in favour of alternative measures (house arrest, bail, supervision), judicial control over the grounds for and duration of detention, and procedural safeguards against torture and coercion during the investigation. In effect, the document calls for pre-trial detention facilities not to be used as “a means of pressure” [15].

An important “soft law” instrument in the field of torture prevention is also Committee of Ministers of the Council of Europe Recommendation CM/Rec(2012)5 on the European Code of Ethics for Prison Staff, adopted on 12 April 2012. This document establishes professional and ethical standards of conduct for the staff in penitentiary institutions, emphasizing their key role in ensuring proper treatment of persons deprived of their liberty. The Code enshrines the obligation to treat prisoners humanely and with respect, prohibits torture, inhuman or degrading treatment, as well as forbids any form of psychological pressure. Particular attention is devoted to the need for proper documentation of potential cases of ill-treatment and effective responses to the relevant complaints.

The content of the Recommendation directly follows from the principle of the absolute prohibition of torture laid down

**BALANCING THE PROTECTION OF LIFE AND RESPECT FOR HUMAN DIGNITY:
THE EUROPEAN DIMENSION OF THE RIGHT TO EUTHANASIA****БАЛАНС МІЖ ЗАХИСТОМ ЖИТТЯ І ПОВАГОЮ ДО ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ПРАВА НА ЕВТАНАЗІЮ****Ivashchenko Y.R., 4th year student at the Faculty of International and European Law***Yaroslav Mudryi National Law University**orcid.org/0009-0006-4302-2260***Tragniuk, O.Ya., Candidate of Law, Professor,
Associate Professor at the Department of European Union Law***Yaroslav Mudryi National Law University**orcid.org/0000-0002-4505-8105*

The article is devoted to the analysis of the legal nature of euthanasia through the prism of balancing the state's duty to protect life and the individual's right to dignity and respect for private life. The relevance of the issue has been demonstrated through the need for a comprehensive study of the ongoing debate surrounding euthanasia as a legal and ethical phenomenon. The ethical and legal challenges associated with euthanasia, as well as the role of national and European legal mechanisms in preventing abuse and ensuring patient autonomy, have been analysed. Attention has been focused on the interpretation of the right to life as enshrined in such international legal instruments as the International Covenant on Civil and Political Rights and the European Convention on Human Rights, which leave room for complex ethical and legal debates regarding the scope of life protection. General Comment No. 36 of the Human Rights Committee has been examined, in which it is stated that the right to life concerns the entitlement of individuals to be free from acts and omissions that are intended or may be expected to cause their unnatural or premature death, as well as to enjoy a life with dignity. It has been emphasised that the protection of life cannot be reduced merely to its quantitative prolongation; instead, attention is drawn to the quality of life. Emphasis has been placed on the impossibility of including a right to die within the interpretation of the right to life. The European Court of Human Rights' decisions in *Mortier v. Belgium*, *Karsai v. Hungary*, and *Haas v. Switzerland* have been analysed. Attention has been focused on the approach of the European Court of Human Rights regarding the decriminalization of euthanasia, which leaves States a wide margin of appreciation. The importance of ensuring access to high-quality palliative care and effective pain management has been emphasised. The interrelation between the right to euthanasia and the right to respect for private and family life, as enshrined in Article 8 of the Convention, has been highlighted. The article demonstrates that neither EU legislation nor the European Convention on Human Rights prohibits member states from introducing their own rules on euthanasia. The main forms of end-of-life practices – active and passive euthanasia, as well as assisted suicide – have been identified, and their key characteristics have been outlined. Euthanasia has been classified according to the criterion of consent – voluntary and non-voluntary. It has been analysed which countries have enacted legislation allowing physicians to perform euthanasia under specific conditions. The Netherlands has been singled out as the first country in the world to legalize euthanasia. A detailed analysis of the Dutch system has been conducted, including the Termination of Life on Request and Assisted Suicide Act, and the clear procedural criteria required for the legal implementation of the procedure have been examined. Statistical data on the number of euthanasia cases in the Netherlands have been provided. It has been demonstrated that the right to euthanasia is not an independent right but arises from the interpretation of the European Convention on Human Rights.

Key words: right to life, euthanasia, assisted dying, human dignity, the duty to protect life, personal autonomy.

Стаття присвячена аналізу правової природи евтаназії крізь призму балансу між обов'язком держави захищати життя та правом особи на гідність і повагу до приватного життя. Було доведено актуальність проблемного питання через потребу всебічного дослідження триваючої дискусії щодо евтаназії як правового та етичного феномена. Проаналізовано етичні та правові виклики, пов'язані з евтаназією, а також роль національних і європейських правових механізмів у запобіганні зловживанням та забезпеченні автономії пацієнта. Було зацентовано увагу на тлумаченні права на життя, яке міститься безпосередньо в таких міжнародно-правових актах, як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, що залишають простір для складних етичних і правових дискусій щодо обсягу захисту права на життя. Було досліджено Загальний коментар № 36 Комітету з прав людини, у якому зазначено, що право на життя охоплює право людини бути вільною від дій чи бездіяльності, які мають на меті або можуть призвести до її неприродної чи передчасної смерті, а також право на життя з гідністю. Було наголошено, що захист життя не може зводитися лише до його кількісного продовження, натомість акцент зроблено на якості життя. Було наголошено на неможливості включення до інтерпретації права на життя надання права на смерть. Проаналізовано рішення Європейського Суду з прав людини у справах *Mortier v. Belgium*, *Karsai v. Hungary* та *Haas v. Switzerland*. Закцентовано увагу на підході Європейського Суду з прав людини щодо декриміналізації евтаназії, який залишає державам широкий простір для оцінки. Підкреслено важливість забезпечення доступності високоякісної паліативної допомоги та ефективного знеболення. Наголошено на взаємозв'язку права на евтаназію з правом на повагу до приватного і сімейного життя, закріпленим у статті 8 Конвенції. У статті продемонстровано, що ні законодавство ЄС, ні Європейська конвенція з прав людини не забороняють державам-членам запроваджувати власні правила щодо евтаназії. Було визначено основні форми закінчення життя – активна та пасивна евтаназія, а також асистоване самогубство, і окреслено ключові характеристики кожної з цих форм. Було виділено види евтаназії за критерієм згоди – добровільну та недобровільну. Проаналізовано, якими країнами було ухвалено законодавство, що дозволяє лікарям здійснювати евтаназію за визначених умов. Окремо було виокремлено Нідерланди як державу, що першою у світі легалізувала проведення евтаназії. Проведено детальний аналіз голландської системи, включно із Законом про припинення життя за запитом та асистоване самогубство, а також проаналізовано чіткі процедурні критерії, необхідні для законного проведення процедури. Надано статистичні дані щодо кількості випадків проведення евтаназії в Нідерландах. Було доведено, що право на евтаназію не є самостійним правом, а випливає з тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Ключові слова: право на життя, евтаназія, асистоване самогубство, гідність людини, обов'язок захищати життя, особиста автономія.

The rapid progress of medical science and biotechnology over the past decades has posed a series of complex ethical, moral, and legal challenges for humanity. On one hand, the development of medical technologies contributes to prolonging life and improving its quality; on the other hand, it raises questions about the limits of human intervention in the natural process of death. End-of-life matters, and in particular euthanasia, raise complex legal, social, moral and ethical issues. After the Netherlands became the first country in the world to legalise euthanasia in 2002, an increasing number of states have begun to confront the complex question of how to respond to requests from individuals seeking to end their lives due to unbearable suffering. The ongoing debate surrounding euthanasia as a legal and ethical phenomenon reflects the continuous search for a balance between the state's duty to protect life and the individual's right to die with dignity.

In the academic literature, the issue of euthanasia has been examined by both foreign and domestic scholars, including J. I. Fleming, C. Ramsey, W. Gray, R. E. Walton, G. Williams, L. O. Nikitenko, N. M. Harris, J. Griffiths, H. Weyers, M. Adams, S. A. Khimchenko, and Mette L. Rurup, among others. However, despite the significant number of scholarly contributions, there remains a clear gap in the literature concerning the correlation between the legal interpretation of the right to life and the practical implementation of euthanasia mechanisms within European human rights jurisprudence. Addressing this gap is essential for developing a coherent understanding of how the protection of life, human dignity, and personal autonomy should be balanced in contemporary legal frameworks.

The relevance of the research is determined by the dynamic evolution of the European Court of Human Rights case-law, which continuously shapes the boundaries of state obligations in the field of end-of-life decisions. The growing number of legal disputes concerning euthanasia highlights the necessity of analytical clarification of the Convention's standards.

The practice of the European Court of Human Rights and doctrinal sources show that the issue of euthanasia encompasses several interrelated dimensions: the criminal-legal dimension (whether assistance in dying should be criminalised), the procedural-professional dimension (guarantees of informed and voluntary consent, protection against pressure on vulnerable individuals), and the protective-legal dimension (whether individuals have the right to access medical services for the purpose of ending their life). The absence of a unified international position, the differences in states' approaches to legalising or prohibiting euthanasia, and the diversity of national decisions underline the need for a thorough scholarly analysis of this phenomenon.

The right to life remains a fundamental norm of international law, imposing on states the obligation to ensure the protection of individuals from arbitrary deprivation of life. According to Article 6(1) of the International Covenant on Civil and Political Rights (hereinafter referred to as the ICCPR), "Every human being has the inherent right to life. This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life." [1]. Similar guarantees are enshrined in Article 2 of the European Convention on Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR), which also proclaims that everyone's right to life shall be protected by law, permitting deprivation of life only under strictly limited circumstances established by judicial sentence [2].

However, contemporary discussions on human dignity and personal autonomy emphasize that the protection of life cannot be reduced merely to its quantitative prolongation. In an era of growing medical sophistication and longer life expectancy, many people are concerned about being forced to stay alive in old age or serious illness, which conflict with their sense of self and personal identity. Increasingly, attention is drawn to the quality of life, the permissible level of suffering, and the individual's capacity to determine the conditions of its end. At the same time, both the ICCPR and the ECHR leave

space for complex ethical and legal debates regarding the scope of this protection – particularly when it intersects with issues of personal autonomy, terminal illness, and the individual's desire to end unbearable suffering, which lies at the core of the discussion on euthanasia.

The debate on euthanasia reveals two main perspectives. On one hand, supporters argue that legal frameworks regulating euthanasia help to humanise the end of life by ensuring freedom of choice and maintaining a balance between the protection of the right to life under Article 2 and respect for personal autonomy under Article 8 of the Convention. On the other hand, opponents contend that legalising euthanasia is incompatible with the obligations arising from Article 2, as the right to life is absolute and inalienable. Such inalienability meant that not even the holder of the right to life could renounce it. From this perspective, allowing euthanasia undermines the State's duty to protect life and prevent intentional deprivation of it.

The interpretation of the right to life in international human rights law has evolved beyond the traditional understanding limited to the protection against arbitrary deprivation of life. As emphasised by the Human Rights Committee in General Comment No. 36, "The right to life is a right that should not be interpreted narrowly. It concerns the entitlement of individuals to be free from acts and omissions that are intended or may be expected to cause their unnatural or premature death, as well as to enjoy a life with dignity" [3]. This approach expands the idea of the right to life, connecting it not only with survival but also with the quality and dignity of living. At the same time, the Human Rights Committee emphasises that States parties which allow medical professionals to provide treatment or the medical means to facilitate the termination of life of afflicted adults (such as the terminally ill, who experience severe physical or mental pain and suffering and wish to die with dignity) must ensure the existence of robust legal and institutional safeguards. These safeguards should verify that medical professionals act in accordance with the patient's free, informed, explicit, and unambiguous decision, with a view to protecting patients from pressure and abuse.

The European Court of Human Rights has explained that according to the Article 2 of the Convention the right to life could not be interpreted as conferring the diametrically opposite right, namely a right to die, either through the actions of others or with State involvement. In all cases considered, the Court has emphasised the State's duty to protect life, as illustrated in *Pretty v. the United Kingdom* and *Mortier v. Belgium* [4]. At the same time, the Court has acknowledged that Article 2 does not completely forbid the limited decriminalisation of euthanasia. Still, this is only acceptable if strong and effective safeguards are in place to prevent abuse and to protect the right to life.

In the case *Mortier v. Belgium*, the European Court of Human Rights examined the euthanasia of the applicant's mother, who had suffered from severe and chronic depression for over four decades. The case raised the question of whether the Belgian State had fulfilled its positive obligations under Article 2 of the Convention to protect life. The Court emphasised that its task was not to assess the ethical or political acceptability of euthanasia as such, but to determine whether the national legal framework and its implementation provided adequate safeguards against abuse.

In this regard, the Court assessed three key elements: whether there was a sufficiently clear and foreseeable legislative framework governing euthanasia procedures; whether the domestic authorities had complied with it in the specific circumstances of the case; and whether the post-euthanasia review afforded all the safeguards required by Article 2 of the Convention. The Court found no violation of Article 2 as regards the legal framework governing the procedure preceding euthanasia and that the act in question was carried out in compliance with this procedure.

The Court noted that, in matters concerning the end of life and the delicate balance between protecting a patient's right to life and respecting their private life and personal autonomy, States should be granted a certain margin of appreciation. However, this discretion is not unlimited, and the Court retains the authority to assess whether the State has fulfilled its obligations under Article 2 [5].

At the same time, the Court's practice remains inconsistent, as there is no common European consensus regarding the permissibility of euthanasia. This is illustrated in **Karsai v. Hungary**, where the applicant, suffering from a severe and incurable disease, complained that he was unable to decide when and how to end his life and alleged discrimination compared to terminally ill patients who could request the withdrawal of life-sustaining treatment.

The Court found no violation of Articles 8 and 14 of the Convention, emphasising the significant social risks and potential for abuse associated with the legalisation of physician-assisted dying. It observed that the majority of Council of Europe member States continue to prohibit both euthanasia and assisted suicide. The State thus had wide discretion in this respect, and the Court found that the Hungarian authorities had not failed to strike a fair balance between the competing interests at stake and had not overstepped that discretion.

However, the Court also stressed that the Convention must be interpreted in light of present-day conditions. States are therefore required to continuously review their legislative approaches, taking into account the evolving values of European societies and the development of international standards of medical ethics. Moreover, the Court underlined that access to high-quality palliative care, including effective pain management, is essential to ensuring a dignified end of life. Based on expert evidence, the Court found that modern palliative methods, including palliative sedation, as recommended by the European Association for Palliative Care, could provide adequate relief for patients in similar situations.

Regarding the allegation of discrimination, the Court found that the refusal or withdrawal of life-sustaining treatment is based on the patient's right to free and informed consent rather than a right to be assisted in dying. Such decisions are widely recognised by the medical profession and reflected in the Council of Europe's Oviedo Convention. Therefore, the Court considered that the different treatment of these two categories of individuals – those refusing medical treatment and those seeking assisted dying – was objectively and reasonably justified [6].

The right of an individual to decide the manner and timing of their own death is recognized as one of the aspects of private life within the meaning of Article 8 – this was the conclusion reached by the Court in the case of *Pretty v. the United Kingdom* [7]. In the case of **Haas v. Switzerland**, the applicant, who suffered from severe bipolar disorder and believed that this condition deprived him of a dignified life, claimed that his right to die safely and with dignity had been violated in Switzerland due to the requirements for obtaining a lethal substance (sodium pentobarbital), which he was unable to meet. The Court found that the Swiss legal requirement of a medical prescription to access the substance pursued a legitimate aim – protecting individuals from hasty decisions and preventing abuse. It emphasised that the prescription requirement, issued only after a thorough psychiatric evaluation, serves as a safeguard ensuring that a person's decision to end their life truly reflects their free will [8].

While the European Court of Human Rights leaves States a wide margin of appreciation, the national approaches to euthanasia vary significantly, reflecting different legal traditions and ethical views.

Although euthanasia and assisted dying remain sensitive and divisive issues across the world and in most countries, active euthanasia is banned, and passive euthanasia is not allowed, a growing number of states have already adopted or

are discussing laws regulating the practice. In the EU, several states are leading this legal development, each introducing its own safeguards against possible abuse. Neither EU legislation nor the European Convention on Human Rights prohibit member states from introducing rules on euthanasia.

Before examining national approaches, it is essential to distinguish between the main forms of end-of-life practices. Active euthanasia refers to deliberately ending a person's life to relieve suffering through a direct medical intervention, such as administering a lethal dose of medication. Passive euthanasia involves deliberately withholding or withdrawing life-sustaining treatment, allowing death to occur naturally. Assisted suicide means providing an individual with the means or assistance to end their own life, while the final act is carried out by the person themselves.

Euthanasia can also be classified according to the person's consent. Voluntary euthanasia occurs when an individual makes an informed and independent decision to end their life in order to avoid future suffering. Non-voluntary euthanasia, on the other hand, takes place when such a decision is made by someone else because the person concerned is unable to decide for themselves, such as infants or patients in a coma [9].

Four EU member states – Belgium, Spain, Luxembourg, and the Netherlands – have enacted legislation permitting physicians to perform euthanasia under specific conditions. In contrast, Germany, Italy, and Austria recognise only assisted suicide, where the final act is carried out by the individual [10].

Among European states, the Netherlands stands out for its comprehensive and transparent legal framework on euthanasia. The Netherlands occupies a unique position in the global debate on euthanasia, as it was the first country in the world to legalise the practice through the Termination of Life on Request and Assisted Suicide (Review procedures) Act of 2002. The Dutch model serves as a reference point for other European jurisdictions seeking to balance respect for individual autonomy with the protection of human life. Analysing the Dutch legal framework therefore provides valuable insight into how a state can regulate euthanasia while maintaining strong procedural safeguards against abuse.

Under Dutch law, euthanasia and assisted suicide are permitted only when a physician meets strict due-care criteria established by the Termination of Life on Request and Assisted Suicide Act – in force since April 2002, with the consolidated text available as of 1 October 2021. These criteria require that the physician: (1) be satisfied that the patient's request is voluntary and well considered; (2) be satisfied that the patient's suffering is unbearable with no prospect of improvement; (3) have informed the patient about their situation and prognosis; (4) together with the patient, conclude that there is no reasonable alternative; (5) consult at least one independent physician who examines the patient and provides a written opinion; and (6) exercise due medical care and attention in performing the act [11]. So euthanasia by doctors is only legal in cases of hopeless and unbearable suffering, which means that it is limited to those suffering from serious medical conditions like severe pain or exhaustion.

After the procedure, the physician must notify the municipal pathologist, who is the doctor who investigates the cause of death, and the case is reviewed by a regional euthanasia review committee, which reviews report and decides whether the euthanasia was carried out according to the law. Non-compliance with the statutory criteria can lead to criminal investigation and prosecution under the Dutch Penal Code, because euthanasia in the Netherlands technically remains a criminal offense under the Dutch Criminal Code, this law introduces amendments creating a specific ground for exemption from criminal liability. In other words, the law does not grant patients an absolute "right to die." Instead, it provides legal protection for physicians from prosecution, provided that they have strictly complied with all the established due care criteria.

This law also applies in cases where the patient's suffering predominantly originates from a medically classifiable disease, including psychiatric disorders and dementia. However, it does not cover conditions of "tiredness of life." Therefore, in addition to the standard statutory due care criteria, the Regional Euthanasia Review Committees require physicians to exercise extra caution when assessing a request for euthanasia or assisted suicide from a patient suffering from a psychiatric disorder. This additional caution primarily concerns the evaluation of the patient's decisional capacity [12]. Thus, euthanasia on the grounds of psychiatric suffering is legally permitted in the Netherlands, although it remains one of the most controversial areas of the law's application.

The Dutch model demonstrates that legalisation of euthanasia can coexist with strict procedural safeguards, continuous monitoring, and criminal accountability mechanisms.

The official review committees reported 9,068 cases of reported euthanasia in 2023, representing approximately

5.4% of all deaths in the Netherlands [13]. While the volume of cases has risen steadily over time, official monitoring bodies and several studies have not found evidence of systemic abuse.

Euthanasia remains one of the most challenging ethical and legal questions of our time. International human rights law, while affirming the absolute nature of the right to life, recognises the importance of human dignity and personal autonomy. The European Court of Human Rights continues to grant States a wide margin of appreciation, allowing them to develop national frameworks that reflect their ethical and cultural values. The Dutch model offers a valuable example of how euthanasia can be regulated through clear statutory criteria, independent review mechanisms, and criminal accountability, thus reconciling the protection of life with the individual's right to dignity and personal autonomy. However, the continuing debates in Europe show that the balance between compassion and the duty to protect life remains fragile, requiring constant legal and ethical reflection.

REFERENCES

1. International Covenant on Civil and Political Rights. *OHCHR*. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>(date of access: 31.10.2025).
2. European Convention on Human Rights. Strasbourg : Council of Europe.
3. General comment no. 36, Article 6 (Right to Life) | Refworld. *Refworld*. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2019/en/123145>(date of access: 31.10.2025).
4. *ECHR Knowledge Sharing Platform | European Court of Human Rights – ECHR-KS – Knowledge Sharing*. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_eng(date of access: 31.10.2025).
5. JUDGMENT of The European Court of Human Rights of 04.01.2023 in no. 78017/17. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"language":%5B%5D%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B)(date of access: 01.11.2025).
6. Daniel Karsai v. Hungary – 32312/23. *HUDOC – European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B"itemid":%5B%5D%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B)(date of access: 02.11.2025).
7. *ECHR Knowledge Sharing Platform | European Court of Human Rights – ECHR-KS – Knowledge Sharing*. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_eng(date of access: 02.11.2025).
8. JUDGMENT of The European Court of Human Rights of 20.06.2011 in no. 31322/07. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B"itemid":%5B%5D%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B)(date of access: 09.11.2025).
9. CHAPTER 7 Euthanasia. *Ethics for A-Level*. P. 123–124. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1wc7r6j.11>.
10. Euthanasia legislation in the EU | Think Tank | Europäisches Parlament. URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/de/document/EPRS_BRI\(2025\)775914](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/de/document/EPRS_BRI(2025)775914)(date of access: 09.11.2025).
11. *wetten.nl – Regeling – Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding – BWBR0012410. Eenvoudig zoeken – Overheid.nl | Wetten.nl*. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0012410/2021-10-01/0>(date of access: 09.11.2025).
12. The Dutch practice of euthanasia and assisted suicide in patients suffering from psychiatric disorders: a qualitative case review study – PMC. *PMC Home*. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11550960/#B4>(date of access: 09.11.2025).
13. *Home | Regional Euthanasia Review Committees*. URL: <https://english.euthanasiecommissie.nl/site/binaries/site-content/collections/documents/annual-reports/2002/annual-reports/annual-reports/RTE+-Annual-report-2023.pdf>(date of access: 10.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

PEACEFUL EXPLORATION AND USE OF OUTER SPACE: VALUABLE INSIGHTS AND CONTEMPORARY CHALLENGES FOR INTERNATIONAL SPACE LAW

МИРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ: ЦІННІ ВИСНОВКИ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ МІЖНАРОДНОГО КОСМІЧНОГО ПРАВА

Kovdria V.O., 3rd-year student at the Faculty of International and European Law

Yaroslav Mudryi National Law University

orcid.org/0009-0009-1377-2468

The article examines the evolution and current state of international space law, focusing on the principles governing the peaceful exploration and use of outer space. It provides a historical and analytical overview of the key international instruments that form the legal foundation of space activities, beginning with the 1967 Outer Space Treaty and extending to subsequent agreements on liability, registration, and the rescue of astronauts. Special attention is devoted to the growing role of international organizations such as the United Nations Office for Outer Space Affairs (UNOOSA) and the European Space Agency (ESA), whose functions are analyzed in the context of coordinating multilateral efforts, promoting transparency, and ensuring the sustainable management of outer space.

The article explores new and emerging challenges in the space domain, including the rapid rise of private commercial enterprises, the prospects of space tourism, and the extraction of natural resources from celestial bodies. The increasing militarization and potential weaponization of outer space are considered among the most alarming contemporary issues, posing risks to the long-standing principle of peaceful use.

Through a comparative legal perspective, the article identifies gaps in existing international instruments and emphasizes the urgent need to strengthen the regulatory framework governing space activities. It highlights the importance of updating existing treaties and creating new mechanisms capable of responding to technological, economic, and security developments.

Ultimately, the article advocates for enhanced international cooperation and legal harmonization to guarantee that outer space remains a domain of peace, scientific progress, and shared benefit for all humankind. It calls upon states and private actors alike to act responsibly, preserving space as a sustainable environment for future generations.

The purpose of this article is to examine the evolution, key principles, and current challenges of international space law, with a focus on how the legal framework has developed to regulate the peaceful exploration and use of outer space. It aims to highlight the significance of international cooperation and to underscore the urgency of addressing unresolved issues, such as private commercial activities, space tourism, resource exploitation, and the risk of militarization, in order to maintain space as a domain for the common benefit of humanity.

Analysis of recent research and publications shows that while international space law has provided a solid foundation for governing activities beyond Earth's atmosphere, rapid technological advancements and the growing involvement of private actors have exposed significant gaps in the existing legal framework. Scholars and practitioners emphasize the importance of adapting legal instruments to cover new frontiers such as space tourism, asteroid mining, environmental protection, and the prevention of space militarization. The literature reflects a consensus that only through robust international collaboration can the evolving space sector be managed in a way that preserves peace, sustainability, and shared benefits.

Key words: International space law, Outer Space Treaty, peaceful use of space, private space activities, space tourism, resource exploitation, space militarization, international cooperation.

У статті досліджується еволюція та сучасний стан міжнародного космічного права з акцентом на принципах, що регулюють мирне дослідження та використання космічного простору. Подано історичний і аналітичний огляд основних міжнародних документів, які становлять правову основу космічної діяльності, починаючи з "Договору про космос" 1967 року та закінчуючи подальшими угодами щодо відповідальності, реєстрації космічних об'єктів і порятунку астронавтів. Особливу увагу приділено зростаючій ролі міжнародних організацій, таких як Управління ООН з питань космічного простору (UNOOSA) та Європейське космічне агентство (ESA), функції яких розглянуто в контексті координації багатосторонніх зусиль, сприяння прозорості та забезпечення сталого управління космічним простором.

У статті також аналізуються нові та актуальні виклики у сфері космічної діяльності, зокрема швидке зростання приватних комерційних підприємств, перспективи розвитку космічного туризму та видобутку природних ресурсів на небесних тілах. Зростаюча мілітаризація та потенційне озброєння космосу визначаються серед найбільш загрозливих сучасних тенденцій, які ставлять під сумнів усталений принцип мирного використання космічного простору.

З позиції порівняльно-правового аналізу виявлено прогалини в чинних міжнародно-правових інструментах і наголошено на необхідності зміцнення нормативно-правової бази, що регулює космічну діяльність. Підкреслюється важливість оновлення існуючих договорів і створення нових механізмів, здатних адекватно реагувати на технологічні, економічні та безпекові виклики.

Метою статті є дослідження еволюції, основних принципів і сучасних проблем міжнародного космічного права з акцентом на розвиток правового механізму, що регулює мирне дослідження та використання космосу. Особливу увагу приділено значенню міжнародного співробітництва та необхідності врегулювання невирішених питань, таких як приватна космічна діяльність, космічний туризм, видобуток ресурсів і ризик мілітаризації, з метою збереження космосу як сфери спільного блага людства.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій показує, що, хоча міжнародне космічне право створило міцну основу для регулювання діяльності за межами атмосфери Землі, швидкий технологічний прогрес і зростаюча участь приватних суб'єктів виявили значні прогалини у чинній правовій системі. Науковці та практики наголошують на необхідності адаптації правових інструментів до нових напрямів, таких як космічний туризм, освоєння астероїдів, захист навколишнього середовища та запобігання мілітаризації космосу. У науковій літературі простежується консенсус, що лише завдяки ефективному міжнародному співробітництву можна забезпечити сталий розвиток космічної сфери в інтересах миру, безпеки та спільного блага.

Ключові слова: міжнародне космічне право, Договір про космос, мирне використання космосу, приватна космічна діяльність, космічний туризм, видобуток ресурсів, мілітаризація космосу, міжнародне співробітництво.

Introduction. Science has expanded humanity's gaze, allowing us to behold the world from fresh perspectives and comprehend its intricacy, instilling a new sense of wonder. The human race is undergoing a profound introspection of its identity and place within the vast cosmos, driven by an insatiable desire to explore new frontiers and constantly push the limits of knowledge. In this day and age, as renowned American science fiction writer Ray Bradbury aptly expressed, humanity comprehends that "we are all children of this universe. Not just Earth, or Mars, or this system, but the whole grand fireworks". With each new scientific breakthrough, we dive deeper and deeper into the realities of the universe, scrutinizing its complex laws and mysteries, and trying to find human-centred explanations for them. Humanity is striving to understand every corner of our immeasurable world, and space is no exception.

Presentation of the primary research material. Since the onset of the space age in the latter half of the twentieth century, the significance of peaceful space exploration and use appears to be increasingly noticeable with each passing day. Contemporary society recognizes that this field of activity now holds a prominent position within the global economy, scientific discourse, and even political spheres. The launch of Sputnik 1 on October 4, 1957, not only opened the curtain on the world of space exploration, the space race, space technology, and international cooperation in this area but also contributed, as Stephen Freeland, a professor of international law at the Western Sydney University, noted, to the development of a new mindset centred around the exploration of space exclusively for the common good. Indeed, it is crucial to recognize that progress in the space industry demands each nation to carefully consider both the remarkable opportunities and inevitable obstacles along the way, emphasizing the vital role of responsibility in our striving. Only when everyone acknowledges the imperative that space exploration must serve the common good, will it truly become a glimmer of hope for our civilization.

Some argue that our modern way of life is profoundly connected to the cosmos, albeit only sometimes fully grasped. From receiving weather forecasts to advancements in navigation, trade, security and science, we are able to observe the integration of space into the framework of the global community. It is important to understand that the advancements in any new field of science naturally affect nearly every aspect of society. The law has never been an exception to this principle; it has consistently demonstrated its ability to adapt and change in accordance with constantly evolving requirements. Thus, logically tracing the historical roots and interconnections of space exploration is of crucial importance for comprehending the future trajectory of the development of international law governing activities beyond Earth's atmosphere.

In 1967, the Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies, the first comprehensive international agreement aimed at regulating space utilization was signed. This treaty outlined fundamental principles governing nations' activities in outer space. According to these principles, space, including the moon and celestial bodies, cannot be claimed by any nation (Article II). The treaty allows for extensive scientific research and commercial use of space, emphasizing that such activities should benefit all countries, regardless of their level of development (common benefit clause, Article I). In addition to that, the treaty promotes the peaceful use of space (Article IV), prohibiting the placement of weapons in space, including military bases and maneuvers on celestial bodies, and partially restricting the use of weapons of mass destruction in space. Astronauts, in accordance with the agreement, are considered to be representatives of humanity, and states are responsible for both governmental and non-governmental space activities, as well as liable for any damage caused by their space objects.

Over decades The Outer Space Treaty has served as the foundational framework of international space law. However, as this field of knowledge continued to evolve and become increasingly miscellaneous, the need to expand upon the principles outlined in the Outer Space Treaty was clear-cut. It is worth noting that a series of treaties and resolutions concluded thereafter have significantly contributed to the further development of this branch of international law, not to a lesser extent.

Agreement on the Rescue of Astronauts, the Return of Astronauts and Return of Objects Launched into Outer Space, adopted by the UN General Assembly on 19 December 1967, proceeded with augmenting the legal framework with additional details on that matter, in spite of being oftentimes called vague or imprecise. The Rescue Agreement stipulates that any country that is aware of astronauts being in distress or danger must inform both the Secretary General of the United Nations and the launching authority. It mandates nations to assist in rescuing astronauts who land in their territory due to accidents, emergencies, or unintended landings. If the distress occurs in an unclaimed area, other nations are obligated to aid in search and rescue efforts if feasible.

Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects, 1972, expanded liability rules specified in The Outer Space Treaty. According to this convention, states are internationally responsible for all space objects launched within their territory. This means that regardless of who launches the space object, if it was launched from State A's territory or facility, or if State A caused the launch, then State A is fully liable for any damages resulting from that space object. By holding states accountable for damages caused by space objects, it provides for careful management of conducting space missions and invigorates the development of space technologies. This convention is considered significant for coordinating efforts to address potential risks and mitigate the impact of space debris on the safety and sustainability of space activities.

To gain a comprehensive, holistic picture of the evolution of international space law for analysis and proposal derivation, it is important to mention further treaties that refine and enlarge upon the principles established in the Outer Space Treaty. Convention on Registration of Objects Launched into Outer Space and Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies are among them, to name a few.

The Registration Convention, signed with the aim of establishing a central register of space objects by the United Nations Secretary-General, mandates that when a space object is launched into Earth orbit or beyond, the launching country must register it in an appropriate registry. Each launching country should notify the Secretary-General of the United Nations about the establishment of such a registry. In cases where multiple countries are involved in launching a space object, they must decide together which country will register the object, taking into account the provisions of the Outer Space Treaty and any agreements between them regarding jurisdiction and control over the object and its personnel. The details of each registry and how it is maintained are determined by the country managing the registry.

A set of international laws governing the Moon and other celestial bodies in our solar system is proposed by the Moon Treaty. It demonstrates that the Moon ought to be demilitarized and used only for nonviolent purposes. The treaty forbids using the Moon to carry out hostile acts or threats against spacecraft, Earth, or any other object in space, as well as using the Moon to employ force or threaten hostile action. It also prohibits the use of nuclear or other weapons of mass destruction on or within the Moon, as well as the installation of them in orbit around or close to the Moon.

It is clear from a review of the aforementioned treaties that humankind is making concerted, consistent efforts to create

a complete legal framework that will regulate its space operations and activities. This suggests that international collaboration is the only way to achieve efficient and peaceful space exploration for the common good. Thus, it is logical to assume that international organizations are important actors in matters of facilitating this collaboration and promoting responsible and reasonable use of outer space. I believe that consideration of the activities of such organizations is necessary for understanding the current landscape and prospective directions of the development of space law.

As stated by Professor Von der Dunk¹, the Outer Space Treaty's Article II stipulates that outer space as an area is outside the purview of each state's territorial sovereignty and authority. Therefore, in order for the law to be used as a tool to establish some order in space and some fairness in space activities, the community of states must essentially take legislative action at the international level. Intergovernmental organizations offer a reasonable and practical elaboration of such common legislative action in this regard.

The General Assembly established the Committee on the Peaceful Uses of Outer Space (COPUOS) in 1959 to oversee space exploration and usage for the benefit of all mankind, specifically peace, security, and development. The Committee was responsible for examining international cooperation in peaceful uses of outer space, researching space-related activities that the United Nations may undertake, encouraging space research programs, and investigating legal issues relating to outer space exploration.

Established in 1958, the United Nations Office for Outer Space Affairs (abbreviated UNOOSA) has acted as the secretariat to the committee since its creation. It was charged with regulating a broad range of activities beyond Earth's atmosphere. This included but was not limited to, promoting sustainable development through a variety of space-related activities from space law to space applications, providing nations with real opportunity to increase their space capabilities and assisting them in strengthening their ability to develop and benefit from the space industry. Moreover, their specialized programs assist nations in preventing and managing disasters by utilizing space data and technologies, such as satellite images, in the field of disaster risk reduction.

As a specialized agency of the United Nations, the International Telecommunication Union (ITU) develops and coordinates global regulations and standards for telecommunications, including those related to space activities. The ITU's duties have expanded to include space and satellite spectrum management. In addition to that, the ITU oversees the registration of satellite orbits in order to prevent interference and maintain the peaceful use of space.

The International Astronautical Federation (IAF) was created in 1951 as a non-governmental organization to foster conversation among scientists throughout the world and set the groundwork for international space collaboration. For its members' benefit, the IAF aims to create, preserve, and enhance a global network. Worldwide astronautical congresses, international conferences, forums, symposia, seminars, online events, training courses, and educational projects are all organized by it. In addition to publishing research papers, briefings, and policy proposals on space-related subjects, the IAF assists its members in publicizing their own space-related events and goods. The Federation fosters international collaboration while advancing space knowledge and aiding in the creation and use of space assets.

The European Space Agency (ESA) stands as a significant player in the realm of space exploration worth mentioning in this context. Its endeavours span a broad spectrum of domains, including Earth observation through both orbital platforms and remote sensing technologies. ESA is at the forefront

of both human and robotic exploration, constantly pushing the boundaries of space exploration with missions to other celestial bodies, including Mars. ESA's focus extends to the development of launchers, which are crucial for deploying satellites and spacecraft into orbit, along with navigation systems for precise positioning and timing services. In the realm of space science, ESA is tasked with studying the cosmos, namely exploring distant planets and celestial phenomena. Additionally, ESA dedicates efforts to space engineering and technology development. Finally, the ESA assumes responsibility for operating various missions and spacecraft, overseeing their missions from inception and launch to operational stages and data analysis.

Having outlined some of the most important provisions of treaties and agreements relating to space law, as well as the role that international organizations play in regulating space activities, I have tried to focus my efforts on emphasizing once again the fact that during the period of time under review, the international community has achieved extraordinary success in promoting cooperative and collaborative space exploration.

However, it is imperative to recognize that, despite having significantly contributed to enhancing the legal framework, humanity has not overcome certain challenges and unresolved issues in the space domain just yet. The list is unexhaustive. The rapid advancements in space technology raise new legal and if anything ethical dilemmas that expect thorough consideration by the global community. It is widely acknowledged and fervently hoped that scientific progress will continue relentlessly, necessitating a corresponding evolution in the legal framework. While celebrating past achievements, nations are supposed to proceed with working together to address existing gaps and rising obstacles to guarantee responsible, safe, reasonable and advantageous use of outer space. The legal status of private companies that operate in space, the regulation of space tourism, the use of minerals and natural resources on asteroids and celestial bodies and potential threats of militarization of space and the Moon are among such unresolved issues, that prompt the dialogue in the international community to develop a comprehensive legal framework, which would be able to adapt and adjust to ongoing needs.

Given the rising human presence in space, it is critical to resolve these challenges as soon as possible, particularly in relation to new privately financed operations conducted by private companies. Commercial companies, backed by their governments, have entered the field in pursuit of opportunities. On January 8, 2024, NASA, for instance, launched Peregrine Mission One, which sent capsules to the Moon with human remains and DNA samples. The plan was to dump human remains on the lunar surface and then release the capsule contents into space. The only serious resistance to the mission came from the Navajo Nation, which saw it as disrespectful to the Moon. NASA's reaction was significant: they could not investigate the payloads since they were owned by a commercial corporation. While commercial enterprises transporting human remains into space are not new, the growing engagement of private entities in space exploration raises new concerns. The emission of biological chemicals has already sparked major worry within the scientific community. In accordance with Article IX of the Outer Space Treaty, governments that perform space activities must consider the interests of other states. They are also required to take precautions to avoid dangerous contamination of outer space, including celestial bodies such as the Moon. A comprehensive examination and evaluation of the possible dangers associated with biological substances and hazardous pollutants is required. Therefore, it is critical to reinforce the legal framework relating to these challenges. Existing international regulations intended at safeguarding, say, the lunar environment from pollution have been readily bypassed, casting doubt on space law's usefulness. Doubtless, enterprises must connect

¹ International Organisations as Creators of Space Law: A Few General Remarks by Frans von der Dunk.

their actions with the fundamental principles of environmental legislation to reduce threats to our planet and other celestial bodies. Additional issues have arisen within the international community over the operations of commercial space enterprises. Taxation, dispute settlement, legal liability, and insurance are only a few of the issues raised.

I believe that in order to maintain the long-term viability of space exploration, international law must quickly and rigorously control all space operations conducted by private companies.

Space tourism presents a significant opportunity for private commercial firms to expand their projects. It is expected to attract investors and enthusiasts, resulting in rapid revenues and opening the path for more research and financing in other space ventures. At the moment, humanity is at the initial stage of development and promotion of space tourism. Currently, its activities are restricted to short-term trips, barely satisfying the criteria for space travel ad hoc. I am confident that this sector will evolve its policies, enabling companies to offer opportunities for travel to the Moon or even to other celestial bodies such as Mars in the near future.

On the one hand, it is impossible not to admire such scientific breakthroughs, which, say, seventy years ago, scientists and practitioners could only dream of. On the other hand, however, this implies that there are some concerns about the extent to which existing laws and principles of space law are sufficient and effective.

Space tourism offers promising opportunities, yet this notion is not devoid of certain drawbacks. Some scholars argue that the frequent launching of rockets may pose risks to the Earth's atmosphere, leading to its contamination with pollutants such as black carbon. Evidently, the environments of potential celestial destinations are prone to the risk of harm as well. Existing space treaties and resolutions do not explicitly address the tourism activities of private entities, certain environmental obligations are imposed only during space missions. Mars, in particular, is of concern due to recurrent scientific explorations.

The status of space tourists remains one of the most significant issues. The ongoing debate is whether the passengers are astronauts or should be accorded astronaut-like status. This may have a considerable influence on passenger rights, duties and obligations. Astronauts typically undergo special rigorous training before taking part in space missions. In contrast to them, space tourists are thought of as having minimum training and knowledge on this particular matter. Such differences raise questions about their responsibilities, and liability in case of space accidents. In other words, space tourism creates new legal challenges, such as how to safeguard persons who want to fly to space but lack the expertise and specialized training that state-sponsored astronauts get. On these grounds, I am of the opinion that space tourists require special legal status and protection from the international community.

The issue of the use of minerals and natural resources on asteroids presents another complexity in the context of the peaceful exploration of outer space. Asteroids are known to be rich in valuable resources that could potentially provide essential materials for the inhabitants of the Earth. Nonetheless, the legal and ethical implications of exploiting such resources remain unresolved. Questions concerning property rights, ownership, and environmental effects must be

addressed to guarantee responsible and sustainable resource exploitation. Countries are pressing forward with space resource extraction ambitions despite the lack of a comprehensive legal framework to manage such peculiarities. Some scholars expressed concerns about "national appropriations" of asteroid minerals, citing that this whole concept may be at odds with Article II of the Outer Space Treaty. Public opposition to asteroid mining also revolves around potential ecological risks and environmental concerns. I personally believe that, notwithstanding the technical challenges associated with its implementation, this concept does not appear unfavorable to me; on the contrary, provided that mineral usage is exclusively for common and beneficial purposes, it can serve the common good of humanity and contribute to further scientific advancement.

The final subtopic to be addressed in this article pertains to the militarization of space and the Moon. The viewpoint that space has already undergone militarization is widely acknowledged. Dr Bleddyn Bowen, an associate professor in astropolitics and space warfare at the University of Leicester's School of History, Politics, and International Relations in the United Kingdom, explains that satellites nowadays are not only utilized for civilian reasons.

Thousands of satellites circling the Earth are critical for missile targeting, fighter aircraft navigation, and nuclear bomb control. This reality threatens international and national security and upsets existing arms control mechanisms, particularly those involving nuclear weapons and missiles. These impacts are feared to spark a new weapons race. Space militarization challenges space cooperation between nations, and the development of space-based military capabilities has raised concerns about the likelihood of conflict and destabilization in the space domain. Logically, the pursuit of space supremacy could potentially lead to future disputes. The Outer Space Treaty recognizes humanity's shared interest in the promotion of space exploration and use for peaceful purposes. Article IV prohibits the launch of items containing nuclear weapons or other weapons of mass destruction into orbit, the installation of such weapons on celestial bodies, and any other form of stationing such weapons in outer space. In this aspect, international space law is closely intertwined with international humanitarian law; unresolved ethical issues of militarization in space fall under their jurisdiction.

Conclusion: International space law is a relatively young yet promising branch of international law with a bright future. Science and law, as history asserts, will never stand still. Humanity should be proud of its achievements and direct its efforts to constantly explore new frontiers. As we look ahead, we still maintain a forward-thinking approach. The accomplishments of the past and the ambitions of the present never cease to open new doors for us.

With several challenges remaining, our path towards the exploration of space and deciphering its mysteries for the benefit of the whole planet necessitates dedication, reasonableness and utmost collaboration between nations.

I am positive that over the next decade, mankind will strengthen the existing legal framework of space law, address legislative gaps, and reinforce the notion that only by common efforts can we attain not supremacy or dominance, but harmony with space exploration and utilization.

REFERENCES

1. United Nations Office for Outer Space Affairs. *International Space Law: United Nations Instruments*. United Nations Office for Outer Space Affairs. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/instruments.html> (accessed: 06.10.2025).
2. United Nations Office for Outer Space Affairs. *Space Law: Resolutions*. United Nations Office for Outer Space Affairs. URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/resolutions.html> (accessed: 06.10.2025).
3. International Organisations as Creators of Space Law: A Few General Remarks. University of Nebraska–Lincoln. URL: <https://digitalcommons.unl.edu/spacelaw/> (accessed: 06.10.2025).
4. Freeland, S. *The peaceful use of outer space: protecting life on Earth*. Digi War, 2023. DOI: 10.1057/s42984-023-00065-w.
5. Moon Agreement: *Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies*. Nuclear Threat Initiative. URL: <https://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/moon-agreement/> (accessed: 06.10.2025).

6. Adhikari, M. *Space Tourism—Legal Issues and Challenges with Special Reference to India*. Current Developments in Air and Space Law. URL: <https://www.vanderbilt.edu/airandspacelaw/> (accessed: 06.10.2025).
7. The Conversation. *Private companies are exploiting outer space, but the law is struggling to catch up*. URL: <https://theconversation.com/private-companies-are-exploiting-outer-space-but-the-law-is-struggling-to-catch-up-xxxx> (accessed: 06.10.2025).
8. Vanderbilt University. *A Regulatory Scheme for the Dawn of Space Tourism*. URL: <https://law.vanderbilt.edu/academics/centers/space-law/> (accessed: 06.10.2025).
9. Space Mining Law – *Law on Mars*. URL: <https://www.spacemininglaw.com> (accessed: 06.10.2025).
10. Sky News. *Warfare is changing: Is space the new military frontier?* URL: <https://news.sky.com/story/warfare-is-changing-is-space-the-new-military-frontier-xxxx> (accessed: 06.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПУ NON-REFOULEMENT У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

THE EVOLUTION OF THE NON-REFOULEMENT DOCTRINE IN MODERN INTERNATIONAL LAW

Козар С.В., аспірант кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0007-7423-5880

Стаття присвячена становленню доктрини non-refoulement у сучасному міжнародному праві. Автор дослідив витоки надання притулку за часів античності та зробив висновок щодо сакрального змісту тогочасного невислання. Далі у статті зазначено, що за часів Середньовіччя було розширено релігійне значення надання притулку. Тогочасний принцип невислання був гуманітарним приписом та не містив правового підкріплення. Проте, став першим зародком сучасного захисту осіб від повернення у небезпеку.

Простежено витоки невислання у міжвоєнних ініціативах Ліги Націй та закріплення у Конвенції 1951 р. і Протоколі 1967 р. Вони були встановлені як ключові гарантії міжнародного захисту біженців. Автор показав перехід від вузького статусного підходу до ширшого правового стандарту, що діє у разі наявності реального ризику серйозної шкоди незалежно від формального статусу особи.

Аналіз охоплює внесок універсальних договорів з прав людини, практику Комітету ООН з прав людини, а також рішень ЄСПЛ. Особливу увагу приділено сучасному стану принципу як універсальної та імперативної гарантії. Детальний аналіз судової практики дозволив розглядати принцип невислання у значно ширшому аспекті. Автор також виокремлює етапи становлення принципу від зародження до сучасності. Для кожного етапу було виділено характерні риси та ключові історичні події, що вплинули на нього. Крім того, обґрунтовано позицію, що наразі принцип невислання не зупинив свого розвитку. Він продовжує еволюцію, поширюючись на нові категорії осіб та охоплюючи більше загроз. Принцип невислання поєднує матеріальні й процедурні елементи та виступає ключовим запобіжником міжнародного правопорядку. Обґрунтовано зв'язок невислання з абсолютною заборобою катувань як нормою *jus cogens* та визначено його значення для практики держав у сучасних умовах.

Ключові слова: невислання, біженці, права людини, ЄСПЛ, Суд ЄС, *jus cogens*.

The article is devoted to the formation of the doctrine of non-refoulement in modern international law. The author investigated the origins of the granting of asylum in antiquity and concluded about the sacred content of non-refoulement at that time. The article further states that during the Middle Ages the religious meaning of granting asylum was expanded. The then principle of non-refoulement was a humanitarian prescription and did not contain legal support. However, it became the first germ of modern protection of persons from return to danger.

The origins of non-refoulement are traced in the interwar initiatives of the League of Nations and their consolidation in the 1951 Convention and the 1967 Protocol. They were established as a key guarantee of international refugee protection. The author showed the transition from a narrow status approach to a broader human rights standard that operates in the event of a real risk of serious harm regardless of the formal status of the person.

The analysis covers the contribution of universal human rights treaties, the practice of the UN Human Rights Committee, and the decisions of the ECtHR. Particular attention is paid to the current state of the principle as a universal and imperative guarantee. A detailed analysis of case law allowed us to consider the principle of non-refoulement in a much broader perspective. The author also identifies the author's stages of the development of the principle from its inception to the present day. For each stage, characteristic features and key historical events that influenced it were highlighted. In addition, the author's position is substantiated that the principle of non-refoulement has not stopped its development. It continues to evolve, extending to new categories of persons and covering more threats. The principle of non-refoulement combines material and procedural elements and acts as a key safeguard of the international legal order. The connection of non-refoulement with the absolute prohibition of torture as a *jus cogens* norm is substantiated and its significance for the practice of states in modern conditions is determined.

Key words: non-refoulement, refugees, human rights, ECtHR, EU Court, *jus cogens*.

Вступ. Сучасне міжнародне право характеризується високим рівнем спрямованості на захист основоположних прав людини. І одним із центральних механізмів їхнього захисту є застосування принципу non-refoulement (з англ. – невислання). Його суть полягає у зобов'язанні держави не повертати особу до країни її походження, якщо там існує реальний ризик для її життя. Зміст та межі застосування принципу формувалися поступово, поки не набули кодифікованого вигляду у нормах права ООН та судовій практиці. Таким чином, цей принцип був підтверджений і розширений. Проте, на сьогоднішній день у практиці його застосування все ще виникають проблеми. Безпечкові та інші виклики, з якими стикаються люди по всьому світу, змушує шукати їх нові безпечні місця. Однак, тут постає питання щодо межі між принципом невислання та інтересами приймаючої держави. Вищезазначене не втрачає своєї актуальності й сьогодні, адже воно зумовлене сучасними військовими конфліктами у Європі та на Близькому Сході, а також кліматичними змінами. Незважаючи на усі зусилля міжнародного права, світова спільнота так і не змогла забезпечити мирне існування держав,

що провокує конфлікти та нові міграційні хвилі. Отже, питання невислання не втратило своєї актуальності, проте сьогодні межі його застосування є розмитими. Для того, щоб зрозуміти причини таких прогалин, варто детально дослідити ретроспективу становлення принципу невислання та фактори, які сьогодні продовжують впливати на його еволюцію.

Метою роботи є комплексне дослідження еволюції принципу заборони невислання та визначення його сучасних матеріальних і процесуальних меж як загальної норми міжнародного права.

Питання становлення принципу невислання досліджували у своїх роботах такі вітчизняні та іноземні дослідники: Бетлехем Д., Бюргерс Й., Грабар Н. В., Грабова Я. О., Гуммель Дж., Гіл-Басо Дж., Гудвін-Гілл Г., Колодяжна В. В., Костелло К., Котляр О. І., Крижанівський С. В., Лаутерпахт Е., Павлова В. О., Сорока І. О., Чернявський А. Л., Чуєнко В. І., Фармер А., Фостер М. та інші. Проте, не зважаючи на наявність великої кількості наукових робіт, відповідне питання все ще потребує детального дослідження. Вивчення еволюції принципу невислання та чинників, які

на неї вплинули дає можливість краще зрозуміти його сучасну правову природу. Ретроспектива дозволяє побачити, як історичні події поступово розширювали зміст цього принципу. Завдяки такому аналізу можна пояснити, чому сьогодні невислання трактується як норма, близька до *jus cogens*, і чому його дія поширюється навіть поза сферою права біженців. Крім того, дослідження історичних етапів формування принципу допомагає прогнозувати напрями його подальшої трансформації. Отже, історичний досвід є ключем до вирішення сучасних проблем застосування принципу невислання.

Основна частина. Зародки ідей, схожих на принцип невислання, можна простежити ще у античні часи. Однак, у той час вони носили сакральний зміст і пов'язувались із порядком «під захистом богів». Особи, яких переслідували могли сховатись у храмах і бути впевненими, що їх не видадуть. Така практика існувала у Стародавніх Греції та Римі [2, с. 53]. Спочатку такий захист існував як звичай, але з часом набув статусу інституту. У часи Середньовіччя право притулку також було тісно пов'язане із релігією, однак отримало більш формалізоване закріплення. Імператори Візантії взагалі кодифікували право церковного притулку [19, с. 21]. Зокрема, було прямо заборонено насильницьке вилучення втікачів із церков. Таким чином, була закріплена концепція невидачі особи, яка перебувала під захистом релігійної громади. Звичайно, такі норми далекі від сучасного принципу невислання. Проте, можемо стверджувати, що у період античності та середніх віків існував праобраз сучасного принципу у вигляді права притулку. Його загальний гуманітарний зміст перегукується із сучасним і зводиться до неможливості вислання особи, життю якої загрожує небезпека.

З часом, церковний притулок став втрачати своє значення [2, с. 53]. Під час Реформації XVI ст. притулок вже надавали не тільки храми та монастирі, а й державні установи. Згодом, релігійний притулок поступився політичному. В епоху Просвітництва, право на притулок набуло нового значення. В цей період виникає розуміння притулку як права переслідуваних осіб знайти захист. Ключовим моментом стала доба Французької революції. Згідно з положенням ст. 120 Конституції Франції від 1793 р., французький народ надавав притулок іноземцям, вигнаним з їхньої батьківщини «за свободу» [17]. Відмітимо, що цей документ так і не набув чинності. Проте саме його дослідники називають відправною точкою формування сучасного принципу невислання [25, с. 211–212]. Пізніше, низка держав також закріпила невислання у своєму законодавстві. Першою це здійснила Бельгія у 1833 р. Через рік Бельгія уклала з Францією перший договір, що включав заборону вислання [3]. Інші держави також доєдналися до цієї практики і прийняли відповідне законодавство. Зокрема, США прийняли такий виняток у 1843 р., а Велика Британія – з 1852 р. [25, с. 212].

Таким чином, до початку XX ст. склався значний доробок практик, споріднених з принципом *non-refoulement*. Проте вони все ще не були універсальними, носили локальний характер, а часто взагалі сприймалися як окремі гуманітарні практики. Проте, вже у XX ст. ситуація почала зазнавати змін. Його початок ознаменувався великими потоками біженців, які були спричинені військовими діями та революційними рухами. Однією з визначальних рис розвитку міжнародного права у XX ст. стало поступове утвердження механізмів захисту прав людини. У центрі цього опинилось право на невислання. Його становлення було зумовлене безпрецедентними масштабами переслідувань. Саме тоді ця заборона примусового повернення стала відомою як *non-refoulement*, тобто невислання або заборона повернення [20, с. 65].

Однак для належного розуміння *non-refoulement* важливо розрізняти суміжні інститути, такі як вислання або екстрадиція. Перше охоплює примусове видворення за

межі держави. Друге означає передачу особи іншій державі з метою кримінального переслідування або виконання вироку. *Non-refoulement* не дорівнює жодному з цих інститутів, але обмежує їх застосування, якщо існує реальний ризик серйозної шкоди у місці призначення [21, с. 356–358]. Як нормативний запобіжник він задає межі державній дискреції у сфері переміщення людей.

У міжвоєнний період Ліга Націй запровадила «нансенівські паспорти», реагуючи на хвилю безгромадянства. З ініціативою впровадження таких документів виступив тогочасний комісар Ліги Націй у справах біженців [28, с. 35]. Також під егідою Ліги Націй було укладено ще кілька угод щодо статусу окремих категорій біженців [24, с. 735]. Вони регулювали окремі питання, проте цілком не встановлювали заборону невислання. Значною віхою розвитку стала прийнята у 1933 р. Конвенція про міжнародний статус біженців. Вона вперше чітко закріпила принцип невислання [27, с. 360]. Не зважаючи на те, що Конвенція мала всього дев'ять ратифікацій, вона вважається першим документом, яка закріпила цей принцип на рівні міжнародно-правового акту [13]. Тогочасна норма мала обмежену дію. Вона визначила концептуальні засади подальшої кодифікації заборони примусового вислання як загального стандарту міжнародного захисту.

Водночас міжвоєнні інструменти мали фрагментарний і категоріально обмежений характер. Вони стосувалися конкретних груп біженців і не забезпечували загальної заборони повернення. Акти цього періоду лише заклали термінологію та інститути, проте не сформували всеохоплюючої договірної заборони. Саме тому після Другої Світової Війни виникла потреба у кодифікації, яка б відповідала масштабу й різноманітності переміщень та відображала зростаюче значення прав людини.

Цю потребу реалізувала Конвенція про статус біженців від 1951 р. Її положення встановили права біженців та поклали на держави чіткі обов'язки. Саме в цьому документі остаточно формується логіка, за якою заборона невислання стає центральним елементом механізму міжнародного захисту. Відповідно до ст. 33 принцип невислання сформульовано наступним чином: «Договірні Держави не будуть жодним чином висилати або повертати біженців до кордонів країни, де їхньому життю чи свободі загрожуватиме небезпека через їхню расу, релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи або політичні переконання» [13]. Саме з прийняттям цього документу почалась ера сучасного принципу невислання.

Спочатку Конвенція від 1951 р. містила часові та географічні обмеження. Проте Протокол від 1967 р. до Конвенції скасував часову і географічну прив'язки. Така універсалізація дозволила застосовувати Конвенцію до нових хвиль біженців, які не підпадали під початкові рамки. Завдяки цьому заборона невислання перестала бути суто європейським повоєнним інструментом і набула глобального характеру.

На цьому етапі *non-refoulement* залишався невіддільним від статусу біженця й діяв виключно в межах конвенційного визначення. Його функція полягала у забезпеченні того, щоб особа, яка звернулася по захист, не була повернена до країни потенційного переслідування до завершення процедури розгляду її заяви. Такий підхід гарантував мінімальний рівень безпеки для шукачів притулку й водночас підтверджував, що сама заборона невислання спочатку існувала саме як складова статусу, а не як універсальна норма міжнародного права [26].

Варто відмітити, що на початковому етапі розвитку принцип невислання виконував функцію внутрішньої гарантії в межах режиму. Його дія поширювалася насамперед на осіб, які відповідали визначенню біженця за Конвенцією 1951 р. Практика перших післявоєнних десятиліть була переважно формальною. Так, доки особу не визнавали біженцем або вона не доводила відповідність

критеріям, заборона невислання часто не активувалася, натомість після надання статусу діяла як надійний засіб захисту. Національна практика 1950–1960-х рр. додатково звужувала поле застосування п. 1 ст. 33 Конвенції. Держави часто прив'язували спрацювання заборони до формального визнання статусу або до пізніших стадій провадження, тож на ранніх етапах сама процедура могла не активувати невислання. Це створювало вузьке вікно фактичного захисту, особливо в момент первинного контакту з органами влади. Проблеми проявилися і у сфері доступу до процедури притулку в прикордонних та транзитних зонах. Європейська практика відмови у в'їзді та примусових повернень продемонструвала, що винесення контролю за межі території або його делегування приватним суб'єктам не скасовує дії заборони невислання. Усе це закладає обмеження щодо застосування невислання.

Поступовий вихід за межі контексту статусу біженця відбувся завдяки розвитку міжнародного права прав людини. Воно почало змінювати саму логіку невислання, відходячи від гарантії, пов'язаної з відповідним статусом. Першим ключовим нормативним орієнтиром став Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., ст. 7 якого було закріплено заборону катувань та жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження. Контроль за його виконанням здійснює Комітет ООН з прав людини. У своїй практиці він тлумачив цю норму як таку, що містить імпліцитну заборону невислання у разі наявності суттєвих підстав вважати, що особі загрожує подібна шкода [23].

Другу фундаментальну опору забезпечила Конвенція проти катувань 1984 р. Відповідно до положень ст. 3 було встановлено автономну і абсолютну заборону висилати, повертати або екстрадувати особу до держави, де існують суттєві підстави вважати, що їй загрожує смерть або катування. Коментар до Конвенції підкреслює автономність цієї гарантії та її незалежність від статусу біженця [1].

Важливою також є норма ст. 16 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 р. Вона зазначає, що держави не повинні висилати, повертати, передавати чи видавати будь-яку особу іншій державі, якщо є вагомі підстави вважати, що їй може загрожувати там небезпека стати жертвою насильницького зникнення [22]. Після закріплення принципу невислання на універсальному рівні, відбулось його поетапне закріплення у правових актах регіонального рівня у різних регіонах світу. Надалі, принцип невислання став невід'ємною частиною захисту біженців та був також підтверджений судовою практикою.

Зокрема, у справі 14038/88 *Soering v. United Kingdom* 1989 р. ЄСПЛ уперше розтлумачив положення ст. 3 Конвенції 1951 р. як таку, що блокує видворення, якщо у державі призначення існує реальний ризик нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження. Він підкреслив превентивний характер гарантії і наголосив на необхідності оцінювати наслідки саме у державі призначення [4].

Аналогічні рішення були винесені й у більш пізніх справах, зокрема: за заявою 22414/93 *Chahal v. United Kingdom* 1996 р. ЄСПЛ виніс рішення, що депортація до країни, де існує реальний ризик катувань, порушує положення ст. 3 ЄКПЛ. Тут ЄСПЛ наголосив, що заборона катувань є абсолютною, навіть якщо особа становить небезпеку для національної безпеки [5]. Послідовно ЄСПЛ підтримував та розвивав свою позицію у справах: *Saadi v. Italy* за заявою 37201/06 2008 р. [8]; справі 30696/09 *M.S.S. v. Belgium and Greece* 2011 р. [7]; рішенні за заявою 27765/09 *Hirsi Jamaa and Others v. Italy* 2012 р. [6]; справі 41738/10 *Paposhvili v. Belgium* 2016 р. [9]; справі 59166/12 *J.K. and Others v. Sweden* 2016 р. [10] та низці інших справ. Таким чином, достатньо довести, що ризик катувань реальний, і вислання стає забороненим [15]. Поступовий перехід від права біженців до ширшої

парадигми прав людини трансформував невислання до абсолютної норми.

Таким чином, аналіз ретроспективи становлення та формування принципу невислання дає нам можливість виокремити такі періоди його становлення:

1. Античність-середньовіччя – сакральнo-звичаєвий період. Характеризується використанням перших практик притулку та захисту від вислання. Виступає не правовим, а радше релігійно-гуманітарним звичаєм.

2. XVIII–XIX ст. – політико-гуманітарний період. Французька революція ознаменувала новий період у переосмисленні *non-refoulement*. Принцип здобуває поодинокі правові закріплення на локальному рівні. Він все ще не є універсальною правовою нормою, однак поступово трансформується із гуманітарного принципу до правового припису у рамках національного правопорядку.

3. 1920–1939 рр. – міжвоєнний період інституціоналізації. Після Першої світової війни Ліга Націй розпочала міжнародну співпрацю у сфері захисту біженців. Цей етап можна визначити як першу міжнародну інституціоналізацію принципу невислання. Однак, на той час, йому все ще була притаманна фрагментарність.

4. 1945–1980 рр. – післявоєнний період універсалізації та створення ООН. Формування невислання відбулось під впливом страшних подій, що призвели до смерті мільйонів людей. Міжнародне право почало формуватися у контексті захисту прав людини, а отже мало передбачити механізми захисту майбутніх поколінь. Цей етап характеризується договірним оформленням принципу невислання на універсальному рівні.

5. З 1980-х рр. до теперішнього часу ми виокремили сучасний глобальний період прав людини. Після прийняття універсальних та регіональних міжнародно-правових актів, які закріплюють принцип невислання, він вийшов за межі права біженців і перетворився на загальнолюдський стандарт. Нині принцип невислання розглядається як майже абсолютна норма міжнародного права.

Тим не менш, можна відмітити, що на сучасному етапі формування принципу невислання не завершилось, а продовжується під впливом нових викликів. Зокрема, ми вважаємо, що на нього впливає міграція, зумовлена військовою агресією Росії проти України. Для захисту українських біженців, Європейський Союз вперше в історії задіяв Директиву про тимчасовий захист 2001 р. [14]. Рада ЄС одностайно ухвалила рішення від 4 березня 2022 р., яким надала українським біженцям право на тимчасовий захист на території ЄС [12]. Це перший випадок активації цього механізму з часу його прийняття. За даними Євростату на 30 червня 2025 р., у ЄС зареєстровано 4, 31 млн українців, які скористались тимчасовим захистом [16]. Це безпрецедентний випадок реагування ЄС на масове прибуття біженців. На думку іноземних дослідників, такий крок можна назвати історичним у контексті всієї європейської системи притулку. По-перше, реалізовано колективний підхід до захисту вперше. Тобто, одразу велика група людей отримала статус, що гарантує їм можливість користуватися базовими правами у приймаючій державі [12]. По-друге, застосування тимчасового захисту продемонструвало пріоритет принципу невислання. Фактично ЄС визнав, що повернення українців до країни їхнього походження під час активних бойових дій є неприпустимим.

Іншою тенденцією для збільшення дії невислання можуть стати так звані кліматичні біженці. Тобто, особи, які вимушені тікати через негативні наслідки зміни клімату. Юридично Конвенція 1951 р. не включає таку категорію осіб під визначення біженця. Проте останні прецеденти свідчать про можливість розширення її положень на таку категорію осіб. Знаковим у цьому контексті є рішення Комітету ООН з прав людини CPR/C/127/D/2728/2016 *Teitiota v. New Zealand* 2020 р. За обставинами справи, Нова Зеландія відмовила позивачу, громадянину

Кірибаті, в наданні притулку. Проте, заявник стверджував, що в державі його походження йому загрожує смерть через низку кліматичних змін. Комітет вперше визнав, що серйозні екологічні зміни можуть створити реальний ризик для життя [11]. Хоча у конкретному випадку Комітет не встановив порушення, він сформулював ключову думку: якщо зміни клімату створюють настільки екстремальні умови, що загрожують життю і гідності людини, держави не мають права повертати таку особу в небезпечне середовище [18]. Тобто, можна стверджувати про можливість майбутнього розширення принципу невислання на осіб, які вимушені мігрувати через зміни кліматичних умов.

Таким чином, ми вважаємо, що еволюція принципу невислання на сьогодні не завершена. Він продовжує своє формування, поступово розширюючи вплив на нові категорії осіб. Звичайно, такі зміни можуть викликати дискусії у приймаючих держав. Тому важливою у цьому контексті може стати практика міжнародних судів. Також у майбутньому доцільними будуть зміни до існуючих міжнародно-правових актів з метою розширення категорій осіб та обставин, які зумовлюють застосування принципу non-refoulement.

Висновки. Таким чином, історичний розвиток принципу невислання пройшов шлях від релігійного звичаю до абсолютної правової норми універсального рівня. З часом він перейшов від релігійних практик до дипломатичних норм. Новий поштовх цей принцип отримав після Французької революції та діяльності Ліги Націй. Водночас саме створення ООН заклало основу його сучасної моделі. Конвенція 1951 р. надала йому універсального значення, яке згодом було підтверджене судовою практикою та стало ширшим за первинні рамки.

У XXI ст. принцип продовжує розвиватися. Він поширюється на нові категорії, зокрема осіб, які потребують додаткового захисту, а також людей, що рятуються від наслідків кліматичних криз. Водночас невислання залишається абсолютним у випадках ризику катувань чи нелюдського поводження. Це свідчить, що принцип пройшов довгу еволюцію від моральної норми до фундаментальної складової міжнародного права. Сучасні виклики доводять, що невислання є гнучким і реагує на нові обставини. Це не статична, а динамічна норма, що продовжує формуватися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Міжнародний документ № 995_085 від 1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення 18.11.2025).
2. Чернявський А. Л. Інститут права притулку в сучасному міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2014. № 5. С. 52–58.
3. Buckland A. J. Offending Officials: Former Government Actors and the Political Offense Exception to Extradition. *California Law Review*. 2006. No. 94 (2), P. 423–456.
4. Case 14038/88 Soering v. United Kingdom, 1989. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619> (дата звернення 11.11.2025).
5. Case 22414/93 Chahal v. United Kingdom, 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22fulltext%22-%22Chahal%22%22itemid%22-%222001-58004%22%22> (дата звернення 24.11.2025).
6. Case 27765/09 Hirsi Jamaa and Others v. Italy, 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22appno%22-%2227765/09%22%22itemid%22-%222001-109231%22%22> (дата звернення 24.11.2025).
7. Case 30696/09 M.S.S. v. Belgium and Greece, 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-103050> (дата звернення 11.11.2025).
8. Case 37201/06 Saadi v Italy, 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22-%222001-117374%22%22> (дата звернення 11.11.2025).
9. Case 41738/10 Paposhvili v. Belgium, 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-169662> (дата звернення 24.11.2025).
10. Case 59166/12 J.K. and Others v. Sweden, 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-165442> (дата звернення 24.11.2025).
11. Case CCPR/C/127/D/2728/2016 Ioane Teitiota v. New Zealand, 2020. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/hrc/2020/en/123128> (дата звернення 01.11.2025).
12. Ciger M. I., Fellow J. M. Reasons for the Activation of the Temporary Protection Directive in 2022: A Tale of Double Standards. *Asile*, 2022. URL: <https://www.asileproject.eu/reasons-for-the-activation-of-the-temporary-protection-directive-in-2022-a-tale-of-double-standards/> (дата звернення 18.11.2025).
13. Convention Relating to the Status of Refugees, 1951. URL: <https://www.unhcr.org/media/1951-refugee-convention-and-1967-protocol-relating-status-refugees> (дата звернення 18.11.2025).
14. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj/eng> (дата звернення 10.11.2025).
15. De Londras F. Saadi v Italy: European Court of Human Rights Reasserts the Absolute Prohibition on Refoulement in Terrorism Extradition Cases. *American Society of International Law*, 2008. No. 12(9). URL: <https://www.asil.org/insights/volume/12/issue/9/saadi-v-italy-european-court-human-rights-reasserts-absolute-prohibition> (дата звернення 18.11.2025).
16. Eurostat. Temporary protection for persons fleeing Ukraine – monthly statistics. 2025. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Temporary_protection_for_persons_fleeing_Ukraine_-_monthly_statistics (дата звернення 18.11.2025).
17. Extrait de la Constitution du 24 juin 1793. URL: <https://www.histoire-immigration.fr/exposition-permanente/1789> (дата звернення 18.11.2025).
18. Francis A. U.N. Human Rights Committee Issues Landmark Climate Migration Decision. *Climate Law*. 2020. URL: <https://blogs.law.columbia.edu/climatechange/2020/01/21/landmark-u-n-decision-says-countries-may-not-turn-away-climate-migrants-in-the-future/> (дата звернення 18.11.2025).
19. Gil-Bazo M. T. Observations to Request for Advisory Opinion Submitted by the State of Ecuador. *International Journal of Refugee Law*. 2015. Vol 27. No. 1, P. 3–28.
20. Goodwin-Gill G. S., McAdam J. The Refugee in International Law. 4th ed. Oxford University Press, 2021. 1451 p.
21. Hathaway J. C. The Rights of Refugees under International Law. 2nd ed. Cambridge University Press, 2021. 1619 p.
22. International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, 2006. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-all-persons-enforced> (дата звернення 18.11.2025).
23. International Covenant on Civil and Political Rights, 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (дата звернення 18.11.2025).
24. Jaeger G. On the history of the international protection of refugees. *International Review of the Red Cross*. 2001. No. 843. P. 727–737.
25. Kinneally J. J. The Political Offense Exception: Is the United States-United Kingdom Supplementary Extradition Treaty the Beginning of the End? *AM. U.J. INT'L L. & POL'Y*, 1987, No. 2. P. 203–227.
26. UNHCR Note on the Principle of Non-Refoulement, 1997. URL: <https://www.refworld.org/policy/legalguidance/unhcr/1997/en/36258> (дата звернення 18.11.2025).
27. Vang J. Limitation of the Customary International Principle of Non-refoulement on Non-Party States: Thailand Repatriates the Remaining Hmong-Lao Regardless of International Norms. *Wisconsin International Law Journal*. 2014. No. 32. P. 356–385.
28. Wassmann P. Chapter 3 – The Nansen Legacy: pioneering research beyond the present ice edge of the Arctic Ocean. In *Science of Sustainable Systems, Partnerships in Marine Research*, Elsevier. 2022. P. 33–51.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025

ПРИПИНЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: ПРЕЦЕДЕНТНА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

TERMINATION OF A RELIGIOUS ORGANIZATION: THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Оверчук С.В., к.ю.н.,

доцент кафедри спеціальних юридичних дисциплін

*Рівненський інститут Київського університету права Національної академії наук України**orcid.org/0009-0008-5315-6072*

Проведене наукове дослідження присвячене комплексному доктринальному аналізу прецедентної практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо примусового припинення діяльності релігійних організацій, афілійованих із державою-агресором, у контексті забезпечення національної безпеки та захисту конституційного ладу. В умовах екзистенційної загрози актуалізовано питання меж втручання держави у сферу *forum externum* свободи віросповідання, гарантованої статтями 9 (свобода релігії) та 11 (свобода об'єднання) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, при збереженні абсолютної недоторканості *forum internum* (внутрішніх переконань). Методологічна вісь дослідження – верифікація положень Закону України № 3894-IX «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» через призму кумулятивного трискладового тесту пропорційності ЄСПЛ. Будь-яке обмеження, включаючи примусовий розпуск (*ultima ratio*), має відповідати критеріям «встановлено законом», переслідувати «легітимну мету» та бути «необхідним у демократичному суспільстві». Встановлено, що нормативна конструкція Закону № 3894-IX забезпечує відповідність критерію «якості закону», імплементуючи чіткі та передбачувані критерії афілійованості.

Ключовим юридичним підґрунтям для легітимації превентивного розпуску виступає доктрина зловживання правом (стаття 17 ЄКПЛ), викладена у прецеденті *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*. Доведено, що кваліфікація діяльності релігійної структури як «ідеологічного продовження режиму держави-агресора» дозволяє державі виправдати екстраординарне втручання для нейтралізації системної інституційної загрози демократичному плюралізму.

Наукова розвідка підкреслює, що відповідність українського законодавства принципу пропорційності забезпечується процедурним механізмом *ultima ratio*. Зроблено висновок, що успішна імплементація Закону № 3894-IX вимагає від національних судів застосування холистичного балансування інтересів, де тягар доказування зміщується на підтвердження наявності реальної, інституційної та безпосередньої загрози, що повністю узгоджується із найвищими стандартами європейського правосуддя.

Ключові слова: свобода віросповідання, свобода совісті, релігійна організація, Європейський суд з прав людини, ЄСПЛ, судовий прецедент, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, права людини.

This scientific study is dedicated to a comprehensive doctrinal analysis of the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR) concerning the compulsory termination of activities of religious organizations affiliated with the aggressor state, in the context of ensuring national security and protecting the constitutional order. In the context of an existential threat, the question of the limits of state interference in the *forum externum* sphere of freedom of religion, guaranteed by Articles 9 (freedom of religion) and 11 (freedom of association) of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, is actualized, while preserving the absolute inviolability of the *forum internum* (internal beliefs).

The methodological core of the research is the verification of the provisions of the Law of Ukraine No. 3894-IX "On the Protection of the Constitutional Order in the Sphere of Activities of Religious Organizations" through the lens of the ECtHR's cumulative three-part proportionality test. Any restriction, including compulsory dissolution (*ultima ratio*), must satisfy the criteria of being "prescribed by law," pursuing a "legitimate aim," and being "necessary in a democratic society". It is established that the normative structure of Law No. 3894-IX ensures compliance with the criterion of "quality of law" (*lex certa*), implementing clear and predictable criteria for affiliation.

The key legal basis for legitimizing preventive dissolution is the doctrine of abuse of rights (Article 17 ECHR), articulated in the precedent *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*. It is proven that the qualification of the religious structure's activity as an "ideological continuation of the aggressor state's regime" allows the state to justify extraordinary intervention to neutralize a systemic institutional threat to democratic pluralism.

The research highlights that the compliance of Ukrainian legislation with the principle of proportionality is ensured by the *ultima ratio* procedural mechanism. It is concluded that the successful implementation of Law No. 3894-IX requires national courts to apply a holistic balancing of interests, where the burden of proof is shifted to confirming the existence of a real, institutional, and immediate threat, which fully aligns with the highest standards of European justice.

Key words: Freedom of religion, freedom of conscience, religious organization, European Court of Human Rights, ECtHR, judicial precedent, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, human rights.

Вступні зауваження. В умовах повномасштабної агресії проти України питання національної безпеки набувають екзистенційного значення, пронизуючи усі сфери суспільного життя, включаючи духовну. Свобода думки, совісті та релігії, гарантована статтею 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), є одним із наріжних каменів демократичного суспільства. Проте, як свідчить історія та сучасні реалії гібридних конфліктів, релігійні інституції можуть використовуватися як інструмент ідеологічного впливу та підривної діяльності, спрямованої на демонтаж державного суверенітету. Прийняття Верховною Радою України

Закону «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» № 3894-IX [1] актуалізувало дискусію щодо меж втручання держави у діяльність релігійних об'єднань. Перед національною правовою системою постало складне завдання: забезпечити захист конституційного ладу та нейтралізувати загрози з боку релігійних структур, афілійованих із державою-агресором, не порушуючи при цьому фундаментальних європейських стандартів прав людини.

У цьому контексті особливої ваги набуває необхідність верифікації новел національного законодавства через призму прецедентної практики Європейського суду з прав

людини (ЄСПЛ). Звернення до «правових маяків», встановлених Страсбурзьким судом, є критично важливим для формування стійкої юридичної позиції держави, здатної витримати перевірку у міжнародних судових інстанціях. Пошук балансу між імперативом національної безпеки та гарантіями релігійного плюралізму вимагає детального аналізу критеріїв, за якими примусове припинення релігійної організації визнається «необхідним у демократичному суспільстві».

Наукова думка щодо прецедентної практики Європейського суду стосовно свободи віросповідання та права на об'єднання репрезентована у працях багатьох європейських та вітчизняних науковців. Загальні аспекти застосування статей 9 та 11 Конвенції досліджували такі вчені як Ф. Бречер, П. М. Тейлор, Дж. Мердок, Ж.-Ф. Ренуччі, Ф. Дж. Джейкобс та інші. В українській правовій доктрині питання імплементації стандартів ЄСПЛ розроблялися у працях А. Буценка, Д. Гудими, О. Дроздова, Т. Дудаш, С. Шевчука, П. Рабиновича, О. Яновської та інших.

Метою роботи є дослідження судових прецедентів Страсбурзького суду щодо примусового припинення діяльності релігійних організацій для визначення універсальних критеріїв правомірності такого втручання та оцінки відповідності положень сучасного українського законодавства, спрямованого на врегулювання питань релігії, європейським стандартам прав людини. Для досягнення мети дослідження поставлені наступні завдання: проаналізувати подвійний аспект свободи віросповідання в практиці ЄСПЛ; виявити критерії, якими керується Європейський суд при оцінці пропорційності втручання у діяльність релігійних об'єднань; дослідити доктрину зловживання; здійснити аналіз гарантій, передбачених Законом України № 3894-IX, крізь призму встановлених ЄСПЛ стандартів.

Дихотомія свободи віросповідання: *forum internum* & *forum externum*. Свобода думки, совісті і релігії має подвійну структуру, що охоплює внутрішній та зовнішній аспекти. Внутрішній аспект (*forum internum*) – право мати чи змінювати релігійні чи світоглядні переконання, які досягли певного ступеня сили, серйозності, послідовності та значення – є абсолютним і не підлягає жодним обмеженням. Держава не може втручатися у це «ядро» свободи. Сюди ж можна віднести захист від примусу до дії, що суперечить власним переконанням, оскільки така примусова діяльність входить у сферу захисту *forum internum*, незалежно від реакції особи на примус. Будь-яка спроба втручання у внутрішнє переконання, навіть із посиланням на найвищі державні інтереси, є несумісною з Конвенцією. Доктор права Леонард Гаммер стверджує: «Подібно до відсутності обмежень щодо *forum internum* індивіда, держава не може накладати обмеження на внутрішні переконання групи з метою зміни її конститутивних переконань. Порушення виникає, коли зовнішня сила використовується для нав'язування неналежного впливу або примусу на певну групу шляхом спрямування на її основне переконання» [2, с. 256].

Натомість зовнішній аспект (*forum externum*) – право сповідувати релігію публічно чи приватно – є відносним і може бути обмежений, оскільки його маніфестація відбувається у публічному просторі та може конфліктувати з іншими законними інтересами. Саме у цій точці, де абсолютна внутрішня свобода переходить у сферу зовнішніх, регульованих дій, виникає потреба у правовому балансуванні інтересів. Це концептуальне розмежування сфер *forum internum* та *forum externum* є фундаментальним. Професор Ф. Джейкобс підкреслює цю відмінність та виклики, які вона ставить перед Судом, зазначаючи: «Отже, не існує жодних обмежень щодо свободи думки, совісті та релігії як такої; однак свобода сповідувати свою релігію може підлягати обмеженням на визначених підставах. Очевидно, що Суд має виконати делікатне завдання,

шукаючи цей баланс. Конвенція, тут, як і в інших місцях, вимагає вибору між конкуруючими цінностями» [3, с. 69]. У цьому контексті Леонард Гаммер описує дилему держави-арбітра: «Або держава діятиме для захисту індивідів, пригнічуючи при цьому переконання групи, або держава дозволить групі сповідувати свої переконання з можливим ризиком для *forum internum* інших індивідів. Хоча *forum externum* може підлягати обмеженням, зазначеним у договорах, держава, здається, опиняється між Сциллою та Харібдою, намагаючись підтримати *forum internum* як для групи, так і для індивіда, оскільки підтримка однієї сторони наразить іншу на можливі неналежні зміни» [2, с. 258].

На думку ЄСПЛ, у демократичному суспільстві, де співіснують численні релігії або численні відгалуження однієї релігії, може виявитись необхідним додати до цієї свободи певні обмеження, потрібні для примирення інтересів різних груп і для забезпечення поваги до переконань кожного (ECtHR 13 December 2001, Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, No. 45701/99, para. 115-116; ECtHR 25 May 1993, Kokkinakis v. Greece. App. No. 14307/88, para. 33). Суддя ЄСПЛ Різа Тюрмен зазначає, що «Завдання Суду є непростим. Релігійні переконання – це дуже чутливе питання. Суд повинен забезпечити правильний баланс між багатьма факторами, такими як свобода сповідувати свою релігію, захист свобод тих, хто не поділяє тих самих переконань, принципи рівності та нейтралітету у публічній сфері тощо. Крім того, обставини щодо свободи релігії значно різняться у кожній державі» [4, с. 600]. Проте, для того, щоб певна дія підпадала під захист статті 9 як «сповідування», вона повинна мати тісний і прямий зв'язок із релігією чи переконанням.

Колективний вимір свободи та принцип автономії релігійних об'єднань. Свобода релігії має колективний вимір, що реалізується через релігійні організації. Відповідно, стаття 9 тлумачиться у світлі статті 11 ЄКПЛ, що гарантує свободу об'єднання. Автономія релігійних громад визнається як необхідна для плюралізму в демократичному суспільстві і становить осердя захисту, гарантованого статтею 9 Конвенції. Вона є безпосереднім інтересом не лише для організації цих громад як таких, але й для ефективного користування правом на свободу релігії усією сукупністю їхніх активних учасників. Як зазначає британський юрист та науковець Пол М. Тейлор: «Релігійний плюралізм є не просто ознакою демократії – повне користування та реалізація свободи релігії залежать від усунення всіх перешкод для релігійного плюралізму» [5, с.313]. Якщо організація функціонування громади не була б захищена статтею 9 Конвенції, то від цього постраждали б усі інші аспекти свободи релігії індивіда (див.: ECtHR 26 October 2000, Hasan and Chaush v. Bulgaria, No. 30985/96, para. 62, 91; ECtHR 12 June 2014, Fernández Martínez v. Spain, No. 56030/07, para. 127). У рішенні у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» Суд вказав: «Повага до цієї автономії вимагає, щоб громада могла мирно функціонувати без свавільного втручання з боку держави» (ECtHR 14 June 2007, Svyato-Mukhaylivs'ka Parafiya v. Ukraine. No. 77703/01, para. 121).

Нейтралітет держави та її позитивні зобов'язання. Демократія вимагає від держави у стосунках із різними релігіями залишатися нейтральною і безсторонньою, виступаючи «неупередженим організатором» їх діяльності. Європейський суд наголошує, що ця роль держави допомагає підтримати у демократичному суспільстві громадський порядок, релігійний мир і толерантність (ECtHR 27 October 2009, Grand Chamber judgment of 7 July 2011, Bayatyan v. Armenia, No. 23459/03, para. 120; ECtHR 1 July 2014, S.A.S. v. France, No. 43835/11, para. 127). Практика Суду стверджує, що у демократичному суспільстві держава не має потреби вживати заходів для забезпечення того, щоб релігійні громади знаходилися під єдиним управлінням. Дій-

сно, роль влади в цьому випадку зводиться не до виявлення причини напруженості шляхом усунення плюралізму, а до віротерпимості між групами з антагоністичними поглядами (ECtHR 26 October 2000, Hasan and Chaush v. Bulgaria, No. 30985/96, para. 78; ECtHR 13 December 2001, Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, No. 45701/99, para. 17). Водночас, наголошує Суд, здійснюючи свої регуляторні повноваження у цій галузі і у своїх стосунках з різними релігіями, культурами і віруваннями, держава має залишатись нейтральною і безсторонньою, оскільки йдеться про підтримання плюралізму і належне функціонування демократії (ECtHR 13 December 2001, Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, No. 45701/99, para. 115–116).

Однак нейтралітет має динамічний характер і включає позитивні зобов'язання держави. Дослідження Карен Мерфі показують, що в умовах безпекових загроз держава має позитивне зобов'язання вживати активних заходів для захисту релігійної рівності [6, с. 209]. На її думку це критично важливо, оскільки порушення релігійної свободи можуть походити не лише від офіційних державних акторів, але й від соціальних акторів, які створюють атмосферу нетерпимості або дискримінації.

У цьому контексті критично важливим є питання про верховенство світського права. Цей принцип забезпечує доктринальне підґрунтя для легітимації активних позитивних зобов'язань держави. Вимога динамічного нейтралітету ґрунтується на фундаментальному принципі верховенства права як інструменту врегулювання суспільних конфліктів. Сучасна доктрина ЄСПЛ чітко позиціонує право як зовнішній арбітр. На думку професора Ф. Джейкобса: «Отже, замість того, щоб релігія формувала зміст і межі права, саме право визначає межі релігійної свободи, а також слугує більш загальній меті – вирішенню конфліктів між конкуруючими цінностями. Можна вважати, що право має деякі переваги, саме коли йдеться про балансування конкуруючих інтересів» [3, с. 77]. Таким чином, у випадку організацій, що просувають ідеологію, несумісну з демократичними цінностями, держава зобов'язана захистити плюралістичне середовище.

Проте, в Україні також актуалізується проблема правомірності втручання органів місцевого самоврядування та територіальних громад у внутрішню діяльність релігійних організацій, зокрема у питання зміни канонічної підлеглості. Рішення органів місцевого самоврядування щодо заборони діяльності або примусової зміни юрисдикції релігійних громад виходять за межі їхньої компетенції, визначеної ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [7]. Такі дії є актами *ultra vires* (перевищення влади), що порушує принцип законності (ст. 19 Конституції України) та підриває правову визначеність – фундаментальний елемент верховенства права. Відповідно до практики ЄСПЛ (див., зокрема: ECtHR 3 May 2007, 97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 Others v. Georgia, No. 71156/01; ECtHR 11 January 2007, Kuznetsov and Others v. Russia, No. 184/02) держава не може обмежуватись лише пасивним невтручанням. Вона має позитивний обов'язок вживати активних заходів для захисту релігійних громад від незаконного втручання третіх осіб (у тому числі політично мотивованих груп або місцевих органів влади). Нездатність держави (в особі правоохоронних органів та судів) захистити релігійну громаду від захоплення майна або примусової реєстрації на підставі рішень сторонніх осіб («зборів села») кваліфікується ЄСПЛ як порушення ст. 9 Конвенції. Держава повинна виступати як «нейтральний та неупереджений організатор здійснення релігійних переконань», забезпечуючи релігійний мир. Крім того, Європейський суд у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» встановив, що втручання у внутрішню організацію церкви, навіть з метою врегулювання кон-

флікту, є порушенням. Обов'язок держави полягає у забезпеченні дотримання внутрішніх статутних норм релігійної організації, а не у легалізації рішень, прийнятих під зовнішнім тиском (політичним чи адміністративним).

Отже, пасивність центральних органів влади щодо незаконних дій місцевих рад є невиконанням позитивних зобов'язань України за Конвенцією. Держава повинна активно втрутитися для відновлення законності, скасувавши неправомірні рішення та забезпечивши безперешкодну діяльність релігійних громад відповідно до їхніх статутів. Поточна адміністративна практика, що допускає сторонній тиск на релігійні громади, створює ризики визнання дій України такими, що порушують Конвенцію про захист прав людини, у міжнародних судових інстанціях.

Критерії правомірного втручання: тест пропорційності ЄСПЛ. Будь-яке втручання у свободу об'єднання (ст. 11 § 2 Конвенції) повинно відповідати трьом кумулятивним критеріям: «встановлено законом», переслідувати «легітимну мету» та бути «необхідним у демократичному суспільстві».

Критерій «встановлено законом» передбачає, що закон повинен бути доступним, передбачуваним у своїх наслідках та містити достатні гарантії проти свавільного застосування. Класичне формулювання застосовуваного тесту може бути знайдено в рішеннях у справах, що стосуються свободи вираження поглядів, але воно однаково застосовується до справ, які стосуються статті 9: «На думку Суду, з виразу «передбачені законом» впливають такі дві вимоги. По-перше, право має бути адекватною мірою доступним: громадяни повинні мати відповідну обставинам можливість орієнтуватися в тому, які правові норми застосовуються до цього випадку. По-друге, норма не може вважатися «законом», доки вона не буде сформульована з достатнім ступенем точності, що дозволяє громадянину узгоджувати з нею свою поведінку: він повинен мати можливість, користуючись при необхідності порадами, передбачати, в розумному стосовно обставин ступеня, наслідки, які може спричинити за собою ту чи іншу дію» [8, с. 37] (див.: ECtHR 26 April 1979, Sunday Times v. United Kingdom, No. 6538/74, para. 49).

Фундаментальна роль цієї вимоги полягає у забезпеченні правової визначеності. Як підкреслює професор Керолін Еванс, така вимога: «має на меті гарантувати, що права і свободи не будуть обмежені інакше як через належну правову процедуру, частково через процесуальні гарантії, які це передбачають, а частково через вимогу верховенства права, згідно з якою особа повинна заздалегідь знати, яка поведінка приписується, і мати можливість відповідним чином коригувати свою поведінку» [9, с. 138]. Так, у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» порушення було встановлено саме через те, що законодавство про реєстрацію було недостатньо передбачуваним, а національні суди не змогли виправити довільності реєструючого органу (ECtHR 14 June 2007, Svyato-Mykhaïlivs'ka Parafiya v. Ukraine. No. 77703/01). Це означає, що закон, який надає органам влади необмежену дискрецію, не виправдовує втручання.

Як неодноразово зазначалось у рішеннях ЄСПЛ, в світлі статті 11 § 2 і так само статті 9 Конвенції, втручання може бути виправданим, якщо воно «встановлено законом» та здійснено «згідно закону», оскільки оскаржувані заходи повинні не тільки мати законодавче підґрунтя, але й передбачатися якісним законом, який має бути достатньо доступним та передбачуваним щодо наслідків його застосування, тобто бути сформульованим у спосіб, який дає змогу кожній особі – у разі потреби, за допомогою відповідної консультації – регулювати свою поведінку (див.: ECtHR, judgment of 24 February 1998, Larissis and Others v. Greece, No. 140/1996/759/958–960, para. 40; ECtHR 13 December 2001, Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, No. 45701/99, para. 109).

Перелік легітимних цілей для обмеження свободи сповідувати релігію (ст. 9 § 2 Конвенції) є суворо вичерпним і не включає «національну безпеку» (ECtHR 12 February 2009, *Nolan v. Russia*, No. 2512/04, para. 73). Відмова авторів Конвенції включити цей мотив відображає першочергове значення релігійного плюралізму. Тому держава не може посилається на саму лиш потребу захистити національну безпеку, аби обмежувати реалізацію права особи або групи осіб сповідувати свою релігію [10, с. 14]. Проте, оскільки примусове припинення організації розглядається у світлі статті 11 § 2 Конвенції (свобода об'єднання), до переліку легітимних цілей включаються «національна безпека» та «запобігання заворушенням чи злочинам». Це дозволяє державі посилається на міркування безпеки, але лише стосовно організаційної діяльності. Проте, навіть коли держава посилається на цілі, перелічені у статті 11 § 2, ЄСПЛ проводить суворий контроль щодо якості та добросовісності цих виправдань. Як зазначає професор Грегорі Мозе, «Етап визначення легітимної мети ставить питання про те, чи відображає спектр можливих виправдань закону ті види міркувань, які є прийнятними для розгляду обраним урядом» [11, с. 73]. Це підкреслює, що цільове призначення обмеження має відповідати критерію доцільності та належності (appropriateness) уряду, що діє в умовах демократії, захищаючи від свавільного використання мотиву національної безпеки.

Практика Суду стверджує, що втручання має бути «необхідним у демократичному суспільстві» і відповідати «нагальній суспільній потребі» (див.: ECtHR 30 January 1998, *United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey*, No. 133/1996/752/951, para. 43-45; ECtHR 31 July 2001, *Grand Chamber judgment of 13 February 2003, Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*, Nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, para. 86-89). Отже, поняття «необхідний» не має того ступеню гнучкості, як поняття «корисний» чи «бажаний» (див.: ECtHR 17 February 2004, *Gorzeli and Others v. Poland*, No. 44158/98, para. 94-95). Розпуск релігійної організації є найсуворішим заходом, який повинен бути винятковим і виправданим дуже вагомими і серйозними причинами. Принцип пропорційності вимагає доведення, що законної мети неможливо досягнути в жодній іншій, менш обтяжливий спосіб (ECtHR 12 June 2014, *Centre biblique de la république de Tchouvachie v. Russia*, No. 33203/08, para. 58). Держава повинна надати докази, чому попередження чи інші легші санкції є неефективними. Однак, наголошує професор Грегорі Мозе, «Формулювання «в демократичному суспільстві», здається, зберігає актуальність як частина аналізу, оскільки воно ґрунтується на ідеї, що захід не може бути необхідним для демократії, якщо він підриває її основні цінності» [11, с. 94]. Це доктринально обґрунтовує позицію «здатної захищати себе демократії», згідно з якою захист плюралізму, суверенітету та верховенства права стає першочерговим завданням, яке легітимізує крайні запобіжні заходи проти системних загроз.

Оцінюючи пропорційність, ЄСПЛ застосовує доктрину «свободи розсуду» (*margin of appreciation*), визнаючи, що національні органи мають кращі позиції для оцінки «нагальної суспільної потреби». Ця доктрина є основним засобом, за допомогою якого ЄСПЛ визнає свою субсидіарну роль. Однак слід зазначити, що низка європейських вчених критично оцінює широту цієї свободи розсуду, особливо коли вона стосується захисту релігійних меншин. Дослідниця Фаб'єн Бречер вказує на суперечливість цього підходу, стверджуючи, що у конфліктах між більшістю та правом нових меншин сповідувати свої релігійні переконання ЄСПЛ вирішив, що державі слід надати широку свободу розсуду. Таким чином, вважається, що Суд свідомо утримується від виконання своєї функції міжнародного органу з прав людини, залишаючи відповідні питання майже повністю на розсуд дер-

жав [12, с. 164]. Такий підхід має доктринальне обґрунтування у концепції захисного релятивізму (*defensive relativism*). Доктор права Фредерік Коуелл пояснює мету цього аргументу: «Те, що держави намагаються зробити, висувуючи аргумент захисного релятивізму в таких справах, – це домогтися від суду якомога ширшої свободи розсуду (*margin of appreciation*), щоб захистити державну конструкцію культури» [13, с. 128]. Професор Жан-Франсуа Ренуччі, коментуючи це делікатне балансування, акцентує увагу на механізмі європейського контролю, який повинен супроводжувати визнання свободи розсуду: «Що стосується свободи сповідувати свою свободу думки, совісті та релігії, Суд визнає за державами певну свободу розсуду для оцінки існування та обсягу необхідності втручання, але це йде пліч-о-пліч із європейським контролем, що стосується як закону, так і рішень, які його застосовують. Втручання держави є законним, але має бути вжито запобіжних заходів, щоб уникнути будь-якого ризику свавілля: ось чому втручання підлягає умовам та суворому контролю» [14, с. 45].

Проте, незважаючи на загальну деференцію, Суд у кінцевій стадії оцінки застосовує холистичне балансування (*proportionality stricto sensu*). На цій фінальній стадії Суд порівнює відносну вагу конкуруючих цінностей. Це дозволяє Суду, навіть за наявності широкої свободи розсуду, критично переглянути висновок національних судів, якщо він є «настільки непропорційним», що становить порушення конвенційних прав.

Отже, свобода розсуду не є необмеженою. Вона звужується у випадках, коли йдеться про центральні елементи права, і Європейський суд зберігає за собою обов'язок здійснювати ретельний та «*in concreto*» контроль. У справах, де під загрозою опиняється релігійний плюралізм, Суд повинен критично оцінювати виправдання держави, особливо коли ці обмеження стосуються «нових меншин» або виявляють упередженість. Саме ця діалектика – між універсальними принципами та контекстуальною гнучкістю – є суттю європейського контролю. Професор Крістіан Вальтер підсумовує цю двояку роль ЄСПЛ: «Як свідчить юриспруденція ЄСПЛ, європейський нагляд є необхідним для гарантування дотримання певних мінімальних стандартів. Однак ця юриспруденція так само є свідченням необхідності поважати різні рішення, засновані на різних соціологічних, історичних та конституційних умовах» [15, с.38].

Доктрина зловживання правом. Винятком із високих стандартів захисту є ситуації, коли об'єднання зловживає своїм правом, прагнучи підірвати демократичний лад. У цьому випадку застосовується стаття 17 ЄКПЛ, яка забороняє використовувати Конвенцію для знищення прав і свобод інших. Рішення у справі «Партія добробуту (Refah Partisi) та інші проти Туреччини» є ключовим прецедентом, що дозволяє застосування запобіжних заходів (проти політичних партій, а за аналогією – й інших об'єднань). Суд підтвердив, що розпуск партії, яка виступала за встановлення шариату, був виправданим, оскільки її ідеологія та наміри були несумісні з фундаментальними принципами демократії, зокрема, рівністю статей та верховенством права (ECtHR 31 July 2001, *Grand Chamber judgment of 13 February 2003, Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*, Nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98).

Доктрина зловживання правом («доктрина *Refah Partisi*») ґрунтується на застосуванні статті 17 Конвенції «Заборона зловживання правами», яка дозволяє обмежувати права тих, хто використовує демократичні свободи з метою знищення прав і свобод, гарантованих Конвенцією. Таким чином, Європейський суд дозволив превентивний розпуск, встановивши, що держава не повинна чекати, доки об'єднання захопить владу, якщо існує реальна та безпосередня загроза демократичному ладу.

Цей прецедент є юридичним «щитом» для України. держава може виправдати припинення діяльності структур, афілійованих з агресором, не як захист «національної безпеки» у загальному сенсі (ст. 9 § 2 Конвенції), а як запобіжний захід (ст. 17 Конвенції) проти іманентної загрози демократичним цінностям, оскільки діяльність РПЦ та її афілійованих структур, що просуває ідеологію «руського міра», є військово-ідеологічним продовженням режиму, несумісного з демократією та суверенітетом.

Однак, у справах, де не було доведено іманентної загрози демократії чи конкретних деструктивних дій, ЄСПЛ послідовно визнає розпуск непропорційним. Наприклад, у рішенні у справі «Свідки Єгови Москви проти Росії» Суд визнав заборону непропорційною, оскільки звинувачення (у «руйнуванні сімей») не були підкріплені конкретними доказами, а закон не передбачав менш радикальних санкцій, ніж ліквідація (ECtHR 10 June 2010, *Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*, No. 302/02, para. 159). В іншій справі «Біблійний центр Чуваської Республіки проти Росії» Європейський суд постановив, що розпуск за формальні порушення був непропорційним, оскільки влада не надала попереджень для виправлення ситуації, порушивши принцип меншої жорсткості (ECtHR 12 June 2014, *Centre biblique de la république de Tchouvachie v. Russia*, No. 33203/08, para. 54). Ці прецеденти формують універсальний критерій: примусове припинення має бути «останнім, а не першим, засобом» реагування держави. Водночас, Суд суворо контролює використання національним законодавством невизначених формулювань, таких як «екстремістська діяльність», для примусового розпуску без належної юридичної передбачуваності. Таким чином, для правомірності розпуску необхідно, щоб держава пройшла не лише тест на легітимність намірів, але й тест на процедурну жорсткість.

Гармонізація положень законодавства України зі стандартами Європейської конвенції з прав людини: аналіз гарантій пропорційності. Конституція України та спеціальне законодавство про правовий режим воєнного стану не передбачають можливості дерогації (відступу) від права громадян вільно сповідувати свою віру. Однак, в умовах екзистенційної загрози державному суверенітету, виникає необхідність у правовому механізмі, що розмежовує релігійну свободу та діяльність інституцій, які використовуються як інструмент гібридної агресії. Прийняття Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» № 3894-IX [1] стало актом реалізації позитивного обов'язку держави щодо захисту демократичного суспільства. Закон встановлює пряму заборону діяльності іноземних релігійних організацій, центри впливу яких знаходяться в державі-агресорі. У ст. 3 Закону законодавець здійснив нормативну кваліфікацію Російської православної церкви (РПЦ) не лише як релігійної інституції, а як «ідеологічного продовження режиму держави-агресора» та співучасниці воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Така дефініція легітимізує повну заборону діяльності РПЦ як структури, що просуває деструктивну ідеологію «руського міра». Ключовою новелою законодавства є поширення заборони на національні релігійні суб'єкти, що мають ознаки афілійованості з забороненою іноземною організацією. Процедура припинення таких організацій не є автоматичною, а ґрунтується на встановленні сукупності юридичних фактів. Вона вимагає встановлення факту «церковно-канонічного зв'язку частини з цілим» (зокрема, між Київською Митрополією УПЦ та РПЦ), що підтверджується висновками релігієзнавчої експертизи та верифікується судовими рішеннями. Це переводить питання з площини політичних декларацій у площину доказового права, де ключовим критерієм є наявність реального, юридично або канонічно зафіксованого підпорядкування центру в країні-агресорі.

З огляду на безпрецедентність вжитих заходів, критично важливим стає питання правової якості запровадженого механізму. Тому подальший аналіз сфокусовано на верифікації положень Закону «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» через призму практики ЄСПЛ, аби підтвердити, що обмеження права на свободу віросповідання у цьому випадку є не лише необхідним, але й пропорційним легітимній меті.

1. *Забезпечення критерію «якості закону» (Quality of Law) та правової визначеності.* Нормативна конструкція Закону № 3894-IX імплементує чіткі та передбачувані критерії визначення афілійованості релігійних організацій, що задовольняє вимогу *lex certa* (правової визначеності) у контексті ст. 9 ЄКПЛ. Це є прямим реагуванням законодавця на критичні зауваження ЄСПЛ у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України», де держава була визнана порушником саме через широкую дискрецію органів влади та відсутність чітких законодавчих дефініцій. Закон мінімізує ризики адміністративного свавілля, встановлюючи вичерпний перелік юридичних фактів, що свідчать про організаційний зв'язок із центрами впливу в державі-агресорі.

2. *Реалізація принципу пропорційності через інститут припису.* Процедурний механізм, запроваджений Законом, відповідає доктрині *ultima ratio* (крайнього засобу). Введення інституту припису – обов'язкової попередньої вимоги щодо усунення порушень (розірвання зв'язків) – свідчить про застосування державою «м'якших засобів» (*less restrictive means*) перед застосуванням найбільш суворих санкцій у вигляді припинення діяльності організації. Це забезпечує дотримання трискладового тесту пропорційності втручання, виробленого практикою Європейського суду, надаючи релігійній організації можливість самостійно привести свою діяльність у відповідність до закону без ліквідації юридичної особи.

3. *Судовий контроль та процесуальні гарантії (Article 6 ECHR Compliance).* Віднесення питань щодо примусового припинення діяльності релігійної організації до виключної компетенції суду, а не адміністративних органів, є фундаментальною гарантією дотримання ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд). Такий підхід дозволяє здійснити «холістичне збалансування» (*holistic balancing*) [11, с. 237] інтересів національної безпеки та прав релігійної громади у змагальному процесі, виключаючи позасудову заборону релігійних об'єднань, що є стандартом демократичного суспільства.

4. *Легітимна мета та застосування ст. 17 ЄКПЛ (Заборона зловживання правами).* Телеологічний аналіз Закону № 3894-IX засвідчує, що його метою є не переслідування за релігійною ознакою, а нейтралізація загроз національній безпеці, спричинених інституційною залежністю релігійних структур від держави-агресора. У контексті ст. 17 ЄКПЛ, дії держави спрямовані на захист демократичного ладу від підірвної діяльності, що камуфлюється під релігійну практику. Закон розмежовує сферу *forum internum* (внутрішнє переконання), яке є абсолютним, та *forum externum* (зовнішній прояв, організаційна структура), втручання в яку є виправданим в умовах екзистенційної загрози суверенітету.

Таким чином, Закон «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» спрямований не на релігійне переслідування, а на усунення організаційної залежності від агресора, що використовується для підірву демократичного ладу.

Висновки. Проведений аналіз прецедентної практики Європейського суду з прав людини у контексті законодавчих ініціатив України щодо припинення діяльності релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу в державі-агресорі, дозволяє стверджувати, що таке втручання у права, гарантовані статтями 9 та 11 Конвенції, хоча і є екстраординарним заходом, може бути виправданим в умо-

вах екзистенційної загрози національному суверенітету. Легітимація примусового розпуску релігійних об'єднань вимагає від держави дотримання найвищих стандартів доказування, що ґрунтуються на доктрині «здатної захищати себе демократії» та положеннях статті 17 ЄКПЛ, які забороняють використання конвенційних свобод для знищення прав і свобод інших осіб або підризу демократичного ладу. Ключовим елементом правомірності таких дій є доведення національними судами того факту, що загроза національній безпеці, громадському порядку та правам інших громадян носить не лише гіпотетичний характер, а є реальною, безпосередньою та інституційною, виходячи від керівних органів релігійної структури, а не лише від окремих її представників, що кореспондується з принципами, викладеними у справі *Refah Partisi*.

Разом з тим, відповідність принципу пропорційності, як необхідної складової трискладового тесту ЄСПЛ, безпосередньо залежить від застосування державою менш обтяжливих заходів перед застосуванням санкції *ultima ratio* у вигляді ліквідації релігійної організації. У цьому аспекті процедурний механізм, який передбачає пере-

хідний період для добровільного розірвання канонічних та адміністративних зв'язків з релігійним центром у державі-агресорі, виступає критично важливою гарантією, що свідчить про спрямованість державного примусу на усунення політико-адміністративної залежності (*forum externum*), а не на переслідування за релігійні переконання (*forum internum*). Відтак, успішна імплементація законодавства вимагає від національної судової системи застосування холистичного підходу до балансування інтересів, де тягар доказування зміщується в площину підтвердження системної деструктивної діяльності релігійної організації як інструменту гібридної агресії, що дозволить сформулювати нову прецедентну практику щодо меж автономії релігійних спільнот в умовах воєнного стану без порушення засад релігійного плюралізму.

Перспективи подальших досліджень полягають у моніторингу емпіричної судової практики з метою доктринального осмислення трансформації підходів ЄСПЛ до гібридних безпекових загроз, які можуть вимагати динамічного тлумачення позитивних зобов'язань держави щодо захисту плюралізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20 серпня 2024 р. № 3894-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-IX#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
2. Hammer L. M. The international human right to freedom of conscience: some suggestions for its development and application. New York, NY : Routledge, 2018. 312 p.
3. Jacobs F. G. The Sovereignty of Law: The European Way. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 264 p.
4. Türmen R. Freedom of Conscience and Religion / *Promoting Justice, Human Rights and Conflict Resolution through International Law / La promotion de la justice, des droits de l'homme et du règlement des conflits par le droit international: Liber Amicorum Lucius Cafilisch* / M. Kohen. Leiden : Koninklijke Brill NV, 2007. P. 591–600.
5. Taylor P. M. Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 436 p.
6. Murphy K. State Security Regimes and the Right to Freedom of Religion and Belief: Changes in Europe since 2001. London : Routledge, 2013. 272 p. DOI: 10.4324/9780203082362.
7. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
8. Murdoch J. Protecting the right to freedom of thought, conscience and religion under the European Convention on Human Rights. Strasbourg : Council of Europe, 2012. 95 p. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Murdoch2012_EN (дата звернення: 27.11.2025).
9. Evans C. Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights. Oxford : Oxford University Press, 2001. 248 p.
10. Довідник із застосування статті 9. Свобода думки, совісті і релігії. Європейський суд з прав людини, Рада Європи. 2015. 81 с. URL: www.echr.coe.int (дата звернення: 27.11.2025).
11. Mose G. Religion, Human Rights, and the Workplace: Judicial Balancing in the United States Federal Courts and the European Court of Human Rights. Abingdon, Oxon ; New York, NY : Routledge, 2024. 276 p.
12. Bretscher F. Protecting the Religious Freedom of New Minorities in International Law. Abingdon, Oxon ; New York, NY : Routledge, 2020. 248 p.
13. Cowell F. Defensive Relativism: The Use of Cultural Relativism in International Legal Practice. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2022. 328 p.
14. Renucci J.-F. L'article 9 de la Convention européenne des droits de l'homme : la liberté de pensée, de conscience et de religion. Strasbourg : Editions du Conseil de l'Europe, 2004. 114 p. URL: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/dg2-fr-hrfiles-20-2004->
15. Walter C. The Role of Religion in the Formation of International Law in Europe. The Oxford Handbook of International Law in Europe / A. van Aaken, P. d'Argent, L. Mälksoo, J. J. Vasel (Eds.). Oxford : Oxford University Press, 2025. P. 23–43.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ОСНОВИ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРИТУЛОК

FOUNDATIONS OF THE EUROPEAN UNION'S MIGRATION POLICY IN THE CONTEXT OF PROVIDING THE RIGHT TO ASYLUM

Онишко О.Б., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії, історії та конституційного права
Навчально-науковий інститут права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-5165-1810

У статті розглянуто право на притулок як невід'ємне право людини в контексті захисту її громадянських прав. Встановлено, що міжнародне право поважає суверенітет держав, влада яких встановлює відповідні правила щодо забезпечення права на притулок на національному рівні та має значну свободу дій. Втручання згідно з договірним правом іноді необхідне лише для забезпечення захисту осіб, які переміщуються, залежно від того, чи здійснюється міжнародна мобільність добровільно чи примусово.

Встановлено, що міграційна політика ЄС базується на збалансованому, глобальному та комплексному підході до імміграції шляхом побудови миру та безпеки. Цей підхід спрямований на усунення корінних причин імміграції, які позбавляють постраждалих громадян перспектив розвитку та засобів до існування. Спільна імміграційна політика, побудована таким чином, підкреслює очевидні зв'язки між безпекою, розвитком та правами людини, зосереджується на співпраці між державами ЄС для того, щоб збалансувати їхнє внутрішнє демографічне зростання та спричинену ним соціальну напруженість, і таким чином підтримувати внутрішню стабільність.

Визначено, що ефективний доступ шукачів притулку до міжнародного захисту можна досягти шляхом виявлення осіб, які можуть потребувати захисту, надання їм відповідної інформації про їхні права, проходження ними відповідних процедур та отримання правової та соціальної допомоги, надання процесуальних гарантій захисту їх життя, здоров'я, честі та гідності.

Проаналізовано низку справ, розглянутих Європейським судом з прав людини щодо захисту прав та свобод шукачів притулку – біженців, які в силу обставин змушені були покинути країну свого постійного перебування чи громадянства та шукати притулку в інших державах. З'ясовано, що застосовні міжнародні норми не є ні єдиними, ні універсальними, що свідчить про те, що не лише норми ЄС врегульовують питання біженців, а кожна з держав ЄС, має свою незалежну систему надання притулку. Тому судовою практикою Європейського суду з прав людини відіграє значну роль у цьому відношенні, сприяючи захисту права на притулок, однак з огляду на національні законодавства держав-членів.

Ключові слова: шукачі притулку, європейська система притулку, захист прав біженців, статус біженця, тимчасовий захист.

The article examines the right to asylum as an inalienable human right in the context of protecting one's civil rights. It is established that international law respects the sovereignty of states, whose authorities establish appropriate rules to ensure the right to asylum at the national level and have considerable freedom of action. Interference under treaty law is sometimes necessary only to ensure the protection of persons who are displaced, depending on whether international mobility is voluntary or forced.

It is established that the EU migration policy is based on a balanced, comprehensive and integrated approach to immigration through peace and security building. This approach aims to address the root causes of immigration, which deprive the affected citizens of development prospects and livelihoods. A common immigration policy constructed in this way underlines the obvious links between security, development and human rights, focuses on cooperation between EU states in order to balance their internal demographic growth and the social tensions it causes, and thus maintain internal stability.

It is determined that effective access of asylum seekers to international protection can be achieved by identifying persons who may need protection, providing them with appropriate information about their rights, undergoing appropriate procedures and receiving legal and social assistance, providing procedural guarantees for the protection of their life, health, honor and dignity.

A number of cases considered by the European Court of Human Rights on the protection of the rights and freedoms of asylum seekers – refugees, who, due to circumstances, were forced to leave their country of permanent residence or citizenship and seek refuge in other states, have been analyzed. It has been found that the applicable international norms are neither unified nor universal, which indicates that not only EU norms regulate refugee issues, but each of the EU states has its own independent asylum system. Therefore, the case law of the European Court of Human Rights plays a significant role in this regard, contributing to the protection of the right to asylum, however, taking into account the national legislation of the member states.

Key words: asylum seekers, European asylum system, protection of refugee rights, refugee status, temporary protection.

Постановка проблеми. В силу глобалізації та загострення міжнародних конфліктів проблема притулку набуває особливого значення у зв'язку із розвитком зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних відносин. Умови сьогодення показують, що не завжди право на притулок громадяни можуть реалізувати в повному обсязі з огляду на виникнення нових загроз їх життю та здоров'ю в країні їх громадянської приналежності, оскільки наявність широкого спектру умов для отримання статусу біженця в країнах Європи створює низку перешкод. Особливо це стосується громадян України, оскільки воєнний стан в Україні триває понад 3 роки і безпекове середовище все ще не достатнє для повернення.

Мета. Розкрити поняття притулку, його міжнародне значення та чинні міжнародні нормативно-правові акти, на підставі яких реалізується право громадян на отримання притулку, охарактеризувати справи ЄСПЛ у сфері забезпечення права на притулок.

Стан дослідження. Повнота розкриття вищевказаної проблеми забезпечується завдяки науковим дослідженням сучасних правників та науковців. Питань притулку, міграційної політики та біженців неодноразово торкалися у своїх наукових розвідках низка сучасних правників та науковців, зокрема, Завгородня В. М., Гончаренко А. В., Куліш А. М., Малиновська О. О., Мота А. Ф., Олексинин С. О., Сердюк О. В., Сокурченко В. А., Хрякова Н. О., Шевчук С. О., Яковюк І. В. та інші.

Виклад основного матеріалу. Термін «притулок» походить з міжнародної доктрини прав людини. Він використовується для будь-якого виду захисту, що надається державою іноземцям, які прибули в їхню країну, втікаючи від загроз, які посягають на їх громадянські та політичні права. Надання притулку означає, що іноземець може залишатися в країні, яка надає йому захист.

Словом «мігрант» описують людину, яка переміщується з одного місця, регіону або країни до іншого. Термін «шукач притулку» застосовується до мігранта, який шукає міжнародного захисту. В Європі міжнародний захист може надаватися у формі статусу біженця або додаткового захисту [1].

Міжнародною основою права на притулок є Конвенція 1951 року про статус біженців та Протокол до неї 1967 року. Більшість країн світу (149 країн) є учасниками конвенції, включаючи всі європейські країни, крім Андорри та Сан-Марино. На основі цієї конвенції іноземцю, шукачеві притулку, може бути надано статус біженця.

У правовій системі Європейського Союзу вирішальне значення для кваліфікації іммігрантів як біженців має Спільна європейська система притулку (CEAS), створена у зв'язку з положеннями статті 78 ДФЕС [2]. Її ключовим елементом є так звана Кваліфікаційна директива [3], а також подальші положення, що стосуються визначення держави, відповідальної за розгляд заяви про надання статусу біженця [4], та мінімальних стандартів прийому (прийняття) шукачів притулку [5]. Положення Кваліфікаційної директиви спрямовані на уніфікацію тлумачення поняття «біженець», оскільки між державами-членами існували розбіжності в цьому питанні, що могло призвести до взаємної репатріації іноземців з однієї держави-члена до іншої, що суперечить правам людини, або їх вислання до третіх країн. Великі групи осіб, які тікають від збройних конфліктів, можуть бути тимчасово захищені протягом обмеженого періоду (один рік з можливістю продовження) на підставі рішення Ради ЄС37 [6]. Однак, досі ця форма захисту не застосовувалася на практиці ніде в Європейському Союзі – навіть під час піку міграційної кризи 2015–2016 років, яка була спричинена, серед іншого, військовими операціями в Сирії.

За роки розвитку системи захисту прав людини були введені наступні нормативні акти, які розширили право на притулок. У Європейському Союзі право на притулок додатково регулюється Директивою ЄС і Ради про додатковий захист від 13 грудня 2011 року [7]. Окремі країни також мають власне національне законодавство про надання притулку, більшість якого базується на Конвенції про статус біженців 1951 р.

Статус біженця надається особі, яка «через обґрунтовані побоювання переслідування за ознакою раси, релігії, національності, належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської приналежності та не може або через такі побоювання не бажає скористатися захистом цієї країни; або яка, не маючи громадянства, опинилася за межами країни свого попереднього звичайного проживання внаслідок подібних подій, не може або через такі побоювання не бажає повернутися до неї». Конвенція про статус біженців також забороняє депортацію іноземців до країни, де їхнє життя або свобода опинилися б під загрозою з причини раси, релігії, національності, належності до певної соціальної групи або політичних переконань [8].

Оскільки визначення біженця створює дуже вузькі критерії для отримання захисту, Європейський Союз запровадив додаткове законодавство, згідно з яким іноземці можуть отримати міжнародний захист. Додатковий захист захищає осіб, які не відповідають вимогам для отримання статусу біженця. Він надається іноземцям, депортованим до країни їхнього походження (або, у випадку особи без громадянства, до країни їхнього попереднього про-

живання) наражала б їх на реальний ризик завдати серйозної шкоди. Згідно з визначенням у статті 15 Директиви 2011/95/ЄС [7], серйозна шкода включає:

- смертну кару або страту,
- катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження чи покарання,
- серйозну індивідуальну загрозу життю цивільної особи внаслідок масового насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту.

Міграція до Європи та всередині неї регулюється поєднанням національного законодавства країни прибуття, законодавства Європейського союзу (ЄС), Європейської конвенції з прав людини 1950 р. (ЄКПЛ), Європейської хартії з прав людини та інших міжнародних зобов'язань, взятих на себе європейськими державами. Скарги на дії чи бездіяльність державних органів, що порушують ЄКПЛ, можуть бути подані в будь-якій із 47 держав-членів Ради Європи, включаючи всі 27 держав-членів ЄС. Європейська конвенція з прав людини забезпечує захист усіх осіб, які підпадають під юрисдикцію будь-якої з 47 держав, що є її учасницями, незалежно від їхнього громадянства чи статусу проживання. Згідно зі статтею 13 ЄКПЛ, держави зобов'язані забезпечити внутрішній засіб правового захисту для скарг, поданих відповідно до конвенції [9]. Принцип субсидіарності, що розуміється в контексті ЄКПЛ, покладає основну відповідальність за забезпечення дотримання ЄКПЛ на самі держави, залишаючи звернення до ЄСПЛ як крайній засіб. Скарги на дії чи бездіяльність держав-членів ЄС, що порушують законодавство ЄС, можуть бути подані до національних судів, які зобов'язані забезпечувати правильне застосування законодавства ЄС та можуть – а іноді й повинні – передавати справу до Суду ЄС для попереднього рішення щодо тлумачення або дійсності певного положення ЄС.

Після прибуття біженців та шукачів притулку до будь-якої держави, остання має суверенне право контролювати в'їзд та проживання іноземних громадян на своїй території. Як право ЄС, так і ЄКПЛ накладають певні обмеження на здійснення цього суверенітету. Громадяни мають право в'їжджати до своєї країни, а громадяни ЄС мають загальне право згідно з правом ЄС в'їжджати до інших держав-членів. Крім того, як право ЄС, так і ЄКПЛ забороняють видворення осіб на кордонах та їх повернення до країн, де існує ризик переслідування або іншої серйозної шкоди (принцип невидворення).

Згідно з законодавством ЄС, держави-члени мають спільні правила видачі короткострокових віз та проведення прикордонного контролю. Європейський Союз також встановив правила запобігання незаконному в'їзду. Європейське агентство прикордонної та берегової охорони (Frontex) підтримує держави-члени ЄС в управлінні зовнішніми кордонами ЄС [10]. Агентство надає технічну та оперативну підтримку шляхом спільних операцій, швидкого реагування на сухопутних, повітряних або морських кордонах, а також шляхом направлення експертів до груп підтримки управління міграцією, розгорнутих у державах-членах, які стикаються з непропорційно великими міграційними проблемами. Європейська система прикордонного спостереження, відома як «Eurosur», служить системою обміну інформацією між державами-членами ЄС та Frontex. До 2027 року Frontex матиме постійний корпус із 10 000 оперативних співробітників, які підтримуватимуть держави-члени ЄС у виконанні завдань, пов'язаних з прикордонним контролем та поверненням. Під час вжиття заходів у контексті спільної операції або швидкого втручання на кордоні держави-члени ЄС несуть відповідальність за свої дії та бездіяльність [8].

Не маючи змоги отримати дійсний проїзний документ, шукачі притулку на практиці часто прибувають на кордон без дійсних документів або перетинають його незаконно. Незалежно від того, де їх виявляють або затримують –

у відкритому морі, на кордоні чи в межах території – якщо вони виявляють бажання подати заяву про надання притулку, їх необхідно скерувати до відповідних національних процедур. Принцип невідворнення забороняє повернення осіб, які шукають захисту від переслідування або серйозної шкоди, без попереднього розгляду їхньої заяви.

Хартія Європейського Союзу про основоположні права закріплює право на притулок у статті 18 та зобов'язання дотримуватися принципу невідворнення у статті 19. Відповідно до статті 19, 4 Шенгенського кодексу про кордони, діяльність з контролю кордонів повинна повністю відповідати вимогам Конвенції 1951 року про статус біженців та зобов'язанням, пов'язаним з доступом до міжнародного захисту, зокрема принципу невідворнення. Ці вимоги застосовуються до всіх видів прикордонного контролю, включаючи перевірки в офіційних пунктах пропуску через кордон та діяльність із прикордонного спостереження на сухопутних або морських кордонах, зокрема перевірки, що проводяться у відкритому морі.

Не маючи змоги отримати дійсний проїзний документ, шукачі притулку на практиці часто прибувають на кордон без дійсних документів або перетинають його незаконно. Незалежно від того, де їх виявляють або затримують – у відкритому морі, на кордоні чи в межах території – якщо вони виявляють бажання подати заяву про надання притулку, їх необхідно скерувати до відповідних національних служб в державі прибуття. Згідно з законодавством ЄС та Ради Європи, принцип невідворнення забороняє повернення в країну громадянської приналежності чи в країну попереднього проживання осіб, які шукають захисту від переслідування або через побоювання за своє життя і здоров'я, без попереднього розгляду їхньої заяви.

Згідно з ЄКПЛ, держави мають право, ґрунтуючись на встановленому міжнародному праві та з урахуванням своїх договірних зобов'язань (включаючи ЄКПЛ), контролювати в'їзд, перебування та вислання іноземних громадян. Доступ іноземних громадян на територію прямо не регулюється ЄКПЛ, а Конвенція не визначає, кому слід надавати візу. Судова практика ЄСПЛ лише накладає певні обмеження на право держав повертати когось зі своїх кордонів, наприклад, якщо це буде рівносильне видворенню. Судова практика може за певних обставин вимагати від держав дозволити в'їзд особи, якщо це є передумовою для реалізації певних прав, визначених Конвенцією, зокрема права на сімейне життя [11].

Згідно з законодавством ЄС, громадяни третіх країн, згідно з Регламентом про візовий список (Регламент (ЄС) 2018/1806), можуть в'їжджати на територію Союзу на підставі візи, виданої до в'їзду [12]. Додаток до цього Регламенту регулярно змінюється. На вебсайті Європейської Комісії розміщено актуальну карту візових вимог для Шенгенської зони. Держави-члени ЄС не можуть запроваджувати й інші візові вимоги.

Візити до країн Шенгенської зони тривалістю до 90 днів протягом будь-якого 180-денного періоду регулюються Візовим кодексом (Регламент (ЄС) № 810/2009, останнім часом змінений Регламентом (ЄС) 2019/1155). З іншого боку, довгострокові візи, максимальний термін дії яких, згідно з Регламентом (ЄС) № 265/2010, становить один рік, переважно видаються на розсуд окремих країн. Громадяни, звільнені від візової вимоги згідно з Регламентом (ЄС) 2018/1806, можуть потребувати візи, якщо мета їх перебування змінюється (наприклад, працевлаштування). Усі візи необхідно отримати до подорожі. Лише певні категорії громадян третіх країн звільнені від цієї вимоги [13].

У справі «Koushkaki проти Німеччини» [14] Суд ЄС постановив, що компетентні органи держави-члена можуть відмовити заявнику у видачі єдиної візи лише за умови, що проти цієї особи можна застосувати одну з підстав для відмови у видачі візи, перелічених у Візо-

вому кодексі. Ці органи мають широкі повноваження під час розгляду цієї заяви. Вони можуть відмовити у видачі візи, якщо є серйозні сумніви щодо наміру заявника залишити територію держави-члена ЄС до закінчення терміну дії візи. Однак органи влади несуть відповідальність за визначення того, чи викликає цей намір серйозні сумніви. З цією метою компетентні органи державної влади повинні проводити індивідуальний розгляд заяви на отримання візи, враховуючи, з одного боку, загальну ситуацію в країні проживання заявника, а з іншого боку, обставини, які характеризують її сімейне, соціальне та економічне становище, будь-яке попереднє легальне чи незаконне перебування в державі-члені та її зв'язки в країні проживання та в державах-членах.

У справі «Ель Хассані проти Польщі» [15] Суд ЄС розглянув справу громадянина Марокко, який подав заяву на отримання шенгенської візи для відвідування дружини та сина, які є громадянами Польщі. Заява та подальший запит на перегляд були відхилені через невизначеність щодо наміру заявника виїхати з Польщі до закінчення терміну дії візи. Суд Європейського Союзу постановив, що статтю 32(3) Візового кодексу, яка стосується засобів правового захисту, слід тлумачити як таку, що вимагає від держав-членів встановити процедуру оскарження рішень про відмову у видачі віз, детальні правила якої встановлюються в правопорядку кожної держави-члена. Суд уточнив, що ця процедура повинна включати судовий перегляд.

Відповідно до статті 19 Конвенції про імплементацію Шенгенської угоди [16], іноземці, які мають єдині візи, можуть вільно подорожувати Шенгенською зоною протягом терміну дії їхньої візи, за умови, що вони відповідають вимогам щодо в'їзду, встановленим для їхньої візи. Відповідно до статті 21 Конвенції, дозвіл на проживання разом із проїзними документами може замінити візу за певних обставин. Регламент (ЄС) № 1030/2002 (з останніми змінами, внесеними Регламентом (ЄС) 2017/1954) встановлює єдиний формат дозволів на проживання. Іноземці, які не підлягають візовим вимогам, можуть вільно подорожувати Шенгенською зоною протягом періоду, що не перевищує 90 днів протягом будь-якого 180-денного періоду, за умови, що вони відповідають вимогам щодо в'їзду, викладеним у Шенгенському кодексі кордонів [17].

Справа «Нада проти Швейцарії» [18] стосувалася громадянина італійсько-єгипетського походження, який проживав у Кампіоне-д'Італія (італійський анклав у Швейцарії). Швейцарська влада включила його до «Федерального положення про Талібан», що імплементує санкції Ради Безпеки ООН щодо боротьби з тероризмом. Це внесення перешкодило заявнику залишити Кампіоне-д'Італія, а його спроби виключити своє ім'я зі списку були відхилені. Європейський суд з прав людини зазначив, що швейцарська влада мала певну свободу дій у застосуванні резолюцій ООН щодо боротьби з тероризмом. Суд також визначив, що Швейцарія порушила права заявника за статтею 8 ЄКПЛ, не повідомивши своєчасно Італію або Комітет ООН з санкцій про відсутність обґрунтованої підозри щодо заявника та відсутність адаптації режиму санкцій до його індивідуальної ситуації. Він також встановив, що Швейцарія порушила статтю 8 ЄКПЛ, статтю 13 ЄКПЛ у поєднанні зі статтею 8, оскільки заявник не мав ефективних засобів для виключення свого імені зі списку.

Справа «Стамосе проти Болгарії» [19] стосувалася громадянина Болгарії, на якого було накладено дворічну заборону на в'їзд, введenu болгарською владою за порушення імміграційного законодавства США. Вперше оцінюючи, чи сумісна заборона на в'їзд, спрямована на запобігання порушенням внутрішнього та іноземного імміграційного законодавства, зі статтею 2 Протоколу № 4 до ЄКПЛ, ЄСПЛ визнав, що загальний та необмежений захід, що забороняє заявнику в'їжджати до всіх іноземних країн

через порушення ним імміграційного законодавства однієї конкретної країни, не був пропорційним.

Норми ЄС щодо надання притулку застосовуються лише з моменту прибуття особи на кордон, включаючи територіальні води та транзитні зони (стаття 3(1) Директиви про процедури надання притулку (2013/32/ЄС)). Стаття 6 Директиви визначає деталі щодо доступу до процедури надання притулку. Зокрема, стаття 6(1) вимагає від держав реєструвати заяву про надання притулку протягом трьох робочих днів або шести робочих днів, якщо заява подається до органів, відмінних від тих, що відповідають за її реєстрацію. До таких інших органів також належать суди. Держави зобов'язані забезпечити, щоб особа мала ефективну можливість подати заяву якомога швидше. Відповідно до ст. ст. 6(2), 8 Директиви, якщо є підстави вважати, що особи, які перебувають у пунктах пропуску через кордон, можуть подати заяву про надання притулку, держави-члени надають їм інформацію про можливість подання такої заяви. Процедура надання притулку дозволяє розглядати заяви та приймати рішення про надання притулку на кордоні або в транзитних зонах. Рішення щодо змісту заяви також можуть прийматися за обставин, коли можуть застосовуватися прискорені процедури. В процедурах на кордоні рішення має бути прийнято не пізніше чотирьох тижнів після подання заяви; в іншому випадку заявнику має бути надано доступ до території держави прибуття для подальшого розгляду заяви. Держави зобов'язані утримуватися від застосування процедур на кордоні до заявників, які потребують міжнародного захисту та потребують спеціальних процесуальних гарантій, якщо вони є жертвами зґвалтування або іншого серйозного насильства, коли відповідна підтримка не може бути надана на кордоні. Стаття 25(6)(b) встановлює певні обмеження щодо розгляду заяв, поданих на кордоні дітьми без супроводу [3].

Держави мають право вирішувати, чи надавати іноземцям доступ на свою територію, але повинні дотримуватися законодавства ЄС, ЄКПЛ та чинних гарантій прав людини щодо наступних принципів:

- Законодавство ЄС та ЄКПЛ забороняють видворення осіб на кордонах та їх повернення до країн, де існує ризик переслідування або іншої серйозної шкоди (заборона на видворення).

- Законодавство ЄС встановлює спільні правила для держав-членів ЄС щодо видачі короткострокових віз.

- Законодавство ЄС надає гарантії щодо проведення заходів з контролю кордонів та спостереження за кордонами, зокрема на морі.

- Законодавство ЄС, зокрема Шенгенський кодекс, дозволяє особам подорожувати без контролю кордонів у межах Шенгенської зони

- Режим місцевого прикордонного руху згідно з законодавством ЄС полегшує жителям прикордонних територій перетин зовнішнього сухопутного кордону держави-члена.

- Згідно з законодавством ЄС, заборона на в'їзд, видана державою Шенгенської угоди щодо певної особи, перешкоджає цій особі в доступі до всієї Шенгенської зони.

- Хартія ЄС передбачає право на притулок та заборону видворення. Норми ЄС щодо притулку застосовуються з моменту досягнення особою кордону ЄС. Європейська конвенція з прав людини не передбачає права на притулок як такого; проте відмова особі у в'їзді, що наражає її на ризик катувань або інших форм жорстокого поводження, заборонена.

- За певних обставин ЄСПЛ обмежує право держави затримувати або повертати мігранта на своєму кордоні, незалежно від того, чи перебуває мігрант у транзитній зоні, чи іншим чином під юрисдикцією держави.

Практика ЄСПЛ теж свідчить про численну кількість порушень, здійснених державами щодо забезпечення права на притулок.

Справа «Кебе та інші проти України» [20] стосувалася еритрейських безбілетних пасажирів на борту торговельного судна, що пришвартувалося в українському порту, що прямував до Саудівської Аравії. Європейський суд з прав людини визнав, що українська влада порушила ЄКПЛ, відмовивши заявникам дозволити зійти на берег та подати заяву про надання притулку. Незважаючи на відсутність переконливих доказів щодо того, чи зверталися заявники з проханням про надання притулку в Україні, ЄСПЛ встановив, що, з огляду на об'єктивну інформацію, доступну на той час, існував серйозний ризик видворення до Еритреї після прибуття в Саудівської Аравії, і Україна не розглядала їхню заяву за статтею 3 ЄКПЛ.

У справі «М.А. та інші проти Литви» заявники, які втекли з Чеченської Республіки, тричі намагалися перетнути кордон між Литвою та Білоруссю. Хоча вони швидко стверджували, що шукають міжнародного захисту, їм було відмовлено у в'їзді через відсутність необхідних проїзних документів. Литовські прикордонники не приймали їхні заяви про надання притулку та не пересилали їх компетентному органу для розгляду та визначення статусу, як того вимагає національне законодавство. Європейський суд з прав людини встановив, що не було проведено оцінки того, чи було повернення заявників до Білорусі, країни, яка не є державою-учасницею ЄКПЛ, безпечним. Суд постановив, що перешкоджання заявникам у поданні клопотань про надання притулку та їхнє вислання до Білорусі є порушенням статті 3 ЄКПЛ [21].

Заява України на членство в ЄС, звичайно, також несе в собі виклики та відповідальність. Однак баланс вигод і витрат є переважно позитивним, враховуючи запровадження для громадян України безвізового режиму у 2017 році. Безвіз не означає, що громадяни звільняються від виконання решти вимог щодо в'їзду, зазначених у Шенгенському кодексі кордонів [17]. Для перетину кордону за безвізовим режимом громадяни України повинні не лише мати дійсний біометричний паспорт, але й обґрунтувати мету та умови свого перебування, необхідні фінансові ресурси та не бути внесеними до баз даних як особи, яким видано відмову у в'їзді, або такі, що становлять загрозу громадському порядку та внутрішній безпеці.

Скасування візових вимог, безсумнівно, є значним кроком для інтеграції України в європейський простір. Україні довелося довго чекати на безвізовий режим, оскільки План дій щодо лібералізації візового режиму (ПДВЛ) був наданий ще у 2010 році. Молдова, яка приєдналася до ПДВЛ у 2011 році, отримала безвізовий режим у 2014 році, тоді як Грузія, яка користувалася безвізовим режимом з березня, почала впроваджувати ПДВЛ лише у 2013 році. Затримки України були пов'язані, з відсутністю політичної волі щодо впровадження відповідних реформ зокрема, запровадження біометричних паспортів [22].

Безвізові подорожі сприяють міжособистісним контактам та туризму і не обов'язково тягнуть за собою збільшення міграції, яка визначається як постійна зміна країни проживання. Скасування візових вимог для перебування до 90 днів не надає автоматично права на роботу чи навчання в країнах ЄС – громадяни України, які в'їжджають до ЄС з цією метою, все одно повинні будуть подавати заявки на отримання відповідних віз та дозволів. Подібні рішення ЄС щодо країн Західних Балкан та Молдови безпосередньо не призвели до збільшення міграції – ні легальної, ні нелегальної.

Станом на кінець грудня 2016 року громадяни України отримали 103 000 віз у Польщу. Було видано дійсні посвідки на проживання, тоді як кількість декларацій, виданих у 2016 році, що дають право на тимчасову роботу, досягла 1,262 мільйона. Це пов'язано із запровадженням Польщею ліберальної системи короткострокових дозволів на роботу. Польща не може конкурувати з іншими країнами ЄС за рівнем пропонованої заробітної плати, тому

головною привабливістю для громадян України стала можливість легального працевлаштування. Скасування короткострокових віз для всієї Шенгенської зони дещо переорієнтувала частину українських мігрантів з Польщі на інші країни ЄС. До них належать такі країни, як Німеччина (за даними Євростату, станом на 31 грудня 2015 року в Німеччині легально проживало 113 000 українців) та Чеська Республіка (за тим самим джерелом: 113 000 українців), а можливо, і Італія (238 000 українців), де існують значні потреби на ринку праці, а попередня обмежувальна політика в'їзду ускладнювала для українців отримання роботи [23].

Безсумнівно, міграційні потоки з України до ЄС зросли після початку повномасштабного вторгнення та підвищення загроз життю та здоров'ю громадян України. Левова частка мігрантів прибули до країн Європейського Союзу, майже 1 мільйон громадян України наразі користуються тимчасовим захистом у Польщі (переважно жінки та діти).

Загалом 1,55 мільйона осіб мають дійсні дозволи на проживання. З 24 лютого 2022 року міграційна ситуація в Польщі характеризується збільшенням припливом громадян України. Вони є найбільшою групою іноземців у Польщі, складаючи 78% усіх іноземців, які проживають в країні. Більшість громадян України проживають у Польщі під тимчасовим захистом, про що свідчить отримання номера PESEL (персонального ідентифікаційного номера) відповідно до Закону про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території країни. Наразі під цим статусом зареєстровано 993 000 осіб. Жінки становлять приблизно 61% цієї групи, тоді як серед дорослих жінки становлять 77%. Кожен другий громадянин України, зареєстрований під тимчасовим захистом, є дитиною. Крім того, 462 000 громадян України мають дійсні дозволи на тимчасове проживання. Переважна більшість з них видана з метою працевлаштування. 92 000 осіб мають постійні або довгострокові дозволи на проживання в ЄС [24].

ЄС і Україна стикаються з довгостроковим викликом: як продовжувати свої взаємні відносини, оскільки етап співпраці, в якому домінували переговори щодо угоди про асоціацію та складний процес досягнення безвізового режиму, не обмежений у часі. З одного боку, ЄС наразі не

може представити подальше бачення взаємної співпраці, наприклад, можливість діалогу щодо глибшої економічної інтеграції та розробки нової моделі розвитку політики сусідства. З іншого боку, українська влада уповільнює темпи внутрішньої модернізації, хоча зовнішні загрози територіальній цілісності та введення в країні воєнного стану призупинили цей процес на невизначений час.

Висновки. Притулок є дискреційним інститутом, і його основною функцією є сприяння політичним інтересам країни, яка надає притулок. Тому необхідність підтримувати політкоректність та небажання вступати в конфлікт з іншими країнами або розпалювати дипломатичні відносини означають, що інтереси іноземця відходять на другий план, оскільки система надання притулку в державах Європи складна та багатокомпонентна. Низька кількість заяв про надання притулку також може бути пов'язана з економічним становищем тієї чи іншої держави. Загалом, іноземці надають перевагу зверненню за захистом у більш економічно розвинені країни з вищим рівнем життя, високими соціальними виплатами та кращим доступом до медичних послуг. Однак, наслідки повномасштабного вторгнення Росії в Україну свідчать про те, що велика кількість громадян України тримали статус біженця у Польщі, Чехії, хоча останні не є найбільш економічно та соціально звиненими державами Європи.

Європейська конвенція з прав людини та право ЄС визначають важливу основу для захисту прав іноземців-шукачів притулку. Законодавство Європейського Союзу у сферах притулку, кордонів та імміграції швидко розвивається. Європейським судом з прав людини розглянуто низку справ, які становлять прецедентну практику, у сфері захисту прав шукачів притулку, біженців та мігрантів. Зокрема, найбільше порушень стосувалися статей: 3 (заборона катувань), 5 (право на свободу та особисту недоторканість), 8 (право на приватне та сімейне життя) та 13 (право на ефективний засіб правового захисту) ЄКПЛ. Судова практика спонукала ЄС до прийняття низки нових Директив, які передбачають можливість повного і всебічного забезпечення прав і свобод шукачів притулку, біженців та мігрантів у випадку їх порушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Притулок. Court Talks dis Cours. Human Rights Education for Legal Professionals. Ради Європи/Європейський суд з прав людини, 2016 URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/COURTalks_AsyL_Talk_UKR
2. Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union. Official Journal of the European Union 26.10.2012 URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF>
3. Directive 2013/32/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on common procedures for granting and withdrawing international protection Official Journal of the European Union. 29.6.2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013L0032>
4. Regulation (EU) No 604/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person (recast) URL: <https://www.refworld.org/legal/reglegislation/council/2013/en/14874>
5. Directive 2013/33/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 laying down standards for the reception of applicants for international protection (recast) URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2013/33/oj>
6. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. Document 32001L0055. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj>
7. Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on standards for the qualification of third-country nationals or stateless persons as beneficiaries of international protection, for a uniform status for refugees or for persons eligible for subsidiary protection, and for the content of the protection granted (recast). URL: <http://data.europa.eu/eli/mdir/2011/95/oj>
8. Kuczman Paweł. Prawo cudzoziemca do ubiegania się o udzielenie azylu Terytorialnego. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu. S. 283-293. URL: <https://repozytorium.uni.wroc.pl/>
9. Фенич Я.В., Малеш П.В. Правове регулювання надання притулку та забезпечення прав біженців в Європейському Союзі. Серія ПРАВО. Випуск 83: частина 2. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024. С. 352-357. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/54-1.pdf>
10. Regulation (EU) 2019/1896 of the European Parliament and of the Council of November 2019 on the European Border and Coast Guard and repealing Regulations (EU) No 1052/2013 and (EU) 2016/1624 URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2019/1896/oj>
11. Case of Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom. (Application no. 9214/80; 9473/81; 9474/81). European Court of Human Rights. Court (Plenary). Judgment. Strasbourg. 28 May 1985. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57416>
12. Regulation (EU) 2018/1806 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 listing the third countries whose nationals must be in possession of visas when crossing the external borders and those whose nationals are exempt from that requirement (codification) URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2018/1806/oj>

13. Podręcznik europejskiego prawa dotyczącego azylu, granic i imigracji. Wydanie 2020. Luksemburg: Urząd Publikacji Unii Europejskiej, 2022. 395 s. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/20203300_pdf_tk0220493pln_002.pdf
14. Rahmanian Koushkaki v Bundesrepublik Deutschland. Judgment of the Court (Grand Chamber), 19 December 2013. Document 62012CJ0084. 19 December 2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0084>
15. Soufiane El Hassani v Minister Spraw Zagranicznych. Judgment of the Court (First Chamber) of 13 December 2017. Document 62016CJ0403 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62016CJ0403>
16. Конвенція про застосування Шенгенської угоди від 14 червня 1985 р. між Урядами держав економічного союзу Бенілюкс, Федеративної республіки Німеччини, і Французької республіки про поступову відміну перевірок на спільних кордонах. Конвенція від 19.06.1990 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90300>
17. Regulation (EU) 2016/399 of the European Parliament and of the Council of 9 March 2016 on a Union Code on the rules governing the movement of persons across borders (Schengen Borders Code) (codification) Document 32016R0399 URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/399/oj/eng>
18. Case of Nada v. Switzerland (Application no. 10593/08) Grand Chamber. Judgment. Strasbourg. 12 September 2012 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113118>
19. Case of Stamose v. Bulgaria. (Application no. 29713/05). Judgment. Strasbourg. 27 November 2012. Final. 27/02/2013 This judgment has become final under Article 44 § 2 of the Convention. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115160>
20. Case of Kebe and Others v. Ukraine (Application no. 12552/12) Judgment. Strasbourg. 12 January 2017. FINAL. 12/04/2017. This judgment has become final under Article 44 § 2 of the Convention. It may be subject to editorial revision. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170058>
21. Reports of Cases Judgment of the Court (First Chamber) 23 January 2019. Text rectified by order of 14 March 2019 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0661>
22. Незгода В.М. Значення безвізового режиму для України. Вінницький національний технічний університет URL: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/mn/mn2021/paper/viewFile/13108/11021>
23. Hrynkiewicz Józefina, Gałązka Andrzej, Kostrzewa Zofia, Kurkiewicz Jolanta, Kuropka Ireneusz, Hut Paweł, Potrykowska Alina, Sadowski Piotr, Sobczak Izidor, Szałtys Dorota, Szukalski Piotr Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2015–2016. Rządowa Rada Ludnościowa. Warszawa 2016. Druk i oprawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych al. Niepodległości 208, 00-925 Warszawa. 242 s. URL: <https://bip.stat.gov.pl/>
24. Obywatele Ukrainy w Polsce – raport. 24.02.2025. Urząd do spraw cudzoziemców. URL: <https://www.gov.pl/web/udsc/obywatele-ukrainy-w-polsce--aktualne-dane-migracyjne2>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

**ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ
ПРИ ВИКОРИСТАННІ ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ****OBSERVANCE OF THE PRINCIPLE OF EQUALITY
IN THE USE OF INTERNET TECHNOLOGIES**

Прохазка Г.А., к.ю.н.,

асистент кафедри теоретико-правових дисциплін

*Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**orcid.org/0000-0003-3125-0953*

У статті розглядається принцип рівності як одна з фундаментальних засад міжнародного права та прав людини у контексті використання інтернет-технологій. Проаналізовано, як цифрова трансформація впливає на реалізацію права на рівний доступ до інформації, освіти, праці та послуг. Особливу увагу приділено викликам, які виникають перед вразливими групами населення у цифровому середовищі. Досліджено норми Загальної декларації прав людини (ст. 1, 2, 19), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ст. 26) та Конвенції про права осіб з інвалідністю (ст. 9, 21). Встановлено, що ефективне забезпечення цифрової рівності вимагає від держав впровадження політик, які сприяють доступності технологій, цифровій грамотності та запобіганню дискримінації.

Стаття акцентує на необхідності глобальної співпраці та правового регулювання, що відповідає принципам недискримінації, інклюзивності та справедливості в цифрову епоху. У статті акцентується на міжнародно-правових зобов'язаннях держав у сфері забезпечення цифрової рівності, відповідно до Статуту ООН, Віденської декларації та Програми дій 1993 року, а також резолюцій Ради ООН з прав людини.

Розглядаються також принципи недискримінації у міжнародному звичаєвому праві та обов'язок держав забезпечити ефективні засоби правового захисту у разі порушення прав.

Підкреслюється, що цифровий розрив між розвиненими і країнами, що розвиваються, посилює нерівність і вимагає глобального реагування на основі принципів справедливості та солідарності. Автор підкреслює, що міжнародне право повинно динамічно реагувати на виклики, які створює штучний інтелект, автоматизовані системи прийняття рішень та великий обсяг персональних даних, що обробляються онлайн. Таким чином, стаття вносить вклад у дискусію про необхідність формування нових міжнародно-правових норм, які гарантували б рівність у цифровому просторі та відповідали б викликам ХХІ століття.

Ключові слова: права людини, міжнародне право, принцип рівності, доступ до інтернету, інформаційні технології.

The article explores the principle of equality as a fundamental basis of international law and human rights in the context of internet technology use. It analyzes how digital transformation affects the realization of equal access to information, education, employment, and services. Particular attention is paid to the challenges faced by vulnerable groups in the digital environment. The paper examines the relevant provisions of the Universal Declaration of Human Rights (Articles 1, 2, 19), the International Covenant on Civil and Political Rights (Article 26), and the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (Articles 9, 21).

It concludes that effective digital equality requires states to implement policies promoting accessibility, digital literacy, and anti-discrimination measures. The article emphasizes the need for global cooperation and legal regulation based on the principles of non-discrimination, inclusiveness, and fairness in the digital age. The article emphasizes the international legal obligations of states to uphold digital equality, as derived from the UN Charter, the 1993 Vienna Declaration and Programme of Action, and Human Rights Council resolutions. It explores the principle of non-discrimination under customary international law and the duty to provide effective legal remedies in case of rights violations.

The author argues that the digital divide between developed and developing countries exacerbates global inequality and demands international action grounded in justice and solidarity. The analysis underlines that international law must adapt dynamically to emerging challenges such as artificial intelligence, automated decision-making systems, and the mass processing of personal data online. Thus, the article contributes to the broader academic debate about the need for new international legal norms to guarantee equality in the digital realm and address the realities of the 21st century.

Key words: human rights, international law, principle of equality, access to the Internet, information technology.

ХХ століття на диво стало проривним в цивілізаційному розвитку людства, хоча починалося не дуже вдало через політичні, економічні проблеми, революційні події, а подальшому і світові війни. Технологічна гонитва держав, яка підштовхувалася колоніальними країнами в намаганні отримати світове домінування через нові території і ресурси поступово набирала обертів. Можливо саме цим можливо пояснити стрімкий розвиток технологій і перехід від доволі примітивних технічних рішень початку століття до вже перших комп'ютерних систем у 1941 році, коли Конрад Цузе створив повністю автоматизований обчислювальний апарат, а в 1942 році з'явився придатний до експлуатації електронний обчислювальний апарат в США. Досягнення фантастичне з урахуванням продовження використання у цей період повітряних куль та появи першого моторного літака братів Райт ще на початку століття, у 1903 році.

Наступним визначальним досягненням в сфері технологій стала поява мережі інтернету, яка заклала основу для розробки багаточисельних систем та технологій, які визначили усі основні напрямки технологічного розвитку

людства і в ХХ і в першій чверті ХХІ століття, разом з тим дискусій щодо існування права на доступ до інтернету.

На даний час, міжнародно-правове регулювання забезпечення дотримання прав людини при використанні інтернет-технологій стикається з рядом проблем, які можна умовно поділити на глобальні, регіональні і національні. Виявилось, що людство все ж таки не є готовим до повноцінного застосування інтернет-технологій і це попри наявні досягнення в технічному плані.

Одним із принципів міжнародного права є принцип рівності, який заснований на глибокій повазі до усіх учасників міжнародних відносин, до їх прав і інтересів. Навіть період загострення локальних і регіональних конфліктів не скасовує дію цього принципу, як і інших основних норм і положень у галузі міжнародного права, примушуючи сторони у подальшому повертатися до їх застосування. Розвиток інтернет-технологій, як і юридичної науки пропонує нові стандарти і підходи у використанні таких технологій і розвитку різних галузей правових наук. На сьогоднішній день, принцип рівності застосовується не тільки при вирішенні питань статусу держав на міжнарод-

ній арені і їх здатності захищати свої інтереси серед інших основних суб'єктів але і зачіпає різні інші сфери, в яких держави реалізують свої повноваження у міжнародних і внутрішніх справах.

На міжнародному рівні порушення даного принципу може полягати, наприклад, у обмеженості рівного доступу до інтернет-технологій самим державам, внаслідок слабкого економічного розвитку, внутрішніх заворушень, війн тощо. Держави продовжують конкурувати між собою і технологічні війни є одним із способів закріплення певних переваг на світовій арені. Соціально-культурні та релігійні фактори так само можуть впливати на обережне ставлення тих країн, які розвиваються до таких технологій. Наприклад, політично і економічно не стабільні країни Африки не можуть дозволити собі побудувати сучасну мережу, яка б гарантувала повноцінний доступ до інтернету. На регіональному рівні, забезпечення рівного доступу до інтернету стикається з внутрішніми, регіональними відносинами, укладеними міжнародними договорами і станом інтеграційних процесів.

Наприклад, цікавим у цьому плані є Регламент Європейського парламенту і Ради ЄС 2015/2120 від 25 листопада 2015 року про заходи щодо доступу до відкритого Інтернету і внесення змін і доповнень до Директиви 2002/22/ЄС про універсальну послугу та права користувачів щодо мереж та послуг електронного зв'язку та до Регламенту (ЄС) № 531/2012 про роумінг у мережах мобільного зв'язку загального користування в межах Союзу, відповідно до якого, передбачаються дотримання принципу технологічної нейтральності, розвитку інтернету, як відкритої платформи з низькими бар'єрами доступу до кінцевих споживачів, можливістю мати доступ та користуватися програмами на власний вибір та які дозволять уникнути фрагментації внутрішнього ринку внаслідок ухвалення окремими державами-членами інструментів. Обмеження можуть бути допущені але тільки на підставі правил ЄС та судової практики, рішень державних органів про блокування незаконного контенту та з урахуванням законодавства ЄС, у тому числі того, яке гарантує дотримання прав людини [1].

Не є рідкістю, коли міжнародні організації не здатні реалізувати широкомасштабне використання таких технологій через опір самих держав, які зазвичай розглядають той же доступ до інтернету, як сферу, яка зобов'язана знаходитися у державному підпорядкуванні. Цікавим є той і факт, що будь яка держава, як політичне утворення, наділене усіма суверенними атрибутами вступає в конфронтацію з явищем, яке виходить за межі державних кордонів і реальних технічних можливостей.

По факту, в повній мірі подолати «національність» використання інтернет-технологій не вдається на жодному з названих рівнів, оскільки запроваджені багаточисельні обмеження зазвичай пояснюються державними інтересами, безпекою, і порушеннями тих же прав людини. Мова йде тільки про широту обмежень прав людини в тій або іншій державі при використанні інтернет-технологій, чим порушується принцип рівності, який свого часу закладався ще ООН при формулюванні концепції загальної рівності і однакового застосування прав людини, усіма державами учасниками.

Як зазначає Марчук М. І. доступ до інтернету був визнаний одним з невід'ємних прав людини на підставі ще резолюції ООН «Про сприяння, захист та здійснення прав людини в інтернеті» від 5 липня 2012 року і мав глобальний характер і пропагував спрощення державами доступу до нього. Відповідно, під правом доступу до інтернету розуміється максимально вільне поширення інформації у мережі, що обмежується лише випадками, коли воно може призвести до порушення прав інших осіб. На його думку, обмеження повинні розглядатися, як виняток, натомість світ має приклади широкого використання цензури в інтернеті державами [2, с. 116–118].

Тому низка найбільш розвинутих країн світу, при збалансованості із безпековими питаннями, останнім часом

все ширше впроваджує зняття обмежень при використанні інтернет-технологій і ця тематика постійно обговорюється на рівні ООН, Ради Європи та Європейського Союзу. Відповідно питання реалізації принципу рівності набувають своєї актуальності.

Наприклад, з'являється поняття «цифрової рівності», яке поєднує досягнення самих інтернет-технологій і розвитку наукової правової думки, перетворюючи його і на певний міжнародно-правовий стандарт і зобов'язання держави. Зокрема Попович Т. звертає увагу на появу способу досягнення «цифрової рівності» у Франції через зобов'язання держави обладнати оптоволонком усю власну територію [3, с. 379]. Відповідно, це розглядається Францією, як частина саме державного зобов'язання забезпечити загальнодержавну рівність між усіма громадянами країни, а враховуючи багатонаціональність республіки то і забезпечення рівного доступу для усіх громад та спільнот.

Відповідно це не тільки питання економічного зростання або безпекових дій держави, це досягнення повноцінної рівності населенням держави (громадянами і не громадянами країни), яке реалізується за рахунок гарантування державою рівного доступу до таких технологій. Принцип рівності у доступі до таких технологій, а це не тільки сам інтернет, це усі інші технологічні рішення на його основі, як то доповнена реальність або штучний інтелект. Крім того, це забезпечення рівних можливостей для реалізації інших базових прав людини: на інформацію, свободу слова, на освіту, на працю, на творчість, на захист інтелектуальних та суміжних прав.

28 квітня 2022 року Європейський Союз, США та ще 32 держави розробили Декларацію про майбутнє інтернету, яка серед іншого проголошує забезпечення доступу до інтернету, повагу до прав людини і забезпечення доступу кожній людині до мережі не допускаючи дискримінації. Зокрема зазначається, що захист прав людини і фундаментальних свобод реалізується, у тому числі, через безпечне та рівноправне використання інтернету для кожного, без дискримінації за усіма ознаками, разом із гендерною ідентичністю та сексуальною орієнтацією. Пропонується заохочувати різноманіття думок та плюралізм без страху цензури, переслідувань та залякувань [4].

10 липня 2019 року Спеціальний доповідач ООН з питань свободи думки та вираження поглядів, Представник ОБСЄ з питань свободи медіа, Спеціальний доповідач Організації Американських держав з питань свободи вираження поглядів та Спеціальний доповідач з питань свободи вираження поглядів та доступу до інформації Африканської комісії з прав людини та народів оприлюднили щорічну Спільну декларацію «Виклики для свободи вираження поглядів у наступному десятилітті». Це ХХ декларація представників міжнародних установ і перша, що містить прямий заклик до держав визнати доступ до інтернету правом людини, оскільки можливість бути онлайн: «є невід'ємною умовою реалізації свободи вираження поглядів» [5, с. 9].

На сьогоднішній день, право на доступ до інтернету юридично закріплено в законі Бразилії від 2014 року, як основоположне право людини у Франції, у 2009 році, а також у Греції, у Конституції республіки. Здебільшого право на доступ до інтернету охоплюється двома аспектами: перший це заборона державам необґрунтовано обмежувати доступ до інтернету по країні або в окремих регіонах і другим, який зобов'язує держави вживати усіх розумно можливих заходів для забезпечення максимального доступу своїх громадян до інтернету (бути доступним, відкритим, надаватися за помірну плату для всіх груп населення). Особлива увага приділена особам з інвалідністю, національним меншинам та окремим особливо вразливим групам населення [5, с. 10].

Потрібно зазначити, що право на доступ до інтернету включає в себе такі принципи, зокрема, як мережева нейтральність та відкритість стандартів, які забезпечують інтероперабельність, інклюзивність та рівні можливості, вільний обмін інформацією [5, с. 10].

В цьому контексті цікаво досліджувати дотримання принципу рівності через саме забезпечення доступу до інтернет-технологій для окремих суспільств, верств населення, національних і расових меншин, окремих вразливих груп населення, до яких зазвичай відносять жінок, дітей, осіб із інвалідністю, осіб, які потрапили у складні життєві обставини, меншини, корінні народи та інші групи.

Міжнародно-правовим підґрунтям для реалізації відповідних прав людини є Загальна декларація прав людини 1948 року, в ст. 1 якої проголошується, що люди народжуються вільними і рівними, наділеними розумом і совістю, у ст. 2 забороняються усі види дискримінації, а ст. 19 у свою чергу, забезпечує серед іншого і свободу обміну інформацією [6].

Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 1966 року у ст. 26 так само закріплено принцип рівності перед законом і передбачена заборона дискримінації [7]. У свою чергу, у Конвенції про права осіб з інвалідністю від 2006 року, принцип рівності розкривається більш повно, закріплюючи у ст. 9 рівний доступ до інформації, до інформаційно-телекомунікаційних технологій і систем, рівність у доступі до електронних служб, заохочувань людей з інвалідністю до користування такими системами, зокрема інтернетом. Цікавим є і положення цієї статті, яке передбачає надання послуг різними помічниками, посередниками, читачами, доступ до нових інформаційно-телекомунікаційних систем. У ст. 21 даної Конвенції також закріплені положення про доступ до інформації з використанням технологій, які враховують різні види інвалідності без додаткової плати і забезпечення доступності інформації через використання таких технологій в інтернет [8]. До таких технологій можливо віднести різні додатки, які спрощують доступ до інтернету і користування світовою мережею.

Настільки широке трактування забезпечення принципу рівності, у тому числі, і через забезпечення свободи і доступності у використанні інтернет-технологій, відкривають нові можливості і у використанні програм штучного інтелекту або доповненої реальності. І є частиною більш загального поняття принципу рівності вже у розумінні суверенної рівності держав за п. 1 ст. 2 Статуту ООН [9] та Віденської декларації та Програми дій 1993 року [10].

В Хартії прав людини і принципів Інтернету (Charter of Human Rights & Principles for the Internet) Асоціації прогресивних комунікацій (APC), доступ до інтернету для кожного тлумачиться, як найбільш простий спосіб досягнення рівноправних спільнот, які будуть здатні користуватися широким комплексом прав людини через отримання необхідної

інформації і знань при використанні технологій. Відповідно дискримінація може проявлятися і через порушення принципу рівності у доступі і використанні інтернет-технологій. Хартія також звертає увагу на забезпечення принципу безперервності та принципу мережевого нейтралітету з тим, щоб унеможливити появу двох'ярусного інтернету та централізованого контролю, виступає проти створення національних інтернет-мереж та інших загроз функціонування інтернету, як світового суспільного блага [11].

Ця Хартія є продовженням зусиль міжнародної спільноти у цьому напрямку, починаючи ще з Резолюції про сприяння та захист прав людини в інтернеті ООН, прийнятої 6 липня 2012 року, відповідно до якої, усі права людини захищені в режимі офлайн, повинні бути захищені і в режимі онлайн, що є продовженням прав людини, закріплених Загальною декларацією прав людини 1948 року та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року [12].

Таким чином, реалізація принципу рівності в міжнародному праві отримало широке трактування, від проголошення суверенної рівності між державами, до реалізації прав людини. Принцип рівності знайшов своє закріплення і при використанні новітніх технологій, забезпечення доступу до інтернету. Державами можуть бути встановлені певні обмеження використання таких технологій, в силу міркувань державної безпеки і виконання правозахисних функцій при недопущенні при цьому надмірного та безпідставного втручання.

Міжнародною спільнотою формується правова основа для забезпечення саме такого збалансованого підходу, який би не допускав порушення прав людини, окремих верств населення, тобто формуються певні міжнародно-правові стандарти, які реалізуються на міжнародному, регіональному і на національних рівнях, в межах національного права держав.

Принцип рівності при використанні інтернет-технологій буде охоплювати і недопущення блокування використання технологій одними державами по відношенню до інших, і формування забезпечення рівного доступу до інтернету та інтернет-технологій, в межах держав в залежності від адміністративного поділу країни, компактності проживання різних національних груп, меншин, в залежності від наявності інвалідності тощо.

На даний час, окремими державами забезпечення рівного доступу до інтернет-мережі і технологій закріплено у якості міжнародних і державних зобов'язань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Регламент Європейського парламенту і Ради ЄС 2015/2120 від 25 листопада 2015 року про заходи щодо доступу до відкритого Інтернету і внесення змін і доповнень до Директиви 2002/22/ЄС про універсальну послугу та права користувачів щодо мереж та послуг електронного зв'язку та до Регламенту (ЄС) № 531/2012 про роумінг у мережах мобільного зв'язку загального користування в межах Союзу URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_010-15#Text
2. Марчук М.І. Право на інтернет як базове право людини /Протидія кіберзагрозам та торгівлі людьми. Харків, 2019 URL: chrome-extension://efaidnbmninnbpcjpcglcfindmkaj/https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/26_11_2019/pdf/6.pdf
3. Попович Т. Право на доступ до інтернету: зарубіжний досвід правового регулювання. Серія Право. Вип.64 / Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2021. С. 377-380
4. Declaration for the Future of Internet. POLICY AND LEGISLATION. Publication 25 April 2022 URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/declaration-future-internet>
5. Права людини онлайн. Порядок денний для України. Лабораторія цифрової безпеки «Коаліція за вільний інтернет» Digital Rights Agenda for Ukraine, Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Вересень 2019 року. URL: https://chrome-extension://efaidnbmninnbpcjpcglcfindmkaj/https://dslua.org/wp-content/uploads/2019/12/DRA_FINAL_UKR.pdf
6. Загальна декларація прав людини Прийнята і проголошена резолюцією 217 A (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
8. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text
9. United Nations Charter (full text). UN. Peace, dignity and equality on a healthy planet URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
10. Vienna Declaration and Programme of Action. Adopted at the World Conference on Human Rights, Vienna, 25 June 1993 URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/viennedec93.shtml
11. Charter of Human Rights & Principles for the Internet URL: <https://chrome-extension://efaidnbmninnbpcjpcglcfindmkaj/https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Opinion/Communications/InternetPrinciplesAndRightsCoalition.pdf>
12. Resolution on the Promotion, Protection, and Enjoyment of Human Rights on the Internet) URL: <https://cedem.org.ua/news/prava-ljudyny-v-interneti-zakripleni-t/>

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У БОРОТЬБИ З КАТУВАННЯМИ

CURRENT CHALLENGES AND PROBLEMS IN THE INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR THE PREVENTION OF TORTURE

Тарасов О.В., д.ю.н.,

доцент кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0002-9070-5965

Погорелова Ю.О., к.ю.н.,

асистентка кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0001-9120-6730

Стаття присвячена аналізу сучасних викликів, що постають перед міжнародним співтовариством у сфері боротьби з катуваннями. Незважаючи на усталений імперативний характер абсолютної заборони катувань та майже її універсальне визнання, порушення зазначеної заборони на жаль мають місце. Окреслено ключову роль Конвенції ООН проти катувань і Факультативного протоколу, що сформували багаторівневу систему превентивного контролю та заклали основу діяльності таких інституцій, як Комітет ООН із запобігання катуванням та Підкомітет ООН із запобігання катуванням. Підкреслено, що навіть за умов широкої ратифікації відповідних міжнародно-правових договорів на практиці зберігається розрив між формальними зобов'язаннями держав та фактичним рівнем дотримання прав людини, про що свідчать численні звіти міжнародних правозахисних організацій.

Особливу увагу зосереджено на проблемі застосування смертної кари, що залишається однією із найскладніших питань сучасного правозахисного дискурсу. Статистичні дані про зростання кількості страт у низці держав та обмежений доступ до інформації в авторитарних режимах підкреслюють актуальність посилення міжнародного моніторингу та вдосконалення механізмів звітності. Окремо проаналізовано феномен «коридору смерті», як комплексу психофізичних страждань, що виникають у засуджених у процесі тривалого та невизначеного очікування виконання смертного вироку. Міжнародна практика кваліфікує такі умови в якості несумісних з вимогами абсолютної заборони катувань. Зазначено, що окремі методи виконання смертних вироків прямо визнаються міжнародними органами в якості таких, що суперечать стандартам гуманного поводження.

Узагальнюючи викладене, обґрунтовано необхідність подальшого зміцнення міжнародних превентивних механізмів, гармонізації національних підходів, а також поглиблення міждержавної співпраці для забезпечення реальної ефективності глобального режиму запобігання катуванням та захисту гідності людини.

Ключові слова: катування, Підкомітет ООН із запобігання катувань, національний превентивний механізм, смертна кара.

The article is devoted to the analysis of contemporary challenges faced by the international community in the field of combating torture. Despite the established peremptory nature of the absolute prohibition of torture and its almost universal recognition, violations of this prohibition, unfortunately, still occur. The article outlines the key role of the UN Convention against Torture and the Optional Protocol, which have formed a multi-level system of preventive monitoring and laid the foundation for the activities of such institutions as the UN Committee against Torture and the UN Subcommittee on Prevention of Torture. It is emphasized that even under conditions of broad ratification of the relevant international legal treaties, in practice there remains a gap between the formal obligations of states and the actual level of compliance with human rights, as confirmed by numerous reports of international human rights organizations.

Particular attention is focused on the problem of the application of the death penalty, which remains one of the most complex issues in the modern human rights discourse. Statistical data demonstrating an increase in the number of executions in several states, as well as the limited access to information in authoritarian regimes, underscore the relevance of strengthening international monitoring and improving reporting mechanisms. The phenomenon of the "death row" is analyzed separately as a set of psychophysical sufferings experienced by persons during the prolonged and indeterminate waiting for the execution of a death sentence. International practice classifies such conditions as incompatible with the requirements of the absolute prohibition of torture. It is also noted that international bodies as those that contradict standards of humane treatment directly recognize certain methods of carrying out death sentences.

Summarizing the above, the article substantiates the necessity of further strengthening of international preventive mechanisms, harmonization of national approaches, and deepening inter-state cooperation in order to ensure the real effectiveness of the global regime for the prevention of torture and the protection of human dignity.

Key words: torture, UN Subcommittee on Prevention of Torture, national preventive mechanism, death penalty.

Універсальна заборона катувань становить один із базових імперативів сучасного міжнародного права та міжнародної системи захисту прав людини. Після завершення Другої світової війни міжнародне співтовариство послідовно сформувало розгалужений нормативний комплекс, спрямований на запобігання та повну ліквідацію практики нелюдського поводження. Ключовим етапом цього процесу стало ухвалення у 1984 р. Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання. Станом на 2025 р. її ратифіку-

вали переважна більшість держав світу, що свідчить про майже загальне визнання абсолютності заборони катувань у міжнародному правопорядку. Таким чином, універсальна заборона катувань трансформувалася в стійку норму міжнародного права імперативного характеру (*jus cogens*), обов'язкову для всіх держав незалежно від їхнього формального статусу щодо Конвенції 1984 року.

Отже, переважна більшість держав світу взяли на себе чіткі юридичні зобов'язання щодо попередження катувань та інших форм жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження та покарання, а також

щодо притягнення винних осіб до відповідальності. У ст. 2 Конвенції проти катувань закріплено імперативний характер цього зобов'язання: жодна надзвичайна ситуація – включно зі збройним конфліктом, загрозою національній безпеці чи запровадженням надзвичайного стану – не може стати підставою для відступу від абсолютної заборони катувань. Так само катування не можуть бути виправдані ані наказами чи вказівками керівництва, ані будь-якими іншими інституційними умовами [1].

Але, незважаючи на формування комплексної міжнародно-правової заборони катувань та закріплення її в якості імперативної норми (*jus cogens*), сучасна практика держав демонструє стійкий розрив між взятими на себе міжнародно-правовими зобов'язаннями та їх виконанням на практиці. У XXI ст., коли міжнародно-правові стандарти захисту від катувань набули майже універсального характеру, застосування заборонених методів поведінки все ще фіксується у діяльності правоохоронних органів, пенітенціарних систем та силових структур у різних регіонах світу. З огляду на вище зазначене, актуальність теми наукової статті не викликає сумнівів.

Як вже зазначалося вище, ключовим універсальним міжнародно-правовим договором у сфері протидії катуванням, є Конвенція ООН проти катувань, що набула чинності 26 червня 1987 р. У Конвенції сформульоване загальноприйняте міжнародно-правове визначення поняття катування – умисне заподіяння сильного фізичного чи психічного страждання з певною метою та за участі або з відома державних посадових осіб (ст. 1). Конвенція також покладає на держав-учасниць зобов'язання встановлювати комплекс превентивних, законодавчих, адміністративних і юрисдикційних механізмів, спрямованих на недопущення катувань у будь-яких умовах (ст. 2).

Конвенція проти катувань належить до найпоширеніших міжнародно-правових договорів у сфері захисту прав людини. Станом на жовтень 2025 р. до неї приєдналися 175 держав, тобто переважна більшість країн світу. Лише близько двадцяти держав залишаються поза Конвенцією, серед яких Індія, Малайзія, Катар, та ін. [2, с. 2].

Важливим доповненням до Конвенції проти катувань є Факультативний протокол до неї, прийнятий у 2002 р. Цим міжнародно-правовим договором було запроваджено так звану систему «превентивного моніторингу» – Підкомітет ООН із запобігання катуванням (ст. 2). Протоколом на держав-учасниць було покладено зобов'язання створити національні превентивні механізми – незалежні інституції, уповноважені здійснювати регулярні візити до місць позбавлення волі з метою оцінки ризиків застосування катувань або інших видів неналежного поведінки (ст. ст. 17–18) [3]. Основною метою таких превентивних візитів є ідентифікація факторів, що можуть сприяти порушенням заборони катувань, та підготовка рекомендацій для їх усунення відповідно до міжнародно-правових стандартів. Слід також наголосити на тому, що Протокол набув чинності лише у 2006 році й відтоді суттєво розширив коло учасників: станом на травень 2025 року до нього приєдналися вже 94 держави [4].

Отже, можна зробити висновок, що на міжнародно-правовому рівні сформовано комплексну, багаторівневу систему протидії катуванням, що включає розгалужену договірну та звичаєву нормативно-правову основу, інституційні механізми універсального моніторингу, превентивні механізми контролю шляхом регулярних візитів, а також механізми притягнення винних осіб до відповідальності (національні суди, міжнародні кримінальні трибунали, універсальна юрисдикція, Міжнародний кримінальний суд). Водночас ефективність зазначеної системи значною мірою зумовлена наявністю політичної волі держав-учасниць та подоланням низки інституційних, процедурних і практичних викликів, що будуть проаналізовані далі.

Незважаючи на те, що абсолютна заборона катувань є імперативною нормою міжнародного публічного права, практика її реалізації не є досконалою. Так, у 2025 р. Всесвітня організація проти катувань (World Organisation Against Torture), у дослідженні, що охопило 26 держав, зафіксувала послідовні та поширені випадки катувань і жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження в місцях позбавлення волі, органах поліції, пенітенціарних установах, під час масових протестів та у контексті збройних конфліктів. Особливо показовим є те, що такі порушення трапляються навіть у тих державах, що надали згоду на обов'язковість ключових універсальних та регіональних міжнародно-правових договорів у сфері заборони катувань. Це свідчить про значний розрив між юридичними зобов'язаннями держав та їх фактичним виконанням. Крім того, за висновками зазначеної міжнародної неурядової правозахисної організації, жодна держава не може вважатися повністю забезпеченою від ризиків вчинення катувань чи інших форм жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Аналіз здійснений організацією у країнах із різними політико-правовими режимами – від усталених демократій до авторитарних систем – демонструє, що проблеми із забезпеченням абсолютності заборони катувань зберігаються. Це свідчить про те, що формальна ратифікація міжнародно-правових договорів сама по собі не гарантує належного рівня реалізації міжнародно-правових зобов'язань у сфері запобігання катуванням [5].

Факт формального закріплення міжнародно-правових стандартів заборони катувань сам по собі не забезпечує їх фактичної та автоматичної імплементації на національно-правовому рівні. Різниця між міжнародно-правовими зобов'язаннями та реальною практикою держав зумовлюється різними чинниками: у низці випадків – недостатньою політичною волею держав та корупційними практиками всередині них, в інших – інституційною слабкістю, відсутністю ефективних механізмів зовнішнього та внутрішнього контролю чи впливом надзвичайних обставин, таких як збройні конфлікти чи терористичні загрози. Таким чином, одним із ключових сучасних викликів залишається забезпечення повної та ефективної реалізації міжнародно-правових стандартів заборони катувань, що вимагає не лише нормативного закріплення, але й сталих механізмів їх практичної реалізації.

Початок XXI ст. ознаменувався виникненням нових глобальних загроз, насамперед міжнародного тероризму, що поставив під загрозу абсолютний характер заборони катувань. Події 11 вересня 2001 р. спричинили докорінну трансформацію підходів деяких держав до національної безпеки, зокрема й тих, що традиційно позиціонували себе в якості провідних держав у сфері захисту прав людини. У контексті «війни з тероризмом» було запроваджено практики, що суперечили усталеним міжнародно-правовим стандартам сфери захисту прав людини. В якості прикладу можна навести використання представниками США так званих «поширених методів допиту», що включали імітацію утоплення, тривале позбавлення сну, застосування стресових поз, сенсорну депривацію та інші методи, що у доктрині та практиці міжнародного права кваліфікуються в якості катувань, жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність поводження. У 2000-х рр. окремі урядові структури США намагалися надати цим методам «легальне» обґрунтування, що викликало суттєву критику з боку органів ООН, міжнародних правозахисних організацій та академічної спільноти, оскільки це підривало принцип абсолютності заборони катувань, закріплений у Конвенції проти катувань 1984 р. Крім того, міжнародній спільноті стало відомо про існування мережі секретних місць позбавлення волі, керіваних ЦРУ, де затриманих тримали в умовах повної ізоляції та поза меж-

ами будь-якого судового чи адміністративного контролю. Розкриття інформації про такі об'єкти спричинило серйозний репутаційний удар по глобальному режиму протидії. Цей приклад підтверджує той факт, що навіть демократичні держави можуть не реалізовувати в повній мірі свої зобов'язання, обґрунтовуючи це, наприклад, потребами національної безпеки або захисту населення.

Але в той же час міжнародне співтовариство активно відреагувало на зазначені вище порушення, а Сполучені Штати офіційно заборонили «жорсткі методи допиту». Незважаючи на відсутність в даному випадку системного притягнення до кримінальної відповідальності відповідальних посадових осіб, ситуація засвідчила про необхідність подальшого зміцнення гарантій протидії катуванням навіть у надзвичайних умовах. Досвід «війни з тероризмом» визначив ключовий висновок: у контексті надзвичайних загроз міжнародному миру та безпеці пріоритетним завданням держав залишається розбудова ефективних механізмів парламентського та громадського контролю за діяльністю спеціальних служб, а також удосконалення законодавчої бази для усунення будь-яких прогалин або двозначностей у тлумаченні заборонених методів поводження. Саме такі заходи є необхідними задля збереження цілісності міжнародного режиму абсолютної заборони катувань [6, с. 200].

Наступним проблематичним питанням є застосування смертної кари в якості кримінального покарання різними державами світу. За даними Міжнародної амністії (Amnesty International), у 2024 р. кількість задокументованих страт зросла на 32% порівняно з 2023 р., що зумовило досягнення найвищого річного показника від 2015 р. Основними чинниками такого зростання стали істотні збільшення застосування смертної кари в Ірані, Іраку та Саудівській Аравії. Але офіційні статистичні дані не охоплюють тисячі страт, які, за наявними оцінками, були здійснені в Китаї – державі, що й надалі посідає перше місце у світі за масштабами застосування смертної кари; а також у Північній Кореї та В'єтнамі, де, як вважається, вона також широко використовується, але доступ до достовірної інформації залишається істотно обмеженим.

Окрім питання щодо того, чи становить смертна кара як така порушення заборони катувань і жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання, конкретні методи страти та інші обставини, пов'язані з виконанням смертного вироку, зокрема так званий «феномен коридору смерті», часто самі по собі становлять порушення. «Феномен коридору смерті» являє собою відносно нову доктринальну категорію, що сформувалася в межах дискурсу щодо виконання смертної кари та імперативної заборони катувань і жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Під цим феноменом розуміють комплекс взаємопов'язаних факторів, що зумовлюють суттєві психічні травми та фізичні страждання осіб, яких тримають у так званих «камерах смертників». До таких факторів належать: надмірно тривалі й невизначені очікування на виконання вироку, ізоляція та одиночне тримання, неналежні умови ув'язнення, а також відсутність доступу до освіти, соціальної взаємодії та рекреаційної активності [7, с. 3]. Таку позицію підтверджує і ЄСПЛ у справі «Зьорінг проти Сполученого Королівства» (Soering v. the United Kingdom) 1989 р., наголосивши на тому, що «тривале перебування у камері смертників у очікування виконання смертного вироку порушує заборону жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання». Це рішення ґрунтувалося не лише на тривалості перебування в «камері смертників», а й на індивідуальних обставинах засудженого, зокрема на його віці та психічному стані. [8].

Деякі методи страти були прямо визнані міжнародними судовими та квазісудовими органами в якості

таких, що порушують заборону катувань і жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, і заборонені низкою держав, які все ще зберігають смертну кару в якості покарання за кримінальне правопорушення [9]. Так, наприклад, Європейський суд з прав людини у справі «Джабарі проти Туреччини» 2000 р. (Jabari v. Turkey) зазначив, що «депортація заявниці до Ірану створювала реальний ризик порушення ст. 3 Конвенції (заборона катувань та нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання) через загрозу страти побиттям камінням» [10]. А Комісія ООН з прав людини охарактеризувала цей спосіб страти як особливо жорстокий та нелюдський [11]. Комітет ООН з прав людини також визнав, що застосування страти шляхом газової асфіксії становить жорстоке, нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання. Такий висновок був обґрунтований, зокрема, тривалістю процесу позбавлення життя за цим методом та наявністю альтернативних, менш жорстоких засобів виконання смертної кари [12]. Тобто смертна кара в усіх випадках має виконуватися таким чином, щоб завдавати як найменших фізичних і психічних страждань.

Отже, аналіз сучасної практики застосування смертної кари демонструє, що міжнародне співтовариство стикається з комплексом проблем, що ускладнюють реалізацію заборони катувань та інших форм неналежного поводження. Незважаючи на існування регламентованих міжнародно-правових стандартів у цій сфері, окремі держави продовжують активно застосовувати смертну кару, а зафіксоване у 2024 р. зростання кількості страт свідчить про поглиблення глобальних диспропорцій у сфері забезпечення прав людини. Особливе занепокоєння викликають держави, в яких інформація щодо виконання смертних вироків суворо контролюється та є прихованою, що фактично позбавляє міжнародні органи можливості здійснювати ефективний моніторинг.

Водночас проблема не обмежується лише самим фактом застосування смертної кари. У низці випадків саме умови тримання засуджених осіб, тривалість очікування смертної кари та психологічний тиск, що супроводжує цей процес, формують ситуації, що можуть бути кваліфіковані в якості катувань. Так званий «феномен коридору смерті» перетворився на важливий елемент сучасної дискусії про межі допустимого поводження з особами, засудженими до найсуворішого покарання. Практика Європейського суду з прав людини підтверджує, що комплексне застосування тривалого очікування реалізації смертного вироку, ізоляції та неналежних умов може порушувати абсолютну заборону катувань. З огляду на вище зазначене, на нашу думку, існує потреба зміцнення міжнародних процедур моніторингу, уніфікації підходів до оцінок умов тримання «в коридорі смерті» та розширенні зобов'язань держав щодо відмови від смертної кари. Лише за умови поєднання правових, політичних і дипломатичних інструментів міжнародна спільнота зможе забезпечити реальну ефективність заборони катувань і підвищити рівень захисту гідності людини на глобальному рівні.

Отже, можна зробити висновок, що для належного забезпечення та реалізації на практиці принципу заборони абсолютності катувань, необхідним є подальше посилення контролю з боку міжнародно-правових механізмів захисту прав людини, вдосконалення відповідно до міжнародно-правових стандартів національних правових систем, що забезпечують абсолютність заборони катувань, та повна відмова всіх держав світу від практик застосування катувань. Лише за умови поєднання міжнародно-правових стандартів із ефективними національно-правовими гарантіями, можна забезпечити реальну заборону катувань як невід'ємну норму цивілізованого правопорядку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.
2. CTI Strategic Plan 2025-2027. Copenhagen: Convention against Torture Initiative, 2025. 28 p. URL: <https://cti2024.org/wp-content/uploads/2025/03/CTI-strategic-plan-2025-digital-use.pdf>.
3. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f48#Text.
4. United Nations. Report of the Committee against Torture (A/80/44). New York: United Nations, 2025. 19 p. URL: <https://docs.un.org/en/A/80/44>.
5. OMCT Global Torture Index: Alarming Patterns of Police Violence and Systemic Impunity Worldwide. World Organisation Against Torture. Geneva, 2025. URL: <https://www.omct.org/en/resources/news-releases/omct-global-torture-index-alarming-patterns-of-police-violence-and-systemic-impunity-worldwide#:~:text=Despite%20175%20countries%20having%20ratified,actionable%20information%20to%20drive%20reform>.
6. Hathaway O. A. The Promise and Limits of the International Law of Torture. New York : Oxford University Press, 2004. P. 199-212. URL: https://law.yale.edu/sites/default/files/documents/pdf/International_Law_of_Torture.pdf#:~:text=Even%20more%20troubling%2C%20it%20has,suspects%20caught%20by%20the%20EF%9C%B1%EF%9C%B9%EF%9C%B9.
7. Inter-American Court of Human Rights. Analytical report. San José, Costa Rica: Corte IDH. 6 p. URL: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/r27394.pdf>.
8. European Court of Human Rights judgment "Soering v. United Kingdom" of 7 July 1989. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619>.
9. Amnesty International. Death sentences and executions in 2024. ACT 50/8976/2025. 8 April 2025. URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/act50/8976/2025/en/>.
10. European Court of Human Rights judgment "Jabari v. Turkey" of 11 July 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58874>.
11. United Nations Commission on Human Rights. Question of the death penalty: Resolution 2004/67. 21 April 2004. URL: <https://www.unodc.org/pdf/crime/capital/E-CN-4-RES-2004-67.pdf>.
12. Human Rights Committee. Chitat Ng v. Canada, Communication № 469/1991, U.N. Doc. CCPR/C/49/D/469/1991 (5 Nov. 1993). URL: <https://juris.ohchr.org/case/415/en-US>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 355.2:342

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/63>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СПРОТИВУ ЯК СТРАТЕГІЧНОГО НАПРЯМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS FOR THE FORMATION OF NATIONAL RESISTANCE AS A STRATEGIC DIRECTION FOR ENSURING STATE SECURITY

Денисенко Є.В., к.п.н.,
начальник відділу організації заочного та дистанційного навчання
Національна академія Національної гвардії України
orcid.org/0000-0003-3776-0823

Романенко В.О., студент магістратури
Національна академія Національної гвардії України
orcid.org/0009-0002-4188-8790

Сучасна Україна демонструє світові спроможність ефективно протидіяти зовнішній агресії та відстоювати власний державний суверенітет, незалежно від територіальних масштабів. Важливу роль у забезпеченні цієї спроможності відіграє система національного спротиву, яка об'єднує потенціал державних, військових і громадських структур для протидії агресії та зміцнення національної безпеки. У межах державної політики України здійснюється постійне оновлення та розвиток нормативно-правових засад, що регулюють діяльність інституцій і механізмів національного спротиву з метою підвищення їхньої ефективності в системі державної безпеки. Система національного спротиву передбачає комплексну мобілізацію людських та матеріально-технічних ресурсів, підготовку цивільного населення до виконання оборонних завдань, а також реалізацію інформаційно-психологічних заходів, спрямованих на підвищення стійкості населення в умовах воєнного стану. Ефективність національної безпеки залежить від усвідомленої готовності громадян протидіяти потенційним загрозам та діяти спільно задля захисту держави.

У статті обґрунтовано доцільність застосування національного спротиву як стратегічного напрямку забезпечення державної безпеки, що органічно пов'язано з основними завданнями, які постають перед органами державної влади, військовими та цивільними структурами у забезпеченні суверенітету та територіальної цілісності держави. Підкреслено, що національний спротив складається з двох ключових компонентів: загальновійськова підготовка та військово-патріотичне виховання. При цьому загальновійськова підготовка набуває універсального характеру і є обов'язковою для всіх громадян. Описано основні законодавчі акти, постанови та інші нормативно-правові документи, що визначають засади, норми та правила поведінки громадян у контексті національного спротиву. Проаналізовано ключові завдання національного спротиву в сфері державної безпеки, що впливають із встановлених правових засад і мають визначальне значення для забезпечення стійкості держави. Доведено, що комплексна реалізація заходів щодо національного спротиву сприяє підвищенню стійкості державної безпеки та підвищенню рівня громадської готовності.

Ключові слова: стійкість державної безпеки, загальновійськова підготовка, рівень громадської готовності, ключові завдання національного спротиву, захист державного суверенітету та територіальної цілісності держави.

Modern Ukraine demonstrates to the world the ability to effectively counter external aggression and defend its state sovereignty, regardless of territorial scale. The important role in ensuring this capability is played by the national resistance system which combines the potential of state, military and civil structures to counter aggression and strengthen national security. Within the framework of Ukraine's state policy, the regulatory and legal framework governing the activities of national resistance institutions and mechanisms is constantly being updated and developed with a view to improving their effectiveness in the state security system. The national resistance system provides for the comprehensive mobilisation of human and material resources, the preparation of the civilian population for defence tasks and the implementation of information and psychological measures aimed at increasing the resilience of the population in conditions of martial law. The effectiveness of national security depends on the conscious readiness of all citizens to counter potential threats and act together to protect the state.

The article substantiates the expediency of using national resistance as a strategic direction for ensuring state security which is organically linked to the main tasks facing the state authorities, military and civil structures in ensuring the sovereignty and territorial integrity of the state. It is emphasised that national resistance consists of two key components: general military training and military-patriotic education. At the same time general military training is becoming universal and mandatory for all citizens. The main legislative acts, resolutions and other regulatory and legal documents that define the principles, norms and rules of conduct for citizens in the context of national resistance are described. It is analysed the key tasks of national resistance in the field of state security which arise from the established legal principles and are of decisive importance for ensuring the stability of the state. It is proven that the comprehensive implementation of measures for national resistance contributes to increasing the state security stability and raising the level of public preparedness.

Key words: state security stability, general military training, level of public preparedness, key tasks of national resistance, protection of state sovereignty and territorial integrity.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна продемонструвала світовій спільності, що незважаючи на свої територіальні масштаби, вона може ефективно протидіяти агресії та забезпечити захист свого державного суверенітету. Уряд України починаючи з 2014 року систематично розробляє та впроваджує нормативно-правові акти, спрямовані на створення умов, за яких громадяни мають можливість брати участь у забезпеченні національної безпеки. Дані заходи становлять важливий елемент системи національного спротиву, спрямований на підвищення стійкості суспільства до внутрішніх загроз, формування громадської свідомості, зміцнення обороноздатності держави та стримування і відсічі агресії. Верховна Рада України у 2021 році розробила та ухвалила Закон України «Про основи національного спротиву» [1], який набув чинності 1 січня 2022 року, що забезпечило визначення повноважень сил безпеки, сил оборони та інших суб'єктів, визначених цим законом, у сфері підготовки і ведення національного спротиву. Безпосередньо даний закон регламентує захист України в разі масштабної війни. На практичному рівні національний спротив охоплює мобілізацію людських і матеріально-технічних ресурсів, підготовку цивільного населення до виконання оборонних дій та інформаційно-психологічні заходи для підвищення стійкості населення. На жаль, у 2022 році громадяни України опинились перед прямою воєнною загрозою, що спричинило їх активну самостійну мобілізацію та залучення до захисту держави. Підготовка до національного спротиву включає дві основні складові, зокрема: загальновійськова підготовка та військово-патріотичне виховання. У сучасних умовах війна стала справою кожного громадянина, тому загальновійськова підготовка набуває універсального характеру та є обов'язковою для всіх. Тому проблема формування національного спротиву як стратегічного напрямку забезпечення державної безпеки є надзвичайно актуальною й своєчасною в умовах збройної агресії проти України, загострення воєнно-політичної ситуації та дії правового режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відзначити, що різні елементи національного спротиву, пов'язані з виконанням завдань щодо забезпечення державної безпеки, стали об'єктом дослідження у різних галузях сучасної науки. Концепція національного спротиву, що поєднує політичні, військові та суспільні механізми забезпечення безпеки держави, набуває значного теоретичного й практичного значення в умовах сучасних гібридних загроз. Зокрема, вагомий внесок у вирішення проблеми забезпечення державної безпеки зробили такі вчені: І. Козьяков [2], В. Ліпкан [3], О. Нікітенко [4], А. Янчук [5], Т. Яровий [6] та інші. У наукових працях таких дослідників, як І. Гаврилюк [7], Р. Кудряшов [8], О. Муленко [9], М. Попельський [10], І. Коропатнік [11] та ін., висвітлено теоретичні та практичні аспекти застосування національного спротиву в цілому та у період воєнного стану.

Незважаючи на наявність значної кількості досліджень, питання теоретичного визначення та методичного інструментарію формування стратегічного напрямку забезпечення державної безпеки залишаються недостатньо опрацьованими. При цьому пропозиції щодо активізації участі громадян у національному спротиві потребують додаткового наукового аналізу та концептуального уточнення.

Тож, метою статті є розробка теоретико-методичних основ формування національного спротиву як стратегічного напрямку із застосуванням комплексного підходу для виконання завдань із забезпечення державної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування системи національного спротиву з метою гарантування державної безпеки є одним з ключових завдань будь-якої сучасної держави. Даний процес охоплює підготовку національних збройних сил, розвиток інфраструк-

тури кібербезпеки, створення ефективних механізмів запобігання загрозам зовнішніх та внутрішніх ворогів, а також налагодження скоординованої взаємодії між правоохоронними структурами та військовими формуваннями. Успішне виконання цих завдань вимагає належної організації, координації та співпраці між різними галузями влади та силовими структурами. Зокрема, важливою є роль громадськості у підтримці національного спротиву та відстоюванні державних інтересів. Безпека кожної країни залежить від усіх її громадян, тому необхідно бути готовими до можливих загроз та діяти разом для захисту держави.

Вважаємо за доцільне акцентувати увагу на основних законодавчих актах, постановах та інших нормативно-правових документах, що визначають засади, норми та правила поведінки громадян у контексті національного спротиву, зокрема Конституція України [11], ЗУ «Про основи національного спротиву» [1], ЗУ «Про національну безпеку України» [14], ЗУ «Про оборону України» [15], ЗУ «Про Збройні Сили України» [16], ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу» [17], ЗУ «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [18], ЗУ «Про правовий режим воєнного стану» [19], ЗУ «Про правовий режим надзвичайного стану» [20], Постанова Кабінету Міністрів «Про функціонування центрів підготовки громадян до національного спротиву» [13]. Зазначені нормативно-правові акти формують правові засади забезпечення національної безпеки та оборони держави, визначають організаційну структуру, функції та повноваження Збройних Сил України та інших силових інституцій, а також регламентують порядок проведення мобілізаційних процесів і здійснення заходів оборонного характеру. Нижче подано перелік ключових завдань національного спротиву в сфері державної безпеки, що випливають із встановлених правових засад і мають визначальне значення для забезпечення стійкості держави (рис. 1). Виконання цих завдань спрямоване на системні і узгоджені дії державних інституцій, військових формувань та громадського суспільства з метою підвищення оборонної спроможності держави.

Відповідно до табл. 1 проаналізуємо детальніше кожен складову частину завдань, які важливо враховувати при складуванні національного спротиву у контексті забезпечення державної безпеки України.

Першим та ключовим завданням національного спротиву задля забезпечення державної безпеки є захист державного суверенітету та територіальної цілісності держави.

Згідно статті 17 Конституції України «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України». Виходячи з вищезазначеного, це реалізується завдяки спільній відповідальності держави й громадського суспільства. Дане завдання має двоаспектний характер:

1. боротьба з воєнною агресією та окупаційними діями потребує комплексних рішень, включаючи освіту, підготовку та технології (дрони, системи спостереження та кібербезпека), аналіз даних (збір та аналіз великих обсягів даних, з урахуванням розвідки, що дозволяє виявити загрози та можливі атаки), стратегію безпеки (військові, територіальні, економічні, дипломатичні, що є критично важливими для забезпечення державної безпеки), інтеграцію різних підходів (міжнародна співпраця з іншими країнами та міжнародними організаціями дозволить посилити оборонні можливості та забезпечити підтримку);

2. забезпечення багаторівневої оборонної спроможності держави, інтегрованої у стратегічний, оперативний та тактичний виміри, що передбачає складний і багато-

гранний процес. Стратегічний вимір включає: національну безпеку, довгострокові плани на випадок різних сценаріїв загроз, міжнародні альянси для зміцнення колективної безпеки. Оперативний вимір включає: координацію сил (взаємодія між різними військовими підрозділами і службами), розвідку та аналіз, логістика (забезпечення необхідних ресурсів, техніки та матеріалів для виконання поставлених бойових завдань). Тактичний вимір передбачає військові операції (проведення конкретних бойових дій); навчання та підготовка військових до виконання завдань у реальних умовах та адаптацію до змін (гнучкість у тактичних рішеннях для швидкого реагування на зміни, що можуть виникнути на полі бою).

Консолідація національної оборонної системи є важливим завданням для забезпечення національної безпеки та стійкості країни в умовах загроз, що включає:

1. формування та зміцнення Сил територіальної оборони ЗСУ включає: структуру та організацію (визначення ролі та функцій кожного підрозділу, включаючи цивільну оборону, охорону критичної інфраструктури та підтримку регулярних військ); військову підготовку та забезпечення ресурсами (розробка логістичних схем, матеріально-технічне забезпечення, зв'язок, медичне забезпечення); громадську підтримку (залучення громад і підвищення обізнаності населення щодо ролі та підтримки Збройних Сил України); взаємодію та синхронізацію (співпраця з правоохоронцями, службами цивільного захисту та державними структурами для комплексної безпеки);

2. залучення громадян до підготовки та участі в національному спротиві – важливий чинник у зміцненні обороноздатності країни, який передбачає: проведення інформаційних кампаній і використання медіа для підвищення обізнаності населення про національний спротив та можливості участі в добровільних формуваннях; освітньо-тренувальну діяльність (курси та тренування з військової підготовки, тактики, медичної допомоги та цивільного захисту для підготовки добровольців до реальних умов);

створення добровільних формувань (формування добровільних підрозділів із чіткими завданнями для ефективної інтеграції з регулярними військами); мотиваційну підтримку (соціальна, матеріальна та моральна підтримка добровольців через пільги та страхування життя); співпраця з місцевими громадами (залучення місцевих органів влади та громад до підготовки та підтримки національного спротиву через громадські заходи).

Далі перейдемо до наступного завдання – це підготовка населення до опору, оскільки активна участь громадян може суттєво підвищити обороноздатність держави. Опишемо такі напрямки, як:

1. проведення вишкіл та просвітницьких кампаній є критично важливими для підвищення готовності населення та військових до протидії збройній агресії. Даний напрямок включає залучення військових та громадських вишкіл; інформаційні кампанії (підвищення обізнаності, залучення громади, зокрема створення платформи для обговорення питань щодо безпеки держави, де громадяни можуть ділитися досвідом та отримувати інформацію про можливості участі у національному спротиві); проведення навчальних курсів (імітація реальних загроз; міжвідомчі навчання включають співпрацю військових, поліції та служб цивільного захисту для комплексної безпеки); надання оцінки та вдосконалення (аналіз результатів та зворотній зв'язок учасників вишкіл для виявлення слабких місць і вдосконалення навчальних програм);

2. формування у свідомості громадян щодо участі в обороні своєї держави, отримання навичок виживання та самооборони є важливим аспектом національної безпеки: освітні програми (організація курсів та тренінгів з основ самооборони, виживання та надання першої допомоги); громадські ініціативи (залучення громадян до волонтерських ініціатив, які сприяють підготовці до надзвичайних ситуацій; створення місцевих груп); співпраця з державними структурами (партнерство з військовими та впровадження в навчальні програми шкіл та універси-

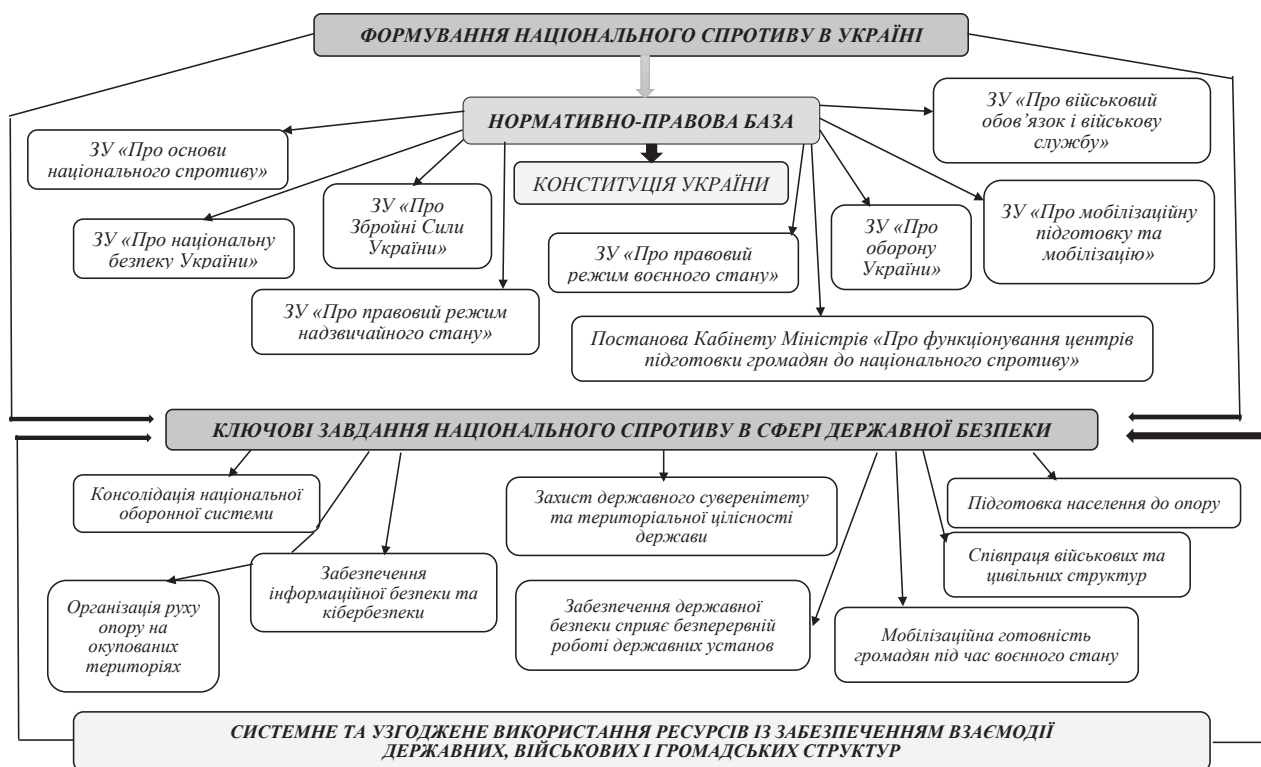

Рис. 1. Структурно-логічна схема ключових завдань національного спротиву для забезпечення державної безпеки

Джерело: розроблено автором на основі [1, 3, 12–20].

тетів військову підготовку); залучення медіа та соціальних мереж (використання медіо, відео та он-лайн курсів, які доступні для широкої аудиторії); надання психологічної підготовки (підтримка патріотизму та усвідомлення важливості особистої участі в захисті своєї держави); організація заходів, які підвищують моральний дух населення та заохочують до активної участі громадян у національному спротиві.

Забезпечення інформаційної безпеки та кібербезпеки є одним з ключових завдань національного спротиву в сфері державної безпеки, що обумовлене ймовірністю несанкціонованого втручання в інформаційні ресурси та можливим впливом на військових та громадян. Опишемо основні напрямки даного завдання:

1. протистояння деструктивним інформаційно-психологічним впливам є важливим елементом національної безпеки, яке включає такі стратегічні напрямки: моніторинг інформаційного простору (запровадження комплексної системи моніторингу й аналізу інформаційного простору з метою виявлення дезінформації та надання оцінки впливу на громадську думку); проведення інформаційних кампаній (реалізація просвітницьких заходів, спрямованих на викриття фейків і формування стійкості до дезінформаційних впливів); надання психологічної підтримки громадянам (організація програм психологічної підтримки і навчання критичному мисленню з метою зміцнення інформаційної стійкості громадян); налагодження ефективної взаємодії з медіа простором (співпраця з медіа для забезпечення об'єктивності інформації та впровадження етичних стандартів журналістики, спрямованих на протидію дезінформації); правова база (запровадження законодавчих механізмів і санкцій для регулювання поширення дезінформації та захисту інформаційного простору держави);

2. захист критичної інфраструктури та комунікаційних систем від кібератак дозволяє мінімізувати ризики порушення інформаційної безпеки та зберегти цілісність національного кіберпростору. Зауважимо на основних заходах, які дозволяють досягнути поставленого завдання: оцінка ризиків (регулярне проведення аудиту безпеки та оцінки загроз для виявлення вразливостей критичної інфраструктури й розробки заходів протидії кібератакам); впровадження політик інформаційної безпеки (встановлення стандартів безпеки та розробка протоколів реагування для захисту інформаційних систем і відновлення після кібератак); рішення на основі сучасних технологій (впровадження систем виявлення вторгнень та шифрування даних для моніторингу мереж і захисту чутливої інформації); навчання персоналу та проведення симуляцій кібератак для підвищення готовності до захисту й реагування на інциденти; співпраця з державними та приватними структурами (співпраця з державними, приватними та правоохоронними структурами через інформаційні платформи для обміну даними про кіберзагрози); постійний моніторинг критичної інфраструктури та аналіз інцидентів для вдосконалення стратегій безпеки та запобігання загрозам.

Переходимо до наступного значущого завдання – співпраця військових та цивільних структур є критично важливою для забезпечення національної безпеки та ефективної протидії збройній агресії. Наведемо основні аспекти цієї співпраці:

1. координація планування та реагування на надзвичайні ситуації та загрози є ключовим фактором ефективності дій усіх залучених структур: спільні навчання та розробка кризових планів (дозволяє покращити координацію та взаємодію військових і цивільних структур під час надзвичайних ситуацій); обмін інформацією (створення спільних центрів управління та обмін розвідувально-аналітичною інформацією для оперативного виявлення загроз і планування дій); соціальна підтримка громадян (спільні

програми психологічної підтримки та залучення громадських організацій для підвищення стійкості населення до загроз і надзвичайних ситуацій); законодавча основа (розробка законодавчих актів для регулювання співпраці військових і цивільних структур та захист прав як громадян, так і військових під час спільних операцій);

2. координація між Збройними Силами України, Службою безпеки України, поліцією, органами місцевого самоврядування та населенням є критично важливою для ефективного реагування на загрози та забезпечення стійкості держави, зокрема розглянемо ключові аспекти даної координації: створення спільних центрів управління (створення об'єднаних і кризових штабів для координації дій та оперативного реагування на надзвичайні ситуації); обмін інформацією (використання сучасних систем зв'язку та спільних баз даних); спільні навчання та тренінги; заохочення громадян до участі у волонтерських ініціативах; правові засади взаємодії (формування нормативної бази співпраці державних, військових і цивільних структур із забезпечення дотримання прав громадян під час спільних операцій); регулярна оцінка ефективності спільних дій.

Організація руху опору на окупованих територіях є важливим завданням національного спротиву, яке показує, що навіть попри тимчасову окупацію, громадяни не втрачають віри у визволення своїх земель і продовжують боротися за їх повернення під контроль України. Основні чинники, які необхідно враховувати під час організації та підтримки руху опору на окупованих територіях, такі:

1. підтримка діяльності підпілля, розвідки та збору інформації є невід'ємною складовою ефективного руху опору, оскільки саме ці дії сприяють послабленню позицій окупанта, забезпечують координацію дій між підрозділами та наближають визволення окупованих територій, передусім слід застосовувати комплексний підхід та забезпечувати ретельне планування: створення підпільних мереж (локальні осередки та безпека дозволяють сформувати автономні малі групи, що координують між собою, застосування конспірації для захисту учасників від виявлення); розвідка та збір інформації (аналіз і технології забезпечують збір інформації про противника та застосування дронів, мобільних додатків і зашифрованих каналів для її передачі); психологічна підтримка (моральна і психологічна підтримка забезпечують підвищення духу і патріотизму військових та громадян); співпраця з міжнародними структурами (налагодження контактів і обмін досвідом та ресурсами з міжнародними організаціями та партнерами у введенні партизанської війни чи підпільної діяльності); організація ресурсного забезпечення (постачання матеріалів, медикаментів і фінансування ресурсів через доступні джерела, такі як крауунфандинг, донорські програми або інші джерела); правові й моральні підстави (дотримання міжнародних норм гарантує захист цивільних і легітимність діяльності);

2. сприяння звільненню тимчасово окупованих територій є важливим проявом національної стійкості та патріотизму, демонструючи готовність громадян відстоювати суверенітет і територіальну цілісність своєї держави: військова стратегія (підготовка до операцій включає розробку планів із урахуванням специфіки територій і можливостей противника та проведення спільних навчань для підвищення готовності військових до звільнення територій); поширення інформації (поширення правдивої інформації про окупацію та підтримка патріотичного духу населення через засоби масової інформації); дипломатичні зусилля (залучення партнерів та участь у форумах для політичної, економічної та військової підтримки, привертання уваги до проблем окупації); підтримка населення (надання гуманітарної допомоги населенню, яке постраждало від окупації та підтримка зусиль зі звільнення територій); захист прав громадян і документування (забезпечення

прав громадян та збирання доказів порушень для подальшого використання у міжнародних судах); підтримка психологічного здоров'я громадян (допомога постраждалим та організація заходів для підвищення морального духу і згуртованості населення).

Тож, національний спротив, як ключовий напрямок забезпечення державної безпеки, сприяє безперервній роботі державних установ, що дозволяє підтримувати стабільність та ефективне управління в надзвичайних або воєнних умовах, зазначимо на таких напрямках:

1. гарантування стабільної роботи органів влади в умовах кризи чи бойових дій забезпечує управління, підтримку правопорядку та надання необхідних послуг населенню: створення центрів кризового реагування (формування спеціалізованих штабів із чіткою структурою для координації дій і оперативного прийняття рішень); планування безперервності (розробка детальних сценаріїв дій органів влади у випадку надзвичайної ситуації та визначення альтернативних місць і маршрутів для роботи органів влади у разі евакуації); створення резервів та фінансова стабільність (дозволяє підтримати роботу державних установ і гарантувати фінансування критично важливих служб, щоб уникнути збоїв у їхній діяльності); комунікація та інформаційна підтримка (впровадження надійних систем зв'язку та проведення кампаній для своєчасного інформування населення під час кризових ситуацій); аналіз та зворотній зв'язок (регулярна оцінка роботи органів влади з урахуванням пропозицій учасників для підвищення ефективності державних установ);

2. планування щодо евакуації, збереження керованості державою: розробка планів евакуації (визначення потенційних загроз та розробка безпечних маршрутів, що враховує безпечні зони); комунікаційне інформування громадян (впровадження надійних систем оповіщення та надання своєчасного інформування громадян); надання та розподіл ресурсів (застосування логістики, яка дозволяє розподілити ресурси для евакуації (транспорт, медичні засоби, їжу та ін.) та проведення спеціальних заходів для евакуації, які направлені на вразливі групи населення); гарантування здатності держави здійснювати управління у період воєнного стану (створення чіткого управління усіх державних структур під час евакуації та встановлення зрозумілої структури відповідальності); проведення регулярних навчань для службовців та населення щодо дій під час евакуації); надання психологічної підтримки, щоб зменшити паніку та тривогу у громадян під час евакуації; проведення оцінки після кожної евакуації для виявлення недоліків і покращення планів.

Перейдемо до заключного ключового завдання національного спротиву задля забезпечення державної безпеки – мобілізаційна готовність громадян під час воєнного стану. Мобілізаційна готовність громадян забезпечує можливість держави швидко реагувати на загрози та виклики, включаючи військові конфлікти, надзвичайні ситуації та інші кризові явища:

1. своєчасна підготовка до мобілізації людських та матеріальних ресурсів: проведення оцінки людських та матеріальних потреб (визначення різних сценаріїв мобілізації, включаючи військові, медичні, продовольчі

та інші важливі ресурси для населення; встановлення чітких пріоритетів для мобілізації ресурсів); комплексне планування ресурсного та кадрового забезпечення мобілізаційних потреб (формування комплексних мобілізаційних планів із застосуванням сценарного підходу, що передбачає визначення процедури мобілізації, чітких термінів, відповідальних осіб та забезпечує гнучке реагування на потенційні загрози); підготовка громадян до здійснення функцій із захисту та оборони держави (проведення регулярних навчань для мобілізованих, військовослужбовців, правоохоронних органів та введення обліку резервів, які можуть бути мобілізовані задля виконання завдань національної значущості); інформування (підвищення обізнаності населення та впровадження надійних систем оповіщення про мобілізацію); проведення аналізу та надання оцінки щодо мобілізаційних заходів;

2. створення запасів, логістичних маршрутів, евакуаційних планів є критично необхідним для забезпечення безперервної роботи державних установ, об'єктів критичної інфраструктури та ефективного реагування на надзвичайні ситуації: утворення резервних ресурсів (визначення потреб у критично важливих ресурсах та створення запасів у безпечних місцях для використання під час надзвичайних ситуацій та регулярний моніторинг); транспортно-логістичні канали (розробка основних та альтернативних шляхів доставки запасів з урахуванням перешкод та координації з місцевими органами для безпечної та ефективної логістики); евакуаційні плани (розробка детальних планів евакуації, інформування громадян щодо них (включаючи засоби масової інформації) та проведення тренувань на випадок евакуації населення); інформаційна взаємодія (впровадження надійних систем оповіщення населення); аналіз та удосконалення процесів (регулярна оцінка ефективності запасів, маршрутів і планів евакуації, надання пропозицій щодо їх покращення).

Тож, місцеві органи влади систематично ініціюють та впроваджують програми, що стимулюють активну участь громадян у забезпеченні оборони держави. Проаналізовано та систематизовано методичне забезпечення щодо національного спротиву, що надало можливість отримати цілісне уявлення про його ключові завдання для забезпечення національної стійкості держави в умовах воєнного стану.

Висновок. Таким чином, в результаті дослідження запропоновано застосовувати національний спротив як одну з основних стратегій забезпечення державної безпеки, захисту суверенітету та територіальної цілісності, а також як механізм залучення громадян до активної участі у підтриманні національної стійкості. Суттєве значення у забезпеченні національного спротиву та відстоюванні державних інтересів має активна участь громадянської спільноти. В свою чергу, ефективне виконання визначених завдань можливе лише за умови обґрунтованих рішень щодо цілеспрямованого, систематичного і адекватного використання людських і матеріальних ресурсів, у тому числі тісної взаємодії органів державної влади, військових структур та інститутів громадянського суспільства, об'єднаних спільною метою – посилення оборонного потенціалу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 р. № 1702– IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 41. Ст. 339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20/ed20250516#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
2. Козьяков І. Законодавче визначення державної безпеки: проблеми теорії та практики. *Підприємство, господарство і право*. № 9. 2019. С. 160–164. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/9/27.pdf> (дата звернення: 15.10.2025).
3. Ліпкан В. А. Національна безпека України: монографія. Київ: Кондор. 2013. 437 с.
4. Нікітенко О. І., Журавель І. В. Правове забезпечення державної безпеки України правоохоронними органами. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12. 2024. С. 252–254. URL: http://lsej.org.ua/12_2024/57.pdf (дата звернення: 15.10.2025).
5. Янчук А. О. Особливості вдосконалення нормативно-правового забезпечення державної безпеки України в сучасних умовах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2016. Вип. 1. С. 342–355.
6. Яровой Т. Методичний підхід щодо забезпечення державної безпеки. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення*, (2), 2022. С. 227–252. URL: <https://doi.org/10.31470/2786-6246-2022-2-227-252> (дата звернення: 15.10.2025).

7. Гаврилюк І., Череп В., Дідіченко В., Кінь О. Національна стійкість та національний спротив – наріжні камені незламності України: за досвідом російсько-української війни *Military Science*, 3 (1), 2025. С. 73–86. URL: <https://doi.org/10.62524/msj.2025.3.1.03> (дата звернення: 15.10.2025).
8. Кудряшов Р. О., Івашова Л. М. Національний спротив в Україні: історія та виклики сьогодення. С. 195-198. URL: <https://dspace.opua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1d4d3348-50f1-499f-8a99-da2d1cb173be/content> (дата звернення: 16.10.2025).
9. Муленко О. О., Турчін В. М., Бондаренко С. В., Павленко А. М. Деякі аспекти розбудови національного спротиву України. *Молодий вчений* № 2 (102). 2022. С. 34-40.
10. Попельський М. Погляди щодо організації національного спротиву з урахуванням вимог Закону України «Про основи національного спротиву». Збірник наукових праць центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України. 2021. № 2 (72). С. 84-89. URL: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2021-2-72/84-89>. (дата звернення: 16.10.2025).
11. Український національний спротив. (рух опору, партизанський рух) під час Українсько-російської війни: історична ретроспектива українського руху опору, український рух опору у період 2014-2021, український рух спротиву у період 2022-2023, нормативно-правове забезпечення / укл.: Коропатнік І. М., Микитюк М. А., Павлюк О. О., Петков С. В. – Київ. ВД «Професіонал», 2023. 428 с.
12. Конституція України від 01.01.2020 р. підстава 27– IX. *Відомості Верховної ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
13. Про функціонування центрів підготовки громадян до національного спротиву: Кабінет Міністрів України. Постанова від 18 квітня 2025 р. № 478. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/478-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
14. Про національну безпеку України: Закон України від 05.10.2025 р. № 4577-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
15. Про оборону України: Закон України від 09.07.2025, № 4497-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
16. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1935-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
17. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 22.09.2025 р. № 4562-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
18. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 12.09.2025 р. № 4574-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 44. Ст. 416. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
19. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 14.09.2025 р. № 4391-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 15.10.2025).
20. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 18.05.2024 р. № 3633– IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 23. Ст. 176. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення: 15.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

РОЗДІЛ 13

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 347.91/.95

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/64>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

CURRENT PROBLEMS OF ENSURING EFFECTIVE CIVIL JUSTICE IN MARTIAL LAW

Чорнолуцький Р.В., д.ю.н.,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права
Міжрегіональна Академія Управління персоналом
orcid.org/0000-0002-7672-0739

Муравйова І.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та банківського права
Міжрегіональна Академія управління персоналом
orcid.org/0000-0001-8206-2640

Лісовська Ю.П., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та банківського права
Міжрегіональна Академія управління персоналом
orcid.org/0000-0001-9278-4487

Євдокимов Д.А., д.ф.п.,
професор кафедри теорії держави і права
та конституційного права
Міжрегіональна Академія управління персоналом
orcid.org/0000-0002-0505-8522

Бутенко В.О., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
та міжнародного права
Міжрегіональна Академія управління персоналом
orcid.org/0009-0006-0836-2120

У статті здійснено ґрунтовний комплексний аналіз проблем забезпечення ефективного цивільного судочинства в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю функціонування судової влади за умов збройної агресії, суттєвих безпекових ризиків, руйнування інфраструктури та трансформації традиційних процесуальних механізмів здійснення правосуддя. Автором акцентовано увагу на тому, що саме цивільне судочинство відіграє ключову роль у забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у кризових умовах.

У роботі визначено та систематизовано основні виклики, з якими зіткнулася судова система України під час воєнного стану, зокрема: обмеження фізичного доступу до судів у прифронтових і тимчасово окупованих територіях; загрози життю та безпеці суддів, працівників апарату судів і учасників судового процесу; кадровий дефіцит, спричинений мобілізацією та внутрішнім переміщенням осіб; порушення строків розгляду справ; технічні та організаційні труднощі впровадження дистанційних форм судового розгляду. Окрему увагу приділено проблемам фрагментарності та непослідовності нормативного регулювання електронного судочинства.

Проаналізовано роль цифрових технологій та електронних інструментів (відеоконференцв'язку, електронного документообігу, системи «Електронний суд») як ключових чинників забезпечення безперервності цивільного процесу та реалізації принципу доступності правосуддя. Водночас наголошено на ризиках, пов'язаних із технічною вразливістю інформаційних систем, нерівністю цифрового доступу та необхідністю дотримання процесуальних гарантій.

На основі аналізу чинного законодавства України, судової практики, позицій органів суддівського врядування та сучасних наукових досліджень сформульовано пропозиції щодо вдосконалення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. Запропоновано напрями нормативної уніфікації процесуальних процедур, посилення кадрового потенціалу судової системи, розвитку інформаційної інфраструктури, а також запровадження комплексних стандартів безпеки в судовій діяльності. Зроблено висновок, що ефективність цивільного судочинства у воєнний час можлива лише за умови поєднання інституційної стійкості судової влади, технологічної адаптивності та неухильного дотримання фундаментальних прав і свобод людини.

Ключові слова: воєнний стан, цивільне судочинство, доступ до правосуддя, цифрові технології, процесуальні гарантії, судова система, ефективність правосуддя.

The article presents an in-depth and comprehensive analysis of the problems of ensuring effective civil justice in Ukraine under the legal regime of martial law. The relevance of the study is determined by the need to maintain the functioning of the judiciary in the context of armed

aggression, significant security threats, destruction of infrastructure, and the transformation of traditional procedural mechanisms of justice. The author emphasizes that civil proceedings play a crucial role in protecting the rights, freedoms and legitimate interests of individuals and legal entities in crisis conditions.

The study identifies and systematizes the main challenges faced by the Ukrainian judicial system during martial law, including limited physical access to courts in frontline and temporarily occupied territories; threats to the life and safety of judges, court staff and participants in proceedings; staff shortages caused by mobilization and internal displacement; delays in case consideration; and technical and organizational difficulties in implementing remote forms of court hearings. Particular attention is paid to the fragmentation and inconsistency of the legal regulation of electronic justice.

The role of digital technologies and electronic tools—such as video conferencing, electronic document management and the “Electronic Court” system—is analyzed as a key factor in ensuring the continuity of civil proceedings and the implementation of the principle of access to justice. At the same time, the article highlights risks related to the technical vulnerability of information systems, digital inequality, and the need to preserve procedural guarantees.

Based on the analysis of current Ukrainian legislation, judicial practice, positions of judicial governance bodies and modern academic research, the article proposes directions for improving civil justice under martial law. These include normative unification of procedural rules, strengthening the human resources capacity of the judiciary, developing information infrastructure, and introducing comprehensive security standards in judicial activity. The study concludes that effective civil justice in wartime is possible only through a combination of institutional resilience of the judiciary, technological adaptability, and strict observance of fundamental human rights and freedoms.

Key words: martial law, civil proceedings, access to justice, digital technologies, procedural safeguards, judicial system, efficiency of justice.

Постановка проблеми. Введення воєнного стану радикально змінює умови здійснення правосуддя: обмеження конституційних прав, перебої в інфраструктурі, евакуація судів і персоналу, ризики безпеки для учасників процесів. Це породжує ризики затримок у розгляді цивільних справ, обмеження фактичного доступу до суду та загрозу реалізації процесуальних гарантій. Не менш важливим є виклик – поєднати необхідність швидкого, захищеного судочинства та дотримання прав людини й стандартів справедливого процесу. Ця суперечність і формує предмет дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика вивчення сучасних викликів у функціонуванні судів у сфері цивільного судочинства в умовах воєнного конфлікту фрагментарно досліджена в працях українських і зарубіжних учених. Зокрема, Л. Сердюк, А. І. Колесник, В. М. Парасюк і О. М. Шумик.

Попри наявність значної кількості публікацій, український досвід здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану залишається недостатньо комплексно дослідженим. Зокрема, бракує системного висвітлення поглядів на вирішення практичних проблем, пов'язаних із безпекою суддів, технічним забезпеченням дистанційного процесу, а також удосконаленням процесуальних гарантій сторін у цифровому середовищі.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є виявлення й систематизування актуальних проблем цивільного судочинства в умовах воєнного стану та розроблення практичних механізмів підвищення його ефективності й доступності, з урахуванням гарантій прав людини.

Завдання:

1. Проаналізувати чинні нормативно-правові акти, що регулюють судочинство під час воєнного стану.
2. Окреслити основні перешкоди в організації цивільних процесів (інфраструктура, кадрові питання, безпека).
3. Оцінити роль і обмеження цифрових технологій у забезпеченні безперервності судочинства.
4. Розробити практичні рекомендації для судової адміністрації, законодавця та практиків.

Виклад основного матеріалу. Функціонування системи цивільного судочинства України в умовах воєнного стану набуло особливої ваги, адже саме судова влада залишається гарантом дотримання прав і свобод людини, забезпечення справедливості та стабільності правового порядку. Воєнний стан, введений у зв'язку зі збройною агресією проти України, спричинив значні трансформації в організації діяльності судів, процесуальних процедурах і забезпеченні доступу до правосуддя. Водночас він висвітлює низку системних проблем, які потребують переосмислення та вдосконалення [6, с. 54].

Судова система, як одна з ключових інституцій державної влади, зазнала серйозних організаційних викликів. Частина судів припинила роботу через бойові дії або окупацію територій, що спричинило необхідність зміни

територіальної підсудності справ. Як зазначає Л. Сердюк, у кризових умовах саме забезпечення безперервності правосуддя є індикатором стійкості правової системи [10, с. 269]. Судді змушені адаптуватися до нових обставин, проводячи засідання дистанційно або в інших юрисдикціях, що зумовлює появу нових практичних і технічних проблем.

Відповідно до положень Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та процесуального законодавства, суди мають право змінювати порядок розгляду справ, зокрема переносити засідання, використовувати засоби відеозв'язку, забезпечувати дистанційну участь сторін [7]. Проте, як наголошує К. Резворович, така гнучкість має поєднуватися з чіткими процесуальними гарантіями, аби не допустити порушення принципу змагальності та рівності сторін [9, с. 86].

Однією з ключових проблем цивільного судочинства під час війни є обмежений доступ громадян до судів. Знищення судової інфраструктури, вимушена міграція населення, відключення електроенергії та зв'язку створюють об'єктивні перешкоди для реалізації конституційного права на справедливий суд. Як зазначає А. Колесник, ефективність судочинства у кризових умовах визначається не лише швидкістю розгляду справ, а й реальним доступом сторін до судових процедур [2, с. 257].

У цьому контексті важливою стає роль дистанційних технологій. Хоча практика проведення судових засідань за допомогою відеоконференцій існувала і раніше, воєнний стан зробив її одним із головних механізмів забезпечення безперервності правосуддя. Проте, як вказують В. Парасюк і О. Шумик, технічна недосконалість таких засобів, нерівномірність доступу до мережі Інтернет і недостатня цифрова грамотність учасників процесу ускладнюють реалізацію цієї форми судочинства [5, с. 156].

Війна також суттєво вплинула на кадровий потенціал судової влади. Частина суддів і працівників апаратів судів були змушені евакуюватися, інші – виконують свої обов'язки у надзвичайно складних умовах. Як зазначають М. Ткалич, К. Алімов і О. Хорольська, дефіцит кадрів і перевантаження діючих судів призводить до збільшення строків розгляду справ та зниження якості правосуддя [12, с. 198].

Крім того, виникла потреба у гнучкому перерозподілі судових ресурсів. У низці регіонів Верховний Суд прийняв рішення про тимчасову зміну територіальної підсудності справ, що дозволило уникнути правового вакууму, але водночас створило складнощі для сторін, які змушені відвідувати суди в інших областях. Як підкреслює Т. Федоренко, подібна практика є вимушеною, однак вимагає законодавчого унормування з урахуванням принципів доступності та ефективності правосуддя [11, 14, с. 46].

Застосування електронних технологій у цивільному судочинстві стало одним із ключових інструментів адаптації системи правосуддя до умов війни. Активне впрова-

дження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЕСІТС) дало змогу подання документів, заяв, апеляцій та касацій в електронній формі. Цифровізація судочинства є не лише технічним, а й концептуальним зрушенням у забезпеченні принципу доступності правосуддя [1, с. 349, 8].

Однак, попри очевидні переваги, цифрові процеси супроводжуються й ризиками – від порушення конфіденційності даних до проблем ідентифікації учасників процесу. Нормативна база щодо електронних доказів, підписів і комунікацій потребує подальшого вдосконалення, оскільки чинне законодавство не завжди адекватно відображає реалії воєнного часу [13].

Правова система України продемонструвала певну гнучкість, адаптуючись до викликів воєнного стану, проте на рівні законодавства залишаються неврегульованими низка важливих питань. Чинний Цивільний процесуальний кодекс не враховує повною мірою особливостей функціонування судів у надзвичайних умовах, що призводить до прогалин у застосуванні окремих норм [15].

Серед запропонованих напрямів вдосконалення науковці виділяють: розроблення єдиних стандартів проведення дистанційних судових засідань; розширення можливостей електронного документообігу; закріплення на рівні закону гарантій безперервності судочинства навіть у разі форс-мажорних обставин. Також важливо забезпечити нормативну уніфікацію процедур, що дозволить зменшити ризик зловживань та неоднозначного тлумачення процесуальних дій у кризових умовах.

В умовах війни особливої ваги набуває дотримання процесуальних гарантій сторін і забезпечення права на справедливий суд. Правосуддя в кризових умовах не може поступатися своїми принципами навіть попри обмежені ресурси та ризики безпеки [3].

Важливим є й питання психологічного навантаження на суддів, представників сторін і свідків. Відповідно до досліджень Н. Обушенко та А. Скоробогатової, тривала робота в умовах стресу, евакуації, загрози життю та постійної нестачі ресурсів впливає на об'єктивність судових рішень і ефективність правосуддя [4]. Тому одним із пріоритетів має стати створення механізмів професійної підтримки працівників судової системи, зокрема психологічної реабілітації та запровадження програм безпеки.

Підсумовуючи, слід зазначити, що цивільне судочинство в умовах воєнного стану є одночасно викликом і каталізатором реформування всієї судової системи. Його ефективність визначається поєднанням трьох складових: інституційної стійкості, технологічної готовності та непохитного дотримання прав людини. Саме ці чинники визначають здатність судової влади залишатися опорою правопорядку навіть у найскладніші періоди існування держави.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що забезпечення ефективного цивільного судочинства в умовах воєнного стану є одним із найскладніших завдань сучасної української правової системи. Збройна агресія проти України спричинила глибокі трансформації у сфері правосуддя, актуалізуючи питання безперервності судового процесу, дотримання процесуальних гарантій, доступу до правосуддя та використання цифрових технологій.

Серед ключових проблем виокремлено: обмежений доступ громадян до судів через безпекові та технічні чинники; дефіцит кадрових ресурсів і нерівномірність навантаження на суди; недостатню нормативну врегульованість дистанційних процедур; а також ризики, пов'язані із захистом прав учасників процесу в умовах збройного конфлікту. Разом із тим воєнний стан стимулював активне впровадження цифрових інструментів, що дозволило частково нейтралізувати негативний вплив кризових умов на ефективність судочинства.

Ефективне функціонування судової системи у воєнний період потребує комплексного підходу, який поєднує: – нормативну уніфікацію процедур і закріплення гарантій безперервності судочинства навіть у надзвичайних умовах; – розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури судів та удосконалення електронного документообігу; – зміцнення кадрового потенціалу судової влади й створення механізмів професійної та психологічної підтримки суддів; – удосконалення механізмів захисту прав людини і забезпечення принципу справедливого суду.

Отже, подолання викликів, що постали перед цивільним судочинством у воєнний час, можливе лише за умови синергії державних інституцій, наукової спільноти та міжнародної правової підтримки. Лише збереження інституційної стійкості, гнучкості процесуальних механізмів і непохитного дотримання принципів верховенства права забезпечить стабільність судової влади та довіру громадян до правосуддя навіть у період збройних випробувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Владикін О. Н., Білоусова К. В., Кісіль А. В. Роль цифрових технологій у здійсненні цивільного судочинства в умовах воєнного стану. *Наукові перспективи*. 2023. Т. 4. №34. С. 349–360. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/4399/4423> (дата звернення: 24.10.2025).
2. Колесник А. І. Проблеми доступу до правосуддя в умовах війни: теоретико-правовий аналіз. Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень: IX Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ, 2022. С. 257–259. URL: https://www.researchgate.net/profile/MRumiantsev/publication/368364691_2022_Zbirka_tez_Ob'ednani_naukou/links/63e4bcbfe2e1515b6b82aff9/2022-Zbirka-tezObednani-naukou.pdf#page=271 (дата звернення: 24.10.2025).
3. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 24.10.2025).
4. Матриця українського правосуддя: оцінка української системи правосуддя за методикою EU Justice Scoreboard за 2022 рік. URL: <https://pravo.org.ua/books/matrytsya-ukrayinskogo-pravosuddya-otsinka-ukrayinskoyi-sistemy-pravosuddya-za-metodykoyu-eu-justice-scoreboard/>.
5. Парасюк В. М., Шумик О. М. Проблемні питання цивільного судочинства в умовах воєнного стану. Formation of the personality of a specialist as a subject of self-creation : The 9th International scientific and practical conference (October 29 – November 01, 2024). Ostrava, Czech Republic : International Science Group, 2024. С. 156–158. URL: [10.46299/ISG.2024.2.9](https://doi.org/10.46299/ISG.2024.2.9) (дата звернення: 24.10.2025).
6. Привиденцев О. Г. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. Прикарпатський юридичний вісник. 2022. № 1. С. 54–57. URL: http://pjuv.nuova.od.ua/v1_2022/12.pdf (дата звернення: 24.10.2025).
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 24.10.2025).
8. Про затвердження інструкції щодо роботи з технічними засобами фіксування судового засідання: наказ Державної судової адміністрації України № 156 від 06.06.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0156750-22#Text>.
9. Резворович К., Щербіна Д. Цивільне судочинство в умовах воєнного стану. *Молодий вчений*. 2023. № 2(114). С. 86–89. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-2-114-17> (дата звернення: 24.10.2025).
10. Сердюк Л. Законодавчо визначені підстави правомірного обмеження конституційних прав і свобод людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. №2. С. 269–272. URL: <https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/issue/view/64/35> (дата звернення: 24.10.2025).
11. Судочинство під час війни: судді ВС розповіли про виклики та особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1576075/> (дата звернення: 24.10.2025).

12. Ткалич М. О., Алімов К. О., Хорольська О. С., Чибінова Н. І. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №5. С. 198–201. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/46> (дата звернення: 24.10.2025).

13. Три роки в умовах воєнного стану. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1761265>.

14. Федоренко Т. В. Особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану. *Modern scientific journal (Сучасний науковий журнал)*. 2023. Вип. №1(1). С. 46–51. URL: <https://doi.org/10.36994/2786-9008-2023-1-6> (дата звернення: 24.10.2025).

15. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України No 1618-IV від 18.03.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025

ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ ТА МОБІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА РОЗВИТОК НАУКИ, ІННОВАЦІЙ ТА ОСВІТИ: ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРАНТІЙ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

THE IMPACT OF MARTIAL LAW AND MOBILIZATION PROCESSES ON THE DEVELOPMENT OF SCIENCE, INNOVATION AND EDUCATION: PROBLEMS OF ENSURING GUARANTEES AND IMPLEMENTING CONSTITUTIONAL RIGHTS IN UKRAINE

Чорнолуцький Р.В., д.ю.н.,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
та міжнародного права
Міжрегіональна Академія Управління персоналом
orcid.org/0000-0002-7672-0739

Муравйова І.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та банківського права
Міжрегіональна Академія управління персоналом
orcid.org/0000-0001-8206-2640

Талах А.М., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії держави і права
та конституційного права
Міжрегіональна Академія управління персоналом
orcid.org/0000-0002-9517-0920

Євдокимов Д.А., д.ф.п.,
професор кафедри теорії держави і права
та конституційного права
Міжрегіональна Академія управління персоналом
orcid.org/0000-0002-0505-8522

Савка О.І., к.ю.н.,
доцент кафедри правоохоронної
та антикорупційної діяльності
Міжрегіональна Академія управління персоналом
orcid.org/0000-0002-1723-3412

У статті досліджено вплив воєнного стану та мобілізаційних процесів на розвиток науки, інновацій та освіти в Україні. Проблематика дослідження зумовлена суперечністю між нагальними потребами оборони держави та конституційними гарантіями громадян на освіту, академічні свободи і здійснення наукової діяльності.

Метою є виявлення основних викликів для науки, освіти та інновацій в умовах воєнного стану, аналіз правових і інституційних наслідків мобілізаційних процесів, а також формування напрямів збереження людського капіталу як бази сталого післявоєнного відновлення. Завдання включають: аналіз стану науки й освіти в умовах війни; визначення ризиків, пов'язаних із «відпливом мізків», обмеженням фінансування та нерівністю доступу; дослідження правового регулювання конституційних прав у контексті мобілізації; вироблення рекомендацій для державної політики.

Встановлено, що воєнний стан має подвійний вплив: обмежує доступ до освіти й науки через мобілізацію, руйнування інфраструктури та скорочення фінансування, але водночас стимулює розвиток інновацій у сфері оборонних технологій, цифровізації та медицини. Доведено, що мобілізація науково-педагогічних кадрів і студентів спричиняє суттєві кадрові втрати у закладах освіти й наукових установах, що потребує правових механізмів відстрочок для критично важливих категорій фахівців. Підкреслено обов'язок держави гарантувати конституційні права навіть у кризових умовах, зокрема щодо доступу до освіти, академічних свобод та рівності можливостей для внутрішньо переміщених осіб і мешканців окупованих територій.

Обґрунтовано, що підтримання балансу між оборонними пріоритетами та конституційними гарантіями є критично важливим чинником національної стійкості. Сформульовано практичні рекомендації для державної політики, зокрема щодо цільових програм підтримки студентів і науковців, розвитку міжнародного академічного співробітництва та реалізації післявоєнних стратегій сталого розвитку на основі науки, освіти й інновацій.

Отримані результати мають прикладне значення для органів державної влади, наукової спільноти, освітніх інституцій і міжнародних партнерів, залучених до процесу відновлення України. Доведено стратегічну важливість збереження інтелектуального капіталу як ресурсу для відбудови економіки та демократичних інститутів.

Ключові слова: воєнний стан, мобілізація, наука, освіта, інновації, конституційні права, людський капітал.

The article examines the impact of martial law and mobilization processes on the development of science, innovation, and education in Ukraine. The research problem arises from the contradiction between the urgent defense needs of the state and the constitutional guarantees of citizens' rights to education, academic freedoms, and scientific activities.

The purpose of the study is to identify the main challenges for science, education, and innovation under martial law, to analyze the legal and institutional implications of mobilization processes, and to propose directions for preserving human capital as a basis for sustainable post-war recovery. The objectives include: analysis of the state of science and education under wartime conditions; identification of risks related to brain drain, funding restrictions, and unequal access; study of the legal framework of constitutional rights under mobilization; formulation of recommendations for public policy.

The research shows that martial law has a dual impact: it limits access to education and science due to mobilization, infrastructure destruction, and reduced funding, but simultaneously accelerates innovation in defense technologies, digitalization, and medical solutions. It was determined that mobilization of academic staff and students leads to significant human resource losses in higher education and research institutions, requiring legal mechanisms of deferment for critical categories of specialists. The state's obligation to secure constitutional rights in times of crisis is emphasized, particularly regarding access to education, academic freedoms, and equality of opportunities for internally displaced persons and residents of occupied territories.

The study proves that maintaining a balance between defense priorities and constitutional guarantees is crucial for national resilience. Practical recommendations were formulated for state policy, including targeted support programs for students and researchers, international academic cooperation, and post-war strategies for sustainable development based on innovation and education.

The findings are valuable for policymakers, legal scholars, and practitioners dealing with education and science policy, as well as for international partners involved in Ukraine's recovery process. They highlight the importance of preserving intellectual capital as a strategic resource for rebuilding Ukraine's economy and democratic institutions.

Key words: martial law, mobilization, science, education, innovation, constitutional rights, human capital.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України призвела до введення воєнного стану, що суттєво вплинуло на всі сфери суспільного життя. Особливої актуальності набуває проблема забезпечення конституційних прав громадян на освіту та наукову діяльність у контексті мобілізаційних процесів. Виникає суперечність між оборонними потребами держави та необхідністю збереження й розвитку людського капіталу, який є базою для майбутнього відновлення країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання впливу війни на освітню та наукову систему розглядалися у працях українських дослідників (О.В. Воробйов, М. А. Риженко). Значна увага приділяється проблемам «brain drain», цифровізації освіти, збереження академічних свобод у надзвичайних умовах. Однак комплексний аналіз взаємозв'язку воєнного стану, мобілізаційних процесів та забезпечення конституційних прав у сфері науки й освіти потребує подальшого наукового дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою є виявлення впливу воєнного стану та мобілізаційних процесів на розвиток науки, інновацій та освіти в Україні й визначення шляхів забезпечення конституційних гарантій у цих сферах.

Завдання: – проаналізувати стан науки, освіти й інноваційної діяльності в умовах війни; – визначити основні ризики й виклики, пов'язані з мобілізаційними процесами; – дослідити правові аспекти реалізації конституційних прав у сфері освіти та науки; – запропонувати напрями державної політики для збереження й розвитку людського потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія Російської Федерації проти України спричинила масштабні руйнування інфраструктури, що безпосередньо торкнулися науково-дослідних установ, університетів і лабораторних комплексів [1]. Втрата матеріально-технічної бази стала серйозною перешкодою для здійснення прикладних і фундаментальних досліджень. Руйнування будівель, пошкодження обладнання, відключення енергетичних систем та нестабільність комунікацій значно знижують можливість проведення експериментів і реалізації інноваційних проектів. Окрім матеріальних втрат, спостерігається масовий відтік висококваліфікованих науковців за кордон, що ускладнює відновлення кадрового потенціалу та створює загрозу «витоку мізків».

Скорочення фінансування науки й освіти у воєнний час є закономірним наслідком пріоритетності витрат на оборону [2]. Проте недофінансування цієї сфери призводить до відтермінування реалізації важливих дослідницьких програм і зупинки перспективних стартапів. Це, своєю чергою, негативно впливає на конкурентоспроможність держави у глобальному науковому просторі.

Разом із тим війна виступила своєрідним каталізатором для прискореного розвитку окремих напрямів інновацій. Значного поштовху набули військові та оборонні технології, включно з безпілотними системами, засобами електронної боротьби, новими матеріалами для захисту військових і цивільних, технологіями швидкого ремонту інфраструктури. Активно розвивається цифрова сфера:

створюються нові сервіси для державного управління, кіберзахисту, логістики й комунікацій. Поряд із цим спостерігається інтенсивне впровадження інновацій у сфері медицини – розробка протезів, систем реабілітації, мобільних діагностичних комплексів.

Таким чином, війна хоч і створила безпрецедентні виклики для науково-технічного розвитку України, водночас актуалізувала необхідність мобілізації інтелектуальних ресурсів та швидкого впровадження інновацій. Це засвідчує важливість науки та технологій не лише у післявоєнній відбудові, а й у забезпеченні стійкості держави в умовах сучасних загроз.

Конституція України (ст. 53) гарантує право кожного громадянина на освіту, однак реалізація цього права в умовах воєнного стану стикається з низкою суттєвих викликів [3]. Воєнні дії призвели до пошкодження й знищення закладів освіти, вимушеної евакуації студентів та викладачів, а також до призупинення навчального процесу у багатьох регіонах. Водночас система освіти продемонструвала здатність до адаптації, що виявилось у масштабному переході на дистанційне навчання.

Застосування цифрових технологій дало змогу зберегти відносну безперервність освітнього процесу. Використання онлайн-платформ, віртуальних класів і електронних бібліотек значно розширило можливості доступу до навчальних матеріалів навіть для тих студентів, які перебувають за межами України. Однак масове впровадження дистанційної освіти супроводжується низкою проблем. Серед них – нерівність доступу до інтернету й технічних засобів, відсутність стабільного електропостачання у зонах бойових дій, а також психологічне виснаження студентів і викладачів через постійний стрес і небезпеку.

Важливою проблемою є й питання якості освіти. В умовах постійних повітряних тривог, вимушених переміщень та обмежених ресурсів складно забезпечити високий рівень навчального процесу, що потребує практичних занять, лабораторних робіт і безпосереднього контакту з викладачем [4]. Це особливо актуально для технічних і медичних спеціальностей.

Попри труднощі, українська освіта продовжує виконувати свою суспільну функцію, формуючи нове покоління громадян, здатних брати участь у відбудові країни. Для збереження освітнього потенціалу держава повинна реалізовувати програми підтримки студентів та викладачів, забезпечувати фінансування освітніх проектів і створювати умови для інтеграції української освіти в європейський простір.

Мобілізаційні процеси мають безпосередній вплив на кадрове забезпечення науки та освіти. Масове залучення громадян до військової служби охоплює й представників академічної спільноти – науковців, викладачів, аспірантів і студентів. Це призводить до тимчасового або постійного скорочення людських ресурсів у закладах освіти й наукових установах, що негативно позначається на безперервності досліджень і якості навчального процесу [5].

Окрім кадрових втрат, мобілізація породжує низку правових і етичних проблем. Конституція України зобов'язує громадян захищати Вітчизну, але водночас гарантує право на освіту та свободу наукової творчості. У цих умовах

виникає необхідність збалансування оборонних потреб із збереженням інтелектуального потенціалу країни. Вирішенням стало запровадження системи відстрочок від мобілізації для ключових категорій фахівців, діяльність яких є критично важливою для науково-технічного прогресу та освітньої безпеки держави.

Подібна практика існує у багатьох країнах світу, де під час війни або надзвичайних ситуацій держава зберігає частину науковців і викладачів у цивільному секторі, розглядаючи їхню діяльність як стратегічно важливу. В Україні також актуальним є питання створення механізмів бронювання для освітян та науковців, що працюють у пріоритетних напрямках. Це дозволяє мінімізувати ризики зупинки досліджень і водночас забезпечує потреби армії у мобілізаційних ресурсах.

Таким чином, кадрова політика в умовах війни повинна враховувати не лише потреби оборони, а й стратегічні інтереси держави у сфері освіти й науки. Без збереження інтелектуального потенціалу неможливо буде здійснити повноцінну післявоєнну відбудову та забезпечити конкурентоспроможність України у глобальному світі.

Забезпечення академічних свобод, права на освіту та доступу до науки є не лише юридичним, а й політичним і моральним обов'язком держави. Навіть у воєнний час Україна, як демократична держава, зобов'язана дотримуватися міжнародних стандартів у сфері прав людини, закріплених у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Європейській конвенції з прав людини та низці інших міжнародних актів [6].

Війна не може бути виправданням для повного згорання освітніх і наукових прав громадян. Навпаки, у такі періоди особливого значення набуває підтримка тих, хто зазнав втрат, вимушено перемістився чи залишився без роботи [7]. Державні програми мають забезпечувати фінансову допомогу студентам і викладачам, створювати можливості для продовження навчання та досліджень у безпечних умовах, стимулювати міжнародну співпрацю і академічну мобільність.

Збереження академічних свобод означає також захист від цензури, переслідувань за наукові погляди та створення умов для вільного поширення знань. Це критично важливо для формування відкритого суспільства, здатного до інновацій і модернізації.

Отже, у період війни забезпечення конституційних прав у сфері освіти та науки має стати одним із ключових пріоритетів держави. Це є не лише гарантією дотримання демократичних цінностей, але й передумовою для швидкої відбудови, збереження людського капіталу та побудови сучасної інноваційної економіки.

Висновки. Війна створила комплексні виклики для науки, освіти та інновацій, водночас ставши своєрідним

каталізатором для розвитку окремих технологій. З одного боку, збройна агресія спричинила руйнування наукової інфраструктури, відтік висококваліфікованих кадрів, вимушене скорочення фінансування освітніх і наукових проєктів, а також значне зниження можливостей міжнародної співпраці. З іншого боку, екстремальні умови воєнного стану зумовили активне впровадження новітніх рішень у сфері оборонних технологій, цифровізації, кібербезпеки та комунікацій. Саме ці напрями стають пріоритетними в умовах виживання держави та водночас створюють підґрунтя для майбутнього відновлення й модернізації України.

Мобілізаційні процеси мають подвійний вплив на кадровий потенціал науки та освіти. Залучення значної кількості громадян до військової служби, зокрема науковців, викладачів і студентів, призводить до тимчасової втрати людського ресурсу в цих сферах. Це загрожує як зупинкою досліджень, так і уповільненням освітнього процесу. Водночас Конституція України гарантує право на освіту та свободу наукової творчості, що вимагає пошуку балансу між потребами оборони держави та збереженням інтелектуального потенціалу нації. Необхідним є вироблення гнучких механізмів правового врегулювання, які б дозволяли залучати спеціалістів у критичних галузях до наукової та освітньої діяльності, водночас виконуючи їхній конституційний обов'язок щодо захисту Батьківщини.

У таких умовах держава повинна розробити системні заходи для підтримки освітньої та наукової сфери як під час воєнного стану, так і в післявоєнний період. Йдеться не лише про фінансову допомогу, але й про інституційні зміни, спрямовані на створення ефективних механізмів міжнародної співпраці, залучення грантів, розвиток цифрових платформ і забезпечення академічної мобільності. Особливої уваги потребує питання інтеграції української науки та освіти у світовий простір, що дозволить зберегти конкурентоспроможність і сприятиме швидкій відбудові держави.

Ключовим чинником відновлення України виступає збереження людського капіталу. Інтелектуальні ресурси нації – це основа для розвитку інновацій, модернізації економіки та забезпечення сталого розвитку. Втрата науковців, педагогів, студентів і молодих фахівців може мати довготривалі негативні наслідки для держави. Тому важливо створити умови, які б дозволяли громадянам реалізовувати свій освітній і науковий потенціал в Україні, попри воєнні виклики.

Отже, війна та мобілізаційні процеси, попри свою деструктивність, відкривають і нові можливості для трансформації науки, освіти та інновацій. Головним завданням держави у цей період є пошук балансу між оборонними потребами та забезпеченням конституційних прав громадян, що у перспективі стане запорукою відновлення, зміцнення й сталого розвитку України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сидоренко О. В., Денисенко О. М Освіта в умовах війни: виклики і проблеми. Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедицинські проблеми в медицині): зб. матеріалів IV міжнар. наук.-практ. конференції, м. Запоріжжя, 23-24 лютого 2023 р. – Запоріжжя: ЗДМУ, 2023. – С. 151-154.
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII : станом на 14 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 27.08.2025).
3. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 27.08.2025).
4. Скиба М. Освіта ніколи не буде такою, як до війни. URL: <http://https://osvitoria.media/experience/osvita-nikoly-ne-bude-takoyu-yak-do-vijny-mykola-skyba-proostanni-osvitni-tendentsiyi/>
5. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII : станом на 27 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 27.08.2025).
6. Волощенко Є. І. Нові виклики та можливості для навчально-наукової діяльності в умовах війни в Україні. Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання: матеріали II Форуму академічної спільноти (20–24 червня 2022 року, м. Дніпро: Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури») / Упоряд. М. В. Савицький, І. П. Мамчич. Дніпро : ДВНЗ «ПДАБА», 2022. С. 15-17
7. Складановська М. Г. Психологічні проблеми студента та викладача в умовах воєнного стану URL: <https://pgasa.dp.ua/wp-content/uploads/2022/07/Skladanovska-M.G.-Psychologichni-problemy-studenta-ta-vykladacha-v-umovah-voyennogo-stanu.pdf>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 11, 2025

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2025**